ياسىنجان سادىق چوغلان

باھادىرنامە

2

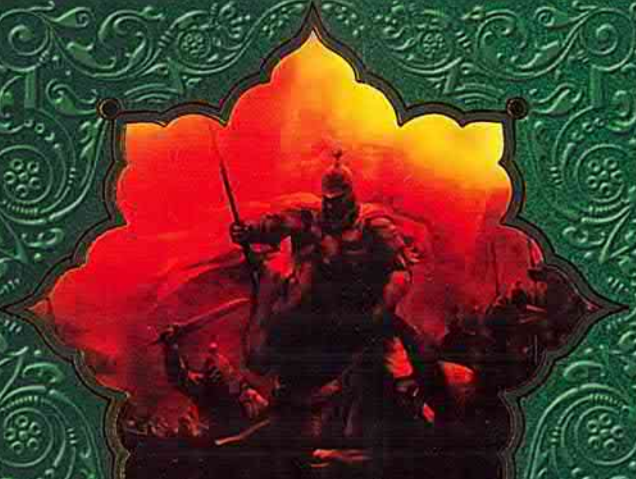

مىللەتلەر نەشرىياتى • بېيجىڭ

ياسىنجان سادىق چوغلان

باھادىرنامە

(تارىخىي رومان)

2

مىللەتلەر نەشرىياتى

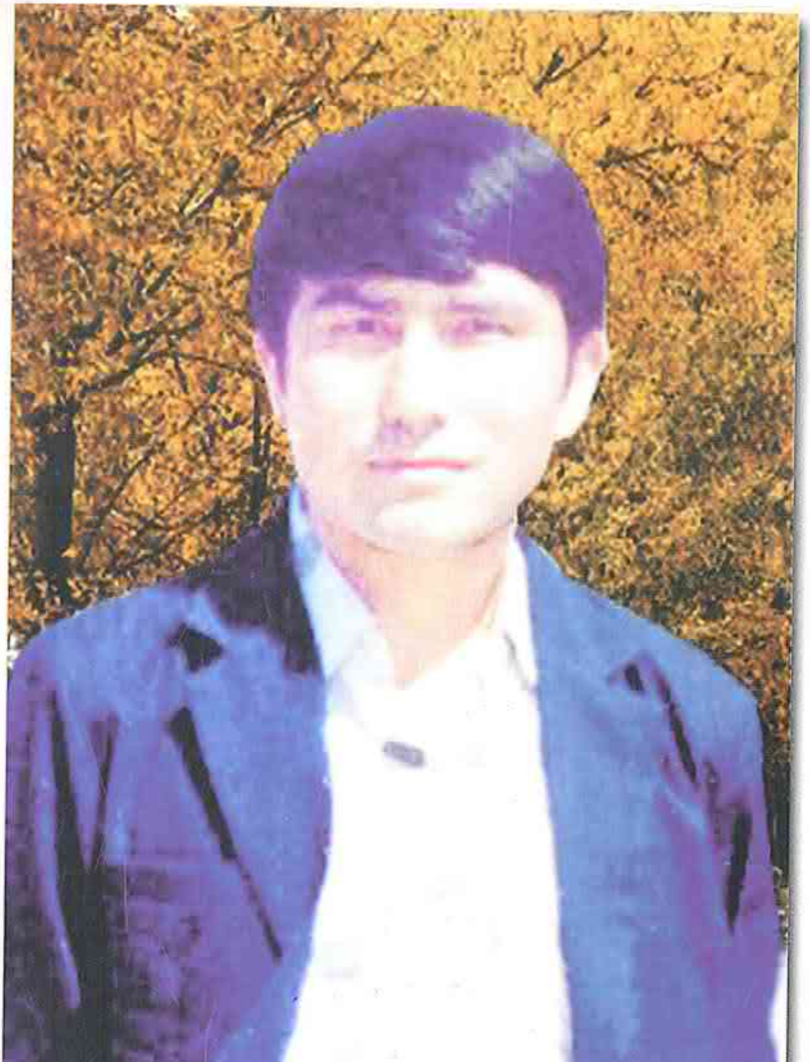

ياسنجان سادىق چوغلان ◆ 1985 - يىل

26

يىل ئۆرۈلمەيلا ياغقان تۇنجى قار تېزلا ئېرىپ تۇرپان شە- ھىرىنى پاتقاق قىلىۋەتكەنىدى. سۇلتان ئۇۋەيسخاننىڭ قازا قىلـ- غانلىقىدىن خەۋەر تاپقان شەھەر خەلقى بۇ شۇم خەۋەرنى پىچىرلاپ دېگۈدەك بىر ـ بىرىگە يەتكۈزۈشەتتى. چىرايلىرىدا ئېغىر بىر ما- تەمنىڭ سايىسى ئەلەڭگىيەتتى. گەرچە ئوردىدىن تېخى رەسمىي يوسۇندا ماتەم جاكارلانمىغان بولسىمۇ، بىر قىسىم كىشىلەر ئۆز- لۈكىدىن قارىلىق كىيىملىرىنى كىيىۋالغانىدى. كوچا ـ رەستى- لەردە ئادەملەر تولىمۇ شالاڭ ئىدى. ئەمما شەھەر ۋە ئوردا سېپى- لىدا مۇھاپىزەتچى لەشكەرلەر خېلىلا كۆپىيىپ قالغان بولۇپ، قا- رىماققا كىشىگە ئاللىقانداق بىر ۋەھىمە، تەشۋىش، خاتىرجەمسىز- لىكتىن بېشارەت بېرەتتى. ئوردىنىڭ ئىچىدىمۇ ئوردا مۇھاپىزەت- چىلەر قوشۇنىنىڭ ياساۋۇللىرى ماڭدامىدا بىر دېگۈدەك قېتىپ تۇرۇشاتتى. ئۇياق ـ بۇياققا مېڭىپ تۇرغان خىزمەتكار ـ مەھرەم- لەر شاھىنشىن تەرەپكە ئەنسىز قاراپ قويۇشاتتى. ئۇچ كۈندىن بېرىقى يىغا ـ زار، ھازا ئېچىشلار بوگۈن شاپپىدە بېسىلىپ قال- غانىدى.

شاھىنشىننىڭ ئىچى ئونلىغان ئاتەشداندا يېلىنجاۋاتقان قا- رىغاي، ئۆرۈك ئوتۇنىنىڭ چوغىنىڭ تەپتىدە باھاردەك ئىللىپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن كىشىگە تولىمۇ سوغۇق تۇيغۇ بېرەتتى. شاھىنشىنغا ئوردىدىكى بارلىق چوڭ ـ كىچىك ئەمىرلەر جەم بولغان بولۇپ، تۆردىكى يولۋاس تېرىسى سېلىنغان ئالتۇن تەخت بوش ئىدى. تەختنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى كۇرسىدا دادىسىنىڭ ئۇ- لۇسبېگىلىك مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلغان مىرمۇھەممەدشاھ

قاپقىنى تۇرۇپ ئۇلتۇراتتى. ئۇنىڭ يېنىدا جىيەنى ــ لەشكىرىي دىۋانىنىڭ ئەمىر كەبىرى سەييىدئەلى ئالىپ تەمكىن قىياپەتتە ئۆرە تۇراتتى. بۇلارنىڭ قارشى تەرىپىدە ــ تەختنىڭ يېنىدىكى نىپىز يىپەك پەردىنىڭ ئارقىسىدىكى كۇرسىدا چوڭ خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكە بىلەن كىچىك خانىش كۇنتۇرا ئاغىچا بېشىنى تۆۋەن سې- لىپ ئولتۇراتتى.

بارلىق خۇي ـ مىجەزى بوۋىسى ــ ئۇلۇسبېگى خۇدايادىنى تارتقان سەييىدئەلى ئالىپنىڭ چىرايىدىن ئىچكى تۇيغۇسىنى بىل- مەك تولىمۇ قىيىن ئىدى. سۇلتان ئۇۋەيسخان قازا قىلغاندىن كېيىن خانلىقنىڭ ئالىي ھوقۇقى ئۇنىڭ قولىغا ئۆتكەنىدى. ئە- مىرلەر ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھتىن كۆرە ئەمىر كەبىر سەييىدئەلى ئالىپتىن بەكرەك ئەيمىنەتتى، تەپ تارتاتتى. سەييىد- ئەلى ئالىپ شاھنىشىندىكى ئەمىرلەرگە بىرمۇبىر نەزەر تاشلىدى. شۇ تاپتا ئۇ سۇلتان ئۇۋەيسخاننىڭ ئۆلۈمىگە بولغان قايغۇ ـ ھەسرىتىنى بىلدۈرۈپ تۇرغان ئەمىرلەرنىڭ چىرايىدىن ئىچكى تۇيغۇسىنى، ئوي ـ خىيالىنى، مەقسەت ـ مۇددىئاسىنى بىلىۋال- ماقچى بولغاندەك قىلاتتى. كۆزلىرى سەييىدئەلى ئالىپ بىلەن ئۇچرىشىپ قالغان ئەمىرلەر دەرھال كۆزلىرىنى ئەپقاچاتتى. سەي- يىدئەلى ئالىپنىڭ كۆزى ئىرازان بارىن ۋە مىرەك تۇركمەننىڭ كۆزلىرى بىلەن توقۇنۇشتى. چىرايلىرىدىن قايغۇ ـ ھەسرەتتىن كۆرە كۈچلۈك غەزەپ، نارازىلىق ئىپادىلىنىپ تۇرغان بۇ ئىككى سەركەردە سەييىدئەلى ئالىپقا مەنسىتمەسلىك نەزەرى بىلەن قاراپ تۇرۇشاتتى. ئۇلار بىرنەچچە دەقىقە كۆز جېڭى قىلىشتى، نەشتەر- دەك تىكىلگەن ئاداۋەتلىك كۆزلەردىن بىر ـ بىرىگە قىلچىلىك يول قويمايدىغانلىقى چىقىپ تۇراتتى.

«خان ئالىيلىرى بۇ قېتىمقى يۇرۇشتە قېيىنئاتىسىنىڭ لەشكىرىي كۈمىكىنى قوبۇل قىلمىسا بوپتىكەن، ئۇل چاغدا قې- يىنئاتىسىنىڭ مۇنۇ ئىككى سەركەردىسى ئوردىمىزدا بۇنداق ئاتد- كارچىلىق قىلىشقا پېتىنالمىغان بولاتتى، ــ دەپ ئويلىدى سەي-

يىدئەلى ئالپ ئۇلارغا مىختەك قادىلىپ تۇرۇپ، ــ ئۆز ۋاقتىدا جەننەتماكان خان ئالىيلىرىنى رەنجىتىپ قويۇشتىن ۋايىم يەپ، بۇ ھەقتە ئېغىز ئېچىشنى بىئەپ كۆرگەن ئىكەنمەن. خان ئالىيلىرىنىڭ بۇنداق تۇيۇقسىز قازا قىلىپ كېتىشىنى كىم بىلسۇن، ئىختىلاپىنىڭ چوڭى چىقتى مانا...»

ھەئە، شۇ چاغدا ئىسسىقكۆل ۋادىسىغا يۈرۈش قىلىشتىن ئاۋۋال سۇلتان ئۇۋەيسخان قېيىنئاتىسى ــ تۈركىستان ئەمىرى ئەمىر شەيخ نۇرىددىندىن لەشكىرىي ياردەم تەلەپ قىلىش تەكلىپىنى بەرگەنىدى.

«مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ لەشكەرلىرىنىڭ سانى بىزنىڭكىدىن نەچچە ھەسسە كۆپ، ــ دېگەنىدى سۇلتان ئۇۋەيسخان، ــ ئۇنىڭ ئۈستىگە بىز مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ تەسەررۇپىدا جەڭ قىلىمىز. قورال ـ ياراغ، ئوزۇق ـ تۈلۈك مەسىلىسىنى ئويلاشمايمۇ بولمايدۇ. شۇڭا قېيىنئاتام بىلەن كۆمەكلىشەيلى، ھېچ بولمىسا ئوزۇق ـ تۈلۈك ياردەم قىلىسىمۇ ھېساب».

شۇ كۈنلەردە سەيىدئەلى ئالپ تۇيۇقسىز ئاغرىپ قالغان بولۇپ، سۇلتان ئۇۋەيسخان ئۇنى لەشكىرىي يۈرۈشكە قاتناشماي ئوردىدا قېپقېلىشقا بۇيرۇغانىدى. ئۆزى خان بىلەن بىللە جەڭگە بارالمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئۈستىگە سۇلتان ئۇۋەيسخاننىڭ بۇ قېتىمقى لەشكىرىي يۈرۈشىنىڭ مەقسىتى قېيىنئاتىسىنى مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ تەھدىتىدىن قۇتۇلدۇرغاچ پەرغانە ۋادىسىنى ئىستېلا قىلىپ، شۇ ئارقىلىق مىرزا ئۇلۇغبەگنى قەشقەردىن لەشكەر چېكىندۈرۈشكە مەجبۇرلاش بولغاچقا، كۆڭلىدە ئانچە خالاپ كەتمىسىمۇ ئارتۇقچە بىر نېمە دېيەلمىگەنىدى. ئەمىر شەيخ نۇرىددىن كۈيئوغلىغا ئوزۇق ـ تۈلۈك ياردەم قىلغانلىقىنىڭ سىرتىدا، ئىنىسى ئىرازان بارىن بىلەن سەركەردىسى مىرەك تۈركمەننى بىر تۈمەن لەشكەر بىلەن ھەمدەم بولۇشقا ئەۋەتتى. ئىككى قوشۇن ئىسسىقكۆل ۋادىسىدا ئۇچراشتى. ھەر كۈنى دېگۇدەك تۇرپاندىن چاپارمەن ماڭغۇزۇپ، ئىسسىقكۆل ۋادىسىدىكى جەڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر تې-

پىپ تۇرغان سەييىدئەلى ئالپ سۇلتان ئۇۋەيسخاننىڭ مىرزا ئۇ-
لۇغبەگنىڭ سەركەردىسى ساتۇقخاننىڭ ھىيلىسىگە ئالدىنىپ
ئىككى قېتىم يېڭىلىپ قالغىلى تاس قالغانلىقىدىن خەۋەر تاپ-
قاندا پەقەتلا خاتىرجەم بولالمىدى. ئاخىر سۇلتان ئۇۋەيسخاننىڭ
ئىجازىتىنى ئالمايلا مىڭ نۆكىرىنى ئېلىپ ئىسسىقكۆل ۋادىسىغا
قاراپ يولغا چىقتى. ناھايىتىمۇ ئەپسۇسكى، يېرىم يولدا سۇلتان
ئۇۋەيسخاننىڭ جەسىتىنى ئېلىپ يانغان سەركەردە ـ لەشكەرلەر
بىلەن ئۇچراشتى. بۇلارنىڭ ئارىسىدا ئىرازان بارىن بىلەن مىرەك
تۇركمەنمۇ بار ئىدى. بۇ ئىككى سەركەردىنىڭ تۇركىستانغا قايت-
ماي، بارلىق لەشكەرلىرى بىلەن موغۇلىستانغا كېلىشى سەييىد-
ئەلى ئالپقا بىرئاز غەلىتە تۇيۇلدى. دېمىسىمۇ ئەمدى ئۇلارنىڭ
تۇرپانغا كېلىشىنىڭ ھاجىتى قالمىغانىدى. خاننىڭ ئۆلۈم ئەھۋا-
لىدىن تولۇق خەۋەر تاپقان سەييىدئەلى ئالپ سەركەردە پولات با-
ھادىرنى بەش مىڭ لەشكەر بىلەن كەينىگە ياندۇرۇپ چېگرىنى
ساقلاشقا، مۇھىم ئەھۋال كۆرۈلسە دەرھال ئوردىنى خەۋەرلەندۈ-
رۈشكە بۇيرۇدى ـ دە، ئاندىن ئىرازان بارىن بىلەن مىرەك تۈرك-
مەنگە يۈزلەندى:

— ئىككىلىرى جەننەتماكان قىبلىگاھىمىزغا كۆمەكلىشىپ
رىيازەت چېكىشتىلە. بۇنىڭ ئۈچۈن بىز كۆپ مىننەتدارمىز.
ئاللاھ خالىسا كېلەر يىلى ئەتىيازدا قايتىدىن لەشكەر تارتىمىز،
شۇ چاغدا خەۋەر بېرۈرمىز. ھازىرچە تۇركىستانغا قايتىپ تۇ-
رۇشسىلا. ھۆرمەتلىك ئەمىر شەيخ نۇرىددىن ئالىيلىرىغا سالامى-
مىزنى يەتكۈزگەيلا.

— ئالەمپاناھ ئەمىر شەيخ نۇرىددىن ئالىيلىرى كۈيۈئوغلى-
نىڭ ماتەم ـ تەزىيىسىگە قاتناشماي يېرىم يولدىن قايتىپ كەل-
گىنىمىزنى بىلسە بىزگە غەزەپ قىلىدۇ، — دېدى ئىرازان با-
رىن، — ئۇنىڭ ئۈستىگە كەمىنەلىرى ئۇل باشپاناھىمىزنىڭ ئى-
نىسى بولغانلىقىم ئۈچۈن جەننەتماكان مەرھۇم سۇلتان ئۇۋەيس-
خان ئالىيلىرىغىمۇ قېيىنئاغا كېلىمەن. مەرھۇم خان ئالىيلىرد-

نىڭ مېيىت نامىزىغا داخىل بولۇپ، مېيىتنى يەرلىكىدە قويۇش، ھازا ئېچىپ ماتەمدار بولۇش، خانىش ئايىم، شاھزادە، مەلىكىلەر- گە تەسەللى بېرىش مەجبۇرىيىتىمىز ھەم باردۇر. شۇڭا ئەمىر كەبىر جانابلىرى يولىمىزنى توسۇمىغاي.

ئىرازان بارىنىنىڭ كۆرسەتكەن سەۋەبلىرى يوللۇق ئىدى. سەييىدئەلى ئالپ ھېچنېمە دېيەلمىدى. دېمىسىمۇ ئۇرۇق ـ تۇغ- قانلار ئارا ئۆلۈم پەيتىگە بېرىش، ھازىدارلارغا تەسەللى ئېيتىپ، كۆڭۈل قويۇش تۈركىي قوۋملىرىنىڭ ئەنئەنىۋى قائىدە ـ يوسۇنى ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ئىككى سەركەردىنى سۇلتان ئۇۋەيس- خانىنىڭ تەكلىپى بىلەن ئەمىر شەيخ نۇرىددىن ئەۋەتكەن بولغاچقا، بىللە ئېلىپ ماڭغان لەشكەرلىرىنى تۈركىستانغا قايتۇرۇۋېتىش ئىشىنى سەييىدئەلى ئالپ تىلغا ئېلىشنى بىئەپ كۆردى. تەڭ يولغا كېلىپ بولغاندا سەركەردىلەر ئۆزى قېپقېلىپ، شۇنچىۋالا لەشكەرنى تۈركىستانغا قايتۇرۇۋەتسىمۇ ياخشى بولمايتتى. چۈن- كى، سەركەردىسىز لەشكەرنىڭ كۈتمىگەن ئىشلارنى قىلىپ قويۇش ئېھتىمالى بار ئىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئاشۇ لەشكەرلىرى بىلەن ئىلىبالىق[①]قا كېلىپ سۇلتان ئۇۋەيسخانىنىڭ مېيىت نامىزىنى ئوقۇدى، يەرلىكىدە قويدى. نېمە ئۈچۈندۇر سەييىدئەلى ئالپ سۇل- تان ئۇۋەيسخاننى بوۋىسى تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ مازىرىغا دەپنە قىلماي، ئىلىبالىققا ئېلىپ كېلىپ ئايرىم دەپنە قىلغانىدى. تۇر- پانغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن سۇلتان ئۇۋەيسخانىنىڭ ھازىسى قايتا ئېچىلدى. يىغا ـ زارنى ھېسابقا ئالمىغاندا ئوردا تىپتىنچ ئىدى. ئەمەلىيەتتە بۇ كۆرۈنۈشتىكى تىنچلىق ئىدى. ئوردىنى يى- غا ـ زار، پىغان ـ ھەسرەت قاپلىغاندەك قىلغان بىلەن ئەڭ تۆۋەن دەرىجىلىك ئەمىرلەردىن تارتىپ ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ، ئەمىر كەبىر سەييىدئەلى ئالپقىچە، سۇلتان ئۇۋەيسخانىنىڭ توقال ـ غۇنچىچەلىرىدىن تارتىپ خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكە، كۈنتۇرا مەلىكىگىچە ھەممەيلەننىڭ كۆزى بوش قالغان ئاشۇ ئالتۇن تەخت-

① ئىلىبالىق ــ غۇلجا شەھىرى.

تە ئىدى. ھەئە، سۇلتان ئۇۋەيسخاننىڭ ئون ئۈچ ياشلىق خانزادى-
سى يۇنۇسخان بىلەن ئون ئىككى ياشلىق خانزادىسى ئىسان بۇغا-
خاندىن قايسىسىنى خان قىلىپ تىكلەپ تەختتە ئولتۇرغۇزۇش
مەسىلىسىدە ئۇلارنىڭ كۆڭلىگە پۈككەن مەقسەت، مۇددىئالىرى
بار ئىدى. شۇ سەۋەبلىك بۈگۈن شاھنىشىندا قۇرۇلتاي چاقىرىل-
غانىدى. تېخى گەپنىڭ بېشى باشلىنا ـ باشلانمايلا، ئۇلۇسبېگى
مىرمۇھەممەدشاھ، ئەمىر كەبىر سەييىدئەلى ئالپلار بىلەن ئىرازان
بارىن، مىرەك تۈركمەنلەر ئوتتۇرىسىدا ئىختىلاپ يۈز بەردى.

ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ بىلەن ئەمىر كەبىر سەييىد-
ئەلى ئالپ كىچىك خانىش كۈنتۇرا ئاغىچىدىن تۇغۇلغان ئىككىن-
چى خانزادە ئىسان بۇغاخاننى تەختتە ئولتۇرغۇزۇش تەكلىپىنى
بەرگەنىدى. بىراق بۇ تەكلىپكە ئىرازان بارىن بىلەن مىرەك
تۈركمەن قارشى چىقىپ، چوڭ خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكىدىن
تۇغۇلغان چوڭ خانزادە يۇنۇسخاننى تەختتە ئولتۇرغۇزۇشنى ياق-
لىدى. شۇنىڭ بىلەن شاھنىشىندا بىردىنلا جىددىي ۋەزىيەت شە-
كىللەندى. ئەمىرلەر ھەر ئىككى تەرەپنىڭ مۇددىئاسىنى ئېنىق
چۈشىنەتتى. چۈنكى، كىچىك خانىش كۈنتۇرا ئاغىچا ئۇلۇسبېگى
مىرمۇھەممەدشاھنىڭ قىزى، ئەمىر كەبىر سەييىدئەلى ئالپنىڭ
نەۋرە سىڭلىسى ئىدى. چوڭ خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكە بولسا
ئىرازان بارىننىڭ جىيەن قىزى ئىدى. تەختتە ئىككى خانزادىدىن
قايسىسى ئولتۇرسا، پۈتكۈل موغۇلىستان تەسەررۇپىنىڭ ھوقۇقى
تەبىئىي ھالدا شۇلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كېتەتتى. ئەقىللىق، چې-
چەنىرەك ئەمىرلەر بۇ ھوقۇق تالىشىش كۈرىشىدىن ئۆزىنى قاچۇ-
رۇپ، ئىپادە بىلدۈرۈشمەي بېشىنى ئىچىگە تىقىۋېلىشقانىدى. ھەر
ئىككىلا تەرەپنى قوللاپ ئىپادە بىلدۈرۈشكەن ئەمىرلەرمۇ بار ئىدى.

— ئاتا تەختىگە چوڭ خانزادىنىڭ ۋارىسلىق قىلىشى ئەزەل-
دىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان سەلتەنەت يوسۇنىدۇر، — دېدى
ئىرازان بارىن قاپىقىنى تۈرۈپ، — جانابى ئۇلۇسبېگى ھەزرەتلى-
رىنىڭ ئۆز نەۋرىسى بولمىش كىچىك خانزادىنى تەختتە ئولتۇر-

غۇزۇش مۇددىئاسىدىن يېنىپ، ئاتا ـ ئەجدادلىرىمىز داۋاملاشتۇرۇپ كېلىۋاتقان سەلتەنەت يوسۇنلىرىنى بۇزماسلىقنى يەنە بىر نۆۋەت تەۋسىيە قىلىمەن. چوڭ خانزادە يۇنۇسخان ئالىيلىرىنىڭ ئاتا تەختىگە ۋارىسلىق قىلىپ سەلتەنەت تىزگىنىنى قولىغا ئېلىشى قىل سىغماس ھەقىقەتتۇر، بول ھەقىقەتكە كۆز يۇمۇپ، جەننەتماكان خان ئالىيلىرىنىڭ مۇبارەك روھىنى قورۇندۇرۇپ قويمىغايلا.

ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ ئەزەلدىن سۆزگە ناقىس، ياۋاش ئادەم ئىدى. ئۇ ئىرازان بارىنغا گەپ تېپىپ بېرەلمەي قىمىرلاپ قويدى ۋە مەدەت تىلىگەندەك جىيەنى سەييىدئەلى ئالپقا قارىدى. كىچىك خانزادە ئىسان بۇغاخاننى تەختتە ئولتۇرغۇزۇش سەييىدئەلى ئالپنىڭ پىكرى ئىدى. شۇڭا ئۇ بۇ مۇددىئاسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن بېلىنى مەھكەم باغلىغاندەك، ئۆزگە پىكىردىكىلەرگە قەتئىي يول قويمايدىغاندەك قىلاتتى.

— ئىرازان بارىن جانابلىرىنىڭ سەلتەنەت يوسۇنلىرىنى زىيادە پەش قىلىشى بىھاجەتتۇر، — دېدى سەييىدئەلى ئالپ تەمكىنلىك بىلەن، — جانابلىرىنىڭ بۇيۇك تەختگاھىمىزغا قەدەم كەلتۈرگىنىگە تېخى ئەمدى ئۈچ كۈن بولدى، بىزلەر بولساق ئاتا ـ ئەجدادلىرىمىزدىن تارتىپ ئۇشبۇ سەلتەنەتنىڭ قورۇقچىلىقىنى قىلىپ، خان ـ سۇلتانلارغا مەھرەم بولۇپ كېلىۋاتىمىز. شۇنىمۇ سەمىلىرىگە سېلىپ قويماقچىمەنكى، ئاغىلىرى بولمىش ئەمىر شەيخ نۇرىددىن ئالىيلىرى جەننەتماكان خان ئالىيلىرىغا قېيىنئاتا بولغىلى ئاران ئون تۆت يىل بولدى. ئەمما بىزنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ ئۇشبۇ سەلتەنەت پاسىبانلىرى بىلەن قۇدا ـ باجا بولۇشۇپ ئۆتكىنىگە نەچچە ئون يىل بولدى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، مانا بىزلەر ئول جەننەتماكان سەلتەنەت پاسىبانلىرى بىلەن قان ـ قېرىنداشمىز. ئاتا ـ ئەجدادلىرىمىز داۋاملاشتۇرۇپ كېلىۋاتقان سەلتەنەت يوسۇنلىرىنى جانابلىرىدىن پىششىقراق بىلۇرمىز. ئۇشبۇ مەجلىسكە جەم بولغان بارلىق ئەمىرلەرنىڭ ئېسىدە بولسا

كېرەك، ـــ دېدى سەييىدئەلى ئالىپ ئەمىرلەرگە يۈزلىنىپ تۇ-
رۇپ، ـــ ئەينى يىلى چوڭ خانزادە تەۋەللۇت قىلغاندا، مەرھۇم
جەننەتماكان خان ئالىيلىرى ئۇ تۇنجى پەرزەنتىگە ئۆزى ئەڭ
ھۆرمەتلەيدىغان بابائى بۇزرۇكلىرىدىن ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرى-
نىڭ مۇبارەك ئىسىم ـ شەرىپىنى قويۇش ئارزۇسىنى بىلدۈرگەن
بولسىمۇ، بىراق خانىش ئالىيلىرىنىڭ تەكلىپىگە يۈز كېلەلمەي
ئۇل ئارزۇسىدىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇر بولغانىدى. كېيىن ئىك-
كىنچى خانزادە تەۋەللۇت قىلغاندا پەرزەنتىگە بابائى بۇزرۇكلىرى-
نىڭ ئىسمىنى قويۇش ئارزۇسىغا يېتىپ، تولىمۇ خۇرسەن بولغان-
لىقىغا شاھىتمىز. گەرچە يۇنۇسخان چوڭ خانزادە بولسىمۇ، ۋالى-
دەسى ھەم ئىسىم ـ شەرىپى ياتتۇر. شۇنداق ئىكەن، ئۇل خانزا-
دىنىڭ سەلتەنەتكە پاسبانلىق قىلىش سالاھىيىتى ھەم يوقتۇر.
ئەمما، كىچىك خانزادىنىڭ ئىسىم ـ شەرىپىدىنلا ئۇنىڭ ئۇشبۇ
سەلتەنەتكە پاسبان بولۇشقا ئەڭ لايىق كېلىدىغانلىقى بىلىنىپ
تۇرۇپتۇ. خانزادە ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرى تەختتە ئولتۇرسا
جەننەتماكان خان ئالىيلىرىنىڭ روھى قورۇنۇش ئەمەس، تېخىمۇ
شادلانغۇسى، بىزلەركىم ئەمىرلىرىدىنمۇ ھەم رازى بولغۇسى.

ئىرازان بارىن مەسخىرە ئارىلاش خىرىلداپ كۈلدى:

ـــ ئىسىم ـ شەرىپىگە قاراپ تەخت ۋارىسى بەلگىلەش دېگەن
يوسۇننى ئاڭلاپ باقماپتىكەنمىز، نېمىدېگەن بىمەنە گەپ بۇ؟ بۇ-
يۈك موغۇلىستان ئوردىسىنى دانىشمەن، پازىل، ئەقىلدارلارنىڭ
دەرگاھى دەپ ئاڭلىغۇدىم، ئەمما، مۇشۇنداق مەنتىقىسىز سۆھبەت-
كە داخىل بولۇپ ھەيران قېلىۋاتىمەن.

سەييىدئەلى ئالىپنىڭ چىرايى سۇس تاتاردى.

ـــ راست ئېيتتىلا جانابلىرى، موغۇلىستان ئوردىسى ھە-
قىقەتەنمۇ دانىشمەن، پازىل، پاراسەتلىك كىشىلەرنىڭ دەرگاھى-
دۇر. ئۇل دەرگاھتىكى ئەمىرلەرنىڭ باشقىلارنى ئارىلاشتۇرمايمۇ
سەلتەنەت ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلغۇچىلىكى ھەم باردۇر. بايا-
تىن بېرى ئۆزلىرىنى ئەزىز مېھمان دەپ بىلىپ ئىززەت كۆرسەت-

تۇق. ئەڭ ياخشىسى سەلتەنەت ئىشلىرىمىزغا ئارىلاشمىسۇنلار.

ــ يېڭىلىشتىلا ئەمىر كەبىر جانابلىرى، گەرچە بىز مېھمان بولساقمۇ، موغۇلىستان ئوردىسىنىڭ ئەمىرلىرىدىن بولمىساقمۇ، ئەمما چوڭ خانىش ئالىيلىرىنىڭ تاغىسىمىز، ئۇشبۇ مەجلىسكە چوڭ خانىش ئالىيلىرىنىڭ تەۋسىيىسى بىلەن قاتنىشىۋاتىمىز. شۇڭا سىلىنىڭ بىزنى ئۇشبۇ مەجلىستىن قوغلاش ھەققىلىرى يوقتۇر. بىز پەقەت چوڭ خانىش ئالىيلىرىنىڭ پەرمانىغا ئىتائەت قىلىمىز.

ئىرازان بارىنىنىڭ ھە دېگەندە «چوڭ خانىش» دېگەن سۆزنى ئۇرغۇ بىلەن تىلغا ئېلىپ، تەھدىت ئارىلاش چوڭ سۆزلىشى سەي-يىدئەلى ئالىپنىڭ غەزىپىنى قوزغاپ قويغانىدى. ئۇ يالت ئېتىپ خانىش ئولتۇرغان تەرەپكە قارىدى، ئارىلىقنى يېپەك پەردە توسۇپ تۇرغىنى ئۈچۈن خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكىنىڭ چىراي ئىپادى-سىنى ئېنىق كۆرەلمىدى. سەييىدئەلى ئالىپ ئەزەلدىن خانىش دۆ-لەتسۇلتان مەلىكىنى چوڭ بىلەتتى، ئەينى يىلى ھەممە نېمىسى-دىن ئايرىلىپ سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن سۇلتان ئۇۋەيسخانغا ئاتا ـ ئانىسىنىڭ شۇنچە قارشىلىقىغا پىسەنت قىلماي ياتلىق بولغان بۇ جاسارەتلىك مەلىكىگە بەكمۇ قايىل ئىدى. ئەمما بۈ-گۈنكىدەك تەخت ۋارىسى بەلگىلەيدىغان چوڭ ئىشتا ھېسسىياتقا بېرىلسە بولمايدىغانلىقىنىمۇ ئوبدان بىلەتتى. شۇ تاپتا دۆلەتسۇل-تان خانىش ئۆز ئوغلىنى تەختتە ئولتۇرغۇزۇشتا چىڭ تۇرۇۋالسا، رايىغا باقماي ئامال يوق ئىدى. چۈنكى، خانىشنىڭ ئەمەلىي ھو-قۇقى بولمىغىنى بىلەن نوپۇزى بار ئىدى. ئەمما ئۇلۇسبېگىلىك، ئەمىر كەبىرلىكتىن ئىبارەت يۇقىرى مەرتىۋە بىلەن خانىشنىڭ نوپۇزىنى چەكلىگىلىمۇ بولاتتى، گەپ خانىشقا قانداق ئۇسۇلدا تا-قابىل تۇرۇشتا ئىدى.

ــ بىزمۇ ھەم خانىش ئالىيلىرىنىڭ پەرمانىغا ئىتائەت قى-لىمىز، ــ دېدى سەييىدئەلى ئالىپ ئىرازان بارىنىنىڭ كۆزىگە قاراپ تۇرۇپ، ــ ئەمما خانىش ئالىيلىرىنىڭ سەلتەنەتنىڭ مۇ-

ھىم، چوڭ ئىشلىرىغا نوقۇل تۇغقاندارچىلىقىنى ھېسابقا ئېلىپ ياتلارنى ئارىلاشتۇرۇۋالمايدىغانلىقىغا، ياتلارنىڭ گېپىگە كىرىپ نىزا ـ ئاداۋەتنىڭ پەيدا بولۇشىغا يول قويمايدىغانلىقىغا ھەم ئىشىنىمىز. سەلتەنەتنىڭ چوڭ، مۇھىم ئىشلىرىنىڭ قۇرۇلتاي ئارقىلىق قارار قىلىنىدىغانلىقىنى، ئۇنداق بولمايدىكەن، بىھۇدە قان تۆكۈلۈشكە سەۋەب بولىدىغانلىقىنى خانىش ئالىيلىرىمۇ ئوبدان بىلىدۇ. چۈنكى، بىزلەر ئۇشبۇ سەلتەنەتنىڭ قانۇنلۇق ئەمىرلىرىمىز. خانىش ئالىيلىرىنى بىزلەركىم ئەمىرلىرىنىڭ قارارىغا ھۆرمەت قىلىدۇ ھەم قوللايدۇ دېگەن ئۈمىدتىمىز.

پەردىنىڭ ئارقىسىدىن خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكىنىڭ يەڭگىل يۆتەلگەن ئاۋازى ئاڭلاندى. شۇ تاپتا بارلىق ئەمىرلەرنىڭ دىققىتى ئۇنىڭغا مەركەزلەشكەنىدى. خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكە قاتتىق تەڭقىسلىقتا قالغانىدى. ئەلۋەتتە ئۇمۇ ئۆز ئوغلىنىڭ تەخت ۋارىسى بولۇشىنى چىن يۈرىكىدىن ئارزۇ قىلاتتى. تېخى تۈنۈگۈن كەچ تاغىسى ئىرازان بارىن بىلەن كۆرۈشكەنىدە: «گەرچە مەرھۇم خان ئالىيلىرىنىڭ يەنە بىر خانزادىسى بولسىمۇ، لېكىن ئوغلۇم يۇنۇسخان چوڭ خانزادىدۇر، شۇڭا تەختكە ئەلۋەتتە يۇنۇسخان ۋارىسلىق قىلىدۇ. ئەمىرلەرنىڭمۇ بۇنىڭغا باشقىچە پىكىردە بولۇشى مۇمكىن ئەمەس...» دەپ مۇددىئاسىنى ئاشكارىلىغان ھەمدە تاغىسىنىڭ: «مەنچىمۇ شۇنداق بولۇشقا تېگىشلىك، ئەمما تەخت ۋارىسى بەلگىلەش ئىشىدا باشقىلارنىڭمۇ ئۆزىگە تۇشلۇق مەقسەت ـ مۇددىئالىرى بولۇشى مۇمكىن. كىچىك خانزادىمۇ بار ئەمەسمۇ؟ مەيلى باشقىلار نېمە دېسە دېسۇن، سىلى خانزادىلىرىنى تەختتە ئولتۇرغۇزۇش ئىشىدا ھەرقانداق مەسلىھەت ـ كېڭەشكە ئورۇن بەرمىسىلە. گەرچە قوللىرىدا ئەمەلىي ھوقۇق بولمىسىمۇ، چوڭ خانىشلىق مەرتىۋىلىرى بار. سىلىلا بەل قويۇۋەتمىسىلە، باشقىلارنىڭ باشقىچە ئوي ـ خىياللىرى بولسىمۇ يول قويۇشقا مەجبۇر بولىدۇ. مەنمۇ شەھەر سىرتىدىكى قارارگاھتا تۇرۇۋاتقان بىر تۈمەن ئاتلىق لەشكىرىم بىلەن ھەمدەمدە بولىمەن»

دېگەن مەسلىھەتنگە ئويلانمايلا ماقۇل بولغانىدى. ئەمما بۇگۇنكى ئوردا كېڭىشىدە ئەھۋال ئۇنىڭ ئويلىغىنىنىڭ ئەكسىچە بولدى. ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ بىلەن ئەمىر كەبىر سەيىدئەلى ئالپىنىڭ كىچىك خانزادە ئىسان بۇغاخاننىڭ تەرپىنى ئالغىنىنى كۆرۈپ دەسلەپتە ھاڭ ـ تاڭ قالدى، ئەجەبلەندى. كېيىن ئۇلارنىڭ كىچىك خانىش كۇنتۇرا ئاغىچىنىڭ دادىسى بىلەن نەۋرە ئاكىسى ئىكەنلىكىنى بىردىنلا ئېسىگە ئالدى ـ دە، ئۆزىنىڭ ئوردىدا ھەـ قىقەتەن يالغۇز ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدى. تاغىسى ئىرازان بارىن بىلەن قاتتىق مۇنازىرىلەشكەن سەيىدئەلى ئالپىنىڭ «گەرچە يۇـ نۇسخان ئالىيلىرى چوڭ خانزادە بولسىمۇ، ۋالىدەسى ھەم ئىدـ سىم ـ شەرىپى ياتتۇر...» دېگەن سۆزلىرى يۈرىكىگە خەنجەر بوـ لۇپ ئۇرۇلدى. شۇ دەقىقىدە خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكىنىڭ ئوغـ لى يۇنۇسخاننى ئاتا تەختىگە ئولتۇرغۇزۇش ئۈمىدى پۇتۇنلەي يوققا چىققانىدى، يېنىدا ھېچ ئىش بولمىغاندەك بەخىرامان ئولـ تۇرغان كۇنتۇرا خانىشقا قاراپ ۋۇجۇدىغا بىردىنلا يىغا ئولاشتى، لېكىن ئۆزىنى تۇتۇۋالدى. ئۇ يىغا بىلەن ھېچ ئىشنىڭ ۋۇجۇدقا چىقمايدىغانلىقىنى چۈشەنگەنىدى. ھاكىمىيەتنىڭ ئەڭ چوڭ ھوـ قۇقىنى تۇتۇپ تۇرغان بۇ ئىككى ئەمىرنىڭ بىرى كىچىك خانزاـ دىنىڭ بوۋىسى، يەنە بىرى نەۋرە تاغىسى ئىدى. ئۇلار بىلەن قارـ شىلىشىش سەيىدئەلى ئالپ ئېيتقاندەك بىھۇدە قان تۆكۈلۈشكە سەۋەب بولاتتى. بايا سەيىدئەلى ئالپ بۇ گەپنى ئۇنى ئاگاھلاندۇـ رۇپ ئېيتقانىدى. تاغىسى ئىرازان بارىننىڭ قول ئاستىدىكى بىر تۇمەن تۈركىستان لەشكىرى بىلەن نەچچە تۇمەن موغۇلىستان لەشكەرلىرىگە تەڭ كەلگىلى بولمايتتى. ئىش يامىنىغا تارتىپ قالسا بىھۇدە قان تۆكۈلگەننى ئاز دەپ، ئوغلىنىڭ جېنىنىمۇ ساقلاپ قالالمايتتى. خانىشنىڭ نوپۇزىغا قاتتىق ئىشەنگەن ئىرازان بارىن ئوردىدىكى ئەمىرلەرنىڭ كۆپىنچىسى خانىشنى قوللايدۇ، چوڭ خانزادىنىڭ تەخت ۋارىسى بولۇشى قىل سىغمايدىغان ھەقىـ قەت، دەپ چوتنى خاتا سوقۇپ، ھەم قولىدىكى بىر تۇمەن لەشـ

كەرگە ئىشنىپ ئاشۇنداق چوڭ سۆزلىگەن، ئىشنىڭ يامان ئاقد-
ۋىتىنى ئويلىمىغانىدى.

سەييىدئەلى ئالپنى ھەققانىيەتچى، ھەرقانچە بولسىمۇ چوڭ
خانزادىنى قايرىپ قويۇپ، كىچىك خانزادىنى تەختتە ئولتۇرغۇ-
زۇش تەكلىپىنى قوللىمايدۇ، دەپ ئويلىغان خانىش قاتتىق خا-
تالاشقانلىقىنى، شۇ تاپتا ۋەزىيەتنىڭ قىل ئۈستىدە تۇرۇۋاتقانلى-
قىنى ھېس قىلدى. ئۇ سۈكۈت قىلىپ تۇرۇۋېرىدىغان بولسا تا-
غىسى ئىرازان بارىن سەييىدئەلى ئالپقا ھەرگىز يول قويمايتتى،
ئۇ چاغدا كېڭەش بۇزۇلۇپ دەھشەتلىك قىرغىنچىلىق يۈز بېرەت-
تى. بۇنىڭ ئاقىۋىتىنى مۆلچەرلىمەك تولىمۇ قىيىن ئىدى. پۈت-
كۈل خانلىقنىڭ لەشكىري ھوقۇقىنى تۇتۇپ تۇرغان سەييىدئەلى
ئالپقا باشقا ئەمىرلەرنىڭ ھە دېگەندە قارشى چىقالىشى مۇمكىن
ئەمەس ئىدى. ناۋادا چوڭ خانزادىنى تەختتە ئولتۇرغۇزالىغان تەق-
دىردىمۇ تېخى ئەمدىلا ئون ئۈچ ياشقا كىرگەن ئۆسمۈرنىڭ ھاكى-
مىيەت ئىشلىرىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالىشى ناتايىن ئىدى، يەنىلا
ئۇلۇسبېگى بىلەن ئەمىر كەبىرنىڭ ئاغزىغا قاراپ قالاتتى. ناۋادا
چوڭ خانزادىنىڭ ھاياتىغا خەۋپ يەتسە، تالاشقان تاجۇ تەخت يەنىلا
تەبىئىي ھالدا كىچىك خانزادىگە قالاتتى. خانىشنىڭ تەختتە ئول-
تۇرغان ئوغلىنى ئېھتىماللىقى زور بولغان سۇيىقەست، خېيىم -
خەتەردىن قوغداپ قالالىشى ھەم ناتايىن ئىدى. تاغىسى ئىرازان
بارىننىڭ بىر تۈمەن لەشكىرىنىڭ موغۇلىستان زېمىنىدا داۋاملىق
تۇرۇۋېرىشى ھەمدە بۇ ئانا - بالىنى ئۇزاققىچە قوغدىيالىشى مۇم-
كىن ئەمەس ئىدى. مۇشۇلارنى خىيالىدىن ئۆتكۈزگەن خانىش دۆ-
لەتسۇلتان مەلىكە ھەسرەتلىك ئۇھسىندى.

— بولدى تالاشماڭلار، — دېدى ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپ، —
مەرھۇم خان ئالىيلىرىنىڭ كىرپىكىگە تېخى توپا قونار - قون-
مايلا تەخت غوۋغاسى قىلىشماق سەت ئەمەسمۇ؟ ھەر ئىككى
خانزادە مەرھۇم خان ئالىيلىرىنىڭ ئۆز پۇشتىدۇر، قايسىسى
تەختتە ئولتۇرسا ئوخشاش. ئۇلۇسبېگى ھەزرەتلىرى بىلەن ئەمىر

كەبىر جانابلىرى كىچىك خانزادىنى مۇۋاپىق كۆرگەن بولسا،
سەلتەنەتكە شۇ پاسىبان بولۇپ، ئاتىسىنىڭ تاجۇ تەختىگە ۋارىس-
لىق قىلسۇن. بۇنىڭلىق بىلەن چوڭ خانزادە تەخت ـ سەلتەنەتسىز
قالماس، ئەمدى بۇ ئىشلار توغرۇلۇق غوۋغا كۆتۈرمىگەيسىلەر.

خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكە گېپىنى دەپ بولۇپ تاققىدە ئارقى-
سىغا ئۆرۈلۈپ، تەختنىڭ يېنىدىكى يان ئىشىك بىلەن شاھنىشىندىن
چىقىپ كەتتى. خانىشنىڭ چىقىپ كەتكىنىنى كۆرگەن ئىرازان بارىن
بىلەن مىرەك تۈركمەن لاسسىدە بوشاشتى، ئەمدى ئۇلارنىڭ سەييىد-
ئەلى ئالىپ بىلەن يەنە قارشىلىشىشقا يولى قالمىغانىدى.

— يۇرسىلە سەركەردە، بىزمۇ چىقىپ كېتەيلى، — دېدى
ئىرازان بارىن مىرەك تۈركمەنگە قاراپ باشقىلارغا ئاڭلىتىپ تۇ-
رۇپ سۆزلەپ، — قولىدىكى ھوقۇق ـ مەرتىۋىسىگە تايىنىپ ئا-
جىزلارغا زومىگەرلىك قىلىشنى راۋا كۆرگەن، ئەدلى ـ ئادالەت
پايخان بولغان بول دەرگاھتا ئەمدى بىر دەقىقە تۇرۇشقىمۇ تاقى-
تىمىز يوقتۇر. ياراتقان ئىگىسى ئادالەتكە ئۆزى ھامىي بولغاي!

سەييىدئەلى ئالىپ لام ـ جىم دېمىدى، مەقسەت ـ مۇددىئا-
سىغا تولۇق يەتكەن بولسىمۇ غالىبلىقىغا تەنتەنە قىلىپ كۆلە-
مىدى. ۋىجدان، غۇرۇرىنىڭ ئالدىدا بىچارىلەرچە سوراققا تارتى-
لىۋاتقان بۇ سەركەردىنىڭ يۈرىكى شۇ تاپتا كاۋاپتەك پىژىلداۋا-
تاتتى، چىرايى قىزىرىپ كەتكەنىدى.

شۇنداق قىلىپ سۇلتان ئۇۋەيسخاننىڭ ئىككىنچى خانزادى-
سى — ئون ئىككى ياشلىق ئىسان بۇغاخان بۈيۈك موغۇلىستان
تەختىدە ئولتۇرۇشقا مۇۋەپپەق بولدى.

يەنە ئۈچ كۈندىن كېيىن خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكە باش-
چىلىقىدا يولغا چىققان غايەت زور كارۋان تۇرپان شەھىرىدىن چى-
قىپ كەتتى، ئۇلارنىڭ كەينىدىن ھېچكىم ئۇزىتىپ چىقمىدى.
تۆگىنىڭ ئۈستىگە ئورنىتىلغان ھەشەمەتلىك بېزەلگەن مەھمىل[1]

① مەھمىل — ئولتۇرۇپ سەپەر قىلىش ئۈچۈن تۆگە ئۈستىگە ئورنىتىلغان
كاجۇۋا.

دە ئۆلتۈرگەن خانىش ئاب ـ ھاۋاسىغا ئوخشاش مېھرى ئىسسىق بۇ شەھەردىن ئايرىلىشقا كۆزى قىيمىغاندەك ئەتراپقا تويماي قارايتتى. قېنىق سۇرۇلگەن سۇرمىسى يېغىدىن ئىششىپ، قىزىرىپ كەتكەن كۆزلىرىدىكى مۇڭ ـ ھەسرەتنى ياپالمىغانىدى. ئېسىل قارا ئارغىماققا مىنىۋالغان خانزادە يۇنۇسخان بولسا پات ـ پات ئارقىسىغا قاراپ قوياتتى. مەھكەم تۇرۇلگەن قوشۇمىلىرى ئاستىدىكى چىرايلىق كۆزلىرى تولىمۇ خىيالچان كۆرۈنەتتى، بالىلىقى چىقىپ تۇرغان چىرايىدىن نېمە ئۈچۈن كىندىك قېنى تۆكۈلگەن بۇ تۇپراقنى تاشلاپ كەتمەكچى بولغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى بىلىدىغانلىقى چىقىپ تۇراتتى، لېكىن نېمىنى خىيال قىلىۋاتقانلىقىنى بىلمەك قىيىن ئىدى.

كىچىك خانزادە ئىسان بۇغاخاننىڭ تەختتە ئۆلتۈرگىنىگە قايىل بولمىغان بىر قىسىم ئەمىرلەرمۇ ئۇلارغا ئەگەشكەن بولۇپ، ئۇلارمۇ پۈتۈن جەددى ـ جەمەتىنى بىللە ئېلىپ ماڭغانىدى. ھەئە، بۇ غايەت زور كارۋاننى ئىرازان بارىن بىلەن مىرەك تۈركمەننىڭ بىر تۈمەن كىشىلىك قوشۇنى قوغداپ ماڭغانىدى.

27

مىلادىيە 1430 ـ يىل، كۆكلەم پەسلى.

ھاۋانىڭ ئىللىشىغا ئەگىشىپ قەشقەر شەھىرىنىڭ جان تومۇرى ھېسابلانغان تۈمەن دەرياسى بىلەن قىزىل دەرياسىغا ئەگىز سۈيى كېلىشكە باشلىغانىدى. دېھقانلار ئاللىقاچان ئەتىيازلىق تېرىلغۇسىنى باشلىۋەتكەن، ئېتىز ـ قىرلاردا كۆك تېرىۋاتقان بالىلار، قىز ـ جۇۋانلار ماڭدامدا بىر ئۇچرايتتى. شەھەرگە سەپ تارتىپ كىرىۋاتقان كارۋان تۆگىلىرىنىڭ كولدۇرمىلىرى تىنىمـ

سىز جىرىڭلاپ، قىشتىن بېرى خېلىلا جىمىپ قالغان بۇ قەدىمىي
شەھەرنىڭ رەستىلىرىنى قايتىدىن ئاۋاتلاشتۇرۇشقا باشلىغانىدى.
ئەزەلدىن ھۈنەر ـ كەسىپ، سودا ـ تىجارەتكە ماھىر قەشقەر خەل ـ
قى بامدات نامىزىدىن كېيىنلا كوچا ـ رەستىلەرنى، ھويلا ـ دۇ ـ
كانلىرىنىڭ ئالدىنى سىيرىپ ـ سۈپۈرۈپ، سۇ چېچىپ، كۈن
چىقىشتىن ئاۋۋال بىر كۈنلۈك تىرىكچىلىك مەشغۇلاتىنى باشلى ـ
ۋەتكەنىدى.

مىرزا خوجا شەرىپ كاشغەرىي ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئەمىر
سەيىيدئەھمەد مىرزىنى قوغلاپ چىقىرىپ، قەشقەرنى مىرزا ئۇ ـ
لۇغبەگكە قوش قوللاپ سۇنغاندىن بېرى، مىرزا ئۇلۇغبەگ تەرد ـ
پىدىن قەشقەرنىڭ ئەمىرلىكىگە تەيىنلەنگەن سۇلتان مەلىك
دوغلاتقا قارشى بىرقانچە قېتىملىق توپىلاڭنى ھېسابقا ئالمىغاندا،
قەشقەر شەھىرىدە چوڭراق جەڭگى ـ جېدەل، ئۇرۇش ـ قىرغىن ـ
چىلىق يۈز بەرمىدى. ئەمما قەشقەرنىڭ يەرلىك ئاھالىسى، بەگ ـ
تۆرىلىرى بىلەن سەمەرقەنتتىن كەلگەن سەركەردە ـ لەشكەرلەر
ئارىسىدا سۈركىلىش پات ـ پات يۈز بېرىپ تۇراتتى. قەشقەرنىڭ
مەمۇرىي ۋە لەشكىرىي ھوقۇقىنى قولىدا تۇتۇپ تۇرغان سۇلتان
مەلىك دوغلات يەرلىكلەرگە نىسبەتەن قاتتىق باشقۇرۇش، قەشقەر ـ
نى مۇھاپىزەت قىلىپ تۇرغان سەمەرقەنت لەشكەرلىرىگە نىسبەتەن
ئىختىيارىغا قويۇۋېتىش، رايىغا بېرىش سىياسىتىنى يۈرگۈزگە ـ
نىدى. قەشقەرنى كونترول قىلىپ تۇرغان بىر تۈمەندىن ئارتۇق
سەمەرقەنت لەشكەرلىرى تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىنى ئۆزى خالىغان
باھادا سېتىۋالاتتى. يەرلىك كىشىلەرنىڭ مېلىغا باھا قويۇش، با ـ
ھا تالىشىش ھوقۇقى يوق ئىدى. كۆزىگە چىرايلىق كۆرۈنگەن
قىز ـ جۇۋانلارغا خالىغانچە بەتقىلىقلىق قىلاتتى. شۇ سەۋەبلىك
قىز ـ جۇۋانلار يۈرەكلىك ھالدا كوچا ـ رەستىلەرگە چىقالمايدى ـ
غان بولۇپ قالغانىدى. ھەپتە ئارىلاپ دېگۈدەك سەمەرقەنت لەش ـ
كەرلىرى بىلەن يەرلىك كىشىلەر ئوتتۇرىسىدا سۈركىلىش يۈز

بېرەتتى، ئەمما بۇ ماجىرالار يەرلىكلەرنىڭ زىيان تارتىشى بەددە-
لىگە بېسقتۇرۇلاتتى. بۇ تەڭسىزلىككە چىدىمىغان قەشقەر خەلقى
سەمەرقەنتتىكى مىرزا ئۇلۇغبەگ ھۇزۇرىغا توختىماي ئەرزنامە
ئەۋەتەتتى. مىرزا ئۇلۇغبەگ قەشقەر خەلقىنى خاتىرجەم قىلىش
ئۈچۈن سۇلتان مەلىك دوغلاتنى سەمەرقەنتكە قايتۇرۇپ كېلىپ،
ئۇنىڭ ئورنىغا پىرھاجى مۇھەممەد شايەستەنى قەشقەرگە ئەمىر
قىلىپ ئەۋەتتى. پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە قەشقەرگە كەلگەند-
دىن كېيىن سەمەرقەنت لەشكەرلىرىگە بولغان باشقۇرۇشنى خېي-
لىلا كۈچەيتتى. يەرلىك كىشىلەرنىڭ ئەرز ـ دادىنى ئادىللىق بىد-
لەن سورىدى. بۇ مەزگىلدە سۇلتان ئۇۋەيسخان موغۇللارغا قارشى
جەڭ قىلىش بىلەن بولۇپ كېتىپ قەشقەرنى قايتۇرۇۋېلىشقا
لەشكەر ئەۋەتەلمىدى. شۇ سەۋەبلىك قەشقەر خەلقىنىڭ سەمەرقەنت
سەلتەنەتىنىڭ ئىستىبلاچىلىقىغا قارشى ھەرىكەتلىرى خېلىلا
پەسكويغا چۈشۈپ قالغانىدى.

ئىسسىقكۆل ۋادىسىدىكى جەڭدە سۇلتان ئۇۋەيسخاننىڭ قىد-
لىچىدىن مىڭ تەستە قۇتۇلۇپ قالغان مىرزا ساتۇقخان ئەندىجانغا
بېكىنىۋالغاندىن كېيىن ياۋ ئەھۋالىنى تىڭ ـ تىڭلاش ئۈچۈن ئە-
ۋەتكەن ئايغاقچىلىرىدىن سۇلتان ئۇۋەيسخاننىڭ قازا قىلغانلىقى
سەۋەبلىك سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنىڭ چېكىنگەنلىك خەۋىرىنى
ئاڭلاپ، رەقىبىدىن زىيادە ئېھتىيات قىلىپ، ئالدىراپ ـ تېنەپ
ئەندىجانغا بېكىنىۋېلىپ پۇرسەتنى قولدىن بېرىپ قويغانلىقىغا
تولىمۇ ئۆكۈندى. ئەلۋەتتە، بۇ ئەھۋالدىن مىرزا ئۇلۇغبەگكە ئەي-
نەن مەلۇمات يەتكۈزسە جازاغا تارتىلاتتى. شۇڭا مىرزا ئۇلۇغبەگ-
كە: «سۇلتان ئۇۋەيسخاننى ئۆز قولۇم بىلەن ئۆلتۈرۈپ، موغۇلىس-
تان لەشكەرلىرىنى پۈتۈنلەي تارمار قىلدىم» دەپ مەلۇمات يوللد-
دى. بۇ مەلۇماتقا ئىشەنگەن مىرزا ئۇلۇغبەگ موغۇلىستان سەر-
كەردىلىرىنىڭ خاننىڭ قىساسىنى ئېلىش ئۈچۈن بارلىق كۈچىنى
توپلاپ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىشىدىن ئەنسىرەپ، ساتۇقخانغا دەر-

ھال قەشقەرنى مۇداپىئە قىلىش پەرمانى چۈشۈردى. پەرمانى تاپشۇرۇۋالغان ساتۇقخان باش باھاردا قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن سۇلتان ئۇۋەيسخاننى مىرزا ساتۇقخاننىڭ ئۆلتۈرگەنلىكى ھەققىدىكى خەۋەر پۈتكۈل قەشقەرگە پۇر كەتتى. ئەسلىدە سۇلتان ئۇۋەيسخاننىڭ ئىسسىقكۆل ۋادىسىدا مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ سەركەردە، لەشكەرلىرى بىلەن جەڭ قىلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تاپقان قەشقەر خەلقى پات يېقىندا ئۇنىڭ قەشقەرنى قايتۇرۇۋېلىپ، ئۆزلىرىنى ئىستىبلاچىلارنىڭ زۇلمىدىن قۇتۇلدۇرۇۋالىدىغانلىقىغا ئىشەنچ باغلاپ، زور ئۈمىدتە بولغانىدى. كۈتمىگەندە يەنە بىر تۇمەندىن ئارتۇق سەمەرقەنت لەشكەرلىرىنىڭ قەشقەرگە يېتىپ كېلىشى بىلەن تەڭ تارقالغان بۇ شۇم خەۋەر ئۇلارنىڭ ئارزۇ ـ ئۈمىدلىرىنى كۆپۈككە ئايلاندۇرۇۋەتتى.

— ئاڭلاشىلىمۇ، سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرى قازا قىپتۇ.

— ئىسسىقكۆلدىكى جەڭدە سەمەرقەنت لەشكەرلىرىدىن قاتتىق يېڭىلىپ قاپتىمىش.

— ئۇلۇشكۈن شەھەرگە كىرگەنلەر خان لەشكەرلىرىنى يېڭىۋالغان غالىبلارمىش.

— ئاھ خۇدا، بېشىمىزغا يەنە قانداق ئېغىر كۈنلەر كېلەر ئەمدى!

— شۇنى دېسىلە، نەچچە يىلدىن بېرى سەمەرقەنت لەشكەرلىرىنى بېقىۋاتقىنىمىز ئاز كەلگەندەك يەنە بىر پاتمان لەشكەر كەلدى ئەينا.

— تاپشۇرىدىغان ئالۋان ـ سېلىقلىرىمىز كۆپىيىدىغان بولدى.

— جان باقماق تەسكە چۈشىدىغان ئوخشايدۇ.

— سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرى تولىمۇ ئادالەتلىك پادىشاھ ئىكەنمىش.

— ياتقان يېرى جەننەتتە بولغاي.

— يارانقان ئاللاھ ئىگەم سەمەرقەنتلىكلەرنىڭ زۇلمىدىن

ئۆزى قوتولدۇرغاي.
ــ جەننەتماكان خان ئالىيلىرىنى سەمەرقەنتلىكلەرنىڭ سا-تۇقخان ئاتلىق سەركەردىسى ئۆلتۈرۈپتىمىش.
ــ خۇدايىم جاجىسىنى بېرەر ئول ساتۇقخاننىڭ.
ــ ماڭا قايلىسىلا مەخسۇم، خۇدادىن تىلەپلا يۈرەمدۇق مۇ-شۇنداق؟
ــ ئەمىسە بىزنىڭ قولىمىزدىن نېمە كېلەتتى؟
ــ شۇنى دېسىلە، خان ئالىيلىرىمۇ تەڭ كېلەلمىگەن تۇرسا!
ــ قاراقول ئەھمەد مىرزا بولغان بولسىمۇ بىر ئىش تەۋرە-تەتتى.
ــ راست، قاراقول ئەھمەد مىرزا غايىب بولۇپ كەتتىيا ئە-جەب؟
ــ سەمەرقەنتكە كېتىپتىمىش.
ــ ياق، مەككىگە كېتىپتىمىش. پىرھاجى مۇھەممەد شا-يەستە نۇرغۇن ئالتۇن ـ كۈمۈش يوللۇق تۇتۇپ ھەج سەپىرىگە ماڭغۇزۇپتىمىش.
ــ توۋا، قاراقول ئەھمەد مىرزىدەك باھادىر كىشى ئالتۇن ـ كۈمۈشكە سېتىلغان بولسا بىزدە ئۈمىد قالماپتۇ.
ــ خەقنىڭ پىتنە ـ پاساتلىرىغا ئىشەنمىسىلە ھاجىم. قارا-قول ئەھمەد مىرزا ئالتۇن ـ كۈمۈشكە سېتىلىدىغان ئادەم ئە-مەس.
ــ قانداقلىقىنى بىر ئالالاھ بىلىدۇ.
ــ سەمەرقەنت لەشكەرلىرىنىڭ زۇلمى يەنە كۆپىيىدىغان بولدى.
ــ ھەرھالدا خاتۇن ـ قىزلىرىمىزغا ھېزى بولايلى.
ــ بىر ياخشىلىق بولۇپ قالار.
ــ ئالالاھ ئىگەم بەندىسىگە زۇلۇمنى بىر ئۆمۈر راۋا كۆر-مەس.

— شۇنداق، ئاللاھنىڭ ئەمرىسىز قىل تەۋرىمەيدۇ.

— ......

ساتۇقخاننىڭ قەشقەرگە كېلىشى بىلەن باشلانغان بۇ باش ـ ئاخىرى يوق پاراڭلار بىرنەچچە كۈندىن كېيىن ئاستا ـ ئاستا بېسىقىپ قالدى. ئەمما كىشىلەرنىڭ چىرايىدىكى ۋەھىمە، كۆزلىرىدىكى تەشۋىش يوقالمىغانىدى، قەشقەر خەلقى تېخىمۇ ئېھتىياتچان بولۇپ قالغانىدى.

※ ※ ※

گۈگۈم مەزگىلى، تۇمەن دەرياسى بويىغا جايلاشقان كوزىچى ياربېشى مەھەللىسى ئادەتتىن تاشقىرى ئىمتاسىلىقتا چۆمگەنىدى. ئادەتتىكى شەھەر ئاھالىسىنىڭ هويلىلىرىدىن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيدىغان قورۇنىڭ ئاددىي سەرەمجانلاشتۇرۇلغان مېھمانخانىسىدا بىر ـ بىرىدىن بەستلىك كەلگەن ئالتە يىگىت ئوتتۇرىغا سېلىنغان داستىخاننى چۆرىدەپ ئولتۇرۇشاتتى. داستىخاندا بىرنەچچە تەخسە قۇرۇق يەل ـ يېمىشتىن باشقا، بىر مىس لېگەندە قوي گۆشى، يەنە بىر ياغاچ تاۋاقتا توخۇ گۆشى بار ئىدى. مېھمانلارنىڭ غىزاغا تازا تاۋى يوقمۇ، تۇزۇك يېيىلمىگەن گۆشلەر ئاللىقاچان سوۋۇپ قالغانىدى. ئۇلار قىلىشىدىغان پارىڭى تۈگەپ قالدىمۇ ياكى يەنە بىرەر ھەمراھىنى ساقلاۋاتقانمۇ ئەيتاۋۇر ئۈن ـ تىنسىز ئولتۇرۇشاتتى، مېھمانخانىنى چىۋىن ئۇچسا ئاڭلانغۇدەك جىمجىتلىق باسقانىدى. شۇ ئەسنادا ئەللىك ياشلار ئۆپچۆرىسىدىكى قارامۇتۇق، دوغىلاق كەلگەن بىر كىشى پەتنۇستا ئىككى ھېجىر① ئۇگرە كۆتۈرۈپ كىرىپ كەلدى ـ دە، پەتنۇسنى ئاۋۋال ئوڭ تەرەپتىكى مېھمانغا تۇتتى.

— قېنى ئالسىلا، بىر قوشۇقتىن ئۇگرە ئىچكەچ تۇرايلى.

① ھېجىر ـــ يەرلىك ئۇسۇلدا ئاددىي قىلىپ ياسىلىپ پىشۇرۇلغان، ئىچ تەرىپى سىرلانغان ساپال قاچا.

مېھمانلار ئۇگرە ئۇسۇلغان ھېجىرنى ئىككى قوللاپ ئاۋايلاپ ئېلىپ داستىخانغا قويدى. دوغىلاق كىشى چىقىپ كېتىپ ھايال ئۆتمەي پەتنۇستا يەنە ئىككى ھېجىر ئۇگرە كۆتۈرۈپ كىرىپ يەنە ئىككى مېھمانغا ھۆرمەت بىلەن تۇتتى. شۇ يوسۇندا مېھمانلارنىڭ ئالدىغا بىر ھېجىردىن ئۇگرە كەلتۈرۈلدى. گۆشنىڭ شورپىسىغا چامغۇر، سەۋزە، يۇمغاقسۇت سېلىپ چاچتەك كېسىپ ئېتىلگەن ئۇگرە تولىمۇ ئوخشىغانىدى. مېھمانلار «ئالسىلا، باقسىلا» دې-يىشكەندىن كېيىن ھېجىرنى قوللىرىغا ئېلىپ ئۇگرىنى ياغاچ قوشۇق بىلەن ئالدىرىماي ئىچىشكە باشلىدى. ئەڭ ئاخىرىدا ئۆزد-گىمۇ بىر ھېجىر ئاش كۆتۈرۈپ كىرگەن ساھىبخانا ئاستا كې-لىپ پەگادا ــ سۇپىنىڭ لېۋىدە ئولتۇردى ۋە چىرايلىرىدىن ئال-لىقانداق تەقەززالىق چىقىپ تۇرغان يىگىتلەرگە قاراپ ئېغىز ئاچتى:

ــ مىرزا ئەجەب كېچىكىپ قالدىغۇ ـ تاڭ، ئۇلگۇرۇپ كەل-گەن بولسا بىر چىنە ئىسسىق ئاش ئىچىۋالاتتى.

ــ كېلىپ قالار، ــ دېدى تۆردە ئولتۇرغان تومارچە بۇرۇت قويۇۋالغان يىگىت، ــ بىرەر ئىش بىلەن ھايال بولۇپ قالغان چېغى.

ئۇلار تەرلەپ ئولتۇرۇپ بىر ھېجىر ئۇگرىنى ئىچىپ تۈگەت-كەن ۋاقىتتا ئىشىك تۈۋىدە قىرىق ـ ئەللىك ياشلار چامىسىدىكى قوشۇما قاشلىق، قاڭشارلىق، كۆكۈچ كۆزلىرى تولىمۇ ئۆتكۈر، شاپ بۇرۇتلىرى مىس رەڭ چىرايىغا خويمۇ ياراشقان بەستلىك، تەمبەل كەلگەن بىر كىشى «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم» دېگىنىچە پەيدا بولدى. ئاۋۋال ساھىبخانا، ئاندىن كېيىن مېھمان يىگىتلەر دۇر-رىدە ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ «ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام» دېيىشكىنىچە سالامنى ئىلىك ئېلىپ ھۆرمەت بىلدۇرۇشتى.

بۇ يىگىت مىرزا ساتۇقخان لەشكەرلىرىنى باشلاپ قەشقەرگە كەلگەندە قەشقەر خەلقى ئىسمىنى تىلغا ئېلىپ، دېرىكىنى قى-لىشقان قاراقۇل ئەھمەد مىرزا ئىدى.

قارافۇل ئەھمەد مىرزا ئاۋۋال ساھىبخانا بىلەن، كېيىن مېھمان يىگىتلەر بىلەن بىر ـ بىرلەپ قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى، ئەھۋال سوراشتى. يىگىتلەر ئۇنى تەكلىپ قىلىپ تۆرگە ئولتۇرغۇزۇشتى. ئۇ تۆرگە جايلىشىپ ئولتۇرۇۋالغاندىن كېيىن دۇئاغا قول كۆتۈرۈپ پاتىھە ئوقۇدى، ئاندىن ئولتۇرغانلاردىن قايتىدىن ئامانلىق سورىدى. شۇ ئارىدا ساھىبخانا چىقىپ كېتىپ پەتنۇستا بىر ھېجىر ئۇگرە كۆتۈرۈپ كىردى.

— ئالسىلا مىرزام، شۇغىنىسى ئاش ئازراق سۇ يەپ قاپتۇ، — دېدى پەتنۇسنى تەڭلەپ.

— رەھمەت، — دېدى قارافۇل ئەھمەد مىرزا ھېجىرنى قولىغا ئېلىپ، — ئەتىگەن ئاتىلا[1] بىلەن ناشتا قىلغانچە، قورسىقىم خويمۇ ئاچقانىدى. خوش، ئاشقا كېلىلى.

— خوش، باقسىلا، — دېيىشتى مېھمانلار.

قارافۇل ئەھمەد مىرزا ئاشنى ئىچىپ بولغىچە ھېچكىم گەپ قىلمىدى.

— بۇياقتا ماڭاي دەپ تۇرسام ئاستانىگە ماڭغۇزغان ئايغاقچى قايتىپ كەلدى، — دېدى قارافۇل ئەھمەد مىرزا قۇرۇق ھېجىرنى داستىخانغا قويۇپ تۇرۇپ.

— يەنە بىر قوشۇق ئاش ئەكىرەي، — دېدى ساھىبخانا قارافۇل ئەھمەد مىرزىنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ.

— رەھمەت، ئەمدى ئاش ئەكىرمىسۇنلار، — دېدى قارافۇل ئەھمەد مىرزا يوغان ئالقانلىرى بىلەن ھېجىرنىڭ ئاغزىنى يېپىپ تۇرۇپ.

ساھىبخانا قايتا زورلىمىدى.

— ئەمىسە گۆشكە ئېغىز تەگسىلە. سوغۇق گۆش يېيىشلىك بولىدۇ. ۋاي، قوللىرىغا سۇ بېرىشنى ئۇنتۇپتىمەن.

ساھىبخانا دەس ئورنىدىن تۇرۇپ ئىشىك تۈۋىدىكى ئاپتۇۋا ـ

① ئاتىلا — ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمىي تائاملىرىدىن بىرى. ئاق ئۇننى قوي مېيى بىلەن قورۇپ ئېتىلىدىغان سۇيۇق تاماق.

چىلاپچىنى ئېلىپ قاراقۇل ئەھمەد مىرزىنىڭ قولىغا سۇ بەردى. قولىنى چايقىۋالغان قاراقۇل ئەھمەد مىرزا لېگەندىن بىر پارچە گۆشنى ئېلىپ تۇرۇپ ھەمراھلىرىغا يۈزلەندى.

— ئىككىنچى خانزادە ئىسان بۇغاخان مەرھۇم خان ئاتىسى-نىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلىپ سۇلتانلىق تاجىنى كىيىپتۇ...

— ئەجەب ئىش، تەختكە چوڭ خانزادە ئولتۇرماي كىچىك خانزادە ئولتۇرۇپتىيا؟ — دېدى ئاق سېرىق كەلگەن يىگىت مىر-زىنىڭ گېپىنى بۆلۈپ.

— مەن كىچىك خانزادىنىڭ تەختتە ئولتۇرۇشىنى ئالدىنئالا پەملىگەن، — دېدى قاراقۇل ئەھمەد مىرزا بىر لوقما گۆشنى چايناپ يۇتۇۋەتكەندىن كېيىن، — چۈنكى، كىچىك خانزادە ئىسان بۇغاخان ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ ھەزرەتلىرىگە نەۋرە، ئە-مىر كەبىر سەييىدئەلى ئالپقا جىيەن كېلىدۇ. چوڭ خانزادە يۇ-نۇسبەگ سۇلتاننىڭ بولسا ئوردىدا خانىش ۋالىدەسىدىن باشقا بىرمۇ يۆلەنچۈكى يوق. بوۋىسى ئەمىر شەيخ نۇرىددىن ئالىيلىرى بولسا يىراق تۇركىستاندىدۇر. ھە راست، ئەمىر شەيخ نۇرىددىن ئالىيلىرى مەرھۇم سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرىغا كۆمەكلىشىش ئۈچۈن ئىنىسى مىرزا ئىرازان بارىن بىلەن سەركەردىسى مىرەك تۇركمەننى بىر تۈمەن لەشكەر بىلەن ئىسسىقكۆل ۋادىسىغا ئەۋەت-كەنىكەن، خان ئالىيلىرى قازا قىلغاندىن كېيىن ئۇلار ئاستانىگە بارغان ئوخشايدۇ. ئوردىدىكى كېڭەشتە تەخت ۋارىسىنى بەلگىلەش ئىشىدا ئۇلار غوۋغا كۆتۈرۈپ، ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ ھەز-رەتلىرى بىلەن ئەمىر كەبىر سەييىدئەلى ئالپقا خېلىلا تاپا-تەنە قىلغانلىقى مەلۇم. ئاخىرقى ھېساپتا خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكە كىچىك خانزادىنىڭ تەختتە ئولتۇرۇشىغا يول قويۇپ، غوۋغانى بېسىقتۇرۇپتۇ ھەمدە چوڭ خانزادىنى ئېلىپ تۇرپاندىن چىقىپ كېتىپتۇ.

— خانىشنىڭ نەگە كەتكەنلىكىدىن مەلۇمات بارمۇ؟

— بۇنىسى تېخى نامەلۇم. بەزىلەر خانىشنى تۇركىستانغا ئا-

تىسىنىڭ دەرگاھىغا كېتىپتۇ دېيىشىۋاتقۇدەك. يەنە بەزىلەر ئىرازان بارىن بىلەن مىرەك تۈركمەن خانزادە يۇنۇسبەگ سۇلتاننى ئېلىپ مىرزا ئۇلۇغبەگكە ئەرز قىلىش ئۈچۈن سەمەرقەنتكە كېتىپتۇ دېيىشىۋاتقۇدەك.

— بۇ ئىش مىرزا ئۇلۇغبەگكە باھانە بولۇپ بەرمىسە بولاتتى.

— قانداق دەيدىلا؟

— مىرزا ئۇلۇغبەگ چوڭ خانزادىگە تەختنى ئېلىپ بېرىشنى باھانە قىلىپ تۇرپانغا لەشكەر تارتىپ قالارمىكىن دەيمىنا، — دېدى كوسا چىراي، ياپما قاپاق يىگىت.

— مۇشۇنداقمۇ قىلارمۇ — سورىدى ئاق پىشماق، يۈزىدە تاتۇقى بار يىگىت.

— بىر نېمىدەپ بولمايدۇ، — دېدى كوسا چىراي يىگىت، — ئاڭلىشىمچە، ئىرازان بارىن مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ چوڭ خانزادىسى ئابدۇللەتىپ مىرزىغا قىزىنى بەرگەنىكەن. مىرزا ئۇلۇغبەگ بۇ قۇدىسىنىڭ يۈزىنى قىلمىغاندىمۇ ئوغلىنىڭ تەلىپىنى يەردە قويماس دەيمەن. ئەڭ مۇھىمى ھۆكۈمدارلار تەسەررۇپ دائىرىسىنى كېڭەيتىش، قوشنىلارنىڭ زېمىنىنى ئىستېلا قىلىش ئۈچۈن باھانە ئىزدەيدۇ ئەمەسمۇ، چوڭ خانزادە يۇنۇسبەگ سۇلتاننىڭ ئۇ ياقلارغا بېرىشى ئۇنىڭغا خويمۇ بەلەن باھانە بولۇپ بېرىشى مۇمكىن.

— ناتايىن، — دېدى قاراقۇل ئەھمەد مىرزا ئويلانغان ھالدا، — پەمىمچە، مىرزا ئۇلۇغبەگ ئون ئۈچ ياشلىق بىر گۆدەك خانزادىنى دەپ ھەرگىز تەۋەككۇل قىلمايدۇ. ھازىرچە قەشقەرنى تەسەررۇپىغا ئالغىنىغا قانائەت قىلىشى مۇمكىن، ئۇنىڭسىزمۇ مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ كۆڭلى تازا خاتىرجەم ئەمەسمىش. سەمەرقەنت ئۆلىمالىرى مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ پەلەكىيات ئىلمى[1]غا زىيادە مەپتۇن بولۇپ كېتىپ، ئاللاھقا شەك كەلتۈرگەن دەھرىيلىككە

① پەلەكىيات ئىلمى — ئاسترونومىيە.

نارازى ئىكەن.

ــ ئاڭلىشىمچە، مىرزا ئۇلۇغبەگ كېچىلىرى ئۇخلىماي ئۇستۇرلاپ[1] دەيدىغان بىر ئەسۋاب بىلەن ئاسمانغا قاراپ يۇلتۇزلارنى كۆزىتەرمىش. ئوردىسىغمۇ ساپلا ئۆزىگە ئوخشاش دەھرىيلەرنى يىغىۋالغانمىش.

ــ يا پەرۋەردىگار، سېپى ئۆزىدىن مۇرتەدلىكقۇ بۇ، ــ دېدى ساھىبخانا ياقىسىنى تۇتۇپ.

ــ ئول دەھرىي سۇلتاننىڭ ئىشىنى قويۇپ، ئۆزىمىزنىڭ گېپىگە كېلەيلى، ــ دېدى قاراقۇل ئەھمەد مىرزا ئولتۇرغانلارغا تەكشى نەزەر تاشلاپ، ــ ھەممىڭلارغا مەلۇم، مۇناپىق خوجا شەرىپ مىرزا ئىسيان كۆتۈرۈپ قەشقەرنى سەمەرقەنت تەختگاھىغا تەۋە قىلغاندىن بېرى غۇرۇرىمىز پايخان بولۇپ، دەرد ـ ھەسرەت ئىلكىدە ياشاپ كېلىۋاتىمىز. ئاۋام ـ رەئىيەت بۇ قارا كۈنلەردىن قۇتۇلۇشقا تەشنا بولماقتا. گەرچە ئول تاجاۋۇزچىلارغا قارشى بىر نەچچە نۆۋەت كۆتۈرۈلۈپ چىققان بولساقمۇ، مۇنتىزىم ماھارەت تەربىيەسى كۆرگەن لەشكەرلىرىمىز بولمىغاچقا، سەمەرقەنت لەشكەرلىرىگە تەڭ كېلەلمەي، سۇلتان مەلىك دوغلاتنىڭ قاتتىق باستۇرۇپ قىرغىن قىلىشىغا دۇچار بولدۇق. يەنە تېخى ئۆز يۇرتىمىزدا ئاشكارا يۈرەلمەي، تەقىب ئاستىدا مۆكۈنۈپ يۈرۈشكە مەجبۇر بولۇۋاتىمىز. ھالا بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە كۆتۈرەلمىسەڭ ساڭگىلىتىۋال دېگەندەك، مىرزا ساتۇقخان يەنە بىر تۈمەن لەشكەر باشلاپ كەلدى، ئۇلار سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرىنى شېھىت قىلغاننى ئاز دەپ، تەپ تارتماي كۆرەڭلەۋاتىدۇ. ئەمدى بۇ قان قىساسقا سۈكۈت قىلىپ تۇرۇۋەرسەك، بۇ خورلۇققا بېشىمىزنى ئېچىمىزگە تىقىپ چىداۋەرسەك يىگىتلىكىمىزگە زىنھار خوپ كەلمەس. ھەربىرلىرىنى ئۇزۇندىن بېرى مۇشكۈلاتلاردا سىنالغان بۇرادەرلىرىم، شۇنداقلا ئانىسى ئۇجۇكىگە شۇمەك سېلىپ باققان ھەقىقىي ئوغۇلبالا ــ ئەركەك دەپ بىلگەنلىكىم ئۈچۈن

[1] ئۇستۇرلاپ ــ ئاي، يۇلتۇز، ئاسمان جىسىملىرىنى كۆزىتىدىغان ئەسۋاب.

بول داستىخانغا ئالاھىدە جەم قىلدىم. گەپنى ئوچۇقلا دەۋېرەي: مەن مىرزا ساتۇقخاننى ئۆلتۈرۈپ، مەرھۇم جەننەتماكان خان ئالىيلىرىنىڭ قىساسىنى ئالماقچى ھەمدە ئول باسقۇنچىلارغا قەشقەر يىگىتلىرىنىڭمۇ ئۇنچە ياۋاش، سەۋرچان ئەمەسلىكىنى بىلدۈرۈپ قويماقچى. بىلمىدىم، ھەربىرلىرىنىڭ كەمىنە بىلەن كۆمەكلىشىشكە جۇرئىتى بارمىكىن؟

چازا قۇرۇپ ئولتۇرغان يىگىتلەر دەرھال يۈكۈنۈپ، قەددىنى رۇسلاپ جاۋاب بېرىشتى.

— مىرزا جانابلىرىنىڭ بىزگە شۇنچىلىك ئىشەنگىنىگە رەھمەت. خان ئالىيلىرىنىڭ قىساسىنى ئېلىش، ئەل - يۇرتنىڭ ئار - نومۇسىنى ئاقلاش ئۈچۈن جېنىمىز پىدا.

— جانابى باھادىرلارنىڭ جاسارىتىگە تەسەننا، — دېدى قاراقۇل ئەھمەد مىرزا مەمنۇنلۇق بىلەن، — مىرزا ساتۇقخان قەشقەرگە لەشكەر باشلاپ كەلگەندىن بېرى ئەمىر پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە بىلەن ئوتتۇرىسىدا خېلىلا چوڭ ئىختىلاپ يۈز بەرگەنلىكى مەلۇم. پەمىمچە، مىرزا ساتۇقخان مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ يارلىقىغا بىنائەن قەشقەرنى قوغداشقا كەلدىم، دەپ ئۆزىنى چوڭ تۇتقان بولۇشى، ئەمىر پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە بولسا ئۆزىنى قەشقەرنىڭ ئەمىرىمەن دەپ يول قويمىغان بولۇشى مۇمكىن. شول بائىستىن بولسا كېرەك، يېقىندىن بېرى شەھەردە خۇپىيە - پايلاقچىلارنىڭ تەقىبى خېلىلا بوشاپ قالدى. لەشكەرگاھلاردىمۇ مەيخورلۇق، بەزمە، قىمارۋازلىق ئەۋجىگە چىقتى. پەمىمچە ئۇلار خۇدىنى يوقىتىپ، بىخۇد ھالەتتە تۇرۇۋاتىدۇ. بۇ بىزنىڭ قول سېلىشىمىزغا تولىمۇ پايدىلىق. مەن مىرزا ساتۇقخاننىڭ لەشكەرگاھىدىكى تۇرالغۇسىنى ئېنىقلاپ چىقتىم. ئەتە تۈن تەڭ بىلەن قول سالايلى.

— تايىنلىق قول سالغاندىكىن پىرھاجى مۇھەممەد شايەستەنىمۇ بىراقلا جايلىۋەتمەيمىزمۇ مىرزام؟ — دېدى كۆك كۆزلۈك يىگىت.

— ئەگەر شۇنداق قىلساققۇ، ئول ئىككى سەركەردىنىڭ بې-
شىنى بىراقلا تېنىدىن جۇدا قىلىپ، لەشكەرلىرىنى يولباشچى-
سىز قالدۇرۇپ قوياتتۇق، — دېدى ئاق سېرىق كەلگەن يىگىت
ھەمراھىنىڭ سۆزىنى قۇۋۋەتلەپ، — سەركەردىلىرىدىن ئايرىلغان
لەشكەرلەر ئۆزلۈكىدىنلا قەشقەرنى تاشلاپ سەمەرقەنتكە كېتەتتى.

— ئىككى ئىشقا بىراقلا تەۋەككۇل قىلساق ياخشى بول-
ماس، — دېدى قاراقول ئەھمەد مىرزا سوغۇققانلىق بىلەن، —
ناۋادا ئىشىمىز ئەپلەشمەي قالسا، ھېچقايسى ئىشنى ۋۇجۇدقا چى-
قىرالماي داغدا قالىمىز. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ئىككى سەركەردىگە
تەڭ قول سېلىش ئۇچۇن بۆلۈنۈپ ھەرىكەت قىلىشىمىزغا توغرا
كېلىدۇ، ئول چاغدا يېتىشەلمەي قالىمىز. ئۇچرىغانلىكى ئادەمنى
بۇ ئىشقا شېرىك قىلساق قاملاشماس. يەنە بىر تەرەپتىن ئېيت-
قاندا، پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە تۇلكىدەك ھىيلىگەر، توشقان-
دەك ئېھتىياتچان ئادەم، ئۇنىڭغا قول سېلىش ئۇنچە ئاسان ئە-
مەس. ئەڭ ياخشىسى، ئاۋۋال مىرزا ساتۇقخاننىڭ ئىشىنى بىر تە-
رەپ قىلايلى. سۇلتان ئۇۋەيسخاننى ئۆلتۈردۈم دەپ كۆرەڭلەپ
كەتكەن ئول مىرزا شۇ كۈنلەردە تولىمۇ بىغەمدۇر. پىرھاجى مۇ-
ھەممەد شايەستەگىمۇ نۆۋەت كېلىپ قالار.

ئۇلار مەسلىھەتنى پىشۇرۇۋېلىشقاندىن كېيىن خۇپتەن نا-
مىزىنى بىرلىكتە ئوقۇۋېلىپ تارقاپ كېتىشتى.

بۇگۇن پېشىن مەزگىل بىلەن تۇتۇلغان ھاۋا قاراقول ئەھ-
مەد مىرزىنى تولىمۇ خۇشال قىلىۋەتكەنىدى. «بۇگۇن ئىشىمىز
ئوڭغا تارتىدىغان ئوخشايدۇ. ھاۋا تۇتۇلغاندا كېچە تېخىمۇ قاراڭغۇ

بولىدۇ، بۇ ھەرىكەت قىلىشىمىزغا تېخىمۇ پايدىلىق» دەپ ئويلىغاندى ئۇ تۇتۇلغان ھاۋاغا قاراپ. ئەپسۇس، شام ۋاقتى بىلەن ھاۋا بىردىنلا ئېچىلىپ، قەشقەر ئاسمىنىدا پەيدا بولغان تۇمەنلىگەن يۇلتۇزلار خۇددى تاماشا كۆرمەكچى بولغاندەك چاراقلاپ يېنىپ كەتتى. بۇنى ئاز كۆرگەندەك ئون تۆت كۈنلۈك تولۇن ئايمۇ چۇمپەردىسىنى پۈتۈنلەي قايرىۋەتكەنىدى. ئېغىر ئەلياتقۇ مەھەل بىلەن لەشكەرگاھنىڭ ئارقا تېمىنىڭ تۈۋىگە كېلىپ بولغان قاراقۇل ئەھمەد مىرزا زېمىننى سۈتتەك يورۇتۇۋەتكەن ئاي بىلەن يۇلتۇزلارغا ئۆچلۈكى كېلىپ قاراپ قويدى ـ دە، ھەمراھلىرىنى ساقلىغاچ ئەتراپنى ئىنچىكىلىك بىلەن كۆزەتتى.

لەشكەرگاھنىڭ ئارقا تەرىپى تۇمەن دەرياسىنىڭ بويىغا بارغۇچە بېدىلىك ئىدى. تېخى ئەتىياز مەزگىلى بولغاچقا، ئېتىزلىقتىكى بېدىلەر تېخى غىرىچچىمۇ كەلمەيتتى. «ياز پەسلى بولغان بولسا بولۇق ئۆسكەن بېدىلىك ئارىسىدا ھەرىكەت قىلماق ئاسان ئىدى، ئورامغا كەلگەن بېدىلەر ئوبدانلا دالدا بولاتتى. قاتتىق ئېھتىيات قىلمىساق بۇ يەردە ئاسانلا ئاشكارىلىنىپ قالغۇدەكمىز. لېكىن لەشكەرگاھقا كىرىشتە بۇ يەردىنمۇ ئەپلىك جاي يوق...»

قاراقۇل ئەھمەد مىرزا خىيال سۈرگەچ ئەتراپقا قارىدى، شۇ تاپتا بۇ يەردە ئىنس ـ جىن كۆرۈنمەيتتى. قاراقۇل ئەھمەد مىرزا ئادەم چۆككىدەك بىر ئازگالغا كىرىۋېلىپ، لەشكەرگاھ قورۇق تېمىنىڭ ئۈستىدىكى ياغاچتىن ياسالغان قۇببە شەكىللىك بۇرج①قا نەزەر تاشلىدى. لەشكەرگاھنىڭ مۇھاپىزىتى ئانچە چىڭ ئەمەستەك قىلاتتى. تامنىڭ ئۈستىدە ئۇياقتىن ـ بۇياققا مېڭىپ يۈرگەن قاراۋۇللار كۆرۈنمەيتتى. تۇيۇقسىز يۆتەلگەن ئاۋاز قاراقۇل ئەھمەد مىرزىنى سەگەكلەشتۈردى. «بۇرجدا قاراۋۇل بار ئىكەن» دېگەننى خىيالىدىن ئۆتكۈزدى مىرزا ۋە ئاستا ئازگالدىن ئۆمىلەپ چىقىپ، بېدىلىكنىڭ ئۇ چېتىدىكى ئىككى تۈپ قېرى سۆگەتنى

① بۇرج ــ كۆزىتىش مۇنارى. بۇنىڭدا لەشكەرلەر كۆزەتتە تۇرغاچ قار ـ يامغۇردىن دالدىلىنىدۇ.

نىشانلاپ بېدىلىكنىڭ ئارىسىدىكى ئېرىق بىلەن ئۆمىلەپ ماڭدى، ئۇ ھەمراھلىرى بىلەن مۇشۇ يەردە ئۇچراشماقچى بولغانىدى.

«ئەجەب كېچىكىپ قالدىغۇ ئۇلار؟ ياكى مەن بالدۇر كېلىۋال-دىممۇ ـ يا...»

قاراقۇل ئەھمەد مىرزا غىلىپى تېقىمىغىچە ساڭگىلاپ تۇرغان يېڭىسار خەنجىرىنى سىلاپ قويغاچ لەشكەرگاھنىڭ سېپىلىدىن قېلىشقۇسىز ئېگىز تاملىرىغا قايتىدىن نەزەر تاشلىدى.

«ئارقا تامنىڭ ئۇ تەرىپى ئاختىخانا، سامانلىق، ياراغخانا، ئۇ يەردىن ئۆتۈپ سولغا بۇرۇلساق پىيادە لەشكەرلەرنىڭ تۇرالغۇسى. پىيادىلەر بىلەن ئاتلىق لەشكەرلەر تۇرالغۇسىنىڭ ئارىلىقىدا ئۆ-رۈكلۈك باغ بار ئىدى، باغ ۋەيران بولۇپ كەتمىگەندۇ بەلكىم. باغنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى كۆلدىن ئايلىنىپ ئۆتسەك كۆكساراي، مىرزا ساتۇقخاننىڭ ئاشۇ سارايغا چۈشكۈن قىلغانلىقى مەلۇم. لەشكەرگاھتىكى ئەڭ ئېسىل تۇرالغۇمۇ شۇ. ئۆز ۋاقتىدا مۇناپىق خوجا شەرىپ مىرزىمۇ شۇ سارايدا تۇراتتى. مىرزا ساتۇقخان ناۋادا كۆكسارايدا تۇرمىسا، چوقۇم تەسكەيدىكى ئەنجۈرلۈك كۆشك[1]تە، لېكىن ئەنجۈرلۈك كۆشك ياتىشلار[2]نىڭ تۇرالغۇسىغا بەكلا يې-قىن... مەيلى، نېمىلا بولمىسۇن ئاۋۋال لەشكەرگاھقا كىرەي، لەشكەرگاھنىڭ ئىچى ماڭا بەش قولدەك ئايان، لەشكەرگاھنىڭ ئىچىدىلا بولسا تاپماي قويمايمەن.. ئەستاغپۇرۇللا، بۈگۈن قېرىش-قاندەك ئەجەب ئايدىڭ بولدى دېسە. ھاۋا ئېچىلمىغان بولسىدى...»

ھەئە، ئۆز ۋاقتىدا قەشقەر ئەمىرى مەرھۇم سەييىد ئەھمەد مىر-زىنىڭ قول ئاستىدا ھەزاربېگى[3] بولۇپ تۇرغان قاراقۇل ئەھمەد مىرزا لەشكەرگاھنىڭ ئوي ـ دۆڭىنى ئۇجۇر ـ بۇجۇرىغىچە بىلەتتى، ئۇ ئاشۇ كۇنلەرنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ ئېغىر ئۇھ تارتتى...

ئەسلى تاشمىلىقلىق دېھقاننىڭ پەرزەنتى بولغان بۇ يىگىت

---

① كۆشك ـــ داچا، قەسىر.
② ياتىشلار ـــ كېچىلىك چارلىغۇچىلار.
③ ھەزاربېگى ـــ مىڭ كىشىلىك قوشۇننىڭ سەركەردىسى.

قەشقەر ئەمىرگە ئۆزى خالاپ لەشكەر بولغانىدى. كىچىكىدىن
ئوۋچىلىقتا، جانبازلىقتا ھەۋىسى بولغاچقىمۇ، لەشكىرىي ماھارد-
تى خېلىلا يۇقىرى ئىدى. باشقا لەشكەرلەردىن ئالاھىدە پەرقلىن-
نىپ تۇرىدىغان ماھارىتى، قورقۇمسىزلىقى، پەم ـ پاراسىتى، زې-
رەكلىكى بىلەن تېزلا كۆزگە كۆرۈنۈپ، ئەمىر لەشكەر خوجا شە-
رىپ مىرزىنىڭ نەزەرىگە ئىلىنىدى، بىرنەچچە يىل خوجا شەرىپ
مىرزىغا خاس نۆكەر بولدى. كېيىنچە خوجا شەرىپ مىرزا ئۇنى
ئاستا ـ ئاستا ئۆستۈرۈپ ھەزارىبېگىلىك مەرتىۋىسى بەرگەنىدى.

شۇ سەۋەبلىك ئۇ خوجا شەرىپ مىرزىنى بەكلا ھۆرمەتلەيتتى،
ھەرقانداق بۇيرۇقىغا شەرتسىز بويسۇناتتى. خوجا شەرىپ ئەمىر
سەيىدئەھمەد مىرزىنى كېكەچ، پاڭقاي دەپ ياراتماي، ئۆزىنىڭ
مۇشۇنداق بىر ناباب ئەمىرنىڭ قول ئاستىدا ئىشلەپ، ئوردىنىڭ
نەزەرىگە ئىلىنالمىغانلىقىدىن ھەسرەتلەنگەن ۋاقىتلىرىدا ئۇنىڭغا
ھېسداشلىق قىلغانىدى. كېيىن خوجا شەرىپ ئىسيان كۆتۈرۈپ،
سەيىدئەھمەد مىرزىنى قەشقەردىن قوغلاپ چىقاردى. قاراقۇل
ئەھمەد مىرزا بولسا خوجا شەرىپنى قوللاپ، بۇيرۇقىنى بىجان-
دىللىق بىلەن ئورۇندىدى. ئۇ، خوجا شەرىپنىڭ ئوردىدىن يۈز ئۆ-
رۈپ سەمەرقەنت تەختگاھىغا بەيئەت قىلىشىنى، ئۆزىنى مىرزا
ئۇلۇغبەگنىڭ قۇچىقىغا ئېتىشىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەنىد-
دى. ئازغىنە ۋاقىت ئۆتمەي سۇلتان مەلىك دوغلات سەمەرقەنتتىن
كېلىپ قەشقەرگە ئەمىر بولدى. خوجا شەرىپ بولسا سەمەرقەنت-
كە ـــ مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئوردىسىغا كەتتى. قەشقەر موغۇلىس-
تانىنىڭ تەۋەلىكىدىن تولۇق چىقىپ كەتتى. ئەنە شۇ چاغدىلا قارا-
قۇل ئەھمەد مىرزا ئۆزىنىڭ خاتالىشىپ مۇناپىق خوجا شەرىپكە
ھەمدەم بولغانلىقىنى ھېس قىلدى. ئەل ـ يۇرتنى ئۆزگە ئەلگە
قارام قىلىپ بەرگەنلىكى ئۈچۈن ۋىجدان ئازابى تارتتى. سۇلتان
مەلىك دوغلات خوجا شەرىپنىڭ تەۋسىيەسى بىلەن ئۇنى قەشقەر
لەشكەرلىرىنىڭ سەركەردىلىكىگە تەيىنلەپ مەنسىپىنى ئۆستۈر-
گەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ۋۇجۇدىنى چىرمىۋالغان نومۇس تۇيغۇ-

سىدىن قۇتۇلالمىدى. ئىش بۇنىڭ بىلەنلا تۈگىمىدى، سەمەرقەنت لەشكەرلىرى بىلەن قەشقەر لەشكەرلىرى ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن چوڭ ـ كىچىك سۈركىلىشلەر ئۇنى ئوبدانلا قورساق كۆپۈكى قىلىپ قويغانىدى. ھەئە، ھەرقانداق ئىشتا سەمەرقەنت لەشكەرلىرى قەشقەر لەشكەرلىرىنى بوزەك قىلاتتى، كەمسىتەتتى، خىزمىتىگە سالاتتى، كۆزىگە ئىلمايتتى، ھەتتا ئۇراتتى؛ سەركەردىلەرنىڭ مۇئامىلىسىمۇ ئوخشاش ئىدى. ئەمىر سۇلتان مەلىك دوغلات بولسا قەشقەر لەشكەرلىرىنىڭ ئەرز ـ دادىغا قۇلاق سالمايتتى. قاراقۇل ئەھمەد مىرزا ئاخىرى بۇ تەڭسىزلىككە چىدىمىدى، بۇ خورلۇققا سۈكۈت قىلىپ ياشاشقا غۇرۇرى يول قويمىغانىدى. بىرقانچە ۋىجدانلىق سەركەردە ـ سەرۋاز[①]لار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، خېلىلا ئەتراپلىق پىلانلاپ قوزغىغان قارشىلىق كۆرسىتىش ھەردىكىتى جاسارىتى سۇنغان، بىرلىك ـ ئىتتىپاقلىقى بۇزۇلغان قەشقەر لەشكەرلىرىنىڭ بىر ياقىدىن باش، بىر يەڭدىن قول چىقىرالماسلىقى سەۋەبىدىن مەغلۇپ بولدى. سۇلتان مەلىك دوغلات ئىبرەت قىلىش ئۈچۈن بەش يۈز نەپەر قەشقەر لەشكىرىنىڭ كاللىسىنى ئالدى. بۇ ۋەھشىيانە جازادىن قاتتىق چۆچۈگەن قەشقەر لەشكەرلىرى سەمەرقەنت لەشكەرلىرىگە باش كۆتۈرۈپ قارىيالمايدىغان، تۈرلۈك خورلۇقلارغا ياۋاشلىق بىلەن سۈكۈت قىلىدىغان بولدى.

سەمەرقەنت سەركەردە ـ سەرۋازلىرى بەكلا بەتقىلىق ئىدى. ئۇلار خوتۇن ـ بالىلىرىنى قەشقەرگە بىللە ئېلىپ كەلمىگەنىدى. شۇڭا كوچا ـ رەستىلەردە ياشراق ئاياللارنى ئۇچراتسا بولاپ لەشكەرگاھقا ئەكىرىپ ئاياغ ئاستى قىلاتتى. كېيىن قەشقەر خەلقى قىز ـ ئاياللارنى كوچا ـ رەستىلەرگە چىقارمايدىغان بولدى، ھە دېگەندە كوچا ـ رەستىلەردىن كۆڭۈل ئاچقۇدەك ئايال تاپالمىغان سەركەردە ـ سەرۋازلار قۇترىغان جىنسىي ھەۋەسلىرىنى سەمەر-

① سەرۋاز ــ مىڭبېشىدىن تۆۋەن. سەيبېشى، يۈزبېشى، ئەللىكبېشى مەنسىپىدىكى لەشكەر بېشلىرىنى كۆرسىتىدۇ. مىڭبېشىدىن يۇقىرىلىرى سەركەردە دەپ ئاتىلىدۇ.

قەنتتىن بىللە ئېلىۋالغان چۆھرە[1]لىرى بىلەن قاندۇراتتى. ئۇلار بۇنداق خىزمەتكارلارنى كەمسىتىپ ھىز[2] دەپ ئاتايتتى. ھىز لەقەملىك بۇ چۆھرە يىگىتلەر جەڭگە يارىمايتتى، لەشكەرگاھتا كىر ـ قات يۇيۇش، چېدىر ـ ئوتاۋلارنى تازىلاش، ناخشا ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئويناش، سەركەردە ـ سەرۋازلارنىڭ پۇت ـ قوللىرىنى تۇتۇش.. دېگەندەك ئىشلار بىلەن شۇغۇللىناتتى. سەمەرقەنت سەركەردىلىرى ئەللىكبېشىدىن يۇقىرى مەنسەپتىكى سەرۋازلارنىڭ قۇربى يەتسە چۆھرە ئېلىپ يۈرۈشكە يول قويغانىدى. ئۇلار بۇنداق پاسىق ئىشلارغا ئانچە پەرۋا قىلىپ كەتمەيتتى. شۇنىڭ بىلەن چۆھرە ئېلىپ كېلەلمىگەن سەرۋازلار قەشقەر لەشكەرلىرى ئارىسىدىكى ياۋاشراق، يېشى كىچىكرەك لەشكەرلەرنى ئۆزىگە چۆھرە بولۇپ كۆڭلىنى ئېچىشقا زورلايدىغان بولدى. بۇ ئىش قەشقەر لەشكەرلىرىنىڭ قاتتىق غۇرۇرىغا تەگدى، ئۇلار بۇ تاپتىن چىققان خورلۇققا بەرداشلىق بېرەلمىگەنىدى. شۇنىڭ بىلەن سەمەرقەنت لەشكەرلىرى بىلەن قەشقەر لەشكەرلىرى ئارىسىدا يەنە بىر قېتىم قىرغىنچىلىق يۈز بەردى. قاتتىق غەزەپلەنگەن قەشقەر لەشكەرلىرى تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، نەچچە يۈزلىگەن سەمەرقەنت لەشكەرلىرىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى، ئۆلگەنلەرنىڭ ئارىسىدا سەرۋازلار جىقراق ئىدى. ئەلۋەتتە بۇ قىرغىنچىلىقمۇ يەنىلا قەشقەر لەشكەرلىرىنىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن ئاخىرلاشتى. سۇلتان مەلىك دوغلات ئىبرەت قىلىش ئۈچۈن يەنە بەش يۈز نەپەر قەشقەر لەشكىرىنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ جازالىدى. ئاچچىق ساۋاقنى يەكۈنلىگەن سۇلتان مەلىك دوغلات بارلىق قەشقەر لەشكەرلىرىنىڭ قورال ـ ياراغلىرىنىلا ئەمەس، يېنىدىن تىغ چاغلىق نەرسە قالدۇرماي تولۇق يىغىۋېلىپ، تۇرالغۇسىنى ئايرىۋەتتى ۋە قاتتىق نەزەربەند ئاستىغا ئالدى. بۇنىڭدىن نارازى بولغان قاراقۇل ئەھمەد مىرزا سۇلتان مەلىك دوغلات بىلەن خېلى قاتتىق زاكۇنلاشتى.

① چۆھرە ــ ئوغۇل خىزمەتكار، بەچچە.

② ھىز ــ ھەزىلەك، جىنسداش مەشۇق.

— شۇنچىلىك ئەتىۋارلاپ ئىززەت كۆرسەتكىنىمىزگە شۇكۇر قىلىسىلا مىرزا، — دېدى سۇلتان مەلىك دوغلات قاراقۇل ئەھمەد مىرزىنى قاتتىق سىلكىپ، — سەرۋازلىرىم قەشقەرلىك بىرقانچە ھىنز بىلەن كۆڭۈل ئاچسا نېمە بوپتۇ، ئۇلارنىڭ خاتۇنلىرى سەمەرقەنتتە قالغان، شۇنداق قىلماي ئامالى يوق، سەلتەنەتىمىزگە جېنىنى تىكىپ ساداقەت كۆرسىتىۋاتقان ئول سەرۋازلارنى ئاشۇنچىلىك جىما لەززىتىدىن مەھرۇم قىلساق بىزدىن دىلى رەنجىيدۇ، كۆڭلى سوۋۇيدۇ. بىزنى بىلمەيدۇ دېمىسىلە، لەشكەرگاھتىكى بىرقانچە قېتىملىق جەڭگى - جېدەلنىڭ باش سەۋەبكارى سىلى. ھېلىمۇ مىرزا خوجا شەرىپ كاشغەرىي جانابلىرىنىڭ يۈز - خاتىرىسىنى قىلىپ يول قويۇپ كەلدۇك، غەزىپىمىزنى بېسىۋېلىپ كۆڭۈللىرىگە ئازار بەرمىدۇك. ئەڭ ياخشىسى ئۆزلىرىنى بىلىپ يۈرسىلە.

— سىلىمۇ بىلىپ قالسىلا ئەمىر جانابلىرى، — دېدى قاراقۇل ئەھمەد مىرزا سۇلتان مەلىك دوغلاتقا قەھرى بىلەن تىكىلىپ، — بىز ئەزەلدىن سەركەردە - سەرۋازلىرىمىزنىڭ لەشكەرگاھتا ھەرقانداق پاسىقلىق، بۇزۇقچىلىق قىلىشىغا يول قويغان ئەمەسمىز، چۈھرە ساقلاشنى نومۇس دەپ بىلىمىز. بۇ ئاللاھنىڭ ئالدىدىمۇ كەچۈرگۈسىز گۇناھلىق ئىشتۇر. جانابلىرىنىڭ ئول ئەتىۋارلىق سەرۋازلىرى ئىچ پۇشۇقى تارتىپ قالغان بولسا، ئۆزلىرىنىڭ ئارىسىدىكى چۈھرە ھىنزلىرى بىلەن كۆڭۈل ئاچقاي!

سۇلتان مەلىك دوغلات قاراقۇل ئەھمەد مىرزىغا گەپ تېپىپ بېرەلمەي ئۇنى ئەمىر مەھكىمىسىدىن قوغلاپ چىقىرىۋەتتى.

شۇ كېچىسى قاراقۇل ئەھمەد مىرزا سەرۋاز - لەشكەرلىرىنى لەشكەرگاھتىن قېچىشقا تەشكىللىگەن بولسىمۇ، قاراۋۇللار تۇيۇپ قالغانلىقى ئۈچۈن پەقەت ئاز ساندىكى لەشكەرلىرىلا قېچىپ كېتەلىگەنىدى.

شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ مۆكۈپ يۈرۈپ سۇلتان مەلىك دوغلاتقا قارشى يوشۇرۇن ھەرىكەت قىلىپ يۈردى، ئەمما سۇلتان مەلىك

دوغلاتقا قەست قىلىش مەقسىتىگە پەقەتلا يېتەلمىدى. قەشقەردە
بولغان ئىشلارنى تەپسىلىي بايان قىلىپ قەشقەر خەلقى نامىدىن
سەمەرقەنت ئوردىسىغا ئارقىمۇئارقا ئەرز يوللىدى. بۇ ئىشلاردىن
خەۋەر تاپقان مىرزا ئۇلۇغبەگ سۇلتان مەلىك دوغلاتنى سەمەر-
قەنتكە قايتۇرۇپ كېتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا پىرھاجى مۇھەممەد شا-
يەستەنى ئەۋەتتى.

قەشقەرگە يېتىپ كەلگەن پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە قارا-
قۇل ئەھمەد مىرزىنى قەشقەر لەشكەرلىرىنىڭ سەركەردىلىكىگە
قايتا تەكلىپ قىلغان بولسىمۇ، قاراقۇل ئەھمەد مىرزا «مەككىگە
بېرىپ ھەج تاۋاپ قىلىمەن» دېگەن سەۋەبنى كۆرسىتىپ بۇ تەك-
لىپنى چىرايلىقچە رەت قىلدى. ھەئە، ئۇ قەشقەرنى بېسىۋالغان
سەمەرقەنتلىكلەرگە خىزمەت قىلىشنى نومۇس دەپ بىلگەنىدى.
ئەمما تۇرپانغا بېرىپ سۇلتان ئۇۋەيسخاندىن لەشكەر ياردەم تەلەپ
قىلىشقىمۇ جۈرئەت قىلالمىدى. ئۆز ۋاقتىدا خوجا شەرىپكە ھەم-
كارلاشقانلىقى ئۈچۈن سۇلتان ئۇۋەيسخاننىڭ جازاغا تارتىشىدىن
ئەندىشە قىلغانىدى.

ــ ھاۋ! ھاۋ! ھاۋ!...

بېدىلىكنىڭ ئۇ چېتىدىن ئىتنىڭ ئۈزۈپ ـ ئۈزۈپ ئۈچ قې-
تىم قاۋىغان ئاۋازى قاراقۇل ئەھمەد مىرزىنىڭ خىياللىرىنى ئۈ-
زۈپ قويدى. ئۇ شارتتىدە بېشىنى كۆتۈرۈپ ئەتراپقا نەزەر تاشلى-
دى، خېلى نېرىدىن بىرقانچە كۆلەڭگىنى ئىلغا قىلدى ـ دە،
ئىتنى دوراپ ئۈچ قېتىم قاۋىدى. ئۇ تۈنۈگۈن كوزىچى ياربېشى-
دىكى قورۇدا ھەمراھلىرى بىلەن ئاشۇنداق بەلگە بېرىپ تېپى-
شىشنى كېلىشىۋالغانىدى. ھايال ئۆتمەي ھېلىقى ئالتە نەپەر يى-
گىت ئېرىق ـ قىرلارنىڭ دالدىسى بىلەن ئۆمىلەپ يېتىپ كەلدى.
شۇ تاپتا بۇرجەكى قاراۋۇللار سېزىپ قالغان تەقدىردىمۇ ئۇلارنى
لالما ئىتلارمىكىن، دەپ قالاتتى.

ــ ھايال بولۇپ قالدىڭلارغۇ؟ ــ سورىدى قاراقۇل ئەھمەد
مىرزا پىچىرلاپ.

— ئايدىڭدا پايلاقچىلارنىڭ دىققىتىنى تارتىپ قويمايلى
دەپ، بىرئاز ھايال بولدۇق، — دېدى يىگىتلەردىن بىرى، — قىر-
رىشقاندەك بۈگۈن ئەجەبمۇ ئايدىڭ بولدى ـ يا.

— قانداق قىلىمىز مىرزام؟ — دېدى يەنە بىر يىگىت ئاس-
ماننى ئىشارە قىلىپ، — سېزىلىپ قالارمىزمىكىن دەپ ئەندىشە
قىلىۋاتىمەن.

— ئىشىمىزنى باشلاۋېرەيلى، — دېدى قاراقۇل ئەھمەد
مىرزا كەسكىنلىك بىلەن، — خۇدايىم بۇيرۇمىسا ئەتراپ ھەرقان-
چە قاراڭغۇ بولسىمۇ، ھەتتا سۇلايمان قالپىقى[1] كىيىۋالساقمۇ
سېزىلىپ قېلىۋېرىمىز. يۈرۈڭلار، تەۋەككۇل قىلايلى، ياراتقان
ئىگەم ئاسانلىق بېرىپ ئۆز پاناھىدا ساقلار.

ئۇلار شەپە چىقارماسلىققا تىرىشىپ، پەم بىلەن ئۆمىلەپ
قورۇق تامنىڭ تۈۋىگە كەلدى، ئاندىن بىرىنىڭ مۈرىسىگە بىرى
دەسسەپ تامنى بېغىرلىغىنىچە ئۆرە بولۇشقا باشلىدى. يەتتە ئا-
دەمدىن شەكىللەنگەن «شوتا» تامغا ئاران بويلاشقانىدى، قاراقۇل
ئەھمەد مىرزا ئەڭ ئۈستىدە ئىدى، ئۇ بىر ئىرغىپلا تامنىڭ ئۈس-
تىگە چىقتى ھەم ئاستىدىكى ھەمراھىنىڭ قولىدىن تارتىۋالدى.
قالغان يىگىتلەرنىڭ قولىدىن تارتىۋېلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى،
قاراقۇل ئەھمەد مىرزا بېلىگە يۆگىۋالغان قىل ئارغامچا بىلەن
يېنىدىكى يىگىتنىڭ بېلىدىكى قىل ئارغامچىنى ئۇلاپ پەسكە
ساڭگىلاتتى ـ دە، تۆۋەندىكى يىگىتلەرنى بىر ـ بىرلەپ تارتىپ
چىقىرىشقا باشلىدى. تامنىڭ ئۈستى خېلىلا كەڭ بولۇپ، ئىككى
ئادەم بىمالال ئۇياقتىن ـ بۇياققا ئۆتەلەيتتى. ھەر ئىككى يۈز قە-
دەم ئارىلىقتا بىردىن بۇرج جايلاشقانىدى. ئۇلار ئىككى بۇرجنىڭ
دەل ئوتتۇرىسىدا ھەرىكەت قىلىۋاتاتتى، بۇرجدىكى قاراۋۇللارنىڭ
پاراڭلاشقان ئاۋازى ئېنىق ئاڭلىنىپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ ھەرىكىتى
تولىمۇ چەبدەس ئىدى. بىردەمدىلا ھەممىسى تامنىڭ ئۈستىگە چى-

① سۇلايمان قالپىقى — رىۋايەتلەردىكى كىيىۋالغان ئادەمنى غايىب قى-
لىۋېتىدىغان قالپاق.

قىپ بولدى ۋە ئاشۇ چەبدەسلىكى بىلەن بىردەمدىلا لەشكەرگاھنىڭ ئىچىگە ئارغامچا بىلەن سىيرىلىپ چۈشتى. ئەڭ كەينىدە قالغان يىگىتنى «ئادەم شوتا» ئارقىلىق چۈشۈرۈۋالدى.

قاراقۇل ئەھمەد مىرزا لەشكەرگاھ ئىچىنىڭ ئانچە بەك ئۆزگىرىپ كەتمىگەنلىكىنى ھېس قىلدى. خېلى يىراقتىن ئاجىز تاقىلداق ئاۋازى ئاڭلىناتتى. بۇ لەشكەرگاھتىكى جېسەكچىلەرنىڭ بىر ـ بىرىگە تىنچ ـ ئامانلىقنى بىلدۈرۈپ بەرگەن بەلگىسى ئىدى. قاراقۇل ئەھمەد مىرزا تاقىلداق ئاۋازىغا قۇلاق سېلىپ، جېسەكچىلەرنىڭ ئانچە كۆپ ئەمەسلىكىنى جەزملەشتۈردى. ئاشۇ جېسەكچىلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا پۈتكۈل لەشكەرگاھ ئېغىر ئۇيقۇغا كەتكەندەك قىلاتتى. ئۇ ھەمراھلىرى بىلەن شەپە چىقارماي مېڭىپ ئاختىخانا، سامانلىق، ياراغخانىدىن ئۆتۈپ پىيادە لەشكەرلەر تۇرالغۇسىنىڭ ئالدىدىن ئۆرۈكلۈك باغقا كېلىۋالدى. باغنىڭ ئىچى ھەر ھالدا قاراڭغۇ ئىدى، ئەمدى قاراۋۇللاردىن ئانچە ئېھتىيات قىلىپ كەتمىسىمۇ بولاتتى. ئۇلار باغنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى كۆلنى نىشانغا ئېلىپ يۈگۈردى. كۆلگە لىق سۇ سېلىنغان بولۇپ، ئايدىڭدا كۆل بېتى ئەينەكتەك پارقىرايتتى. ھەشەمەتلىك سېلىنغان كۆكساراي كۆلنىڭ قارشى قىرغىقىدا كۆزگە ئالاھىدە تاشلىنىپ تۇراتتى. كۆل بىلەن كۆكسارايىنىڭ ئارىلىقى خېلى كەڭرى ئوچۇقچىلىق ئىدى، كۆكسارايغا كىرىش ئۈچۈن ئاشۇ ئوچۇقچىلىقتىن ئۆتمەي بولمايتتى، لەشكەرگاھنىڭ باشقا تەرىپىگە قارىغاندا بۇ يەردە قاراۋۇللار كۆپرەك ئىدى. شۇ ئەسنادا ئىككى قاراۋۇل كۆكسارايىنىڭ ئالدىدىن ئاستا ئۆتۈپ كەتتى.

— ماڭامدۇق مىرزام؟ — دېدى يىگىتلەر ئالدىراپ.

— يەنە بىردەم ساقلايلى، — دېدى قاراقۇل ئەھمەد مىرزا پىچىرلاپ.

شۇ تاپتا ئۇ قاراۋۇللارنىڭ كۆكسارايىنىڭ ئەتراپىنى قانچىلىك ۋاقىتتا بىر قېتىم ئايلىنىپ چىقىدىغانلىقىنى مۆلچەرلەۋاتاتتى. ئالاھازەل بىر چىنە سۈيۈقئاش ئىچكىچىلىك ۋاقىتتا قارا-

ۋۇللار ئوچۇقچىلىقتا يەنە پەيدا بولدى.

— يورۇغلار، — دېدى مىرزا پىچىرلاپ، — ئاۋۋال كۆلنى ئايلىنىپ ئاۋۇ ئوچۇقچىلىققا يېقىنلىشايلى.

ئۇلار قاراۋۇللارغا تۇيدۇرماي مېڭىپ كۆلنىڭ لېۋىدىكى بىر نەچچە تۈپ چىنارنىڭ دالدىسىغا يوشۇرۇندى.

— ئىلدام بولۇڭلار، — دېدى قاراقول ئەھمەد مىرزا قارا ۋۇللار سارايىنىڭ ئارقىسىغا ئۆتۈپ كېتىشى ھامان، — ئابدۇسا تار بىلەن ياقۇپخان ئىككىڭلار سارايىنىڭ ئاۋۇ قاڭشىرىدا تەييار بولۇپ تۇرۇڭلار، ناۋادا سارايىنىڭ ئىشىكىنى ئىچىپ بولغىچە قاراۋۇللار كېلىپ قالسا، زۇۋانىنى چىقارماي جايلىۋېتىڭلار.

ئۇلار يۈگۈرگەن پېتى سارايىنىڭ ئىشىكى تۈۋىگە كەلدى. قوش قاناتلىق، نەقىشلىك ئىشىك ئىچىدىن تاقالغانىدى. ئىشىك نىڭ ئىچىدىن لوكا بىلەن تاقىلىدىغانلىقىنى مىرزا ئوبدان بىلەتتى، ئۇ ئويلىنىپ تۇرمايلا يېنىدىكى خەنجىرىنى ئېلىپ ئىشىكنىڭ قوش قانىتىنىڭ يېرىقىغا تىقتى ـ دە، لوكىنى ئاستا ـ ئاستا سۈرۈشكە باشلىدى. جىددىيلىشىپ كەتكەن يىگىتلەر بىردە ئەتراپىغا، بىردە مىرزىغا قارايتتى. ناھايەت ئىشىك ئاخىر ئېچىلدى. ئۇلار چاققانلىق بىلەن سارايىنىڭ ئىچىگە كىرىپ، ئىشىكنى يەم بىلەن يەنە تاقاپ قويدى. خىزمەتكار ـ مەھرەملەر قاتتىق ئۇخلاپ كەتكەن بولۇپ، قايسىبىر ھۇجرىدىن خورەك ئاۋازى ئاڭلىناتتى. ئۇلار دەھلىزدىن ئۆتۈپ گىلەم سېلىنغان چوڭ مېھمانخانىغا كىردى، ئايدىڭدا سارايىنىڭ ئىچى غۇۋا يورۇپ تۇراتتى. مېھمانخانىنىڭ سول يان تەرىپىدە يەنە بىر دەھلىز بار ئىدى، قاراقول ئەھمەد مىرزا ئاشۇ دەھلىزنىڭ بېشىدا خاس ھۇجرا بارلىقىنى جەزملەشتۈردى. ئۇلار ئىككىنچى دەھلىزدىن ئۆتۈپ، ھۇجرىنىڭ بوسۇغىسىدا مۈگدەپ ئولتۇرغان مەھرەم يىگىتكە دۈچ كەلدى. ئاللىقانداق بىر شەپىدىن چۆچۈپ ئېسىگە كەلگەن مەھرەم يىگىت بىر ـ بىرىدىن بەستلىك كەلگەن كۆلەڭگىلەرنى كۆرۈپ سۈر باسقىنىچە تۇرۇپ قالدى، قورقۇنچتىن تىلى كالۋالاشقانىدى.

مىرزا بىلەن ياندىشىپ كېلىۋاتقان كۆك كۆزلۈك يىگىت چاقماق تېزلىكىدە بېرىپ مەھرەم يىگىتنىڭ ئاغزىنى يوغان ئالقانلىرى بىلەن مەھكەم تۇتۇۋالدى ـ دە، قۇلىقىغا ئاستا پىچىرلىدى:

— ساتۇقخان ھۇجرىسىدىمۇ؟

مەھرەم يىگىت «ھەئە» دېگەننى قىلىپ بېشىنى تەستە لىڭشىتتى. كۆك كۆزلۈك يىگىت بىر كۇچەپلا مەھرەم يىگىتنىڭ يۇلۇننى ئۈزۈۋەتتى. قاراقۇل ئەھمەد مىرزا ھەمراھلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ ھۇجرىغا پەم بىلەن كىردى. ھۇجرىنى شامداندىكى كۆيۈپ تۈگەي دەپ قالغان بىر تال شام غۇۋا يورۇتۇپ تۇراتتى. ھۇجرىنىڭ تۆر تەرىپىدىكى نەقىشلىك كات سۇپىنىڭ ئۈستىدىكى قات ـ قات سېلىنغان تۆشەكتە مىرزا ساتۇقخان ئۇنىڭدا ياتقىنىچە خورەكنى دۈڭ تارتىۋاتاتتى. ئۇلار ساتۇقخانغا يولۋاستەك تاشلاندى. تۇيۇقسىز زەربىدىن چۆچۈپ ئويغانغان ساتۇقخان قىمىر قىلالمىدى. لەۋلىرى تىترەپ، كۆزلىرى ۋەھىمىدىن چەكچەيدى، يىگىتلەردىن بىرى ئۇنىڭ گېلىنى مەھكەم بوغۇۋالغانىدى.

— سى... سىلەر... كىم... بو... لىسىلەر؟ — دېدى گېلى قاتتىق سىقىلغان ساتۇقخان خىرقىراپ تۇرۇپ.

قاراقۇل ئەھمەد مىرزا ئۇنىڭغا نەپرەت بىلەن تىكىلدى.

— بىز جەننەتماكان سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرىنىڭ ساداقەتمەن نۆكەرلىرى بولىمىز. دەرھال شاھادەت ئېيت، ئەجىلىڭ توشتى!

— سۇلتان... ئا... ئالىيلىرىنى... مەن... ئۆلتۈرمىگەن، — دېدى ئۆلۈم ۋەھىمىسىدە جان تالىشىۋاتقان ساتۇقخان. — ئۇقۇشماسلىق بولمىسۇن باھادىرلار، مەن گۇناھسىز. سىلەر راستىنلا سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرىنىڭ نۆكەرلىرىمۇ؟

— شۇنداق، كۆزۈڭنى يوغان ئېچىپ كۆرۈۋال. قاراقۇل ئەھمەد مىرزا دەپ ئاڭلىغان بولغىيدىڭ؟

— شۇنداق... شۇنداق...

— مانا مەن ئاشۇ قاراقۇل ئەھمەد مىرزا بولىمەن.

قاراقۇل ئەھمەد مىرزىنى كۆرۈپ ھاياتىدىن پۈتۈنلەي ئۈمىد ئۈزگەن ساتۇقخاننىڭ ئۈمىد شامى ئاجىز پىلىلدىدى. ھەئە، ئۇ سەمەرقەنتتىن يولغا چىقىش ئالدىدا خوجا شەرىپ مىرزا ئۇنىڭغا قاراقۇل ئەھمەد مىرزىنىڭ گېپىنى قىلىپ بەرگەن. قەشقەر خەلقىنىڭ سەمەرقەنت ھاكىمىيىتىگە قارشى ھەرىكەتلىرىنى تىنچىدتىش ئۈچۈن قاراقۇل ئەھمەد مىرزىنى تېپىپ ھەمكارلىشىشنى، يۇقىرى مەرتىۋە بېرىپ ئۇنىڭ كۆڭلىنى مايىل قىلىشنى ئالاھىدە تاپىلىغان، ھەتتا ئۆز قولى بىلەن مىرزىغا قارىتىپ مەكتۇپ يېزىپ بەرگەنىدى. ئۇ قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن پىرھاجى مۇھەممەد شايەستەدىن قاراقۇل ئەھمەد مىرزىنى سۈرۈشتۈرگەن، كېيىن ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھوقۇق تالىشىپ ئىختىلاپ كۆرۈلدى. قەشقەردە ئىلگىرىكىدەك ھاكىمىيەتكە قارشى ھەرىكەتلەر يۈز بەرمىدى. شۇ سەۋەبلىك ساتۇقخان قاراقۇل ئەھمەد مىرزىنى ئىزدەشنى ئېسىدىن چىقىرىپ قويغانىدى.

— خوجا... شەرىپ... مىرزا... جانابىي... سەركەردىگە...

— زۇۋانىڭنى يىغ مەلئۇن. ئول مۇناپىق توڭگۇزنىڭ ئىسمىنى تىلغا ئالما! — دېدى قاراقۇل ئەھمەد مىرزا قىساس ئوتى يېلىنجاپ تۇرغان كۆزلىرىنى نەشتەردەك تىكىپ، — سەن بىلەن سۆزلىشىپ ئولتۇرۇشقا ۋاقتىم يوق. شول تاپتا سەندىن مەرھۇم جەننەتماكان خان ئالىيلىرىنىڭ خۇن قىساسىنى ئالساملا بولدى!

قاراقۇل ئەھمەد مىرزا گېپىنى تۈگىتىپ ساتۇقخاننىڭ سول كۆكسىگە گاچچىدە خەنجەر ئۇردى. ئاغرىق ئازابىغا چىدىمىغان ساتۇقخان قاتتىق نالە قىلدى. مىرزا رەقىبىنىڭ ئاغزىنى ئېتىۋېلىشنى ئېسىدىن چىقىرىپ قويغانلىقىنى دەرھال ھېس قىلدى ـ دە، ئۇنىڭ بوينىغا قارىتىپ ئىككىنچى خەنجەرنى ئۇردى. شۇ ئەسنادا سىرتتىن قاتتىق تاقىلدىغان ئاۋاز ئاڭلاندى، قاراۋۇللار ساتۇقخاننىڭ داد ـ پەريادىنى ئاڭلاپ قالغانىدى.

— ماڭايلى، — دېدى قاراقۇل ئەھمەد مىرزا ئۈچىنچى قېتىم ئۇرغان خەنجەر بىلەن ساتۇقخاننىڭ بېشىنى تېنىدىن ئۈزۈپ

تاشلىغاندىن كېيىن.

ئۇلار ھۇجرىدىن چىقىپ چوڭ مېھمانخانىدا ساتۇقخاننىڭ
خاس نۆكەرلىرىگە دۇچ كەلدى، نۆكەرلەر خېلىلا كۆپ ئىدى. قارا-
قۇل ئەھمەد مىرزا ھەمراھلىرى بىلەن نۆكەرلەرگە تاشلاندى.
ئۇلارنىڭ قولىدا خەنجەر، نۆكەرلەرنىڭ قولىدا قىلىچ بار ئىدى.
خەنجەر بىلەن قىلىچقا تاقابىل تۇرماق خېلىلا تەس ئىدى.
شۇنداقتىمۇ ئۇلار ھايت ـ ھۇيت دېگۈچە بىرقانچە نۆكەرنى يەر
چىشلىتىپ، سارايدىن چىقىپ كېتىش ئۈچۈن ئىشىككە يې-
قىنلاشتى. نۆكەرلەر جانبازلىق ماھارىتى ئالاھىدە يۇقىرى بۇ يەت-
تە ئەزىمەتتىن خېلىلا ئېھتىيات قىلىپ قالغان بولۇپ، ھە دېگەن-
دە ھۇجۇم قىلىشقا پېتىنالمايۋاتاتتى. ئۇلار بىر ـ بىرىگە دۈمبە-
سىنى قىلىپ، نۆكەرلەرنىڭ ھۇجۇمىدىن مۇداپىئە كۆرگەچ چې-
كىنىپ، ئەمدىلا سارايىنىڭ قوش قاناتلىق ئىشىكىدىن چىقىشىغا
نەچچە يۇزلىگەن لەشكەرلەرگە دۇچ كەلدى. شۇ ئەسنادا لەشكەر-
گاھتا ناغرا چېلىنىپ، لەشكەرلەرگە ياۋدىن خەۋەر بېرىلدى.
قاراقۇل ئەھمەد مىرزا ھەمراھلىرى بىلەن قاتمۇقات قورشاۋدا
قالغانىدى.

— يا ھەزرىتى ئەلى شاھى مەردان پىرىمدىن مەدەت!

قاراقۇل ئەھمەد مىرزا نەرە تارتقىنىچە نۆكەرلەرگە ئېتىل-
دى، باشقا يىگىتلەرمۇ دەمبەسقەدەم ئۇنىڭغا ئەگەشتى. ئۇلار ھايا-
تىدىن ئۈمىد ئۈزگەنىدى، شۇ دەقىقىدە ئۆلۈپ كېتىپ بولغىچە
ياۋ لەشكىرىدىن بىرنى بولسىمۇ كۆپرەك يەر چىشلىتىشنى كۆڭ-
لىگە پۈككەنىدى. يىگىتلەر نۆكەرلەرنىڭ قىلىچىدا ئارقا ـ ئار-
قىدىن يەر چىشلىدى. نۆكەرلەرنى يېنىغا يېقىن يولاتماي جانپىدا-
لىق بىلەن ئېلىشىۋاتقان مىرزا ھېرىپ ئاستا ـ ئاستا ھالسىزلى-
نىشقا باشلىدى. ئۇ ئالدىغا ئېتىلىپ كەلگەن نۆكەرگە خەنجەر ئۇ-
رۇپ تۇرۇشىغا، ئارقىسىدىن ئېتىلىپ كەلگەن ئون نەچچە نۆكەر
بىر يوپۇرۇلۇپلا ئۇنى ئاستىغا بېسىۋالدى. ئەمدى مىرزىنىڭ قار-
شىلاشقۇدەك ماجالى قالمىغانىدى، كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە نۆ-

كەرلەر ئۇنى چەمبەرچاس باغلىۋالدى.

— نوچى بولساڭ مېنى هازىرلا ئۆلتۈرۈۋەت، نائەهلىلەر!

قاراقۇل ئەهمەد مىرزا جان ـ جەهلى بىلەن ۋارقىرايتتى.

— سولاپ قويۇپ قاتتىق ساقلاڭلار، — دېدى ناغرا ئاۋازىنى ئاڭلاپ يېتىپ كەلگەن ساتۇقخاننىڭ ئورۇنباسار سەركەردىسى.

※ ※ ※

ئەتىسى ناشتىدىن كېيىن قاراقۇل ئەهمەد مىرزىنى ئەمىر پىرهاجى مۇهەممەد شايەستە سوراق قىلدى. تاياق زەربىسىدىن مىرزىنىڭ يۈز ـ كۆزلىرى كۆكىرىپ، ئىششىپ كەتكەنىدى.

— مەن مەرهۇم جەننەتماكان سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرىنىڭ خۇن قىساسىنى ئالدىم، — دېدى قاراقۇل ئەهمەد مىرزا ئەمىرگە نەشتەردەك تىكىلىپ، — بۇ مېنىڭ مۇناپىق خوجا شەرىپكە كۆمەكلىشىپ، ئەل ـ يۇرتۇمغا ئاسىيلىق قىلغان گۇناهىمنى ئاز ـ تولا يۇغىنىم بولۇپ قالسا شۇنىڭغا رازىمەن، ئەمدى ئۆلۈپ كەتسەممۇ ئارمىنىم يوق. مېنى ئاتاملا، چاپاملا، ئاساملا ئىختىيارلىرى. ئەڭ ياخشىسى ئەمدى مەندىن گەپ سوراپ ئاۋارە بولمىسىلا!

پىرهاجى مۇهەممەد شايەستە شۇ تاپتا تولىمۇ زىددىيەتلىك تۇيغۇغا ئەسىر بولغانىدى. ئۇنىڭ ساتۇقخاندىن ئىبارەت هە دېگەندە ئۆزى بىلەن ئۆزەڭگە سوقۇشتۇرۇپ، ئۇستۇنلۇك تالىشىپ كۆڭلىنى پاراكەندە قىلغان كۈشەندىسىدىن قۇتۇلغىنىغا خۇش بولغان بولسىمۇ، لېكىن سەمەرقەنت ئوردىسىغا، مىرزا ئۇلۇغبەگكە قانداق جاۋاب بېرىشنى بىلەلمەي بېشى قېتىپ كەتكەندى. ساتۇقخاننىڭ ئۆلۈمى ئۇنى قاتتىق چۆچۈتكەنىدى.

هەئە، ساتۇقخان بىلەن پىرهاجى مۇهەممەد شايەستە بىر ـ بىرىنىڭ ئۇستىدىن شىكايەت قىلىشىپ مىرزا ئۇلۇغبەگكە ئەرز يېزىشقانىدى. مىرزا ئۇلۇغبەگ ساتۇقخاننىڭ ئۆلۈمىدىن خەۋەر تاپسا چوقۇم پىرهاجى مۇهەممەد شايەستەدىن گۇمانلىناتتى. گۇ-

مانلانمىغان تەقدىردىمۇ ئىتتىپاقلىشىپ، بىر ـ بىرىگىلارغا يول قويۇپ، قەشقەرنى باشقۇرغان بولساڭلار ئوتتۇراڭلاردىكى زىددى-يەتتىن دۈشمەن پايدىلىنىپ كەتمەيتتى، دەپ ئەيىبلىشى، ھەتتا ئەمىرلىك مەنسىپىنى ئېلىۋېتىشى مۇمكىن ئىدى. شۇ سەۋەبلىك ھازىر ساتۇقخاننىڭ ئۆلۈمىدىن خۇشال بولالمايۋاتاتتى. ئۇ بۇ ئىشنىڭ ئۆزىگە چوڭ بىر باش ئاغرىقى تېپىپ بەرگەنلىكىنى پە-رەز قىلدى.

— ھەج تاۋاپ قىلغىلى بارىمەن دېگەن ئىدىلىغۇ مىرزا؟ — دېدى پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە تاتارغان ھالدا، — يوللىرىغا مېڭىۋەرمەي، چوڭ بىر بالانى تېرىدىلا مانا. ساتۇقخان بۇنداق قى-لىشلىرىغا ئەرزىمەيتتى. مەرھۇم سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرى-نىمۇ ئول توخۇ يۈرەك ئۆلتۈرمىگەن ئىكەن. بۇنى مەن يېقىندىلا بىلدىم.

— مەيلى ئۇ خان ئالىيلىرىنى ئۆز قولى بىلەن ئۆلتۈرسۇن ياكى ئۆلتۈرمىسۇن، بەربىر بۇ ئۆلۈمنىڭ سەۋەبكارى ئاشۇ سا-تۇقخاندۇر. شۇڭا ئۇنىڭدىن بۇ قىساسنى ئېلىشىم تامامەن ھەق-لىقتۇر. ئۇنىڭدىن ئالغان بۇ قىساسىم ھەج تاۋاپ قىلغىنىمنىڭ ساۋابىدىن نەچچە ھەسسە ئارتۇق. ئەل ـ يۇرتنى باسقۇنچىلارنىڭ تەئەررۇزىغا تاشلاپ بېرىپ قىلغان ھەج تاۋاپنىڭ جايىز بولمايدى-غانلىقىنى بەلكىم ئەمىر جانابلىرى بىلمىسە كېرەك. شۇنى بىلىپ قالسىلاكى، پەقەت ھۆر ئادەمگىلا ھەج تاۋاپ پەرھىز. سىلىمۇ ئاۋۇ باشلىرىغا ئاگاھ بولسىلا، قەشقەردە ماڭا ئوخشاش ئانىسى ئوتتۇز ئالتە ئاي تولۇق ئېمىتىپ، ئۇجۇكىگە شۇمەك سېلىپ باققان ئو-غۇلبالىلا كۇرمىڭ. بۇ سۆزۈمنى مىرزا ئۇلۇغبەگكىمۇ يەتكۈزۈپ قويغايلا!

قاراقۇل ئەھمەد مىرزىنىڭ ئاخىرقى گېپى بىلەن پىرھاجى مۇھەممەد شايەستەنىڭ كاللىسىغا پاللىدە بىر ئەقىل كەلدى.

«توغرا، ئۇنى سەمەرقەنتكە، مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرىنىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتەي. ئۇ بۇ گېپىنى خان ئالىيلىرىغا ئۆز ئاغزى بى-

لەن دېسۇن. شۇندىلا ئالىيلىرى مېنى ساتۇقخان بىلەن ئەپ ئۆت-مىگەنلىكى ئۈچۈن بۇ قازا يۈز بەردى، دەپ ئەيىبلىمەيدۇ. ساتۇق-خاننىڭ ئۆلۈمىنى مەندىن كۆرۈپ بەتگۇماندا بولغانلارنىڭ زۇۋانى-مۇ بېسىقىدۇ. ئۇنداق قىلمىسام سەمەرقەنت ئوردىسىدىكى ئەغيار-لىرىم ھەر باب بىلەن مېنى قەستلەيدۇ، بولۇپمۇ ساتۇقخاننىڭ ئا-غىسى. قاراقۇل ئەھمەد مىرزا راست دەيدۇ، ساتۇقخاننىڭ بېشىغا كەلگەن بۇ قىسمەت ئەتە ـ ئۆگۈن مېنىڭ بېشىمغىمۇ كېلىشى مۇمكىن. تووۋا، بۇ قەشقەرلىكلەر نېمانچە قىساسخور خەقتۇ؟ قەش-قەر تۇرپان تەختگاھىغا تەۋە بولدى نېمە بولدى، سەمەرقەنت تەختگاھىغا تەۋە بولدى نېمە بولدى، تېگىنى سۈرۈشتۈرۈپ كەلسە ھەر ئىككى تەسەررۇپنىڭ پادىشاھلىرىدىن ئاۋام ـ رەئىيەتلىرىد-گىچە بىر قوۋم ـ قېرىنداشلارغۇ، يات كىشىلەر ئەمەسقۇ؟ ئۇلار-نىڭ تىلى، دىنى بىرغۇ؟ سەمەرقەنتتىمۇ نۇرغۇن قەشقەرلىكلەر بارغۇ؟ تېگى ـ تەكتىنى ئاختۇرۇپ كەلسە، ھەممىسىنىڭ يىلتىزى بىر. مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرىمۇ قەشقەرگە نېمانچە يېپىشىۋا-لىدىكىن ـ تاڭ. تەسەررۇپىدا قەشقەردەك كاتتا شەھەر، ۋىلايەتلەر ئازدەك. ئەڭ ياخشىسى، مەنمۇ بۇ ھۇدۇدلۇقتىن بىر ئامال قىلىپ پەم بىلەن كېتىۋالاي. مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرى ئورنۇمغا كىم-نى ئەمىر قىلىپ ئەۋەتسە ئەۋەتسۇن. ئوردىدىن مەنسەپ بەرسە بې-رەر، بەرمىسە مەيلى، شۇنچە تىرىشچانلىق كۆرسىتىپمۇ قەشقەر-لىكلەرنىڭ كۆڭلىنى مايىل قىلالمىدىم. «سۇغا سالسا سۇ كۆتۈر-مەس مىسقال تۆمۈرنى، ئالتۇن بېرىپ ئېلىپ بولماس قالغان كۆ-ڭۈلنى» دېگىنى شۇ ئوخشايدۇ...»

پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە خىيالىنى يىغىشتۇرۇپ قاراقۇل ئەھمەد مىرزىغا قارىدى:

— ئەڭ ياخشىسى بۇ گەپلەرنى مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرىغا ئۆز ئاغزىلىرى بىلەن يەتكۈزگەيلا مىرزا.

قاراقۇل ئەھمەد مىرزا ئەمىرنىڭ گېپىنىڭ مەنىسىنى دە-ماللىققا چۈشىنەلمەي تېڭىرقىدى.

پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە شۇ كۈنىلا قاراقۇل ئەھمەد مىرزىنى يۈز نەپەر خىللانغان نۆكەرگە تاپشۇرۇپ، تېزدىن سەمەرقەنتكە يالاپ ئاپىرىشقا پەرمان بەردى.

قەشقەر خەلقى بۇ باھادىر ئەزىمەتنى يىغا ـ زار قىلىشىپ، ئاللاھتىن ئامانلىقىنى تىلەپ دۇئا قىلىشىپ ئۇزىتىپ قويدى.

تارىختا ئۆتكەن ھۆكۈمدارلار تەرىپىدىن «بەلدەئى مەھفۇز»[①] دەپ تەرىپلەنگەن سەمەرقەنت شەھىرى ياز پەسلى باشلىنىشى بىلەن تەڭلا تېخىمۇ ھۆسنىگە تولۇپ، توزدەك ياسانغانىدى. شەھەرنىڭ ئىچى ۋە ئەتراپىدىكى باغى مەيدان، باغى دىلگۇشا، نەقشى جاھان، باغى چىنار، باغى شىمال، باغى بېھىش.. قاتارلىق مەشھۇر باغلاردىن تارقالغان تۈرلۈك ـ تۈمەن گۈل ـ گىياھ، يەل ـ يېمىشلەرنىڭ خۇش ھىدى دىماغقا ئۇرۇلۇپ، گويا پۈتكۈل شەھەرگە ئىپار ـ ئەنبەر چاچقاندەك تۇيغۇ بېرەتتى. شەھەرنىڭ شىمال، جەنۇب تەرەپلىرىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان كۆھەك، ئابىرەھمەت، دەرغەم دەريالىرى شەھەر ئەتراپىدىكى كۆھەك ئېدىرلىقى، قولبە[②]، كانگىل[③]، خان يۇرتى، بۆدۈنە قورۇقى، كۆلى مەغەك.. قاتارلىق ئوتلاق ـ سەيلىگاھلارنى كېسىپ ئۆتۈپ، ئۇ جايلارنى تۈرلۈك دالا گۈللىرى ئېچىلىپ كەتكەن يايپېشىل چىمەنگە ئايلاندۇرۇۋېتەتتى. مىرزا ئۇلۇغبەگدىن تارتىپ ئاددىي پۇقرالارغىچە بارچە سەمەرقەنتلىكلەر ئىككى ئايدىن ئارتۇقراق ۋاقىت مۇشۇ گۈزەل

① بەلدەئى مەھفۇز ـــ بىخەتەر شەھەر.
② قولبە ـــ «قولۇڭنى بەر» دېگەن مەنىدە.
③ كانگىل ـــ كانى ئابگىل.

ئوتلاقلاردا ھاۋالىناتتى. ھەئە، سەمەرقەنت شەھىرىنىڭ ئىچى ـ تېشى باغ، ئەتراپى گۈزەل يايلاق ـ سەيلىگاھ ئىدى. ئوردىنىڭ مەركىزىگە سېلىنغان تۆت قەۋەتلىك ھەشەمەتلىك كۆكساراي، ئا-ھەنىن دەرۋازىسىنىڭ يېنىدىكى ئازنا مەسچىتى، فىرۇزە دەرۋازى-سىدىن ئۇدۇللا ئېلىنغان تېرەكلىك كوچىنىڭ ئۇ بېشىدىكى باغۇ دىلگۇشاغا سېلىنغان ھەشەمەتلىك كۆشك، ئەمىر تۆمۈر مەقبە-رىسى جايلاشقان تاشقورغان قەبرىستانلىقى، تىللارەڭ گۈمبىزى كۆككە تاقاشقان مىرزا خانىقاسى، ئۇنىڭ يېنىدىكى كاتتا ئىلىم يۇرتى بولغان مىرزا ئۇلۇغبەگ مەدرىسەسى، تاپسىلىرى ھەرخىل تاشلار بىلەن بېزەلگەن مىرزا ھامامى، مىرزا ئۇلۇغبەگ مەدرى-سەسىنىڭ جەنۇب تەرىپىگە جايلاشقان مەسچىتى مۇقەتتەئى، كۆ-ھەك ئېدىرىنىڭ ئېتىكىگە جايلاشقان باغى مەيدانىنىڭ ئوتتۇرىسى-دىكى قىرىق تۈۋرۈكلۈك، ئىككى قەۋەتلىك، تۆت مۇنارلىق قەلئە ۋە شەرق تەرەپتىكى چىنەخانا كۆشكى، گۆرى ئەمىر مۇنارى، گۈمبىزىنىڭ مەركىزىي قىسمىغا تەپسە «لەق ـ لەق» قىلىپ ئاۋاز چىقىرىدىغان تولىمۇ سىرلىق مەسچىتى لەق ـ لەق... قاتار-لىق ھەشەمەتلىك، كاتتا ئىمارەتلەر سەمەرقەنت شەھىرىنى تېخى-مۇ كاتتا، تېخىمۇ سەلتەنەتلىك قىلىپ كۆرسىتەتتى.

پېشىن ۋاقتى بىلەن كۆھەك ئېدىرلىقىدىن قايتىپ كەلگەن مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئادەتتە تەبەسسۇم كەتمەيدىغان يېقىشلىق چىرايى شۇ تاپتا غەزەپتىن كۆكىرىپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭغا سوڭ-دىشىپ دېگۈدەك كۆكسارايغا كىرگەن شەيخۇلئىسلام بۇرھانىد-دىن، شەھەر ھاكىمى مىرانشاھ دورغا، لەشكىرىي دىۋانىنىڭ ئەمى-رى ئەمىر سۇلتان جاندار تارخان، مىرزا خوجا شەرىپ كاشغە-رىي... قاتارلىق يۇقىرى دەرىجىلىك ئوردا ئەركانلىرىمۇ خانغا قانداق تەسەللى بېرىشنى بىلەلمەي گۇشىيىپ تۇرۇشاتتى. چىرايلىرى ئېغىز ئېچىشى ھامانلا ئۆلۈمگە بۇيرۇلىدىغاندەك تەش-ۋىشلىك ئىدى. ھودۇققان كۆزلەر ئوي ـ خىيالىنى بىلىۋالماقچى بولغاندەك، خاننىڭ چىرايىنى يوشۇرۇنچە كۆزىتەتتى، قاتتىقراق

نەپەس ئېلىشتىنمۇ ئېھتىيات قىلىشاتتى. شۇ چاغقىچە مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ بۇنچىلىك قاتتىق غەزەپكە كەلگەنلىكىنى كۆرۈپ باقمىغان بۇ ئەمىرلەر ۋەھىمىگە چۈشۈپ قالغانىدى.

ھەئە، بۈگۈن ئەتىگەنلىك قوبۇلدا شاھىنشىنغا يىغىلغان بارلىق چوڭ ـ كىچىك ئەمىرلەر ئەمدىلا سالام ـ سەھەتنى بەجا كەلتۈرۈپ تۇرۇشىغا، رەسەتخانا قۇرۇلۇشىغا مەسئۇل قىلىنغان مىرزا ئۇلۇغبەگ مەدرىسەسىنىڭ مۇدەررىسى، داڭلىق مىمار مەۋلانە جالالىددىن باغدادى بىر قەدەم ئالدىغا چىقىپ قول باغلىغىنىچە بىرىنچى بولۇپ مەلۇمات يوللىدى:

— قۇدرەتلىك ئالەمپاناھ ئانھەزرىتىمگە مەلۇم بولغاي، رەسەتخانىنىڭ ئۇلىنى قوپۇرۇشقا ئامالسىزمىز...

ئالتۇن قۇببىلىرىگە دۇر ـ گۆھەردىن كۆز قويۇلغان ھەشەمەتلىك تەختتە ئەمىرلەرنىڭ سالامىنى خۇش تەبەسسۇم بىلەن ئىلىك ئېلىپ ئولتۇرغان مىرزا ئۇلۇغبەگ غۇززىدە قاپىقىنى تۈردى.

— نېمە دېدىلە مەۋلانە؟ نېمە ۋەجدىن رەسەتخانىنىڭ ئۇلىنى قوپۇرۇشقا ئامالسىز قالغۇدەكلا؟

— ئەتىگەن بامدات نامىزىدىن يانغان پىرى بۇزرۇك ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇش ھەزرەتلىرى مىڭلىغان مۇرىتلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ كېلىپ رەسەتخانىنىڭ ئۇلىنى ئىگىلىۋالدى، شۇل تاپتا دىلكا ئۈستىلار ئىش باشلاشقا ئامالسىزدۇر ھەزرىتىم.

ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇشنىڭ ئىسمىنى ئاڭلاپ مىرزا ئۇلۇغبەگ چىرايىنى پۈرۈشتۈردى. لېكىن بايامقى غۇززىدە كەلگەن غەزىپىنى بېسىۋېلىپ تۇرۇپ سورىدى:

— ئول ئىشان ھەزرەتلىرىنىڭ مۇددىئاسى نېمىكەن مەۋلانە؟

— خانىقا سالدۇرماقچىكەن.

— رەسەتخانىنىڭ ئورنىغىمۇ؟

— شۇنداق ئانھەزرىتىم.

— ئول ئىشان ھەزرەتكە شۇنچە كەڭرى كۆھەك تۆپىلىكىدىن

خانىقا سالغۇدەك باشقا جاي تېپىلماپتىمۇ؟

مەۋلانە جالالىددىن باغدادى بىرنەچچە دەقىقە تۇرۇۋالغاندىن كېيىن جاۋاب بەردى:

— ئىشان ھەزرەتلىرىنىڭ پەيلى بەكمۇ يامان قىبلىگاھىم. ھېچكىمنى ئىغىز ئاچۇرمايۋاتىدۇ، يەنە تېخى جانابىي قىبلىگاھىمنى...

مەۋلانە جالالىددىن باغدادى گېپىنىڭ ئايغىنى يۇتۇۋەتتى.

— ھە، نېمە دېدى؟ — مىرزا ئۇلۇغبەگ مەۋلانىنىڭ كۆزىگە تىكىلىپ قارىدى.

مەۋلانە جالالىددىن باغدادى لېۋىنى چىشلىگىنىچە زۇۋان سۇرمىدى. ئەمما مىرزا ئۇلۇغبەگ پۈتكۈل سەمەرقەنتتىكى تەرىقەت سۇلۇكىنىڭ پېشۋاسى بولغان ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇشنىڭ ئۆزى ھەققىدە نېمىدەپ بىلجىرلىغانلىقىنى پەرەز قىلىپ بولغانىدى. شۇنداق، ئىشان بىلەن سۇلتان ئوتتۇرىسىدىكى بۇ سۇركىلىش بۈگۈنلا پەيدا بولغان ئەمەس ئىدى.

مىرزا ئۇلۇغبەگ ماۋەرائۇننەھر سەلتەنەتىنى قولىغا ئېلىپ تەختتە ئولتۇرغاندىن بېرى، بولۇپمۇ سەلتەنەت ئىشلىرىدىن كۆرە ئىلىم ـ مەرىپەت ئىشلىرىغا كۆپرەك بېرىلىپ، شەھەر ـ شەھەرلەردىن كەلگەن ئىلىم پېشۋالىرىنى مىرزا ئۇلۇغبەگ مەدرىسەسىگە توپلاپ، ئاشۇ ئالىم ـ ئۆلىمالار، تالىپى ئىلىملەر بىلەن كۆپرەك ھەمسۆھبەت بولغان، دىققەت ـ ئېتىبارىنى پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن بېرىلگەن ئىلمىي نۇجۇم، فەلەكىيات ئىلمىگە قاراتقاندىن بېرى ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇش ئۇنىڭغا نەسىھەت قىلىش ئۈچۈن ئوردىغا بىرنەچچە قېتىم كەلگەن ۋە خان بىلەن خېلى كەسكىن مۇنازىرە قىلىشقانىدى.

مىرزا ئۇلۇغبەگنى قايىل قىلالمىغان ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇش ئوردىدىن يامانلاپ چىقىپ كېتىپ، خانىنى دەھرىيلىكتە ئەيىبلەپ پىتنە ـ پاسات تارقاتقانىدى. شۇ تاپتا مىرزا ئۇلۇغبەگ ئىشاننىڭ خانىقا سېلىش باھانىسى بىلەن ئاددىي خەلقنى

قوتۇرتىپ، رەسەتخانا قورۇلۇشىنى تۇسۇماقچى بولغانلىقىنى چۈ-
شەندى.

ــ كۆھەك تۆپىلىكىگە بارايلى، ــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ
دەس ئورنىدىن تۇرۇپ، ــ بەگلەر ھەمراھ بولۇپ بىللە بارسۇن.
ئىچكىيلەر[1] قېپقېلىپ ئۆز خىزمىتىگە مەشغۇل بولسۇن.

※ ※ ※

رەسەتخانا قورۇلۇشى ئۈچۈن پىلانلانغان كۆھەك يايلىقىنىڭ
تەسكەي تەرىپىدىكى تۆپىلىك ئادەم دېگۈزىغا ئايلانغانىدى. ئىشان
شەيخ نىزامىددىن خاموش تۆپىلىكنىڭ ئەڭ يۇقىرى تەرىپىگە تى-
كىلگەن سايىۋەننىڭ ئاستىدىكى قات - قات سېلىنغان كۆرپىنىڭ
ئۈستىدە پەر ياستۇققا يۆلىنىپ يانپاشلاپ ياتاتتى. ئۇنىڭ مەيدى-
سىگىچە چۈشكەن قاپقارا ساقاللىرى بىلەن بېشىغا ئورىۋالغان يو-
غان ئاق سەللىسى، ئۈچىسىدىكى خوتەن شايىسىدا تىكىلگەن ئاپ-
ئاق يەكتىكى روشەن سېلىشتۇرما بولۇپ تۇراتتى. رەسەتخانا ئو-
لىنىڭ ئىشانىنىڭ مىڭلىغان مۇرىت - مۇخلىسلىرى تەرىپىدىن
بىردەمدىلا پۇتۇنلەي ۋەيران قىلىۋېتىلگەنلىكىنى كۆرگەن مىرزا
ئۇلۇغبەگنىڭ ئىچى سىيرىلىپ، ئەرۋاھى قىرىق گەز ئۆرلىدى.

ئۆتكەن يىلى كۈزدە رەسمىي ئىش باشلانغان رەسەتخانا قورۇ-
لۇشى ئورنىغا مىرزا ئۇلۇغبەگ ئىككى كۈندە بىر دېگۈدەك كېلىپ
كۆزدىن كەچۈرۈپ تۇراتتى. قەلئە شەكلىدە ئۈچ قەۋەتلىك قىلىپ
سېلىش لايىھىلەنگەن رەسەتخانىنىڭ ئۇلى پۈتەي دەپ قالغانىدى.
رەسەتخانىنىڭ ئۇل قىسمى ھېسابىدا يەر ئاستىغا سېلىنغان بىر
قەۋەت ئۆيلەر ئۇرگۈت تاغلىرىدىن يۆتكەپ كېلىنگەن تاشلارنى
تاشچى ئۇستىلارنىڭ تاراشلىشى بىلەن چاسا شەكىلگە كەلتۈرۈپ،
بىرتال - بىر تالدىن جىپسىلاپ قوپۇرۇپ چىقىلغان بولۇپ، يەنە

[1] ئىچكىيلەر ــ مەرتىۋىسى بەگلىك دەرىجىسىگە يەتمىگەن تۆۋەن دە-
رىجىلىك ئوردا ئەمەلدارلىرى.

بىرەر ئايدا ئۈستى يېپىلىپ، رەسەتخانىنىڭ تاشقى گەۋدىسى —
ئۈستۈنكى ئۈچ قەۋەت قىسمىغا ئىش باشلىغىلى بولاتتى. رەسەت-
خانىنىڭ پۇختا بولۇشىنى، دۇنيادا يېگانە دېگۈچىلىكى بار بۇ كات-
تا ئىلمىي تەتقىقات ئورنىنىڭ ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا قېلىشىنى،
ئۆزىدىن كېيىنكى نەچچە ئەۋلاد ئىلىم ـ ئەھلىلىرىنىڭمۇ بىمالال
پايدىلىنىشىنى كۆزلىگەن مىرزا ئۇلۇغبەگ مىمارلارغا قاتتىق تە-
لەپ قويۇپ، رەسەتخانا ئۇلىنى ئەنە ئاشۇنداق پۇختا قوپۇرۇپ چى-
قىشنى قاتتىق تاپىلىغانىدى. ناھايىتىمۇ ئەپسۇسكى، نەچچە ئون-
لىغان مىمار ـ بىناكارلار يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلىپ لايىھىلى-
گەن، يۈزلىگەن داڭلىق دىلكا، تاشچىلارنىڭ باشچىلىقىدا ھەر بىر
پارچە تاش، ھەر بىر چاڭگال لېيى تۇجۇپىلەپ قويۇلغان، نەچچە
يۈزلىگەن نىمكار ئىشلەمچىلەرنىڭ قان ـ تەرى سىڭىپ پۈتەي دەپ
قالغان رەسەتخانىنىڭ ئۇلى، يەر ئاستى ئۆيلىرى ئىشان شەيخ
نىزامىددىن خاموشنىڭ بىر ئېغىز پەرمانى بىلەن مىڭلىغان نادان
مۇرىت ـ مۇخلىسلار تەرىپىدىن پۈتۈنلەي ۋەيران قىلىۋېتىلگەنىد-
ىدى.

ھېچكىمنى نەزەرىگە ئىلماي، قەستەن كۆرمەسكە سېلىپ
تەكەببۇرلۇق بىلەن ئولتۇرغان ئىشان مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ نەش-
تەردەك تىكىلىشلىرىگە بەرداشلىق بېرەلمەي ئورنىدىن تۇرۇشقا
مەجبۇر بولدى. ئۇرگۈت تاغلىرىدىن ئەسكەن غۇر ـ غۇر شامال
شايى يەكتىكىنىڭ پەشلىرىنى، ھەر بىر تېلى خۇددى بويىغانىدەك
پارقىراق، كۆكرىكىگە چۈشۈپ تۇرغان قاپقارا ساقاللىرىنى يەل-
پۈپ، ئىشاننى خۇددى ھازىرلا قانات قېقىپ ئۇچىدىغانىدەك ئۇ-
لۇغۋار قىياپەتكە كىرگۈزۈپ قويغانىدى. توۋەندە ئۆزىگە تەلمۈرۈپ
تۇرغان مىڭلىغان مۇرىت ـ مۇخلىسلىرىغا شۇنداقلا نەزەر تاشلى-
غان ئىشاننىڭ ۋۇجۇدىدىكى تەشۋىشلەر بىردىنلا غايىب بولدى ـ
دە، يەنە تەكەببۇر قىياپىتىگە قايتتى. قولىدىكى كەھرىۋا تەسۋىنى
سىيرىغىنىچە مۇرىتلىرىنى ئەيمەندۈرۈپ قاراشقا ئادەتلەنگەن
ئۆسكىلەڭ قاشلىرى ئاستىدىكى كۆزلىرىنى مىرزا ئۇلۇغبەگكە

دادىل ئىكتى. شۇ تاپتا پۈتكۈل سەمەرقەنت خەلقى «پىر ـ بۇز ـ رۇك»، «ئەۋلىيا ئەزەم»، «سۇلتانۇل مۇھەققىيىن» دەپ ئايىغىغا باش قويىدىغان، پېشىندە نامىز ئوقۇيدىغان، تا ھازىرغىچە كۆزى چۈشكەنلىكى نەرسىگە ئېرىشىپ كەلگەن ئىشاننىڭ رەسەتخانا ئورنىغا خانىقا سالدۇرۇش ئىشەنچى بەكمۇ چوڭ ئىدى.

«ياخۇدا، نېمانچە تەكەببۇرلۇق بۇ. شۇ تاپتا ماۋەرائۇننەھرنىڭ سۇلتانى ئۇمۇ ياكى مەن مىرزا ئۇلۇغبەگمۇ؟ ئازراق بولسىمۇ تەپ تارتاي دېمەيدۇ ـ يا؟ بوپتۇ، يەنىلا ئۆزۈمگە ھاي بېرەي.. ئۇنىڭغا ھۆرمەت بىلدۈرۈپ ئاتتىن چۈشۈپتىمەن ئېخى. ئۇنىڭ بىلەن ئات ئۈستىدىلا سۆزلىشىدىغان ئىشكەندۇق، خەير...»

قاتتىق غەزەپتىن ئۆزىنى ئاران ـ ئاران تۇتۇۋالغان مىرزا ئۇلۇغبەگ ئىشانغا سالام قىلماي تەئەددى بىلەن ئېغىز ئاچتى:

— خوش ھەزرىتىم، ئۇشبۇ ۋەيرانچىلىقنىڭ ۋەجى نېمە ـ كىن؟

— ئىننەللاھۇ مۇئەسسابىرىن①، — دېدى ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇش سۆزلىرىگە سىرلىق تۈس بېرىشكە تىرى ـ شىپ، — سەۋر قىلىپ ئىككى كەلىمە سۆزۈمگە قۇلاق سالغايلا ئالىيلىرى، — ئىشان قەستەن مۇرىتلىرىغا قاراپ سۆزلەشكە باشلىدى، — كېچىدىن ھەممىگە قادىر ۋە ھېكمەت ئىگىسى بول ـ غان جانابى ئاللاھنىڭ جامالىغا سېغىنىپ تۈنىگەنىدىم، بامداتقا يېقىن قۇلىقىمغا غايىبتىن: «ئەي شەيخ نىزامىددىن، زېھىن قويۇپ ئاڭلا، ئاگاھ بولغىنكى، سەن ۋەتەن قىلغان ئول بەلدەئى مەھفۇزدا بىر كۆپۈر دەرگاھ بىنا بولۇشقا يۈزلەندى. گەرچە بۇ سېنىڭ گۇ ـ ناھىڭ بولمىسىمۇ، تەرىقەت پېشىۋاسى بولغانلىقىڭ ئۈچۈن ئول گۇناھى كەبىر ئىشنى توسۇش مەجبۇرىيىتىڭ باردۇر. مۇگەدەپ ئولتۇرماي ئورنۇڭدىن تۇر ـ دە، باقىيدا سەككىز جەننەتنىڭ ئاچ ـ قۇچىنى قولغا ئېلىشنى مەقسەت قىلىپ پېشىڭغا ئېسىلغان، قول بېرىپ سېنى پىر تۇتقان تەرىقەت ئەھلى بولمىش مۇرىت ـ مۇخ ـ

① ئاللاھ سەۋر قىلغۇچىلار بىلەن بىللەدۇر.

لىسلىرىگىنى ۋاقىپلاندۇر. ياتقان بولسا قوپسۇن، ئولتۇرغان بولسا ماڭسۇن ـ دە، ئول كۇپۇر دەرگاھنى يەر يۈزىدىن يوقىتىپ، ئور ـ نىغا ئاللاھنىڭ دەرگاھى بولمىش خانىقا مۇبارەك بىنا قىلسۇن» دېگەن ئاجايىپ يېقىملىق بىر سادا ئاڭلاندى. ھىدايەت ئەزەلىي ـ دۇر، ئىنايەت ئەبەدىيدۇر. ھىدايەت غەيىبكە ئىمان كەلتۈرمەك ـ تىن ئىبارەتتۇر. مەگەركى، ئەزەلىي ھىدايەتنىڭ مەيىن شامىلى يەتسە كۆڭۈل گۈلىدىن ئىمان غۇنچىسى ئېچىلغۇسىدۇر. ئەمماكى ئىمانى سۇس بەندىنىڭ غەيىبكە ئىشىنىشى قىيىندۇر. شول با ـ ئىستىن ئۇشبۇ ۋەھىينى ناماز بامداتتىن پارىغ بولۇپلا جانابى ھۆسنى مۇتەلەقنىڭ ئىشق ـ پىراقىدا كاۋاپ بولغان، يۈرەك ـ باغرىنى ھىدايەت شامىلىدا ھەرقاچان سەگىتىپ تۇرغان مۇرىدىل ھىدايەتچىلىرىمگە يەتكۈزدۈم. ئەۋۋەل جانابى ئاللاھنىڭ ئەمرىسىز قىل تەۋرىمەس مەدىتى بىلەن، ئاندىن قالسا جەننەتماكان پىر ـ بۇزرۇك، ئەۋلىيالارنىڭ دىلىمىزغا سالغان كەشپۇ كارامەتلىرىنىڭ رىغبىتى بىلەن بول كۇپۇر دەرگاھنى گۇمران قىلىشقا مۇۋەپپەق بولدۇق. تەڭرى: كۆڭلىنى زىكرىمىزدىن غەپلەتتە قالدۇرغان ئا ـ دەمگە ئەگەشمىگىن، دېگەن...

مىرزا ئۇلۇغبەگ ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇشنىڭ قۇتراتقۇ تۇسىنى ئالغان نۇتقىنى ئاڭلاۋېرىشكە تاقەت قىلىپ تۇرالمىدى.

ـــ بولدى بەس، ـــ دېدى غەزەپ بىلەن قولىنى سىلكىپ.

تۇكۇرۇكىنى چاچرىتىپ سۆزلەۋاتقان ئىشان چۆچۈپ توخ ـ تىدى ـ دە، مىرزا ئۇلۇغبەگكە ھودۇقۇپ قارىدى.

ـــ ئىشان ھەزرەتلىرى ئۇنتۇپ قالغان بولسا سەمىگە سېلىپ قوياي. شەرىئەت قانۇنلىرىدا تەڭرى ھېكمىتى ھەققىدە ئارتۇقچە پىكىرلەرنى قىلىش مەنئى قىلىنغاندۇر. چۈنكى، تەڭرى ھېكمە ـ تىنى ئاشكارىلاش ئاددىي بەندىنىڭ قولىدىن زىنھار كەلمەس. شول بائىستىن بەندە رازىلىق ۋە تەسلىم بولۇشقا بۇيرۇلغان. گەرچە غەيىبكە ئىشىنىش ئىمان جۇملىسىدىن بولسىمۇ، شەخسىي مۇد ـ

دىئاسىغا يېتىش ئۈچۈن ئاللاھنى ۋە ئۇنىڭ مالائىكىلىرىنى شىپى كەلتۈرۈپ غەيىب ھەققىدە ئاغزىغا كەلگىنىچە جۆيلۈش ئېغىر گۇناھدۇر. پەيغەمبەر سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسەللەم «ئىلىم چىندا بولسىمۇ ئۆگىنىڭلار» دېگەن ئىكەن. بايا ئىشان ھەزرەتلىرى ئۆشبۇ ئاتالمىش كۆپۈر دەرگاھ ھەققىدە غەيىبنى شىپى كەلتۈرۈپ سۆزلىدىلە. بىلىپ قالسىلا، قۇرۇلماقچى بولغان بۇ ئىمارەت سىلى ئېيتقاندەك كۆپۈر دەرگاھى ئەمەس، بەلكى ئىلىم ـ ئىرپان دەرگاھىدۇر. بىز پاسىبانلىق قىلىۋاتقان بول تەسەررۇپقا ئەقىلنى نۇرلاندۇرغۇچى ئىلىم ۋاستىسى بىلەن ئاسايىشلىق يولى تاپماي مۇمكىن ئەمەستۇر.

ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇش مىرزا ئۇلۇغبەگكە گۆلەيدى. خاننىڭ «تەڭرى ھېكمىتىنى ئاشكارىلاش ئاددىي بەندىنىڭ قولىدىن زىنھار كەلمەس...» دېگەن سۆزلىرى قاتتىق ئېغىر كەلگەندى. ھەئە، مىڭلىغان مۇرىت ـ مۇخلىسلىرى «ئەۋلىيا ئەزەم»، «سۇلتانۇل مۇھەققىيىن» دەپ، ئايىغىدىن توزۇغان چاڭلارنى كۆزىگە سۈرتۈپ تاۋاپ قىلىدىغان كاتتا پىر ـ بۈزرۈك ئەۋلىيانى مىرزا ئۇلۇغبەگ مەنسىتمەي ئاددىي بەندە دەۋاتاتتى.

— بىتەۋپىق كىشىلەرگە جانابى ئاللاھنىڭ سىر ـ ھېكمەتلىرىنى بىلىش، كۆرۈش، ئاڭلاش زىنھار نېسىپ بولماس، — دېدى ئىشان ئۆزىگە ئۇلۇغۋار سىن بېرىشكە تىرىشىپ، — چۈنكى، ئۇلارنىڭ قۇلىقى گاستۇر، تىلى گاچىدۇر، كۆزى كوردۇر. پەقەت تەرىقەت يولىنى تۇتۇپ، سۇلۇككە ئىرادەت قىلغانلارلا بۇنىڭدىن مۇستەسنادۇر.

— ئۇنداقتا سۇلۇككە كىرىپ، ئىشان ھەزرەتلىرىنى پىر تۇتمىساق بولمايدىكەن ـ دە، — دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ مەسخىرىلىك كۈلۈپ.

ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇش مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ مەسخىرىسىنى چۈشەنمىگەندەك كىدىيىپ تۇرۇپ جاۋاب بەردى:

— ھەق راست، پىرى يوقنىڭ پىرى شەيتاندۇر. توغرا يول

كۆرسەتكۈچى پىرغا مۇشەررەپ بولمىغانلار شەيتانى لەئىنگە ئال-
دىنىپ جاھىللىق پاتقىقىغا پاتۇر. قۇياش قارىغۇ كىشىگە كۆرۈن-
مىگەندەك، توغرا يول بەلگىلىرى جاھىللارغا زىنھار كۆرۈنمەس.
ئول توغرا يول بەلگىلىرىنى تونۇش پەقەت ئاقىللارغىلا خاستۇر.

مىرزا ئۇلۇغبەگ بۇ تەرسا، مۇتەئەسسىپ تەرىقەت پىشۋاسى
بىلەن ھەرقانچە زاكونلاشسىمۇ، خۇددى كاج ئىشەكنى كۆۋرۈكتىن
ئۆتكۈزگىلى بولمىغاندەك ھەرگىز قايىل قىلالمايدىغانلىقىنى بى-
لىپ تۇرسىمۇ ئىختىيارسىز مۇنازىرە قاينىمىغا كىرىپ قالغان-
دى، شۇڭا ئىشانغا يول قويغۇسى كەلمەي سۆزلەشكە باشلىدى:

— دانىشمەن بابائى بۇزرۇكلىرىمىزدىن ئەل فارابى ھەزرەت-
لىرى گۆھەردەك بىباھا ئۆگۈتلىرىدە: «ئۆز سۈپەتلىرىنى، پەزى-
لەتلىك پائالىيەتلەرنى كامالەتكە يەتكۈزۈش ئۈچۈن ئىشلەتكەن يا-
كى ئۆزىنى رەزىل پائالىيەتلەردىن قاچۇرغان ئاقىل — پاراسەت-
لىك ئاقىلدۇر» دېگەنىكەن. ھەم شۇنىڭدەك «پەقەت دانىشمەن شۇ-
غۇللىنىدىغان بىلىملا شەرتسىز، مىغىزلىق، ئەڭ ياخشى بىلىم
ھېسابلىنۇر» دېگەنىكەن. ئەمماكى شول تاپتا ئىشان ھەزرەتلىرى-
نىڭ بايانىدىن سولۇكتىن مۇستەسنالار جاھىل، سولۇك ئەھلى
ئاقىل، دېگەن مەنانى چۈشەندۇك. ئۇنداقتا جاۋاب بەرسۇنلار: ئا-
قىللارنىڭ ئاقىللىقى ئىلىم بىلەن ئۆلچىنەمدۇ ياكى سولۇكى تە-
رىقەت بىلەنمۇ؟

ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇشنىڭ توغاچتەك مەڭزى بىر-
ئاز تاتاردى. شۇ تاپتا ئۇ مۇنازىرىدە يېڭىلىپ، مىڭلىغان مۇرىت-
لىرىنىڭ ئالدىدا رەسۋا بولۇشتىن، ئابرۇيىنىڭ تۆكۈلۈشىدىن
ئەنسىرەپ قالغانىدى. شۇنداقتىمۇ ئۆزىنى كاتتا ئىلىم ئىگىسى-
دەك تۇتۇشقا تىرىشىپ جاۋاب بەردى:

— ھەر نەرسىنىڭ پەيدا بولۇشى ئۈچۈن بىر سەۋەب بولۇر.
سائادەتمەن سولۇكى تەرىقەت بولسا ئاقىللىق كوچىسىغا كىرمەك-
چى بولغان نادانلارنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇلغان ئوتقاشتۇر. ئاقىللىق
كوچىسى بولسا ئەلۋەتتە ئىلىم ـ ئىرپان دۇرلىرى بىلەن تولغان-

دۇر. ئەمما ئىلمىنىڭمۇ پەرقى باردۇر، ئانى تاللاپ ئۆگەنمەك ۋاجىپتۇر. ئاتەشپەرەسلەر، مەجۇسىيلارغا بېرىلگەن ئىلىمگە مەپتۇن بولغانلار بىتەۋپىق، دىيانەتسىز ئالىملاردۇر. ئۇلار ھەرقانچە ئىلىم تەھسىل قىلسىمۇ ئاقىللىق كوچىسىغا زىنھار كىرەلمەس، دەھرىيلىك كوچىسىدىكى پاتقاققا پېتىپ قالۇر. پەقەت سولۇكى تەرىقەتلا ئەڭ يۈكسەك، كامالەتكە يەتكەن ئىلىمدۇر. ئۇنىڭغا ئېرىشكەن ھەر بىر ئىنسان ئەڭ يۈكسەك ھۇزۇرغا مالىك بولۇر. ئالىيلىرى مىرزا مەدرىسەسىگە ھەريەر، ھەر دەرگاھلاردىن كېلىپ ئۆزىنى ئالىم ـ ئۆلىما، تالىپى ئىلىم دەپ ئاتىۋالغان دەھرىيلەرنى جۇغلىۋالغانلىقلىرىنى ئاز دەپ، دەھرىيلىككە باشلىغۇچى كۆپۈر ئىلىمگە مەپتۇن بولۇپ قالدىلا. ھە دېسە ئۇلارنى يوقلاپ بېرىپ، كېچىلىرى ئاللاھقا ئىبادەت قىلىش ئورنىغا يۇلتۇزلارنى كۆزىتىپ، ئەرشى مۇئەللەققە شەك كەلتۈردىلە. بۇ كەچۈرگۈسىز ئېغىر گۇناھدۇر!

ئۇ يەر ـ بۇ يەردىن سوپى ـ دەرۋىشلەرنىڭ ئىشاننى قوللاپ «ھەق ـ ھەق» دېگەن ئاۋازى ئاڭلاندى. ئاددىي خەلق، بولۇپمۇ رەسەتخانا قۇرۇلۇشىغا ئىشلەۋاتقان نىمكار، ئىشلەمچىلەرنىڭ چىرايىدا تەشۋىش پەيدا بولدى. ئىشان مۇشۇ سۆزلىرىم بىلەن خاننىڭ ئاغزىنى تۇۋاقلايمەن، دەپ ئويلىغانىدى، لېكىن مىرزا ئۇلۇغبەگ ئانچە ئويلىنىپ تۇرمايلا ئىشانغا دەل ۋاقتىدا رەددىيە قايتۇردى:

— مۇقەددەس دىنىي ئىسلامىمىز پەرھىزكار، تەقۋادار كىشىلەر بىلەن كامالەت تاپقىنىغا ئوخشاش، مەملىكەت ئۆز ئالىملىرى بىلەن ھۆسن ـ جامال تاپىدۇ، — دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ ئىشاننىڭ سۆزلىرىگە پەرۋاسىز قاراپ، — ئۇشبۇ سەۋەبتىن ھۆكۈمدار ئاقىللارنىڭ يېقىنلىشىشىنى كۈتۈپ تۇرغاندىن كۆرە، ئاقىللار سۆھبىتىگە كۆپرەك داخىل بولغىنى ئەۋزەلدۇر. بىلىپ قويسىلا ھەزرەتلىرى، مىرزا مەدرىسەسىگە توپلاشقان ئول ئالىم ـ ئۆلىما، مۇدەررىس، تالىپى ئىلىملەر ھەرگىزمۇ دەھرىيلەر ئەمەس، بەلكى بۈيۈك تەسەررۇپىمىزنىڭ مۇبارەك ھۆسن ـ جامالى-

دۇر. ئەنە شۇلار يۈرگەن كوچىلار ھەقىقىي ئاقىللار كوچىسىدۇر. ھە راست، ھەزرىتىم ۋاقىتنى قانداق مۆلچەرلەيدىكىن؟

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ مەقسىتىنى چۈشەنمىگەن ئىشان ئالدىراپ ـ تېنەپ جاۋاب بەردى:

ــ مۇشۇنىمۇ سوراش كېتەمدۇ ئالىيلىرى؟ ۋاقىتنى ئەلۋەتتە كۈندۈزى قۇياشقا، كېچىسى ئاي ـ يۇلتۇزغا قاراپ بەلگىلەيمىز ـ دە.

مىرزا ئۇلۇغبەگ ئىشاندىن دەل مۇشۇ جاۋابنى كۈتكەنىدى.

ــ ئەجەبا ھەزرەتلىرى قۇياش، ئاي ـ يۇلتۇزلارغا قارىسىلا ھېچگەپ يوقمۇ، بىز قارىساق دەھرىي سانىلىدىكەنمىز ـ دە.

ــ بۇ... بۇ...

ئىشاننىڭ تىلى بىرنەچچە دەقىقە تۇتۇلدى، ئاچچىقتىن بوغۇلۇپ كەتتى. تادانلىق قىلىپ قاپقانغا دەسسىۋالغان تۈلكىدەك تېپىرلىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ بۇنداق ئاسان بابلىنىپ قېلىشىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەنىدى. يېڭىلگىنىنى يوشۇرۇش ئۈچۈن ھۇجۇم نىشانىنى بۇرىۋەتمەكچى بولۇپ ئېغىز ئاچتى:

ــ نېمە دېسىلە مەيلى، سىلى دېگەن سەلتەنەت پاسىبانى، ئەلۋەتتە دۇر ـ گۆھەر تاقالغان تاج كىيسىلە بولىۋېرىدۇ. ئەمما سەللىنىمۇ تەرك ئەتمىسىلە ئالىيلىرى، سەللە دېگەن...

ئىشاننىڭ مۇددىئاسىنى چۈشەنگەن مىرزا ئۇلۇغبەگ قىلچىلىك يۈز ـ خاتىر قىلماي سۆزىنى بۆلۈۋەتتى:

ــ بېشىمدا ئەقىل ـ ئىدراك بولسا ماڭا شۇ كۇپايە ھەزرەتلىرى. سەللە بىلەن كاتتىلىق مەن ئۈچۈن بىھاجەتتۇر. مۇسۇلمانى كامىللىق سەللە بىلەن ساقالغىلا ھاجەت ئەمەس، مۆرىتى كەلگەندە ساقال دېگەن قىرقىسا ئۆسۈپ تۇرىدىغان كوكات، سەللە دېگەن ئاق ماتا، خالاس.

ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇش غەزەپتىن غالىلداپ تىترىدى، كۆزىنىڭ ئاق پاختىسىنى چىقاردى.

ــ ساقىلىم بىلەن سەللەمدىن پىتنە ـ قۇسۇر ئىزدىمەك ـ

چىمۇ سىلى؟

— ئۆزۈڭ توغرا بولساڭ پىتنە ـ قۇسۇردىن قورقما، دەپتىكەن. چۈنكى، دۇتارنىڭ ئۈنى پەدىگە ماس كەلسە، سازەندە ئۇنىڭ قۇلىقىنى تولغاپ تۇرماس ھەزرىتىم. بولدى بەس، بۇ يەرگە سىلى بىلەن دەتالاش قىلغىلى كەلمىدىم، — دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ بىردىنلا ھۆكۈمدارلارغا خاس ـ سۈر ھەيۋىسى بىلەن ئىشانغا مىختەك تىكىلىپ، — ئېيتسىلا، رەسەتخانىنىڭ ئۇلىنى ۋەيران قىلىشتىكى مۇددىئالىرى زادى نېمە ؟

مىرزا ئۇلۇغبەگنى ھەرقانچە بولسىمۇ ئۆزىدەك يالغۇز سەمەرقەنت خەلقىلا ئەمەس، پۈتكۈل ماۋەرائۇننەھر ۋادىسىدىكى بارچە خەلق ھۆرمەتلەيدىغان سۇلۇك پېشۋاسىدىن تەپ تارتىدۇ، قاتتىق گەپ قىلىشقا پېتىنالمايدۇ، دەپ خام خىيال قىلغان ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇش مۇنازىرىدە مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئۆزىگە قىلچىلىك يۈز ـ خاتىر قىلمىغىنىنى كۆرۈپ چوتىنى خاتا سوققانلىقىنى ھېس قىلغاندى. مانا ئەمدى ئۇنىڭ بىردىنلا غەزەپكە كەلگىنىنى كۆرۈپ ھازىرلا ئۆلۈمگە بۇيرۇلىدىغاندەك تۇيغۇغا كېلىپ، ۋۇجۇدىنى ۋەھىمە باستى، پۇت ـ قولىدا جان قالمىدى. شۇنداقتىمۇ ئۆزىگە چەكسىز ھۆرمەت بىلەن تىكىلىپ تۇرغان مىڭلىغان مۇرىدىل ھىدايەتچىلىرىنىڭ كۆزىگە قاراپ، ئۆزىنى مەغرۇر تۇتۇشقا تىرىشتى.

— بابا دېدىمغۇ ئالىيلىرى، جانابى ئاللاھنىڭ پاك دەرگاھى بولمىش خانىقائى مۇبارەك سېلىش.

ئىشانىنىڭ ئورنىدا باشقا ئادەم بولغان بولسا، مىرزا ئۇلۇغبەگ ئاللىقاچان ئۆلۈمگە بۇيرۇپ، كاللىسىنى ئالغۇزۇپ بولغان بولاتتى. شۇ تاپتا قەھرى ـ غەزىپى چېكىگە يەتكەن بولسىمۇ، ئەمما ئەتراپتىكى ئىشانىنى ئەۋلىيادەك كۆرىدىغان مىڭلىغان مۇرىتلارغا قاراپ پەيلىدىن ياندى. ھەئە، شۇ تاپتا مىرزا ئۇلۇغبەگ ئىشاندىن قورقۇپ ئەمەس، خەلقتىن ھايا قىلىۋاتاتتى.

— خانىقائى مۇبارەكنى كۆھەك ئېدىرلىقىنىڭ قانداق يېرى-

گە سالسىلا مەيلى، لېكىن رەسەتخانىنىڭ ئورنىغا تەگمىسىلە، ــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ ھەر بىر ئېغىز گەپنى چىشلىرىنىڭ ئارىسىدىن چىقىرىپ تۇرۇپ، ــ بۇ تۆپىلىككە ئىككىنچى قەدەم باسمىسىلا ھەزرىتىم.

ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇش مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ گېپىنى ئاڭلىمىغاندەك قىياپەتتە تەسكەيگە قىيىلغان قۇياشقا شۇنداقلا بىر قارىۋېتىپ، يېنىدىكى خەلىپىسىگە بۇرۇلدى:

ــ ناماز پېشىننىڭ ۋاقتى بولۇپ قاپتۇ. قازا بولۇپ كەتمىسۇن، مۇشۇ يەردىلا ئۆتەۋالايلى.

مىرزا ئۇلۇغبەگكە گەپ تېپىپ بېرەلمىگەن ئىشان پېشىن نامىزىنى باھانە قىلىپ مۇرىتلىرىنىڭ ئالدىدا رەسۋا بولۇشتىن قۇتۇلۇپ قالماقچى بولغانىدى.

ئىشاننىڭ ئۆزىنى قەستەن كۆزگە ئىلماۋاتقانلىقىنى ھېس قىلغان مىرزا ئۇلۇغبەگ غەزەپتىن تىترەپ كەتتى. ھەئە، تا مۇشۇ كەمگىچە ھېچكىم ئۇنىڭغا بۇنچىلىك ھۆرمەتسىزلىك قىلىپ باقمىغانىدى. ئەمما ناماز ئوقۇشقا تەرەددۇتلىنىپ تۇرغان ئىشاننى جازالاشقا ئامالسىز ئىدى. سەللا ئالدىراقسانلىق قىلسا، مىرزا ئۇلۇغبەگ پىر ـ بۇزرۇك ئەۋلىيانى ناماز ئوقۇشتىن توسۇپتۇ، ئىبادەت قىلغىلى قويماي جازالاپتۇ، دېگەن بەتنامغا قالاتتى، شۇ دەقىقىدە ئىشاننىڭ كۇتكىنىمۇ دەل شۇ ئىدى.

خەلىپە كىشىلەرنى پېشىن نامىزىغا چاقىرىپ ئەزان توۋلاشقا باشلىدى.

ــ ئاللاھۇ ئەكبەر، ئاللاھۇ ئەكبەر...

ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇش ئاستا كەينىگە ئۆرۈلۈپ، بايا سايىۋەن قىلغان يەردىكى كۆرپىدەك يۇمشاق چىملىققا ئالدىنى قىبلىگە قىلغىنىچە يۈكۈندى. شۇ ھامان كىشىلەر تۇپىدىن تاھارىتى بارلىرى يۈگۈرۈپ كەلگىنىچە ئۇنىڭ ئارقىسىغا كېلىپ سەپ تۈزدى، تاھارىتى يوقلىرى بەلنىڭ تۆۋىنىدىكى ئېقىندا تاھارەت ئېلىش ئۈچۈن يۈگۈرۈشتى.

مىرزا ئۇلۇغبەگكە ئەمدى بۇ يەردە تۇرۇۋېرىشنىڭ ھاجىتى قالمىغانىدى. ئەگەر باشقا چاغ بولغان بولسا، ئىشانىنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ پېشىن نامىزىنى ئوقۇغان بولاتتى، شۇ تاپتا ئىشانغا ئىقتىدا قىلىپ ناماز ئوقۇشقا كۆڭلى تارتمايۋاتاتتى.

«ئەڭ ياخشىسى پېشىن نامىزىنى شەھەرگە كىرىپ ئازنا مەسچىتتە ئوقۇي. ئۇنىڭغىچە پېشىنىنىڭ ۋاقتىمۇ ئۆتۈپ كەتمەس...»

مىرزا ئۇلۇغبەگ بىر سەكرەپلا ئالاپاچاق جەدە ئايغىرغا مىندى ـ دە، ئىشانىدىن ئالالمىغان ئاچچىقىنى چىقارماقچى بولغاندەك ئاتقا ئاچچىق قامچا سالدى.

※ ※ ※

غەزىپى تېخىچىلا بېسىلمىغان مىرزا ئۇلۇغبەگ پېشىن نامىزىنى ئوقۇپ بولۇپ كۆكسارايغا كىرگەندىن كېيىنمۇ ئاچچىقىنى چىقىرىدىغان يەر تاپالماي بوغۇلۇپ قالغانىدى. ئۇنىڭغا تەسەللى بېرىش ئۈچۈن ئېغىز ئېچىشقا پېتىنالمىغان ئەمىرلەر بېشىنى كۆتۈرۈشكىمۇ جۈرئەت قىلالماي، يەرگە قاراپ ئولتۇراتتى. ئىجازەت بېرىلمىگەچكە كۆكسارايدىن چىقىپ كېتىشكە تېخى پېتىنالمايتتى.

— مەلۇم بولغاي!

ھۆدەيچى بەگنىڭ ئاۋازى تىمتاسلىققا چۆمگەن شاھنىشىندا تولىمۇ جاراڭلىق ئاڭلاندى، تەگسىز خىياللارغا ئەسىر بولۇپ ئولتۇرغان ئەمىرلەر چۆچۈپ بېشىنى كۆتۈردى. مىرزا ئۇلۇغبەگ «سۆزلە» دېگەننى قىلىپ ھۆدەيچى بەگكە قارىدى.

— قەشقەر ئەمىرى پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە ھۇزۇرىدىن جىددىي مەلۇمات كەلدى. سەركەردە مىرزا ساتۇقخان جانابلىرى قەشقەرلىك قاراقۇل ئەھمەد مىرزا تەرىپىدىن قەستلەپ ئۆلتۈرۈلۈپتۇ.

ئەمىرلەر يالت ئېتىپ مىرزا ئۇلۇغبەگكە قارىدى. مەلۇمات خاننى چۆچۈتۈۋەتكەندى، ھۆدەيچى مەلۇماتنى ئىككى قوللاپ خانغا سۇندى. مەلۇماتنى ئوقۇۋاتقان مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ قوشۇمىلىرى تۈرۈلۈپ كېتىپ باراتتى. قاراقۇل ئەھمەد مىرزىنىڭ ئىسمىنى ئاڭلىغان مىرزا خوجا شەرىپ كاشغەرىينىڭ چىرايى تاتىرىپ كەتكەندى.

— داد ئانھەزرىتىم، ئىنىمنىڭ قان قىساسىنى ئېلىپ بەرگەيلا!

ئەمىرلەر ئارىسىدىن يۈگۈرۈپ چىققان سەمەرقەنت شەھىرىنىڭ ھاكىمى مىرانشاھ دورغا ئۆزىنى تاپىسىغا تاشلاپ ھۆركىرەپ يىغلىۋەتتى.

— بالاغا سەۋر، قازاغا رىزا، — دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ ئىمكان بار ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ، — ئورۇنلىرىدىن تۇرسىلا دورغا بېگىم، ئەلھۆكمىلىللا، — مىرزا ئۇلۇغبەگ ئەمىرلەرگە يۈزلەندى، — سەركەردە ساتۇقخان ساداقەتمەن، ئىستېداتلىق ئەمىرىمىز ئەردى. قازايىقەدەر يۈرەك باغرىمىزنى تىلىپ تاشلىدى. مەرھۇم سەركەردىنىڭ روھى ئۈچۈن ئوردا نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزگەي. سەلتەنەتىمىزگە كۆرسەتكەن ئەجىر - تۆھپىسى ئۈچۈن تاشقورغان قەبرىستانلىقىدا كاتتا مەقبەرە ياسالغاي. ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا مىڭ پاتمان يەر نەپىقە ھېسابىدا بېرىلگەي!

— ئادالەتپاناھىمىزنىڭ ھىممىتىگە تەسەننا! — دېيىشتى ئەمىرلەر.

— ئەمىر پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە ئۇل قاتىللىنى تۇتۇپ بىزنىڭ جازالىشىمىز ئۈچۈن دەرگاھىمىزغا ئەۋەتىپتۇ، — دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ، — ئۇل بەدرەك① نى دەرھال ئالدىمغا كەلتۈرۈڭلار!

— ئىنىمنىڭ ئۆلۈمىدە پىرھاجى مۇھەممەد شايەستەنىڭمۇ قولى بار ئالىيلىرى، — دېدى مىرانشاھ دورغا، — ئىنىم قەشقەرگە بارغاندىن كېيىن ئۇل ئەمىر قەشقەردىكى رەئىيەتكە: «سۇل-

① بەدرەك — يامانلىق قىلغۇچى، بۇزغۇنچى.

تاڭلارنى ئۆلتۈرگەن قاتىل كەلدى» دەپ پىتنە تارقىتىپ، كۆپ دىشۋارچىلىقلار كەلتۈرگەنىكەن، بۇ ھەقتە ئىنىمنىڭ يوللىغان ئەرز ـ مەلۇماتلىرىدىن خەۋەرلىرى بار. بۇ ئىشنى ئوبدانراق تەھ-قىقلەپ بەرگەيلا ئالىيلىرى.

— دورغا بېگىم، زىنھار بەتگۇماندا بولمىغايلا، ئەلۋەتتە بۇ ۋاقىئەنىڭ تېگى ـ تەكتىنى ئېنىقلاپ، تەپتىش قىلغايمىز. سەۋر قىلسۇنلار.

شۇ ئەسنادا ياساۋۇللار پۇت ـ قولىغا كىشەن سېلىنغان قاراقۇل ئەھمەد مىرزىنى كۆكسارايغا ئېلىپ كىردى. مىرزا ئۇ-لۇغبەگ سەركەردىسىنى ئۆلتۈرۈشكە پېتىنغان گۇناھكارغا غەزەپ بىلەن نەزەر تاشلىدى. كۆكسارايىنىڭ بوسۇغىسى تۈۋىدە تۇرغان قاراقۇل ئەھمەد مىرزا ھېرىپ ھالىدىن كەتكەن بولسىمۇ، قەددىنى رۇسلاشقا تىرىشىپ، مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ كۆزىگە مەغرۇر تىكىل-دى. ھەئە، ئۆزىنى ئاقلىمىدى، تىزلىنىپ بىر قوشۇق قېنىنىمۇ تىلىمىدى. قاراقۇل ئەھمەد مىرزىنىڭ كۆزى تۇيۇقسىز خوجا شە-رىپ كاشغەرىينىڭ كۆزى بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى. قاراقۇل ئەھ-مەد مىرزىنىڭ كۆزلىرىدىن كۈچلۈك مەسخىرە، ياراتماسلىق، غا-لىبلىق، غۇرۇر بالقىيتتى. تاتىرىپ كەتكەن خوجا شەرىپ كۆزلى-رىنى ئەپقاچتى، سېزىلەرلىك تىترەپ، كىرپىدەك تۈگۈلۈۋالدى.

قاراقۇل ئەھمەد مىرزىنىڭ چىرايىدىكى مەسخىرىلىك كۈل-كىنى كۆرۈپ مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئوغىسى قاينىدى. ئەسلىدە ئۇ-نىڭ قەشقەردىن ئېلىپ كېلىنگەن بۇ قاتىلنى سوراق قىلىش خى-يالى بار ئىدى، شۇ دەقىقىدە ئەتىگەنكى غەزىپى بىلەن ھازىرقى نەپرىتى قوشۇلۇپ كۆڭلىگە پۈككەن ئوي ـ خىياللىرىنى كۆلدەك توزۇتۇۋەتكەن، تاپىنىدىن كىرگەن بىر غەزەپ مېڭىسىگە تەپكەن-دى.

— مىرغەزەپ! — دەپ توۋلىدى مىرزا ئۇلۇغبەگ.

— لەببەي ئالىيھەزرىتىم.

— ئول بەدرەكنى ئېلىپ چىقىپ دەرھال ئىككى پارچە قى-

لىپ تاشلاڭلار!
جاللاتلار قاراقۇل ئەھمەد مىرزىنى قولتۇقىدىن تۇتقىنىچە دارقىرىتىپ سۆرەپ ئېلىپ چىقىپ كەتتى.
تېخىچە مىشلداپ يىغلاۋاتقان مىرانشاھ دورغا ئالدىغا بىر قەدەم چىقىپ قول باغلىدى:
ــ مۇمكىن بولسا ئول توڭگۇزنىڭ تېنىنى ئۆز قولۇم بىلەن ئىككى پارچە قىلىپ تاشلىسام ئالىيلىرى.
ــ ئىجازەت! ــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ.
قاتتىق قورقۇپ كەتكەن خوجا شەرىپ كاشغەرىي جان قايغۇسىدا قېلىپ، مىرزا ئۇلۇغبەگدىن ئۆزۈن مەزگىل ساداقەتمەنلىك بىلەن خىزمەت قىلغان، ئۆز ۋاقتىدا سەييىد ئەھمەد مىرزىنى قوغلاپ چىقىرىپ قەشقەرنى مىرزا ئۇلۇغبەگكە تەقدىم قىلىشتا خىزمەت كۆرسەتكەن بۇ باھادىر سەركەردىسىنىڭ بىر قوشۇق قېنىنى تىلەشكە پېتىنالمىدى.

30

تۇرپان.
كۈز شەپىسى ئەمدىلا كېلىشكە باشلىغان بولسىمۇ، تېخى ئاش ۋاقتى بولمايلا شەھەر تونۇردەك قىزىپ كەتكەنىدى. چىددىغۇسىز تىنچىق ھاۋا سىرتقا چىققان كىشىنىڭ دېمىنى سىقاتتى. يىراقتىن قارىغان كىشىگە يالقۇنتاغ خۇددى كۆيگەندەك كۆرۈنەتتى. ئاق قار بىلەن پۈركەنگەن بوغدا چوققىسىنىڭ سوغۇق ھاۋاسى بۇ ئويمانلىققا پەقەتلا تەسىرىنى كۆرسىتەلمىگەنىدى. ھەئە، قۇياش بارلىق نۇرلىرىنى پەقەت مۇشۇ چوڭقۇرلۇققىلا چېچىۋاتقاندەك تۇيغۇ بېرەتتى، خۇددى بىر تال چوغ تاشلىسا پۈتكۈل شە-

ھەرگە گۆررىدە ئوت كېتىدىغاندەك.

بۇنىڭ ئەكسىچە، شاھنىشىنىن تولىمۇ سالقىن ئىدى. ئوردا ئىچىگە ئېقىپ كىرگەن مۇزدەك كارىز سۇلىرى شاھنىشىنىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مەرمەر كۆلچەككە مىس نوكەش بىلەن باشلانغان بولۇپ، كۆلچەكنىڭ ئوتتۇرىسى ۋە ئەتراپىدىن ئادەم بويى ئېگىز-لىكتە چاچراپ چىققان فونتان ھاۋا تەڭشىگۈچنىڭ رولىنى ئوي-ناپ، بۇ كاتتا سارايىنىڭ ئىچىنى باشقىچە سالقىنداتقانىدى.

بۈگۈن ئەتىگەنلىك قوبۇلغا چىققان، ئەمدىلا ئون ئىككى ياشتىن ئاشقان سۇلتان ئىسان بۇغاخانىنىڭ ئورۇق، ۋىجىك گەۋ-دىسى يولۋاس تېرىسى سېلىنغان شاھانە تەختكە چۆكۈپ كەتكەن بولۇپ، پۇتلىرى يەرگە تەگمەي قالغانىدى. تەختتە ئولتۇرغان بىرنەچچە ئايدىن بېرى سەلتەنەت يوسۇنلىرىنى خېلى ئوبدان ئۆ-گىنىپ قالغان بۇ بالا سۇلتان پەرمان كۈتۈپ، قول باغلاپ تۇرۇش-قان ئەمىرلىرىگە تەكشى قارىۋەتكەندىن كېيىن ئولتۇرۇشقا ئىجا-زەت بەردى:

— ئىجازەت، جاي ئالسۇنلار!

ئەمىرلەر مەنسەپ ـ مەرتىۋىسى بويىچە ئۆز جايلىرىدا ئول-تۇرۇشتى. ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ بىر ئايدىن بېرى ئاغرىپ ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالغاچقا، تەختنىڭ تۆۋەن تەرىپىگە قويۇلغان كۇرسى بوش ئىدى. ئۇنىڭ يېنىغا يەنە بىر كۇرسى قويۇلغان بو-لۇپ، سەييىدئەلى ئالپ ئاشۇ كۇرسىدا ئولتۇراتتى.

— ئۇسسۇلۇق كەلتۇرسۇنلار.

سۇلتان ئىسان بۇغاخانىنىڭ پەرمانى بىلەن ئوردا بىكاۋۇل ئەمىرى مەھرەملەرنى شەربەت كەلتۈرۈشكە بۇيرۇدى. مەھرەملەر ئىسان بۇغاخان بىلەن سەييىدئەلى ئالپقا ئالتۇن جامدا، باشقا ئە-مىرلەرگە قاشتېشى جامدا شەربەت تۇتتى. كارىزغا چىلاپ ساقلان-غان شەربەتلەر مۇزدەك سوغۇق ئىدى. شەربەتنى ئىچىپ ئۇسسۇز-لۇقى قانمىغان ئەمىرلەر تەمەگەرلىك بىلەن تىللىرىنى تامشى-تىشتى.

ئىسان بۇغاخان ھەركۈنى مۇشۇ ۋاقىتتا رەسمىيەت ئۈچۈن بىر ۋاق ئوردىغا چىقىپ قوياتتى. سەلتەنەتنىڭ قالغان ئىشلىرىنى سەييىدئەلى ئالىپ بېجىرەتتى. نامدا ئىسان بۇغاخان سۇلتان بولغان بىلەن، ھوقۇق سەييىدئەلى ئالىپنىڭ قولىدا ئىدى.

— مەلۇمات بولسا ئېيتىڭلار، بولمىسا يېنىڭلار، — دېدى ئىسان بۇغاخان.

ئەمىرلەر كۆزلىرىنى سەييىدئەلى ئالىپقا تىكتى. چۈنكى، سەييىدئەلى ئالىپ ئورنىدىن تۇرمىسا ھېچكىم قوزغىلالمايتتى.

— خان ئالىيلىرىغا مەلۇم بولغاي، — دېدى سەييىدئەلى ئالىپ دەس ئورنىدىن تۇرۇپ، — بۇ يىل ئەتىياز ۋە يازدا يامغۇر ـ يېشىن كۆپ يېغىپ، بول ھۇدۇدلۇقىمىزنىڭ ئاب ـ ھاۋاسى ئوبدان بولۇپ بەرگەچكە، زەر ـ زىرائەتلەر ياخشى ئوخشىدى. دېھقانلار خامانلىرىنى ئاساسەن ئېلىپ بولدى. ئاشلىق مەھكىمىسىنىڭ مەلۇماتىدىن قارىغاندا، ھەرقايسى ۋىلايەتلەر ئاۋامدىن يىغىۋېلىشقا تېگىشلىك غەللە ـ پاراقلارنى تولۇق يىغىپ بوپتۇ، ئەتىيازدىن ياركەنت ئەمىرىنىڭ خان ئاشلىقىغا خىيانەت قىلىش مەسىلىسى بىر ياقلىق قىلىنغاندىن بېرى بۇنداق مەسىلە باشقا ۋىلايەتلەردە بايقالمىدى، خان ئاشلىقى يىللاردىكىدىن كۆپ يىغىلدى. ئامبارلىرىمىزدا ئوزۇق ـ تۈلۈك زاپىسى خېلىلا كۆپەيدى. بول پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، قولىمىزدىن كېتىپ قالغىنىغا ئون تۆت يىل بولغان، ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ قەدىم تەختگاھى بولمىش قەشقەر شەھىرىنى قايتۇرۇۋالغايمىز. ھېلىمۇ كۆپ سۇكۇت قىلدۇق، ماۋەرائۇننەھىر ھۆكۈمدارى مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئىنساپ قىلىدىغان ئەلپازى يوق. بۇ كاتتا شەھەر تەسەررۇپىمىزدىن مۇشۇنداقلا چىقىپ كەتسە، بىز ئۈچۈن ناھەقچىلىق ۋە ئار ـ نومۇس بولغۇسىدۇر. جەننەتماكان مەرھۇم سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرىنىڭ پاك روھلىرىمۇ بىزنى ئەيىبلىگۈسىدۇر. مۆھتەرەم خان ئالىيلىرىنىڭ قەشقەرگە لەشكەر تارتىشىمىزغا ئىجازەت بېرىشلىرىنى سورايمىز!

ئىسان بۇغاخان سەيىيدئەلى ئالپنىڭ ھەرقانداق تەلىپىنى رەت قىلمايتتى. شۇ سەۋەبتىن سەيىيدئەلى ئالپ كۆڭلىگە پۈككەن ھەرقانداق ئىشنىڭ تەييارلىقىنى پۇختا پۇتتۇرۇپ بولۇپ ئاندىن خانغا ئىلتىماس قىلاتتى.

تەختكە يۆلىنىپ ئولتۇرغان ئىسان بۇغاخان قەددىنى رۇسلاپ سورىدى:

— ئول لەشكىري يۇرۇشنىڭ ھازىرلىقلىرى پۇتكەنمىدى ئەمىر جانابلىرى ؟

— ئالىيلىرىغا مەلۇم بولغاي، ھازىرلىقلىرىمىز ئاساسەن پۇتۇپ قالدى.

— ياخشى بوپتۇ. ئۇنداقتا مەنمۇ ئەمىر جانابلىرى بىلەن بىللە قەشقەرگە لەشكەر تارتاي. شۇ باھانىدا ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ تەختگاھى بولمىش ئول شەھەرنى كۆرۈپ كېلەي.

لەشكىري يۇرۇشنىڭ جاپاسىنى، خېيىم ـ خەتىرىنى ئانچە بىلىپ كەتمەيدىغان سۇلتان ئىسان بۇغاخان بالىلارچە قىزىقىش بىلەن قەشقەرگە بېرىشنى خالاپ قالغانىدى.

خاننىڭ بۇنداق جاۋاب بېرىشنى خىيالىغا كەلتۇرمىگەن سەيىيدئەلى ئالپ بىرنەچچە دەقىقە ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن جاۋاب بەردى:

— قىبلىگاھىمىزنىڭ قەشقەر يۇرۇشىگە ئۆزى بىۋاستە قاتنىششىنى ئىختىيار قىلغىنى تولىمۇ بەلەن ئىش، ئەلۋەتتە. ئالىيلىرى بول لەشكىري يۇرۇشتە بىللە بولسا، سەركەردە ـ لەشكەرلىرىمىزنىڭ جاسارىتى ئۇرغۇپ، كۈچىگە كۈچ قوشۇلاتتى، قەشقەرنى ئېلىش ئىشەنچىمىز تېخىمۇ ئاشاتتى. بىراق، بۇيۇك سەلتەنەتىمىزنىڭ تەختگاھى قاراقسىز، بوش قالسا ياخشى بولماس. ئۇنىڭ ئۇستىگە لەشكىري يۇرۇشنىڭ مۇشەققىتىمۇ ھېلىھەم بار. شول بائىستىن ئانھەزرىتىمنىڭ يەنىلا ئوردىدىن چىقماي، بىزنىڭ بول لەشكىري يۇرۇشىمىزگە رەھنەما بولۇپ بېرىشلىرىنى تۆۋەنچىلىك بىلەن ئىلتىماس قىلىمەن.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان نارازىلىق بىلەن دومسايدى.

— تەخت بىرنەچچە گاخ بوش قېپقالسا ھېچنېمە بولماس؟

— ئۇغۇ شۇنداق، — دېدى تەڭقىسلىقتا قالغان سەييىدئەلى ئالپ بىر ئاز تۇرۇۋېلىپ، — لېكىن تەخت دېمەكلىك — سەلتەنەت دېمەكلىكتۇر. ئالەمپاناھ پاسىبانىمىزنىڭ تەختتىن ئايرىلمىغىنى ئەۋزەلدۇر. تۇركىستانغا كەتكەن ئايغاقچىلىرىمىزنىڭ يەتكۈزگەن مەلۇماتىدىن قارىغاندا، سەركەردە ئىرازان بارىن بىلەن مىرەك تۇركمەنلەر تۇركىستان ئەمىرى ئەمىر شەيخ نۇرىددىن ئالىيلىرىنى كۇشكۇرتۇپ، تەسەررۇپىمىزغا لەشكەر تارتىپ كېلىپ تاجۇ تەختكە ئاغىلىرى خانزادە يۇنۇسخان ئالىيلىرىنى ئولتۇرغۇزۇش قەستىدە بولۇۋېتىپتىمىش. ناۋادا تەختنىڭ بوش قالغانلىقىنى بىلىپ قالسا ئۇلارنىڭ بول غەرىزى تېخىمۇ قۇتراپ قېلىشى ئېھتىمالغا تولىمۇ يېقىندۇر.

ئىسان بۇغاخان سەييىدئەلى ئالپقا گۇمان بىلەن تىكىلدى. چىرايىدىن ياكى تەشۋىشلەنگەنلىكىنى، ياكى ئانچە پەرۋا قىلىپ كەتمىگەنلىكىنى بىلگىلى بولمايتتى.

— تۇركىستان چېگراسىنى ساقلاشقا سەركەردە پولات باھادىرنى بىر تۇمەن لەشكەر بىلەن ئەۋەتكەن ئەمەسمىدۇق، ناۋادا ئۇلار تەسەررۇپىمىزغا قەدەم بېسىشقا پېتىنسا، پولات باھادىر بىر تۇمەن لەشكەر بىلەن ئۇلارنىڭ ئالدىنى توسۇپ قالۇر.

— شۇنداقتىمۇ كۇتۇلمىگەن ئەھۋالنىڭ يۇز بېرىپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۇچۇن ئېھتىياتچان بولغىنىمىز ئەۋزەل ئالىيلىرى. شۇڭلاشقا ئاستانىدىن ئايرىلماسلىقلىرىنى تەۋسىيە قىلىمەن.

سەييىدئەلى ئالپ ئەمىرلەرگە قاراپ كۆزىنى قىسىپ قويدى، ئۇنىڭ مەقسىتىنى چۇشەنگەن ئەمىرلەر ئىسان بۇغاخانغا ئىلتىجا قىلىشقا باشلىدى:

— ئارى، ئەركانى دۆلەت سەييىدئەلى ئالپ ھەزرەتلىرىنىڭ تەۋسىيەسى ئورۇنلۇق.

— ئوردىدىن ئايرىلمىغايلا ئالىيلىرى.

— تاجۇ تەختتە ئولتۇرۇپ، لەشكىرىي يۇرۇشكە رەھنەما بولغايلا.

— ...

سەييىدئەلى ئالپىنىڭ گۇمانى ئورۇنسىز ئەمەس ئىدى. خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكە بىلەن خانزادە يۇنۇسخاننى ئېلىپ تۈركىستانغا كەتكەن سەركەردە ئىرازان بارىن بىلەن مىرەك تۈركمەنلەرنىڭ ئەمىر شەيخ نۇرىددىننى تۇرپانغا لەشكەر تارتىپ كېلىپ، تەختكە خانزادە يۇنۇسخاننى ئولتۇرغۇزۇشقا ھەدەپ كۈشكۈرتكەنلىكى ھەققىدە ئايغاقچىلار مەلۇمات ئېلىپ كەلگەنىدى. ئەمىر شەيخ نۇرىددىننى لەشكەر تارتىپ كەلمەيدۇ دېگىلى بولمايتتى. ئۇنىڭسىزمۇ ناۋادا سۇلتان ئىسان بۇغاخان قەشقەرگە قىلىدىغان لەشكىرىي يۇرۇشكە بىللە چىقىپ قالسا، سەييىدئەلى ئالپىنىڭ زىممىسىدىكى مەسئۇلىيەت تېخىمۇ كۈچىيىپ كېتەتتى. جەڭ قىلىۋاتقان مەزگىلدە ئىسان بۇغاخان ئۆز بېشىمچىلىق قىلىپ، بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ئاۋارىچىلىق تېپىپ بېرىشى مۇمكىن ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە سەييىدئەلى ئالپ بىللە ئېلىۋالغان بۇ بالا سۇلتاندىن چوڭ ـ كىچىك ئىشلاردا پەرمان ئېلىپ تۇرمىسا بولمايتتى. سەييىدئەلى ئالپ ئۈچۈن تۇمەنلىگەن لەشكەرلەرنى باشقۇرۇشتىن، بىللە سەپەرگە چىققان خاننىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىش تولىمۇ تەسكە چۈشەتتى. شۇڭا ئۇ ئىسان بۇغاخاننىڭ قەشقەرگە بىللە يۈرۈش قىلىشىنى توسۇۋاتاتتى.

— بوپتۇ ئەمىسە، — دېدى ئەمىرلەرنىڭ ئىلتىجاسىنى ئاڭلاپ ئىرادىسى بوشاشقان ئىسان بۇغاخان كۆڭلى يېرىم بولغان ھالدا، — ئەپسۇس، قەشقەرگە بەكمۇ بارغۇم بار ئىدى.

— ئاللاھ خالىسا ئول ئەغيارلىرىمىزنى قوغلاپ چىقارغاندىن كېيىن قەشقەرنى كۆزدىن كەچۈرۈپ كەلگەيلا ئالىيلىرى، — دېدى سەييىدئەلى ئالپ يەڭگىل نەپەس ئېلىپ.

كۆڭلىدە ئانچە قايىل بولمىغان ئىسان بۇغاخان ئۈندىمىدى.

سەييىدئەلى ئالپ ئەمىرلەرگە يۈزلەندى:
ــ ئەمىر سۈپۈرگە مىرزا!
ــ لەببەي، ــ دېدى چاچ ـ ساقاللىرى قاردەك ئاقارغان، بىرئاز مۈكچىيىپ قالغان سۈپۈرگە مىرزا بىر قەدەم ئالدىغا چىقىپ.
ــ جانابلىرى قومۇلغا قايتماي، بىز قەشقەر يۇرۇشىدىن قايتىپ كەلگىچە خان ئالىيلىرىغا ھەمدەمدە بولۇپ ئاستانىدە تۇرغايلا.
ــ باش ئۈستىگە.
ھەممە ئىشلارنى ئالدىنئالا پىلانلىغان سەييىدئەلى ئالپ بۇ ساداقەتمەن پېشقەدەم ئەمىرنى قومۇلدىن ئوردىغا چاقىرتىپ كەلگەندى. ئەلەم ۋە قەلەم ماھارىتى كامالەتكە يەتكەن تەدبىرلىك سۈپۈرگە مىرزىنىڭ بالىلارچە خۇي ـ مىجەزىنى تاشلىمىغان بەگباش ئىسسان بۇغاخاننى تىزگىنلەپ، يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان تاسادىپىي ئەھۋاللارغا تاقابىل تۇرالايدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى. قەشقەرگە يۇرۇش قىلىسىمۇ خاندىن ۋە ئوردىدىن خاتىرجەم بولالايتتى، ئۇلار ئالدىنقى كۈنى بۇ توغرۇلۇق مەسلىھەتلىشىۋالغانىدى.
سەييىدئەلى ئالپ ئۆزى بىلەن بىللە قەشقەر يۇرۇشىگە ماڭىدىغان سەركەردە ـ سەرۋازلارغا دەرھال سەپەر تەييارلىقى كۆرۈشنى، خالىسا خوتۇن ـ بالىلىرىنى بىللە ئېلىۋالسا بولىدىغانلىقىنى جاكارلىغاندىن كېيىن، قالغان ئەمىر ـ بەگلەرگە ئەمىر سۈپۈرگە مىرزىنىڭ بۇيرۇقىغا شەرتسىز بويسۇنۇپ، ئوردا ئىشلىرىنى ياخشى ئىشلەشنى ئالاھىدە جېكىلىدى.
ــ ئالىيجانابلىرى ئاتاجانلىرىم ھەممىنىڭ يەنە قانداق پەرمانى باركىن؟ ــ دېدى ھەممە ئىشلارنى بىر قۇر ئورۇنلاشتۇرۇپ بولغان سەييىدئەلى ئالپ تەختتە بەخىرامان ئولتۇرغان ئىسسان بۇغاخانغا قاراپ.
ــ قايسى كۈنى يولغا چىقىشنى ئويلاشتىلا ئەمىر؟ ــ سورىدى ئىسسان بۇغاخان.

— ئۆگۈنلۈككە كۈنگە جۈمە، قىبلىگاھىمىز ئىجازەت بەرسە، جۈمە نامىزىنى ئالىيلىرى بىلەن بىللە ئوقۇۋېلىپ ئاندىن يولغا چىقايلىمىكىن دەيمەن.

— ئەمىسە شۇنداق بولسۇن.

ئىسان بۇغاخان گەپ تۈگىدى دېگەننى قىلىپ ئورنىدىن تۇردى.

— قىبلىگاھىمىزنىڭ ئالتۇن بويلىرى ئامان بولغاي، — دېدى دۇررىدە ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشقان ئەمىرلەر خاننى ئۇزىتىپ.

— ئەمدى ھەرقايسىلىرىمۇ قايتىشسىلا جانابى ئەمىرلەر، — دېدى سەيىيدئەلى ئالىپ ئىسان بۇغاخان چىقىپ كەتكەندىن كېيىن.

※ ※ ※

سەيىيدئەلى ئالىپ قېيىنئانىسى سۇلتان خاتۇننىڭ ھۇزۇرىدىن يېنىپ چىققاندا تۇرپان شەھىرىگە تۈن پەردىسى پۈتۈنلەي يېيىلغانىدى.

سۇلتان خاتۇن ھېلىمۇ ئۈچ كۆۋرۈك مەھەللىسىدىكى كونا قەسىرىدە تۇرۇۋاتاتتى. گەرچە قېرىپ چاچلىرى پۈتۈنلەي ئاقىرىپ كەتكەن بولسىمۇ، يەنىلا تىمەن ئىدى. كۆزىنىڭ ئەتراپى، جاۋغايلىرىغا چۈشكەن قورۇقلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا جۇۋان ۋاقتىدىكى لاتاپىتىنى يوقاتمىغانىدى. ئوغلى ئۆۋەيسخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن يەنە پات ـ پات ئوردىغا كىرىدىغان، نەۋرىسى سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا سەلتەنەت ئىشلىرىغا دائىر تەربىيە قىلىدىغان، يول كۆرسىتىدىغان بولۇپ قالغانىدى. ھەئە، نەۋرىسىنى سەيىيدئەلى ئالىپنىڭ گېپىنى ئاڭلاشقا، سىزغان سىزىقىدىن چىقماسلىققا ئاگاھلاندۇراتتى. سەيىيدئەلى ئالىپمۇ بۇ بالا سۇلتاننى ئۆز پەرزەنتىدەك كۆرۈپ سەلتەنەت ئىشلىرىنى، يۇرتدارچىلىق تىزگىنىنى تۇتۇشنى ئۆگىتىشنى جېكىلەپ تۇراتتى.

سەيىدئەلى ئالپ بۈگۈن قېينىئانىسىنىڭ قېشىغا قەشقەرگە يۈرۈش قىلماقچى بولغانلىقىنى، ئوردا ئىشلىرىنى قومۇل ئەمىرى سۈپۈرگە مىرزىغا تاپشۇرغانلىقىنى مەلۇم قىلغاچ، قېينىئانىسىنىڭ پات ـ پات ئوردىغا كىرىپ سەلتەنەت ئىشلىرىغا كۆز ـ قۇلاق بولۇپ تۇرۇشىنى تاپىلىغىلى ھەمدە ئۇنىڭ بىلەن خوشلاشقىلى كىرگەنىدى.

— ئوردا ئىشلىرىغا سۈپۈرگە مىرزىنى مۇئەككەل قىلىپ ياخشى قىپتىلا، — دېدى سۇلتان خاتۇن سەييىدئەلى ئالپنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، — ئۇل قومۇل ئەمىرى تەدبىرلىك، تولىمۇ ساداقەتمەن ۋەزىرلەردىندۇر. خان ئالىيلىرى تېخى كىچىك، سەلتەنەت تىزگىنىنى تۇتۇشنى بىلمەيدۇ، ئالداشقا كىچىك بالا ياخشى، دەپ ئۆزلەنىڭ يوقلۇقلىرىدىن پايدىلىنىپ بىر قىسىم ئەمىرلەر ياخشى كۆرۈنۈش، يېقىن ھەمدەمچىلىرىدىن بولۇۋېلىش ئۈچۈن خاننى ئويۇن ـ تاماشىغا مەلىكە قىلىپ يامان ئۆگىتىپ قويۇشى مۇمكىن. ئوردىدا خان ئالىيلىرىنىڭ يېنىدا سۈپۈرگە مىرزا بولسا مەنمۇ خاتىرجەم بولىمەن. ۋەزىرلەر ساداقەتمەن، دىيانەتلىك بولمىسا خان ھەرقانچە تەدبىرلىك، ئىستېداتلىق بولسىمۇ سەلتەنەت روناق تاپالمايدۇ. ئوردا ئەركانلىرىنىڭ ئىتتىپاقلىقى ھەممىدىن مۇھىم. سەلتەنەتنى بىر ئادەمگە تەققاسلىساق، ئوردا ئەركانلىرى ۋە ئاۋام ئۇل ئادەم تېنىنى تەشكىل قىلغۇچى تۆت تادۇنىڭ دەل ئۆزىدۇر. ئۇلارنىڭ بىرىنچىسى، شەمشەر ئەھلى، يەنى سەركەردە ـ لەشكەرلەردۇر، بۇلار بەئەينى ئوتقا ئوخشايدۇ. ئىككىنچىسى، قەلەم ئەھلى، يەنى كىتابدارلاردۇر، بۇلار بەئەينى ھاۋاغا ئوخشايدۇ. ئۈچىنچىسى، مۇئامىلە ئەھلى، يەنى سودىگەر ـ ھۈنەرۋەنلەردۇر، بۇلار بەئەينى سۇغا ئوخشايدۇ. تۆتىنچىسى، زىرائەت ئەھلى، يەنى دېھقانلاردۇر، بۇلار بەئەينى تۇپراققا ئوخشايدۇ. ئادەم بەدىنىدىكى ئۇل تۆت تادۇنىڭ بىرى يەنە بىرىدىن غالىب كېلىپ، تەڭپۇڭلۇقى بۇزۇلسا، خۇددى ئادەمنىڭ مىزاجى بۇزۇلۇپ كېسەلگە مۇپتىلا بولغىنىدەك، يۇقىرىقى تۆت

تائىپەلەر ئۆتتۈرىسىدىكى مۇناسىۋەت بۇزۇلۇپ بىر ـ بىرىدىن غا- لىب كەلسە، سەلتەنەتمۇ خارابلىشىشقا يۈزلىنىدۇ. خان ئالىيلى- رىنىڭ ئەقلى تېخى چولتا، سەلتەنەت مىزاجىنى تەڭشەپ تۇرۇشقا پاراسىتى يەتمەيدۇ. ئۇنى ئۆزلەگە ئوخشاش پاراسەت ئەھلى باشلاپ تۇرۇشى كېرەك. گەرچە ياراتقان ئاللاھ ئىگەم سۆيۈنگەن ئوغلۇمە- دىن ۋاقىتسىز ئايرىغان بولسىمۇ، ئۆزلەدەك يەنە بىر ئوغۇلنى نېسىپ قىلىپتۇ. مۇشۇلارنى ئويلىسام ياراتقان ئىگەمگە يۈزمىڭ قەتلە شۈكۈر ئېيتىمەن. مەن ئۆزلەدىن تولىمۇ رازى، قەشقەرگە لەشكەر تارتىشنى نىيەت قىلغان بولسىلا ئاق يوللۇق بولسىلا، ئاللاھ ئىگەم غەلىبە ـ نۇسرەت ئاتا قىلغاي. ئۆزىنى ئەلنىڭ ئوغلانى، سەلتەنەتنىڭ قورۇقچىسى، نۆكىرى ھېسابلىغان باھا- دىرلار ئۈچۈن پەرز، ۋاجىپ، سۈننەتلەرنى ئادا قىلغاندىن كېيىن باش تارتىپ بولمايدىغان بىردىنبىر ۋەزىپە ئەل ـ يۇرتنىڭ يۈز ـ ئابرۇيىنى قوغداش، ئار ـ نومۇسىنى يۇيۇشتۇر. ھەر ۋاقلىق نا- مىزىمدا ئۆزلەگە سالامەتلىك ۋە نۇسرەت تىلەيمەن ئوغلۇم.

سۇلتان خاتۇن مېڭىشقا تەمشەلگەن سەيىدئەلى ئالپنى توختىتىۋېلىپ، پەتنۇستا بىرجۈپ پايپاق بىلەن بىر كۆڭلەك كۆ- تۈرۈپ چىقتى. ياۋا تۆگىنىڭ يۇڭىدا توقۇلغان پايپاق بىلەن كۆڭ- لەك ھەم يۇمشاق، ھەم سىپتا ئىدى. بۇنى سۇلتان خاتۇن ياۋا تۆ- گىنىڭ يۇڭىدا ئۆز قولى بىلەن يىپ ئېگىرىپ توقۇپ چىققانىدى. ھەئە، ئۇ ئىلگىرى مەرھۇم ئوغلى سۇلتان ئۇۋەيسخانغىمۇ ئۆز قو- لى بىلەن توقۇغان مۇشۇنداق كىيىملەرنى سوۋغا قىلاتتى، بۇ ئار- قىلىق ئوغلىنى ھەشەمەتچىلىككە بېرىلمەي، ئاددىي ـ ساددا يا- شاشقا ئاگاھلاندۇراتتى.

— ئاددىي بولسىمۇ بۇ كۆڭلەك بىلەن پايپاقنى كىيىۋالسىلا ئوغلۇم، — دېدى سۇلتان خاتۇن، — لەشكىرىي يۈرۈشتە كۆپىن- چە ئايدالادا يېتىپ ـ قوپۇشقا توغرا كېلىدۇ. يامغۇر ـ يېشىن، سوغۇققا دالدا بولسا ئەجەب ئەمەس.

— بۇزرۇكۋارىمنىڭ ھىممىتىگە كۆپ رەھمەت، — دېدى

سەييىدئەلى ئالپ مىننەتدارلىقىنى بىلدۈرۈپ.

قېيىنئانىسى بىلەن خوشلىشىپ چىققان سەييىدئەلى ئالپ ئانىسى بىلەن ئەتە ئەتىگەن خوشلىشىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ ئۆز قەسىرىگە قاراپ ماڭدى. يول بويى مەرھۇم سۇلتان ئۇۋەيسخاننى ئەسلەپ قەلبى ئېغىر ھەسرەتكە تولدى، ئۇ سۇلتان ئۇۋەيسخاننى تېخىچە ئۇنتۇيالمىغانىدى. ھەر قېتىم مەرھۇم خاننى ئېسىگە ئالسا، خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكىنىڭ چوڭ خانزادىنى ئېلىپ تۇركىستانغا كەتكىنىدىن تولىمۇ ئەپسۇسلىناتتى. بۇ ئىشلار ئۇ- چۇن ئۆزىنى ئەيىبلىك ھېسابلايتتى، خۇددى كەچۈرگۈسىز گۇناھ ئۆتكۈزۈپ قويغاندەك خىجىل بولاتتى، ئىككى خانزادىنى شېرىك خان قىلىپ تەختتە ئولتۇرغۇزمىغىنىغا ئۆكۈنەتتى. ئۆز جەمەتى- نىڭ مەنپەئىتىنى كۆزلەپ شەخسىيەتچىلىك، ئادالەتسىزلىك، نا- مەردلىك قىلغىنىغا پۇشايمان يەيتتى. مەرھۇم سۇلتان ئۇۋەيس- خاندىن، خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكىدىن، خانزادە يۇنۇسخاندىن غايىۋانە ئەپۇ سورايتتى. ھەئە، ئۇ چوڭ خانزادە يۇنۇسخاننى تۇر- پانغا قايتۇرۇپ كېلىش ئۈچۈن ئەلچى ئەۋەتكەنمۇ بولدى، لېكىن ئەلچىلەر قۇرۇق قول قايتىپ كەلدى. خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكە ئەلچىلەرگە چىرايلىق مۇئامىلە قىلىپتۇ، ھېچكىمنى ئەيىبلىمەپ- تۇ، دادلىماپتۇ، قېيىنئانىسىغا، سەييىدئەلى ئالپقا، ئۆز سۇلتان مەلىكىگە سالام يوللاپتۇ. قايتىپ كەلگەن ئەلچىلەردىن بۇ گەپلەر- نى ئاڭلىغان سەييىدئەلى ئالپنىڭ يۈرىكى ئوتتا كۆيگەندەك ئۆر- تەندى، نومۇستىن ئۆزىنى قويغىلى يەر تاپالماي قالدى.

— كۆڭۈللىرىنى يېرىم قىلمىسىلا، ئۆزلىرىنىمۇ زىنھار ئە- يىبلىمىسىلە، — دەپ تەسەللى بەرگەنىدى قېيىنئانىسى سۇلتان خاتۇن سەييىدئەلى ئالپقا، — مەنمۇ ئۇل چوڭ نەۋرەمگە كىچىك نەۋرەمگە ئوخشاشلا مېھرىم بىلەن باقىمەن. ئوغلۇمنىڭ نەسلى، پۇشتى دەپ ئىچ - ئىچىمدىن كۆيىمەن. لېكىن نەچارە، بىر قازاندا ئىككى كاللىنى قايناتقىلى بولغان بىلەن بىر تەختتە ئىك- كى پادىشاھنى ئولتۇرغۇزغىلى بولماس. شېرىك پادىشاھلىق سەل-

تەنەتنى خاراب قىلۇر، زىنھار روناق تاپقۇزماس، ئەل ـ يۇرتقا ئاسايىشلىق بەرمەس. بىر ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرىش، مۇۋەپپەقىيەتكە يۈزلىنىشتە تىرىشچانلىق كۆرسىتىش بىلەن بىللە تولۇق غەيرەتكە كېلىش، دۇچ كەلگەن توسالغۇلاردىن ئىككىلەنمەي ئۆتۈش لازىم. مانا بۇلار پىداكارلىق مەيدانىدا قىلىنغان شۇنداق بىر بەيگىكى، پەقەت جاسارەت كەمىرىنى بېلىگە مەھكەم باغلىيالىغانلارلا بۇ بەيگىنى ئاخىرغىچە داۋاملاشتۇرالايدۇ ۋە ئۇتۇق قازىنالايدۇ. كۆڭۈلچەكلىك سەلتەنەت ئەھلى ئۈچۈن نۇقساندۇر. كۆڭۈللىرىنى ئازادە تۇتسىلا، ياراتقان ئىگەم تەقدىر ـ پېشانىسىگە پۈتكەن بولسا نەۋرە خانزادە يۇنۇسخانغىمۇ بىرەر ئەلنىڭ سەلتەنەتى نېسىپ بولۇپ قالۇر.

قېيىنئانىسى بىلەن ھەر قېتىم ھەمسۆھبەتتە بولغاندا سەيىيىدئەلى ئالىپ باشقىچە كۈچ ـ غەيرەتكە، ئەقىل ـ پاراسەتكە تولاتتى. شۇڭا سەلتەنەتنىڭ ھەرقانداق ئىشلىرىنى يوشۇرمايتتى، مەسلىھەتكە سالاتتى.

«خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكە بىلەن خانزادە يۇنۇسخان ھازىر قانداقراق تۇرۇۋاتقاندۇ؟... ئەلچىلەرگە سىلىق ـ سىپايە مۇئامىلە قىلغان بىلەن مەندىن قاتتىق رەنجىدى، بولۇپمۇ خانىش مېنى ھەرگىز كەچۈرمەيدۇ. تۈركىستاندا دەسلەپ ئۇچراشقان ئاشۇ كۈنلەر قانداق گۈزەل چاغلار ئىدى ـ ھە. تەقدىر دېگەن ئاجايىپ بولىدىكەن، ئويلىمىغان قىسمەتلەر يۈز بېرىدىكەن، ئادەم بىلىپ ـ بىلمەي ئىرادىسىگە خىلاپ ئىشلارنى قىلىشقا مەجبۇر بولىدىكەن...»

※ ※ ※

تەگسىز خىياللار قايىنىمىغا ئەسىر بولغان سەيىيىدئەلى ئالىپ قەسىرنىڭ ئالدىغا قانداق كېلىپ قالغىنىنى بىلەلمەي قالدى، ئاتنى نۆكەرلىرىگە بېرىپ ئىچكىرىكى سارايغا قاراپ ماڭدى.

ـــ ھارمىغايلا، سالامەت كەلدىڭىزمۇ ھەزرىتىم؟
سەييىدئەلى ئالىپ خىيالىدىن باش كۆتۈردى. ئالدىدا تەۋازۇ بىلەن قول باغلاپ تۇرغان جۇۋانغا ـــ تېخى بىر ئاي بۇرۇن نىكاھىغا ئالغان كىچىك ئاغىچىسىغا مېھرى بىلەن قارىدى. قامىتى تال چىۋىقنى ئەسلىتىدىغان، خۇمارلىق كۆزلىرى ئەتراپىدىكى قاش ـ كىرپىكلىرى تۆكۈلۈپ تۇرىدىغان گۈل يۈزلۈك بۇ جۇۋان ھەقىقەتەن پەرىزاتتەك گۈزەل ئىدى. ئۇنىڭ ۋىسالىغا يەتكەن بۇ بىر ئايدىن بېرى سەييىدئەلى ئالىپ ئۆزىنى قايتىدىن يىگىرمە ياشلىق يىگىت ھالىتىگە قايتىپ قالغاندەك سېزەتتى. شۇ تاپتا كىچىك ئاغىچىسىنى كۆرۈش بىلەن تومۇرلىرىدىكى يىگىتلىك قانلىرى قايناشقا باشلىغانىدى، لېكىن ئۆزىنى دەرھال تۇتۇۋېلىپ، ھاياجىنىنى زورىغا باستى. سارايىنىڭ تۆرىدىكى چوڭ ئاغىچىسى ئۇز سۇلتان خېنىمنىڭ ھۇجرىسىغا ھۆرمەت بىلەن نەزەر تاشلىدى.
ـــ چوڭ ئاغىچا ھۇجرىسىدىمۇ؟ ـــ سورىدى سەييىدئەلى ئالىپ.
ـــ ئۆزلىرىنى ساقلاۋاتىدۇ ھەزرىتىم، ـــ بېشىنى ئېگىپ تۇرۇپ ئەدەپ بىلەن جاۋاب بەردى كىچىك ئاغىچا.
سەييىدئەلى ئالىپ تۆردىكى ھۇجرىغا قاراپ ماڭدى.
ـــ ھارمىغايلا، ـــ دېدى ئۇز سۇلتان خېنىم سەييىدئەلى ئالىپنى كۆرۈپ خۇش تەبەسسۇم بىلەن ئورنىدىن تۇرۇپ.
سەييىدئەلى ئالىپ كاتسۇپىدىكى قوشلاپ سېلىنغان كۆرپىدە ئولتۇردى.
ـــ ھەزرىتىمنىڭ ئۇسسۇلۇققا تاۋى بارمىكىن؟
ـــ ئۇسسىمىدىم.
ـــ غىزانى كىچىك ئاغىچىنىڭ ھۇجرىسىدا راسلاپ قويغان، ـــ دېدى ئۇز سۇلتان خېنىم.
سەييىدئەلى ئالىپ چوڭ ئاغىچىسىغا مېھرى بىلەن قارىدى:
ـــ غىزانى مەشەگە ئەكىرىپ بەرگەي، ئۆزلە بىلەن بىللە

غىزالانغۇم بار.

مەلىكە ئۈز سۇلتان خېنىم قېنىق سۇرمە سۈرگەن چىرايلىق بادام قاپىقىنى بىلىنەر ـ بىلىنمەس سۈزدى.

ــ كىچىك ئاغىچا كۆكۈللىرىنى رەنجىتىپ قويمىغاندۇ ھەزرىتىم؟

ــ ياقەي.

ــ ئۇنىڭدىن كۆكۈللىرى سوۋۇپ قالدىمۇ ـ يا؟

سەييىدئەلى ئالىپ نېمىدەپ جاۋاب بېرىشنى بىلەلمەي ئو ـ ڭايسىزلاندى. راست گەپ قىلسا مەلىكە ئۈز سۇلتان خېنىمنىڭ كۆڭلى رەنجىيتتى، يالغان جاۋاب بېرىشكە تىلى بارمايتتى.

سەييىدئەلى ئالىپ گەدىنىنى قاشلىغىنىچە جاۋاب بەردى:

ــ بۈگۈن كۆڭلۈم ئۆزلەنى تارتىپ...

ــ يالغان گەپنى قاملاشتۇرالمىغاندىكىن دېمەيلا قويسىلا، ــ دېدى مەلىكە ئۈز سۇلتان خېنىم پىسسىڭىدە كۈلۈپ، ــ كىشى ـ لەر يېڭى كوزىنىڭ سۈيى سوغۇق، دېيىشىدىكەن. قىزىپ تۇرغان يۈرەكلىرىنى مەن سەگىتەلمەيمەن.

ــ ماڭا ئىشەنسىلە، ئالدىمىدىم، كۆڭلۈم راستىنلا ئۆزلەنى تارتىپ...

ــ كىچىك ئاغىچىنى نىكاھلىرىغا ئالغانلىرىغا ئەمدى يىـ ـ گىرمە توققۇز كۈن بولدى، ــ دېدى ئۈز سۇلتان خېنىم سەييىد ـ ئەلى ئالىپنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ، ــ ئۇنىڭ بىلەن تولۇق قىرىق كۈننى ئۆتكۈزمەي مېنىڭ ھۇجرامغا چىقىۋالسىلا، قەسىردىكىلەر ـ نىڭ ئالدىدا سەت تۇرماسمۇ؟ كىچىك ئاغىچا قانداق يۈزىنى كۆتۈ ـ رۈپ يۈرىدۇ؟ ياكى چوڭ ئاغىچا چىدىماسلىق قىلىپ، ھەزرىتىمنى ئۆزىنىڭ ھۇجرىسىغا ئەكىرىۋاپتۇ، دېگەن پىتنىگە قالسۇن دەمـلا مېنى؟ قويسىلا، ھازىرلا چىقىپ كەتسىلە.

مەلىكە ئۈز سۇلتان خېنىم نازلىق كۈلگىنىچە سەييىدئەلى ئالىپنىڭ تۆگە تاپىنىدەك يوغان ئالىقانلىرىدىن تۇتۇپ تارتتى. بىراق سەييىدئەلى ئالىپ چاققانلىق بىلەن ئۈز سۇلتان خېنىمنى

قوچىقىدا ئولتۇرغۇزۇۋالدى.

ــ مېنى قوغلىمىسىلا، ــ دېدى سەيپىدىئەلى ئالپ ئۇنى باغرىغا بېسىپ تۇرۇپ، ــ ئۆزلەگە دەيدىغان گېپىم بار.

ــ ئەمىسە چاققان دېسىلە، ــ دېدى ئۇز سۇلتان مەلىكە ئېرىننىڭ قۇچىقىدىن چىقىپ كېتىشكە يۇلقۇنۇپ.

ــ ئۆگۈنلۈككە قەشقەرگە لەشكەر تارتىدىغان بولدۇم.

ئۇز سۇلتان مەلىكە تېپىرلاشتىن توختاپ، ئېرىننىڭ چىرا- يىغا لاپپىدە قارىدى.

ــ راستمۇ؟

ــ راست. جۇمەدىن يېنىپ يولغا چىقىمىز، قەشقەرگە ئۆز- لەنى ھەمراھ قىلىپ بارغۇم بار.

مەلىكە ئۇز سۇلتان خېنىم سەيپىدىئەلى ئالپنىڭ كۆزىگە چەكسىز بىر مېھىر بىلەن قارىدى. شۇ تاپتا بىر ئايدىن بېرى رەشك ئازابىدا ئۆرتەنگەن يۈرىكى تاتلىق بىر ھاياجاندىن دۈپۈر- لەۋاتاتتى. ھەئە، چىن يۈرىكىدىن سۆيگەن بۇ كىشىنىڭ ئۆزىنى ھېلىمۇ ياخشى كۆرىدىغانلىقىنى ھېس قىلغان ۋۇجۇدى بەختىيار- لىققا تولغانىدى. ئۇ بىرنەچچە دەقىقە ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن جاۋاب بەردى:

ــ مۇشۇنچىلىك تارتىشقانلىرىغا رەھمەت ھەزرىتىم. مېنىڭ ھازىر سەپەر ئازابىغا چىدىغۇچىلىكىم يوق، ئۇنىڭ ئۇستىگە يولدا ئۆزلەگە جاپا سېلىپ قويىمەن. ئەڭ ياخشىسى كىچىك ئاغىچىنى ھەمراھ قىلىۋالسىلا، ئۇ ياش بولغاندىكىن جاپاغا چىدايدۇ.

مەلىكە ئۇز سۇلتان خېنىمنىڭ سەيپىدىئەلى ئالپتىن بىر دەقىقىمۇ ئايرىلغۇسى، جاھاننىڭ ئۇ چېتىگە بارسىمۇ ھەمراھ بو- لۇپ بىللە بارغۇسى بار ئىدى. ئەمما ئىچكى تۇيغۇسىنى يوشۇرۇپ ئىرادىسىگە خىلاپ ھالدا جاۋاب بېرىۋاتاتتى.

ــ ھەرقانداق جاپالىرىنى كۆتۈرۈشكە رازىمەن مەلىكە، ــ دېدى سەيپىدىئەلى ئالپ ھاياجانلانغان ھالدا، ــ ئاشۇ مۇشكۈل سەپەردە ئۆزلەنىڭ ھەمراھ بولۇشلىرىنى تولىمۇ ئارزۇ قىلاتتىم.

ئۇنىڭ ئۇستىگە بىرەر يىلغىچە كۆرۈشەلمەسلىكىمىز مۇمكىن، ئۆزلەدىن بىر يىل ئەمەس، بىر كۈن ئايرىلىپ ياشاشقىمۇ تاقىتىم يوقتۇر.

سەييىدئەلى ئالىپ ئايالىنىڭ گەپ قىلماي تۇرغىنىنى كۆرۈپ يەنە ئېغىز ئاچتى:

— پەقەت بولمىسا كىچىك ئاغىچىنىمۇ بىللە ئېلىۋالايلى، خىزمەتلىرىنى قىلىدىغانغىمۇ ئادەم لازىمغۇ تايىنلىق.

سەييىدئەلى ئالىپ بۇ گەپلەرنى چىن يۈرىكىدىن چىقىرىپ دەۋاتاتتى. ھاياجانلانغان ئۈز سۇلتان مەلىكىنىڭ كۆزىگە غىلىلىدە ياش كەلدى. شۇنداقتىمۇ چاندۇرماسلىققا تىرىشىپ جاۋاب بەردى:

— مېنىڭمۇ ئۆزلەدىن پەقەت ئايرىلغۇم يوق ھەزرىتىم. ئەمما كەچۈرسىلە، بۇ دورەم راستىنىلا ھەمراھ بولالمايمەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە كىچىك ئاغىچا بىلەن كۆپرەك بىللە بولسىلا، پەرزەنتلىك بولۇش ئارزۇيىمىز تېزرەك ئەمەلگە ئېشىپ قالسا ئەجەب ئەمەس.

سەييىدئەلى ئالىپ غۇژژىدە قاپىقىنى تۈردى:

— مەن ئۆزلەگە قاچان پەرزەنت غەلۋىسى قىلدىم مەلىكەم؟ مەسلىھەتىمگە سالماي، ئۇنىمىغىنىمغا قويماي ئول كىچىك ئاغىچىنى ئېلىپ بەردىلە، مانا ئەمدى تېزرەك باللىق بولسىلا، دەپ، مەندىن ئۆزلىرىنى قاچۇرۇۋاتىدىلا. بىلىپ قويسىلا مەلىكەم، باللا بولمىسا مەيلى، لېكىن ئۆزلە بولمىسىلا بولمايدۇ.

ئۈز سۇلتان مەلىكە بۇقۇلداپ يىغلىۋەتتى. ئۇنىڭ بۇ يىغىسىدا سەييىدئەلى ئالپىنىڭ ئۆزگەرمەس، چىن مۇھەببىتىگە بولغان خۇشاللىقىمۇ، توي قىلىپ تا مۇشۇ كەمگىچە قورساق كۆتۈرمىگەنلىكى ئۈچۈن يۈرىكىنى ئازابلاپ كەلگەن ھەسرەت، نادامەتمۇ بار ئىدى. ھەئە، ئون تۆت ـ ئون بەش يىلدىن بېرى پەقەتلا قورساق كۆتۈرمىگەن مەلىكە ئۈز سۇلتان خېنىم ئاخىر سەييىدئەلى ئالپىقا كىچىك خوتۇن ئېلىپ بېرىپ باللىق بولۇشنى كۆڭلىگە پۈككەن، سەييىدئەلى ئالپىنىڭ قارشىلىقىغا پەرۋا قىلماي، نۇرغۇن

قىزلار ئارىسىدىن ئاشۇ قىزنى تاللاپ نىكاھلاپ قويغانىدى.

ئۇز سۇلتان مەلىكىنىڭ يىغلىغىنىنى كۆرۈپ سەيىيدئەلى ئالىپ تەمتىرەپ قالدى.

— يىغلىمىسىلا مەلىكەم، ئۆزلە يىغلىسىلا يۈرىكىم تىلىنىپ كېتىدىكەن.

— ئەمىسە گېپىمگە ماقۇل بولسىلا، — دېدى ئۇز سۇلتان مەلىكە ئۆكسۈپ تۇرۇپ.

— ئەمىسە ئۆزلەمۇ بۇگۈن مېنى ھۇجرىلىرىدىن قوغلىمىغايلا، — دېدى سەيىيدئەلى ئالىپ.

قاتتىق ھاياجانلانغان مەلىكە ئۇز سۇلتان خېنىم سەيىيدئەلى ئالىپنىڭ بوينىغا مەھكەم گىرە سالدى.

31

تۈركىستان.

ئەمىر شەيخ نۇرىددىن تەڭقىسلىقتا قالغانىدى. ئۇ كۈيۈئوغلى، مەرھۇم سۇلتان ئۇۋەيسخان قەشقەرنى قايتۇرۇۋېلىش باھانىسىدا ئەندىجانغا لەشكەر تارتىپ كەلگىنىدە ئۇنىڭغا ھەر تەرەپتىن ھەمدەم بولۇپ، مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ تەھلىكىسىدىن تولۇق قۇتۇلۇپ كېتىشنى خىيال قىلغانىدى. ئويلىمىغان يەردىن سۇلتان ئۇۋەيسخان قازا قىلىپ، ئۇنىڭ بۇ خىيالى كۆپۈككە ئايلاندى. كۆپۈككە ئايلاندىلا ئەمەس، قايتىدىن غەمدە، ۋەھىمىدە قالدى. ئۇنىڭغا مىرزا ئۇلۇغبەگكە ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتقىلى خېلى يىللار بولغان، بۇ مەزگىلدە ئۇ سەمەرقەنت تەختگاھىغا ئەۋەتىشكە تېگىشلىك ئولپانلارنى پەقەتلا ئەۋەتمىگەنىدى. نېمە سەۋەبتىندۇر مىرزا ئۇلۇغبەگ ئۇنى ئولپان تاپشۇرۇشقا ئالدىراتمىغان، ھەتتا

ئۇنىڭ نىيىتىنى بىلىپ بېقىش ئۈچۈن ئەلچىمۇ ئەۋەتمىگەنىدى.
گەرچە ئەمىر شەيخ نۇرىددىن بۇ ئىشتىن تازا خاتىرجەم بولالمى-
غان، ھەرزامان مىرزا ئۇلۇغبەگ سەلتەنەتىدىن ئېھتىيات قىلىپ
تۇرغان بولسىمۇ، قوشنا ئەل موغۇلىستان سۇلتانى بىلەن قېيىن-
ئاتا ـ كۈيئوغۇللۇق مۇناسىۋەتكە ئىشىنىپ ئۆزىگە تەسەللى بې-
رىپ، كۆڭلىنى ئاۋۇندۇرۇپ كەلگەنىدى. غەم قىلغان ئىش ئاخىرى
يۈز بەردى، مىرزا ئۇلۇغبەگ سەركەردىسى ساتۇقخاننى بىر تۈمەن
كىشىلىك خىللانغان لەشكەر بىلەن تۇركىستانغا ئەۋەتتى. ھېلى-
مۇ ياخشى، كۈيئوغۇل سۇلتان ئۇۋەيسخان ھەم قېيىنئاتىسىغا
بولۇشۇش، ھەم مىرزا ئۇلۇغبەگدىن قەشقەرنى قايتۇرۇۋېلىش
مۇددىئاسىدا لەشكەر تارتىپ كېلىپ ساتۇقخاننىڭ ئالدىنى تو-
سۇپ، قېيىنئاتىسىنى ئۇرۇشنىڭ بالايىئاپىتىدىن ۋاقتىلىق قۇت-
قۇزۇپ قالغانىدى. ناۋادا كۈيئوغلى سۇلتان ئۇۋەيسخان ماۋەرائۇن-
نەھر ۋادىسىنى تولۇق ئىستېلا قىلالمىسىمۇ ئەندىجاننى تەسەررۇ-
پىغا ئالالىغان بولسا، مىرزا ئۇلۇغبەگ ھاكىمىيىتىدىن كېلىدىغان
ۋەھىمىدىن تولۇق قۇتۇلۇپ كەتكەن بولاتتى. ئەپسۇس، ئەمىر
شەيخ نۇرىددىننىڭ بۇ ئارزۇسى ئەمەلگە ئاشمىدى. ئەمەلگە ئاشمى-
دىلا ئەمەس، كۈيئوغلىنىڭ ئۆلۈمى يۈرىكىدىكى ۋەھىمىنى نەچچە
ھەسسە ئاشۇرۇۋەتتى.

«نەچچە ۋاقىتتىن بېرى مىرزا ئۇلۇغبەگ كۈيۈ ئوغلۇم ئۇ-
ۋەيسخاندىن ئېھتىيات قىلىپ، ئىتائەتتىن چىققىنىمنى سۇرۇش-
تە قىلمىغان بولغىيدى، ئەمدى ھەرگىز قاراپ تۇرمايدۇ. سەركەر-
دىلەرنى تۇركىستانغا قايتىدىن لەشكەر تارتىشقا بۇيرۇشى مۇم-
كىن.. بىراق، كۈيۈ ئوغلۇم قازا قىلغان بىلەن نەۋرەم بار، نەۋرەم
دېگەن چوڭ خانزادە، چوقۇم ئاتا تەختىگە ۋارىسلىق قىلىدۇ، مو-
غۇلىستان سەلتەنەتىگە سۇلتان بولىدۇ. ناۋادا ياخشى كۈننىڭ يا-
مىنى بولۇپ، مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ سەركەردە ـ لەشكەرلىرى كې-
لىپ قالسا، نەۋرەم يۇنۇسخان قاراپ تۇرمايدۇ. ھەئە، قىزىم دۆ-
لەتسۇلتان مەلىكە ئۇنىڭغا دەرھال سەركەردە ـ لەشكەر ئەۋەتىپ،

بوۋاڭنى ياۋنىڭ تەھلىكىسىدىن قۇتۇلدۇر، دەيدۇ...»

شۇنداق، ئەمىر شەيخ نۇرىددىننىڭ قەلبىدىكى ئۈمىد شامى پۇتۇنلەي ئۆچمىگەنىدى، نەۋرىسى يۇنۇسخان ئۇنىڭ قەلبىدىكى ئاشۇ ئۈمىد شامىنى ئاجىز پىلىلدىتىپ تۇراتتى. قىزى دۆلەت-سۇلتان مەلىكىنىڭ قاراپ تۇرمايدىغانلىقىغا، ئۆزىگە ھەمدەمدە بولىدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى. ھەئە، قەلبىنىڭ بىر يەرلىرىدە كىچىككىنە تۈركىستان ئېلىنىڭلا ئەمەس، نەۋرىسى تەختتە ئولتۇر-غان بۈيۈك موغۇلىستان سەلتەنەتىنىڭمۇ خاقانى بولۇش خام خىيالى بار ئىدى. چۈنكى، نەۋرىسىنىڭ ئۆزىگە ئىتائەت قىلىشىنى، ئۆزىنى بۈيۈك خاقان، دەپ ئېتىراپ قىلىشىنى ئارزۇ قىلاتتى.

كۆتمىگەندە ئىنىسى ئىرازان بارىن بىلەن سەركەردىسى مىرەك تۈركمەننىڭ قىزى دۆلەتسۇلتان خانىش بىلەن نەۋرىسى يۇنۇسخاننى ئېلىپ تۈركىستانغا قايتىپ كېلىشى ئۇنىڭ بۇ شېرىن چۈشىنى پۈتۈنلەي بەربات قىلىۋەتتى. ئۇ تۇرپان تەختگاھىدىكى ئەمىرلەرنىڭ چوڭ خانزادىنى قايرىپ قويۇپ كىچىك خانزادىنى تەخت ۋارىسى قىلىپ، تەختتە ئولتۇرغۇزۇشىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەنىدى.

— ئول موغۇلىستان ئەمىرلىرىنىڭ بۇ قىلغىنى يولسىز-لىق. سەلتەنەت يوسۇنىغا خىلاپ، — دېدى غەزىپىنى بېسىۋالال-مىغان ئەمىر شەيخ نۇرىددىن چىچاڭشىپ، — نەدىمۇ چوڭىنى قايرىپ قويۇپ كىچىكىنى تەختتە ئولتۇرغۇزىدىغان ئىش بار ئىـ-كەن؟!

گەرچە ئەمدىلا ئون ئۈچ ياشتىن ئاشقان بولسىمۇ، ئاق ـ قا-رىنى ئوبدانلا پەرق ئېتىپ قالغان خانزادە يۇنۇسخان تۇرپاندىكى ئەمىرلەرنىڭ ئۆزىنىڭ ئورنىغا ئىنىسىنى ئاتىسىنىڭ تەختىگە ئولتۇرغۇزغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى ھەرھالدا يامان ئەمەس بىلىپ قالغانىدى. شۇ تاپتا ئۇ ئانىسىنىڭ ھەسرىتىنىمۇ، بوۋىسىنىڭ غەزىپىنىمۇ چۈشىنەتتى.

— مېنىڭ تەختتە ئولتۇرغۇم، سۇلتان بولغۇم يوق، — دېدى

ئۇ چىرايىنى پۈرۈشتۈرۈپ.

ئاچچىقىنى كىمدىن ئېلىشنى بىلەلمىگەن ئەمىر شەيخ نۇ-
رىددىن نەۋرىسىنىڭ ئالدىغا دېۋەيلەپ كەلدى:

— نېمىشقا؟ نېمىشقا سۇلتان بولغىلىرى يوق خانزادەم؟ بى-
لىپ قويسىلا، سىلى دېگەن موغۇلىستان سۇلتانىنىڭ چوڭ
خانزادىسى، موغۇلىستان تەسەررۇپى دېگەن سىلىنىڭ قانۇنلۇق ئا-
تا مىراس زېمىنلىرى. ئول تۇرپان تەختگاھىدا ئولتۇرۇش نۆۋىتى
سىلىدىن ئاشسا ئاندىن باشقىلارغا مەنسۇپ بولۇشى كېرەك قائىدە
بويىچە.

— خانزادە تېخى كىچىك، سەلتەنەت ئىشلىرىنى چۈشەنگۈ-
چىلىكى يوق ئاتا، — دېدى دۆلەتسۇلتان خانىش كۆزىگە لىق ياش
ئېلىپ، — ئۇنى بۇنداق ئەيىبلىمىسىلە، ھېلىمۇ شۇنچە ئۇزاق
يولنى بېسىپ ھېرىپ كەتتى.

— سىلى ئارىلاشمىسۇنلا! — دېدى ئەمىر قىزىنى سىل-
كىپ، — ئەسلىدە خانىنىڭ يەنە بىر خانىشىدىن خانزادىسى بارلى-
قىنى بىلگەندىكىن، ئەقىللىرىنى جورۇپ ئىشنىڭ ئالدىنى ئې-
لىپ، خانزادىلىرى ئۈچۈن ۋەلىئەھدلىك يارلىقىنى يازدۇرۇۋال-
ماقلىرى كېرەك ئىدى. ئۇزا يىلى تۇركىستانغا كەلگەنلىرىدە بۇ
ئىشنى سەمىلىرىگە سېلىپ ئالاھىدە تاپىلىغانمەن. خوپ بولدىمۇ
ئەمدى، ئاتا نەسىھىتىگە قۇلاق سالمىسا قانداق بولىدىكەن؟

دۆلەتسۇلتان خانىش دادىسىغا جاۋاب ياندۇرۇش ئۈچۈن ئاغ-
زىنى ئۆمەللەپ - ئۆمەللەپ توختاپ قالدى. ئوغلى يۇنۇسخانغا
بىرنەچچە دەقىقە قاراپ تۇرغاندىن كېيىن ئىككى قىزىنى ئەگەش-
تۈرگىنىچە ھەرەمگە — ئانىسىنىڭ قېشىغا چىقىپ كەتتى. ئانى-
سىنىڭ ئارقىسىدىن ئەگىشىپ ماڭغان يۇنۇسخانغا ئەمىر شەيخ
نۇرىددىن كايىدى:

— سىلى قېپقالسىلا خانزادەم. چوپچوڭ يىگىت تۇرۇقلۇق
ۋالىدەلىرىنىڭ پېشىغا ئېسىلىۋېلىپ يۈرۈشتىن نومۇس قىلسىلا!

يۇنۇسخان پەرۋا قىلماي ئانىسىنى سارايىنىڭ ئىشىكى تۈۋى-

گىچە ئۈزۈتۈپ چىقتى، ئاندىن يېنىپ كېلىپ بوۋىسىنىڭ ئۆدۇ-
لىغا كېلىپ توختىدى.

— خانىش ئانامنى ئارتۇقچە ئەيىبلىمىدىلە ئالىيلىرى، — دې-
دى يۇنۇسخان سالماقلىق بىلەن ئەمىرنى«بوۋا» دەپ ئاتىماي كۆز-
لىرىگە قاراپ تۇرۇپ، — ئۆزلە ئۇ كۈنى تۇرپان ئوردىسىدا بولغان
قۇرۇلتاينى بىلمەيدىلا. خانىش ئانام تىكەندەك يالغۇز قالدى. ئۇ
ئۆزىنىڭ ئەمەس، مېنىڭ ھاياتىمنىڭ خەۋپتە قېلىشىدىن ئەنسى-
رەپ ئول ئەمىرلەرنىڭ قارارىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولدى.
كىمنىڭ ئاتا تەختىگە ۋارىسلىق قىلغۇسى يوق دەيدىلا؟ راست،
ئول تاجۇ تەخت مېنىڭكى، مەن تۇرۇپ باشقىلارنىڭ ئولتۇرۇش
سالاھىيىتى ئەسلا يوق ئىدى. بابا ئانامنىڭ كۆڭلىنى ئايىغانلى-
قىم، يۇرەك يارىسىنى تاتىلاپ، دەرد ئۈستىگە دەرد قوشماي، دې-
گەنلىكىم ئۈچۈن ئاشۇنداق دەپ قويدۇم. ئۆزلەگە ۋەدە بېرەي:
ئاللاھ خالىسا ئاتامنىڭ تەخت ـ سەلتەنەتىنى قولۇمغا ئالماي
قويمايمەن.

نەۋرىسىنىڭ سۆزلىرى ئەمىر شەيخ نۇرىددىنغا ئازراق تە-
سەللى بولدى، ئۇنى ئارتۇقچە ئەيىبلەپ قويغىنىغا پۇشايمان قىل-
دى. نەزەرىنى تاپىسىدا قول باغلاپ تۇرغان ئىنىسى بىلەن سەركەر-
دىسىگە يۆتكىدى:

— خوش، ئىككىلىرىنىڭ قوللىرىدا بىر تۈمەن ئاتلىق چە-
ۋەندازلار تۇرۇقلۇق، ئول موغۇلىستان ئەمىرلىرىنىڭ قارارىغا
خوش ـ خوش ئېتىپ، ھېچقانداق ئىش تەۋرەتمەيلا خانىش بىلەن
خانزادىنى ئېلىپ يېنىشلىرىنىڭ سەۋەبىنى بىلىپ باقسام بولام-
دۇ؟

— بىز بىخەستەلىك قىلىپتۇق ئالىيلىرى، — دېدى
ئىرازان بارىن، — ئول ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ بىلەن ئە-
مىر كەبىر سەييىدئەلى ئالپىنىڭ سۈيىقەستىنى خىيالىمىزغىمۇ
كەلتۈرمەپتىمىز. چوڭ خانزادىنىڭ ئاتا تەختىگە ۋارىسلىق قىلى-
شىغا ھېچكىم بىر نېمە دېيەلمەيدۇ دەپ، تولىمۇ يۇزە ئويلاپتۇق.

— ئۇلارنىڭ سۈيقەستى ئاشكارا بولغاندا كۆپ تىرىشچانلىق
كۆرسەتكەن بولساقمۇ يەنىلا ئامالسىز قالدۇق، — دېدى مىرەك
تۈركمەن، — ئول چاغدا سەركەردە ـ لەشكەرلىرىمىز سىرتتا،
بىز ئوردىدا بولغانلىقىمىز، ئۇنىڭ ئۈستىگە خانىش بىلەن خانزا ـ
دىنىڭ ھاياتىدىن ۋايىم يېگەنلىكىمىز ئۈچۈن قاراملىق قىلىشقا
پېتىنالمىدۇق. بىھۇدە قىرغىنچىلىققا سەۋەب بولۇپ، خانىش بىـ ـ
لەن خانزادىنى بالاغا تىقىپ قويۇپ، سەركەردە ـ لەشكەرلىرىمىز ـ
دىن ئايرىلىپ قالغىنىمىزدىن كۆرە، تىنچ ـ ئامان تۈركىستانغا
قايتىپ كېلىپ، ئالىيلىرى بىلەن بامەسلىھەت ئىش قىلايلى دې ـ
دۇق.

ئورۇنلۇق سەۋەب ئالدىدا ئەمىر شەيخ نۇرىددىن لام ـ جىم
دېيەلمىدى، ئىش بۇ دەرىجىگە يەتكەندە ئۇلارنى ئەيىبلەشنىڭمۇ
ھاجىتى قالمىغانىدى.

— شۇنداق قىلىپ، ئەمدى بۇ ئىشلارنى بولدى قىلمىدىكەن ـ
مىز ـ دە، — دېدى ئەمىر شەيخ نۇرىددىن ھەسرەتلەنگەن ھالدا، —
بىلەمسىلەر، ئۇلارنىڭ بۇ قىلغىنى بىزنى كۆزگە ئىلمىغانلىق،
تۈركىستان سەلتەنەتىگە قىلىنغان ھاقارەت. سۈكۈت قىلساق
ھەرگىز بولمايدۇ.

— ئەلۋەتتە بىزمۇ سۈكۈت قىلالمايمىز، — دېدى ئىرازان
بارىن، — بارلىق تۈركىستان لەشكەرلىرىنى ئىختىيارىمغا تاپ ـ
شۇرسىلا ئالىيلىرى. موغۇلىستانغا رەسمىي لەشكەر تارتايلى، ئول
ئىنسابسىزلاردىن خانزادىنىڭ تەختىنى سويۇپ ئالايلى.

ئەمىر شەيخ نۇرىددىن يالت ئېتىپ ئىنىسىنىڭ كۆزىگە قا ـ
رىدى.

— شول تاپتا، — دېدى ئىرازان بارىن سۆزىنى داۋاملاشتۇ ـ
رۇپ، — تۇرپان تەختگاھى بىزدىن پۈتۈنلەي خاتىرجەمدۇر. ئەمىر
كەبىر سەييىدئەلى ئالپىنىڭ ئەس ـ يادى قەشقەرنى قايتۇرۇپ ئې ـ
لىشتا، بىزنىڭ لەشكەر تارتىپ بېرىشىمىزنى ئۇلار زىنھار خىيا ـ
لىغا كەلتۈرمەيدۇ.

ـــ لەشكەر تارتىپ بارساق، تۇرپان تەختگاھىنى قولىمىزغا ئالالمىغان تەقدىردىمۇ موغۇلىستان تەسەررۇپىنىڭ يېرىمىنى بولسىمۇ خانزادىگە تەۋە قىلالىشىمىزدا گەپ يوق، ـــ دېدى مىرەك تۈركمەن لەشكەر تارتىشنى قوللاپ، ـــ ناۋادا بۇ مۇددىئايىمىزدىن مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرىنى خەۋەرلەندۇرسەك، ئۇزۇندىن بېرى زېمىن دەۋاسى قىلىپ كەلگەن رەقىبلەرنى كۆزدىن يوقىتىش ئۈچۈن بولسىمۇ بىزنى قوللىشى، ھەتتا قەشقەرنى ساقلاپ ياتقان سەر ـ كەردە ـ لەشكەرلەرنى بىز بىلەن كۆمەكلىشىشكە بۇيرۇشى مۇمە ـ كىن.

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئىسمىنى ئاڭلاپ، ئەمىر شەيخ نۇرىد ـ دىننىڭ كاللىسىغا پاللىدە بىر ئەقىل كەلدى. ھەئە، شۇ تاپتا مو ـ غۇلىستانغا لەشكەر تارتىپ بېرىپ نۇسرەت قازىنىشقا ئۇنىڭ ئىـ ـ شەنچى يوق ئىدى. مۇشۇ سەۋەب بىلەن دۈشمەننى ئىككى قىلىۋې ـ لىشنى، قۇدرەتلىك ئىككى خانلىقنىڭ ئوتتۇرىسىدا قاپسىلىپ قېلىشنى خالىمايتتى. ناۋادا شۇنداق بولۇپ قالسا، ئۇنىڭ تاجۇ تەختى ياكى ماۋەرائۇننەھر ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن، ياكى بۈيۈك موغۇلىستان ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن ۋەيران قىلىناتتى. ھەر ئىككى ئەلگە تەڭ تاقابىل تۇرۇشقا ئۇنىڭ ماغدۇرى يەتمەيتتى. مىرزا ئۇلۇغبەگ ئۇنىڭ موغۇلىستانغا لەشكەر تارتقىنىنى بىلىپ قالسا، دەرھال تۈركىستانغا لەشكەر تارتىپ قېلىشى مۇمكىن ئىـ ـ دى. نەچچە يىلدىن بېرى ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتىپ، ئۇلپان تاپشۇرمىغانلىقى سەۋەبلىك مىرزا ئۇلۇغبەگ ئۇنىڭ ئۈچۈن ئەڭ خەتەرلىك رەقىب ئىدى. ھازىرقى ئەڭ ئەپلىك چارە ـــ ئاشۇ كۈچلۈك ئىككى ئەلنىڭ ئوتتۇرىسىغا سوغۇقچىلىق سېلىش، ئۇ ـ رۇش ئوتىنى ئۇلارغا تۇتاشتۇرۇپ ئارىدىن نەپ ئېلىش ئىدى. چۈنكى، قايسى تەرەپ غەلىبە قىلسا ئەمىر شەيخ نۇرىددىن ئوخ ـ شاشلا پايدا ئالاتتى. ناۋادا مىرزا ئۇلۇغبەگ غەلىبە قىلسا، ئىس ـ تېلاسىنى ئۇزاق مۇددەت داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن موغۇلىستان تەختىگە چوقۇم خانزادە يۇنۇسخاننى ئولتۇرغۇزۇپ قوياتتى. بۇنىڭ

ئۇچۇن ئۇ مىرزا ئۇلۇغبەگكە تەۋەلىك بىلدۈرۈپ ۋاقتى ـ قەرەلىـ
ـدە ئۇلپان تاپشۇرۇپ تۇرسىلا بولاتتى. ناۋادا موغۇلىستان تەرەپ
غەلىبە قىلىپ قالسا، ئۇلاردىن نەۋرىسىگە تەسەررۇپ زېمىن بېـ
ـرىشنى بىمالال تەلەپ قىلالايتتى. ئۇ چاغدا موغۇلىستانلىقلارنىڭ
مەرھۇم خانىنىڭ بۇ چوڭ خانزادىسىنى ھاكىمىيەتسىز قالدۇرۇشقا
يۈزى چىدىمايتتى ـ دە، تەبىئىي ھالدا نەۋرىسى خانزادە يۇنۇسـ
خانغا ماۋەرائۇننەھرنىڭ تەختىدە ئولتۇرۇش نېسىپ بولاتتى، ئۆزى
بولسا پەقەتلا زىيان تارتمايتتى.

مۇشۇلارنى چاقماق تېزلىكىدە خىيالىدىن ئۆتكۈزگەن ئەمىر
شەيخ نۇرىددىن چاققاپ ھالىدىن كەتكەن ئادەم بىر ھېجىر سوغۇق
سۇغا ئېرىشكەندەك روھلاندى، ئىككى سەركەردىسىگە ئويلىغانلىـ
ـرىنى مېغىزلىق قىلىپ چۈشەندۈردى.

ــ راستىنلا مىرزا ئۇلۇغبەگدىن يادەم تەلەپ قىلىمىزمۇ
ئالىيلىرى؟ ــ سورىدى ئىرازان بارىن تازا ئىشەنچ قىلالماي.

ــ ئەلۋەتتە، ــ دېدى ئەمىر شەيخ نۇرىددىن ئۆزىگە ئىشەنـ
ـگەن ھالدا، ــ ئول ئىككى ئەلنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئون نەچچە يىلـ
ـدىن بېرى قەشقەرنى تالىشىپ بىرنەچچە قېتىم ياغى بولدى. مەرـ
ھۇم جەننەتماكان سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرىنىڭ ئۆلۈمى بىلەن
بۇ ئاداۋەت تېخىمۇ كۈچەيدى. پەمىمچە، مىرزا ئۇلۇغبەگ موغۇـ
لىستانغا لەشكەر تارتقۇسى بولسىمۇ، بىرەر ئورۇنلۇق باھانە تاپالـ
ـماي تۇرۇپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. خانزادە يۇنۇسخان سەمەرـ
قەنتكە بېرىپ، ئاتىسىنىڭ تەخت ـ سەلتەنەتىنى ئېلىپ بېرىشنى
ئىلتىماس قىلسا، مىرزا ئۇلۇغبەگ قاراپ تۇرماسلىقى مۇمكىن.
ئۇنىڭسىزمۇ ھازىر ئۇنىڭ قەشقەردە ئىككى تۈمەن لەشكىرى بار.
سەمەرقەنتتىن لەشكەر يۆتكىمەيمۇ بۇ لەشكىرى يۈرۈشنىڭ ھۆدـ
ـدىسىدىن چىقالايدۇ. بۇ باھانە مىرزا ئۇلۇغبەگ ئۈچۈنمۇ تېپىلغۇـ
سىز پۇرسەت، ــ ئەمىر نەۋرىسى يۇنۇسخانغا قاراپ سورىدى، ــ
قانداق خانزادەم، سەمەرقەنتكە بېرىپ مىرزا ئۇلۇغبەگدىن يادەم
سوراشقا رىغبەتلىرى بارمۇ؟

باياتىن بىرى ئۇلارنىڭ مۇلاھىزىلىرىنى بىر چەتتە جىمجىت ئولتۇرۇپ ئاڭلىغان يۇنۇسخان ئويلىنىپ تۇرمايلا جاۋاب بەردى:

ــ بۇنىڭدىن بۆلەك ياخشىراق ئامالمۇ يوقتەك قىلىدۇ. مەيلى، ئۇرۇنۇپ كۆرەي، مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىپ قالسام ئەجەب ئەمەس.

خانزادە يۇنۇسخانغا ئاغزىدىن چىقارماي، ھېچكىمگە بىلىندۈرمەي تۇرغان بىلەن، ئاتىسىنىڭ تاجۇ تەختىگە ئىنىسىنىڭ ۋارىسلىق قىلىشى قاتتىق ھار كەلگەنىدى. بولۇپمۇ تۇرپاندىن تۈركىستانغا كەلگىچە ئانىسىنىڭ ئۇنىسىز ياش تۆكۈشى، ھەسرەتلىك ئۇھ تارتىشى ئۇنىڭ سەبىي يۈرىكىنى پارە ـ پارە قىلىۋەتكەن، تاجۇ تەختنى قايتۇرۇۋېلىش ئىرادىسىنى ھەسسىلەپ ئاشۇرغانىدى. ئانىسىنىڭ دەردىگە دەرمان بولالمىغانلىقى، ۋەتىنىدىن، تاجۇ تەختىدىن ناھەق ئايرىلىشقا مەجبۇر بولغانلىقى، ئاتىسىنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك ئەمىرلىرىنىڭ يولسىزلىقى، يۈزسىزلىكى غۇرۇرىغا قاتتىق تەگكەنىدى. گەرچە يول بويى ئانىسى بىلەن بۇ تۇغرۇلۇق پاراڭلاشمىغان بولسىمۇ، كۆڭلەرنىڭ بىردە موغۇلىستانغا قايتىپ بېرىپ، تاجۇ تەختنى قولىغا ئېلىشنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى. ئۇنىڭ سەبىي يۈرىكىدە پەيدا بولۇشقا باشلىغان تاجۇ تەخت ۋەسۋەسىسى ئاداۋەت، قىساسخورلۇق ئوتلىرىغا تۇترۇق بولۇۋاتاتتى، ئىرادىسىنى كۈچەيتىۋاتاتتى.

شۇنداق، يەتتە ـ سەككىز ياش ۋاقتىدىن تارتىپ جانبازلىق ماھارىتىنىلا ئەمەس، ھېساب، تىل ـ ئەدەبىيات، قانۇن، لەشكىرىي ئىشلار، ھاكىمىيەت باشقۇرۇش، ئىلمىي رىيازەت ۋە ئىلمى تەجۋىد[1]... قاتارلىق ئىلىملەرنىمۇ كۆڭۈل قويۇپ ئۆگەنگەن خانزادە يۇنۇسخاننىڭ ئۆزىگە خاس خاراكتېر، قاراشلىرى شەكىللىنىشكە باشلىغانىدى. ئۇ ئاتىسىغا، سەيىدئەلى ئالپىقا بەكمۇ ھەۋەس قىلاتتى. چوڭ بولغاندا چوقۇم ئاشۇلاردەك ئادەم بولۇشنى ئارزۇ قىلاتتى. ئەپسۇس، ئاتىسى سۇلتان ئۇۋەيسخان ۋاقىتسىز

① ئىلمى تەجۋىد ــ قىرائەت ئىلمى.

قازا قىلىپ كەتتى. ئەڭ ئىشەنگەن، ئەڭ سۆيۈملۈك كىشىسى سەيىدئەلى ئالپ بولسا قاراپ تۇرۇپلا يۈزسىزلىك قىلدى. ئۇ سەيىدئەلى ئالپىنىڭ يۈزسىزلىكىنى كۆڭلىگە پەقەتلا سىغدۇرالمىدى. تەقدىرنىڭ ئاچچىق، رەھىمسىز بۇ چاقچىقىدىن تېڭىرقىدى، ھەسرەتلەندى. ئىنسان خاراكتېرىنىڭ تۇراقسىزلىقىنى، ئەڭ يېقىن كىشىلىرىنىڭمۇ پايدا ـ مەنپەئەت، ھوقۇق ـ مەرتىۋە ئالدىدا ئاينىپ كېتىدىغانلىقىنى، ۋاپا ـ ساداقەتنى يوقىتىدىغانلىقىنى، ھاياتنىڭ تولىمۇ رەھىمسىزلىكىنى تۇنجى قېتىم ھېس قىلدى. ئەنە ئاشۇ ھېس ـ تۇيغۇلار ئۇنى ھەم جىمغۇر، ھەم غەيرەتلىك قىلىپ قويغانىدى. يول بويى ھەرقانداق بەدەل تۆلەپ بولسىمۇ موغۇلىستان سەلتەنەتىنى قولغا ئېلىشقا قەسەم قىلغانىدى.

— يېقىنقى سەككىز ـ ئون يىلدىن بېرى سەمەرقەنت تەختگاھىغا تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك ئولپاننى تاپشۇرماي كەلدۇق، — دېدى مىرەك تۈركمەن كۆڭلىدىن كەچكەن گۇماننى يوشۇرماي، — ئەمدىلىكتە خانزادە ئالىيلىرىنى ياردەم تەلەپ قىلىشقا ئەۋەتسەك مىرزا ئۇلۇغبەگ نېمىدەپ قالۇر؟

كاللىسىغا كەلگەن ئەقىلدىن ۋاز كەچكۈسى كەلمىگەن ئەمىر شەيخ نۇرىددىن سەركەردىسىنىڭ بۇ گېپىگە ئانچە ئېتىبار قىلىپ كەتمىدى.

— خانزادە ئۇل دەرگاھقا ھازىرچە ئىككى يىللىق ئولپان بىلەن سوۋغا ـ پىشكەشلەرنى ئېلىپ بارغاي. قالغىنىغا مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرىغا ئۆز قولۇم بىلەن مەكتۇپ پۈتۈپ بېرىمەن. بۇنىڭدىن باشقا، مىرزا ئۇلۇغبەگ بىلەن ئوتتۇرىمىزدا قۇدا ـ باجىلىق مۇناسىۋەت بار، — ئەمىر شەيخ نۇرىددىن ئىنىسى ئىرازان بارىنغا لاپپىدە قاراپ قويۇپ گېپىنى داۋاملاشتۇردى، — ئۇزا يىلى مەلىكىلىرىنى مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ چوڭ خانزادىسى ئابدۇللەتىپ مىرزىغا ئەۋەتىپ بەرگەنلىرىدە ئورۇنسىز كايىغان ئىكەنمەن، ئەمدى بۇ ئىشمۇ ياخشىلىقتا تەۋسىپ تېپىپ قالسا ئەجەب ئەمەس. مەلىكە نېمىلا بولمىسۇن خانزادىگە ئىگىچى بولىدۇ. سىلى

خانزادىنى بىللە ئېلىپ بارسىلا مىرزا ئۇلۇغبەگ يۇزلىرىنى قىل-
ماي قالماس، ئاللاھ خالىسا مەقسەت ـ مۇددىئايىمىزغا كەمكۈتى-
سىز يەتكەيمىز.

ئىرازان بارىن مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئالدىغا بېرىشنى خالى-
مىدىمۇ ياكى مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ چوڭ خانزادىسى بولغان كۈيۇ-
ئوغلىغا يالۋۇرۇشنى ھار ئالدىمۇ، بېشىنى تۆۋەن سالدى.

— ئەڭ ياخشىسى، يەنىلا موغۇلىستانغا لەشكەر تارتقىنىمىز
تۈزۈك ئىدى ئالىيلىرى.

ئەمىر شەيخ نۇرىددىن ئىنىسى ئىرازان بارىننى قوپاللىق
بىلەن سىلكىۋەتتى:

— گەپ بىر، قۇلاق ئىككى، ئەمدى زىنھار ئارسالدى بول-
مىسۇنلار!

شاھىنشىننى سوغۇق تىمتاسلىق باستى.

خانزادە يۇنۇسخاننىڭ ئىرازان مىرزىنى قوللىغۇسى، ۋەتى-
نىگە لەشكەر تارتىپ بارغۇسى، تاجۇ تەختنى مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ
قولى بىلەن ئەمەس، ئۆزىنىڭ جاسارىتىگە تايىنىپ مەردلىك بىلەن
تارتىۋالغۇسى بار ئىدى. ئەمما بوۋىسىنىڭ ئەلپازىغا قاراپ يېلىن-
غۇسى كەلمىدى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا ئىنىسىنىڭ قولىدىن
تاجۇ تەختنى تېزرەك تارتىۋېلىش ئارزۇسىلا ھۆكۈمران ئىدى،
خۇددى باشقىلارغا تارتقۇزۇپ قويغان ئويۇنچۇقىنى قايتۇرۇۋېلىشقا
ئالدىرىغان كىچىك بالىدەك. ئۇنىڭدىن چوڭقۇرلاپ ئويلىغۇدەك
ھەپىسىلىسى يوق ئىدى.

※ ※ ※

ئۈچ ھەپتىدىن كېيىن خانزادە يۇنۇسخان بوۋىسى ۋە ئانىسى
بىلەن خوشلىشىپ ئىرازان بارىن بىلەن مىرەك تۈركمەننىڭ
ھەمراھلىقىدا، تۇرپاندىن ئايرىلغان چاغدا ئۆزىگە ئەگەشكەن ئۈچ
مىڭغا يېقىن ۋەتەندىشىنى ئەگەشتۈرۈپ سەمەرقەنتكە قاراپ يولغا

چىقتى. ئۇنىڭغا ئەگەشكەن بۇ ئۈچ مىڭ ئادەمنىڭ ھەممىسى ئوردىدىكى تەخت ۋارىسىنى بەلگىلەش ئۈچۈن چاقىرىلغان قۇرۇلتايدا خانزادە يۇنۇسخاننىڭ تەختكە چىقىشىنى قوللاپ، سەيىيدئەلى ئالىپ بىلەن مۇنازىرىلەشكەن بىرنەچچە ئەمىرنىڭ نۆكەرلىرى، ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرى ۋە يېقىن ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى ئىدى. ئەمىر شەيخ نۇرىددىن مىرزا ئۇلۇغبەگنى تەسىرلەندۇرۇپ، ھېسداشلىقىدنى قوزغاش ئۈچۈن بۇ مۇساپىرلارنى خانزادە يۇنۇسخان بىلەن سەمەرقەنتكە بىللە بېرىشقا بۇيرۇغانىدى.

ئۇلارنىڭ تۈركىستاندىن ئايرىلىپ ماۋەرائۇننەھر تەۋەسىگە رەسمىي قەدەم باسقاندىن كېيىن يول يۈرۈشى تولىمۇ ئاستا بولدى. چۈنكى، ئۇلار يول ئۈستىدىكى تۈمەن دەرىجىلىك بەگلەر بىلەن، شەھەر ـ ۋىلايەت ئەمىرلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ سەمەرقەنتكە بېرىش مۇددىئاسىنى چۈشەندۈرۈپ، يول خېتىگە تامغا باستۇرۇپ مېڭىشى شەرت ئىدى. ئەلۋەتتە يول خېتىگە ھەر بىر تامغا باستۇرغاندا ئاز ـ تولىدىن رەسمىيەت ھەققى، سوۋغا ـ پىشكەش تاپشۇرماي بولمايتتى. شۇ سەۋەبتىن ئۇلارنىڭ ئېلىۋالغان يول خىراجىتى يېرىم يولدىلا پۈتۈنلەي تۈگىدى، سەپەرنىڭ كېيىنكى يېرىمىنى ئۇلار ئۆز بىساتىدىكى مال ـ مۈلۈكلىرىنى خىراجەت قىلىپ داۋاملاشتۇرۇشقا توغرا كەلدى. نەچچە ئونلىغان قېچىر ـ تۆگىلەرگە ئارتىلغان، مىرزا ئۇلۇغبەگ ھۇزۇرىغا ئېلىپ مېڭىلغان ئولپانلارغا چېقىلغىلى بولمايتتى. رەخت، تېرىلەر تايلىرى بىلەن، ئالتۇن ـ كۈمۈش، جاۋاھىراتلار قاچىلانغان ساندۇقلار قولۇپلىرى بىلەن پېچەتلىنىۋېتىلگەنىدى. ئۈچ مىڭغا يېقىن ئادەمنىڭ ئۈچ ۋاقىتلىق ئوزۇق ـ تۈلۈكىنى ھەل قىلىش تولىمۇ قىيىنغا چۈشۈۋاتاتتى.

سەمەرقەنتكە بېرىشنى خالاپ كەتمىگەن ئىرازان بارىن بېشىنى ئېچىگە تىقىۋالغانىدى.

— سىلىنىڭ نەۋرە ئىنىچىلىرى بولمىش قىزىمنى مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ چوڭ خانزادىسىگە ياتلىق قىلغىنىم بىلەن ئۇنىڭ چوڭ ئاغىچىلىق سالاھىيىتى يوقتۇر، — دېيتتى ئىرازان بارىن يۇنۇسخانغا ھال دادلاپ، — ئۇنىڭ ئۈستىگە كۈيۈئوغۇل بولمىش

ئابدۇللەتىپ مىرزا خۇي ـ پەيلىنىڭ تايىنى يوق بىر خانزادىدۇر. قىزىمنىڭ بۇ توي ئىشى ئاغىچام سەمەرقەنتكە تۇغقان يوقلاپ بارغان چېغىدا ئابدۇللەتىپ مىرزىنىڭ قىزىمغا كۆزى چۈشۈپ قېلىشى بىلەن مەجبۇرەن ۋۇجۇدقا چىققان. تا ھازىرغىچە مىرزا ئۇلۇغبەگ بىزنى قۇدا ئورنىدا كۆرۈپ باقمىدى. بەلكىم بۇ دورەم كۆرۈشسەكمۇ قۇدىلىق مۇناسىۋىتىمىزگە ئانچە رىئايە قىلىپ كەتمەسلىكى مۇمكىن.

يۇنۇسخان لام ـ جىم دېمەيتتى. ھەئە، ئۇ ئۆزىگە ھەمراھ بولۇپ ماڭغان ئانا تەرەپ تاغىسى ئىرازان بارىندىن چوڭ ئۈمىد كۈتمەيتتى، پەقەت موغۇلىستان تەختىنى قولغا ئېلىش ئۈچۈن مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ياردىمىگە تايانمىسا بۇ كاتتا ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقارغىلى بولمايدىغانلىقىنى چۈشىنىپ يەتكەنىدى. شۇڭا مىرزا ئۇلۇغبەگ بىلەن كۆرۈشكەندە، ئۇنىڭ بىلەن قانداق يوسۇندا كۆرۈشۈش، قانداق تەرزدە سۆزلىشىش، نېمە دېيىش ھەققىدە باش قاتۇراتتى، دېمەكچى بولغان گەپلىرىنى كۆڭلىدە پىشۇرۇۋېلىشقا تىرىشاتتى.

يۇنۇسخان ھەمراھلىرى بىلەن ئەنە ئاشۇنداق جاپالىق يول بېسىپ، سەمەرقەنت شەھىرىنىڭ بوسۇغىسىغا بىر توغرام نانغا زار بولغان ھالەتتە ئاران يېتىپ كەلدى.

شۇ كۈنلەردە خانىقا سېلىش باھانىسى بىلەن رەسەتخانا قۇرۇلۇشىغا توسقۇنلۇق قىلىۋاتقان ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇش بىلەن قاتتىق ئارازلىشىپ قالغان مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ كۆڭلى تولىمۇ پاراكەندە ئىدى. گەرچە سەلتەنەت سۇرىگە تايىنىپ رەسەت-

خانا قۇرۇلۇشى ئورنىنى ئىگىلىۋالغان مۇرىدىل ھىدايەتچىلەرنى قوغلىۋەتكەن، جاھىللىق قىلغان، قارشىلىق كۆرسەتكەنلەرنى تۇتۇپ زىندانغا تاشلاپ، ئۇلارنى رەسەتخانا قۇرۇلۇشىغا قايتا تۇسقۇنلۇق قىلالمايدىغان قىلىۋەتكەن بولسىمۇ، ئەمما بۇ ئىش سەمەرقەنت شەھىرىدە يامان تەسىر پەيدا قىلغانىدى. خان بىلەن تەڭ تۇرۇشقا پېتىنالمىغان ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇش غايىبتىن ئاڭلىغان ۋەھىي، چۈشىدە ئايان بولغان بېشارەت، ئېتىكاپخانىدا كۆرگەن كەشپۇ كارامەتلىرىنى تەرغىب قىلىپ، مىرزا ئۇلۇغبەگنى دەھرىي، مۇرتەدلىكتە ئەيىبلەپ، رەسەتخانىدىن ئىبارەت كۇپۇر دەرگاھىنىڭ سەمەرقەنت خەلقىگە كەلتۈرىدىغان بالا ـ قازالىرىنى شەرھلەپ، بولۇشىغا پىتنە ـ پاسات تارقاتقانىدى. ئىشاننىڭ جۇلدۇر كېپەن، قەلەندەر سىياق دەرۋىش ـ سوپىلىرىنىڭ زىندانغا تاشلانغانلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن شەھەر ئاھالىسى بۇ پىتنە پاساتلارغا ئىشىنىپ قالغان، ئوردىغا مۆتىۋەر، ئابرۇيلۇق كىشىلەردىن ۋەكىل ئەۋەتىپ، مىرزا ئۇلۇغبەگدىن رەسەتخانا قۇرۇلۇشىنى توختىتىپ خانىقا سېلىشقا ئىجازەت بېرىشنى تەلەپ قىلىشقانىدى. شۇ سەۋەبلىك رەسەتخانىنىڭ بۇزۇپ ۋەيران قىلىۋېتىلگەن ئۇلىنى قايتىدىن ياساش تەسكە توختاۋاتاتتى. بۇ خاپىچىلىق ئاز كەلگەندەك، سەمەرقەنت شەھىرىنىڭ ھاكىمى مىرانشاھ دورغا ھە دېسە قەشقەر ئەمىرى پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپ، مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ بېشىنى ئاغرىتاتتى.

مانا بۈگۈن ئەتىگەنلىك قوبۇلدىمۇ تەختنىڭ پايىسىنى قۇچاقلاپ ياتقان مىرانشاھ دورغا پوتلا ـ ماڭقىسىنى ئېقىتىپ يىغلىغىنىچە دادخورلۇق قىلىۋاتاتتى:

— ئادالەتلىرىگە سېغىنماقتىن باشقا ئىلاجىم يوقتۇر ئازھەزرىتىم، بىزگە ئىگە بولغايلا. ئول پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە ئىنىم ساتۇقخانىنىڭ موغۇلىستان خانى ئۇۋەيسخانىنى ئۆلتۈرۈپ كۆرسەتكەن ئەجىر ـ تۆھپىسىگە ھەسەتخورلۇق قىلىپ، خان يار-

لىقى بىلەن قەشقەرگە كەلگەن ئىنىمىنىڭ لەشكىرىي ھوقۇقىنى چەكلەش، ئوردىدىكى ئىززەت ـ ئابرۇيىنىڭ ئۆسۈپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن قەشقەرلىكلەر بىلەن ئاستىرتىن تىل بىر - رىكتۈرۈپ، ئىنىمىنىڭ ھاياتىغا قەست قىلغان...

— ئورۇنلىرىدىن تۇرسىلا جانابىي ئەمىر، — دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ بىزارلىق بىلەن، — يەنىلا ئۇل ئىشلارنى تەھقىقلەش ئۈچۈن قەشقەرگە ئەۋەتكەن خانلىق مۇپەتتىشنىڭ مەلۇماتىنى ساقلايلى. دەلىل ـ ئىسپاتسىز ئەرز، غوۋغا بىھاجەتتۇر.

— دەلىل ـ ئىسپات مانا، مۇبارەك نەزەرلىرىدىن ئۆتكۈز - گەيلا، — دېدى مىرانشاھ دورغا قوينىدىن پۈرلىشىپ كەتكەن بىر پارچە قەغەزنى ئېلىپ، — بۇ مەرھۇم جەننەتماكان ئىنىم سەر - كەردە ساتۇقخاننىڭ كەمىنە ئاغىسىغا يوللىغان شەخسىي مەكتۇ - پىدۇر. مەكتۇپتا يېزىلىشىچە، پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە قەش - قەرلىك قاتىل قاراقۇل ئەھمەد مىرزىغا ھەج سەپىرىگە خىراجەت قىلىش باھانىسى بىلەن خەزىنىدىن نۇرغۇن ئالتۇن ـ كۈمۈش بەرگەنىكەن. ئەمدى بىلدۇقكى، بۇ ھەرگىزمۇ ھەج خىراجىتى ئە - مەستۇر، پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە مۇشۇنى باھانە قىلىپ ئو - چۇق ـ ئاشكارا قاتىل ياللىغان. ئۇل بەتبەخت قاتىل پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە بەرگەن ئالتۇن ـ كۈمۈشنى ئالغاندىن كېيىن مەككىگە سەپەر قىلمىغان، ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي لەشكەرگاھقا يوشۇرۇن كىرىپ ئىنىمىنىڭ جېنىغا قەست قىلغان. ئويلاپ باق - سۇنلا ئالىيلىرى، پىرھاجى مۇھەممەدتەك كۆچلۈك يۆلەنچۈكى بولمىسا ئاشۇنداق قىلىشقا پېتىنالارمىدى؟

مىرزا ئۇلۇغبەگ ئاشۇ چاغدا سەمەرقەنتكە يالاپ كېلىنگەن قاتىل قاراقۇل ئەھمەد مىرزىنى سوئال ـ سوراق قىلمايلا ئۆلۈمگە بۇيرۇغىنىغا قاتتىق پۇشايمان قىلدى. بىراق ساتۇقخاننىڭ قەش - قەر ئەمىرى پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە ئۈستىدىن شىكايەت قى - لىپ يازغان بۇ شەخسىي مەكتۇپى بىلەنلا، بۇ قاتىللىقنىڭ ئۈس - تىدىن ھۆكۈم چىقىرىش، پىرھاجى مۇھەممەد شايەستەنى جازالاش

ئۇنچە ئاقىلانىلىك ئەمەس ئىدى. ھەئە، شۇ چاغلاردا مىرزا ئۇلۇغ ـ
بەگ ھەر ئىككى ئەمىرنىڭ بىر ـ بىرىنىڭ ئۈستىدىن شىكايەت
قىلىپ يازغان ئەرزلىرىنى تاپشۇرۇپ ئالغانىدى. ھەر ئىككىلىسى ـ
نىڭ بىر ـ بىرىنى ئەيىبلەپ كۆرسەتكەن ئورۇنلۇق سەۋەبلىرى
بار ئىدى. ئۇ چاغدا مىرزا ئۇلۇغبەگ بۇنى ئىككى ئەمىرنىڭ ئوت ـ
تۇرىسىدا يۈز بەرگەن كىچىككىنە سۈركىلىش دەپ، ئانچە پەرۋا
قىلىپ كەتمىگەنىدى. ئەمدىلىكتە ئەس ـ يادى رەسەتخانا قۇرۇلۇ ـ
شىدا قالغان مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ بۇ قاتىللىقنى شەخسەن تەھقىق ـ
لەپ، مۇلاھىزە يۈرگۈزۈشكە ھەپسىلىسى يوق ئىدى. ئۇ قەشقەرگە
ئەۋەتكەن ئوردا مۇپەتتىشىنىڭ تەكشۈرۈپ چىقارغان يەكۈنىنى
كۈتۈشنى، شۇنىڭغا قاراپ ئاندىن ھۆكۈم چىقىرىشنى كۆڭلىگە
پۈككەنىدى. بىراق، مىرانشاھ دورغا ئىككى كۈندە بىر غوۋغا كۆ ـ
تۈرۈپ، يىغلاپ دەرد تۆكۈپ، مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ كۆڭلىنى پارا ـ
كەندە قىلاتتى. ئەلۋەتتە، مىرزا ئۇلۇغبەگ مىرانشاھ دورغىنى ئە ـ
يىبلىمەيتتى، سەۋرچانلىق بىلەن نەسىھەت قىلىشقا مەجبۇر
بولاتتى. قەشقەر مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ يەنە بىر باش ئاغرىقى بولۇپ
قالغانىدى، شۇنداقتىمۇ ئۇ قەشقەردىن ھەرگىز ۋاز كەچمەيتتى.
قەشقەردىن ئىبارەت بۇ كاتتا شەھەرنى تەسەررۇپىغا ئېلىپ ھۆ ـ
كۈمرانلىق قىلىش خانلىق سەلتەنەتنىڭ ئابرۇيىنى يۇقىرى كۆ ـ
تۈرىدۇ، دەپ ھېسابلايتتى. ھەر قېتىم ھىراتتىكى دادىسى شاھ ـ
رۇخ مىرزىنىڭ ئوردىسىغا بارغىنىدا، ھىرات ئەمىرلىرى ئالدىدا
قەشقەرنى تەسەررۇپىغا ئالغىنىدىن ماختىناتتى. شۇنىڭدەك ئۇنىڭ
نەزەرىدە دۇنيادىكى يېگانە دېگۈدەك ئابىدە قۇرۇلۇشى ھېسابلىنى ـ
دىغان رەسەتخانا بىنا قىلىشمۇ ئىلىم ئەھلىلىرى ئالدىدا ماختا ـ
غۇدەك كاتتا ئىش ھېسابلىناتتى. ئەمما مىرزا ئۇلۇغبەگ رەسەتخا ـ
نىنى ماختىنىش ئۈچۈن ئەمەس، ئۆزى ئىشتىياق باغلىغان، پۈتۈن
ۋۇجۇدى بىلەن بېرىلگەن تەتقىقاتلىرى ئۈچۈن سالدۇرۇۋاتاتتى.

رەسەتخانا قۇرۇلۇشىنىڭ ھە دېگەندە تۇسقۇنلۇققا ئۇچرىشى،
ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇشنىڭ پىتنە ـ پاسات تارقىتىپ

ئاۋامنى قوزغىتىشى، مۇنۇ مىرانشاھ دورغىنىڭ بولسا خاننىڭ غېمىنى يەڭگىللەتمەكتە يوق، ھە دېسە قەشقەردىكى پىرھاجى مۇ-ھەممەد شايەستە ئۇستىدىن شىكايەت قىلىشى ئۇنىڭ قاتتىق ئى-چىنى پۇشۇرغانىدى. شۇ تاپتا مىرزا ئۇلۇغبەگ مىرانشاھ دورغىنى سىلكىۋېتىشتىن ئۆزىنى ئاران ـ ئاران تۇتۇپ ئولتۇراتتى.

ــ ئالەمپاناھىمىزغا مەلۇم بولغاي!

شاھىنشىنغا كىرىپ كەلگەن ھۆددىچى بەگنىڭ ئاۋازى مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ دىققىتىنى چېچىۋەتتى. ئۇ نەزەرىنى مىرانشاھ دورغىدىن ھۆددىچى بەگكە ئاغدۇردى:

ــ نېمىش؟

ــ ئۆزىنى موغۇلىستان خانى سۇلتان ئۇۋەيسخاننىڭ چوڭ خانزادىسى دەپ ئاتىۋالغان يۇنۇسبەگ ئىسىملىك بىر يىگىتچاق ئالىيلىرىغا ئېيتىدىغان ئەرزىم بار، دەپ شەھەر سىرتىدا ساقلاۋې-تىپتۇ.

«مانا ئەرزخوردىن يەنە بىرى پەيدا بولدى. ئۇ شۇنچە يىراق تۇرپان شەھىرىدىن نېمىدەپ كەلگەندۇ؟ دادىسىنىڭ ئۆلۈمى ئۈچۈن ئەرز قىلىپ كەلگەنمىدۇ ـ يا؟ راستتىنلا سۇلتان ئۇۋەيسخاننىڭ خانزادىسى بولسا قوبۇل قىلماي بولمايدۇ...»

مىرزا ئۇلۇغبەگ خىيالىنى يىغىشتۇرۇپ ھۆددىچى بەگكە قا-رىدى:

ــ ئۆزى يالغۇزمىكەن؟

ــ يوقسۇ قىبلىگاھىم، يېنىدا ئىككى ـ ئۈچ مىڭچە ئادىمى بار. ھەممىسى موغۇلىستانلىقتەك قىلىدۇ. يەنە تېخى تۇركىستان ئەمىرى ئەمىر شەيخ نۇرىددىننىڭ ئىككى ئەلچىسىمۇ بىللە كەپ-تۇ. ئۇلار ئادالەتپاناھىمىزنىڭ تەختگاھىنى سېغىنىپ ئولپان ئې-لىپ كەلگەنمىش.

«نەچچە يىلدىن بېرى بىزگە ئىتائەت گەردىنىنى سۇنۇشتىن باش تارتقان تۇركىستان ئەمىرىنىڭ تۇيۇقسىز ئولپان تاپشۇرغى-سى كېلىپ قاپتۇ ـ يا؟ ھە راست، ئېسىم قۇرۇسۇن، كۈيئوغلى

بولمىش ئول سۇلتان ئۇۋەيسخان قازا قىلغاندىن كېيىن يۆلەنچۈ-
كىدىن ئايرىلىپ، بىز بىلەن قايتىدىن ئارىنى ياخشىلىماقچى
بوپتۇ ـ دە، ئولپان تاپشۇرۇشتىن باشقا مۇددىئاسىمۇ باردۇر بەل-
كىم...»

— ئول تۈركىستان ئەلچىلىرى ئوردىغا كىرىپ ساراي سىر-
تىدا ساقلاپ تۇرغاي. موغۇلىستان خانزادىسى يۇنۇسبەگنى ھۇزۇ-
رۇمغا باشلاپ كىرسۇنلار! — دەپ ئەمىر قىلدى مىرزا ئۇلۇغبەگ.

— موغۇلىستان خانزادىسىنىڭ ئوردىغا قەدەم بېسىشى ياخ-
شىلىقنىڭ بېشارىتى ئەمەستۇر ئالىيلىرى، — دېدى مىرانشاھ
دورغا ئورنىدىن تۇرۇپ. ئۇ ئىنىسىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن قەشقەرلىك-
لەرگە، خۇسۇسەن بارلىق موغۇلىستانلىقلارغا قاتتىق ئاداۋەت تۇت-
قاندى، — ئۇنى قوبۇل قىلمايلا تەسەررۇپىمىزدىن قوغلاپ چىـ-
قارغانلىرى ئەۋزەل ئىدى.

مىرزا ئۇلۇغبەگ ئوي ـ پىكرىنى بىلىپ باقماقچى بولغاندەك
باشقا ئەمىرلەرگە قاراپ قويدى. شەيخۇلئىسلام بۇرھانىددىن كۆ-
زىنى يېرىم يۇمغىنىچە تەسۋى سىيرىپ ئولتۇراتتى. لەشكىرىي
دىۋاننىڭ ئەمىر كەبىرى ئەمىر سۇلتان جاندار گەپ قىلىش ئۇ-
چۇن ئاغزىنى ئۆمەللەپ يەنە توختىۋالدى. قارا دىۋانبېگى، ئىـ-
شىكئاغىسى، ئوردا ياساۋۇللار ئەمىرى قاتارلىق يۇقىرى دەرىجى-
لىك ئەمىرلەرنىڭ چىرايىدىن مىرانشاھ دورغىنىڭ سۆزىنى قۇۋ-
ۋەتلەيدىغاندەك بىر خىل ئىپادە چىقىپ تۇراتتى. ئادەتتە تولىمۇ
سۆزمەن، خاندىن باشقىلارغا ئالدىراپ گەپ بەرمەيدىغان خوجا شە-
رىپ كاشغەرىينىڭ چىرايى تاتىرىپ كەتكەنىدى. ھەئە، موغۇلىس-
تانغا ئائىت ھەرقانداق خەۋەر ئۇنى ئەنە ئاشۇنداق ۋەھىمە، تەش-
ۋىشكە سېلىپ قوياتتى.

— مېنىڭچە ھاكىمبەگ جانابلىرىنىڭ تەۋسىيەسى ئورۇن-
لۇق، — دېدى خوجا شەرىپ كاشغەرىي كالتە يۆتىلىپ قويۇپ
سۆز باشلاپ، — پەمىمچە، سۇلتان ئۇۋەيسخاننىڭ خانزادىسىنىڭ
ئۇشبۇ مۇبارەك دەرگاھقا كېلىش مۇددىئاسى پەقەت بىرلا: ئۇ

دادىسىنىڭ ئۆلۈمى ئۈچۈن دەۋا قىلماقچى. جانابى قىبلىگاھىمنىڭ بۇنداق ئىشلارغا ئېتىبار قىلمىغىنى ئەۋزەل.

خوجا شەرىپ كاشغەرىي بىر تەرەپتىن مىرانشاھ دورغىنى قوللاپ ئۇنىڭغا خۇشامەت قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن خانزادە يۇ-نۇسخان بىلەن كۆرۈشۈپ قېلىشتىن ئۆزىنى قاچۇرۇۋاتاتتى.

ــ دەرگاھىمىزنى سېغىنىپ كەلگەن ھەرقانداق تائىپە ئە-لەددامام① ئادالىتىمىزدىن نېسۋە ئالغاي، ــ دېدى مىرزا ئۇلۇغ-بەگ خوجا شەرىپ كاشغەرىينىڭ سۆزلىرىگە ئېتىبارسىز قاراپ، ــ شۇنچە يىراقتىن ئەرز قىلىپ كەلگۈچىنىڭ ئىككى قوۋۇز گېپىنى ئاڭلاپ باقمايلا يۈزىگە ئىشىك ياپساق ئادالىتى-مىزگە خوپ كەلمەس. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقانلار: «قاراڭلار، مىرزا ئۇلۇغبەگدەك كاتتا ھۆكۈمدار ئۆزگە ئەلنىڭ خانزادىسى بىلەن روبىرو كېلىشتىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ، بىر پىيالە چېيىنى ئايايتۇ» دەپ پىتنە قىلىشۇر. ئاۋۋال نىمە دەيدىغانلىقىنى بىلىپ باقايلى.

مىرانشاھ دورغا نارازىلىقىنى ئىپادىلەپ تۇمشۇق سوزدى، لېكىن يەنە گەپ قىلىشقا پېتىنالمىدى.

بىر چۆگۈن چاي قاينىمىچىلىك ۋاقىت ئۆتكەندە خانزادە يۇ-نۇسخان ھۆدەيچى بەگكە ئەگىشىپ سارايغا كىرىپ كەلدى ـ دە، ھەشەمەتلىك تەختتە ئولتۇرغان مىرزا ئۇلۇغبەگكە ئوڭ قولىنى كۆكرىكىگە ئېلىپ تۇرۇپ سالام بەردى:

ــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم.

ــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، ــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ سالامنى ئولتۇرغان پېتىچىلا ئىلىك ئېلىپ. ئۇ يۇنۇسخاننىڭ قول باغلى-ماي ئەركىن ـ ئازادە تۇرغىنىغا ئالاھىدە دىققەت قىلدى.

ــ كەمىنەلىرى بۈيۈك موغۇلىستان ئېلىنىڭ خاقانى مەر-ھۇم سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرىنىڭ چوڭ خانزادىسى يۇنۇسخان ئادالەتپاناھ مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرىنىڭ ئالتۇن بوسۇغىسىغا ئې-

① ئەلەددامام ــ ھەردائىم، ھەر زامان.

سەنلىك، بۈيۈك سەلتەنەتىگە ئاسايىشلىق تىلەيمەن.

ئەمدىلا ئون ئۈچ ـ ئون تۆت ياشنىڭ قارىسىنى ئالغان كىچىككىنە يىگىتنىڭ سالماقلىقى، ئىپسىلزادىلەرگە خاس سۆلكىتى ۋە تەربىيە كۆرگەن كىشىلەرگە خاس ئەدەپلىك ئىبارىلىرى مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ قايىللىقىنى قوزغىدى. شۇ دەقىقىدە كۆز ئالدىغا ئۆزىنىڭ چوڭ خانزادىسى ئابدۇللەتىپ مىرزا كەلدى. ھەئە، ئابدۇللەتىپ مىرزا يۇنۇسخاندىن بوي ـ بەستىتىمۇ، ياش ـ قۇرامدىمۇ چوڭ ئىدى. ئەمما ئىپچە بالىلىقىنى، تەنتەكلىكىنى تاشلىمىغان ئابدۇللەتىپ مىرزىغا سېلىشتۇرغاندا ئۆزىنى تولىمۇ تەمكىن، سالماق تۇتۇپ تۇرغان يۇنۇسخان خۇددى چوڭ ئادەمنى كىچىكلىتىپ قويغاندەك تۇيغۇ بېرەتتى. مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ۋۇجۇدىنى بىردىنلا ھەسەت چۇلغىۋالدى.

— خوش، خانزادىنىڭ شۇنچە يىراق جايدىن ھەرەج تارتىپ دەرگاھىمىزغا كېلىشىنىڭ بائىسى نېمىكىن؟

— گەرچە كەمىنەلىرى مەرتىۋىسىز خانزادە بولسامىمۇ، ئالىيلىرى ئىززەت كۆرسىتىپ بول دەرگاھقا قەدەم كەلتۈرۈشكە ئىجازەت بەرگەن ئىكەن، ئەلۋەتتە ئولتۇرۇشقىمۇ جاي بېرىشى كېرەكقۇ دەيمەن. مېھمانغا جاي كۆرسىتىش ئۇشبۇ ئىززەتنىڭ جۈملىسىدىن ئىكەنلىكى ئالىيلىرىنىڭ ئېسىدىن چىقىپ قالغان بولسا كېرەك.

مىرزا ئۇلۇغبەگ يۇنۇسخاننىڭ بۇنداق دېيىشىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەنىدى. ئۇ يۇنۇسخاننى ئادەتتىكى بىر ئەرز ـ داد ئېيتىپ كەلگۈچى ھېسابلاپ خاتالاشقانلىقىنى، ئۇنىڭ بىر كىچىك بالا بولسىمۇ، يەنىلا خانزادە ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدى ـ دە، خىجىل بولدى. شۇ تاپتا يۇنۇسخان ئۆزىنىڭ مېھمان ئىكەنلىكىنى، مېھمانغا تۇشلۇق ئىززەتلىنىشى كېرەكلىكىنى ئەسكەرتىپ، مىرزا ئۇلۇغبەگنى تەمتىرىتىپ قويغانىدى.

«يا ھەزرەت، ئۇنى كىچىك كۆرۈپ بوش چاغلىمىسام بولغۇ-

دەك. دەرھەقىقەت سۇلتان ئۇۋەيسخاننىڭ خانزادىسى، بۈيۈك قاغان چىڭگىزنىڭ نەسلى بولۇشقا مۇناسىپ ئىكەن. موغۇلىستانلىقلار-نىڭ ھەممىسى مۇشۇنداق جاسارەتلىكمىدۇ؟ ھەممىمىز بىر قوۋم-قېرىنداش، يىلتىزداشمىزۇ نېمىشقا مىنىڭ پەرزەنتىم ئۇنداق ئە-مەس؟ سەمەرقەنتتە ياشىغان بىلەن تۇرپان، قەشقەردە ياشىغاننىڭ پەرقى شۇنداق چوڭ بولامدىغاندۇ؟ ئەمەلىيەتتە گەپقۇ شەھەردە ئە-مەس، تەربىيە ئېلىش باشقا ـ دە. پەرزەنتى بۇنداق بولغىنىغا قا-رىغاندا، سۇلتان ئۇۋەيسخاننىڭ ئۆزى قانداقراق كىشى بولغىيت-تى؟ ئاشۇ ۋاقىتتا ئۇنىڭ ماڭا قان ـ قېرىنداشلىقنى، نەسەبداش، يىلتىزداشلىقنى سەممگە سېلىپ يازغان خېتىگە ئېتىبارسىز قارىمىسام، كۆرۈشۈپ، دىدار ـ مۇلاقاتتا بولسام بوپتىكەن...»

— خانزادىگە جاي راسلاڭلار، — دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ.

خاننىڭ يۇنۇسخانغا ئالاھىدە ئىلتىپات كۆرسەتكەنلىكىگە نارازى بولغان مىرانشاھ دورغا تەتۈر قارىۋالدى، خوجا شەرىپ كاشغەرىينىڭ بېشى بولسا مەيدىسىگە چۈشۈپ كەتكەندى.

— ئادالەتپاناھ خان ئالىيلىرىنىڭ ھىممىتىگە تەسەننا.

يۇنۇسخان مىرزا ئۇلۇغبەگكە تەۋازۇ بىلەن سالام بېرىۋەت-كەندىن كېيىن، ئۆزى ئۈچۈن ئالاھىدە قويۇلغان كۇرسىدا ئول-تۇردى، ئاندىن دادىسى سۇلتان ئۇۋەيسخان قازا قىلغاندىن كېيىن ئوردىدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنى قىسقىچە بايان قىلدى.

— ئابا ـ ئەجدادلىرىمىزدىن قالغان ئۇدۇم ۋە سەلتەنەت يو-سۇنى بويىچە بولغاندا، ئول تۇرپان تەختگاھى ماڭا مەنسۇپ بولۇ-شى كېرەك ئەردى، — دېدى يۇنۇسخان مەقسەتكە كۆچۈپ، — بىراق جەننەتماكان خان ئاتامنىڭ يېقىن مەھرەملىرى بولمىش ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ بىلەن ئەمىر كەبىر سەيىدئەلى ئالىپ ئۆز جەمەتىدىن بولغان ئىنىم ئىسان بۇغاخاننى تەختتە ئول-تۇرغۇزۇپ سەلتەنەت يوسۇنىنى بۇزدى. شول بائىستىن ۋەتەننى تەرك ئېتىپ، جانابى ئالەمپاناھنىڭ دەرگاھىغا سېغىنىپ كەل-دۇق. ئالىيلىرى ئادالەتنى ياقلاپ، تەختگاھىمنى قولۇمغا ئېلىد-

شىمغا ھەمدەمدە بولۇشلىرىنى ئىلتىماس قىلىمەن.

مىرزا ئۇلۇغبەگ يۇنۇسخاننىڭ ئاتىسىنىڭ ئۆلۈمى ئۈچۈن دەۋا قىلىپ ئەمەس، ئىنىسىدىن تەخت تارتىۋېلىش ئۈچۈن ياردەم سوراپ كەلگەنلىكىنى بىلىپ، ھە دېگەندە نېمىدەپ جاۋاب بېرىشـ ـنى بىلەلمەي تۇرۇپ قالدى. ئەلۋەتتە بۇ مۇنداقلا جاۋاب بېرىدىغان ئىش ئەمەس ئىدى، ئەتراپلىق ئويلانمىسا بولمايتتى. ئۇنىڭ ئۈسـ ـتىگە ئەينى يىلى ھىراتقا بېرىش يولىدا ئېچىرقاپ كەتكەن يولۋاسنى ئۆزى يالغۇز ئۆلتۈرگەن سەيىدئەلى ئالپنى مىرزا ئۇـ ـلۇغبەگ پەقەتلا ئېسىدىن چىقارمىغانىدى. سەيىدئەلى ئالپقا ئوخشاش دېۋىدەك بەستلىك، كۈچتۈڭگۈر ھەم پاراسەتلىك رەقىبـ ـكە ئاسانلىقچە تاقابىل تۇرغىلى بولمايدىغانلىقىنىمۇ ئوبدان بىـ ـلەتتى. شۇ دەقىقىدە يۇنۇسخان ئۇنىڭدىن ئاشۇ سەيىدئەلى ئالپقا قارشى لەشكەر تارتىشنى ئىلتىماس قىلىۋاتاتتى.

— سەيىدئەلى ئالپنىڭ ئەھۋالاتى ھەققىدە ئاز ـ تولا خەـ ـۋىرىمىز بار. بىراق ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ دېگىنى كىم بولىدۇ؟ سەيىدئەلى ئالپ بىلەن ئىككىسىنىڭ مۇناسىۋىتى ھەقدـ ـقەتەن شۇنداق يېقىنمۇ؟ — سورىدى مىرزا ئۇلۇغبەگ موغۇلىستان ئوردىسىنىڭ ئىچكى ئەھۋالىنى بىلىپ بېقىش ئۈچۈن.

— مىرمۇھەممەدشاھ ئىنىم ئىسان بۇغاخاننىڭ ۋالىدەسى كۈنتۇرا خانىشنىڭ ئاتىسىدۇر. سەيىدئەلى ئالپنىڭ ئاتىسى بولـ ـسا مەرھۇم سەيىد ئەھمەد مىرزا بولۇپ، ئۆز ۋاقتىدا قەشقەرگە ئەمىر بولغانىكەن. مىرمۇھەممەدشاھ بىلەن سەيىد ئەھمەد مىرزا ئاغا ـ ئىنى بولۇپ، ئۇلۇسبېگى خۇدايداد ھەزرەتلىرىنىڭ ئوغۇلـ ـلىرىدۇر. مىرمۇھەممەدشاھ سەيىدئەلى ئالپقا تاغا كېلىدۇ.

— ھە، ئەسلىدە ئىش مۇنداق ئىكەن ـ دە، — دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ ئويچانلىق بىلەن.

شۇ دەقىقىدە مىرزا ئۇلۇغبەگ بۇنىڭدىن ئىككى ـ ئۈچ يىل مۇقەددەم ھەج سەپىرىگە ماڭغان ئۇلۇسبېگى خۇدايداد بىلەن كۆـ ـرۈشكىنىنى ئېسىگە ئالدى.

※ ※ ※

شۇ يىلى ھېچكىم بىلەن خوشلاشمايلا ھەج سەپىرىگە ماڭغان ئۇلۇسبېگى خۇدايداد سەمەرقەنتتىن ئۆتۈشىدە بىرنەچچە كۈن توختىغانىدى. نامى موغۇلىستاندىلا ئەمەس، پۈتكۈل ماۋەرائۇننەھر، پەرغانە، ھەتتا خۇراسان ۋادىسىغىمۇ مەشھۇر بولغان بۇ پېشقەدەم سەركەردىنىڭ سەمەرقەنتكە كەلگەنلىك خەۋىرى ئەتىسىلا مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ قۇلىقىغا يەتتى. مىرزا ئۇلۇغبەگ لەشكىرىي ئىشلاردا بۇزرۇكۋار بوۋىسى ئەمىر تۆمۈر كۆرەگاندىن قالسا ئۇلۇسبېگى خۇدايدادقا ئالاھىدە ھەۋەس قىلاتتى. ئۇ ئاتا ـ بوۋىلىرىدىن، ئۇستازلىرىدىن، پېشقەدەم سەركەردىلەردىن ئۇلۇسبېگى خۇدايدادنىڭ ساداقەتمەن، مەرد ئادەم ئىكەنلىكىنى، چىڭگىزخان دەۋرىدىكى قانۇن ـ ياساقلارنى ئىنتايىن پىششىق بىلىدىغانلىقىنى، جەڭبازلىق ماھارىتىگىلا ئەمەس، لەشكىرىي يۈرۈشلەردىكى سەپ تۈزۈش، قوشۇن ئورۇنلاشتۇرۇش، قارارگاھ جايلاشتۇرۇش ئىشلىرىغا ۋە تۈرلۈك لەشكىرىي تەدبىرلەرگە تولىمۇ پۇختا ئىكەنلىكىنى، تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋاپات بولغان ۋاقىتتا تاغىسى ئەمىر قەمىرىددىن تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ئون سەككىز خانزادىسىنى ئۆلتۈرۈپ ئىسيان قىلغاندا، ھاياتىنىڭ خەۋپكە ئۇچرىشىغا قارىماي تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئەڭ كىچىك خانزادىسى خىزىر خوجاخاننى قۇتۇلدۇرۇپ تاغ ئۆڭكۈرلىرىدە، چۆل ـ جەزىرىلەردە ئون ئىككى يىل يوشۇرۇپ، ئەمىر قەمىرىددىن ئۆلگەندىن كېيىن، تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ تەختىگە ئولتۇرغۇزغانلىقىنى، شۇ يوسۇندا تۇغلۇق تۆمۈر ئەۋلادىدىن سۇلتان ئۇۋەيسخانغا كەلگىچە ئالتە خانزادىنى پەرۋىش قىلىپ تەختكە ئولتۇرغۇزغانلىقى، ئۆزى بولسا ئۇلارغا ساداقەتمەنلىك بىلەن خىزمەت قىلغانلىقى ھەققىدە نۇرغۇن ياخشى تەرىپىنى، پەزىلىتىنى ئاڭلىغانىدى. شۇ سەۋەبتىن قەلبىنىڭ بىر يەرلىرىدە كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇلۇسبېگى خۇدايداد

بىلەن كۆرۈشۈپ دىدار ـ مۇلاقاتتا بولۇش ئارزۇسى بار ئىدى. ئۇ
ئەمىر خۇدايدادنىڭ سەمەرقەنتكە كەلگەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلاش
بىلەن دەرھال ئۇلۇسبېگى چۇشكۇن قىلغان سارايغا بېرىپ سالام
بەردى، ھۆرمەت ـ ئېھتىرام بىلەن ئوردىغا تەكلىپ قىلدى.

ئۇلۇسبېگى خۇدايداد مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئۆزىگە بۇ دەرد-
جىدە كۆرسەتكەن ھۆرمەت ـ ئېھتىرامىغا يۈز كېلەلمەي ئوردىغا
بېرىشقا مەجبۇر بولدى. بارلىق ئوردا ئەركانلىرى ئەمىر خۇدايداد-
نىڭ ئالدىغا كېلىپ بىر ـ بىرلەپ كۆرۈشۈپ چىقتى. ئاشۇ ئە-
مىرلەرنىڭ ئارىسىدا خوجا شەرىپ كاشغەرىيمۇ بار ئىدى. ئۇ تا-
تارغان، ھودۇققان، تەمتىرىگەن ھالدا «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم» دېگى-
نىچە كېلىپ ئۇلۇسبېگى خۇدايدادقا قول تەڭلىدى. لېكىن
خۇدايداد ئۇنىڭ كۆزلىرىگە تىكىلىپ بىر قارىۋەتكەندىن كېيىن
كۆرۈشۈش ئۈچۈن قول بەرمىدى.

ــ كەچۈرسىلە ئەمىر، گەرچە مۇسۇلماندارچىلىقتا سالام
بېرىش پەرز، ئىلىك ئېلىش قەرز بولسىمۇ، ئۆزلەنىڭ بەرگەن
سالاملىرىنى زىنھار ئىلىك ئالالماسمەن. شول تاپتا ماۋەرائۇننەھر
سەلتەنەتى بۈيۈك موغۇلىستان سەلتەنەتىگە دۈشمەن تۇرۇقلۇق،
ئۇلارنىڭ ھۆكۈمدارىدىن تارتىپ ئەمىرلىرىگىچە بەرگەن سالامىنى
ئىلىك ئالسىيۇ، نېمىشقا مېنىڭ سالامىمنى ئىلىك ئالمايدىلا؟
دەپ ئويلاۋاتقانلىرى چوقۇم. شۇنى بىلىپ قالسىلاكى، ئۆز ۋەتە-
نىنى ئۆزگىلەرگە مۇنقەرز قىلىپ بەرگەن مۇناپىق، ساتقىندىن
رەقىبىمۇ مىڭ ھەسسە ياخشىدۇر. مەن ئىككى ھەرەمنى تاۋاپ قى-
لىش ئۈچۈن سەلتەنەت ئىشلىرىدىن قول ئۈزگەنمەن. شول با-
ئىستىن ئۆزلەگە بۇنىڭدىن ئارتۇق سۆز قىلىش يولۇم يوقتۇر.
ئەڭ ياخشىسى ئىززەتلىرىنى ساقلاپ ئولتۇرسۇنلار.

خوجا شەرىپ كاشغەريي پوكاندەك قىزارغىنىچە زۇۋان سۇ-
رەلمىدى.

مىرزا ئۇلۇغبەگ ئۇلۇسبېگى خۇدايدادنىڭ بۇ سۆزلىرىنى
ئاڭلىمىغانغا سېلىۋالدى. يۇقىرى دەرىجىلىك بىرقانچە ئەمىرلە-

ـرىنى ۋە مىرزا مەدرىسەسىدىكى ئالىم ـ ئۆلىمالارنى قاتناشتۇ ـ رۇپ، خۇدايدادنىڭ شەرىپىگە كاتتا زىياپەت بەردى. زىياپەتتە ئۆت ـ كەن خان ـ پادىشاھلار ھەققىدە، بىرنەچچە قېتىملىق مەشھۇر لەشكىرىي يۈرۈشلەر ھەققىدە كەڭ ـ كۇشادە سۆھبەتلەشتى، كۆز قاراشلىرىنى بىلدۈرۈشتى.

مىرزا ئۇلۇغبەگ ئۇلۇسبېگى خۇدايدادنى قەشقەر ھەققىدە ئېغىز ئاچىدۇ دەپ پەرەز قىلغان، ئېغىز ئېچىپ قالسا قانداق جاۋاب بېرىش ھەققىدە تەييارلىق كۆرۈپمۇ قويغانىدى. لېكىن ئۇ ـ لۇسبېگى خۇدايداد قەشقەر ھەققىدە پەقەتلا ئېغىز ئاچمىدى. ھەتتا مىرزا ئۇلۇغبەگ ئىككى ئەلنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە سۆز ئاچ ـ قاندا: «كەچۈرسىلە ئالىيلىرى، كەمىنەلىرى ئىككى ھەرەمنى تاۋاپ قىلىش ئۈچۈن سەلتەنەت ئىشلىرىدىن قول ئۈزگەنمەن. بىلگىلە ـ رى بولسا تۇرپان تەختگاھىغا ئەلچى ئەۋەتكەيلا» دەپ گەپنى ئۈزۈ ـ ۋەتتى.

زىياپەت تېخى ئاخىرلاشمايلا ئۇلۇسبېگى خۇدايداد مېڭىشقا ئالدىرىدى، لېكىن مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئۇنى ئالدىراپ قويۇۋەت ـ كىسى يوق ئىدى. خۇدايدادنىڭ قەتئىيلىكى چىقىپ تۇرغان كۆز ـ لىرىگە قاراپ نائىلاج بىرەر ـ ئىككى كۈندىن كېيىن دېيىشنى كۆڭلىگە پۈككەن مۇددىئاسىنى ئاشكارىلاشقا مەجبۇر بولدى:

ـــ ئۇلۇسبېگى ھەزرەتلىرىدىن ئۆتۈنىدىغان كىچىككىنە ئىلتىماسىم بار ئىدى، ـــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ تەۋازۇ بىلەن ھۆرمەت بىلدۈرۈپ، ـــ بىلمىدىم، ھەزرەتلىرى قوبۇل كۆرەرمە ـ كىن؟

ـــ قۇلىقىم ئۆزلەردە، ـــ دېدى ئۇلۇسبېگى خۇدايداد دەرگۇ ـ ماندا بولۇپ.

مىرزا ئۇلۇغبەگ بىرنەچچە دەقىقە ئويلىنىۋېلىپ ئېغىز ئاچتى:

ـــ بابائى بۈزرۈكىمىز بولمىش بۈيۈك قاغان چىڭگىزخاننىڭ تۆرە ـ قائىدىسىنى، ئوردا ئەھكاملىرىنى، سەلتەنەت قانۇنلىرىنى

ھېچكىم سىلىدەك ياخشى بىلمەيدۇ. مۇمكىن بولسا ھەزرەتلىرى سەمەرقەنتتە بىرنەچچە ۋاق تۇرۇپ، ئۇل قائىدە ـ ئەھكاملاردىن بىزگە تەلىم بەرگەن بولسىلا.

ئۇلۇسبېگى خۇدايداد مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ كۆزىگە قاراپ تۇرۇپ سورىدى:

— ئالىيلىرى بابائى بۇزرۇكلىرى بولمىش جەننەتماكان ئەمىر تۆمۈر ساھىبقىران ھەزرەتلىرىنىڭ تۈزۈكلىرىنى ئۆگەنمەيمىدىلە؟

— ئەمىر تۆمۈر تۈزۈكلىرىنى ئەلۋەتتە ئۆگەنگەن، — دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ بىرئاز خىجىل بولۇپ، — بىراق چىڭگىزنىڭ تۆرە ـ قائىدىلىرىنى، ئەھكاملىرىنىمۇ ئۆگىنەي دېگەنىدىم. چۈنكى، ئۇل قائىدە ـ ئەھكاملارمۇ سەلتەنەت ئىشلىرىمىزدا زۆرۈر دەپ قارايمەن.

ئۇلۇسبېگى خۇدايداد كەسكىنلا جاۋاب بەردى:

— ئەمەلىيەتتە چىڭگىزنىڭ تۆرە ـ قائىدىلىرى ئەمىر تۆمۈرنىڭ تۈزۈكلىرىگە يەتمەيدۇ. چۈنكى، ئەمىر تۆمۈر تۈزۈكلىرىگە مۇقەددەس دىنىي ئىسلامنىڭ شەرىئەت ئەھكاملىرى چەمبەرچاس باغلىنىپ كەتكەن. مېنىڭچە، ئالىيلىرى يەنىلا ئەمىر تۆمۈر تۈزۈكلىرىنى پۇختا مۇتائىلە قىلغىنى ئەۋزەل. مەن بولسام چىڭگىزنىڭ تۆرە ـ قائىدىلىرىنى يامان كۆرۈپ، رەسۇلۇللانىڭ شەرىئىتىگە كىرگەنمەن، — ئۇلۇسبېگى خۇدايداد بىرئاز تۇرۇۋېلىپ يەنە داۋام قىلدى، — ئالىيلىرىنى يالغۇز شەرىئەت ئىلمىدىلا ئەمەس، باشقا تۈرلۈك ئىلىملاردىمۇ كامالەتكە يەتكەن ئالىم، دانىشمەن، پازىل كىشى دەپ بىلىمەن. مەگەركى ئالىيلىرى تەكلىپىمەنى قوبۇل كۆرمەي، يەنىلا چىڭگىزنىڭ تۆرە ـ قائىدىسىگە مەپتۇن بولسىلا، بوپتۇ، ئانى ئۆگىتىپ قويسام قوياي. لېكىن ئۆگىتىپ قويغاندىن كېيىن ھەجگە بارماي، كەينىمگە يېنىپ كېتىمەن. چۈنكى، كەمىنەلىرى ئىككى ھەرەمنى تاۋاپ قىلىش ئارزۇسىدا سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرىدىن ئىجازەت ئالمايلا يولغا چىققاند-

مەن. شەرئەت ئەھكاملىرىغا يات بولغان چىڭگىزنىڭ تۆرە ـ قا ـ ئىدىلىرىنى تەرغىب قىلىپ تۇرۇپ قىلغان ھەج تاۋاپىنى جانابى ھەقنىڭ مەقبۇل كۆرۈشى ناتايىن.

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئاغزى تۇۋاقلىنىپ قالدى، دېگەن گېپى ـ پىگە پۇشايمان قىلدى. كۆڭلىدە ئۇلۇسبېگى خۇدايىدادقا بولغان ھۆرمىتى ھەسسىلەپ ئاشتى. ئۇنى ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن ئۇزى ـ تىپ قويۇشقا مەجبۇر بولدى..

※ ※ ※

خانزادە يۇنۇسخان مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ چوڭقۇر خىيالغا پې ـ تىپ كەتكىنىنى كۆرۈپ، خىيالىنى چالغىتىش ئۈچۈن يەڭگىل يۆتىلىپ قويدى.

ــ ئادالەتپاناھ يار ـ يۆلەكتە بولۇشقا ماقۇل بولسا، كەمىنە ـ لىرى موغۇلىستان سەلتەنەتىنىڭ خانزادىسى بولۇش سالاھىيىتىم بىلەن ۋەتىنىمدىكى ئاۋام ـ رەئىيەتنى ھەرىكەتكە كەلتۈرۈپ، تەخت ـ سەلتەنەتنى قولۇمغا ئېلىشقا بەل باغلىغان بولاتتىم. چۈنكى، ئالىيلىرىنىڭ رىغبىتى بىز ئۈچۈن چەكسىز كۈچ ـ قۇۋۋەتتۇر.

مىرزا ئۇلۇغبەگ خىيالدىن باش كۆتۈرۈپ خانزادە يۇنۇسخان ـ غا قايتىدىن نەزەر تاشلىدى. بۇرۇتلىرى ئەمدى مايسا بولۇشقا باشلىغان يىگىت خۇددى ئۇزۇن مەزگىل سەلتەنەت ئىشلىرىغا ئا ـ رىلاشقان ئادەمدەك سۆزلەيتتى.

ــ بىلىشىمچە، تۈركىستان ئەمىرى ئەمىر شەيخ نۇرىددىن جانابلىرى خانزادەمگە ئانا تەرەپ بابائى بۇزرۇك بولىدىغۇ دەيمەن؟

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ بۇ سوئالىنىڭ تەكتىگە يېتەلمىگەن يۇ ـ نۇسخان قىسقىلا جاۋاب بەردى:

ــ شۇنداق ئالىيلىرى.

ــ ئەجەبا خانزادەم ياردەمنى بابائى بۇزرۇكلىرى بولمىش

ئۇل تۈركىستان ئەمىردىن سورىماي، شۇنچە يول مېڭىپ كېلىپ بىزدىن سوراپ قاپلىغۇ؟

يۇنۇسخاننىڭ كاللىسىدىن تۈركىستان ئوردىسىدا بۇۋىسىنىڭ قىلغان گەپلىرى لاپپىدە كەچتى. ئۇنىڭغا مىرزا ئۇلۇغبەگ بۇۋىسىنىڭ ئىككى ئەلنى يېغىلىقتا سىلىپ قويۇپ ئارىدىن پايدا ئېلىش ھىيلىسىنى بىلىپ قالغاندەك تۇيۇلۇپ سەل ھودۇقتى، شۇنداقتىمۇ چاندۇرماسلىقتا تىرىشىپ جاۋاب بەردى:

— ئۇل بابائى بۇزرۇكتىن ياردەم سورىغان ئىدىم. ئەمما ئۇ ماۋەرائۇننەھر سەلتەنەتىنىڭ ياردەم ـ مەدىتىسىز بۇ ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرىش مۇمكىن ئەمەس، دەپ ئالىيلىرىنىڭ مۇبارەك دەرگاھىنى تەۋسىيە قىلدى. ھە راست، — يۇنۇسخان دەرھال قوينىدىن بوۋىسى ئەمىر شەيخ نۇرىددىن يېزىپ بەرگەن مەكتۇپنى ئېلىپ مىرزا ئۇلۇغبەگكە تەڭلىدى، — مانا بۇ تۈركىستان ئەمىرىنىڭ ئالىيلىرىغا يېزىپ بەرگەن مەكتۇپى، مۇبارەك نەزەرلىرىدىن ئۆتكۈزگەيلا.

ھۆدەيچى بەگ يۇنۇسخاننىڭ قولىدىن خەتنى ئېلىپ مىرزا ئۇلۇغبەگكە يەتكۈزۈپ بەردى. مىرزا ئۇلۇغبەگ يۇنۇسخانغا لاپپىدە قاراپ قويۇپ خەتنى تېزلا ئوقۇپ چىقتى.

شۇ تاپتا خانزادە يۇنۇسخاننىڭ مەقسىتىنى بىلگەندىن كېيىن مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ كۆڭلىدىكى تۈگۈچلەر بىردىنلا يېشىلىپ كەتكەندى. ھەئە، ئەمىر شەيخ نۇرىددىن مەكتۇپنى خېلىلا ئۇستاتلىق بىلەن يازغان بولسىمۇ، مىرزا ئۇلۇغبەگ بىر ئوقۇپلا تۈركىستان ئەمىرىنىڭ مەقسىتىنى بىلىۋالغانىدى.

«... ھىيلىگەر تۈلكە، نەۋرىسى ئارقىلىق مېنى ئالدىماقچى بوپتۇ ـ دە، مەن نەۋرىسىنىڭ تاجۇ تەختىنى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن موغۇلىستانغا لەشكەر تارتسام، ئۆزى تۈركىستان جاڭگىلىدا ئېشەك باقامدىكەن؟ كېپىنىڭ چىرايلىقلىقىنى كۆرمەمدىغان تېخى. ئىككى ئەلنى جەڭگى ـ جېدەلگە سىلىپ قويۇپ ئوتتۇرىدىن نەپ ئالماقچى بولغانلىقىنى كىم بىلمەيدۇ؟ موغۇلىستانغا لەشكەر

تارتسامىمۇ، ئەڭ ئاۋۋال تۈركىستاننى قولۇمغا ئېلىۋېلىپ ئاندىن لەشكەر تارتىمەن. بىراق ھازىر موغۇلىستانغا لەشكەر تارتىشنىڭ پەيتى ئەمەس، قەشقەرنىڭ ئاۋارىگەرچىلىكىمۇ يېتىپ ـ ئېشىپ تۇرۇپتۇ. سەمەرقەنتتە كۆتۈرۈلگەن رەسەتخانا غوۋغاسىچۇ تېخى، بۇ غوۋغانىمۇ ھەرگىز كىچىك چاغلىغىلى بولمايدۇ. ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇش بوش ئادەم ئەمەس، ھە دېسە قۇتراتقۇلۇق قى-لىپ، ئاۋام ـ رەئىيەتنى قوزغاپ قارشى چىقىش ئېھتىمالى ناھا-يىتىمۇ چوڭ. بۇمۇ سەلتەنەت ئۈچۈن يوشۇرۇن خەۋپ. قەشقەردە ئىككى تۈمەن لەشكەر تۇرغۇزۇپ، سەمەرقەنتنىڭ لەشكىرىي كۈچى خېلىلا ئاجىزلاپ كەتتى، يەڭگىلتەكلىك قىلمىغان تۈزۈك. ئاللاھ خالىسا رەسەتخانىنى پۈتتۈرۈۋالماي تۇرۇپ ھەرگىز لەشكىرىي يۈ-رۈش قىلمايمەن. بىراق ئەمىر شەيخ نۇرىددىننىڭ نوخلىسىنى ئازراق ئېلىپ قويىدىغان ئىش ئىدى، بابا ھۆدەيچى بەگ: ئەلچىلى-رى ئارقىلىق ئۇلپان ئەۋەتىپتۇ، دەۋاتقان. قانچىلىك ئۇلپان ئە-ۋەتكەندۇ؟ ئۇل ھىيلىگەر ئەمىر ھەرگىزمۇ نەچچە يىللىق ئۇل-پانلارنى بىراقلا تاپشۇرمايدۇ. ئازغىنە بىر نەرسە ئەۋەتىپ مېنى ئالدىماقچى، ھىيلە ـ مىكىرلىرىگە ئىشەندۈرمەكچى، شۇ ئارقى-لىق مېنى موغۇلىستانغا لەشكەر تارتىشقا كۆندۈرمەكچى. مەنمۇ ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ قىلىپ، ئۇستاتلىق قىلغىنىغا توي-غۇزايمىكىن. مۇنۇ نەۋرىسىنى يېنىمدا نەزەربەند قىلىپ، كەم قېپقالغان نەچچە يىللىق ئۇلپانلارنى تولۇق تاپشۇرۇشقا مەج-بۇرلايمىكىن؟ شۇ چاغدا قانداق قىلىدىكىن قېنى، تادان تۈلكە تۇمشۇقىدىن ئىلىنار، دېگەن مۇشۇ شۇ ـ دە...»

خىيالدىن باش كۆتۈرگەن مىرزا ئۇلۇغبەگ جاۋاب كۈتۈپ تۇرغان خانزادە يۇنۇسخانغا سوغۇق نەزەر تاشلىدى. شۇ ھامان يۇ-نۇسخاننىڭ بەدىنى شۈركىنىپ كەتتى، ئەزايىنى سوغۇق تەر باس-تى، تۈيغۇسى ئاللىقانداق بىر خەۋپنى سەزگەندى. شۇنداقتىمۇ ئىچكى تۈيغۇسىنى يوشۇرۇپ، ئۆزىنى تەمكىن تۇتۇشقا تىرىشتى.

— خانزادەم سەمەرقەنتكە يالغۇز كەلدىمىكىن؟

— يوقسۇ ئالىيلىرى. ئۈچ مىڭغا يېقىن ھەمراھلىرىم بار، —
جاۋاب بەردى يۇنۇسخان مىرزا ئۇلۇغبەگكە ئۈمىد بىلەن قاراپ.
— ئۇلار خانزادەمنىڭ نۆكەرلىرىكەن ـ دە؟
— نۆكەرلىرىم ئاز، تەڭدىن تولىسى تۇرپاندىن كەمىنەلىر-
گە ئەگەشكەن رەئىيەتتۇر. ئوزۇق ـ تۈلۈكىمىز، خەج ـ خىراجى-
تىمىز تۈگەپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن شۇ تاپتا ئۇلار بىر توغرام نانغا
تولىمۇ موھتاجدۇر ئالىيلىرى، مۇمكىن بولسا ئۇلارغا ئوزۇق ـ
تۈلۈك بېرىلگەن بولسا...
— تولا ئوبدان، — دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ ئويلىنىپ تۇر-
مايلا، — خانزادەم چىقىپ ئوردا تەكىيخانىسى[1]دا ئارام ئېلىپ
تۇرغاي. قالدى ئىشلارنى مەسلىھەت قىلىپ جاۋابىنى بەرگەيمىز.
بىللە كەلگەن ئول رەئىيەتنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ، ھەر بىر
ئۆيلۈككە ئايرىم ـ ئايرىم تەمىنات تەيىن ئەتكەيمىز.
يۇنۇسخان دەس ئورنىدىن تۇرۇپ مىننەتدارلىقىنى بىلدۈردى:
— ئالىيلىرىنىڭ ھىممىتىگە تەسەننا.
يۇنۇسخان سارايىنىڭ سىرتىدا ساقلاپ تۇرغان خاس نۆكىرىگە
مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ۋەدىسىنى يەتكۈزۈپ، ئۇنى شەھەرنىڭ سىر-
تىدا ساقلاپ تۇرغان ھەمراھلىرىنىڭ قېشىغا بېرىشقا بۇيرۇدى ـ
دە، ئۆزى شىغاۋۇل ئەمىر[2]نىڭ ھەمراھلىقىدا ئوردا تەكىيخانى-
سىغا قاراپ ماڭدى.
— ئەمىر توخماق بارلاس! — ندېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ ئوردا
ياساۋۇل ئەمىرىگە قاراپ.
— لەببەي ئالىيلىرى! — دەپ قەددىنى رۇسلىدى ئەمىر
توخماق بارلاس.
— خانزادە يۇنۇسبەگ قاتتىق تەقىب ئاستىغا ئېلىنغاي.
ئەمما سالامەتلىكى، بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىنغاي، ئېھ-
تىرام بىلەن مۇئامىلە قىلىنغاي!

① ئوردا تەكىيخانىسى — ئوردا مېھمانخانىسى.
② شىغاۋۇل ئەمىر — چەت ئەللىك مېھمانلارنى كۈتۈشكە مەسئۇل ئەمىر.

ـــ باش ئۈستىگە!

ئەمىر توخماق بارلاس پەرماننى ئىجرا قىلىش ئۈچۈن چىقىپ كەتتى.

ـــ ئۇل تۈركىستان ئەلچىسى كىرگەي! ـــ دېدى مىرزا ئۇ-لۇغبەگ.

ھايال ئۆتمەي ئىرازان بارىن بىلەن مىرەك تۈركمەن سارايغا كىرىپ كەلدى. باياتىن بېرى نېمە ئۈچۈن ئۆزلىرىنى سارايىنىڭ سىرتىدا ساقلاتقانلىقىنى بىلەلمەي تەئەججۈپلەنگەن ئىككى ئە-مىرنىڭ چىرايلىرى تەشۋىشلىك ئىدى.

ـــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، ـــ دېدى ئۇلار مىرزا ئۇلۇغبەگكە ئېگىلىپ سالام بېرىپ.

ـــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، ـــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ چىرايى-نى ئاچماي سۇر كۆرسىتىپ.

ئىرازان بارىن ھەرقانچە بولسىمۇ مىرزا ئۇلۇغبەگنى ئۆزىگە ئوچۇق چىراي ئاچىدۇ، ئاغزىنىڭ ئۇچىدا بولسىمۇ ئەھۋال سوراي-دۇ، قۇدىلىقىنىڭ ھۆرمىتىنى قىلماي قويمايدۇ، دەپ ئويلىغانىدى. بىراق مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئەلپازىنى كۆرۈپ بىردىنلا روھى چۈ-شۈپ كەتتى، خاتالاشقانلىقىنى ھېس قىلدى. شۇنداقتىمۇ ئۆزىنى تەمكىن تۇتۇشقا تىرىشىپ ئېغىز ئاچتى:

ـــ بىزلەركىم تۈركىستان ئەمىرلىرىدىن ئالەمپاناھ مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرىغا ئېھتىرام بولغاي. مۇبارەك دەرگاھلىرىغا پاسىبانىمىز ئەمىر شەيخ نۇرىددىن ئالىيلىرىنىڭ بىھېساب سالا-مى بىلەن ئاز بولسىمۇ ئىككى يىللىق ئولپان ـ پىشكەشلەرنى ئېلىپ كەلدۇق.

ـــ شۇنچە يىل يوقاپ كېتىپ، ئەمدى بولغاندا ئاران ئىككى يىللىق ئولپان ئېلىپ كېلىشتىلىمۇ جانابى ئەمىرلەر؟ ـــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ ئۇلارغا قىلچىلىك يۈز ـ خاتىر قىلماي، ـــ ئۇل پاسىبانلىرى گەدىنىدە ئاز دېگەندە ئون يىللىق ئولپان بارلىقىنى بىلمەمدىكەن؟

ئىككى ئەمىر ئىتتىرگىنىچە ئېغىمۇ بەك ئېگىلدى، يەنىلا ئىرازان بارىن ئېغىز ئېچىشقا مەجبۇر بولدى:

ــ تەسەررۇپىمىزدا ئۇدا بىرنەچچە يىل قۇرغاقچىلىق بولۇپ، يايلاقلار قۇرۇپ، زەر ـ زىرائەتلەر ئوخشىمىدى. پاسبانىمىز ئەمىر شەيخ نۇرىددىن ئالىيلىرى بول ئەھۋالنى ئالەمپاناھقا چۈشەندۈرۈشىمىزنى، قالغان ئولپانلارنى كېلەر يىلنىڭ ئاخىرىغىچە قالدۇرماي تولۇق تاپشۇرىدىغانلىقىمىزنى يەتكۈزۈشىمىزنى تاپىلىغانىدى.

ــ بەس، ئارتۇقچە سەۋەب كۆرسىتىپ تىللىرىنى چاينىمىسىلا، ــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ قولىنى سىلكىپ، ــ ئول ئەمىر شەيخ نۇرىددىننىڭ قورسىقىدا قانداق جىن بارلىقى بىزگە ئايان. بېرىپ سۆزىمىزنى يەتكۈزسۇنلار، تولا ئۇستاتلىق قىلىمەن دەپ ئاۋارە بولمىسۇن. نەۋرىسى بولمىش يۇنۇسبەگنىڭ تاجۇ تەختىنى ئېلىپ بېرىش ئۇچۇن بىز موغۇلىستانغا لەشكەر تارتقۇدەكمىزۇ، ئەمما ئۆزى بىر چەتتە تۇرۇپ تاماشا كۆرگۇدەك. بۇ جاھاندا نەدىمۇ ئاشۇنداق ئەخمىقانە ئىش بار ئىكەن؟ مەن مىرزا ئۇلۇغبەگنى كىم چاغلاپ قاپتۇ؟ نەچچە يىلدىن بېرى كۆيۇ ئوغلى سۇلتان ئۇۋەيسخاننى ھىمات قىلىپ ھۆكمىمىزگە سەركەشلىك قىلدى، سەلتەنەتىمىزگە ئىتائەت گەدىنىنى سۇنۇشتىن باش تارتتى. مانا ئەمدى ئازغىنە ئولپان ـ پىشكەشلەرنى دەستەك قىلىپ دوستلۇق، ساداقەت، ۋاپا، ئەدلى ـ ئادالەتتىن سۆز ئېچىپتۇ. نەۋرىسىنىڭ تەخت ـ سەلتەنەتىنى سويۇپ ئېلىپ بېرىشىمىزنى ئۆتۈنۈپتۇ. مۇددىئاسى: ئىككى ئەلنى يېغىلىق پاتقىقىغا پاتۇرۇپ قويۇپ، ئۆزى ئارىدىن نەپ ئالماقچى. مەن بۇنداق سەنەمگە ئالدىراپ دەسسىمەيمەن. ئول ئەمىر شەيخ نۇرىددىن خەۋەرسىز قالمىسۇنكى، نەۋرىسى يۇنۇسبەگنى تۇرغاق ھېسابىدا تۇتۇپ قالدىم. نەۋرە لازىم بولسا دەرگاھىمغا ئۆزى كەلسۇن، يەنە شۇنىمۇ بىلىپ قالسۇنكى، قېپقالغان ئولپانلارنى دەرھال ئەۋەتسۇن، بولمىسا ئۆزۈم بېرىپ ئېلىپ كېلىمەن.

تۇزگەن پىلانلىرىنىڭ پاش بولۇپ قالغانلىقىنى سەزگەن ئەمىرلەر لام ـ جىم دېيەلمىدى. مىرزا ئۇلۇغبەگكە ئۆزىنىڭ قۇدا ئىكەنلىكىنى ئەسكەرتىشنى كۆڭلىگە پۈككەن ئىرازان بارىن بۇ نىيىتىدىن دەرھال يالتايدى، «خوش ـ خوش» دېگىنىچە ياۋاشلىق بىلەن قول باغلىدى.

ـــ ئېلىپ كەلگەن ئولپانلىرىنى تاپشۇرۇۋېلىپ، ئەلچىلەرنى ئۇزىتىپ قويۇڭلار، ـــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ.

ئىرازان بارىن بىلەن مىرەك تۇركمەن ئىززەتسىز كىشىلەر قاتارىدا مۇئامىلىگە ئۇچراپ قوغلانغان بولسىمۇ، باشلىرىنىڭ ئامان قالغىنىغا خۇش بولۇشۇپ، مىرزا ئۇلۇغبەگكە تەزىم قىلغىنىچە چىقىپ كېتىشتى.

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ھۆكۈمىدىن رازى بولغان سەمەرقەنت شەھەر ھاكىمى مىرانشاھ دورغا مەمنۇنلۇق بىلەن ھىجايدى.

ھەئە، مىرزا ئۇلۇغبەگ ئىرازان بارىنغا قىلغان قاتتىق مۇئامىلىسىدىن ئەمدىلىكتە بىرئاز خىجىل بولۇپ قالغانىدى. شۇنداقتىمۇ ئۆزىگە تەسەللى بېرىپ كۆڭلىنى ئاۋۇندۇرۇشقا تىرىشىۋاتاتتى.

«ھېچقىسى يوق، ئىرازان بارىن دەرگاھىمغا قۇدا سالاھىيىتى بىلەن ئەمەس، ئاغىسى ئەمىر شەيخ نۇرىددىننىڭ ھۆكۈمەت ئەلچىسى سالاھىيىتى بىلەن كەلگەن. شۇڭا ئۇنىڭغا مۇشۇنداق مۇئامىلە قىلىشىم زۆرۈر. سەلتەنەت ئىشلىرى بىلەن ئۇرۇق ـ تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتىنى ئارىلاشتۇرۇپ قويسام ياخشى بولمايدۇ. ئەسلىدىمۇ ئۇنىڭ بۇ ئەلچىلىكىنى قوبۇل قىلىشى خاتا بولغان. بەلكىم مەندىن قۇدىلىقىنىڭ يۈز ـ خاتىرىسىنى قىلىشىمنى تەمە قىلغان بولغىيدى، ئەمما ئىككىسى ئىككى ئىش. ھەر ئىشنىڭ ئۆز يولىدا بولغىنى ياخشى، ئەقلى بولسا توغرا چۈشىنەر، ھېلىمۇ يۈز ـ خاتىر قىلدىم. ئەمىر شەيخ نۇرىددىننىڭ قىلغان سەركەشلىكى ئۈچۈن ئەلچىلىرىنى كالتەكلىتىپ قوغلىساممۇ ھەق ئىدى...»

شۇ ئەسنادا كۆكسارايغا ئالدىراپ كىرىپ كەلگەن ئاستانە ياتىش بېگى[1] مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ خىيالىنى بۆلۈپ «مەلۇم بولغاي» دېگىنىچە قول باغلىدى.

— خوش، — دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ.

— بىر توپ سوپى ـ دەرۋىشلەر رەسەتخانا قۇرۇلۇشى ئورنىغا يەنە توپلىشىۋاپتۇ ئالىيلىرى.

مىرزا ئۇلۇغبەگ غەزەپ بىلەن ئورنىدىن تۇردى. رەسەتخانا قۇرۇلۇشىغا قىلىنغان ھەرقانداق توسقۇنلۇق مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ غەزىپىنى قوزغايتتى. شۇ دەقىقىدە ئۇ رەسەتخانا قۇرۇلۇشى ئورنىغا بېرىپ جاھىل سوپى ـ دەرۋىشلەرنىڭ غوۋغاسىنى ئۆزى بىۋاسىتە بېسىقتۇرۇش نىيىتىگە كەلگەنىدى.

— شەھەر سىرتىدىكى ئول موغۇلىستانلىقلارنى قانداق قىلىمىز ئالىيلىرى؟ — سورىدى مىرانشاھ دورغا.

— سىلىچە قانداق قىلساق بولۇر؟

— مېنىڭچە ئۇلارغا بىكاردىن ـ بىكار تەمىنات تەيىن ئېتىپ گېلىنى باقساق، خانزادىسىنى نەزەربەندكە ئالغانلىقىمىزنى بىلىپ قالسا توپىلاڭ كۆتۈرەرمىكىن دەيمەن.

رەسەتخانا قۇرۇلۇشى ئورنىغا بېرىشقا ئالدىراپ قالغان مىرزا ئۇلۇغبەگ ئويلانمايلا جاۋاب بەردى:

— ئۆزلىرى بىلىپ بىرتەرەپ قىلسۇنلار.

مىرزا ئۇلۇغبەگ بىرقانچە ئەمىر ـ سىپاھلىرىنى باشلاپ كۆھەك تۆپىلىكىگە قاراپ ماڭدى.

كۆكسارايدا قېپقالغان مىرانشاھ دورغىنىڭ گۇلقەقەلىرى ئېچىلىپ كەتتى. ئىنىسى ساتۇقخاننىڭ ئۆلۈمى سەۋەبلىك موغۇلىستاندىن كەلگەن ھەرقانداق ئادەمگە ئۆچمەنلىك قىلاتتى. شۇڭمۇ يېقىندىن بېرى موغۇلىستاندىن كەلگەن سودىگەرلەرنىڭ سەمەرقەنتتە سودا ـ تىجارەت قىلمىقىلا ئەمەس، جان ساقلىمىقىمۇ تەس بولۇپ قالغانىدى.

① ئاستانە ياتىش بېگى — پايتەختنىڭ ساقچى باشلىقى.

مىرانشاھ دورغا لەشكەر باشلاپ چىقىپ، شەھەر سىرتىدىكى زور ئۈمىد ـ ئىشەنچ بىلەن ساقلاپ تۇرغان بىگۇناھ موغۇلىستانلىقلارنى ئائىلە ـ جەمەت بويىچە بۆلۈنۈپ، بىر ـ بىرلەپ شەھەرگە كىرىشكە بۇيرۇدى. ئاندىن شەھەرگە كىرگەنلەرنىڭ ئارىسىدىن قۇرامىغا يەتكەن ئەرلەرنى ئايرىپ قاماپ قىرىۋەتتى. ئاياللار ۋە بالىلارنى لەشكەرلىرىگە ئولجا ھېسابىدا ئۈلەشتۈرۈپ بەردى. بۇ مۇدھىش قىرغىنچىلىقتىن كىچىككىنە خەۋەر تاپقان مىرزا ئۇلۇغبەگ قاتتىق ئەپسۇسلاندى. گەرچە مىرانشاھ دورغىنى خىيلىلا ئەيىبلىگەن، ئاچچىقلانغان بولسىمۇ، جازاغا بۇيرۇمىدى.

※ ※ ※

مۇشۇ قىرغىنچىلىق سەۋەبلىك ئۆزىنى ئەيىبلىك ھېسابلىغان مىرزا ئۇلۇغبەگ نەزەربەند قىلىنغان خانزادە يۇنۇسخان بىلەن قايتا كۆرۈشۈشنى خالىمىدى. ۋۇجۇدىنى خىجىللىق تۇيغۇلىرى چىرمىۋالغانىدى. ھەئە، تۇنجى كۆرۈشۈشتىلا خانزادە يۇنۇسخان ئۇنىڭدا چوڭقۇر تەسىرات قالدۇرغانىدى. ھەر قېتىم يۇنۇسخاننى ئېسىگە ئالسا، ئۇنىڭ سەبىيلىك چىقىپ تۇرغان چىرايى، ئەقىل ـ پاراسەت چاقناپ تۇرغان كۆزلىرى، تەمكىنلىك، سالماقلىق چىقىپ تۇرغان قامىتى كۆز ئالدىغا كېلىۋېلىپ، ھىراتتىكى دادىسى شاھرۇخ مىرزىنىڭ ئوردىسىدا تۇرۇۋاتقان چوڭ ئوغلى ئابدۇللەتىپخاننى ئېسىگە سالاتتى. تەربىيىلىنىشىگە، ئەخلاق ـ پەزىلىتىگە، يۇرۇش ـ تۇرۇشىغا قاتتىق تەلەپ قويغانلىقى سەۋەبىدىنمۇ، ئوغلى سەمەرقەنتتە تۇرۇشنى خالىماي ھىراتقا ــ بوۋىسىنىڭ قېشىغا بېرىۋالغانىدى. مىرزا ئۇلۇغبەگ بۇ چوڭ ئوغلىنى سېغىناتتى. ئىستىقبالىدىن ۋايىم يەيتتى. ئۇنىڭ راۋۇرۇس تەربىيىلىنىپ، ھەرخىل ئىلىملەردە كامالەتكە يېتىپ، كەلگۈسىدە تاجۇ تەختكە ۋارىسلىق قىلىشىنى ئارزۇ قىلاتتى. ئەمما ئويۇن ـ تاماشىدىن باشقىغا ھەۋىسى يوق قۇرۇق سۆلەت بۇ خانزادىسىدىن قات-

تىق ئۈمىدسىزلىنەتتى. دادىسىغا پات ـ پات مەكتۇپ يوللاپ ئوغ ـ
لىنىڭ ئەھۋالىنى سورايتتى. ئوغلىنى بىرنەچچە قېتىم سەمەر ـ
قەنتكە قايتۇرۇپ كەلمەكچىمۇ بولدى، لېكىن ھىراتقا ئەۋەتكەن
ئەمىرلىرى قۇرۇق قول قايتىپ كەلدى. ئوغلى ئابدۇللەتىپ مىرزا
دادىسىنىڭ قېشىغا قايتىپ كېلىشنى قەتئىي رەت قىلغانىدى.
مۇشۇلارنى ئويلىسا پۈتكۈل بىر ئەلنى ئىدارە قىلىشقا قۇربى يەت ـ
كەن مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئوغلىنى باشقۇرۇشقا كۈچى يەتمەي يۈ ـ
رىكى ئېچىشاتتى، ھەسرەتلىنەتتى. دادىسىدىن، ۋەتىنىدىن ئاي ـ
رىلغان خانزادە يۇنۇسخاننىڭ ئەقىللىقلىقى، ئېغىر ـ بېسىقلى ـ
قى، پەم ـ پاراسەتلىكلىكى، قولىدىن كەتكەن تەخت ـ سەلتەنەت ـ
نىڭ غېمىنى يېيىشى يۈرىكىدىكى ھەسەت ئوتلىرىنى لاۋۇلدىتى ـ
ۋېتەتتى. ئۆز ئوغلى بىلەن يۇنۇسخاننى سېلىشتۇرۇپ ئولتۇرغان
مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ كاللىسىغا تۇيۇقسىز بىر خىيال كەلدى.

«... ھە، شۇنداق قىلاي بولمىسا. خانزادە يۇنۇسبەگنى
ھىراتقا، ئاتامنىڭ دەرگاھىغا ئەۋەتەي. ئوغلۇم ئابدۇللەتىپ مىرزا
بىلەن بىللە تەربىيەلەنسۇن. داۋاملىق بىللە بولسا ئوغلۇم ئۇنىڭ ـ
دىن پەزىلەت ئۆگىنەر، تەسىرىنى قوبۇل قىلار. يۇنۇسبەگنى سە ـ
مەرقەنتتە تۇتۇپ قالغىنىمنىڭ نېمە پايدىسى؟ بۇ دەرگاھتا تۇرۇ ـ
ۋەرسە ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشسەم بولىدۇ، كۆرۈشسەم ھەمراھلىرى ـ
نىڭ بېشىغا كەلگەن قىرغىنچىلىق، ئاپەتنى قانداق چۈشەندۈر ـ
مەن؟ كۆزۈمدىن نېرى تۇرسا مەنمۇ بۇ ۋىجدان ئازابىدىن ئاز ـ
تولا قۇتۇلۇپ قالغۇدەكمەن. نېمىلا دېگەن بىلەن ئۇنىڭ يېشى تې ـ
خى كىچىك، بىر سەلتەنەتنىڭ تىزگىنىنى ئۆزى مۇستەقىل تۇتۇپ
تۇرالمايدۇ. ئاۋۋال تەربىيەلەنگەچ سەل چوڭ بولسۇن. شۇ چاغدا
باھادىر سەركەردە ـ لەشكەرلىرىم بىلەن موغۇلىستانغا يولغا
سالاي، تەلپۈنگەن تاجۇ تەختىنى ئېلىپ بېرەي...»

مىرزا ئۇلۇغبەگ مۇددىئاسىنى يۇنۇسخانغا گەپ ئەگىتمەي
ئۇدۇللا بايان قىلدى.

يۇنۇسخان ئۆزى بىلەن بىللە كەلگەن ئۈچ مىڭغا يېقىن

ھەمراھلىرىنىڭ بېشىغا كەلگەن قىسمەتتىن خەۋەر تاپقانىدى. مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ مەقسىتىنى ئاڭلاپ، دەماللىققا جاۋاب بەرمىدى، لەۋلىرىنى چىشلىگىنىچە بېشىنى تۆۋەن سالدى.

«... مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ تەكلىپىگە ياق دېسەم سەمەرقەنت ئوردىسىدا نەزەربەندتە تۇرسام بولىدۇ. بەلكىم مېنى نەزەربەندتىن ئازاد قىلىپ، ئەركىمنى ئىختىيارىمغىمۇ بېرەر، ئول چاغدا نەگىمۇ بارارمەن؟ تۈركىستانغا، ئانامنىڭ قېشىغا بارسام بىرەر چوڭ ئىش تەۋرىتەلىشىم مۇمكىن ئەمەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە تۈركىستان ئەمىرى بولمىش بابائى بۈزرۈكمۇ ئەمدى مىرزا ئۇلۇغبەگكە سەركەشلىك قىلالمايدۇ. ئۇنىڭ موغۇلىستانغا لەشكەر تارتىپ تەخت ـ سەلتەنەتنى ئېلىپ بەرگۈدەك ماغدۇرىمۇ ھەم يوق. تەقدىر ـ قىسمەت مېنى بۇ دەرگاھقا ئەكەلگەن ئىكەن، مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ پېشىغا مەھكەم ئېسىلاي. ئۇ راست ئېيتىدۇ، يېشىم تېخى كىچىك. موغۇلىستان تەسەررۇپىنى ئىلكىمگە ئالغان تەقدىردىمۇ سەلتەنەت تىزگىنىنى مەھكەم تۇتۇپ تۇرالىشىم ناتايىن. ئەمىر كەبىر سەييىدئەلى ئالپلا بولىدىكەن، ماڭا خاتىرجەملىك يوق. تۇرپان تەختگاھىدىكى باشقا ئەمىرلەرمۇ سەييىدئەلى ئالپتىن يۈز ئۆرۈپ مېنى قوللىشى ناتايىن، بىرنەچچە ۋاق پۇرسەت كۈتەي. ئۇنىڭغىچە چوڭ بولۇۋالىمەن. تۇرپان خانلىق مەدرىسەسىدىكى ئۇستازلىرىم ھىراتنى ئالىم ـ ئۆلىمالار جۇغلاشقان ئىلىم دەرگاھى دەپ تەرىپلىشەتتى. مۇشۇ پۇرسەتتە ئول دەرگاھقا بېرىپ ئىلىم تەھسىل قىلاي. تەخت ـ سەلتەنەتنى مۇستەھكەم تۇتۇپ تۇرۇش ئۈچۈنمۇ ئىلىم ئۆگەنمەي بولمايدۇ...»

خانزادە يۇنۇسخان خىيالدىن باش كۆتۈرۈپ ئۆزىدىن جاۋاب كۈتۈپ تۇرغان مىرزا ئۇلۇغبەگكە قارىدى:

— ۋەدىسىدە تۇرماي، تۇرلۇك باھانىلەرنى كۆرسىتىدىغان ئادەم مەرد ـ ھىممەتلىك كىشىلەردىن سانالماس. ئەمما ئادالەتپاناھ ئالىيلىرىنى لەۋزىدە تۇرىدىغان، ھىممەت ئىگىسى دەپ بىلى-

مەن. ۋاقتى ـ قەرەلى كەلگەندە موغۇلىستان سەلتەنەتىنى ئىلكىمگە ئېلىشىم ئۈچۈن ھىممەتلىرىنى ئايىماسلىقلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن.

مىرزا ئۇلۇغبەگ يۇنۇسخاننىڭ ئۆزىدىن ۋەدە تەلەپ قىلىۋاتقانلىقىنى بىلىپ يەنە بىر قېتىم ھاياجانلاندى.

«نېمانچە ئەقىللىق يىگىتتۇ بۇ، كەلگۈسىدە چوقۇم شانۇ شەۋكەتلىك سەلتەنەت ئىگىلىرىدىن بولۇپ چىققۇدەك...»

— خاتىرجەم بولسىلا خانزادە، — دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ جاۋاب بېرىپ، — كىمىكى كامىل ئادەم بولۇشنى خالىسا، ھەم ئالىم، ھەم ئامىل① ئادەم بولۇشنى كۆزلىمەكى كېرەكتۇر. ئاۋۋال ھىراتقا بېرىپ ئىلىم ئۆگەنسىلە، ۋاقتى كەلگەندە قۇربىمنىڭ يېتىشىچە ياردىمىمنى ئايىمايمەن. بەلكىم بۇ ئىش تىلى، دىنى، يىلتىزى، قوۋمى بىر بولغان ئىككى ئەلنىڭ ئەبەدىلئەبەد دوستلۇقىغا سەۋەب بولسا ئەجەب ئەمەس.

شۇنداق قىلىپ مىرزا ئۇلۇغبەگ خانزادە يۇنۇسخاننى ھىراتقا يولغا سالدى. ئۇنىڭ ئەھۋالىدىن مەكتۇپ يېزىپ دادىسى شاھرۇخ مىرزىنى خەۋەرلەندۇردى.

شاھرۇخ مىرزا ئوغلى مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ يۇنۇسخان ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىغا تۇتقان مۇئامىلىسىدىن قاتتىق نارازى بولدى، ئەيىبلىدى. يۇنۇسخانغا نەۋرىسى ئابدۇللەتىپ مىرزىغا قىلغىنىغا ئوخشاش ئاتىلارچە مۇئامىلە قىلدى ۋە ئۇنى ھىراتتىكى مەشھۇر ئالىم، تارىخچى شەرەفىددىن ئەلى يەزدىنىڭ تەربىيەسىگە تاپشۇردى. ئەسلىدىنلا ئىلىمخۇمار خانزادە يۇنۇسخان ۋۇجۇدىنى چۇلغىۋالغان تەخت ـ سەلتەنەت ۋەسۋەسىسىنى ۋاقتىنچە ئۇنتۇپ، پۈتۈن ئەس ـ يادى بىلەن ئىلىم تەھسىل قىلىشقا كىرىشىپ كەتتى.

① ئامىل ـــ ئەمەل قىلغۇچى.

33

جازا يۈرۈشى قىلغۇچى قوشۇننى باشلاپ تۇرپاندىن يولغا چىققان سەييىدئەلى ئالىپ سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنى كۆنچى ۋادىسىدا ئۈچ كۈن دەم ئالدۇردى، بۇ يەردىن يولغا چىقىپ كۇچارغا كەلگەندە يەنە ئۈچ كۈن دەم ئالدۇردى.

كۇچار ئەمىرى ئادىل مۆمىن مىرزا سەييىدئەلى ئالىپنىڭ تەلىپى بويىچە خىللانغان مىڭ نەپەر ئاتلىق لەشكەر چىقىرىپ بەردى. ئاقسۇدا سەييىدئەلى ئالىپنىڭ ئاكىسى سەييىد مەھمۇد مىرزا ئەمىر ئىدى. سەييىدئەلى ئالىپ لەشكىرىي يۈرۈشكە بىللە ئېلىپ چىققان كىچىك ئاغىچىسى بىبى ئايەتخېنىمنى ئاقسۇدا قالدۇرۇپ قويدى، ئاندىن ئاقسۇ ئەمىرى سەييىد مەھمۇد مىرزىنىڭ لەشكەرلىرىدىن تاللانغان مىڭ نەپەر ئاتلىق چەۋەندازنى لەشكەرلىرىگە قوشۇپ جەمئىي يەتتە مىڭ ئاتلىق سەركەردە ـ لەشكەر بىلەن قەشقەرگە قاراپ ئاتلاندى. ئۇ چېگرىنى ساقلاۋاتقان سەركەردە پولات باھادىرنىڭ بىر تۈمەن لەشكىرىنىڭ يېرىمىنى قەشقەر يۈرۈشىگە ئىشلىتىشنى پىلانلاپ تۇرپاندىن بەش مىڭ نەپەر لەشكەر بىلەن يولغا چىققانىدى.

ئايغاقچىلىرى ئارقىلىق سەييىدئەلى ئالىپنىڭ جازا يۈرۈشى قىلغۇچى قوشۇننى باشلاپ كېلىۋاتقانلىق خەۋىرىنى ئالغان پىر ـ ھاجى مۇھەممەد شايەستە قەشقەردىكى يىگىرمە مىڭ سەمەرقەنت لەشكىرى، ئون مىڭ قەشقەر لەشكىرى بولۇپ جەمئىي ئوتتۇز مىڭ لەشكەر بىلەن ياۋنى توسۇپ زەربە بېرىش ئۈچۈن شەھەر سىرتىدا قارارگاھ قۇرۇپ بولغانىدى.

ئالدىن ماڭغۇزغان چارلىغۇچىلىرى ئارقىلىق پىرھاجى مۇ ـ

ھەممەد شايەستەنىڭ ئاللىقاچان تەييارلىق كۆرۈپ بولغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان سەييىدئەلى ئالپ پىلانىنى ئۆزگەرتىپ ئاتۇشتا بىر كۈن توختاپ، لەشكەرلىرىنى ئارام ئالدۇرغاچ قايتىدىن تەرتىپكە سالدى.

«پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە قارارگاھ قۇرۇپ ئالدىنئالا تەييارلىق كۆرۈپ بولغان بولسا، قاراملىق قىلماي پۇختىراق تەدبىر تۈزەي. ئايغاقچىلىرى ئارقىلىق ئارتۇچتا[1] توختىغىنىمدىن خەۋەر تاپسا، كەينىدىن پىيادىلىرى كېلىۋاتقان بولسا، ئاساسلىق قوشۇنىنى ساقلاۋاتقان ئوخشايدۇ، دەپ قالسۇن. ناۋادا ئاران يەتتە مىڭ ئاتلىق لەشكەر بىلەن كەلگىنىمنى بىلىپ قالسا جاسارىتى ئېشىپ، ئىشەنچى چوڭىيىپ كېتىدۇ. ياۋ لەشكەرلىرىنىڭ ئىشەنچكە تولۇشى بىز ئۈچۈن تولىمۇ پايدىسىز. ئەڭ ياخشىسى، ئۇلارنى ئەھۋالىمىزنى بىلدۈرمەي گۇمانغا سېلىش كېرەك.»

— سەركەردە تۆمۈربۇقا بەگ، — دېدى سەييىدئەلى ئالپ يەزەك[2] قوشۇنىنىڭ سەركەردىسىگە قاراپ.

— لەببەي، — دېدى تۆمۈربۇقا بەگ.

— ئۆزلە يەزەكلىرى ئارىسىدىن ئون سەرۋازنى تاللاپ يولغا سالسىلا، ئۇلار قەشقەرلىك ئاۋاملار سىياقىدا جابدۇنۇپ، ياۋ قارارگاھىنىڭ ئارقا تەرىپىگە ئۆتۈپ، ئەھۋالنى تەپسىلىي بىلىپ كەلسۇن. بولۇپمۇ ياۋ قارارگاھىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇش ئەھۋالىنى پۇختا كۆزەتسۇن. قالغان لەشكەرلەرنى باشلاپ بېرىپ ياۋ قارارگاھىغا ئالدى تەرەپتىن ئوچۇق - ئاشكارا يېقىنلاشسىلا، ئۇل پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە يەزەكلىرىمىزنى ئەھۋال تىڭ - تىڭلىغىلى كەلگەن ئوخشايدۇ، دەپ قالسۇن. ناۋادا ياۋنىڭ چاپاۋۇل[3]لىرى قارارگاھىدىن قوغلاپ چىقسا، جەڭ قىلماي دەرھال چېكىنسىلە.

① ئارتۇچ — ئاتۇش.
② يەزەك — چارلىغۇچى.
③ چاپاۋۇل — زەربىدار ئەترەت.

ــ باش ئۇستىگە! ــ دېدى سەركەردە تۆمۈربۇقا بەگ.

ــ ھەرقايسىلىرى، ــ دېدى سەييىدئەلى ئالپ باشقا سەركەردىلىرىگە قاراپ، ــ ئۆز لەشكەرگاھلىرىغا قايتىپ لەشكەرلەرنى ئارام ئېلىشقا ھەيدەكچىلىك قىلىشىڭلار. ئۇلار ھازىردىن باشلاپ ئوبدان ئارام ئالغاي. خۇپتەندىن كېيىن يولغا چىقىپ، ئەتە ئەتىگەن ناماز بامداتتىن ئاگال ياۋ قارارگاھىغا يېقىنلىشىپ بارگاھ قۇرىمىز.

※ ※ ※

سەييىدئەلى ئالپنىڭ قايمۇقتۇرۇش ھىيلىسى ئۇنۇم بەرگەنىدى، ياۋنىڭ چارلىغۇچى لەشكەرلىرىنىڭ قارارگاھ ئەتراپىدا پەيدا بولغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە ئۇلارغا زەربە بېرىش ئۇچۇن تۇرشاۋۇل① قوشۇنىنىڭ سەركەردىسىگە پەرمان بەردى:

ــ ياۋنىڭ چارلىغۇچىلىرىنى ئىمكان بار تولۇق ئەسىر ئېلىڭلار، پەقەت بولمىسا بىرەر - ئىككى يۈز لەشكەرلىرىنىڭ بېشىنى كېسىپ كەلسەڭلارمۇ ھېساب. ئۇلارغا ھەيۋىمىزنى راسا بىر كۆرسىتىپ قويايلى!

ھە دېگەندە ياۋنىڭ ھەيۋىسىنى سۇندۇرۇشنى كۆڭلىگە پۈككەن پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە ئازغىنە چارلىغۇچىلارغا چاپاۋۇللىرىنى قايرىپ قويۇپ، تۇرشاۋۇل قوشۇننى ئاتلاندۇرغانىدى. بىراق تۇرشاۋۇل قوشۇن قارارگاھتىن چىقىپ بولغىچە چارلىغۇچىلار چېكىنىپ قۇيۇندەك قاچقىنىچە كۆزدىن غايىب بولدى. بۆكتۈرمىگە ئۇچراپ قېلىشىدىن ئەنسىرىگەن تۇرشاۋۇل قوشۇنىنىڭ سەركەردىسى يەنە قوغلاشقا رايى بارماي، قارارگاھقا قايتىپ كەلدى. پېشىندىن كېيىن جازا يۈرۈشى قىلغۇچى قوشۇننىڭ چارلىغۇچىلىرى قارارگاھ ئالدىدا يەنە پەيدا بولدى، ئەمما تۇرشاۋۇللارنىڭ قارىسىنى كۆرۈش بىلەنلا يەنە قېچىپ كەتتى. قارشى

① تۇرشاۋۇل ــ ئالدىن ھۇجۇم قىلغۇچى قوشۇن.

تەرەپنى بۆكتۇرمە ھىيلىسى ئىشلەتكەن ئوخشايدۇ، دەپ قاتتىق گۇمانلانغان تۇرشاۋۇل قوشۇنىنىڭ سەركەردىسى يەنە قوغلىمىدى.

سەييىدئەلى ئالپنىڭ نېمە خىيالى بارلىقىنى، قانداق ھىيلە ئىشلىتىۋاتقانلىقىنى بىلەلمىگەن پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە نېمە قىلارىنى بىلەلمەي قاتتىق جىلە بولدى. ياۋنىڭ ئەھۋالىنى تىڭ ـ تىڭلاش ئۈچۈن ئايغاقچى ماڭغۇزدى. كېچىدە ياۋ لەشكەرلىرىنىڭ تۇيۇقسىز شەبخۇن① ئۇرۇشىدىن ئېھتىيات قىلىپ قارارگاھىنىڭ مۇھاپىزىتىنى قاتتىق كۈچەيتتى. ئەلياتقۇ مەھەلدە قايتىپ كەلگەن ئايغاقچىلىرىدىن ياۋ لەشكەرلىرىنىڭ تېخىچىلا ئاتۇشتا مىدىرلىماي ياتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ تولىمۇ ھەيران قالدى.

«سەييىدئەلى ئالپ شۇنچە يىراقتىن قارارگاھىمىزغا چارلە-غۇچى ئەۋەتىپ نېمە قىلماقچىكىنە؟ ياكى ئۇلارنىڭ بۆكتۇرمە قويغان لەشكەرلىرىنى ئايغاقچىلار بايقىيالمىدىمۇ ـ يا؟ ئۇلار نېمە سەۋەبتىن ئارتۇچتا مىدىرلىماي يېتىۋالغاندۇ؟ ئايغاقچىلار ياۋ لەشكەرلىرىنىڭ سانىنى بەكلا ئاز ئىكەن، بەش ـ ئالتە مىڭدىن ئاشمايدىكەن دېيىشىۋاتىدۇ. تۇرپاندىن شۇنچە ھەشەم بىلەن جازا يۈرۈشى قىلىشقا كەلگەن ئادەم ئاشۇنچىلىك لەشكەر بىلەن كەل-مەس ھەرقانچە بولسىمۇ؟ ھەئە، بىلدىم، ئۇلار ئاساسلىق قوشۇنى ساقلاۋاتقان ئوخشايدۇ. بىزنىڭ ئالدىن ھۇجۇم قىلىشىمىزدىن ئەنسىرەپ چارلىغۇچىلىرى ئارقىلىق يالغاندىن تېرە تاراقشىتقان گەپ. يا ھەزرەت، بۇ سەييىدئەلى ئالپ نېمىدېگەن ھىيلىگەر ـ ھە! ئىسىت، بايا تۇرشاۋۇللارنىلا ئەمەس، جەۋانغار② ـ بەرانغار③ قوشۇنلارنىمۇ بىراقلا چىقىرىپ ئۇل چارلىغۇچىلارنى قوغلىغان پېتى ئۇدۇل ئارتۇچقا قاراپ ئىلگىرىلەيدىغان گەپكەن. ئۇل بەش ـ ئالتە مىڭ ياۋ لەشكىرىنىڭ ئۈچتىن بېشى، ئالتىدىن قولى بولغان تەقدىردىمۇ بىزنىڭ ئوتتۇز مىڭ لەشكىرىمىزگە ھەرگىز

① شەبخۇن ـــ كېچىلىك ھۇجۇم.
② جەۋانغار ـــ ئوڭ قانات قوشۇن.
③ بەرانغار ـــ سول قانات قوشۇن.

تەڭ كېلەلمەيتتى. ئارتۇقچە ئېھتىيات قىلىپ قاپتىمەن. ئۇلارنىڭ ئاساسلىق قوشۇنى نەدىراق كېلىۋاتقان بولغىيدى؟ پىيادىلەر دېگەن ئاتلىقلارغا ئاسان يېتىشەلمەيدۇ. ئەتىگىچە يېتىپ كېلەلىسىمۇ چوڭ گەپ. يېتىپ كەلگەن تەقدىردىمۇ يول جاپاسىدا ھارىدۇ، ئاـ چىدۇ، جەڭ قىلىشقا ماغدۇرى يەتمەيدۇ، بوپتۇ، بۈگۈن كېچە سەۋر قىلاي. ئەتە ناماز بامداتتىن كېيىنلا پۈتكۈل قوشۇن بىلەن ئارتۇقچا ئاتلىناي. ياۋنى شۇ يەردىلا تىرىپىرەن قىلىپ، قەشقەر تەرەپكە قارىيالماس قىلىۋېتەي...»

※ ※ ※

ئەتىسى ناماز بامداتتىن يېنىپ ئەمدىلا ناشتىغا ئولتۇرغان پىرھاجى مۇھەممەد شايەستەنى بارگاھى ئالىيغا ئالدىراپ ـ تېنەپ كىرىپ كەلگەن ياتىش بېگى چۆچۈتۈۋەتتى:

ـــ مەلۇم بولغاي!

ـــ خوش، ـــ دېدى پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە قاپىقىنى تۈرۈپ.

ـــ يەزەكلىرىمىز ياۋ لەشكەرلىرىنىڭ قارارگاھىنى كۆرۈپتۇ!

پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە قاتتىق چۆچۈپ كەتتى.

ـــ نەدە كۆرۈپتۇ. ئۇلار تۈنۈگۈن تېخى ئارتۇچتا ئەمەسمىدى، خاتالاشمىغاندۇر ـ ھە؟

ـــ يوقسۇ جانابلىرى. ياۋ قارارگاھىمىزدىن بىر پەرسەخ[1] يىراقلىقتا بارگاھ قۇرۇپتۇ.

ـــ ئات تەييارلاڭلار!

ـــ ناھا[2] قىلىۋالمامدىلا جانابلىرى؟

پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە بىكاۋۇل بەگكە سەت بىرنى گۆلەيدى ـ دە، دەستارپىچ[3]قا ۋارقىرىدى:

① پەرسەخ ـــ ئۇزۇنلۇق بىرلىكى. بىر پەرسەخ تەخمىنەن ئالتە كىلومېتىرغا تەڭ.

②ناھا قىلماق ـــ ناشتا قىلماق.

③دەستارپىچ ـــ كىيىم ـ كېچەككە مەسئۇل خادىم.

ــ ھاڭۋېقىپ تۇرماي دۇبۇلغا ـ ساۋۇتۇمنى ئەپكەل بەتبەخت!

پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە ياۋ قارارگاھىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ باقماقچى بولغانىدى.

ئۈچ مىڭغا يېقىن ئاتلىق لەشكەرنىڭ ھىمايىسىدە قارارگاھدىن چىققان پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە بىر كېچىدىلا خۇددى يەردىن ئۈنۈپ چىققاندەك پەيدا بولۇپ قالغان ياۋ قارارگاھىنى يىراقتىن كۆرۈپ ھەيرانلىقىنى يوشۇرالمىدى، ۋۇجۇدىنى قاتتىق تەشۋىش چۇلغىۋالدى.

«ياخۇدا، بۇ سەييىدئەلى ئالپ زادى قانداقراق ئادەمدۇ؟ ئادەمزات نەسلىدىنمىدۇر ياكى جىن ـ شاياتۇن تائىپىسىدىنمىدۇر؟ بىر كېچىدىلا بۇرنۇمنىڭ ئاستىدىلا پەيدا بولۇپ قالغىنىنى كۆرمەمدىغان! ئەھۋالدىن قارىغاندا ئاساسلىق قوشۇنى يېتىپ كەلگەن بولسا، كېچىلەپ يول يۈرۈپ بۇ يەردە قارارگاھ قۇرۇپتۇ ـ دە...»

ــ قايتايلى! ــ دېدى ياۋ قارارگاھىغا يەنىمۇ يېقىنلىشىشقا رايى بارمىغان پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە ئېتىنىڭ بېشىنى ئارقىسىغا بۇراپ.

«ھېلىمۇ كېچىدىن بېرى قارارگاھىمىزغا شەبخۇن ئۇرماپتۇ بۇ بەدرەكلەر. بەلكىم قارامىلىق قىلىشقا جۈرئەت قىلالمىغاندۇر. كېچىدىن يول يۈرگەن بولسا، ھازىر ئارام ئېلىپ يېتىۋاتقاندۇر تايىنلىق، ئەمدى ئۇلارغا ئارام ئېلىشقا پۇرسەت بەرمەسلىك، ياۋنى دەرھال جەڭگە ئۈندەش كېرەك. ئاشۇنداق قىلسام سەركەردە ـ لەشكەرلىرىمنىڭ جاسارىتى، ئىشەنچى تېخىمۇ ئاشىدۇ...»

ئۆز قارارگاھىغا قايتىپ كېتىۋاتقان پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە ناشتا قىلىۋېلىپلا جەڭگە چىقىشنى كۆڭلىگە پۈكتى.

※ ※ ※

ھەممە ئىشنىڭ كۆڭلىگە پۈككىنىدەك بولۇۋاتقانلىقىنى ھېس قىلغان سەييىدئەلى ئالپ ياۋ لەشكەرلىرىنىڭ جەڭگە ئۈندەپ

چالغان ناغرا ـ دۇمباقلىرىغا ئانچە پەرۋا قىلىپ كەتمىدى. سەر ـ كەردىلىرىگە ئاللىقاچان ۋەزىپە تاپشۇرۇپ بولغان سەييىدئەلى ئالىپ ياۋنىڭ تېخىمۇ بەك بىتاقەت بولۇشىنى كۈتۈۋاتاتتى.

«جەڭگە ئۈندىسەڭ ئۈندەۋەر، سەن قانچە بىتاقەت بولساڭ، مەن ئۇچۇن شۇنچە ياخشى. بىزنى قورقتى، جەڭگە چىقىشقا پېتىد ـ نالمىدى، دەپ قالساڭ تېخىمۇ بەلەن ئىش بولىدۇ. خورىكىڭ ئۆ ـ سۈپ بىخۇدلىشىسەن. مەن سەندىن شۇنى كۈتۈۋاتىمەن پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە...»

موغۇلىستان لەشكەرلىرى ھېچنېمىنى ئاڭلىمىغاندەك بە ـ خىرامان غىزالىنىۋاتاتتى. ناشتىدىن كېيىنلا قارارگاھىدىن چىق ـ قان سەمەرقەنت لەشكەرلىرىنىڭ قورسىقى قايتىدىن ئېچىشقا باشلىغانىدى. ھەئە، ۋاقىت چاشگاھقا يېقىنلىشىپ قالغانىدى. ياۋغا چۇشلۇك غىزا يېيىشكە پۇرسەت بەرمەي ئاچ قورساق جەڭ قىلىشقا مەجبۇرلاشمۇ سەييىدئەلى ئالىپنىڭ كۆڭلىگە پۈككەن يەنە بىر تەدبىرى ئىدى.

ــ لەشكەرلەر غىزالىنىپ بولدى سەركەردە، ــ دېدى بارگا ـ ھى ئالىيغا كىرىپ كەلگەن بىكاۋۇل ئەمىر.

ــ ئۇنداق بولسا جەڭگە ھازىرلانسۇن! ــ دېدى سەييىدئەلى ئالىپ دەس ئورنىدىن تۇرۇپ.

قەشقەرنىڭ كۈز ھاۋاسى تولىمۇ يېقىشلىق بولىدۇ. بۈگۈن ھاۋا تولىمۇ ئوچۇق ئىدى، قاراقۇرۇم تاغلىرىدىن ئەسكەن غۇر ـ غۇر شامال ئادەمگە راھەت بېغىشلايتتى. كۆك قەھرىدە ئالتۇن نۇرلىرىنى سېخىيلىق بىلەن چېچىۋاتقان قۇياشنىڭ تەپتى ئادەم ـ گە تولىمۇ خۇشياقاتتى. موغۇلىستان لەشكەرلىرىنىڭ قارارگاھى ـ دىن چىقىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن سەمەرقەنت لەشكەرلىرى خېلىدىن بېرى چېلىشتىن زېرىككەن ناغرا ـ دۇمباقلىرىنى قايتىدىن چې ـ لىپ چۇقان ـ سۈرەن سېلىشقا باشلىدى. موغۇلىستان لەشكەر ـ لىرى ئۇلار بىلەن ئۈچ ئوق يېتىم ئارىلىق قالدۇرۇپ سەپ تۈزدى. ھەر ئىككى تەرەپنىڭ لەشكەرلىرى بىر پەس نەرە تارتىشتى.

سەپنىڭ ئالدىدا تۇرغان پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە ياۋ قارارگاھىدىن پەقەت ئاتلىق لەشكەرلەرنىڭلا چىققانلىقىنى بىلىپ يەنە تېڭىرقىدى.

«بۇ سەييىدئەلى ئالپ زادى نېمە قىلماقچىدۇ؟ نېمىشقا پىيادىلىرىنى جەڭگە چىقارمايدىغاندۇ؟ ئۇلارنى ھاردۇق ئېلىۋالسۇن دېدىمۇ ـ يا؟ بېشىدا ياۋ لەشكەرلىرى قىلىچ تەڭلەپ تۇرسا، لەشكەرلىرىنى ئارام ئالدۇرىدىغان ئەخمەق ئەمەستۇر؟ ئەجەب بىر چۈشەنگىلى بولمايدىغان ئادەمكىنا بۇ؟ ئىشقىلىپ جەڭگە چىققىنى ياخشى بولدى. باياتىن بېرى جىم تۇرۇۋالسا، جەڭگە چىقماسمىكىن دەپ ئەندىشە قىلغانىدىم. بەلكىم سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنىڭ ئالدىدا جەڭگە چىقماي يېتىۋېلىشتىن نومۇس قىلغاندۇ، ئۆزىنى چاغلىماي شىلتىنىڭ ئاتقىنىغا تويىدۇ تېخى...»

سەييىدئەلى ئالپ پىرھاجى مۇھەممەد شايەستەنىڭ ئاتلىق لەشكەرلىرىنى ئالدىغا، پىيادە لەشكەرلىرىنى ئاتلىق لەشكەرلىرىنىڭ ئوڭ ـ سول ۋە ئارقا تەرىپىگە ئورۇنلاشتۇرۇپ سەپ تۈزگىنىنى كۆرۈپ، ياراتمىغان قىياپەتتە مىيىقىدا كۈلۈپ قويدى.

«پىرھاجى مۇھەممەد شايەستەنى خېلى پىشقان، تەدبىرلىك، جەڭ تەجرىبىسى بار سەركەردىمىكىن دېسەم تايىنلىق ئوخشىمادۇ، نەدىمۇ بۇنداق سەپ تۈزگەن بار. ئاتلىق لەشكەرلىرى شۇنداقلا چېكىنىپ پېتىرايدىغان بولسا، ئۈچ تەرىپىدە تۇرغان پىيادىلىرىنى دەسسەپ، چەيلىمەمدۇ. ئاللاھ ئىگەمگە شۈكۈر، بۇ جەڭنىڭ نۇسرىتىنى ماڭا بۇيرۇغان ئوخشايدۇ...»

سەييىدئەلى ئالپ خىيالىنى يىغىشتۇرۇپ ئېتىنى يەڭگىل بېقىنىدى، چىلانتورۇق ئارغىماق شۇ ھامان ئالدىغا قاراپ يورغىلاشقا باشلىدى. ئىككى تەرەپتىكى سەككىز سەركەردىسى بىلەن ئارقىسىدىكى بەش يۈز نەپەر خاس نۆكىرى ئۇنىڭغا ئەگەشتى.

— نۆكەرلەرنىڭ ئەللىكىدىن ئارتۇقى ئارتۇق، — دېدى سەييىدئەلى ئالپ كەينىدىكى نۆكەر بېشىغا قاراپ.

نۆكەر بېشى ئەللىك نۆكەرنىڭ سەركەردىگە ئەگىشىپ، قال-

غانلارنىڭ سەپكە قايتىپ كېتىشىگە بۇيرۇق بەردى.

سەييىدئەلى ئالپنىڭ ئازغىنا سەركەردە ـ نۆكەرلىرى بىلەن كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە ئون نەپەر سەركەردىسى بىلەن يۈز نەپەر قورۇقچىسىنى ئېلىپ ئالدىغا قاراپ ماڭدى. ئۇلار تەخمىنەن ئىككى يۈز قەدەم ئارىلىق قالدۇرۇپ توختاشتى.

سەييىدئەلى ئالپنى ناھايىتىمۇ ئېگىز ئادەم دەپ ئاڭلىغان پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە بىر قاراپلا تونۇۋالدى. بويىنىڭ ئېگىزلىكى بىلەن ئات ئۈستىدە ئولتۇرۇپمۇ ھەمراھلىرىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىدىغان سەييىدئەلى ئالپنىڭ ئارقىسىدا تۇرغان تۇغچى نۆكەرنىڭ قولىدىكى بايراق بېشىغا تېگەر ـ تەگمەي لەپىلدەپ تۇراتتى. شۇنداقلا قارىغان كىشىگە بايراق خادىغا ئەمەس، سەييىدئەلى ئالپنىڭ بېشىغا قاداپ قويۇلغاندەك كۆرۈنەتتى.

«ياراتقان ئىگىسى بوي ـ بەستنى ئايىماي بەرگەن ئادەمكىنا بۇ. ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرمىگەن بولسام يىراقتىن ئات ئۈستىدە ئۆرە تۇرۇۋالغان ئوخشايدۇ دەپ قالاركەنمەن. ئادەم بالىسىمۇ مۇشۇنداق بويلۇق بولىدىكەن، ئەينى يىلى ئۇنى ھىراتقا بىللە ئېلىپ ماڭغان مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرىنىڭ ئېھتىيات قىلغىنى بىكار ئەمەسكەن. ھەئە، يالغۇز جېنى بىلەن يولۋاس ئۆلتۈرگىنى راست ئىكەن...»

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم ئەمىر جانابلىرى!

سەييىدئەلى ئالپنىڭ ئات ئۈستىدە تۇرۇپ بەرگەن سالامى پىرھاجى مۇھەممەد شايەستەنىڭ خىيالىنى بۆلۈۋەتتى.

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، — دېدى ئۇ ئالدىراپ ـ تېنەپ ئوڭ قولىنى كۆكسىگە ئېلىپ.

تۇرقىدىن تېپىك سەمەرقەنتلىكلەرگە خاس سىپايىلىك چىقىپ تۇرغان، جەڭگە ئەمەس، خۇددى باراۋەتكە ماڭغاندەك سۆلەتلىك كىيىنىۋالغان پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە سەييىدئەلى ئالپقا يېقىملىق، ئەمما سۆلەتۋاز ھەم بىر ئاز ھاكاۋۇر كىشىدەك

تۇيغۇ بەردى.

— ئەمىر جانابلىرىنىڭ شەھىرى قەشقەردىن شۇنچە ھەرەج تارتىپ چىقىپ دەرگاھ قۇرغىنىنى، كەمىنە بۇيۇك موغۇلىستان سەلتەنەتىنىڭ ئەمىر كەبىرىگە ئىستىقبال بەجا كەلتۈرگىنى دەپ چۈشەنسەك بولۇرمۇ ياكى نەچچەن ۋاقىتتىن بىرى ئىگىلىۋالغان يۇرت ـ ماكانىنى ھەقدارىغا تاپشۇرۇپ بېرىپ ئۆز دەرگاھىغا جۆ ـ نەش ئۈچۈن ئالايىتەن خوشلاشقىلى چىققىنى دەپ چۈشەنسەك بو ـ لۇرمۇ؟

پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە مەسخىرىلىك كۈلدى.

— گەپكە راستىنلا ئۇستىكەنلا جانابى ئەمىر. بىراق ئۇخ ـ لىماي چۈشەكەپ قاپتىلا، سىلى بىزلەركىم بۇيۇك ماۋەرائۇننەھىر سەلتەنەتىنىڭ ئەمىرول ئۆمەراسىنىڭ ئىستىقبال بەجا كەلتۈرۈ ـ شىگە زىنھار ئەرزىمەيدىلا. ئەڭ ياخشىسى ئۆزلىرىنى بىلىپ، گە ـ دەنكەشلىك قىلماي ئاتتىن چۈشۈپ گۇناھلىرىنى تىلىسۇنلار.

— گۇناھىنى تىلەش، تەۋبە قىلىش ساۋابتۇر، پەقەت يېگانە ئاللاھ ئالدىدا، — دېدى سەييىدئەلى ئالپ مەغرۇرلۇق بىلەن، — جانابلىرىنىڭ تۇرقىغا قاراپ تولىمۇ زىل ئادەم بولسا كېرەك، دەپ ئويلىغۇدىم، ئەپسۇس، خاتالاشقاندەك قىلىمەن. بىزنىڭ ئالدىمىزدا يۇزلىرى قىزارماي ئەمىرول ئۆمەرالىق مەرتىۋىسىدىن سۆز ئې ـ چىشقا قانداقمۇ تىللىرى بارغاندۇ؟ ئول ماۋەرائۇننەھرنىڭ بۇيۇك ھۆكۈمدارى بولمىش ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان ئالىيلىرىنىڭ ئۆز ۋاقتىدا جەننەتماكان خاقانىمىز تۇغلۇق تۆمۈرخان ئالىيلىرىنىڭ خىزمىتىگە مۇشەررەپ بولغان نۆكەرلەردىن ئىكەنلىكىنى ئەسلە ـ رىدىن چىقىرىپ قويغان ئوخشىمامدىلا؟ ھالا بۈگۈنكى كۈندە ئۇشبۇ نۆكەرنىڭ پۇشتى بولمىش مىرزا ئۇلۇغبەگكە مۇلازىملىق قىلىۋاتقان ئۆزلەدەك ئاددىي بىر نۆكەرنىڭ توپچاق ئات ئۇستىدە شاھانە خىلئەتلەرگە ئورىنىۋېلىپ گىدىيىشى بىزلەركىم ئالەم خوجىسى تۇغلۇق تۆمۈرخان ئالىيلىرىنىڭ ساداقەتمەن، باھادىر ئەمىر ـ سەركەردىلىرى ئالدىدا تەپ تارتماستىن چوڭ سۆزلىشى

بىمەنىلىك ئەمەسمۇ؟ ئۆزلەمۇ ئىززەتلىرىنى بىلىپ ھەددىلىرىدىن ئاشمىسۇنلار! گۇناھ تىلىگىلىرى بولسا قېنى خوش، ئۆزلەدىن كەلسۇن، ھېلىمۇ ئۇلگۇرىدىلا. ئېگىلگەن باشنى قىلىچ كەسمەپتۇ دەپتىكەن. رەھىمىمىز كېلىپ قالسا ياسالىمىزغا[1] نۆكەر قىلىۋالغايمىز، تېخى نۆكەر بولۇشقا لاياقەتلىرى بولسا!

ھەم سىپايە، ھەم نازۇك تەبىئەتلىك پىرھاجى مۇھەممەد شايەستەگە سەييىدئەلى ئالپىنىڭ بۇ تەنىسى تولىمۇ ئېغىر كەلدى. چىرايى تاتىرىپ، غەزىپى مېڭىسىگە تەپتى. سەركەردىلەرنىڭ ئالدىدا يۈزى چۈشكەندەك بولۇپ ئۆزىنى تۇتۇۋالالمىدى ـ دە، بىردىنلا ئاغزىنى بۇزدى:

— ئەي داڭگال غاجاپ چوڭ بولغان سەھرالىق، ئول تۇغلۇق تۆمۈرخان ئالىيلىرىنى شىپى كەلتۈرۈپ، ئۇنىڭ قاي زاماندىكى جۇلدۇر كېپەن بولۇپ كەتكەن تونىدا تەرلەشتىن نومۇس قىلساڭچۇ؟ ئۆزۈڭنى كىم چاغلاپ قالدىڭ؟ سەن بىزگە نۆكەر ئەمەس، چۆھرە بولۇشقىمۇ يارىمايسەن. ناۋادا ئۇشبۇ چۆھرىلىكتىن تەمەيىڭ بولسا ئاتتىن چۈش ـ دە، تامبىلىڭنى سېلىپ تىزلان. چۆھرىلىككە يارامسەن ـ يوق، كۆرۈپ باقاي. رەھىمىم كېلىپ قالسا لەشكەرلىرىمگە چۆھرە قىلىپ بېرۇرمەن!

پىرھاجى مۇھەممەد شايەستەنىڭ بۇ تىل ـ ھاقارىتى سەيىدئەلى ئالپىنىڭ غۇرۇرىغا تېگىپ، جان ـ جېنىدىن ئۆتۈپ كەتكەن بولسىمۇ چاندۇرماسلىققا، تەمكىن بولۇشقا تىرىشتى. شۇنداقتىمۇ چىرايى سېزىلەرلىك تاتىرىپ كەتتى.

— بىز چۆھرىلىككە ئەلۋەتتە يارىمايمىز، — دېدى ئۇ چىرايىغا كۈلكە يۈگۈرتۇشكە تىرىشىپ، — تامبال سېلىپ تىزلانمىسىلىمۇ تۇرقلىرىدىن ئۆزلەنىڭ چۆھرە ئىكەنلىكلىرى بىلىنىپ تۇرۇپتۇ. ئاللاھ خالىسا ھېلىغىچە لەشكەرلىرىمگە تامباللىرىنى سېلىپ بېرەرلا، ناۋادا لەشكەرلىرىم ياراتماي تۇكۇرۇپ قويسا، زىنھار كۆڭۈللىرىگە ئالمىسۇنلار!

① ياسالىمىزغا — سىپىمىزگە.

ــ تامبالنى كىمنىڭ سالدىغانلىقىنى ھېلى كۆرۈمىز، ــ دېدى پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە بەقەمدەك قىزىرىپ، ــ ئۆز ـ لىرىنىمۇ باھادىرلىرىم ھېلىغىچە داڭگال قاساتسا زىنھار كۆڭۈل ـ لىرىگە ئالمىسۇنلا!

پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە بىلەن مۇنازىرىلىشىۋەرسە تې ـ خىمۇ سەت گەپنىڭ چىقىشىنى پەملىگەن سەييىدئەلى ئالپ گەپنى بۇرىۋەتتى:

ــ كىمنىڭ ھەقىقىي ئوغۇل بالا ـ ئەركەكلىكىنى ياغى ئاي ـ رىغاي. ئەمىر جانابلىرىنىڭ مەيدانغا چۇشۇشكە جۇرئىتى بارمى ـ كىن، شول تاپتا ئۆزلە بىلەن بىر قەپەس يەكمۇيەك ئېلىشىپ باقسام دەيمەن.

پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە بىرنەچچە دەقىقە زۇۋان سۈر ـ مىدى، شۇ دەقىقىدە ئۇ يەكمۇيەك چۇشسە سەييىدئەلى ئالپقا تەڭ كېلەلمەيدىغانلىقىنى پەملىگەنىدى.

ــ باھادىرلىرىمنىڭ قىلىچى ئاللىقاچان يالىڭاچلىنىپ بولغان، ــ دېدى پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە يەكمۇيەك جەڭگە چۇشۇشتىن قەستەن ئۆزىنى قاچۇرۇپ، ــ جاپا تارتساقمۇ يەرلىكلىرىنى ئالدىرماي كولىۋالىمىز. ئەندىشە قىلمىغايلا، سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنىڭ جەسىتى ھەرگىز يەرلىكسىز قالمايدۇ.

نېملا بولمىسۇن پىرھاجى مۇھەممەد شايەستەنىڭ بىر قو ـ شۇننىڭ ئەمىرى ئىكەنلىكىنى، يەنە كېلىپ بوي ـ بەستى جە ـ ھەتتە ئۆزىنىڭ يېرىمىغىمۇ تەڭ كەلمەيدىغانلىقىنى، ئۇنى يەكمۇ ـ يەك جەڭگە چۇشۇشكە يەنە دەۋەت قىلسا نامەردلىك بولىدىغانلىقىد ـ نى، باشقىلار بوي ـ بەستىگە ئىشىنىپ يوغانچىلىق قىلدى، دەپ مەسخىرە قىلىدىغانلىقىنى ھېس قىلغان سەييىدئەلى ئالپ ئۇنى يەكمۇيەك جەڭگە چۇشۇشكە زورلىمىدى.

ــ بوپتۇ، ئۇنداق بولسا بىزمۇ قىلىچ يالىڭاچلاپ كەلگەن ـ مىز. سەركەردە جانابلىرى ياغىنىڭ شەكلىنى ئۆزى تاللىۋالغاي.

سەركەردەئى ماھارەتمۇ ياكى لەشكەرىي قىر ـ چاپمۇ؟[1]

پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە پۈتۈن سەپ بويىچە قىر ـ چاپ قىلىپ جەڭ قىلىشنى خالايتتى. ھەئە، ئۇ ئاشۇ ئوتتۇز مىڭ لەشكىرنىڭ كەلگۈندەك باستۇرۇپ بېرىپ ياۋنى تىرپىرەن قىلىۋېتەلىشىگە قاتتىق ئىشىنەتتى.

— لەشكەرىي قىر ـ چاپ بولسۇن! — دېدى ئېغىر تەڭلىكتىن قۇتۇلغان پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە ئالدىراپ ـ تېنەپ جاۋاب بېرىپ.

— كېلىشتۇق ئەمىسە، — دېدى سەييىدئەلى ئالپ، — كاللىلىرىغا ھېزى بولسىلا ئەمىر.

— سىلىمۇ ھەم شۇ، — دېدى پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە، — باھادىرلىرىمىزنىڭ قىلىچى ئەمىر بىلەن لەشكەرنىڭ بويىنىنى ئايرىپ كەتمەيدۇ!

ھەر ئىككى ئەمىر ئۆز سەپلىرىگە قاراپ ئاتلىرىنى چاپتۇرۇشتى.

ھايال ئۆتمەي ھەر ئىككى تەرەپنىڭ جەڭ سىپىدىن ئاۋۋال ناغرا ـ دۇمباق ئاۋازى، ئاندىن لەشكەرلەرنىڭ تارتقان نەرىسى ئاڭلاندى، شۇنىڭ بىلەن تەڭلا سەمەرقەنت لەشكەرلىرى چۇقان ـ سۈرەن بىلەن ھۇجۇمغا ئۆتتى. بىراق موغۇلىستان لەشكەرلىرى مىدىر ـ سىدىر قىلماي تۇراتتى. ياۋنىڭ ھەرىكەتسىز تۇرغىنىنى كۆرگەن سەمەرقەنت سەركەردىلىرى رەقىبلىرىنى سۈر باسقان ئوخشايدۇ، دەپ ئويلىدى ـ دە، نەرە تارتقىنىچە باستۇرۇپ كېلىۋەردى. بىر ئوق يېتىم ئارىلىق قالغاندا موغۇلىستان لەشكەرلىرىنىڭ سىپىدىن ئېتىلغان مىڭلىغان يا ئوقلىرى سەمەرقەنت لەشكەرلىرىنىڭ بېشىغا يامغۇردەك يېغىشقا باشلىدى. كۈتۈلمىگەن بۇ زەربىدىن سەمەرقەنت لەشكەرلىرى بىردىنلا گاڭگىرىدى. بۇنى

① بۇ بىرخىل جەڭ شەكلى بولۇپ، سەركەردەئى ماھارەت دېگەندە، ھەر ئىككى تەرەپتىن بىردىن سەركەردە مەيدانغا چۈشۈپ، جەڭدە يېڭىش ـ يېڭىلىشنى ئايرىيدۇ. لەشكەرىي قىر ـ چاپ دېگەندە، پۈتكۈل سەپ بويىچە جەڭگە چۈشىدۇ.

ئاز كۆرگەندەك يۈزلىگەن پالاخمان[1]لاردىن شىددەت بىلەن ئېتىلـ
غان قوش مۈشتتەك، ئادەم بېشىدەك تاشلار يا ئوقىدىن دەھشەتـ
لىكرەك تالاپەت يەتكۈزۈۋاتاتتى. سەمەرقەنت لەشكەرلىرى ئىلگىـ
رىلەشكە ئامالسىز قالدى، يامغۇردەك يېغىۋاتقان يا ئوقى بىلەن
تاشلار ئات ئۈستىدىكى سەمەرقەنت لەشكەرلىرىنى مۆلدۈر سوققان
ئۈجمىدەك تۆكۈۋەتتى. ئۇلارنىڭ جەڭ سېپى بۇزۇلدى. لەشكەرلەر
ئۈزلىرىنى ئوق ـ تاشلارنىڭ زەربىسىدىن مۇداپىئە قىلىش غېمىـ
دە قالغانىدى. ئوق ـ تاشلاردىن زەربە يېگەن لەشكەرلەر ئېچىـ
نىشلىق ئىڭرايتتى، ئاتلار ۋەھىمىلىك كىشنەيتتى. سەيىدئەلى
ئالپىنىڭ بۇ تەدبىرى ئۈنۈمىنى كۆرسەتكەنىدى. ئۈركۈپ كەتكەن
ئات ئۈستىدە ئولتۇرغان سەمەرقەنت لەشكەرلىرى ئوق ئېتىشقا
ئامالسىز ئىدى، ۋۇجۇدىنى ۋەھىمە ـ تەشۋىش چۇلغىۋالغان لەشـ
كەرلەر چېكىنىشكە باشلىدى.

ياۋنىڭ چېكىنگىنىنى كۆرگەن سەيىدئەلى ئالپ ئوقيا،
پالاخمان ئېتىشنى توختىتىپ، ھۇجۇمغا ئۆتۈش پەرمانى بەردى.
بىردەمدىلا خېلى كۆپ ھەمراھلىرىدىن ئايرىلغان سەمەرقەنت
لەشكەرلىرى جېنىنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ئاتلىرىغا جان ـ جەھـ
لى بىلەن ئاچچىق قامچا سالاتتى. پۈتۈن سەپ بويىچە قىر ـ چاپقا
ئۆتۈپ، ياۋ لەشكەرلىرىنى بىرلا ھۇجۇم بىلەن تىرىپىرەن قىلىشـ
نى كۆزلىگەن پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە ئاتلىق لەشكەرلىرىـ
گىلا ئەمەس، پىيادە لەشكەرلىرىگىمۇ ھۇجۇمغا ئۆتۈش پەرمانى
بەرگەنىدى. شۇڭا پىيادىلەر ئاتلىقلارغا ئەگىشىپ ھۇجۇمغا ئۆتكەـ
نىدى. موغۇلىستان لەشكەرلىرىنىڭ ئوقيا ـ پالاخمانلىرىنىڭ
زەربىسىگە بەرداشلىق بېرەلمىگەن ئاتلىق لەشكەرلەر چېكىنىش
بىلەنلا ئارقىسىدىن تاپ باستۇرۇپ كەلگەن تۈمەنلىگەن پىيادە
لەشكەرلەرگە دۈچ كەلدى. جان قايغۇسىدا قالغان ئاتلىقلارنىڭ
توختاشقا ھەپىسلىسى يوق ئىدى، خۇددى قىرغاقتا زەرب بىلەن
ئۇرۇلۇپ ئارقىسىغا شىددەت بىلەن چېكىنگەن دەريا دولقۇنىدەك

[1] پالاخمان ــ تاش ئېتىش قورالى.

يوپۇرۇلۇپ كەلگەن ئاتلىقلار پىيادە لەشكەرلەرنى ئاتلىرىغا دەس-
سىتىپ، پېتىقلاشقا باشلىدى. بۇ مالىمانچىلىقنى كۆرۈپ تۇرغان
پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە يۈرىكى ئېچىشقان ھالدا داڭقىتىپ
تۇرۇپلا قالدى. شۇ تاپتا ئۇ ھېچنېمىگە قارىماي ئارقىسىغا چې-
كىنگەن ئاتلىق لەشكەرلىرىنى توختىتىشقىمۇ، ئاتلارنىڭ ئايى-
غىدا دەسسىلىپ كېتىپ بارغان پىيادە لەشكەرلىرىنى قۇتۇلدۇرۇ-
ۋېلىشقىمۇ ئامالسىز ئىدى. سەييىدئەلى ئالپىنىڭ نەچچە مىڭلىغان
چەۋەندازلىرى بولسا ئالدىغا ئۇچرىغانلىكى ياۋ لەشكەرلىرىنى قى-
لىچلاۋاتاتتى.

«سەمەرقەنتتىكى ۋاقتىمدا ئوردىدىكى بىر قىسىم سىپاھىلار
سەييىدئەلى ئالپىنى بوۋىسى — ئۇلۇسبېگى خۇدايىدادقا ئوخشاش
ھىيلىگەر، تەدبىرلىك ئادەم دېسە ئىشەنمەيتتىكەنمەن. نامى بىكار-
غا تارقالماپتىكەن ئەمەسمۇ؟ دەرھال قارارگاھقا چېكىنىش كې-
رەك...»

پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە ناغرا چالدۇرۇپ سەركەردە ـ
لەشكەرلىرىگە چېكىنىش بۇيرۇقى بەردى ـ دە، ئەڭ ئاۋۋال ئۆزى
قارارگاھقا قاراپ ئات سالدى. قارارگاھقا يېقىنلىشىپ كەلگەن
پىرھاجى مۇھەممەد شايەستەنىڭ يۈرىكى بىردىنلا ئاغدى، ھودۇق-
قان كۆزلىرى چەكچەيدى. قارارگاھتىن ئاسمان ـ پەلەك ئوت كۆ-
تۈرۈلۈۋاتاتتى. ئۇنىڭ پۈتكۈل ئەزايىنى شۇررىدە قارا تەر باستى.

«قارارگاھقا كىم ئوت قويغاندۇ؟ ئاھ خۇدا، بەتبەخت سەييىد-
ئەلى ئالپىنىڭ لەشكەرلىرى قارارگاھنىمۇ بوش قويماپتۇ ئەمەس-
مۇ؟ ئۇلار قارارگاھقا قانداق تېگىش قىلغاندۇ...»

پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە ئېتىنىڭ بېشىنى قەشقەر شە-
ھىرى تەرەپكە قاراپ بۇرىدى، ئەمدى ئۇنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئۈمىدى
شەھەردە قالغانىدى.

ئايغاقچىلىرى ئارقىلىق ياۋ قارارگاھىنىڭ ئەھۋالىنى تەپ-
سىلىي ئىگىلىگەن سەييىدئەلى ئالپ سەركەردىسى ئالچىنبەگكە
مىڭ لەشكەر بىلەن كېچىلەپ ياۋ قارارگاھىنىڭ ئارقا تەرىپىگە

تۇيدۇرماي ئۆتۈۋېلىشنى ۋە جەڭ دۇمبىقى چېلىنىشى بىلەن تەڭ قارارگاھقا تېگىش قىلىشنى، ئامال بار ئوت قويۇپ، ياۋ لەشكەرلىرىنى ساراسىمىگە سېلىشنى قاتتىق جېكىلىگەنىدى.

يېڭىلگەن، جان قايغۇسىدا قالغان سەمەرقەنت لەشكەرلىرى جان ـ جەھلى بىلەن قەشقەرگە قاراپ قېچىۋاتاتتى. جەڭدىن ئاۋۋال سەييىدئەلى ئالپ بىلەن پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە ئوتتۇرىسىدا بولۇپ ئۆتكەن مۇنازىرىنى ئۆز قۇلىقى بىلەن ئاڭلىغان موغۇلىستان سەركەردىلىرى قاچقان رەقىبلىرىنى مەسخىرە قىلىپ «تامبىلىڭنى سال!» دەپ چۇقان سالاتتى. بۇ گەپنىڭ نېمە مەنە بېرىدىغانلىقىدىن خەۋەرسىز سەرۋاز ـ لەشكەرلەرمۇ سەركەردىلەرنى دوراپ ياۋنى قوغلىغىنىچە سۈرەن سېلىشقا باشلىدى:

ــ تامبىلىڭنى سال!

جان قايغۇسىدا قالغان بىچارە سەمەرقەنت لەشكەرلىرىنىڭ بولسا بۇ گەپنىڭ مەنىسىنى مۇلاھىزە قىلغۇدەك، تېگىگە يەتكۈدەك ھەپسىلىسى يوق ئىدى. بەلكىم موغۇلىستان لەشكەرلىرى مۇشۇنداق نەرە تارتسا كېرەك، دەپ ئويلايتتى ۋە ھاياتىنى قۇتۇلدۇرۇپ قېلىش ئۈچۈن «خوش، سالاي بېگىم»دەپ نالە ـ زار قىلىشاتتى...

جەڭ ئاخىرلاشقاندا موغۇلىستان لەشكەرلىرى قىزىقچىلىق قىلىشىپ بۇ قېتىمقى جەڭگە « سالاي بېگىم» جېڭى، دەپ نام قويۇۋېلىشتى. كېيىنچە بۇ «سالاي بېگىم» جېڭى لەشكەرلەرنىڭ ئاغزىدىن مەدداھ، ۋائىزلارنىڭ ئاغزىغا كۆچۈپ ئەل ئارىسىغا كەڭرى تارقالدى ۋە تارىختىكى مەشھۇر جەڭلەردىن بولۇپ قالدى.

ھەئە، سەمەرقەنت لەشكەرلىرىنىڭ يېرىمى مىڭ تەستە قەشقەر شەھىرىگە قېچىپ كىرىۋالدى، قالغانلارنىڭ تەڭدىن تولىسى قىرىلىپ كەتتى ياكى ئاتلارنىڭ ئايىغى ئاستىدا پېتىقلىنىپ كەتتى، ئاز بىر قىسمى ئەسىرگە چۈشتى. قوغلاپ كەلگەن موغۇلىستان لەشكەرلىرى قەشقەر شەھىرىنى قورشىۋالدى.

قەشقەر شەھىرىنىڭ سېپىلى بەكمۇ مۇستەھكەم ئىدى.

پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە قەشقەرگە ئەمىر بولۇپ كەلگەندىن كېيىن شەھەر سېپىلىنى سەمەرقەنت شەھىرىنىڭ سېپىلىغا ئوخشاش قىلىپ قايتا بىر قېتىم رېمونت قىلدۇرغان، خەندەكلەرنى چاپتۇرۇپ، قوختا، بۇرج، مۇنارلارنى كۆپەيتىپ مۇستەھكەملىگەنىدى.

سەيىيدئەلى ئالپ بىر ئاي قورشاپمۇ قەشقەر شەھىرىنى ئالالمىدى. پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە سېپىلنى قاتتىق مۇداپىئە قىلىپ، جەڭگە چىقماي يېتىۋالدى. سەيىيدئەلى ئالپىنىڭ مەسخىرە قىلىپ ئەۋەتكەن ئايال كىشىنىڭ قىزىل تاۋار ئىشتىنى بىلەن ئەتلەس كۆڭلىكىمۇ، جەڭگە ئۈندەپ، غۇرۇرىغا تېگىپ يازغان تۈركىي تىلىدا ئىپادىلەشكە بولىدىغان ئەڭ ھاقارەتلىك، ئەڭ سېسىق سۆزلىرىدىن پۈتۈلگەن خېتىمۇ كار قىلمىدى. پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە شەھەرگە ھېسابسىز ئاشلىق جۇغلىۋالغان بولۇپ، لەشكەرلەرنىڭ بىر يىل بىمالال يېيىشىگە يېتەتتى، شۇڭا ئۇنىڭ شەھەر سېپىلىنى مەھكەم ساقلاشتىن باشقا غېمى يوق ئىدى.

سەيىيدئەلى ئالپ شەھەرنى قورشىغان بىر ئاي ئىچىدە ھەرخىل تەدبىرلەر بىلەن ھۇجۇم قىلىپ باققان بولسىمۇ ئۈنۈمى بولمىدى. شۇ كۈنلەردە توختام سۇلاردا قەغەزدەك نېپىز مۇز توڭلاپ، قىشنىڭ شەپىسى كېلىشكە باشلىغان، موغۇلىستان لەشكەرلىرىنىڭ ئوزۇق ـ تۈلۈكى تۈگەپ قالاي دېگەنىدى. چۈنكى، «سالاي بېگىم» جېڭىدىن بىر ھەپتە كېيىن پولات باھادىر ئىسسىقكۆلدىكى چېگرىنى ساقلاۋاتقان لەشكەرلىرىدىن بەش مىڭنى ئېلىپ يېتىپ كەلگەنىدى. گەرچە ياركەنت، ئاقسۇ ۋىلايەتلىرىدىن ئوزۇق ـ تۈلۈك يۆتكەش ئىمكانىيىتى بولسىمۇ، سەيىيدئەلى ئالپىنىڭ شۇنچىۋالا نۇرغۇن لەشكەرنى قارا قىشتا چېدىر تىكىپ ياتقۇزۇپ قىيىنغۇسى كەلمىدى. ئاخىرى مۇھاسىرىنى بىكار قىلىپ، پولات باھادىرنى ئۆز لەشكەرلىرى بىلەن ئىسسىقكۆلگە قايتۇرۇۋەتتى، ئۆزى قالغان سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنى ئېلىپ ئاقسۇغا قايتتى.

34

گەرچە جەڭدە غەلىبە قىلغان بولسىمۇ قەشقەر شەھرىنى ئالالماي قاتتىق مەيۈسلەنگەن سەييىدئەلى ئالپ ئاقسۇدا ئۆزىنى ئاجايىپ كاتتا بىر خۇشاللىقنىڭ كۈتۈۋاتقانلىقىنى پەقەتلا خىيالىغا كەلتۈرمىگەنىدى.

ھەئە، سەييىدئەلى ئالپنىڭ ئۇزۇن يىللىق ئارمىنى ئەمەلگە ئېشىپ، كىچىك ئاغىچىسى بىبى ئايەتخېنىم قورساق كۆتۈرگەن، ھامىلە ئۈچ ئايلىق بولغانىدى.

سەييىدئەلى ئالپ تۇنجى ئايالى ئۇز سۇلتان مەلىكە بىلەن توپى بولغان كۈنى ھېسابقا ئالمىغاندا ھاياتىدا بۇنچىلىك خۇشال بولۇپ باققىنىنى ئەسلىيەلمىدى.

ھاياجانلانغان سەييىدئەلى ئالپنىڭ كۆزىگە غىلىلدە ياش كەلدى، پۈتكۈل جاھانغا ئۆزىنىڭ ئاتا بولغانلىقىنى جاكارلاشتىن ئۆزىنى ئارانلا تۇتۇۋالدى. ھەم تارتىنىش، ھەم خۇشاللىق ئىلكىدە تۇرغان بىبى ئايەتخېنىمنى دەس كۆتۈرگىنىچە باغرىغا باستى. سەگىتېرەكتەك بەستلىك سەييىدئەلى ئالپنىڭ قۇچىقىدا خۇددى كىچىك بالىدەك كۆرۈنىدىغان بىبى ئايەتخېنىمنىڭ پۇتلىرى پىلدىڭلايتتى.

— ئۇنداق كۆتۈرۈۋالمىسىلا ھەزرىتىم، خىجىل بولىدىكەنمەن.

بىبى ئايەتخېنىمنىڭ نازلىق پىچىرلاشلىرى سەييىدئەلى ئالپنىڭ قۇلىقىغا كىرمەيتتى.

— ئۆزلەدىن پەخىرلىنىمەن، بىر ئۆمۈر مۇشۇنداق كۆتۈرۈپ تۇرۇشقا رازىمەن.

ھاياجىنى تېخىچە بېسىلمىغان سەييىدئەلى ئالپ ئەنە ئا-
شۇنداق پىچىرلىغاچ بىبى ئايەتخېنىمنىڭ بوينىغا، مەڭزىگە، لەۋ-
لىرىگە سۆيەتتى. تېخىچىلا سەييىدئەلى ئالپىنىڭ ئالدىدا ئۆزىنى
ئازادە تۇتۇشقا ئادەتلەنمىگەن بىبى ئايەتخېنىم خىجىللىق ئىلكىدە
يەرگە چۈشۈش ئۈچۈن تىپىرلايتتى، ئەمما خۇشاللىقتىن چىراي-
لىق قوي كۆزلىرى خۇمارلىشىپ كەتكەنىدى.

سەييىدئەلى ئالپ ئۇنىڭغا چوڭ ئاغىچىسى ئۇز سۇلتان مە-
لىكە بىلەن ئوخشاش قىلىپ خىزمەتكار، كېنىزەك بەلگىلەپ بەر-
دى. ئەمەلىيەتتە بۇ كىچىك ئاغىچىنىڭ مەرتىۋىسىنى كۆتۈرگەن-
لىكى ئىدى. چوڭ ئاغىچا ئۇز سۇلتان مەلىكىنىڭ كۆڭلىنى يې-
رىم بولۇپ قالمىسۇن دېدىمۇ ئەيتاۋۇر، بۇ خۇش خەۋەرنى تۇرپانغا
يەتكۈزۈشكە ئالدىرىمىدى.

شۇ كۈنلەردە بىبى ئايەتخېنىمنىڭ ھۇجرىسىدىن چىقالماي-
دىغان بولۇپ قالغان سەييىدئەلى ئالپىنىڭ باشقا ھەرقانداق ئىشقا
مەيلى تارتمايتتى، ئەس - يادى كىچىك ئاغىچىنىڭ قورسىقىدىكى
بالىدا قالغانىدى. ھەرۋاقلىق نامىزىدا بالىسىنىڭ ئامان - ئېسەن
تۇغۇلۇپ، بۇ دۇنياغا ساق - سالامەت كۆز ئېچىشىنى تىلەيتتى،
پەرزەنت جامالىنى كۆرۈش تەقەززالىقى ۋۇجۇدىنى چىرمىۋالغانى-
دى. مەيلى ئاقسۇ ئەمىرى سەييىد مەھمۇد مىرزا بولسۇن، مەيلى
ئاقسۇدىكى باشقا ئەمىر - سەركەردە، باي - زەردارلار بولسۇن
قىشنىڭ ئۇزۇن تۈنىنى ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن ئۇيۇشتۇرغان بەزمە -
مەشرەپلىرىگە ئىمكان بار قاتناشمايتتى، قاتناشسىمۇ قايتىشقا
ئالدىرايتتى. ئۇنىڭ كىچىك ئاغىچىدىن، قورساقتىكى بالىدىن
پەقەتلا ئايرىلغۇسى يوق ئىدى. قىش كۈنلىرىنى شىكارسىز،
بەزمە - مەشرەپسىز ئۆتكۈزمەيدىغان سەييىدئەلى ئالپ شۇ كۈن-
لەردە بۇ ئىشلارنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرۈپ قويمايتتى.

— ئەمىر كەبىر جانابلىرىغا مەلۇم بولغاي، ئاستانىدىن
مەكتۇپ كەپتۇ!

بىرى ئايەتخېنىم بىلەن سەندەلگە پۈتىنى تىقىپ ئولتۇرۇپ چاي ئىچىۋاتقان سەييىدئەلى ئالىپ خىزمەتكار ئايال ئۈزاتقان پەتنۇستىكى نەقىشلىك كۆن قاپنى ئېلىپ ئالدىراپ ئاغزىنى ئاچتى، شۇ ھامان دىمىقىغا كۆچلۈك ئەنبەر پۇرىقى ئۇرۇلدى.

«چوڭ ئاغىچا مەكتۇپ يوللاپتۇ ـ دە...»

ئۈز سۇلتان مەلىكە مەكتۇپ ئەۋەتسە كۆن قاپنىڭ ئىچىگە ئەنبەر سېلىپ قويۇشنى ئۇنتۇمايتتى. شۇ دەقىقىدە سەييىدئەلى ئالىپ خېلىدىن بېرى چوڭ ئاغىچىسى بىلەن خەت ـ ئالاقە قىلمىغىنىنى ئېسىگە ئېلىپ بىر ئاز خىجىل بولدى، يېقىندىن بېرى ئۇ راستىنىلا ئۈز سۇلتان مەلىكىنى ئېسىدىن چىقىرىپ قويغاندى. ئۇ مەلىكىنىڭ سۈت رەڭلىك خوتەن قەغىزىدىكى چىرايلىق خېتىگە نەزەر تاشلىدى.

«بىسمىللاھىر رەھمانىر رەھىم

كۆڭۈل مەملىكىتىنىڭ يېگانە تاجدارى، كۆز يېشىم ئارقىلىق سۇغىرىپ ئەھيا قىلغان گۈزەللىك بېغىمنىڭ سەرۋىسى، بەخت ئاسمىنىمنىڭ نۇرلۇق قۇياشى، يۆلەنگەن تېغىم، غۇرۇرۇم ھەم ئىپتىخارىم، ئىشقى ـ پىراقى يالقۇنتاغ مىسالى ئاتەشلىك جانابى باھادىر ھەزرىتىمگە بىھېساب سالام يوللاش بىلەن بىرلە، ئەزىز تەنلىرىگە سالامەتلىك، ھەممە ئىشلىرىغا نۇسرەت تىلەيمەن.

ئۇزۇن بولدى، خەستە دىلىمغا ئارام بېغىشلىغۇچى مۇبارەك خەت ـ خەۋەرلىرىنى ئالالمىدىم. ئەھۋاللىرى ياخشىمۇ؟ ئۇل قەشقەر يۇرۇشىدە غەلىبە ـ نۇسرەتكە يۈزلەنگەن بولسىلىمۇ، شەھىرى قەشقەرنى ئېلىشقا مۇۋەپپەق بولالمىغانلىقلىرىدىن خەۋەر تېپىپ تولىمۇ ئەپسۇسلاندىم. مەيۇسلەنمىگەيلا، ياراتقان ئاللاھ ئىگەم خالىسا قاناتلىرى بولمىش تۇلپارلىرى ئۇل ئەزىزانە شەھەردە ھامان بىر كۈنى مەغرۇرلۇق بىلەن كىشنىگۈسى. ئۇل مەقسەت ـ مۇددىئالىرىغا

يېتىشكە ئاللاھ ئىگەم ئۆزى مەدەت قىلغاي!

ئەسلىي مەقسەتكە كەلسەم، ئۇشبۇ كۈنلەردە ھەزرىـ تىمنى ئالەمچە بىر خۇشاللىقتىن ۋاقىپلاندۇرۇپ، جانابى ئاللاھنىڭ مۇقەددەس ھىممىتى بائىسىدىن نېسىپ بولغان بىھېساب بەختىنىڭ ھۇزۇرىنى تەڭ سۈرۈشنى نىيەت قىلغان بولسامۇ، ئارىلىق يىراق، ئۇنىڭ ئۈستىگە قىش پەسلى يېتىپ كەلگەچكە، ئامالسىزلىقتىن ئەپسۇسلۇق ئىلكىدە ھاياجاندىن تىترەۋاتقان قوللىرىم بىلەن ئۇشبۇ مەكتۇپنى پۈتۈپ ئولتۇرۇپتىمەن.

مۇبارەك بولسۇن! جانابى ئاللاھ مۇرادىمىزنى ھاسىل قىلىپ، ھەزرىتىمنى ئاتا بولۇش شەرىپىگە ئاخىر نائىل قىلدى. دېمەكچىمەنكى، كەمىنە مەزلۇملىرى ئىككىكىقاتمەن. بۇ خۇشاللىقنى سەزگىنىمدە كۆز ياشلىرىم سەل بولۇپ ئاقتى…»

سەييىدئەلى ئالپ خەتنى ئوقۇپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە ھاياـ جاندىن ئولتۇرالماي قالدى. بۇ خۇش خەۋەرنى ئۆز سۇلتان مەلىكە قۇلىقىغا ئۆز ئاغزى بىلەن شىۋىرلاۋاتقاندەك تۇيغۇغا كېلىپ، قاناـ لىرى تومۇر ـ تومۇرلىرىدا قىيان ياسىدى. بەخىرامان ئولتۇرغان كىچىك ئاغىچىسى بىبى ئايەتخېنىمغا لاپپىدە بىر قارىۋېلىپ خەتنىڭ داۋامىغا كۆز يۈگۈرتتى.

«… شۇل تاپتا قانىتىم بولغان بولسا قاشلىرىغا ئۇـ چۇپ بېرىپ، بۇ خۇش خەۋەرنى ئۆز ئاغزىم بىلەن يەتكۈزـ گەن بولسام، نەچچە يىلدىن بېرى پەرزەنت پىراقىدا ئۆرتەنـ گەن يۈرەكلىرىنىڭ سوقۇشلىرىغا قۇلىقىمنى يېقىپ، مېـ ھرلىك كۆزلىرىگە قېنىپ ـ قېنىپ قارىۋالغان بولسام ئارمىنىم يوق ئىدى. نەچارە، ئاقسۇ بىلەن تۇرپاننىڭ ئارىـ لىقىنى يېقىن قىلىش، كېلىۋاتقان قىش پەسلىنى باھارغا

ئالماشتۇرۇش قۇدرەتلىك ئاللاھنىڭ قولىدىن كەلمىسە، ئاجىز بەندىنىڭ قولىدىن كەلمەيدىكەن.

ھېلىمۇ مىڭ قەتلە شۈكۈركىم، مۇبارەك ۋۇجۇدلىرى- دىن ئاپىرىدە بولۇپ، پۇشتلىرىدىن تامغان جان پەرزەنتى- مىز تېنىمگە جايلاشقانلىقى ئۈچۈن خۇددى مۇبارەك تەنلى- رىنى قۇچاقلىغاندەك، سېغىنىشلىرىم تەسەللىگە ئېرىش- كەندەك بولۇپ، ئۆزۈمنى بەختىيار سەزمەكتىمەن. گەرچە مۇبارەك جاماللىرىنى كۆرۈشنى تۆت كۆزۈم بىلەن كۈت- سەممۇ، سېغىنىش پىراقى يۈرەك باغرىمنى گۈلخان كەبى ئۆرتەپ تۇرسىمۇ، خان يارلىقى بىلەن قەشقەر يۈرۈشىگە ئاتلانغانلىقلىرى ئۈچۈن ئۆزلەنى يېنىمغا چىللاشقا ئامال- سىزمەن. مېھرىبان، شەپقەتلىك ئاللاھ ئىگەم ئامان ـ ئې- سەن دىدار كۆرۈشۈشكە نېسىپ قىلغاي.

سالامەتلىكلىرىنى كۆپ ئاسرىسىلا، مەندىن بىبى ئا- يەتخېنىمغا سالام دېسىلە.

مۇبارەك جاماللىرىغا كېچە ـ كۈندۈز تەشنا بولۇپ، غەلىبە ـ نۇسرەتلىرى ئۈچۈن ھەرقاچان دۇئا گويلۇق قى- لىپ تۇرغان ئاجىز زەئىپەلىرىدىن دەپ بىلۈرلا!

نامە تامام ۋەسسالام.»

چۈش كۆرگەندەك تۇيغۇغا كېلىپ قالغان سەييىدئەلى ئالىپ خەتكە تىكىلگىنىچە ئۈن ـ تىنسىز ئولتۇراتتى. ھەئە، جىسمى ئاقسۇدا ئولتۇرغىنى بىلەن ئوي ـ خىيالى ئاللىقاچان تۇرپانغا، سۆيۈملۈك ئاغىچىسى ئۇز سۇلتان مەلىكىنىڭ قېشىغا كېتىپ بولغانىدى. خىيالىدا مەلىكىنى قۇچاقلايتتى، سۆيەتتى، ئەركىلى- تەتتى، رەھمەت ـ تەسەنناسىنى بىلدۈرەتتى.

«ئىھ! ياراتقان قۇدرەتلىك ئاللاھ ئىگەم. ھىممىتىڭگە يۈزمىڭ قەتلە شۈكۈر. بەخت ـ ئامىتىمنى قوش قىلىپ، قوشلاپ پەرزەنت ئاتا قىلغىنىڭغا تەشەككۈر. ھىممەت ـ ئىنايىتىڭدىن ھەرقاچان

ئۇمىدۋارمەن. بىر ئۆمۈر ساڭا قۇلچىلىق قىلىپ ئۆتكەيمەن...»

ــ ئاغىچا خېنىم تىنچلىقمىكەن ھەزرىتىم؟

بىبى ئايەتخېنىمنىڭ سوئالى بىلەن سەييىدئەلى ئالپنىڭ خىيالى بۆلۈندى، كۆزلىرىگە مېھرى بىلەن قاراپ جاۋاب بەردى:

ــ تىنچلىقكەن، ئۆزلەگە سالام ئېيتىپتۇ. بىزگە ئۆزىنىڭ ئىككىقات ئىكەنلىكىدىن خۇش خەۋەر يەتكۈزۈپتۇ.

كىچىك ئاغىچا ھەيرانلىق ئىپادىلىنىپ تۇرغان كۆزلىرىنى سەييىدئەلى ئالپقا تىكتى:

ــ نېمە ؟ ئاغىچا خېنىممۇ ئىككىقاتمىكەن؟

ــ ھەئە، ــ دېدى خۇشاللىقتىن تېخىچىلا ئاغزى يۇمۇلماي قالغان سەييىدئەلى ئالپ قولىدىكى خەتنى تەڭلەپ تۇرۇپ، ــ ئۆزلىرى ئوقۇپ چىقسىلا.

بىبى ئايەتخېنىم خەتنى ئاۋايلاپ ئېلىپ ئوقۇشقا باشلىدى. ئۇنىڭ قوشلاپ ئالتۇن ئۈزۈك سېلىنغان ئىنچىكە، نازۇك بارماقلىرى سېزىلەرلىك تىترەيتتى، ئوخشاپ پىشقان توغاچنى ئەسلەتىدىغان مەڭزى تاتىرىپ كەتكەن بولۇپ، چىرايلىق قوي كۆزلىرىدە ھەسەت بالقىيتتى. تېخىچە ھاياجىنى بېسىلمىغان سەييىدئەلى ئالپنىڭ بولسا كىچىك ئاغىچىسىنىڭ چىرايىدىكى بۇ ئىپادىنى سېزىۋالغۇدەك ھەپىسلىسى يوق ئىدى.

«... خان ئالىيلىرىغا مەلۇمات يوللاپ، ئاستانىگە قايتىشقا ئىجازەت سورىسامىكىن؟ خان ئالىيلىرىغۇ ئىجازەت بېرەر. بىراق ئوردىدىكى ئەمىرلەر نېمىدەپ قالۇر؟ قاراڭلار، ئەمىر كەبىر جانابلىرى شۇنچە ھەشەم تارتىپ قەشقەرگە كېتىپ باراتتى، سەمەرقەنتلىكلەرنىڭ موينىمۇ تەۋرىتەلمەي لەشكەر چېكىندۈرۈپ يەنە قايتىپ كەپتۇ، دەپ مەسخىرە قىلىشماسمۇ؟ كەينىمدىن كۈلمەسمۇ؟ نۇسرەتسىز لەشكىرىي يۈرۈشكە خەزىنىنى ئارتۇقچە چىقىمدار قىلدى دەپ پىتنە قىلىشماسمۇ؟ ھېلىمۇ ئۇلار مېنى گۆدەك خاننىڭ بۇرنىدىن يېتىلىۋالدى، خاننى ئاتاقىغا ئىگە قىلىپ

قويۇپ، سەلتەنەتنىڭ تىزگىنىنى ئۆزى تۇتۇۋالدى، دەپ غەيۋەت قىلىشىپ يۈرەتتى. مۇشۇنداق چاغدا ئاستانىگە قايتسام يەنە نېمە پىتنىلەرنى تېرىشماس؟ ياكى چوڭ ئاغىچىنى قېشىمغا ئالدۇرۇپ كەلسەممىكىن؟ بىراق، شول كۈنلەردە قار يېغىپ يوللار خەتەرلىك بولۇپ قالدى. ئاقسۇ بىلەن تۇرپاننىڭ ئارىلىقىدا نۇرغۇن تاغ ـ داۋان، چۆل ـ جەزىرىلەر بار، ئايلاپ يول يۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. مەلىكە يول ئازابى تارتىپ قالىدۇ، سوغۇقتا قىينىلىپ قالىدۇ. بۇ قورساقتىكى بالىغا ياخشى ئەمەس، يەنىلا ئاستانىدە تۇرغىنى ئەۋزەلدەك قىلىدۇ. بوپتۇ، بۇ ھىجران ئازابىغا چىداي، ياراتقان ئىگەمنىڭ ھىممىتىگە شۈكۈر. يېنىمدا كىچىك ئاغىچا بار، ئۇمۇ مەلىكىنىڭ ئۈمىدى ئىدىغۇ؟ مەلىكىنىڭ كەڭ قورساقلىقى، ئاق كۆڭۈللۈكى، مېھرىبانلىقىغا ئاللاھنىڭ رەھمى كەلگەن چېغى، ھەر ئىككىلىسى تەڭ قورساق كۆتۈردى مانا. قايسىسى بۇرۇنراق قورساق كۆتۈرگەندۇ؟ چوقۇم كىچىك ئاغىچا بۇرۇن قورساق كۆتۈردى. قەشقەرگە مېڭىش ئالدىدا چوڭ ئاغىچا بىلەن ئىككى ئاخشام بىللە بولغانىدىم. ھەئە، تويدىن كېيىنكى ئەڭ لەززەتلىك ئىككى كېچىنى ئۆتكۈزگەنىدىم، ئاللاھ ئىگەم ئاشۇ ئىككى ئاخشامنىڭ بىرىدە پەرزەنت نېسىپ قىلىپتۇ. تەقدىرىم ھەر ئىككى ئاغىچىنى ئامان ـ ئېسەن يەڭگىشكە نېسىپ قىلسا، ئىككى پەرزەنتىم قوش كېزەكتەك تەڭ چوڭ بولغۇدەك... سەۋر قىلاي. قىش ئاخىرلىشىپ كۆكلەم كەلسە، قەشقەرگە قايتا يۈرۈش قىلاي. ئاللاھ ئىگەم پەرزەنت نېسىپ قىلغىنىغا ئوخشاش، قەشقەر نۇسرىتىنىمۇ نېسىپ قىلىپ قالۇر. مەيلى، نېمە ئىش يۈز بېرىشتىن قەتئىينەزەر، قەشقەرنى قولۇمغا ئالماي تۇرۇپ تۇرپانغا قايتمايمەن...»

ـــ كاغەز① ـ قەلەم كەلتۈرۈڭلار، ـــ دېدى سەييىدئەلى ئالپ خىيالدىن باش كۆتۈرۈپ.

---

① كاغەز ـــ قەغەز.

باياتىن بېرى خەتكە قاراپ چوڭقۇر خىيالغا پاتقان بىبى ئا ـ يەتخېنىم چۆچۈپ بېشىنى كۆتۈردى.

ــ مۇبارەك بولسۇن ھەزرىتىم، ــ دېدى ئۇ سەيىدئەلى ئالپنى ئېخچە مۇبارەكلىمىگەنلىكىنى ئېسىگە ئېلىپ، چىرايىغا كۈلكە يۈگۈرتۈشكە تىرىشىپ.

ــ بىرگە بولسۇن، ــ دېدى سەيىدئەلى ئالپ خۇشخۇيلۇق بىلەن، ــ مەلىكىگە جاۋاب خەت يېزىۋېتەي دەيمەن.

ــ شۇنداق قىلسىلا، ئاغىچا خېنىمغا مەندىن سالام يوللاپ قويسىلا.

يۈرىكىنى رەشك ئازابى قىيناۋاتقان بىبى ئايەتخېنىم دەرھال باشقا تەرەپكە قارىۋالدى.

35

ئۆرۈك ئالا بولغان مەزگىل.

ئاقسۇدىن ئىككىنچى قېتىم لەشكەر تارتىپ كەلگەن سەيىد ـ ئەلى ئالپنىڭ قەشقەر شەھىرىنى مۇھاسىرىگە ئالغىنىغا بىر ئاي بولاي دەپ قالغانىدى. مىرزا ئۇلۇغبەگدىن ياردەم تەلەپ قىلىپ سە ـ مەرقەنتكە چاپارمەن ماڭغۇزۇۋەتكەن پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە جەڭگە چىققىلى ئۇنىماي، چاشقاندەك ئىنىغا كىرىۋالغانىدى.

شۇ كۈنلەردە سەيىدئەلى ئالپنىڭ سەۋر ـ تاقىتى چېكىگە يەتكەنىدى. رەقىبىنىڭ جەڭگە چىقماي يېتىۋالغانلىقىدىن، قەش ـ قەرنى ئېخچىلا ئالالمىغانلىقىدىن جىلە بولاتتى. ئۇنىڭ يۈرىكى ـ نىڭ بىر بېغىشى ئاقسۇغا، بىر بېغىشى تۇرپانغا تەلپۈنەتتى. ھە ـ ئە، تۇغۇلغىنىغا ئەمدىلا ئىككى ئايلىق بولاي دەپ قالغان ئاقسۇ ـ دىكى ئەمىرزادىسى سانىز مىرزىنى سېغىناتتى، كۆرگۈسى كېلەتـ

تى. ئاقسۇغا كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە بېرىپ ئوغلىنى باغرىغا باسقۇسى، يۇمران مەڭزىگە ساقاللىرىنى سۈركىگۈسى كېلەتتى. تۇرپاندىكى چوڭ ئاغىچىسى ئۆز سۇلتان مەلىكىنىڭ ئەھۋالىدىن كۆڭلى خاتىرجەم ئەمەس ئىدى. «مەلىكەم تىنچ ـ ئامان يەڭگىگەن-مىدۇ؟ بالام ئوغۇلمىدۇ ـ قىزمىدۇ؟ ئانا ـ بالا سالامەتمىدۇ؟...» دېگەندەك مۇدھىش سوئاللار يۈرىكىنى ئارامسىز قىينايتتى. تۇرپان تەرەپتىن خەۋەر كېلىپ قالارمىكىن دەپ كۈندە نەچچە ۋاق يولغا تەلمۈرەتتى. ئاشۇ سەۋەبتىنمۇ ئەيتاۋۇر، گاھىدا قەشقەر شەھىرىگە كۈندە ئىككى ـ ئۈچ قېتىم ھۇجۇم قوزغايتتى، گاھىدا بىرەر ھەپتە جىمجىت بولۇپ كېتەتتى. ئىچ پۇشۇقىنى بېسىش ئۈچۈن كۈن ـ كۈنلەپ شارابخورلۇق قىلاتتى، سازەندىلەرنى چا-قىرتىپ ناخشا ئاڭلايتتى.

بۈگۈن بارگاھى ئالىيغا سەركەردىلەرنىمۇ، سازەندىلەرنىمۇ يېقىن يولاتماي ئۆزى يالغۇز شارابخورلۇق قىلىپ ئولتۇرغان سەي-يىدئەلى ئالپ بىردەمدىلا كەيپ بولۇپ قالدى ـ دە، ئىچ پۇشۇقىنى بېسىش ئۈچۈن، ئېسىپ قويغان نەقىشلىك دۇتارنى ئېلىپ چالا ـ بۇلا ئۆگىنىۋالغان پەدىگە تىرىڭلىتىپ ناخشا ئوقۇشقا باشلىدى:

باردىم دەريا كەچكەلى،
ئولتۇردۇم سۇ ئىچكەلى.
كەلسە يارىمدىن خەۋەر،
قاناتىم يوقكەن ئۇچقالى.
....

سىرتتىن بارگاھى ئالىيغا كىرىپ كەلگەن خاس مەھرەم ئاستا ئەمىرنىڭ قېشىغا كېلىپ قول باغلىدى:

— مەلۇم بولغاي!

سەييىدئەلى ئالپ پەرۋاسىز ھالدا ناخشا ئوقۇشنى داۋاملاشتۇردى.

بىردەم كۈتۈپ تۇرغان مەھرەم يىگىت بىتاقەتلىك بىلەن يە-

نە ئېغىز ئاچتى:

ــ تۇرپاندىن خەۋەرچى كەلدى جانابلىرى...

قۇلىقىغا «تۇرپان» دېگەن سۆز چالا ـ بولا كىرىپ قالغان سەييىدئەلى ئالپ بىردىنلا دۇتار چېلىشتىن توختاپ، مەھرەمگە جىددىي نەزەرىنى ئاغدۇردى:

ــ نېمىدېدىڭ؟

ــ تۇرپاندىن چاپارمەن كەلدى ئالىيلىرى!

سەييىدئەلى ئالپنىڭ يۈرىكى ھاياجاندىن دۈپۈرلەپ كەتتى. «چاپارمەننى خان ئالىيلىرى ئەۋەتكەنمىدۇ ياكى مەلىكەم ئەۋەتكەنمىدۇ؟»

ــ ھاڭۋېقىپ تۇرماي، دەرھال باشلاپ كىرسۇنلار!

چۆچۈپ كەتكەن مەھرەم يىگىت دەرھال كەينىگە ياندى.

چەكسىز تەقەززالىق بىلەن بارگاھى ئالىينىڭ ئىشىكىگە تىكىلگەن سەييىدئەلى ئالپقا ھەر بىر دەقىقە ۋاقىت گويا بىر يىلدەك بىلىنىپ كېتىپ باراتتى، ناھايەت مەھرەم يىگىت چاپارمەننى باشلاپ كىردى.

ــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم...

ــ بولدى ـ بولدى، تولا ھۆسلە قىلماي نەق گەپنى قىل، ــ دېدى سەييىدئەلى ئالپ ئوردا يوسۇنى بويىچە سالام بېرىشكە تەمشەلگەن چاپارمەن يىگىتنى سىلكىشلەپ.

ــ ئەمىر كەبىر جانابلىرىغا خۇش خەۋەر، چوڭ ئاغىچا ئۇز سۇلتان مەلىكە كۆزەيدى![1]

سەييىدئەلى ئالپ خۇشاللىقتىن چاچراپ ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى.

سەييىدئەلى ئالپ خۇددى چۆل ـ جەزىرىدە تەشنالىق تارتقان ئادەم تۇيۇقسىز بۇلاققا ئۇچرىغاندەك شادلىققا چۆمۈلدى.

سەييىدئەلى ئالپنىڭ نەزەرىدە بارگاھى ئالىي، ياق، پۈتكۈل ئالەم گۈل ـ چېچەككە پۈركەنگەندى.

سەييىدئەلى ئالپ شۇ دەقىقىدە يېڭىدىن دۇنياغا كۆز ئاچقان

---

① كۆزەيدى ــ كۆزى يورۇماق.

پەرزەنتىنىڭ ئىگەلەپ يىغلىغىنىنى ئاڭلىغاندەك بولدى.

— تۈلكىمۇ، بۆرىمۇ؟ — سورىدى سەييىدئەلى ئالپ تەقەززالىق بىلەن.

— ئاللاھ ئىگەم جانابلىرىغا بۆرە نېسىپ قىلدى!

— ئاغزىڭغا ناۋات، — دېدى ھاياجانلانغان سەييىدئەلى ئالپ، ئاندىن مەھرەمگە قاراپ بۇيرۇدى، — چاپارمەنگە دەرھال بىر ياقىلىق شاھانە سەرپاي بىلەن بىر چوكا ئالتۇن سۆيۈنچە بېرىلسۇن!

— ئەمىر كەبىر جانابلىرىنىڭ ھىممىتىگە رەھمەت، — دېدى چاپارمەن يىگىت ۋە بايامقى جىددىيچىلىكتە ئۆز سۇلتان مەلىكىنىڭ ئەۋەتكەن خېتىنى بېرىشنى ئۇنتۇغانلىقىنى ئېسىگە ئالدى، — ئېسىم قۇرۇسۇن، — دېدى ئۇ خەت ـ چەك تەللىسىدىن نەقىشلىك كۆن قاپنى ئېلىپ، — ئاغىچا خېنىمنىڭ مەكتۇپىنى بېرىشنى ئۇنتۇپتىمەن، گۇناھىمنى كەچۈرگەيلا ئەمىر كەبىر جانابلىرى.

سەييىدئەلى ئالپ كۆن قاپنى ئېلىپ، تونۇش ئەنبەر ھىدىنى پۇرىدى. شۇ ھامان تومۇر ـ تومۇرلىرىغا كۈچلۈك سېغىنىش ھېسلىرى تارىدى. خەتنى ئالدىراش ئوقۇپ چىقتى.

خەتكە ئۆز سۇلتان مەلىكە بالىنىڭ تۇغۇلغان ئاي ـ كۈنىنى ئالاھىدە پۈتۈپ قويغان بولۇپ، سەييىدئەلى ئالپقا بالىغا ئىسىم قويۇپ بېرىشنى ئالاھىدە تاپىلىغانىدى.

خەتنى يېنىشلاپ ئىككى قېتىم ئوقۇپ چىققان سەييىدئەلى ئالپ چاپارمەن يىگىتكە نەزەرىنى ئاغدۇردى:

— تۇرپانغا بۈگۈنلا يېنىشقا رىغبىتىڭ بارمۇ؟

— پېقىر ئەمىر كەبىر جانابلىرىنىڭ ئاتقان ئوقىدۇرمەن!

— بارىكاللا، — دېدى سەييىدئەلى ئالپ مەمنۇنلۇق بىلەن، — ھازىرچە چىقىپ غىزالىنىپ، ئارام ئالغاچ تۇر، ھېلىغىچە چاقىرتىمەن.

— باش ئۈستىگە!

چاپارمەن يىگىت ئاستا كەينىگە يېنىپ چىقىپ كەتتى.

سەييىدئەلى ئالپ مەھرىمىگە قەغەز ـ قەلەم ئەكەلدۈرۈپ، ئۆز سۇلتان مەلىكىگە ئالدىراش خەت يېزىشقا تۇتۇندى.

«بىسمىللاھىر رەھمانىر رەھىم
دۇنيادا مەن ئۇچۇن ئەڭ سۆيۈملۈك بولغان، دىلخانەمـ
نىڭ نۇرلۇق چىرىغى، ھايات بېغىمـىنىڭ يېـگانە تـوزۇمـاس
گۈلى، خەستە دىلـىمنىڭ شادلىقى بولمىش كۆيۈمچان رەپىدـ
قەمگە بىھېساب سالاملار بولغاي!
ئىشق ـ پىراقلىرىدا ئۆرتىنىپ كاۋاپ بولغان يۈرـ
كىمگە راھەت بېغىشلىغۇچى مۇبارەك سالامنامىلىرىنى تاپـ
شۇرۇپ ئېلىپ، مېنى ئاتا بولۇش شەرىپىگە مۇيەسسەر قىلـ
غانلىقلىرىدىن چەكسىز سۆيۈنمەكتىمەن، شۇنداقلا ئۆزلەـ
نگمۇ ئاتا بولغانلىق شەرەپلىرىنى قۇتلۇقلايمەن.
مۇبارەك بولسۇن!
شۇ تۇرقىدا ئۆزلەنىڭ ھەم ئول سۆيۈملۈك پەرزەنتىـ
مىزنىڭ ئاي جامالىغا تەشنا بولساممۇ، قاشلىرىغا ئۇچۇپ
بېرىشقا ئامالسىزمەن. مۇمكىن بولسا ئىدى، ھازىرلا يولغا
چىقىشقا جابدۇنار ئىدىم. ئەپسۇسكى، زىممەمگە سەلتەنەت
ئىشلىرى يۈكلەنگەنلىكى ھەم ئول ئىشلارنى تېخى ۋۇجۇدقا
چىقىرالمىغانلىقىم ئۈچۈن باشباشتاقلىق قىلىشقا پېتىدـ
نالمىدىم. قۇدرىتى چەكسىز كارامەتلىك ئالالاھ ئىگەم ساق ـ
سالامەت دىدارلىششىقا نېسىپ قىلۇر. مەن ئۇچۇن ئول
پەرزەنتىمىزنىڭ پېشانىسىدىن يېنىش ـ يېنىشلاپ سۆيـ
گەيلا. قۇلىقىغا ئاتىلىرى ئۆزلەنى جېنىدىن ئەزىز كۆرىدۇ،
ئۆزلە ئاتىلىرىنىڭ ئارزۇ ـ ئارمىنى دەپ پىچىرلىغايلا.
سۆيۈملۈك رەپىقەم، شول كۈنلەردە سالامەتلىكلىرىـ
نىڭ قانداقلىقىنى بىلمەيمەن. ئاچچىق تولغاق يەۋاتقان
ۋاقىتلىرىدا يانلىرىدا تۇرالمىغانلىقىمدىن، بوشانغان
ۋاقىتلىرىدا مۇبارەكلەپ، ئىپسەنلىك سورىيالمىغانلىقىمـ
دىن، ئۆز قولۇم بىلەن ئىسسىققىنە بىر پىيالە چاي سۇنالـ
مىغانلىقىمدىن كۆپ خىجىلمەن.
ئول يۈرەك پارىمىزگە ئىسىم قويۇپ بېرىشىمنى تاپىدـ
لىغان ئىكەنلا، پەرزەنتىمىزگە جانابى رەسۇلۇللاغا بولغان

چەكسىز سىغىنىشىمىزنى ئىپادىلەپ «مۇھەممەد» دەپ ئى-سىم قويايلى. چوڭ بولغاندا ئارسلان سۈپەت يىگىت بولۇشىنى تىلەپ «ھەيدەر» نى ئۇل مۇبارەك ئىسمىنىڭ ئارقىسىغا ئۇلايلى، تولۇق ئىسمى مۇھەممەد ھەيدەر بولسۇن.

ئاللاھ خالىسا پات يېقىندا قەشقەرنى قولۇمغا ئېلىپ ئاستانىگە نۇسرەت بىلەن يانغايمەن. شول چاغدا ئۆزلەگە ھەمراھ بولۇپ يانلىرىدىن ئايرىلمىغايمەن. ئۆزلەگە ئاتاپ ئاقسۇ زەرگەرلىرىگە بىر تال ئالماس كۆزلۈك ئالتۇن ئۈ-زۈك سوقتۇرغانىدىم، ھازىرچە شۇنى كۆرۈملۈك قىلاي، ئاددىي بولسىمۇ كۆڭلۈمنى قوبۇل ئەتكەيلا!

ئاللاھ ئىگەمدىن ئۆزلەگە ھەم پەرزەنتىمىزگە سالا-مەتلىك تىلەپ تۇرغۇچى كۈيۈلىرىدىن دەپ بىلۇرلا.

نامە تامام ۋەسسالام!»

سەيىدئەلى ئالپ چاپارمەن يىگىتكە يەنە بەش نەپەر چە-ۋەندازنى قوشۇپ تۇرپانغا دەرھال ئاتلىنىشقا پەرمان بەردى. ئۇنىڭ يۈرىكى ئاشۇ خەت بىلەن بىللە تۇرپانغا كەتكەنىدى.

※ ※ ※

سەيىدئەلى ئالپ قايتىدىن روھلاندى. ئىككىنچى ئوغلىنىڭ تۇغۇلغانلىق شەرىپىنى قۇتلۇقلاپ پۈتكۈل سەركەردە ـ لەشكەر-لىرىگە زىياپەت بەردى. ئىلگىرىكىدەك قارارگاھقا سولىنىپ ھەسرەت چېكىپ ئولتۇرماي، تالا ـ تۈزگە چىقىدىغان بولدى.

شۇ كۈنلەردە ئۆرۈك پىشىپ، بۇغدايلار سېرىقتال بولۇشقا باشلىغانىدى. گەرچە ئۇيغۇر تۇركلىرىنىڭ ئەنئەنىسىدە ياز كۈنى شىكار قىلىش چەكلەنگەن بولسىمۇ، بىر قىشنى شىكارسىز ئۆت-كۈزگەن سەيىدئەلى ئالپنىڭ كۆڭلىگە بىردىنلا شىكار ھەۋىسى چۈشكەنىدى.

«جان ـ جانىۋارلارنى ئۈۋلىمىساممۇ قوغلاپ يۈرۈپ كۆڭۈل

ئاچساممۇ ھېساب، شول باھاندا قىشتىن بېرى كۆڭلۈمدە پەيدا بولغان ئىچ پۇشۇقۇم بېسىلىپ قالسا ئەجەب ئەمەس...»

مۇشۇلارنى خىيالىدىن ئۆتكۈزگەن سەييىدئەلى ئالپ سەر-كەردىلىرىگە قامالنى بوشاشتۇرماسلىقنى، قىلچىلىك بىخەستە-لىك قىلماسلىقنى تاپىلاپ، يۈز نەپەر خاس نۆكىرى بىلەن شىكار بېگىنى ئېلىپ ئاتۇش تاغلىرىغا ئوۋغا چىقتى.

ھەئە، بىر ھەپتىدىن بېرى سەييىدئەلى ئالپ تاغ - ئې-دىرلاردا ئات چاپتۇراتتى. ئالدىغا ئۇچرىغان كېيىك، جەرەن، توش-قان، قىرغاۋۇللارنى قورشاۋغا ئالاتتى، قوغلايتتى، لېكىن ئوق ئېتىپ زەرەر يەتكۈزمەيتتى، تۇتمايتتى، تۇتۇۋېلىشقا ئاز قالغان-لىرىنىمۇ قاچۇرۇۋېتەتتى. ئۇ نۆكەرلىرىگىمۇ ھەرقانداق ئوۋنى، ھەتتا يىرتقۇچلار بولسىمۇ زەخىملەندۈرمەسلىككە پەرمان بەرگە-نىدى. ھەركۈنى ئوۋدىن قۇرۇق قول قايتاتتى. چېدىرگاھتا قالغان شىكار ئەمىرى ئەتراپتىكى دېھقان - چارۋىچىلاردىن مال - چارۋا، توخۇ - ئۆردەك دېگەندەك نەرسىلەرنى سېتىۋېلىپ مۇلازىملارغا غىزا تەييارلاتقۇزاتتى.

بۈگۈن ئوۋدىن بۇرۇنراق قايتقان سەييىدئەلى ئالپنىڭ ئال-دىنى بارگاھقا يېقىنلاشقاندا بىر ئايال توستى.

— دادا! ئەمىر جانابلىرىغا ئەرزىم بار، — دېدى ئايال ئاستا يورغىلاپ كېلىۋاتقان ئاتنىڭ ئالدىنى توسۇپ.

سەييىدئەلى ئالپ ئاتتىن شاققىدە سەكرەپ چۈشتى - دە، ئايالنىڭ ئۇستىبېشىغا تېزلا نەزەر تاشلىدى. ئايالنىڭ كىيىملىرى خېلىلا كونا ئىدى، ۋاقىتسىز قورۇق چۈشكەن چىرايىدىن جاپا-كەشلىكى چىقىپ تۇراتتى.

— خوش، ئەرزلىرىنى تارتىنماي بايان ئەيلىسىلە! — دېدى سەييىدئەلى ئالپ ئايالغا ھېسداشلىق قىلغان ھالدا.

— مەن ئاۋۇ مەھەللىدە ئولتۇرۇشلۇق تۇل خوتۇنمەن، — دېدى ئايال تەسكەي تەرەپتىكى تاغ باغرىدا قارىيىپ تۇرغان تې-رەكلىك مەھەللىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ، — مۇرەببىيم بۇندىن ئۈچ يىل مۇقەددەم كېسەل بىلەن تۈگەپ كەتكەن، بەش بالام بار، بالى-

لىرىمنىڭ چوڭىنىڭ قولى تېخى ئىشقا تەگمىدى. ھال ـ كۈنۈم موھتاجلىقتا ئۆتتى. ئەمىر جانابلىرى بۇ ئەتراپقا شىكار قىلغىلى كېلىپ بۇ يەرگە چۈشكۈن قىلغاندىن بېرى شىكار بېگى مېنى ئىزدەپ كېلىپ نان يېقىپ بەرسىلە، ئالتە نان ياقسىلا ئىش ھەققىلىرىگە بىر نان بېرىمەن دېگەنىدى. مانا بۈگۈنگىچە نان يېقىپ بېرىپ كەلدىم. شىكار بېگى ھازىرىچە ياققان نانلىرىغا ئىش ھەققى ھېسابلاپ نان ئايرىۋالماي تۇرسىلا، شىكار تۈگىگەندە بىراقلا ھېسابلىشايلى، ناننىڭ ئورنىغا ئۇن ـ ياغ بېرەي دېۋىدى، مەنمۇ ماقۇل بولغانىدىم. بىراق بۈگۈن ئۆيدە بالىلىرىمغا تاماق ئېتىپ بەرگىدەك ئۇنمۇ قالماپتۇ. ئەتىگەن سۈپىرىنى قېقىشتۇرۇپ يۇرۇپ بىر قازان ئاش ئېتىپ بېرىپ، نان ياققىلى يېنىپ كەلگەنىدىم. بايا ناننى يېقىپ بولۇپ، ئىش ھەققىمگە ھېسابلاپ ئازراق بىر نەرسە بەرگەچ تۇرسىلا، بالىلىرىم ئاچ قالمىسۇن دېسەم، شىكار بېگى ئۇن، ئوتۇن، تۇز، ياغنىڭ ھەممىسى بىزدىن بولدى، سىلى پەقەت پىشۇرۇپلا بەردىلە، بۇ ناننى يالغۇز مەنلا يېمەيمەن، بىز دېگەن قەشقەرنى سەمەرقەنتلىكلەرنىڭ قولىدىن قۇتۇلدۇرۇۋالغىلى كەلگەن، رەئىيەتنىڭ ئانچە ـ مۇنچە خىزمىتىمىزنى قىلىش مەجبۇرىيىتى بار، ئاشۇنچىلىك چاغلىق خىزمەتلىرىگە ئىش ھەققى سورىمىسىلىمۇ بولۇر، دەپ بارگاھتىن ھەيدەپ چىقاردى. شۇڭا جانابلىرىنىڭ ئادالىتىگە سېغىنىپ ئەرز قىلىش ئۈچۈن ساقلاپ تۇردۇم. ئۆيدە بالىلىرىمغا تاماق ئېتىپ بەرگۈدەك بىر نەرسە بولغان بولسا ئەمىر جانابلىرىنىڭ ئالدىنى توسۇپ ئەدەپسىزلىك قىلمايتتىم...

ئايال گەپتىن توختاپ بۇقۇلداپ يىغلىۋەتتى.

شۇ تاپتا بۇ ناھەقچىلىقتا قاتتىق غەزىپى كەلگەن سەييىدئەلى ئالپىنىڭ تاپىنىدىن كىرگەن بىر پارچە ئوت مېڭىسىدىن چىققاندى. ئۇ قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدىكى يېزا ـ قىشلاقلاردىكى ئاددىي خەلقنىڭ تۇرمۇشىنىڭ غورىگىل ئۆتىدىغانلىقىنى، پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە سەمەرقەنت لەشكەرلىرىنى بېقىش باھانىسى بىلەن ئالۋان ـ سېلىقنى ئېغىرلاشتۇرۇۋەتكەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن، سەركەردە ـ لەشكەرلىرىگە دېھقانلارنىڭ نەرسە-

سىنى ھەق بەرمەي ئالماسلىققا، ھەتتا بىر تال ئالا غورا چاغلىق نەرسىگىمۇ خالىغانچە چېقىلماسلىققا قاتتىق ئاگاھلاندۇرغان. ئۆت-كەن يىلى قەشقەرگە يۈرۈش قىلغاندا، بىر باغۋەننىڭ ئانارلىق بې-غىغا كىرىپ، باغۋەننىڭ رۇخسىتىسىز ئون تال ئانار ئۈزۈپ چىققان ئىككى لەشكەرنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، جازالاپ پۈتكۈل قوشۇنغا ئىبرەت قىلغانىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئەتراپتىكى دېھقانلار سەركەر-دە ـ لەشكەرلەر ئۈستىدىن ئەرز ـ شىكايەت قىلىپ كەلمىگەنىدى.

— يۈرسىلە بارگاھقا كىرەيلى، — دېدى سەيىيدئەلى ئالىپ ئۆزىنى قاتتىق تۇتۇۋېلىپ.

ھېلىقى ئايالنىڭ ئەمىر كەبىر بىلەن بىللە كىرىپ كەلگەن-لىكىنى كۆرگەن شىكار بېگى تاتىرىپ كەتتى.

— مۇنۇ مەزلۇمنىڭ ئىش ھەققىنى قانداق بېرىشكە دېيىشكەن ئىدىلە شىكار بېگى؟ — سورىدى سەيىيدئەلى ئالىپ قاپىقىنى تۈرۈپ.

شىكار بېگىنى بىردىنلا تىترەك باستى، دۇدۇقلاپ تۇرۇپ جاۋاب بەردى:

— ئەمىر كەبىر جانابلىرىغا مەلۇم بولغاي، ئالتە نان يېقىپ بەرسە ئىش ھەققىگە بىر نان بېرىدىغان بولغان.

— ئىش ھەققىنى بەردىلەمۇ؟

زۇۋانى تۇتۇلغان شىكار بېگى يەرگە قارىۋالدى.

سەيىيدئەلى ئالىپ غەزەپ بىلەن ۋارقىرىدى:

— گەپ قىلسۇنلار!

بېشىدا ئۆلۈم كۆلەڭگىسى سايە تاشلاپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى ھېس قىلغان شىكار بېگى دۇدۇقلىغىنىچە سەۋەب كۆرسىتىشكە كىرىشتى:

— بارگاھتا ئۇن قالماپتىكەن...

سەيىيدئەلى ئالىپ شىكار بېگىنىڭ گېپىنىڭ بېلىگە تەپتى:

— باھانە كۆرسەتمىسۇنلار!

شىكار بېگى پوككىدە تىزلاندى:

— بىر قوشۇق قېنىمدىن كەچكەيلا ئەمىر جانابلىرى.

— دېمەك، ئول مەزلۇمنىڭ ئىش ھەققىنى بەرمىگەنلىرى راست ئىكەن ـ دە؟

بىر چەتتە سوئال ـ سوراق ئەھۋالىغا نەزەر تاشلاپ تۇرغان ئايال سەيىدئەلى ئالپنىڭ ئەلپازىنىڭ يامانلىقىنى كۆرۈپ نىمەندۇر خىيالىدىن ئۆتكۈزدى ـ دە، ئالدىراپ ـ تېنەپ سەيىدئەلى ئالپنىڭ ئالدىغا كېلىپ يىلىندى:

— سىلىدىن ئۆتۈنۈپ قالاي ئەمىر جانابلىرى، شىكار بېگىنى كەچۈرۈۋەتسىلە، مېنىڭ سەۋەبىمدىن ئۇنىڭ جېنى زاۋال تاپمىسۇن. مەن بۇ خۇن ـ قىساسنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايمەن، — ئايال ئەمدى ئۆزىنى ئەيىبلەپ يىغلاشقا باشلىدى، — ئاھ خۇدا، نېمىشقىمۇ بىرنەچچە ناننىڭ غەلۋىسىنى قىلغاندىمەن، بىرەر ۋاق تاماق يېمىگەنگە باللىرىم ئۆلۈپ قالماستى. ئەمىر جانابلىرى، نەچچە كۈندىن بېرى يېقىپ بەرگەن ناننىڭ ھۆرمىتىنى قىلىپ ئىلتىماسىمنى قوبۇل قىلسىلا، ئەرزىمنى قايتۇرۇۋالدىم. شىكار بېگىنىڭ جېنى ئامان قالسۇن!

سەيىدئەلى ئالپ ئۆلۈكتەك تاتىرىپ كەتكەن شىكار بېگىنىڭ كۆزىگە نەشتەردەك تىكىلدى:

— ئاڭلىدىلىمۇ شىكار بېگى، ئۆزلە تۆت ناننى ئايىغانلىرى بىلەن مۇنۇ مەزلۇم جانلىرىنى تىلەۋاتىدۇ.

شىكار بېگى ھۆركىرەپ يىغلىۋەتتى.

— مەن ئېزىپتىمەن، پوق يەپتىمەن، شەپقەت قىلغايلا ھەزرىتىم.

— بوپتۇ، مۇنۇ مەزلۇمنىڭ يۈزىنى قىلىپ بىر قوشۇق قانلىرىدىن كەچسەم كېچەي، — سەيىدئەلى ئالپ يېنىدىكى نۆكەر بېشىغا يۈزلەندى، — بارگاھتا ئامبۇر بولسا ئېلىپ چىقسۇنلار!

— بارگاھتا ئامبۇر يوق جانابلىرى، — دېدى نۆكەر بېشى، — بىراق ئاۋۇ مەھەللىدە تۆمۈرچى باردەك قىلىدۇ.

— دەرھال ئەپكەلسۇنلار!

نۆكەر بېشى ئېتىغا مىنىپ قۇيۇندەك چېپىپ چىقىپ كەتتى ـ دە، ھايال قالماي بىر تال ئامبۇر تېپىپ كەلدى.

— مۇنۇ قارا كۆڭۈل، نائىنساب شىكار بېگىنىڭ بىرتال ئېزىق چىشىنى سۇغۇرۇپ ئېلىپ بېشىغا قېقىڭلار، — دېدى سەيىدئەلى ئالپ، — ئۇ بۇنىڭدىن كېيىن كىشىنىڭ ھەققىگە قارا

سانىمايدىغان، يەۋالمايدىغان بولسۇن ھەم بۇ ئاچچىق ساۋاقنى كاللىسىدا مەھكەم ساقلىسۇن!

ئېزىق چىشىنى تارتىۋاتقاندا ئاغرىققا چىدىماي چىرقىراپ كەتكەن شىكار بېگى يۇلۇنغان ئېزىق چىشىنى بولقا بىلەن بېشىغا قېقىۋاتقان چاغدا داد ـ پەرياد كۆتۈرۈشكە ماجالى يەتمەي ھوشىدىن كەتتى.

سەييىدئەلى ئالپ نۆكەرلىرىگە بۇيرۇپ بىر تاغار ئۇن بىلەن بىر قاپاق ياغنى ئاتقا جايلاشتۇرغۇزدى، ئاندىن ئەللىك سەر كۈمۈش ئەپچىقتۇرۇپ ئايالغا تەڭلىدى.

— مەسىلە، بۇنى خىراجەت قىلىپ بالىلىرىنى ئوبدان باقسىلا. شىكار بېگىنىڭ گۇناھى ئۈچۈن ئۆزلىرىدىن كەچۈرۈم سورايمەن.

ھاياجانلانغان ئايالنىڭ كۆزىدىن ياش يامغۇر بولۇپ تۆكۈلدى.

— رەھمەت ئەمىر جانابلىرى، ئۇن بىلەن ياغنى ئالاي، لېكىن بۇ كۈمۈشنى ئالالمايمەن. بۇ ئىش ھەققىمگە ئارتۇق كېتىدۇ.

— ئالسىلا، بۇنى ئىش ھەققىلىرى ئۈچۈن ئەمەس، بالىلىرى ئۈچۈن بەردىم.

ئايال يەنە تىرەجەپ تۇرۇۋالسا ئەمىرنىڭ غەزەپ قىلىشىدىن ئەنسىرەپ كۈمۈشكە ئاۋايلاپ قول ئۇزاتتى.

— رەھمەت، ئەمىر جانابلىرى. ياراتقان ئاللاھ ئىگەم دۆلەتلىرىنى زىيادە قىلغاي، مۇرادلىرى ھاسىل بولغاي، ئاتنى ئوغلۇمدىن ھازىرلا ئەۋەتىپ بېرىمەن.

— ھاجەتسىز، ئاتنىمۇ سىلىگە بەردىم، — دېدى سەييىدئەلى ئالپ.

ئايال يېنىش ـ يېنىشلاپ رەھمەت ـ تەشەككۇر بىلدۈرگەنىچە ئاتنى يېتىلەپ بارگاھتىن چىقىپ كەتتى.

— بارگاھنى چۇۋۇڭلار، قارارگاھقا قايتىمىز! — دېدى شىكاردىن كۆڭلى قالغان سەييىدئەلى ئالپ نۆكەرلىرىگە قاراپ.

نۆكەرلەر چېدىرلارنى چۇۋۇپ، يۈك ـ تاقلارنى تېڭىپ تۇرۇشىغا ئون بەش ـ ئون ئالتە ياشلىق بىر ئوغۇل بالا ئاتقا ياۋىداق

مىنگىنىچە يېتىپ كەلدى ـ دە، ئاتتىن چۈشۈپ سەييىدئەلى ئالپقا سالام بەرگەندىن كېيىن مۇنداق دېدى:

— ئانام ئەمىر جانابلىرىنىڭ ياخشى كۆڭلىگە رەھمەت، ئات جەڭگە لازىم بولىدۇ، ئەمىر جانابلىرىغا ئاپىرىپ بەرگىن دېگەندى.

سەييىدئەلى ئالپ مەمنۇنلۇق بىلەن بېشىنى لىڭشىتتى.

— ۋالىدەڭگە رەھمىتىمنى يەتكۈزۈپ قويغىن ئوغلۇم، ئۇ- كىلىرىڭنىڭ ھالىدىن ئوبدان خەۋەر ئال.

بالا سەييىدئەلى ئالپقا سالام بېرىۋېتىپ خوشلاشتى. شۇ تاپ- تا قارارگاھقا قايتىپ كېتىۋاتقان سەييىدئەلى ئالپنىڭ كۆز ئال- دىغا بۇ دۇنياغا كۆز ئاچقىلى ئۇزۇن بولمىغان ئىككى ئوغلى كې- لىۋالغانىدى.

«ئېھ! پەرزەنتلىرىم، سىلەرنى شۇنداق سېغىندىم، سىلەرنى تېزرەك كۆرسەم، باغرىمغا باسسام...»

※ ※ ※

قەشقەر شەھىرىنى قامال قىلىپ يېتىۋېرىپ سەييىدئەلى ئالپلا ئەمەس، سەركەردە ـ لەشكەرلەرمۇ زېرىككەنىدى.

بۈگۈن ھەرقايسى قارارگاھلارنى كۆزدىن كەچۈرۈپ كېتىۋات- قان سەييىدئەلى ئالپنىڭ كاللىسىغا پىشىشقا باشلىغان بۇغدايلار- نى كۆرۈپ تۇيۇقسىز بىر ئەقىل كەلدى. تېخى تۈنۈگۈنلا ياراغ- بەردار[1] بەگ لەشكەرلەرنىڭ ئوزۇق ـ تۈلۈكىنىڭ تۈگەي دەپ قال- غانلىقىنى مەلۇم قىلغانىدى.

«توغرا، لەشكەرلەر بىكار تۇرغىچە بۇغدايلارنى ئورۇسۇن، بۇنداق قىلساق، بىرىنچىدىن، قوشۇنىنىڭ ئوزۇق ـ تۈلۈكىنى ھەل قىلغىلى، ئىككىنچىدىن، ئاقسۇ، ياركەنتتىكى خانئاشلىقىنى ئىقتىساد قىلغىلى، ئۈچىنچىدىن، قەشقەر شەھىرىدىكى سەمەر- قەنت لەشكەرلىرىنىڭ ئوزۇق ـ تۈلۈك مەنبەسىنى ئۈزۈپ تاشلى-

① ياراغبەردار — قورال ـ ياراغ، ئوزۇق ـ تۈلۈككە مەسئۇل كىشى.

غىلى بولىدۇ. ئىچىنىزلىقتا بىر تال دان قالمىسا، پىرھاجى مۇھەم-
-مەد شايەستە قانداق قىلىدىكىن قېنى، شۇ چاغدا شەھەردىن چىق-
-مىغىنىنى بىر كۆرەي...»

قەشقەر شەھىرى ئەتراپىدا مەخسۇس لەشكەرلەرنىڭ تەمىناتى
ئۈچۈن تېرىلغان بۇغدايلار بار ئىدى. سەييىدئەلى ئالىپ بۇ
بۇغدايلاردىن باشقا ئۇ تەرىپى توققۇزاق، ئوپال، بۇلاقسۇ، تاشمى-
لىق، بارىن، سۇلۇق، ياندۇرما، بۇ تەرىپى دۆلەتباغ، بېھىشكېرەم،
ئاقتاش ھەتتا تازغۇن، ئاقتۇ، ياپچانلارغىچە بېرىپ تۇتۇن بېگىدىن
يۇقىرى يۇرت ئاقساقاللىرى، بەگ ـ تۆرىلەرنىڭ بۇغدايلىرىنىمۇ
تولۇق يىغىۋالدى. يېرى يوق ئورتاقچى، يىللىقچىلارغا مەلۇم
مىقداردا ئاشلىق ئۆلەشتۈرۈپ بەرگەندىن باشقا، بارلىق ئاشلىقلار-
نى ئاقسۇغا يولغا سالدى، ھەتتا سامىنىنىمۇ قالدۇرمىدى.

قەشقەرنىڭ كۈز پەسلى ھەقىقەتەن مەمۇرچىلىق بولىدۇ. ئۇ-
زۇم، ئالما، ئامۇت، شاپتۇل، قوغۇن ـ تاۋۇزلار پىشىپ تۆكمە بو-
لىدۇ. مېۋە ـ چېۋىلەرنى تولا يېگەنلىكتىنمۇ ئەيتاۋۇر، لەشكەر-
لەرنىڭ ئىچى سۈرۈپ كەتكەنىدى. سەييىدئەلى ئالىپ بۇ ئەھۋالغا
دەسلىپىدە ئانچە ئېرەنشىمىدى، لېكىن بىر ھەپتە ئۆتكەندە ئىچى
سۈرگەن لەشكەرلەر كۆپىيىشكە باشلىدى.

ـــ ئەمىر كەبىر جانابلىرىغا مەلۇم بولغاي، ـــ دېدى بارگا-
ھى ئالىيغا جىددىيلەشكەن ھالدا كىرىپ كەلگەن باش ھەكىم، ـــ
لەشكەرلەرنىڭ ئەھۋالى تولىمۇ چاتاق، ئۇلارنىڭ ئىچ سۈرۈكىنى
توختىتىشقا پەقەتلا ئامال بولمايۋاتىدۇ. ھازىر ئون لەشكەردىن
تۆت ـ بەشىنىڭ ئىچى سۈرۈپ كېتىپ بارىدۇ، ئىچى سۈرگەنلەر-
نىڭ سانى بارغانسېرى كۆپىيىۋاتىدۇ. ئەگەر ئەھۋال مۇشۇنداق
داۋاملىشىۋەرسە يامان ئاقىۋەت كېلىپ چىقىشى مۇمكىن.

ـــ لەشكەرلەرگە مېۋە ـ چېۋىدىن پەرھىز تۇتۇش ھەققىدە
پەرمان بەرگەن ئىدۇققۇ؟ ـــ دېدى سەييىدئەلى ئالىپ، ـــ ئەجەبا
بۇنىڭ ئۇنۇمى بولمايۋاتقانمىدۇ؟ ھەكىم ـ تېۋىپلار ھەرقايسى
لەشكەرگاھلاردا دورا قايىنىتىۋاتاتتىغۇ؟

ــ ئۇ دورىلارنىڭ ئۈنۈمى بولمايۋاتىدۇ، ــ دېدى باش ھەكىم خىجىللىق بىلەن، ــ لەشكەرلەر ئارىسىدا ئىچ سۈرۈك كېسىلى خۇددى ۋابادەك يامراۋاتىدۇ. شول تاپتا بىر قىسىم لەشكەرلەرنىڭ ئورنىدىن تۇرغىدەك ماجالى يوق.

ئەينى يىلى سەمەرقەنتتە تۇتقۇن بولۇپ تۇرغاندا ئىچ سۈرۈك كېسىلىنىڭ دەردىنى يەتكۈچە تارتقان سەييىدئەلى ئالپ بىردىنلا جىددىيلەشتى، شۇ تاپتا ئاشۇ چاغدىكى ئازابلىرى ئېسىگە كېلىپ قالغاندى.

ــ دەرھال بىر ئامالىنى قىلسۇنلار. ياركەنت، خوتەندىن دورا، تېۋىپ ئەپكەلدۈرەمدۇق ـ يا؟

ــ ئەيىبكە بۇيرۇسىلىمۇ راست گەپنى قىلاي ھەزرىتىم. ياركەنت، خوتەندىن دورا، تېۋىپ ئەكەلدۈرۈپ بولغىچە لەشكەرلەرنىڭ ئەھۋالى ئېغىرلىشىپ كېتىشى مۇمكىن. ئىچى سۈرگەنلەر كۈندىن ـ كۈنگە كۆپىيىۋاتىدۇ، ھەر ئېھتىمالغا قارشى ئۇلارنى ئايرىۋېتىپ ئەملەش كېرەك.

باش ھەكىمنىڭ چىرايىدىكى تەشۋىش سەييىدئەلى ئالپقا دەرھال تەسىر قىلدى.

«لەشكەرلەرنىڭ ئىچ سۈرۈكى مېنىڭ ئاشۇ چاغدىكى ئىچ سۈرۈكىمگە ئوخشامدىغاندۇ؟ شۇ چاغدا ماڭىمۇ تېۋىپنىڭ دورىسى كار قىلماي، ئاخىرى كۆكلۇم تارتىپ ئىچكەن بىرنەچچە ئايقۇر قىمىز سەۋەب بولۇپ شىپا تاپقانىدىم. لەشكەرلەرگىمۇ قىمىز ئىچۈرسەك قانداق بولۇر؟ ھازىر قىمىزنىڭ تازا پىشىدىغان ۋاقتى، ئارتۇچنىڭ تاغلىرىغا چاپارمەن ئەۋەتسەم چارۋىچى قوۋملاردىن قىمىز تېپىپ كەلسۇنمىكىن...»

سەييىدئەلى ئالپ ئوي ـ خىيالىنى ھەكىمگە دېيىشكە ئالدىرىماي، لەشكەرلەرنىڭ ئەھۋالىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ باقماقچى بولدى. پۈتۈن قارارگاھلارنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، كېسەللەرنى يوقلاپ چىقىپ قاتتىق چۆچۈپ كەتتى. لەشكەرلەرنىڭ يېرىمى دېگۈدەك ئىچ سۈرۈكى بىلەن ئاغرىغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ

جەڭگە چىققۇدەكلا ئەمەس، ئۆزىنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئالغۇدەكمۇ
ماجالى يوق ئىدى. ناۋادا پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە شەھەردىن
چىقىپ جەڭگە ئۇندەپ قالسا، بۇ ئەھۋالدا ساق قالغان لەشكەرلەر
بىلەن تاقابىل تۇرماق تەس ئىدى.

«قىمىز ئەپكەلدۈرىدىغان ئىش ۋاقتىنچە تۇرۇپ تۇرسۇن.
ئەھۋال سىرتقا يېيىلىپ كېتىپ بولغىچە، لەشكەرلەرنى دەرھال
چېكىندۇرۇش كېرەك. ھېلىمۇ ياخشى بۇغدايلارنى ۋاقتىدا ئورۇ-
تۇۋالغان ئىكەنمەن...»

سەييىدئەلى ئالىپ ئەمدى ئىككىلىنىپ ئولتۇرمىدى، سەر-
كەردىلىرىگە لەشكەرلەرنى دەرھال ئاقسۇغا چېكىندۈرۈشكە پەرمان
بەردى:

— دەرھال ھارۋا تەييارلاڭلار، بىمارلار ئاگال چېكىنسۇن.
قارارگاھتا كېسەل تارقالغانلىقىنى ئاشكارىلىغانلارنىڭ كاللىسى
ئېلىنسۇن!

قىش كىرىپ بولغىچە قەشقەرنى ئېلىش ئۈمىدى يەنە ئۈزۈل-
گەن سەييىدئەلى ئالىپ بۇ يىل تۇرپانغا قايتالمايدىغانلىقىنى ھېس
قىلدى. ۋۇجۇدىنى ئېغىر ھەسرەت چىرمىۋالدى. ئۇز سۇلتان مە-
لىكىنى، تېخى چىرايىنىمۇ كۆرۈپ باقمىغان ئوغلى مۇھەممەد
ھەيدەرنى سېغىنىش ئازابى يۈرىكىنى قۇرتتەك غاجىلايتتى. لېكىن
ئۇنىڭ تۇرپانغا قايتىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى، قەشقەرنى ئالماي
تۇرۇپ تۇرپانغا قايتىشقا غۇرۇرى يول قويمايتتى.

«بۇنداق بولارنى بىلگەن بولسام مەلىكە بىلەن ئوغلۇمنى
ئېلىپ كېلىشكە بالدۇرراق چاپارمەن ئەۋەتەركەنمەن. ئۇلارنى يول
ئازابى تارتقۇزغىچە، قىش كىرىشتىن ئاۋۋال قەشقەرنى ئېلىپ
تۇرپانغا قايتارمەن دەپ ئويلىغانىدىم. ھوناق ھوناققا كەلمەي قوي-
دى ـ دە، كاساپەت. يەنە ساقلىساق سوغۇق چۈشۈپ كېتىدۇ، ئۇ-
نىڭغىچە ئۇلارنى بالدۇرراق يېنىمغا ئەكەلدۈرۈۋالاي...»

سەييىدئەلى ئالىپ ئۇز سۇلتان مەلىكە بىلەن ئوغلىنى تۇر-
پاندىن ئاقسۇغا ئېلىپ كېلىشكە چاپارمەن ماڭغۇزدى.

36

سەمەرقەنت.

رەسەتخانا قۇرۇلۇشى ئورنىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ كۆكسارايغا قايتىپ كەلگەن مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ كەيپىياتى تولىمۇ چاغ ئىدى. شۇ كۈنلەردە شەيخ نىزامىددىن خامۇش ئىشانىنىڭ رەسەتخانا ئورنىغا خانىقا سېلىش غوۋغاسى خېلىلا بېسىقىپ قالغان بولۇپ، مۇرىدىل ھىدايەتچىلەر، سوپى ـ دەرۋىشلەر قۇرۇلۇش ئورنىغا توپلىشىۋېلىپ چاتاق چىقارمايدىغان بولغانىدى. بىر مەزگىل توختاپ قالغان رەسەتخانا قۇرۇلۇشى قايتىدىن باشلانغان بولۇپ، مىمارلار، دىلكارلار، تاشچىلار، نىمكار ـ ئىشلەمچىلەر بۇ كاتتا ئىمارەتكە جىددىي ئىشلەۋاتاتتى.

يېقىندىن بېرى كەيپى خېلىلا چاغ بولۇپ قالغان مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ قەشقەردىن باشقا باش ئاغرىقى قالمىغاندەك قىلاتتى. سەمەرقەنت شەھىرىنىڭ ھاكىمى مىرانشاھ دورغا پات ـ پات پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە ئۇستىدىن شىكايەت قىلىپ تۇراتتى. ئىنىسى مىرزا ساتۇقخانىنىڭ ئۆلۈمى ۋەقەسىنى سۈرۈشتە قىلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلاتتى. پىرھاجى مۇھەممەد شايەستەمۇ قەشقەرنىڭ نۆۋەتتىكى ۋەزىيىتى ھەققىدە توختىماي مەلۇمات يوللاپ، قەشقەرنىڭ مۇھاسىرىدە قالغانلىقىنى، ئەمىر كەبىر سەيىدئەلى ئالپنىڭ قەشقەر تەۋەسىدىكى بارلىق بۇغدايلارنى ئورۇپ، ھەتتا سامانلىرىغىچە ئاقسۇغا ئېلىپ كەتكەنلىكىنى بايان قىلىپ لەشكىرىي ياردەم، ئوزۇق ـ تۈلۈك تەلەپ قىلاتتى. گەرچە پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە سەيىدئەلى ئالپ بىلەن بولغان جەڭنى پەردازلاپ، يېڭىلىپ قالغىنىنى يوشۇرۇپ، موغۇلىستان لەشكەر-

لىرىنىڭ قەشقەردىكى ئاشلىق ـ زىرائەتلەرنى بۇلاپ ـ تالىغانلى-
قىنى زىيادە كۆپتۈرۈپ مەلۇم قىلغان بولسىمۇ، مىرزا ئۇلۇغبەگ
ئايغاقچىلىرى ئارقىلىق، نەچچە مىڭلىغان سەمەرقەنت لەشكەرلى-
رىنىڭ جېنىغا زامىن بولغان «سالاي بېگىم» جېڭىنىڭ ئەمەلىي
ئەھۋالىدىن تولۇق خەۋەر تاپقان ۋە بۇ جەڭدىكى مەغلۇبىيەتتىن
غۇرۇرى ھاقارەتلەنگەندەك تۇيغۇغا كەلگەنىدى. ھەر قېتىم سەي-
يىدئەلى ئالپنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرگىنىدە ئەينى يىلى ئۇنى
ھىراتقا بىللە ئېلىپ بارماقچى بولغانلىقىغا قاتتىق پۇشايمان
قىلاتتى، نەزەربەندتىن بوشاتقىنىغا، ئۆلتۈرۈۋەتمىگىنىگە ئەپ-
سۇسلىناتتى. ئوردىدا سەييىدئەلي ئالپتەك تەدبىرلىك، باھادىر
سەركەردىلەرنىڭ كەملىكىدىن ھەسرەتلىنەتتى. پىرھاجى مۇھەم-
مەد شايەستەنىڭ ئىقتىدارسىزلىقىدىن ئاغرىناتتى، قەشقەرگە
لەشكەر ئەۋەتمەيمۇ سەييىدئەلى ئالپنىڭ ھۇجۇمىنى چېكىندۈرۈش
ھەققىدە باش قاتۇراتتى. پىرھاجى مۇھەممەد شايەستەنى قەشقەر-
دىن قايتۇرۇپ كېلىشنى كۆڭلىگە پۈككەن بولسىمۇ، ئورنىغا ئە-
ۋەتىدىغان مۇۋاپىق بىر ئادەمنى دىتلىيالمايۋاتقان مىرزا ئۇلۇغبەگ
ئەمىرلىرنى بىرمۇ بىر نەزەرىدىن ئۆتكۈزدى.

خاننىڭ كەيپىياتىنىڭ چاغلىقىنى، قاپىقىنى تۈرۈۋالماي
كۈلۈپ ئولتۇرغىنىنى كۆرۈپ ئەمىرلەر خېلى ئازادە ئولتۇرۇشات-
تى. ئادەتتە بۇنداق ۋاقىتلاردا ئانچە ـ مۇنچە چاقچاقمۇ بولۇپ
قالاتتى. مىرزا ئۇلۇغبەگ بىرەر ئېغىز چاقچاق باشلاپ بەرسىلا
ئەمىرلەر ئۇنىڭغا ماسلىشاتتى، تارتىنىپ كەتمەيتتى، بىر ـ بىـ-
رىنى گەپتە چۇشۇرۇشۇپ، خاننىڭ كۆڭلىنى ئېچىشقا ھەرىكەت
قىلىشاتتى.

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ كۆزى قەشقەرنىڭ ئەمىرلىكىدىن قاي-
تۇرۇپ كەلگەن سۇلتان مەلىك دوغلاتقا چۈشۈشى بىلەن ئۆزىنى
تۇتۇۋالالماي پىخىلداپ كۈلۈۋەتتى. سۇلتان مەلىك دوغلاتنىڭ يې-
نىدا خوجا شەرىپ كاشغەرىي ئولتۇرغانىدى، بۇ ئىككى ئەمىرنىڭ
باشقىچە يېقىنلىقىنى مىرزا ئۇلۇغبەگ ئوبدان بىلەتتى. شۇ تاپتا

بىر ـ بىرىگە يېقىن ئۇلتۇرغان بۇ ئىككى ئەمىرنى كۆرۈپ مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئېسىگە سۇلتان مەلىك دوغلات قەشقەرگە ئەمىر بولغان مەزگىلدە سەمەرقەنت سەرۋازلىرىنىڭ قەشقەر لەشكەرلىرىنى ئۆزلىرىگە چۆھرە بولۇشقا مەجبۇرلىغانلىقى كېلىپ قالغانىدى. ئادەتتىمۇ مەيلى مىرزا ئۇلۇغبەگ، مەيلى باشقا ئەمىرلەر بولسۇن سۇلتان مەلىك دوغلاتقا ئاشۇ چۆھرە ۋەقەسىنى تىلغا ئېلىپ چاقچاق قىلىشاتتى. سۇلتان مەلىك دوغلاتنىڭ ھەرىمىدە چۆھرە ساقلايدىغان يامان ئادىتى بار ئىدى، بۇنى مىرزا ئۇلۇغبەگدىن تارتىپ ئوردىدىكى چوڭ ـ كىچىك ئەمىرلەرنىڭ ھەممىسى بىلەتتى. خاننىڭ ئۆزىگە قاراپ كۇلگىنىنى كۆرۈپ سۇلتان مەلىك دوغلات بىرئاز ئوڭايسىزلاندى، چىرايىغا سۇس قىزىللىق يۈگۈردى. خاننىڭ كەيپى چاغ ۋاقىتلاردا داۋاملىق قەشقەردىكى ئاشۇ چۆھرە ۋەقەسىنى تىلغا ئېلىپ چاقچاق قىلىدىغانلىقىنى بىلىدىغان سۇلتان مەلىك دوغلات شۇ دەقىقىدە خاننىڭ كۇلكىسىنىڭ سەۋەبىنى بىلىپ قالغانىدى. ئادەتتە ئەرلەر ئۈچۈن چۆھرە ساقلاش، بەچچىۋازلىق قىلىش ئەيىبلىك ئىش سانىلاتتى. باشقىلار ئۇنداق ئادەمنى پاسىق دەپ زاڭلىق قىلاتتى، كۆزگە ئىلمايتتى، شۇ سەۋەبتىن ئەمىرلەر چۆھرە ساقلىسا باشقىلاردىن مەخپىي تۇتاتتى. ئاشۇ چۆھرە ۋەقەسى سەۋەبلىك، ھەرىمىدە چۆھرە ساقلىغانلىقى ئاشكارىلىنىپ قالغان سۇلتان مەلىك دوغلات ئوردىدا باش كۆتۈرەلمەس بولۇپ قالغانىدى. ئەمىرلەر داۋاملىق ئاشۇ ئىشنى تىلغا ئېلىپ تۇرۇپ ئۇنى چاقچاق نىشانى قىلاتتى، تېرىكتۇرەتتى. شۇ تاپتا ئۇ خاننىڭ كۇلگىنىنى كۆرۈپ قاتتىق خۇدۇكسىرەپ تۇرسىمۇ، چاندۇرماسلىققا تىرىشىپ ھىجىيىشقا مەجبۇر بولدى.

ــ ئىككىلىرى ئەجەب يېقىن ئولتۇرۇشۇپتىلىغۇ، ــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ كۇلكىسىنى توختىتىپ تۇرۇپ، ــ بۇنداق ئولتۇرۇۋالسىلا قايسىلىرى قايسىلىرىنىڭ چۆھرىسىدە ئىكەنلىكىنى تازا ئېنىق ئايرىغىلى بولمايدىكەن.

ئەمىرلەر مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ «چۆرىسىدە» دېگەن سۆزنى قەستەن «چۆھرىسىدە» دەپ تەلەپپۇز قىلىش ئارقىلىق سۆز ئويۇنى چىقىرىۋاتقانلىقىنى بىلىپ قاقاھلاپ كۈلۈشۈپ كەتتى.

ــ ئالىيلىرىغا مەلۇم بولغاي، ــ دېدى ئەمىر سۇلتان جاندار چاقچاقنى تېخىمۇ ئاۋۇتۇپ، ــ كەمىنەلىرىنىڭ ھېس قىلىشىچە، مىرزا خوجا شەرىپ كاشغەريى جانابلىرى سۇلتان مەلىك دوغلات جانابلىرىنىڭ چۆھرىسىدە.

ساراي ئىچىنى يەنە گۈررىدە كۈلكە قاپلىدى. ئەمىرلەر تۇشمۇ تۇشتىن ھۇجۇمغا ئۆتۈپ چاقچاقنى ئەۋجىگە چىقاردى.

ــ ياق، خاتالاشتىلا، ــ دېدى ئوردا ياساۋۇل ئەمىرى، ــ سۇلتان مەلىك دوغلات جانابلىرى مىرزا خوجا شەرىپ كاشغەريى جانابلىرىنىڭ چۆھرىسىدە.

ــ يوقسۇ، ھەر ئىككىلىرى خاتالاشتىلا. بۇ ئىككىيلەن بىر ـ بىرىنىڭ چۆھرىسىدە.

ــ ھە ئەمدى بىلدىم. نېمانچە يېقىنچىلىق قىلىشىدىكىن دېسەم، ئۆتنە قىلىشىدىكەن ـ دە!

ــ سارايدىمۇ كۈن ئارىلاپ ئالدى ـ كەينى ئولتۇرۇشىدۇ بولمىسا.

مىرزا ئۇلۇغبەگ يوتىسىغا شاپىلاقلاپ كۈلەتتى. ئەمىرلەر ئۇنىڭ كۆڭلىنى كۆتۈرۈش ئۈچۈن چاقچاقنى توختاتماي ئەۋجىگە چىقىراتتى. چاقچاقنىڭ نىشانى بولۇپ قالغان ئىككى ئەمىر دەماللىققا جاۋاب قايتۇرالماي، كۈلكىگە قوشۇلۇپ ھىجىيىشاتتى. «چۆھرە» دېگەن سۆز بىلەنلا ئۇجۇقۇپ كەتكەن سۇلتان مەلىك دوغلاتنىڭ بۇ چاقچاقلارغا جاۋاب قايتۇرغىدەك ماجالى قالمىغانىدى. ئەمما مىرزا خوجا شەرىپ كاشغەريى خېلىلا ھازىر جاۋاب، گەپدان ئادەم ئىدى. ئادەتتىمۇ چاقچاق سورۇنىدا باشقىلارغا ئالدىراپ گەپ بەرمەيتتى، چاقچاقتا يېڭىلىپ قالىدىغان ۋاقىتلىرى تولىمۇ ئاز بولاتتى.

ــ شۇنداق، ــ دېدى خوجا شەرىپ كاشغەريى «گاھىدا ئال-

دى ـ كەينى ئولتۇرۇشىدۇ» دەپ چاقچاق قىلغان ئەمىرگە قاراپ، — گاھى ـ گاھىدا جانابلىرىنىڭ كەينىدىمۇ ئولتۇرىمەن.

— كەلدى ـ كەلدى، نەق جايىغا كەلدى، — دېدى خوجا شەرىپ كاشغەرىينىڭ ھازىر جاۋابلىقىغا قايىل بولغان مىرزا ئۇلۇغبەگ يوتىسىغا شاپىلاقلاپ كۈلگىنىچە.

خاننىڭ ماختىشىغا ئېرىشكەن خوجا شەرىپ كاشغەري مەغرۇرلۇق بىلەن گىدەيدى.

— ئۇنداقتا بىزمۇ جانابلىرىنىڭ كەينىدە گاھ ـ گاھ ئولتۇرساق بولغۇدەك، — دېدى ھېلىقى ئەمىر قايتىلاپ ھوجۇمغا ئۆتۈپ.

خوجا شەرىپ كاشغەري دەرھال جاۋاب قايتۇردى:

— ئېھتىيات قىلىپراق ئولتۇرسۇنلار. ئارقىلىرىغا ئۇچۇپ كەتسىلە ئىككى پۇتلىرىدىن كۆتۈرۈۋېلىشقا توغرا كېلىدۇ.

سارايدا كۆتۈرۈلگەن كۈلكە خېلى ئۇزاق داۋاملاشتى.

— ئاڭلىسام قەشقەردە ھىز تولا دەيدۇ، راستمۇ؟ — سورىدى مىرزا ئۇلۇغبەگ خىرىلداپ كۈلگىنىچە خوجا شەرىپ كاشغەرىيگە چاقچاق قىلىپ.

ئەمىرلەرنىڭ ھەممىسى يالت ئېتىپ خوجا شەرىپ كاشغەرىيگە قارىدى. مىرزا ئۇلۇغبەگ چاقچاقتا يۆلەپ جاۋاب بەرمەك ناھايىتىمۇ قىيىن بىر سوئالنى سورىغانىدى. ئۇ بۇ سوئالى ئارقىلىق خوجا شەرىپ كاشغەرىينىمۇ، توختىماي باش ئاغرىقى تېپىپ بېرىۋاتقان قەشقەرلىكلەرنىمۇ مەسخىرە قىلىش مۇددىئاسىغا تولۇق يەتكەنىدى. ئادەتتە پۇرسەت تاپسىلا خانغا خوش ـ خوش ئېتىپ، خۇشامەت قىلىپ تۇرىدىغان خوجا شەرىپ كاشغەرىي كىندىك قېنى تۆكۈلگەن يۇرتىنىڭ ھاقارەتلىنىشىگە ھېجىيىپ قاراپ تۇرغۇسى، «شۇنداق ئالىيلىرى» دەپ خاننىڭ كۆڭلىنى خۇش قىلغۇسى كەلمىدى. ئەگەر «راست، شۇنداق» دەپلا قويسا ئەمىرلەرنىڭ مۇشۇ گەپكە ئېسىلىۋېلىپ ئۆزىگە ئارام بەرمەيدىغانلىقىنىمۇ دەرھال ھېس قىلدى. ئۇ سارايدىكى ئەمىرلەرنىڭ ئۆزد ـ

گە مەسخىرىلىك تىكىلگەن كۆزلىرىگە تەكشى بىر قارىۋېتىپ جاۋاب بەردى:

— راست ئېيتىدىلا ئانىھەزرىتىم، قەشقەرگە سەمەرقەنتلىك-لەر كەلگەندىن بېرى ھىنز تولا بولۇپ قالدى.

خوجا شەرىپ كاشغەرىيدىن بۇنداق جاۋابنى كۈتمىگەن مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ چىرايىدىكى كۈلكە شىپپىدە ئۆچتى، ئەمىرلەرنىڭ نەپەس ئېلىشى بىردىنلا تېزلەشتى ۋە ھودۇقۇپ مىرزا ئۇلۇغبەگ-كە قاراشتى.

— ئەدەپسىز، — دېدى باياتىن بېرى چاقچاققا ئارىلاشماي كۆزىنى يېرىم يۇمغىنىچە تەسۋى سىيرىپ ئولتۇرغان شەيخۇل-ئىسلام بۇرھانىددىن قاپىقىنى تۈرۈپ، — مۇشۇنداقمۇ گەپ قىلامدىغان، قىبلىگاھىمىزدىن دەرھال شەپقەت تىلىسىلە!

شۇ دەقىقىدە خوجا شەرىپ كاشغەرىينىڭ سۇر باسقان، ئال-دىراپ قىلغان گېپىگە قاتتىق پۇشايمان قىلغان، ۋۇجۇدىنى ۋە-ھىمە چۇلغىۋالغانىدى. ئۇ تاتارغان ھالدا مىرزا ئۇلۇغبەگكە قاراپ دۇدۇقلىدى:

— مە... مە... مەن...

— ھاجەتسىز، — دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ چىرايىغا دەرھال كۈلكە يۈگۈرتۈپ، — كونىلار گەپكە گەپ توغرا كەلگەندە ئاتاڭ-دىنمۇ يانما، دەپتىكەن، خوجا شەرىپ كاشغەرىينىڭ بۇ چاقچىقىنى گۇناھقا جورۇساق ياخشى بولماس.

خوجا شەرىپ كاشغەرىينىڭ پۇت ـ قولىغا قايتىدىن جان كىردى، چوڭقۇر يارنىڭ لېۋىدىن يانغاندەك يەڭگىل نەپەس ئالدى ـ دە، مىرزا ئۇلۇغبەگكە قاراپ بېشىنى ئەگدى.

— ئالىيلىرى دانادۇر. شۆپۈك ئېغىزلىق قىلىپ، ئەدەپتىن چىقىپ، ھۆرمەتسىزلىك قىلىپ قويغىنىمغا مىڭ مەرتە ئەپۇ سورايمەن!

مىرزا ئۇلۇغبەگمۇ چاقچاق قىلدىم دەپ ئۆزىنى تۇتۇۋالالماي قەشقەرنى، قەشقەرلىكلەرنى مەسخىرە قىلىپ چوڭ خاتالىقتا يول

قويغانلىقىنى ھېس قىلغانىدى. خوجا شەرىپ كاشغەرىينىڭ كۆزلىمىگەن يەردىن بەرگەن جاۋابى ئۇنى خېلىلا سەگىتكەنىدى.

— پوققا چالما ئاتسا يۈزىگە چاچراپتۇ دېگىنى شۇ ـ دە، — دېدى مىرانشاھ دورغا ئوت قۇيرۇقلۇق قىلىپ، — قىبىلىگاھىمىزنىڭ ئول چاقچىقىنى كۆلۈپ ئۆتكۈزۈۋەتسىلە نېمە بولىدۇ؟ قەشقەرلىك دېگەنگۇ زادى قائىدە ـ يوسۇننى بىلمەيدىغان تومپاي خەق.

— كەچۈرسىلە ھاكىمبەگ جانابلىرى، — دېدى بايىقى ۋەھىمىدىن خېلىلا يەڭگىللەپ قالغان خوجا شەرىپ كاشغەرىي، — تومپايلىقىمدىن بىلمەي قاپتىمەن، پۇرسىتى بولۇپ قالسا ئۆزلىرىنى كۆلۈپ تۇرۇپ ئۆتكۈزەرمەن.

خوجا شەرىپ كاشغەرىينىڭ كېلىشتۈرۈپ قىلغان بۇ چاقچىقى سارايدىكى ئېغىر كەيپىياتنى قايتىدىن جانلاندۇردى. مىرزا ئۇلۇغبەگكە ئەگىشىپ ھەممىسى قاقاھلاپ كۆلۈشتى.

— بۈگۈن چاقچاق چۆھرىسىنى ئەگىپ كېتەلمەيدىغۇ زادى، ھەممىلىرى سارايدىن يانغاندا غۇسلى قىلىشىۋالارلا، — دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ تېلىقىپ كۆلگىنىچە. ئۇنىڭغا مىرانشاھ دورغىنىڭ دەماللىققا جاۋاب قايتۇرالماي تېرىكىپ قېلىشى تېخىمۇ كۆلكىلىك تۇيۇلغانىدى، — چاقچاقنى بولدى قىلايلى ئەمدى، سەلتەنەت ئىشلىرىغا شەيتان ئارىلاشمىسۇن. ئەمەلىيەتتە مەيلى سەمەرقەنت، مەيلى قەشقەر بولسۇن ھەر ئىككىسى ئاتا ـ ئەجدادلىرىمىزنىڭ ۋەتەنلىرىدۇر. ھەر ئىككى يۇرتتىكى ئەل ـ رەئىيەت قوۋم ـ قېرىنداشلىرىمىزدۇر. مەيلى تەڭرىتاغ ئېتەكلىرىدىكىلەر بولسۇن، مەيلى ئىككى دەريا① ۋادىسىدىكىلەر بولسۇن ھەممىسى بىر قوۋمدۇر، — مىرزا ئۇلۇغبەگ قەددىنى رۇسلىۋېلىپ گېپىنى داۋام قىلدى، — ئەسلى مەقسەتكە كېلەيلى. ئول قەشقەر ئەمىرى پىرھاجى مۇھەممەد شايەستەنىڭ ئوردىغا يوللىغان مەلۇماتىدىن ھەممىلىرىنىڭ خەۋەرلىرى بار. شول كۈنلەردە قەشقەر ئېغىر

① ئىككى دەريا — ئامۇ، چۇ دەرياسىنى دېمەكچى.

تەھلىكە ئاستىدىدۇر، بۇنى مۇۋاپىق ھەل قىلىش ئۈچۈن تەدبىر كۆرسەتسۇنلار.

ئەمىرلەر بىر ـ بىرىگە قاراپ جىم بولۇشتى.

— ئول پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە قەشقەرنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىدى ئالىيلىرى، — دېدى مىرانشاھ دورغا، — مېنىڭچە قەشقەرگە ئىستېداتلىق ئەمىردىن بىرنى تەيىن ئەتكەيمىز.

مىرانشاھ دورغىنىڭ ئاداۋەت يۇزىسىدىن بەرگەن تەكلىپى مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ كۆڭلىدىكى ئوي ـ خىيالى بىلەن بىر يەردىن چىقىپ قالغانىدى.

— خوش، پىرھاجى مۇھەممەد شايەستەنى قايتۇرۇپ كەلسەك كېلەيلى، لېكىن ئورنىغا كىمنى ئەۋەتسەك بولۇر؟

ئەمىرلەر يەنە بىر قېتىم بىر ـ بىرىگە قاراشتى. ئەلۋەتتە، ئوردىدىكى يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمىرلەرنىڭ قەشقەرگە بارغۇسى يوق ئىدى. مەنسەپ تەمەسىدە تۇرغان تۆۋەن دەرىجىلىك ئەمىرلەرنىڭ يۈرەكلىرى ئويناپ كەتتى. ئەمىرلەرگە نەزەر تاشلاپ ئولتۇرغان مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ كۆزى خوجا شەرىپ كاشغەرىيگە چۈشۈشى بىلەن كاللىسىغا پاللىدە بىر خىيال كەلدى.

— ئول قەشقەرنىڭ ئەمىرلىكىگە يەنىلا خوجا شەرىپ كاشغەري جانابلىرىنى ئەۋەتەيلى، — دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ، — دەرگاھىمىزدا قەشقەرنىڭ ئوي ـ دۆڭىنى، قەشقەرلىكلەرنىڭ خۇي ـ پەيلىنى ئۇنىڭدەك پىششىق بىلىدىغان ئادەم يوقتەك قىلىدۇ.

ئەمىرلەر يالت ئېتىپ خوجا شەرىپ كاشغەرىيگە قارىدى. خاننىڭ قەشقەرگە ئۆزىنى بۇيرۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ تۇرغان يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمىرلەر خاتىرجەم بولۇپ، يەڭگىل بىر نەپەس ئالدى. مەنسەپ تەمەسىدە قەشقەرگە بېرىشنى ئارزۇ قىلىشقان تۆۋەن دەرىجىلىك ئەمىرلەرنىڭ كۆزلىرىدىن ھەسەت ئۇچقۇنلىدى، كۆڭلى يېرىم بولۇپ ئۇھ تارتىشتى. خوجا شەرىپ كاشغەرىينىڭ ۋۇجۇدىنى بولسا زىددىيەتلىك خىياللار چىرمىۋالغانىدى. ئۇ سەمەرقەنتكە كەلگەندىن بېرى مىرزا ئۇلۇغبەگ ئۇنىڭغا ئەمىرلىك

مەرتىۋىسىنى بەرگەن بولسىمۇ، ئەمما بىرەر دۆۋلەتنىڭ ئەمىرلى-
كىدىن ئىبارەت ئەمەلىي ھوقۇقنى بەرمىگەنىدى. ئۇنىڭ ھازىرقى
ئەمىرلىك مەرتىۋىسى نامدىلا بار، ئىپتى ئۇلۇغ، سۈپرىسى قۇرۇق
مەنسەپ ئىدى، مۇشۇ سەۋەبتىن ئۇنىڭ خىيلىلا قورساق كۆپۈكى
بار ئىدى. شۇ تاپتا قەشقەرنىڭ ئەمىرلىك مەنسىپى قولىغا
ياغدەك خۇشياققان بولسىمۇ، ئەمما كۆڭلىنىڭ بىر يەرلىرى يەنىلا
قەشقەرگە بېرىشنى خالىمايتتى. ئۇ قەشقەر خەلقىنىڭ ئۆزىنى مۇ-
ناپىق، ساتقىن، تۇزكور دەپ ھاقارەتلىشىدىن ئەنسىرەيتتى. ئۇ-
نىڭسىزمۇ ئەشەددىي رەقىبى سەييىدئەلى ئالپ قەشقەرنىڭ بوسۇ-
غىسىغا كېلىپ قىلىچ يالىڭاچلاپ تۇراتتى. ئىچىنى تىڭشاپ تۇرۇ-
ۋېرىشكە پېتىنالمىغان خوجا شەرىپ كاشغەرىي ئورنىدىن تۇرۇپ،
خانغا رەھمەت ئېيتىشقا مەجبۇر بولدى:

— ئادالەتپاناھىمىزنىڭ ھىممىتىگە ھەشقاللا!

— مىرزا خوجا شەرىپ كاشغەرىي جانابلىرىنى قەشقەرگە
يالغۇز يولغا سېلىپ قويساق ياخشى بولماس، — دېدى باياتىن بې-
رى كۆڭلىگە كەچكەن خىيالىنى دەيمۇ ـ دېمەيمۇ دەپ ئىككى تا-
يىن بولۇپ تۇرغان شەيخۇلئىسلام بۇرھانىددىن تەۋازۇ بىلەن ئې-
گىلىپ تۇرۇپ، — لەشكىرىي دۆۋلەتنىڭ ياندىش ئەمىرى پىرمۇ-
ھەممەد بارلاسنى قەشقەرنىڭ ئەمىر لەشكەرلىكىگە تەيىن قىلىپ
خوجا شەرىپ كاشغەرىي جانابلىرىغا ھەمراھ قىلايلى. چۈنكى، ھا-
زىر قەشقەر تىنچ ئەمەس، موغۇلىستان لەشكەرلىرىنىڭ تەھلىكە-
سىدە تۇرۇۋاتىدۇ. بىر سەركەردىنىڭ بىللە بېرىشى قەشقەرنىڭ
ۋەزىيىتى ئۈچۈن پايدىلىق.

پىرمۇھەممەد بارلاس شەيخۇلئىسلام بۇرھانىددىنىنىڭ جىيەنى
ئىدى. ئۇ لەشكىرىي دۆۋلەتنىڭ ئەمىرى ئەمىر سۇلتان جاندار بى-
لەن چىقىشالمايتتى، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت باشقا ئوردا
ئەھلىگىمۇ ئايان ئىدى. بابا شەيخۇلئىسلام جىيەنىنى قەشقەرنىڭ
ئەمىرلىكىگە تەۋسىيە قىلىشنى ئويلىغان بولسىمۇ، ھەدېسىلا ئە-
مىر سۇلتان جاندارنىڭ ئۈستىدىن دادخورلۇق قىلىپ يۈرگەن

جىيەنىنىڭ مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئالدىدا ئانچە ئېتىبارى يوقلۇقىنى ھېس قىلىپ بىرئاز ئىككىلىنىپ قالغانىدى، ئەمەلىيەتتە قەشقەرنىڭ ئەمىرلىكى بىلەن لەشكىرىي دىۋانىنىڭ ئەمىرلىكىنىڭ دەرىجىسى تەڭ ئىدى.

«لەشكىرىي دىۋاندا ئەمىر سۇلتان جاندار بىلەن چىقىشالماي زىتلىشىپ ئۆتكىنىدىن، يىراققا كېتىپ قالسىمۇ، مەنسىپىنى بىر دەرىجە ئۆستۈرۈپ قەشقەرنىڭ ئەمىر لەشكەرلىك مەنسىپىنى تۇتقىنى ئەۋزەل. مۇنۇ خوجا شەرىپ كاشغەرىي قەشقەردە ھەرگىز ئۇزاق تۇرالمايدۇ، ھامىنى سەمەرقەنتكە قايتىپ كېلىدۇ. ناۋادا ئۇ سەمەرقەنتكە قايتىپ كەلسە، قەشقەرنىڭ ئەمىرلىكىمۇ پىرمۇھەممەد بارلاسقا قالىدۇ. مەنمۇ ئۇنىڭ دادخورلۇقىدىن، باش ئاغرىقىدىن قۇتۇلىمەن. ئوردىدا تۇرۇۋەرسە مەنسىپى ھەرگىز ئۆسمەيدۇ...»

ــ مېنىڭچىمۇ سەركەردە پىرمۇھەممەد بارلاس قەشقەرنىڭ ئەمىر لەشكەرلىكىگە ئەڭ مۇۋاپىق، ــ دېدى ئەمىر سۇلتان جاندار شەيخۇلئىسلام بۇرھانىددىنىنىڭ خىيالىنى بۆلۈپ.

ھەئە، شۇ تاپتا ئەمىر سۇلتان جاندارمۇ بۇ كۈشەندىسىدىن قۇتۇلۇشنى ئارزۇ قىلاتتى، شۇڭا شەيخۇلئىسلام بۇرھانىددىنىنىڭ تەكلىپىنى قوللاۋاتاتتى.

بىردەمدىلا قەشقەرنىڭ لەشكىرىي ھوقۇقىنىڭ باشقىلارغا ئايرىپ بېرىلگەنلىكىگە نارازى بولغان خوجا شەرىپ مىرزا ئۇلۇغبەگكە قاراپ تەۋازۇ بىلەن ئېگىلدى:

ــ قىبلىگاھىمغا ماقۇل كەلسە، كەمىنەلىرى يەنىلا قەشقەرگە بارمىساممىكىن، پىرمۇھەممەد بارلاس جانابلىرى قەشقەرنىڭ ئەمىرلىكىنىمۇ زىممىسىگە ئالسا.

خوجا شەرىپ كاشغەرىينىڭ ئوي ـ خىيالىنى سەزگەن مىرزا ئۇلۇغبەگ قاپىقىنى تۈردى:

ــ پەرمانغا سەركەشلىك قىلمىسۇنلا!

ــ ھەددىم ئەمەس، ــ دېدى خوجا شەرىپ كاشغەرىي قول

باغلاپ تۇرۇپ، ــ بابا شەيخۇلئىسلام بۇرھانىددىن جانابلىرى
ئېيتقانىدەك، قەشقەرنىڭ ۋەزىيىتى تولىمۇ خەتەر ئىچىدىدۇر.
قەشقەرگە تەھلىكە سېلىپ تۇرغان موغۇلىستان سەركەردە ـ
لەشكەرلىرىگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن بىر يەكدىن قول، بىر ياقىد ـ
دىن باش چىقىرىپ، پۇختا، ئەتراپلىق تەدبىر كۆرۈش تولىمۇ زۆ ـ
رۈردۇر. ئالىيلىرى چوڭ ئىشەنچ بىلەن زىممىمىزگە يۈكلىگەن بۇ
ۋەزىپىنى جان ـ دىلىمىز بىلەن ئورۇنداشقا ئەلۋەتتە ئىشەنچىمىز
باردۇر. بىراق، ناۋادا كېرەك ھۆكۈمىمىز لەشكىرىي دىۋانغا ئۆت ـ
مىسە ياكى تەدبىر ـ مۇددىئايىمىز لەشكىرىي دىۋانىنىڭ ئەمىرى
بولمىش پىرمۇھەممەد بارلاس جانابلىرىنىڭ كۆڭلىگە خوپ كەل ـ
مىسە، ئىشلار يۇرۇشمەي ئالىيلىرىنىڭ ئالدىدا يەرگە قاراپ قالد ـ
دىغان ئىش بولۇپ قالىدۇ، كەمىنەلىرىنىڭ ئەندىشىسى ھەم مۇد ـ
دىئاسى مانا مۇشۇ.

خوجاشەرىپ كاشغەرىي كۆڭلىدىكىنى ئوچۇقلا دەۋەتكەنىدى.
ئۇنىڭ مۇددىئاسىنى چۈشەنگەن مىرزا ئۇلۇغبەگ بىر دەقىقە ئوي ـ
لىنىۋالغاندىن كېيىن ئېغىز ئاچتى:

ــ پىرمۇھەممەد بارلاس قەشقەر لەشكىرىي دىۋانىنىڭ ئەمىر ـ
لىكىگە تەيىن ئېتىلگەي، ئەمما لەشكىرىي دىۋان يەنىلا ئەمىر
خوجا شەرىپ كاشغەرىينىڭ جوغقۇرىشىدا بولغاي، ھەر ئىككىلىرى
ئوبدان كۆمەكلەشكەيلا!

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ مۇشۇنداق پەرمان جاكارلىشىنى ئارزۇ
قىلغان خوجا شەرىپ كاشغەرىي خېلىلا خاتىرجەم بولدى.

ــ پەرمانبەردارمەن! ــ دېدى ئۇ ئالدىغا بىر قەدەم چىقىپ.

مەنسىپىنىڭ ئۆسكەنلىكىدىن ھاياجانلىنىپ تۇرغان پىرمۇ ـ
ھەممەد بارلاس، مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ پەرمانىنى ئاڭلاپ لاسسىدە
بولۇپ قالدى، لېكىن نارازىلىقىنى ئىپادىلەشكە پېتىنالمىدى.

ــ پەرمانبەردارمەن! ــ دېدى پىرمۇھەممەد بارلاس بوشقىنە.

مىرزا ئۇلۇغبەگ پىرمۇھەممەد بارلاسنىڭ چىرايىغا قاراپمۇ
قويماي يەنە پەرمان جاكارلىدى:

— ئول پىرھاجى مۇھەممەد شايەستەنىڭ ئەمىرلىك مەنسىپى ئېلىپ تاشلىنىپ، سەمەرقەنتكە قايتۇرۇپ كېلىنگەي!

— ئالىيلىرى دانادۇر، — دېدى پىرھاجى مۇھەممەد شايەستەنىڭ مەنسىپى ئېلىپ تاشلانغانلىقىدىن خۇش بولغان مىرانشاھ دورغا.

— ئەمىرلەرگە ئىجازەت، سارايدىن يانسۇنلار! — دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ.

— ئانھەزرىتىم ئامان بولغايلا!

ئەمىرلەر مىرزا ئۇلۇغبەگ كۆكسارايدىن چىقىپ كېتىپ بولغىچە قول باغلاشقىنىچە ئېگىلىپ تۇرۇشتى.

خوجا شەرىپ كاشغەري بىلەن پىرمۇھەممەد بارلاس ئىككى كۈندىن كېيىن قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقتى.

37

«قەشقەرنىڭ قىشى ئاز، سوغۇقى ئەتىياز» دېگەن گەپ بىكار چىقمىغان بولسا كېرەك. بۇ يىل ئەتىياز قەشقەردە سوغۇق باشقىچە قاتتىق بولدى. گەرچە نورۇز بايرىمى يېقىنلاپ قالغان بولسىمۇ، ھاۋا جۇدۇنلۇق ئىدى. ئاسمانىنىڭ ئۆگزىسى تېشىلىپ كەتكەندەك توختىماي يامغۇر يېغىۋاتاتتى، يامغۇرغا ئارىلىشىپ ئازچە ـ مۇنچە قارمۇ ئۇچقۇنداپ قوياتتى. كوچا ـ رەستىلەر پاتقاقتا مىچىلداپ كەتكەندى.

قەشقەرگە زور ئۈمىد بىلەن كەلگەن خوجا شەرىپ كاشغەرىينى غەم بېسىۋالغاندى. ئۇ دەسلەپتە سەمەرقەنتتىن بىللە كەلگەن پىرمۇھەممەد بارلاسنى ئەمىر لەشكەرلىك مەرتىۋىسىنى پەش قىلىپ ئۆزىگە ئانچە ئىتائەت قىلماسلىقىدىن ئەنسىرىگەند-

دى، ئۇزاق ئۆتمەيلا ئۇنىڭ گەرچە سىپاھ بولسىمۇ، لەشكىرىي ئىشلارغا ئانچە زوقى يوقلۇقىنى، بۇيرۇقۋازلىق قىلىپ ئۆزىنى كۆرسىتىشكە ئامراقلىقىنى، باي ـ زەردارلاردەك سۆلەتلىك كىيىنىپ، بىر توپ ئالىقاناتلار بىلەن سازەندە ـ رەققاسلارنى ئەتراپىغا جۇغلىۋېلىپ مەي ـ شاراب، بەزمە ـ مەشرەپلەرگە بېرىلىپ كەتكەنلىكىنى، مال ـ دۇنيا جۇغلاشقا ئالاھىدە ھېرىسمەنلىكىنى ھېس قىلىپ خېلىلا خاتىرجەم بولدى. قەشقەر خەلقى «پىرھاجى مۇھەممەد بىلەن پىرمۇھەممەد» دېگەن ئىسمىنىڭ پەرقى يوق دەپ، ئۇنىڭغا «پىرمۇھەممەد يېڭى» دەپ لەقەم قويۇۋالغانىدى. پىرمۇھەممەد بارلاس مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ پەرمانىغا ئىتائەت قىلىشنى ئويلىدىمۇ ياكى قەشقەرنىڭ ئىشلىرىنى خوجا شەرىپ كاشغەرىيگە ئوڭچە تاشلاپ بېرىپ، بىر مەزگىل پۇرسەت كۈتمەكچى بولدىمۇ ئەيتاۋۇر، ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا ئانچە ئارىلىشىۋالمايتتى. خوجا شەرىپ كاشغەرىي تاغدەك غەم ئاستىدا بىر قولىنى ئون قىلالماي يۇرگىنى بىلەن، ئۇ بۇ ئىشلارغا ئازراقمۇ باش قاتۇرۇپ كەتمەيتتى، پەرۋايى پەلەك ھالدا ئۆزىنىڭ كۆڭۈل خۇشلۇقىنىڭ ئاۋارىچىلىقىدا يۇرەتتى.

ئامبارلاردا ئاشلىقنىڭ كەمچىللىكى خوجا شەرىپ كاشغەرىينىڭ بېشىنى قاتۇراتتى. ئالدىنقى يىلى سەيىدئەلى ئالىپ قەشقەر تەۋەسىدىكى بۇغدايلارنى ئورۇپ ئەپكەتكەنلىكى ئۈچۈن ئىسكىلاتقا ئاشلىق كىرىم بولمىغانىدى. پىرھاجى مۇھەممەد شايەستە بولسا سەيىدئەلى ئالىپ قامالنى بوشىتىپ ئاقسۇغا كەتكەندىن كېيىنمۇ شەھەردىن چىقىشقا پېتىنالماي، ئاشلىق يىغىشقا كۆڭۈلشىمىگەن، ئامبارىدىكى بار ئاشلىقنى يەپ ياتقانىدى. خوجا شەرىپ كاشغەرىي مىرزا ئۇلۇغبەگدىن ئاشلىق تەلەپ قىلىپ مەلۇمات يوللىغان بولسىمۇ تېخىچىلا خەۋەر كەلمەيۋاتاتتى. ئاشلىق مەسىلىسىنى ھەل قىلالمىغانلىقى ئۈچۈن قەشقەر تەۋەسىدىكى خەلقتىن بىر تۈمەن لەشكەر ئېلىش خىيالىدىن ۋاز كەچتى. چۈنكى ئامباردىكى بار ئاشلىق بىلەن قولىدىكى لەشكەرلەرنى بۇغداي ئورۇمىغا

ئۇلاشتۇرماقمۇ خېلىلا تەس ئىدى. ئۇنىڭسىزمۇ خوجا شەرىپ كاشغەرىينىڭ خېلىلا ئەندىشىسى بار ئىدى، چۈنكى، ھاۋا ـ جاھاننىڭ ئىللىشىغا ئەگىشىپ ئاقسۇدا بارگاھ قۇرۇپ ياتقان سەييىدئەلى ئالپنى قەشقەرگە لەشكەر تارتىپ كەلمەيدۇ دېگىلى بولمايتتى، شۇڭا قاتتىق ئېھتىيات تەدبىرلىرىنى كۆردى. شەھەر دەرۋازىسىدىكى قاراۋۇللارنى كۆپەيتىپ، كىرىپ ـ چىققۇچىلارنى قاتتىق تەكشۈردى. ئەتراپتىكى يېزا ـ قىشلاقلارغا لەشكەر چىقارتىپ، پۇقرالارنىڭ ئۆيلىرىنى ئاختۇرغۇزۇپ ئاشلىق يىغقۇزدى، ئاشلىق يىغىشقا قارشى چىققان خەلقنى قاتتىق جازالىدى. شۇنىڭ بىلەن قەشقەر خەلقىنىڭ خوجا شەرىپكە بولغان نارازىلىقى قايتىدىن كۈچەيدى. ھەئە، ئاقسۇغا بېرىپ سەييىدئەلى ئالپقا ئەرز قىلغۇچىلارمۇ، ئۇنى قەشقەرگە تېزرەك لەشكەر تارتىپ كېلىشكە ئۈندىگۈچىلەرمۇ بولدى.

— سەمەرقەنتكە ماڭدۇرغان چاپارمەنلەردىن تېخىچە خەۋەر يوق، — دېدى خوجا شەرىپ كاشغەرىي پىرمۇھەممەد بارلاسقا قاراپ، — يەنە بىرەر ئاي ئىچىدە ئامباردىكى ئاشلىقىمىز پۈتۈنلەي ئۆكسۈيدۇ. خان ئالىيلىرى ئەندىجان، تاشكەنت ئەمىرلىرىگە يارلىق چۈشۈرۈپ ئۇزۇق ـ تۈلۈك ئەۋەتىپ بەرسە بولاتتى. ھەر كۈنى دېگۈدەك ئاۋام ـ رەئىيەتنىڭ ئۆيلىرىنى ئاختۇرۇپ يىغقان ئاشلىقتا تۆت تاغارمۇ تۇزۇك تولمايۋاتىدۇ.

پىرمۇھەممەد بارلاس بۇ گەپلەرنىڭ ئۆزى بىلەن ئالاقىسى يوقتەك، چىلىمچىسى ئوت يېقىپ ئۇزاتقان چىلىمنى خورىلدىتىپ شورىغىنىچە بەخىرامان ئولتۇراتتى. خوجا شەرىپ كاشغەرىي بىرئاز ساقلاپ تۇرغاندىن كېيىن يەنە ئېغىز ئاچتى:

— بولمىسا ئەمىر لەشكەر جانابلىرى سەمەرقەنتكە بېرىپ ئەھۋالىمىزنى خان ئالىيلىرىغا ئۆز ئاغزىلىرى بىلەن مەلۇم قىلىپ باقاملىكى.

پىرمۇھەممەد بارلاس چىلىمنى چىلىمچىسىگە ئۇزىتىپ تۇرۇپ خوجا شەرىپ كاشغەرىيگە تەئەددى بىلەن قارىدى:

— گەپلىرىچە كەمىنەلىرى چاپارمەن بولغۇدەكمەن ـ دە.

— يوقسۇ، مۇددىئايىمنى خاتا چۈشىنىۋالمىسىلا، چاپارمەنلىرىمىزنىڭ مەلۇماتى خان ئالىيلىرىنىڭ دىققىتىنى تارتمىغان چېغى، شۇڭا سىلىنى ئۇرۇق ـ تۇغقانلار بىلەن كۆرۈشكەچ بېرىپ كېلەمدىكىن دېگەن.

— بىز قەشقەرگە مېڭىش ئالدىدا مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرىنىڭ بەرگەن پەرمانى يادىلىرىدا باردۇر جانابىي ئەمىر. مەن پەقەت لەشكىرىي دىۋاننىڭ ئىشلىرىغىلا باش قاتۇرىمەن، قالدى ئىشلار بىلەن كارىم يوق، بۇ ئۆزلىرىنىڭ زىممىسىدىكى ئىشلار، مېنى ئارىلاشتۇرمەن دېمىسىلە! موغۇلىستان لەشكەرلىرى كەلسە جەڭ قىلىپ ئالدىنى توسۇش، شەھەرنى قوغداش مېنىڭ مەسئۇلىيىتىم. نۆۋەتتىكى قىيىنچىلىقلاردىن خان ئالىيلىرىنىڭ دىققىتىنى تارتىش زۆرۈر بولۇپ قالسا، سەمەرقەنتكە ئۆزلىرى بېرىپ كەلسىلە، ئۇنىڭغىچە ئەمىر مەھكىمىسىگە مەن قارانچۇق بولۇپ تۇراي!

خوجا شەرىپ كاشغەرىي يەنە گەپ قىلسا پىرمۇھەممەد بارلاس بىلەن بىر نېمە دېيىشىپ قالىدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ، ئاچچىقىغا ھاي بېرىشكە مەجبۇر بولدى.

«خەپ، بۇ قىيىنچىلىقلارمۇ ئۆتۈپ كېتەر، ۋاقتى كەلگەندە بىر تېپىپ بىلەن سەمەرقەنتكە ھەيدىۋەتمىسەم خوجا شەرىپ كاشغەرىي بولماي كېتەي...»

— خوش، ئەمىر جانابلىرى، باشقا ئىش بولمىسا مەن قايتاي!

خوجا شەرىپ كاشغەرىي ھاكاۋۇرلۇق بىلەن ئالچاڭلاپ چىقىپ كېتىپ بارغان پىرمۇھەممەد بارلاسنىڭ كەينىدىن ئاداۋەت بىلەن قاراپ قويدى.

※ ※ ※

قىشتىن بېرى ئىككى ئوغلىنىڭ يېنىدىن ئايرىلمىغان سەي-

يىدىئەلى ئالپ ئۇجمە پىششىقا ئاز قالغان چاغدا قەشقەرگە لەشكەر تارتىش ئىشىغا قايتىدىن باش قاتۇرۇشقا باشلىدى. ئەتىيازدىن بېرى قەشقەرگە لەشكەر تارتىپ بېرىشقا ئانچە ئالدىراپ كەتمىگەنىدى، چۈنكى، لەشكەر تارتىپ بارغان تەقدىردىمۇ خوجا شەرىپنىڭ پىرھاجى مۇھەممەد شايەستەگە ئوخشاش جەڭگە چىقماي يېتىۋېلىشىدىن ئەندىشە قىلغانىدى. ناۋادا جەڭگە چىقماي يېتىۋالسا، لەشكەرلەر يەنە ئايدالادا تۈنەشكە توغرا كېلەتتى، بۇنداق بولغاندا ئەتىيازنىڭ ئېگىز ـ پەس ھاۋاسىدا لەشكەرلەر قىينىلىپ قالاتتى. ئالدىنقى قېتىمقىغا ئوخشاش لەشكەرلەر ئارىسىدا يۇقۇملۇق كېسەل تارقىمايدۇ دېگىلىمۇ بولمايتتى، چۈنكى، ئەتىياز پەسلىدە كېسەل ئاسان پەيدا بولاتتى، ئاشۇ قېتىمقى ئىچ سۈرۈكى مىڭدىن ئارتۇق لەشكەرگە تالاپەت يەتكۈزگەنىدى. ئۇنىڭسىزمۇ ئۇزۇنغا سوزۇلغان غەلىبىسىز لەشكىرىي يۈرۈش لەشكەرلەرنىڭ رايىنى قايتۇرۇپ قويغانىدى.

«خوجا شەرىپنىڭ ئىشىنى باشقىچە تەدبىر بىلەن بىر تەرەپ قىلغىلى بولماسمۇ؟ خوجا شەرىپ جەڭگە چىقماي سېپىلنى مۇداپىئە قىلىپ يېتىۋالسا، ئارتۇقچە ئاۋارە بولىدىغان گەپ، ئۇنى جەڭگە چىقىرىدىغانغا ياخشىراق ئامال تاپسام بولاتتى. توغرا، قەشقەر شەھىرىگە چاندۇرماي ئاز ـ ئازدىن يوشۇرۇنچە لەشكەر كىرگۈزەي. ۋاقتى كەلگەندە ئىچى ـ تېشىدىن بىراقلا ماسلاشساق، خوجا شەرىپكە جەڭگە چىقماي يېتىۋېلىشقا ئامال قالمايدۇ. بەلكىم قەشقەرنى مۇشۇ تەدبىر بىلەن ئاسانلا ئىلكىمگە ئالالىشىم مۇمكىن. قەشقەرگە لەشكەر تارتىپ بارغاندىن كېيىن شەھەرگە يوشۇرۇنچە لەشكەر كىرگۈزىمەن دېسەم، ئىشلار تەسكە توختايدۇ. ئول چاغدا خوجا شەرىپ سېپىل دەرۋازىلىرىنى مەھكەم ئېتىۋېلىپ، ھېچكىمنى شەھەرگە كىرگۈزمەسلىكى مۇمكىن. ھازىرچە بىر تۈركۈم چاققان، چەبدەس، باھادىر يىگىتلەرنى ئالدىن ماڭغۇزغاچ تۇراي. ھازىر بۇغدايلار تاختا بولۇپ باش تارتىشقا باشلىدى، بۇغدايلارنىڭ پىششىغا ئۈلگۈرۈپ قەشقەرگە يۈرۈش قىلسام،

ئۇلارنى يەنە بىر قېتىم ئاشلىقتىن قىسقىلى بولىدۇ. ئايغاقچىلار يەتكۈزگەن ئىشەنچلىك مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، قەشقەردە زاپاس ئاشلىق ئاساسەن قالماپتۇ، ئاۋام ـ رەئىيەتنىڭمۇ كۈن ئۆتكۈزمى-كى خېلىلا تەس ئىكەن. بۇ قېتىم ئۇلارنى ئاشلىقتىن مەھرۇم قو-يىدىغان بولسام، شەھەردىكى ئاۋامنىڭمۇ خوجا شەرىپكە قارشى كۆتۈرۈلۈشى ئېنىق، ئۇل چاغدا خوجا شەرىپ چوقۇم ئامالسىز قالىدۇ. توغرا، شۇنداق قىلاي. ئاگال قەشقەر شەھىرىگە يارامىلىق نۆكەرلەرنى يوشۇرۇنچە كىرگۈزەي...»

بىر قارارغا كېلىپ بولغان سەييىدئەلى ئالپ لەشكەرلىرى ئارىسىدىن قەشقەر شېۋىسىدە پىششىق سۆزلىيەلەيدىغان بەش يۈز نەپەر نۆكەرنى تاللاپ، ئۇلارنى سودىگەر، ھۈنەرۋەن ـ كاسىپ، مە-دىكار، ئىشلەمچى سىياقىدا ياساندۇرۇپ، بىرنەچچە تۈركۈمگە بۆ-لۈنۈپ قەشقەرگە بېرىشقا بۇيرۇق بەردى.

ــ پۈتكۈل ھەرىكەتكە سەركەردە ئالچىنبەگ باش بولىدۇ، ــ دېدى سەييىدئەلى ئالپ نۆكەرلەرنى باشلاپ يولغا چىققىشقا تەي-يارلانغان سەركەردىلىرىگە قاراپ، ــ سەركەردە ياقۇپ پالۋان بى-لەن سەركەردە سىدىق ئوغلان سودىگەر سىياقىدىكىلەرگە باش بولسۇن، سەركەردە ئابدۇسەمەت باھادىر ھۈنەرۋەن ـ كاسىپ سى-ياقىدىكىلەرگە باش بولسۇن، سەركەردە ئۆمەر ئوغلان بىلەن سەر-كەردە شىر بەھرام مەدىكار ـ ئىشلەمچىلەر سىياقىدىكىلەرگە باش بولسۇن. ئالاقىلىشىدىغان ئورنۇڭلار ئەندىجان رەستىسىدىكى قا-سىمباينىڭ سارىيى بولىدۇ. شۇنداق قىلساق بولۇرمۇ باي ھاجىم؟

ــ تولا ئوبدان، ــ دېدى قاسىمباي قول باغلاپ، ــ سارد-يىمنىڭ يېنىدا ھامام بار، ھامامنىڭ ئارقا ھويلىسىدىكى ئو-تۇنخانىدىن سارايغا كىرىدىغانغا ئىشىك ئاچقۇزۇپ قويىمەن، مە-دىكار ـ ئىشلەمچى سىياقىدىكى سەركەردىلەر مۇشۇ ئىشىك بىلەن سارىيىمغا كىرسە ئۇل خوجا شەرىپ كاشغەرىينىڭ شەھەردىكى خۇپىيە ـ پايلاقچىلىرىنىڭ دىققىتىنى تارتمايدۇ.

سەييىدئەلى ئالپ مەمنۇنلۇق بىلەن بېشىنى لىڭشىتتى.

قاسىمباي خوجا شەرىپ كاشغەرىينىڭ ئاشلىق سېلىقىغا
بەرداشلىق بېرەلمەي شىكايەت قىلىپ كەلگەن بايلاردىن ئىدى.
ئۇنىڭ يېنىدا يەنە بىرقانچە باي ـ تۆرىلەر بار ئىدى.

— ئەمىسە شۇنداق بولسۇن، — دېدى سەييىدئەلى ئالىپ، —
ھەربىرلىرى بۈگۈن يولغا چىقىشسىلا، سەركەردە ـ نۆكەرلەر ئۈچ
كۈندىن كېيىن يولغا چىققاي. ئاللاھ خالىسا ئىلگىرى ـ كېيىن
بولۇپ قەشقەر شەھىرىدە ئۇچراشقايسىلەر. مەنمۇ سەركەردە ـ
لەشكەرلەر بىلەن ئىككى ـ ئۈچ ھەپتىدىن كېيىن يولغا چىقىد-
مەن.

— پەرمانبەردارمىز!

ئۇلار سەييىدئەلى ئالىپ بىلەن خوشلىشىپ چىقىپ كەتتى.

ئۈچ ھەپتە ۋاقىت تېزلا ئۆتۈپ كەتتى، بۇغدايلار سېرىقتال
بولۇشقا باشلىغانىدى. ئەمدى قەشقەرگە لەشكەر تارتىشنىڭ ۋاقتى
يەتتى دەپ قارىغان سەييىدئەلى ئالىپ بۈگۈن خوتۇن ـ بالىلىرى
بىلەن خوشلىشىۋېلىشنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى. ئىچكىرى قەسىر-
نىڭ ھويلىسىغا كىرگەن سەييىدئەلى ئالىپ قايسى ئاغىچىسىنىڭ
ھۇجرىسىغا ئاۋۋال كىرىش مەسىلىسىدە بىرئاز ئويلىنىپ قالدى.
قائىدە بويىچە بولغاندا ئاۋۋال چوڭ ئاغىچىسى ئۇز سۇلتان مەلد-
كىنىڭ ھۇجرىسىغا كىرسە توغرا بولاتتى، ئەمما ئۇ ھۇجرىغا كى-
رىش ئۈچۈن كىچىك ئاغىچىسىنىڭ ھۇجرىسىنىڭ ئالدىدىن ئۆ-
تۈشكە توغرا كېلەتتى. بىر ھەپتىدىن بېرى قەشقەرگە لەشكەر
تارتىدىغان ئىشنىڭ تەييارلىقى بىلەن بولۇپ قەسىرگە كەلمىگە-
نىدى، شۇڭا ھەر ئىككى ئاغىچىسىنى ھەم ئۇلارنىڭ يېنىدىكى
ئىككى ئوغلىنى تەڭلا سېغىنغانىدى. سەييىدئەلى ئالىپنىڭ كەل-
گىنىنى تۇيۇپ قالدىمۇ ياكى شۇنداقلا توغرا كېلىپ قالدىمۇ ئەي-
تاۋۇر، ھۇجرىسىدىن كىچىك ئاغىچا بىبى ئايەتخېنىم چىقىپ
قالدى. تۇغۇپ قويغاندىن كېيىن بىرئاز سەمرىپ، تولۇپ باشقىد-
چە نازاكەتلىك بولۇپ قالغان بىبى ئايەتخېنىمنى ھەر قېتىم
كۆرگەندە سەييىدئەلى ئالىپ ئۆزىنى تۇتۇۋالالمايتتى. چوڭ ئاغىد-

چىسىغا قارىغاندا يېشى خېلىلا كىچىك بۇ جۇۋان سەيىدئەلى ئالپنىڭ مەيلىنى ئۆزىگە تارتىپ تۇراتتى.

— ھارمىسىلا ھەزرىتىم، — دېدى بىبى ئايەتخېنىم تاتلىق-قىنە كۇلۇمسىرىگىنىچە بېشىنى ئېگىپ سالام قىلىپ.

سەيىدئەلى ئالپ كىچىك ئاغىچىسىنىڭ كۆكرىكىدىكى ئىككى تال چىلگىنى ئېسىپ قويغاندەك كۆرۈنىدىغان، نىمچىسىد-نى كۆتۈرۈپ لىغىرلاپ تۇرغان تولغان كۆكسىگە ھەۋەس بىلەن قاراپ سالامىنى ئىلىك ئالدى:

— سانىز مىرزا ھۇجرىدىمۇ؟

— ئەمىرزادەم قاچانبىر مېنىڭ ھۇجرامدا تۇرغان ھەزرد-تىم؟ — دېدى بىبى ئايەتخېنىم دادىلىغاندەك تەلەپپۇزدا، — چوڭ ئاغىچا خېنىمنىڭ ھۇجرىسىدا بولمامدۇ؟!

سەيىدئەلى ئالپ كىچىك ئاغىچىسىنىڭ سۇرمە سۇرگەن خۇمارلىق كۆزلىرىدىن چىقىپ تۇرغان نارازىلىقىنىڭ سەۋەبىنى بىلىپ تۇرسىمۇ چاندۇرمىدى. شۇ تاپتا ئۇنىڭغا تەسەللى بەرگۇ-سى، ھۇجرىسىغا كىرىپ باغرىغا باسقۇسى، ئۇيماقتەك لەۋلىرىگە، پىشقان توغاچنى ئەسلىتىدىغان مەڭزىگە سۆيۈپ ئەركىلەتكۇسى بولسىمۇ، ئۇغلىنى كۆرۈش تەقەززالىقى غالىب كەلدى.

— ئۇنداق بولسا يۇرسىلە، چوڭ ئاغىچىنىڭ ھۇجرىسىغا كىرەيلى.

بىبى ئايەتخېنىم خالىمىسىمۇ ئىتائەتمەنلىك بىلەن سەيىد-ئەلى ئالپقا ئەگەشتى.

ئۇز سۇلتان مەلىكە تۇرپاندىن ئاقسۇغا كەلگەندىن بېرى ئىككى ئەمىرزادە بىللە ئويناپ چوڭ بولسا كىچىكىدىن باشلاپ ئاغا - ئىنىلىق مېھرى ئۇتۇشۇپ چوڭىيىدۇ ھەم ئۇلارنى بىرقول-لۇق تەربىيىلىگىلى بولىدۇ، دېگەندەك سەۋەبلەر بىلەن بىبى ئا-يەتخېنىمدىن تۇغۇلغان چوڭ ئەمىرزادىنىمۇ يېنىغا ئەكىرىۋالغا-نىدى. ئىككى بالىنى ئىنىكئانىسى ئېمىتەتتى، ھالىدىن مەخسۇس بەلگىلىگەن ئىككى خىزمەتكار قىز خەۋەر ئالاتتى، شۇڭا بىبى ئا-

يەتخېنىم ھەرقانداق سەۋەب بىلەن ئوغلىنى ھۆجرىسىغا ئەكىرەلمەيتتى. پەقەت پات ـ پات ئاغىچىغا سالام بەرگىلى كىرگەچ ئوغلىنى كۆرۈپ چىقىپ كېتەتتى. قەسىرگە كۆن ئارىلاپ كېلىپ تۇرىدىغان سەييىدئەلى ئالپمۇ ئىككى ئوغلىنى كۆپرەك كۆرۈۋېلىش، ئەركىلىتىپ قېنىۋېلىش ئۈچۈن ئۆز سۇلتان خېنىمنىڭ ھۆجرىسىدىن چىقالمايتتى، كىچىك ئاغىچا بىبى ئايەتخېنىمنىڭ نارازىلىقى، رەنجىشىنىڭ سەۋەبى مۇشۇنىڭدىن ئىدى، ئەمما ئۇ بۇ نارازىلىقنى سەييىدئەلى ئالپقا ئۇچۇق دېيەلمەيتتى. چۈنكى، كىچىك ئاغىچىنىڭ چوڭ ئاغىچىنىڭ ئۈستىدىن شىكايەت قىلىشقا، دادخورلۇق قىلىشقا ھەققى يوق ئىدى، نارازىلىقنى بىلدۈرگەن تەقدىردىمۇ سەييىدئەلى ئالپنىڭ رەنجىپ قېلىشى مۇمكىن ئىدى.

— ھارمىغايلا ھەزرىتىم، پايە قەدەملىرىڭگە مۇبارەك بولسۇن.

سەييىدئەلى ئالپ بىلەن بىبى ئايەتخېنىمنى كۆرگەن چوڭ ئاغىچا ئۆز سۇلتان مەلىكە دەس ئورنىدىن تۇرۇپ سالام بەردى ۋە سەييىدئەلى ئالپنىڭ تونىنى ئۆز قولى بىلەن سالدۇردى. ئاندىن چاققانلىق بىلەن مېھرابتىن بىر تەتىللا كۆرپە ئېلىپ، تۆرگە سېلىقلىق كۆرپىنىڭ ئۈستىگە قوشلاپ سالدى.

— خوش، كۆرپىگە كەلسىلە ھەزرىتىم.

ئادەتتە تون سالدۇرۇش، كۆرپە سېلىش دېگەندەك خىزمەتكار قىلىدىغان ئىشلارنى چوڭ ئاغىچىنىڭ ئۆزى قىلىۋاتقانلىقىنى، سەييىدئەلى ئالپنى قىزغىنلىق بىلەن كۆرپىگە تەكلىپ قىلىپ ئۆزىگە ئېتىبارسىز قاراۋاتقانلىقىنى كۆرگەن كىچىك ئاغىچا بىبى ئايەتخېنىم ئىچ ـ ئىچىدىن ئۆرلەپ تۇرغان رەشك ئازابىنى بېسىپ تۇرۇپ ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ قويدى ـ دە، سۇپىنىڭ تۆۋەن تەرىپىگىرەك كېلىپ ئولتۇردى.

— خەۋەر بېرىڭلار، ئەمىرزادىلەرنى ئەكىرسۇن، داستىخان ھازىرلاڭلار، — دېدى ئۆز سۇلتان مەلىكە.

ھايال ئۆتمەي خىزمەتكار قىزلار ئىككى ئەمىرزادىنى كۆتۈرۈپ كىردى. بوي ـ تۇرقى ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيدىغان سانىز

مىرزا بىلەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا تايتاغلاپ كەلگىنىچە دادىسىنىڭ قۇچىقىغا چىقتى، سەييىدئەلى ئالپ ئىككى ئوغلىنى تىزىغا ئولتۇرغۇزۇپ نۆۋەت بىلەن سۆيۈشكە باشلىدى.

ئوغلىنىڭ ئۆزى بىلەن ئانچە كارى بولمايۋاتقانلىقىنى ھېس قىلغان بىبى ئايەتخېنىمنىڭ يۈرىكى ئېچىشىپ كەتتى.

«ئوغلۇمغا ھەمراھ بولىدىغان ۋاقتىم ئاز، شۇڭا مېھرى كۆتۈرۈلۈپ كەتكەن ئوخشايدۇ، دېمىسىمۇ مەندىن بەك چوڭ ئاغىچىغا ئامراق، ئۆزىنى كىمنىڭ تۇغقىنىنى بىلمەيدۇ، بوپتۇ، يەنە بىر مەزگىل چىداي، سەل ئەقىل كىرسە ئۆز ئانىسىنىڭ كىملىكىنى بىلىپ قالار...»

خىزمەتكارلار بىردەمدىلا داستىخاننى تۈرلۈك نازۇ نېمەتلەر بىلەن تولدۇرۇۋەتتى. ئۇز سۇلتان مەلىكە سەييىدئەلى ئالپنى ئۇنىڭدىن - بۇنىڭدىن ئېلىشقا زورلايتتى، خۇددى ئىككى ئەمىرزادىسىنى پەپىلىگەندەك پەپىلەيتتى، يېقىنچىلىق قىلاتتى.

— ھە راست، ھەزرىتىمنى كېلىپ قالسا ئېغىز تېگەر دەپ ئېلىپ قويغان جۇجەم[1] بار ئىدى، — دېدى ئۇز سۇلتان مەلىكە.

— جۇجەم پىشقان ئوخشىمامدۇ؟ — سورىدى سەييىدئەلى ئالپ.

— ئەتىگەن ئاقسۇ شەھىرىنىڭ دورغىسى ئابدۇشۈكۈر مىرزا جانابلىرىنىڭ ئاغىچىسى يېگىلىق دەپ بىر سېۋەت چىقارتىپتىكەن، ئۆزلەگە نېسۋە ئېلىپ قويغان.

— ئۇنداق بولسا ئېغىز تېگەيلى.

— تۇرپاندىغۇ ئالىلىقاچان تۆكمە بولۇپ كەتتى، بۇ يەردە يېگىلىق دېسىلە، — دېدى ئۇز سۇلتان مەلىكە.

ئۇجمىنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ بىبى ئايەتخېنىمنىڭ كۆڭلى يەنە يېرىم بولدى.

«ئەتىگەن ئەكىرىپ بەرگەن جۇجەمنى ھەزرىتىمگە نېسۋە قىلىپ ساقلاپتۇ - يۇ، ماڭا بىرەر پىيالە چىقارتىپ بەرمەپتۇ، بوپتۇ، ھەزرىتىم يېسۇن، بىر تال ئاغزىمغا سالىدىغان بولسام

① جۇجەم — ئۇجمە.

ئىگەكىم...»

— ئەنە قەشقەرگە لەشكەر تارتىمەن، — دېدى سەيىدئەلى ئالپ.

بۇ گەپنى ئاڭلاپ بىبى ئايەتخېنىمنىڭ خىيالى بۆلۈندى.

— ئورمىغا ئۆلگۈرۈپ لەشكەر تارتىمەن دېۋېدىلىغۇ؟ — سورىدى ئۇز سۇلتان مەلىكە.

— قەشقەرگە بېرىپ بولغىچە ئورما ۋاقتىمۇ بولۇپ قالىدۇ، — دېدى سەيىدئەلى ئالپ، — ئىسسىقتا لەشكەرلەرنىڭ يول يۈرمىكىمۇ تەس، شۇڭا سەل بۇرۇنراق ماڭاي دېدىم.

«ھەزرىتىم ئەنە قەشقەرگە لەشكەر تارتىپ ماڭسا، بۈگۈن ئاخشام چوڭ ئاغىچىسىنىڭ يېنىدا قونۇپ قېلىشى ئېنىق، ئۇنىڭ مېنىڭ ھۇجرامغا چىقىشىدىن ئۈمىد كۈتمىسەممۇ بولغۇدەك، ھەئە، چىقاي دېسىمۇ چوڭ ئاغىچا چىقارتمايدۇ ھەرقاچان. بولدىلا، ئۇلارنىڭ تاماشىسىنى كۆرۈپ تۇرغىچە، چىقىپ كېتەيچۇ...»

بىبى ئايەتخېنىم خىيالىنى يىغىشتۇرۇپ ئاستا ئورنىدىن تۇردى.

— مەن چىقىپ قازان بېشىدىكىلەردىن خەۋەر ئالاي، ھەزرىتىمنىڭ قانداق غىزاغا ئىشتىھاسى باركىن؟ — دېدى تەۋازۇ بىلەن بېشىنى ئېگىپ.

— ئاگال چۆچۈرە، كېيىن نارىن، ئاخىرىدا باچكا بېسىپ پولۇ ئەتسۇن، — دېدى ئۇز سۇلتان مەلىكە كىچىك ئاغىچىنى «سىلى ئولتۇرسىلا، قازان بېشىدىكىلەردىن خەۋەر ئالمىسىلىمۇ بولىدۇ، بىللە غىزالىنايلى» دېمەي، خىزمەتكارغا تاپىلىغاندەك بەخىرامان جاۋاب بېرىپ، — ھە راست، ھەزرىتىم چۆپئاش يېمىسە خۇماردىن چىقمايدۇ، كۆك چامغۇر بىلەن بودۇنە گۆشىدە سالغۇلۇق[1] تەييارلاپ بىر تارتىمدىن چۆپئاشمۇ قىلسۇن.

— خوش.

① سالغۇلۇق — تاماق قىلغاندا تەييارلىنىۋاتقان تائامنىڭ تەم ئېھتىياجىغا ئاساسەن شۇ تائامغا سېلىنىدىغان كۆكتات، قۇرۇق ياكى ھۆل مېۋە.

بىبى ئايەتخېنىم سەييىدئەلى ئالپقىمۇ، ئۇنىڭ قۇچىقىدىكى
ئوغلىغىمۇ قىيمىغان ھالدا ئىشىك تەرەپكە قاراپ ماڭدى، كۆزلىـ
ـرىدىن ئىختىيارسىز بوراندەك ياش تۆكۈلدى، ئەمما بۇنى سەييىدـ
ـئەلى ئالپ بىلەن ئۇز سۇلتان مەلىكە پەقەتلا سەزمىدى.

※ ※ ※

خوجا شەرىپ كاشغەرىي ئايغاقچىلىرى ئارقىلىق جازا يۈرۈـ
ـشى قىلغۇچى قوشۇنىنىڭ يولغا چىققانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ يەنە
قايتىدىن جىددىيلەشتى، سەمەرقەنتكە ياردەم سوراپ يەنە چاپارمەن
ماڭغۇزدى. شەھەر سېپىلىنىڭ مۇداپىئەسىنى قايتىدىن چىڭىتىـ
ـتى، خەندەكلەرگە لىق سۇ تولدۇردى، يا ئوقى، ياغاچ ـ تاشلارنى
يەتكىچە ھازىرلىدى، ئۇ جەڭگە چىقماي، قەشقەر شەھىرىنى مەھـ
ـكەم ساقلاش قارارىغا كەلگەندى.
مانا بۈگۈن سەييىدئەلى ئالپ باشچىلىقىدىكى جازا يۈرۈشى
قىلغۇچى قوشۇن قەشقەر شەھىرىنى مۇھاسىرىگە ئالغىنىغا بىر
ھەپتە بولغان بولسىمۇ، تېخىچىلا بىرەر قېتىممۇ ھۇجۇم قىلـ
ـمايۋاتاتتى. گويا شەھەرگە ھۇجۇم قىلىش نىيىتى يوقتەك لەشـ
ـكەرلەر بەخىرامان يۈرۈشەتتى. شۇنداق، ئۇلار ھەپتىدىن بېرى رەـ
ـقىبلىرىنى جەڭگە ئۈندەپ بىرەر قېتىم ناغرىمۇ چالمىدى، نەرە
تارتىپ، سۆرەن سېلىپ تىل ـ ھاقارەت ياغدۇرمىدى، تۇرقىدىن
خوجا شەرىپ كاشغەرىي بىلەن پىرمۇھەممەد بارلاسنىڭ شەھەرنى
ئۆزلۈكىدىن تاپشۇرۇپ بېرىشىنى كۈتۈۋاتقاندەك قىلاتتى. ئەمما
شەھەرنىڭ ئىچىدىكى خەلق ۋەسۋەسىگە چۈشۈپ قالغانىدى. ئۇلار
خوجا شەرىپ كاشغەرىينىڭ پايلاقچى ـ خۇپىيەلىرىدىن ئېھتىيات
قىلىشىپ كۆڭلىدىن كەچكەن خىياللىرىنى، ئاڭلىغان مىش ـ
مىش پاراڭلىرىنى بىر ـ بىرىگە ئاستا پىچىرلىشاتتى.
ــ ئاڭلىدىلىمۇ، ئەمىر كەبىر سەييىدئەلى ئالپىنىڭ شەھەرـ
ـگە ھۇجۇم قىلىش نىيىتى يوقمىش.

ــ ھۇجۇم قىلىش نىيىتى يوق ئادەم ئەجەب لەشكەر تارتىپ كەپتىغۇ ئەمىسە؟
ــ شۇنى دەيمەن، شەھەرنىمۇ مۇھاسىرىگە ئېلىپ بولدى ئەينا.
ــ بۇ يىلمۇ ئاشلىقتىن قىسىلىدىغان ئوخشايمىز.
ــ راست دەيدىلا، ئۇلار ئۆتكەن يىلدىكىدەك بۇغدايىنى ئورۇ-ۋېلىپلا يەنە قايتىپ كەتكۇدەك.
ــ شۇنداقلا بولىدىغان بولسا قورساقنى قانداق قىلۇرمىز؟
ــ ھېلىمۇ ئۆيدە يېگۇدەك ھېچنېمە قالمىدى.
ــ بىزنىڭ ئۆيدىمۇ چىش كولىغۇدەك بىر نەرسە قالمىدى.
ــ بالىلىرىم ھويلىدىكى ئىككى توپ ئۆرۈكنى يەپ جان ساقلاۋاتقىلى ئىككى - ئۈچ كۈن بولدى.
ــ بىزنىڭ ئۆيدە ئۆرۈكمۇ يوق.
ــ ئىلاجسىز ئۆرۈك غازىڭى يەۋاتىمىز تېخى.
ــ بۇ خوجا شەرىپ دېگەن توڭگۇز يا جەڭگە چىقمىدى، يا شەھەرنى بىكارلاپ يوقالمىدى.
ــ ئۇنىڭ يەيدىغاندىن غېمى يوق.
ــ بۇنداق ئاچ قورساق ئۆلۈمنى كۈتۈپ ياتقىچە ئامباردىكى خان ئاشلىقنى بۇلىمايمىزمۇ؟
ــ ئاسان دەملا، لەشكەرلەر كېچە - كۈندۈز ئۇخلىماي ساقلاۋاتىدۇ ئۇ يەرنى.
ــ شەھەر دەرۋازىسىنى تاقىۋېلىپ، يا سىرتقا چىققىلى قويمىغان ئادەمنى.
ــ بۇنداق بولارىنى بىلگەن بولساق بۇرۇنراق شەھەرنى تاشلاپ چىقىپ كېتەركەنمىز.
ــ سەييىدئەلى ئالىپ شەھەر ئەتراپىدىكى رەئىيەتكە ئاشلىق تارقىتىپ بېرىپتۇدەك.
ــ بالىلىرىمىز قاراپ تۇرۇپ ئاچلىقتىن ئۆلۈپ كېتىدىغان بولدى.

ــ سەمەرقەنتلىكلەرنىڭ زۇلمىدىن قۇتۇلساق بولاتتى.
ــ ماڭا قايىلسىلا، سىلىنىڭچە شۇنداق كۈنلەرمۇ كېلەرمۇ؟
ــ كېلىدۇ.
ــ ناتايىن جۇما؟
ــ شەھەر سىرتىدىكى خان لەشكەرلىرىنى كۆرگەنلا؟
ــ ئاللاھ ئىگەم ئۆزى ئاسانلىق بېرەر.
ــ شۇنداق، ئاللاھتىن بىبۇيرۇق قىل تەۋرىمەيدۇ...
ــ ...

شۇ كۈنلەردە قەشقەر شەھىرىدە ناۋايخانا، سامسىخانا، چايخانا، ئاشپۇزۇللار پۈتۈنلەي تاقىلىپ قالغانىدى، كوچا ـ رەستىلەردە كاسىپلارنىڭ خېرىدار چاقىرىپ توۋلىغان ئاۋازىنى ئاڭلىغىلى بولمايتتى. مەيلى ئەتىگىنى، مەيلى كەچلىكى بولسۇن ئىت ـ ئېشەكتىن باشقا ھايۋانلارنىڭ ئاۋازى ئاڭلانمايتتى. كىشىلەر ئۆيلىرىدە باققان ھالال ھايۋانلىرىنىڭ ھەممىسىنى يەپ تۈگەتكەنىدى. قۇشلارمۇ بىرەر پالاكەتنى سەزگەندەك قەشقەر شەھىرىنىڭ ئاسمىنىدىن ئەگىپ ئۇچۇپ ئۆتۈۋاتقاندەك قىلاتتى. شەھەر شاۋقۇن ـ سۈرەنسىز ئىدى، مەسچىت مۇنارلىرىدىن مەزىنلەرنىڭ كىشىلەرنى نامازغا دەۋەت قىلىپ توۋلىغان ئەزانلىرىلا ئاڭلىناتتى. لېكىن بۇ ئەزان ئاۋازلىرى جانسىز، مۇڭلۇق ئىدى. تەقۋادار، غورۇرلۇق، نەزەرى ئۈستۈن قەشقەرلىكلەر شۇ كۈنلەردە نومۇسنى قايرىپ قويۇپ كۆزىگە چېلىققان بىرەر يېرىم پاختەك، كەپتەر، ھەتتا قۇشقاچ كۆرسىمۇ تۇتۇۋېلىپ يېيىش ئۈچۈن ھارغىچە قوغلايتتى. ئۆگزىلىرىگە، ھويلىلىرىغا قۇرۇپ قويغان قىسماق، باسماق، قىلتاقلىرىنى كۈندە نەچچە قېتىم زور ئۈمىد بىلەن يوقلايتتى. ئۆي ـ ئۆيلەردىن نارەسىدىلەرنىڭ ئاتا ـ ئانىسىغا بىر توغرام نان غەلۋىسىنى قىلىپ يىغلىغان ئاۋازلىرى ئاڭلىناتتى. كىشىلەر ئوت ـ چۆپلەرنىڭ يىلتىزىدىن تارتىپ دەرەخنىڭ قوۋزاقلىرىغىچە، يېيىشكە بولىدىغانلىكى نەرسىلەرنى يېيىشكە باشلىغانىدى. نامازلىرىدا جازا يۇرۇشى قىلغۇچى قوشۇننىڭ شەھەرگە تېزرەك

ھۇجۇم قىلىپ كىرىشنى ياكى قامالنى بىكار قىلىپ قايتىپ كېتىشنى تىلەيتتى.

شەھەردىكى ئاچارچىلىقنىڭ ئەكسىچە، شەھەر سىرتىدىن قىلىشمىغۇدەك ئېگىز تاملار بىلەن قورشالغان ئەمىر مەھكىمىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى تال باراڭلىق سۇپىغا راسلانغان داستىخاندىكى مول نازۇنېمەتلەر سۇتتەك ئايدىڭدا ئادەمنىڭ ئىشتىھاسىنى قوزغايتتى. سۇپىنىڭ تۆت ئەتراپىدىكى نەقىشلىك تۆۋرۈكلەرگە ئورنىتىلغان چىراغپايلاردىكى جىن چىراغلار زېمىنگە كۈمۈش نۇرلىرىنى ئايماي چېچىۋاتقان تولۇن ئايدىن خىجىل بولغاندەك ئاجىز پىلىلدايتتى. تۆردىكى تەتىللا كۆرپىدە خوجا شەرىپ كاشغەرىي بىلەن يانداش ئولتۇرغان پىرمۇھەممەد بارلاس قولىدىكى كاۋاپ قىلىپ پىشۇرۇلغان ئوغلاقنىڭ ئالدى پۇتىنى ئالدىرىماي غاجىلاۋاتاتتى.

ــ جەڭگە چىقماي مۇشۇنداق يېتىۋېرىمىزمۇ جانابى ئەمىر؟ ــ دېدى پىرمۇھەممەد بارلاس قولىدىكى چالا غاجىلانغان ئۇستىخاننى داستىخانغا تاشلاپ تۇرۇپ، ــ بۇ دېگەن ياۋنىڭ ھەيۋىسىنى ئاشۇرۇپ، ئۆزىمىزنىڭ جاسارىتىنى سۇندۇرغانلىق، باھادىر سەمەرقەنت لەشكەرلىرى ئۈچۈن نومۇس.

ئاللىقانداق خىياللارغا غەرق بولۇپ ئولتۇرغان خوجا شەرىپ كاشغەرىي بىزارلىق بىلەن پىرمۇھەممەد بارلاسقا قارىدى.

ــ ئالدىراقسانلىق شەيتان ۋەسۋەسىسىدۇر جانابى ئەمىر لەشكەر، سىلى دېگەن قەشقەرگە يېڭى، ئول ياۋنىڭ ئەھۋالىدىن، شەھەردىكى ئاۋامنىڭ پەيلىدىن ئانچە خەۋەرلىرى يوق، جەڭگە چىقىشقا زىنھار ئالدىرىمىسۇنلار.

خوجا شەرىپ كاشغەرىينىڭ «سىلى دېگەن قەشقەرگە يېڭى» دېگەن سۆزى پىرمۇھەممەد بارلاسنىڭ تىنىڭ تومۇرىغا تەگكەنىدى. ئۇ قەشقەرلىكلەرنىڭ ئۆزىگە «پىرمۇھەممەد يېڭى» دەپ لەقەم قويۇۋالغانلىقىدىن ئاللىبۇرۇن خەۋەر تاپقانىدى، شۇڭا خوجا شەرىپ كاشغەرىينىڭ «يېڭى» دېگەن سۆزى خۇددى قۇلىقىغا مۇشت بىلەن

ئۇرغاندەك ئاڭلاندى.

— ئۆزلىرىنى دانا چاغلاپ، بىزنى تولا چۆكۈرمىسۇنلار! — دېدى ئۇ بىردىنلا كۆزىنىڭ پاختىسىنى چىقىرىپ، — ئېيتسىلا ئەمىسە، يەنە نەۋاقىچە خاتۇن كىشىدەك سارايغا مۆكۈنۈپ ياتىمىز؟ ئول بەدرەكلەر شۇنچىۋالا قۇدرەتلىكمىدۇر زادى، بىزنىڭ باھادىر لەشكەرلىرىمىز ئۇلارنىڭ تەڭدىشى ئەمەسمىدۇر؟

— گېپىمنى خاتا چۈشىنىۋالمىسۇنلار، — دېدى خوجا شەرىپ كاشغەريي ئىمكان بار ئۆزىنى تەمكىن تۇتۇشقا تىرىشىپ، — ئول سەييىدئەلى ئالپىنىڭ ھىيلە ـ مىكرى تولا ئادەم، تەدبىردە بابائى بۇزرۇكى بولمىش ئۇلۇسبېگى خۇدايدادتىن قېلىشمايدۇ. ئالدىراپ ـ تېنەپ جەڭگە چىقساق ئالدام خالتىسىغا چۈشۈپ قېلىشىمىز مۇمكىن، يەنە بىرنەچچە كۈن تەخىر قىلايلى. ئۇلار بىزنى قورقتى، جەڭگە چىقىشقا پېتىنالمىدى دەپ بىخۇدلاشسۇن، شول چاغدا شەھەرنىڭ تۆت دەرۋازىسىدىن تەڭلا چىقىپ شەبخۇن ئۇرىمىز ـ دە، ئۆزىنى ئوڭشاپ بولغىچە تىرىپىرەن قىلىپ، قىرىپ تاشلايمىز.

— يەنە ساقلاۋەرسەك ئۆتكەن يىلدىكىدەك بۇغدايلارنى ئورۇۋېلىپ تىكىۋەتسە، ئول چاغدا نېمىگە شەبخۇن ئۇرىمىز ئەمىر جانابلىرى؟ خەۋەرلىرىدە باردۇر، ھازىرقى بار ئاشلىق لەشكەرلىرىمىزنى بىر ئاي بېقىشىمىزغا ئاران يېتىدۇ، شەھەردە ھېچنېمە قالمىدى.

خوجا شەرىپ لام ـ جىم دېمىدى، ئاشلىق مەسىلىسى ئۇنىمۇ ئالدىرىتىپ قويغانىدى. سەمەرقەنتتىن كېلىدىغان ئوزۇق ـ تۈلۈكتىن تېخىچىلا خەۋەر يوق ئىدى، نېمە ئۈچۈندۇر مىرزا ئۇلۇغبەگ ئۇلارنى ئېسىدىن چىقىرىپ قويغاندەك قىلاتتى. پىرمۇھەممەد بارلاس خوجا شەرىپنى جاۋاب بېرىشكە يەنە ئۈندىدى.

— گەپ قىلمامىلا ئەمىر؟

— شۇنداقتىمۇ يەنە ئىككى ـ ئۈچ كۈن تەخىر قىلايلى، — دېدى خوجا شەرىپ كاشغەريي جاھىللىق بىلەن.

شۇ تاپتا ئۇ پىرمۇھەممەد بارلاسنىڭ گېپىگە ئالدىراپ ماقۇل بولسا ئۆزىنىڭ ئەمىرلىك شەۋكىتىگە نۇقسان يېتىدىغاندەك، پىرمۇھەممەد بارلاس بۇنىڭدىن كېيىن تېخىمۇ ھەددىدىن ئېشىپ گېدىيىۋالىدىغاندەك، ئالدىغا ئۆتۈۋېلىپ بۇيرۇقۋازلىق قىلىدىغاندەك تۇيغۇغا كېلىپ قالغانىدى.

— ئەمىسە پەقەت ئۈچ كۈنلا ساقلايمەن، — دېدى پىرمۇھەممەد بارلاس دەس ئورنىدىن تۇرۇپ، — يەنە پەرمان بەرمىسىلە، ئۆز ئالدىمغا جەڭگە چىقىۋېرىمەن.

«ھۆي پوچى سەمەرقەنتلىك، بۇرنۇڭ قانىمىغۇچە توختىمايدىغان ئوخشايسەن...»

— ھەر ھالدا بامەسلىھەت ئىش قىلۇرمىز، — دېدى خوجا شەرىپ كاشغەرىي لەشكەرگاھقا مېڭىشقا تەمشەلگەن پىرمۇھەممەد بارلاسنى ئۇزىتىۋېتىپ.

يالغۇز قالغان خوجا شەرىپ كاشغەرىينى قاتتىق پۇشايمان، ئېغىر غەم بېسىۋالغانىدى.

«ئۆز ۋاقتىدا سەيىدئەھمەد مىرزىغا ئەسكىلىك قىلمىسام بوپتىكەن، مەرتىۋەم تۆۋەنرەك بولسىمۇ كۆڭلۈم خاتىرجەم ئىدى. ئول كېكەچ، پاڭقاي ئەمىرنى خالىغانچە گېپىمگە كىرگۈزەلەيتتىم، نامدا ئۇ ئەمىر بولغىنى بىلەن دېگىنىم دېگەن، قىلغىنىم قىلغانىدى. ئاتىسى ئۇلۇسبېگىنىڭ ئالدىدىمۇ خېلى ئوبدان ئىززەت ـ ئەتىۋارىم بار ئىدى، بەلكىم شۇ چاغدا ئۇنداق ئالدىراقسانلىق قىلمىغان بولسام، بۇ چاغقىچە بىرەر ۋىلايەتكە ئەمىر بولۇپ قالۇر ئىدىم. مانا، قەشقەرنى مىرزا ئۇلۇغبەگكە تەۋە قىلىپ نېمىگە ئېرىشتىم؟ سەمەرقەنت ئوردىسىدا ھېچقانچە ئەتىۋارىم بولمىدى. مىرزا ئۇلۇغبەگ ئەمىرلىك مەرتىۋىسىنى بەرگەن بىلەن مۇقىم بىرەر ئىشقا تەيىن قىلماي، قورۇق ئۆستەڭگە مىراب قىلىپ قويدى. ھالا بۇگۈنكى كۈندە خەق غاجىلاپ قورۇق ئۆستىخان قىلىپ قويغان قەشقەرگە ئەمىر بولغىنىم بىلەن پىرمۇھەممەد بارلاسنى ئەمىر لەشكەر دەپ قوشۇپ قويغاچقا، پۇت ـ قولۇم چۇ-

شىلىپ قىلىۋاتىدۇ. ئەھۋال ئەنە بايىقىدەك، پەرمانىمغا سەركەش-
لىك قىلىمەن دەپلا تۇرغان. ئەمدى كېچىكىپ قالدىم، سەييىدئەلى
ئالپقا ئەل بولۇپ قەشقەرنى تاپشۇرسامۇ مەندىن دادىسىنىڭ ئۆ-
چىنى ئالماي بولدى قىلمايدۇ، شۇڭا نەچچە كۈندىن بېرى شەھەر-
نى مۇھاسىرىگە ئالغىنى بىلەن يا ھۇجۇم قىلماي، يا جەڭگە ئۈند-
دىمەي، يا تەسلىم بولۇشۇمنى تەلەپ قىلماي ئۆز گۆشۈمنى ئۆز
يېغىمدا قورۇۋاتىدۇ. تەسلىم بولۇپ شەھەرنى تاپشۇرۇشۇمنى تەلەپ
قىلغان بولسىغۇ سۈلھ تەلەپ قىلىپ باقاتتىم، جاننى ساقلاپ قا-
لىدىغان ئىش بولسا، ھەرقانداق تەلىپىگە ماقۇل دەيتتىم، بىراق
لەشكىري ھوقۇق قولۇمدا ئەمەس، شۇڭا ئاۋۇ پىرمۇھەممەد يېگىد-
مۇ ماڭا ھۆركىرىيەلەيدۇ. ناۋادا قەشقەرنى تارتقۇزۇپ قويسام، سە-
مەرقەنت ئوردىسىغا بېرىشىم مۇمكىن ئەمەس، ئۇل چاغدا مىرزا
ئۇلۇغبەگكىمۇ كېرىكىم قالمايدۇ، تېخى لەشكەرلىرىمنىڭ جېنىد-
غا زامىن بولدۇڭ دەپ كاللامنى ئېلىشى مۇمكىن. قەشقەرگە كې-
لىشكە ئۇنىمىسام بوپتىكەن، قەشقەرنىڭ ئەمىرلىكىنىڭ ۋەسۋە-
سىسىدە بىلىپ تۇرۇپ قولۇمنى ئوتقا سالدىم، ئەمدى تارتىۋال-
سامۇ كۆيىدۇ، قەشقەرنى قانچىلىك ۋاقىت مۇداپىئە قىلىپ ساق-
لىغىلى بولۇر، ئامباردا پىشكى① زاپاس ئاشلىق بولغان بولسا، ئۇ-
لەشتۇرۇپ بېرىپ رەئىيەتنىڭ كۆڭلىنى مايىل قىلغىلى، سەمەر-
قەنتتىن بىرەر خەۋەر كەلگىچە بەرداشلىق بەرگىلى بولاتتى، سەي-
يىدئەلى ئالپ شەھەرنى ئالالمىغان تەقدىردىمۇ ئاشلىقنى يىغىۋال-
ماي ھەرگىز كەتمەيدۇ. شۇنداق بولۇپ قالسا لەشكەرلەرنى نېمە
بىلەن باقارمەن؟ ئەۋەتكەن مەلۇماتلىرىمغا مىرزا ئۇلۇغبەگ نې-
مىشقا جاۋاب بەرمەيدىغاندۇ؟ ياكى مەلۇمات قولىغا تەگمىگەنمىدۇ؟
مۇمكىن ئەمەس، ئاز دېگەندە ئون قېتىم چاپارمەن ماڭغۇزدۇم،
بىرسىنىڭمۇ سەمەرقەنتكە يېتىپ بارماسلىقى مۇمكىن ئەمەس،
ھېچبولمىسا لەشكەر ئەۋەتمىسىمۇ ئوزۇق - تۈلۈك ئەۋەتسە بولات-
تى. ئۆزۈم تاپقان بالاغا، نەگە باراي داۋاغا دېگىنى مۇشۇ شۇ ئوخ-

① پىشكى ــ ئازراق.

شايدۇ. سەييىدئەلى ئالپقا كەچۈرۈم سوراپ، گۇناھىمنى تىلەپ خەت ئەۋەتسەممىكىن؟ شۇنداق قىلاي. گۇناھىمدىن ئۆتسە ـ ئۆتمىسە بىر ئۇرۇنۇپ باقاي. ئەتىلا شەھەر سىرتىغا ئىشەنچلىك ئادەملىرىمدىن بىرىنى ماڭدۇراي... ناۋادا قوبۇل كۆرمىسىچۇ؟ ئول چاغدا مەيلى، بېشىمغا كەلگىنىنى كۆرۈپ جەڭگە چىقىمەن. قەشقەردە ئون بەش مىڭ لەشكەر بار، بۇنى ئاز لەشكەر دېگىلى بولمايدۇ. كىم بىلىدۇ تېخى، غەلىبە ـ نۇسرەتكە يۈزلىنىپ قالامدىم؟ ناۋادا شۇنداق بولۇپ قالسا، بۇنىڭ بىلەنلا بولدى قىلماي، ئۇ تەرىپى ئاقسۇ، بۇ تەرىپى ياركەنت، خوتەن... قاتارلىق ۋىلايەتلەرنى ئىلكىمگە ئېلىپ، پۈتكۈل ماڭلايسۈيەگە① ئەمىر بولىمەن...»

خوجا شەرىپ كاشغەرىي بىلىپ بىلمەي تاتلىق خىياللار قايىنىمىغا شۇڭغۇۋاتاتتى.

※ ※ ※

شۇ دەقىقىدە ئەمىر مەھكىمىسىدىن يامانلىغان ھېسابتا يېنىپ چىققان پىرمۇھەممەد بارلاسنىمۇ تاتلىق خىياللار چىرمىۋالغانىدى.

«خوجا شەرىپ قەستەن ياۋنى كۈچلۈك كۆرسىتىپ، جەڭنىڭ ئەجىر ـ تۆھپىسىنى ئۆزىنىڭ قىلىۋالماقچى، ئەمىرلىك مەرتىۋىسىنى پەش قىلىپ مېنى كىچىك بالىدەك ئاغزىغا قاراتماقچى، ئىلگىرىمۇ سەمەرقەنت لەشكىرىي دىۋاندا قىلغان خىزمىتىمنىڭ تۆھپىسى پۈتۈنلەي ئەمىر سۇلتان جاندارغا بولاتتى. مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرى شۇنىلا تارتۇقلايتتى، ماختايتتى، ئەتىۋارلايتتى، مېنىڭ كۆرسەتكەن تۆھپەم قۇمغا سۇ سىڭگەندەك كۆزگە كۆرۈنمەيتتى. ئەمدى خوجا شەرىپنىڭ ئاغزىغا قاراپ ئولتۇرۇۋەرسەم

① ماڭلايسۈيە ــ كورلا، ئاقسۇ، كۇچا، باي، ئۇچتۇرپان، ئىسسىقكۆل، قەشقەر، خوتەن، ئالتۇنتاغ ۋادىسى قاتارلىق يۇرتلارنىڭ ئومۇمىي نامى بولۇپ، «قۇياش ماڭلىيىغا سۈيىدىغان يۇرت» دېگەن مەنىدە.

بولماس، ئۆز ۋاقتىدا خان ئالىيلىرى قەشقەرنىڭ ھەممە ئىشلى-
رىغا ئۇنى مەسئۇل دېگەن بىلەن يەنە بىر ـ بىرىڭلار بىلەن ئوبدان
كۆمەكلىشىڭلار، دېگەنىدى. دېمەك، خان ئالىي-
لىرىنىڭ نەزەرىدە مەرتىۋەم يەنىلا ئۇنىڭ بىلەن تەڭ. ئاۋۋال جەڭ-
گە چىقىپ ياۋنى چېكىندۈرەي، ئاندىن بولۇنغان ھەممە ئەھۋالنى
خان ئالىيلىرىغا مەلۇم قىلۇرمەن. تاغام شەيخۇلئىسلام بۇرھانىد-
دىن ھەزرەتلىرى قەشقەر تامان ماڭغىنىمدا: سەۋر قىلغايسىز، ئول
خوجا شەرىپ كاشغەربي ھۇدۇدلۇقىدا ئۇزۇن تۇرالمايدۇ، ئاخىرقى
ھېساپتا قەشقەرنىڭ ئەمىرلىكىمۇ سىزگە قالىدۇ، دېگەنىدى. ئۇ
ۋاقتى كەلگەندە مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرىغا ئىككى ئېغىز ياخشى
گېپىمنى قىلماي، غېمىمنى يېمەي قالمايدۇ. بۇ نۆۋەت شەھەرنى
مۇھاسىرىگە ئېلىۋالغان ياۋنى يوقاتساملا خوجا شەرىپنىڭ كۆتىگە
تەپمەكنىم تېخىمۇ ئاسان بولىدۇ. تاغائى بۇزرۇك ئارقىلىق مىرزا
ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرىغا ئەجىر ـ تۆھپىنى ئۆزۈمنىڭ نامىدا مەلۇم
قىلغۇزىمەن. خەپ خوجا شەرىپ! قەشقەرلىكلەرغۇ لەقەم قويسۇن
ماقۇل، ئۆتۈپ ـ تېشىپ سەنمۇ يۈزۈمدىن ـ يۈزۈمگە لەقىمىمنى
تىلغا ئېلىۋاتىسىنا؟ كۆرسىتىمەن، ‹پىرمۇھەممەد يىڭى› دەپ لە-
قەم قويغان قەشقەرلىككە...»

ئەمىر مەھكىمىسى بىلەن لەشكەرگاھ بىر مەھەللە ئارقىلىق
ئايرىلىپ تۇراتتى. ئەتراپ سۈتتەك ئايدىڭ، كوچا ئادەمسىز ئىدى.
قايسىبىر خالتا كوچىدىن جېسەكچىنىڭ ئېزىلىپ ئۇرغان تا-
قىلداق ئاۋازى ئاڭلىناتتى. تۇيۇقسىز ئالدى تەرەپتىن پەيدا بولغان
يىگىرمە ـ ئوتتۇز قارا كۆلەڭگە پىرمۇھەممەد بارلاسنىڭ خىيالى-
نى ئۈزۈپ قويدى. ئۇ ئاران ئون نەچچە خاس نۆكىرىنىلا ئېلىپ
ئەمىر مەھكىمىسىگە بارغانىدى. قەشقەرگە دەسلەپ كەلگەندە
سىرتقا چىقسا بىرەر يۈز نۆكىرىنى ھەمراھ قىلىپ چىقاتتى، كې-
يىن بىر قىسىم ئەمىرلەرنىڭ، باي ـ زەردارلارنىڭ قەسرىدە
ئۆتكۈزۈلگەن زىياپەت ـ بەزمىلەرگە بۇنچىۋالا كۆپ قورۇقچى ئې-
لىپ بېرىشنى بىئەپ كۆرۈپ سانىنى ئازلىتىۋەتكەنىدى. پىرمۇ-

ھەممەد بارلاسنىڭ بەدىنىنى بىردىنلا سوغۇق تەر باستى، ئاتتىن يىقىلىپ چۈشۈشتىن ئەنسىرىگەندەك ئىختىيارسىز ئېگەرنىڭ قۇشبېشىنى مەھكەم تۇتۇۋالدى، ئۇنىڭغىچە قورۇقچىلىرى ئۇنىڭ ئەتراپىنى چەمبەر شەكلىدە ئوراپ ئۈلگۈردى، ھېلىقى قارا كۆ- لەڭگىلەر ئۇنىڭغا قاراپ ئاستا ـ ئاستا يېقىنلىشىۋاتاتتى.

— ئارقا تەرىپىمىزدىنمۇ ئادەم كېلىۋاتىدۇ، — دېدى نۆكەر- بېشى ھودۇققان ھالدا.

پىرمۇھەممەد بارلاس تەشۋىشلەنگەن ھالدا شاققىدە ئارقىسى- غا قارىدى. ئارقا تەرەپتىن قىستاپ كېلىۋاتقان كۆلەڭگىلەرنىڭ سانىمۇ ئوتتۇزدىن كەم ئەمەس ئىدى. كوچىنىڭ ئىككى تەرىپىگە شەھەر ئاھالىسىنىڭ ئۆيلىرى جايلاشقان بولۇپ، قېچىش ئىمكا- نىيىتى يوق ئىدى. ئىچ ـ ئىچىدىن قاپساپ كەلگەن ۋەھىمە پىر- مۇھەممەد بارلاسنى تەمتىرەتتى، ئېتىنىڭ بېشىنى ھېلى ئالدىغا، ھېلى ئارقىسىغا بۇرىدى. شۇ دەقىقىدە ئۇ ئارقىسىغا يېنىپ ئە- مىر مەھكىمىسىگە بېرىۋېلىشنى ياكى ئالدىغا مېڭىپ لەشكەر- گاھقا يېتىۋېلىشنى بىلەلمەي قالغانىدى. ئۇنىڭ ئارقىسىغا يېنىپ خوجا شەرىپ كاشغەرىيدىن پاناھلىق تىلەشكە رايى بارمىدى، لەشكەرگاھتا ئون بەش مىڭغا يېقىن سەركەردە ـ لەشكەرلىرى بار ئىدى. بىر ئېغىز بۇيرۇق بەرسىلا ئۇلار شەھەرنى تۇپتۇز قىلىۋې- تەلەيتتى، مۇشۇلارنى ئويلاپ كۆڭلى بىر ئاز جايىغا چۈشتى. ئۇ ئېتىنىڭ بېشىنى ئالدىغا توغرىلاپ تۇرۇپ نۆكەرلىرىگە بۇيرۇق بەردى:

— بۆسۈپ ئۆتۈپ كېتەيلى.

پىرمۇھەممەد بارلاس ئالدىدىكى كۆلەڭگىلەرنىڭ پىيادە ئى- كەنلىكىنى كۆرۈپ ئاستىدىكى چاپچىپ تۇرغان ئېتىغا قاتتىق ئىشەنگەنىدى. ھەئە، پىيادىلەرنىڭ قويۇندەك چېپىپ كەلگەن ئات- نىڭ ئالدىنى توسۇيالىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ساغرىسىغا ئاچ- چىق قامچا تەگكەن ئاتلار ئالغا قاراپ جان ـ جەھلى بىلەن چې- پىشقا باشلىدى. ئاتلىقلارنىڭ باستۇرۇپ كەلگىنىنى كۆرگەن كۆ-

لەشكەرلەر بىر ئىسقىرتقىنىچە ئىككى تەرەپكە بۆلۈنۈپ يول بوشاتتى. قويۇندەك چېپىپ كېلىۋاتقان ئات ئۈستىدە ئولتۇرغان پىرمۇھەممەد بارلاس كۆلەڭگىلەرنىڭ چىرايىغا بەكرەك قاراشقىمۇ ئۈلگۈرمەي ئۆتۈپ كەتتى.

«خۇداغا شۈكۈر، ھەرنېمە بولسا ھېچ ئىش چىقمىدى. بەلكىم مەن زىيادە ئېھتىيات قىلىپ كەتكەن ئوخشايمەن...»

پىرمۇھەممەد بارلاسنىڭ خىيالى ئاخىرلاشمايلا ئېتى بىر نەرسىگە پۇتلىشىپ قاتتىق مۈدۈرۈپ كەتتى، خېلىلا خاتىرجەم بولۇپ قالغان پىرمۇھەممەد بارلاس بۇ تۇيۇقسىز زەربىدىن مۇداپىئە كۆرۈشكە ئۈلگۈرمەي ئاتنىڭ بېشىدىن ئارتىلىپ موللاق ئاتقىنىچە يەرگە گۈلۈپپىدە يىقىلدى. ئۇنىڭ بىلەن تەڭ ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋاتقان نۆكەرلىرىنىڭ ئەھۋالىمۇ ئۇنىڭدىن قېلىشمايتتى. كىملەردۇر كوچىغا تۆت قاتار قىلىپ ئارغامچا تارتىپ قويغان بولۇپ، چېپىپ كېلىۋاتقان ئاتلار ئاشۇ ئارغامچىلارغا پۇتلىشىپ مۈدۈرۈلگەنىدى. ھايت ـ ھۇيت دېگۈچە خۇددى ئاسماندىن چۈشكەندەكلا پەيدا بولغان قارا كۆلەڭگىلەر پىرمۇھەممەد بارلاسنى نۆكەرلىرى بىلەن قوشۇپ تۇتۇۋالدى.

— سى... سىلەر... كى... كىم... بولىسىلەر؟

قاتتىق ھودۇقۇپ، جان ـ ئىمانى چىقىپ كەتكەن پىرمۇھەممەد بارلاسنىڭ تىلى قولاشمايتتى.

— سەن ھازىر موغۇلىستان باھادىرلىرىنىڭ قولىغا چۈشتۇڭ جانابى پىرمۇھەممەد يىگى، — دېدى سەركەردە ئالچىنبەگ لاغىلداپ تىترەپ تۇرغان پىرمۇھەممەد بارلاسقا مەسخىرىلىك قاراپ.

يۇت ـ قولىدا جان قالمىغان پىرمۇھەممەد بارلاس قايتا زۇۋان سۈرمىدى، ئۇ بېشىغا كەلگەن تەقدىرگە تەن بەرگەندەك قىلاتتى.

يىگىتلەر ئۇنى نۆكەرلىرى بىلەن بىللە ئوڭ تەرەپتىكى قوش قاناتلىق دەرۋازىنىڭ ئىچىگە ئېلىپ كىردى، دەرۋازا ئىچى خېلىلا

كەڭرى ھويلا ئىدى. پىرمۇھەممەد بارلاس ھويلىدىكى قورالللىرىنى يالىڭاچلاپ تەق بولۇپ تۇرغان بەش يۈزگە يېقىن يىگىتنى كۆرۈپ ھەيران قالدى.

«خۇدايا تـوۋا، بـۇلار نەدىن پـەيدا بولۇپ قـالـغاندۇ؟ شـەھـەر دەرۋازىلىرى قولدىن كەتتىمۇ ـ يا؟ دەرۋازا قولدىن كەتكەن بولسا ھېچبىر شەپە يوققۇ ئەمىسە؟ شەھەرگە قانات ياساپ ئۇچۇپ كىر ـ گەنمىدۇ بۇ بەدرەكلەر...»

ھەئە، بۇلار سەييىدئەلى ئالپ ئاقسۇدىكى چېغىدىلا سودىگەر، ھۇنەرۋەن، مەدىكار سىياقىدا ياساندۇرۇپ تۇركۇمـگە بۆلۈپ قـەش ـ قەرگە ماڭغۇزغان نۆكەرلـەر ئىدى. ئۇلار پـىرمۇھەمـمەد بارلاسنى نۆكەرلىرى بىلەن ھويلىدىكى پېشايۋانلىق ئۆيلەرنىڭ ئىچكىر ـ سىدىكى قاراڭغۇ بىر قازناقتا سولاپ، پۇت ـ قوللىرىنى مىدىر ـ لىتالمىغۇدەك قىلىپ چەمبەرچاس باغلىۋەتتى.

※ ※ ※

ــ ياقۇپ پالۋان، ــ دېدى سەركەردە ئالچىنبەگ ھويلىدا شەپە چىقارماي تۇرغان يىگىتلەرگە قاراپ.

ــ لەببەي، ــ دەپ ئالدىغا چىقتى ياقۇپ پالۋان.

ــ ئۆزلە يۈز يىگىت بىلەن بېرىپ ئەمىر مەھكىمىسىنى كۆزەتسىلە، مۇناپىق خوجا شەرىپ كاشغەرىينى قاچۇرۇۋەتسىلە ئەمىر كەبىر جانابلىرىنىڭ ئالدىدا كالللىرى بىلەن جاۋاب قىـ ـ لىلا!

ــ پەرمانبەردارمەن!

ــ دەرھال ئاتلانسىلا!

ياقۇپ پالۋان يۈز نەپەر نۆكەرنى باشلاپ ھويلىدىن شەپە چىـ ـ قارماي چىقىپ كەتتى.

ــ سىدىق ئوغلان، ئۆمەر ئوغلان، ئابدۇسەمەت باھادىر، شىر بەھرام!

ــ لەببەي! ــ دەپ ئالدىغا چىقتى ئىسمى ئاتالغان تۆت سەركەردە.

ــ ھەربىرلىرى بىر تارامدىن يىگىتلەرگە باش بولۇشسىلا. كېلىشىۋالغىنىمىز بويىچە يارباغ دەرۋازىسىنى ئىگىلەپ، سىپىل سىرتىدىكى سەركەردە ـ لەشكەرلىرىمىزنىڭ شەھەرگە كىرىشىگە يول ئاچىمىز. ئابدۇسەمەت باھادىر دەرۋازا تۈۋىدىكى لەشكەرخانىدا ياتقان لەشكەرلەرنىڭ ئىشىنى بىر تەرەپ قىلغاي. ئۆمەر ئوغلان سىپىلنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى بۇرجدا تۇرغان قاراۋۇللارنىڭ ئىشىـ ـنى، سىدىق ئوغلان سىپىلنىڭ سول تەرىپىدىكى بۇرجدا تۇرغان قاراۋۇللارنىڭ ئىشىنى بىر تەرەپ قىلغاي. سەركەردە شىر بەھرام باھادىر بىلەن مەن دەرۋازا ئۈستىدىكى قاراۋۇللارنىڭ ئىشىنى بىر تەرەپ قىلغاچ دەرۋازا ئېچىشقا مەسئۇل بولىمىز. ئەھۋالغا قاراپ ئۆزئارا كۆمەكلەشسەك بولىدۇ، ئەمىر كەبىر سەييىدئەلى ئالپ جانابلىرىنىڭ پەرمانى يادىڭلاردا باردۇر.

ــ يادىمىزدا!

ــ يەنە بىر قېتىم سەمىڭلەرگە سېلىپ قوياي: شۇ تاپتا قەشقەر لەشكەرگاھىدا بىر تۈمەندىن ئارتۇق ياۋ لەشكىرى ئۇخلاپ ياتىدۇ، يارباغ دەرۋازىسىنى قانچە تېز ئاچساق، سەركەردە ـ لەشـ ـكەرلىرىمىز شەھەرگە شۇنچە تېز كىرىپ ئۇلارنى مۇھاسىرىگە ئېلىۋالالايدۇ. ناۋادا ئۇلار لەشكەرگاھتىن چىقىپ كەتسە، قىرـ ـغىنچىلىق يۈز بېرىپ بىھۇدە ئۆلۈم ـ يېتىم بولىدۇ، ئاددىي ئاۋام ـ رەئىيەت قىرىلىپ كېتىدۇ. سەييىدئەلى ئالپ جانابلىرىـ ـنىڭ تەدبىرى ئۇلارنى لەشكەرگاھتىن چىقارماسلىق، شۇڭا، دەرۋازىدىن كىرگەن سەركەردە ـ لەشكەرلىرىمىزنى ئۇدۇل لەشـ ـكەرگاھ تەرەپكە باشلاپ بارىمىز، لەشكەرگاھنى مۇھاسىرىگە ئېـ ـلىۋالساق، قالدى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلماق ئاسان.

ــ پەرماننى جېنىمىز بىلەن ئورۇندايمىز!

ــ ئۇنداق بولسا دەرھال ھەرىكەتلىنەيلى!

يىگىتلەر ھويلىدىن شەپە چىقارماي چىقىپ، شەھەرنىڭ يارـ

باغ دەرۋازىسىنى نىشانلاپ يۈگۈرۈشكە باشلىدى.

※ ※ ※

تۈن يېرىملاشقانىدى، شەھەرنى قورشىۋالغان موغۇلىستان
لەشكەرلىرى پەقەتلا ھۇجۇم قىلماي جىم تۇرۇۋالغانلىقى ئۈچۈن،
سېپىل دەرۋازىلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىۋاتقان سەمەرقەنت لەش ـ
كەرلىرى خېلىلا بىخۇدلىشىپ قالغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە شە ـ
ھەردە جازا يۈرۈشى قىلغۇچى قوشۇن ئۆتكەن يىلدىكىدەك
بۇغدايلارنى ئورۇۋېلىپلا چېكىنىپ كەتكۈدەك، شەھەرگە ھۇجۇم
قىلمىغۇدەك، دېگەندەك پاراڭلار تارقالغاچقا، سېپىل ۋە دەرۋا ـ
زىلاردىكى لەشكەرلەر ئانچە ئېھتىيات قىلىپ كەتمەيدىغان، قارا ـ
ۋۇللۇقنىمۇ خېلىلا بوشاشتۇرۇپ قويغانىدى. شۇ تاپتا سېپىل
ئۈستىدىكى قاراۋۇللار سېپىلنىڭ قوختىلىرىغا يۆلەنگىنىچە
مۈگدەۋاتاتتى، دەرۋازىنىڭ ئۈستىدىكى كۆزەتچىلەر بولسا غېمىدە
يوق خورەك تارتىۋاتاتتى.

يىگىتلەر سەركەردە ئالچىنبەگنىڭ باشچىلىقىدا يارباغ
دەرۋازىسىغا پەم بىلەن يېقىنلاشتى، دەرۋازا يېنىدىكى سېپىل تې ـ
مىغا يۆلەپ سېلىنغان لەشكەرخانىدىكى لەشكەرلەر ئېغىر ئۇيقۇغا
كېتىشكەنىدى. ئابدۇسەمەت باھادىر يىگىتلەر بىلەن لەشكەرخانى ـ
غا شەپە چىقارماي يېقىنلاشتى. بۇ چاغدا ئۆمەر ئوغلان بىلەن سى ـ
دىق ئوغلاننىڭ يىگىتلىرى دەرۋازىنىڭ ئوڭ ـ سول تەرىپىدىن
سېپىل ئۈستىگە چىقىپ بولغانىدى. سەركەردە ئالچىنبەگ بىلەن
شىر بەھرام باھادىرغا ئەگەشكەن يىگىتلەر دەرۋازىنى ساقلاۋاتقان
لەشكەرلەرنى ئىنجىقلاشقىمۇ پۇرسەت بەرمەي بوغۇزلاۋاتاتتى.
دەرۋازىنىڭ ئۈستىدىكى كۆزەتخانىدا مۈگدەپ تۇرغان لەشكەرلەر
پەستىكى شەپىنى سېزىپ بىرئاز سەگەكلەشتى، ئەھۋالنى بىلىپ
بېقىش ئۈچۈن پەسكە چۈشۈشكە ھەرىكەت قىلدى، لېكىن ئۇلار
كېچىككەنىدى. چاقماق تېزلىكىدە دەرۋازا ئۈستىگە چىققان ئال ـ

چىنبەگ بىلەن شىربەھرام باھادىر يىگىتلەر بىلەن بىر ھەملە قىلىپلا تېخى ئۇيقۇسى تولۇق ئېچىلىپ بولالمىغان بىچارە لەشكەرلەرگە يولۋاستەك تاشلاندى.

— بىر نەچچىڭلار پەسكە چۈشۈپ دەرۋازىنى ئېچىشقا ھەمدەم بولۇڭلار، قالغانلىرىڭلار خەندەكنىڭ ئاسما كۆۋرۈكىنى چۈشۈرۈڭلار، ئاسما كۆۋرۈكنىڭ ئارغامچىسى ئەنە ئاۋۇ يەردىكەن!

يىگىتلەرگە بۇيرۇق بېرىپ بولغان سەركەردە ئالچىنبەگ ئۆلگەن لەشكەرنىڭ تونىنى سالدۇرۇۋېلىپ، قوينىدىكى چاقماق تاشنى سۈركەپ تونغا ئوت تۇتاشتۇردى. تون ئاستا ـ ئاستا تۇتەپ كېيىن لاپپىدە ئوت ئالدى، ئوت تۇتاشقان تونىنى كۆزەتخانىدىكى ياراغدانغا تىزىپ قويغان بىر تال نەيزىنىڭ ئۇچىغا يۆگەپ، پۇلاڭلىتىپ سېپىل سىرتىدىكى تەق بولۇپ تۇرغان سەركەردە ـ لەشكەرلەرگە بەلگە بەردى.

سەييىدئەلى ئالپ بارلىق سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنى دەرۋازىغا يېقىنلاشتۇرۇپ تەق قىلىپ تۇرغانىدى. بەلگىنى كۆرۈپ دەرۋازىغا قاراپ ئات سالدى، باشقا سەركەردىلەرمۇ لەشكەرخانا ۋە سېپىلنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى بۇرجدا كۆزەتتە تۇرۇۋاتقان لەشكەرلەرنى پۈتۈنلەي قىرىۋەتكەنىدى. شۇڭا يارباغ دەرۋازىسىغا قاراپ سەلدەك باستۇرۇپ كېلىۋاتقان جازا يۈرۈشى قىلغۇچى قوشۇن مەيلى دەرۋازىدا، مەيلى سېپىلنىڭ ئۈستىدە بولسۇن ھېچقانداق قارشىلىققا ئۇچرىمىدى.

— ئالچىنبەگنىڭ يىگىتلىرىگە ئەگىشىپ ئۇدۇل لەشكەرگاھقا قاراپ ئىلگىرىلەڭلار. لەشكەرگاھنى تولۇق مۇھاسىرىگە ئېلىڭلار، ھەرىكىتىڭلار چاققان ھەم يەڭگىل بولسۇن، — دېدى ئەڭ ئاۋۋال يارباغ دەرۋازىسىغا كىرىپ بولغان سەييىدئەلى ئالپ سەركەردىلىرىگە بۇيرۇق بېرىپ.

قەشقەر شەھىرىگە مۇۋەپپەقىيەتلىك كىرگەن تەقدىردىمۇ، شەھەرنى ساقلاپ ياتقان لەشكەرگاھتىكى بىر تۈمەندىن ئارتۇق سەمەرقەنت لەشكەرلىرىگە ئۈنۈملۈك تاقابىل تۇرمىسا، شەھەردە

چوڭ قىرغىنچىلىق يۈز بېرىدىغانلىقىنى جەزملەشتۈرگەن سەي-
يىدئەلى ئالپ ئەڭ ئاۋۋال لەشكەرگاھنى قورشاپ، ئاشۇ بىر تۈ-
مەندىن ئارتۇق ياۋ لەشكەرلىرىنى مىدىر ـ سىدىر قىلالماس ھا-
لەتكە كەلتۈرۈپ قويۇشنى پىلانلىغانىدى. بامداتتىن بۇرۇن شە-
ھەرگە كىرىپ، شەپە چىقارماي لەشكەرگاھقا يېقىنلاشقان سەييىد-
ئەلى ئالپىنىڭ سەركەردە ـ لەشكەرلىرى قەشقەر لەشكەرگاھىنى
پۈتۈنلەي قورشىۋالدى. تۇيۇقسىز ياڭرىغان ناغرا ـ دۇمباق سادا-
سى لەشكەرگاھتىكى لەشكەرلەرنىمۇ، شەھەردىكى ئاددىي خەلقنى-
مۇ، كېچىدىن بېرى غەم، پۇشايمان ئىلكىدە ئۇخلىيالماي، ئەمدىلا
كىرپىكى ئۇيقۇغا ئىلىنىشقان خوجا شەرىپ كاشغەرىينىمۇ قاتتىق
چۆچۈتىۋەتتى. خوتۇن ـ بالىلىرىنى ئىشىكنى مەھكەم تاقاپ،
سىرتقا چىقماسلىققا جېكىلەپ، بىردىن ـ ئىككىدىن سىرتقا
چىققان يۈرەكلىك ئەركەكلەر لەشكەرگاھ تەرەپكە قاراپ كې-
لىشكە باشلىدى. ياتقان ئورنىدىن قارا باسقاندەك چۆچۈپ ئويغان-
غان سەمەرقەنت سەركەردە ـ لەشكەرلىرى ئالدىراپ ـ تېنەپ كى-
يىنىپ، لەشكەرگاھنىڭ تېمىدىن سىرتقا قاراپ ھاڭ ـ تاڭ قې-
لىشتى. لەشكەرگاھنى قاتمۇقات قورشىۋالغان مىڭلىغان موغۇ-
لىستان لەشكەرلىرى نەرە تارتىپ چۇقان ـ سۈرەن سېلىپ ھەيۋە
كۆرسىتىشەتتى. ئۇلار ئاسماندىن چۈشكەندەكلا پەيدا بولۇپ قالغان
رەقىبلىرىنى كۆرۈپ قاتتىق ۋەھىمىگە چۈشۈشتى. ئەھۋالنى ئە-
مىر لەشكەرگە مەلۇم قىلىش ئۈچۈن يۈگۈرگەن سەركەردىلەر
مەھرەملەردىن ئەمىر لەشكەر پىرمۇھەممەد بارلاسنىڭ ئاخشام ئە-
مىر مەھكىمىسىگە كەتكىنىچە قايتىپ كېلەلمىگەنلىكىنى بىلىپ
تېخىمۇ بەك ساراسىمىگە چۈشتى، بېشى كېسىۋېتىلگەن يىلاندەك
ئۆزلىرىنى ھەر تەرەپكە ئۇرۇشتى، شۇ تاپتا ئۇلار جان قايغۇسىدا
قېلىشقان بولۇپ، ھېچقايسىسىدا لەشكەرگاھتىكى بىر تۈمەن
لەشكەرنى باشلاپ چىقىپ رەقىبلىرى بىلەن جەڭ قىلغۇدەك جۈر-
ئەت يوق ئىدى.

لەشكەرگاھ تەرەپتىن تۇيۇقسىز ئاڭلانغان ناغرا ـ دۇمباق

ساداسىدىن چۆچۈپ ئويغانغان ئەمىر خوجا شەرىپ كاشغەرىي
ھېچنېمىنى ئاڭقىرالماي بىرنەچچە دەقىقە مۈگدەپ تۇرۇپ قالدى،
تۇيۇقسىز بىر ئىش ئېسىگە كەلگەندەك چاچراپ ئورنىدىن تۇرۇپ
كەتتى.

— دەرھال ئات تەييارلا! — ۋارقىرىدى ئۇ ھودۇقۇپ تۇرغان
مەھرەمگە قاراپ.

«پىرمۇھەممەد يېگى دېگەن دۆت سەمەرقەنت خەرى[1] ئاخشام
نارازى بولۇپ گەدىنىنى قوپۇرغىنىچە ھاللازلىغان[2] پېتى كېتىپ
قالغانىدى، ئەھۋالدىن قارىغاندا باشباشتاقلىق قىلىپ ياۋغا شەب-
خۇن ئۇرماقچى بولغان ئوخشايدۇ. دەرھال توسۇۋالاي، ئۆزى بۇر-
نىغا يەپ يوغانچىلىق قىلغىنىغا تويسىغۇ ياخشى بولاتتى، بىراق
كالتە پەملىك قىلىپ لەشكەرلەرنى بىھۇدە تالاپەتكە ئۇچراتسا،
قەشقەرنى ساقلاپ قالماق تەسكە توختايدۇ. قانداق بولۇشىدىن قەت-
ئىينەزەر ئۇنى توسۇماق كېرەك، يامىنىغا كەلسە مىرزا ئۇلۇغبەگ
ئالىيلىرىنىڭ يارلىقىنى پەش قىلارمەن. ئاھ خۇدا، لەشكىرىي
ھوقۇقنى ئۇكچە بەرمىگەندىكىن نېمە قىلار ئىدىم قەشقەرگە كې-
لىپ، خەپ ـ خەپ، پىرمۇھەممەد يېگى...»

يۈز نەپەر خاس نۆكىرىنى ئەگەشتۈرۈپ ئەمىر مەھكىمىسى-
دىن چىققان خوجا شەرىپ كاشغەرىينىڭ ئىككى ـ ئۈچ يۈز قەدەم
ماڭا ـ ماڭمايلا بىردىنلا يۈرىكى ئامبۇردا قىسقاندەك سىرقىراپ،
پۇت ـ قولىدا جان قالمىدى. ھەئە، ئۇنىڭ يەردىن ئۈنۈپ چىققان-
دەكلا پەيدا بولۇپ ئالدىنى توسۇۋالغان ياقۇپ پالۋان باشچىلىقى-
دىكى يۈزدىن ئارتۇق موغۇلىستان نۆكەرلىرىگە تىكىلگەن كۆزلى-
رى چانىقىدىن چىقىپ كەتكۈدەك چەكچەيدى.

«ياخۇدا، نېمە كارامەت بۇ؟ مېنى چۈشۈمدە قارا باسمايۋاتقان-
دۇ ـ ھە!...»

— ئەي خوجا شەرىپ دېگەن مەلئۇن، چىرايىلىقچە ئاتتىن

① خەر — ئېشەك.
② ھاللازلىماق — ئۆزىنى چوڭ تۇتۇپ قىيىدىماق.

چۈش!

ياقۇپ پالۋاننىڭ ئاۋازى خوجا شەرىپ كاشغەرىيگە خۇددى ئوچۇق ئاسماندا چاقماق چېقىپ، ھاۋا گۈلدۈرلىگەندەك تەسىر قىلدى، ئەزايىنى پۈررىدە قارا تەر باستى، تاڭلايلىرى قۇرۇپ، تىلى گەپكە كەلمىدى.

ــ بىز پەقەت مۇناپىق ئەمىر خوجا شەرىپنىلا تۇتىمىز. قارشىلىق كۆرسەتمىسەڭلار گۇناھىڭلارنى سۈرۈشتۈرمەيمىز، چىرايلىقچە قورال تاشلاپ تەسلىم بولۇڭلار، ھازىر شەھەر پۈتۈنلەي خان لەشكەرلىرىنىڭ ئىلكىدە، ــ دېدى ياقۇپ پالۋان خوجا شەرىپنىڭ نۆكەرلىرىگە قاراپ.

ئەمىرنىڭ قاتتىق ھودۇقۇپ كەتكىنىنى كۆرگەن نۆكەرلەر ئاللىقاچان ئالاقزادە بولۇشۇپ، جان قايغۇسىدا قالغانىدى.

ــ ئۇلارنىڭ يالغان ۋەدىسىگە ئىشەنمەڭلار، ــ دېدى خوجا شەرىپ كاشغەرىي نۆكەرلىرىگە يېلىنىش نەزەرى بىلەن قاراپ، ــ شەھەر تېخى قولدىن كەتكىنى يوق، چاققان بولۇڭلار، ئۇلارنى جەھەننەمگە ئۇزىتايلى.

خوجا شەرىپ كاشغەرىينىڭ بۇيرۇقى شۇ پېتى قالدى، ئۇنىڭ گەپلىرى نۆكەرلىرىنىڭ قۇلىقىغا كىرمىگەندەك قىلاتتى. ئۇلار بىر پەس تۇرۇۋالغاندىن كېيىن، خۇددى مەسلىھەتلىشىۋالغاندەك ئاتتىن تەڭلا چۈشۈشتى ـ دە، قوراللىرىنى تاشلاشتى. بۇ نۆكەرلەرنىڭ ھەممىسى قەشقەرلىك يىگىتلەر بولۇپ، خوجا شەرىپ قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن ئۇلارنى تاللاپ ئۆزىگە خاس نۆكەر قىلىۋالغانىدى.

بۇيرۇقىنىڭ ئاقمىغانلىقىنى كۆرگەن خوجا شەرىپ ئاجىز بىر ئۈمىدنىڭ تۈرتكىسىدە ئېتىنىڭ بېشىنى ئارقىغا بۇراپ قامچا سالدى، لېكىن ئۇ ئوقتەك ئېتىلىپ كەلگەن ياقۇپ پالۋاننىڭ نۆكەرلىرىنىڭ قولىدىن قېچىپ قۇتۇلالمىدى، يىگىتلەر ئۇنى بىر تارتىپلا ئاتتىن چۈشۈردى ـ دە، قىمىر قىلالمىغۇدەك دەرىجىدە باغلىۋەتتى.

— سىلەرگە ئىجازەت، — دېدى ياقۇپ پالۋان ئېخىچىلا تەش-
ۋىش ئىلكىدە تۇرغان خوجا شەرىپنىڭ نۆكەرلىرىگە قاراپ، —
كەتسەڭلارمۇ مەيلى، بىزگە قوشۇلساڭلارمۇ مەيلى.
— سىلىگە نۆكەر بولغىمىز بار سەركەردە، — دېيىشتى
ئۇلار.
— ئەمسە يۈرۈڭلار، — دېدى ياقۇپ پالۋان، — لەشكەر-
گاھقا بارىمىز.

※ ※ ※

سۇبھى ئاستا ـ ئاستا ئاقىرىپ، قەشقەر يېڭى بىر تاڭنى
كۈتۈۋالماقتا ئىدى. لەشكەرگاھتا قاپسىلىپ قالغان سەمەرقەنت
لەشكەرلىرى ئېخىچە ئەمىر لەشكەر پىرمۇھەممەد بارلاس بىلەن
خوجا شەرىپ كاشغەرىيدىن خەۋەر بولمىغاچقا، يا ھۇجۇمغا ئۆتۈش-
نى، يا لەشكەرگاھنى ساقلاپ يېتىۋېرىشنى بىلەلمەي گاڭگىراپ
قېلىشقانىدى. سەركەردىلەر بىر ـ بىرىنىڭ مەسلىھەتىگە كۆز-
مەيتتى، ھېچكىم ـ ھېچكىمنىڭ بۇيرۇقىنى ئاڭلىمايتتى، ۋۇجۇ-
دىنى ئۈمىدسىزلىك، تەشۋىش، ۋەھىمە چۇلغىۋالغانىدى.
— لەشكەرگاھ ئىچىدىكىلەر قۇلاقلىرىڭلارنى دىڭ تۇتۇپ
ئاڭلاڭلار! ئاگاھ ۋە دانا بولۇڭلاركى، قورال تاشلاپ تەسلىم بول-
ساڭلار ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قالىسىلەر. ئەمىر خوجا شەرىپ بىلەن
ئەمىر لەشكەر پىرمۇھەممەد بارلاس ئاللىقاچان بىزنىڭ قولىمىز-
غا چۈشۈپ بولدى.
لەشكەرگاھ دەرۋازىسىنىڭ ئۈستىدىكى كۆزەتخانىغا چى-
قىۋالغان سەركەردە ـ سەرۋازلار سەييىدئەلى ئالپىنىڭ ئاگاھلاندۇ-
رۇشىغا ئانچە ئىشەنمىگەندەك قىلاتتى. ئەتراپنى قاتمۇقات قور-
شىۋالغان، ئەلپازىدىن ھازىرلا لەشكەرگاھنىڭ كۈلىنى كۆككە
سورۇيدىغاندەك تۇرۇشقان موغۇلىستان لەشكەرلىرىگە تىكىلگەن
كۆزلىرى تەشۋىشلىك ئىدى. موغۇلىستان لەشكەرلىرىنىڭ ئار-

قىسىدىكى دەۋرەپ تۇرغان مىڭلىغان ئاۋام شۇ تاپتا ئۇلارغا نەچچە تۇمەن لەشكەرنىڭ قورشاۋىدا قالغاندەك تۇيغۇ بەرگەنىدى.

— ئۇنداق بولسا بىزگە ئەمىر خوجا شەرىپ كاشغەريي بىلەن ئەمىر لەشكەر پىرمۇھەممەد بارلاس جانابلىرىنى كۆرسەتسىلە، — دېدى سەمەرقەنت لەشكەرلىرى.

سەييىدئەلى ئالپىنىڭ ئىشارىتى بىلەن سەركەردىلەر توپىنىڭ ئارىسىدىن مەھكەم باغلانغان خوجا شەرىپ بىلەن پىرمۇھەممەد بارلاسنى ئىتتىرىپ چىقىرىپ تىزلاندۇردى.

سەييىدئەلى ئالپىنىڭ لەشكەرگاھ ئىچىدە قاپسىلىپ قالغان ياۋ لەشكەرلىرى بىلەن جەڭ قىلىغۇسى يوق ئىدى، ئىمكان بار ئۇلارنى ئۇرۇشسىز ئەسىرگە ئېلىشنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى. چۈنكى، جەڭ بولۇپ قالسا، ھايات قېلىشتىن ئۈمىدى ئۈزۈلگەن سەمەرقەنت لەشكەرلىرىمۇ ھامىنى بىر ئۆلۈم دەپ بوش كەلمەيتتى ـ دە، ھەر ئىككى تەرەپتىن قان تۆكۈلەتتى، ھەتتا شەھەر ئاھالىسىمۇ بۇ قىرغىنچىلىقنىڭ ۋابالىغا كېتەتتى. شۇڭا ئۇ قورشاۋدا قالغان سەركەردىلەرنىڭ يۈرىكىگە ھۇجۇم قىلىۋاتاتتى.

— ئەمدىغۇ ئىشەنگەنسىلەر، — دېدى سەييىدئەلى ئالپ ئۇلارغا مەغرۇر قاراپ، — ھايات قالاي دېسەڭلار دەرھال قورال تاشلاڭلار!

— ئەگەر قورال تاشلىمىساقچۇ؟ — سورىدى بىر سەركەردە.

— قورال تاشلىمىساڭلار ئاقىۋىتىڭلار مانا مۇنداق بولىدۇ!

سەييىدئەلى ئالپ شۇنداق دېگىنىچە ئالدىدا تىزلىنىپ تۇرغان پىرمۇھەممەد بارلاسنىڭ بېشىغا زەرب بىلەن قىلىچ چاپتى. بويىنىدىن چورتلا ئۈزۈلۈپ چۈشكەن باش دومىلاپ بېرىپ توپىغا مىلىنىپ توختىدى. مۇنار ئۈستىدىكى سەركەردىلەرنىڭ يۈرىكى سىرقىرىدى، خوجا شەرىپ كاشغەرىينىڭ چىرايىدا بولسا قان قالمىغانىدى.

— يەنە سورايدىغان گېپىڭلار بارمۇ؟ — ۋارقىرىدى سەييىد ـ

ئەلى ئالپ كۆزلىرىنى چەكچەيتىپ.

كۆزەتخانىدىكى سەركەردىلەر نېمىدەپ جاۋاب بېرىشىنى بىلەلمەي تۇرۇپ قېلىشقانىدى.

— راستىنلا بىزگە ھايات يولى بېرەمدىلا؟ سىلىگە قانداق ئىشىنىمىز؟

سەييىدئەلى ئالپ جاۋاب بېرىپ بولغىچە، خوجا شەرىپ كاشغەري كۆزەتخانىدىكى سەركەردىلەرگە قاراپ ۋارقىرىدى:

— ھەرگىز ـ ھەرگىز قورال تاشلىماڭلار. ئەمىر سىلەرنى ئالداۋاتىدۇ!

— ئاغزىڭنى يۇم مەلئۇن!

قاتتىق غەزەپلەنگەن سەييىدئەلى ئالپ بىر قىلىچ بىلەن خوجا شەرىپ كاشغەرىيىنىڭمۇ بېشىنى ئۈزۈپ تاشلىدى ـ دە، قان تولغان كۆزلىرىنى كۆزەتخانا ئۈستىدىكى سەركەردىلەرگە تىكتى.

— مېنىڭ سەۋر ـ تاقىتىم چەكلىك، دەرھال جاۋاب بېرىڭلار. قورال تاشلامسىلەر ـ يوق؟ سىلەر بىلەن سۇلھ قىلىپ ئولتۇرمايمەن، ئەمما گېپىم گەپ، گۇناھىڭلارنى تىلىسەڭلار ئامان قالىسىلەر!

— قورال تاشلايلى! — دېيىشتى ئىككى ئەمىرنىڭ كاللىسىدىن ئايرىلغىنىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن سەركەردىلەر ئۈمىدسىزلىك بىلەن.

— ئەمىسە قورال تاشلاپ، دەرۋازىدىن بىر ـ بىرلەپ چىقىڭلار!

سەركەردىلەر روھى چۈشكەن ھالدا كۆزەتخانا ئۈستىدىن ئايرىلىشتى، بىرنەچچە دەقىقىدىن كېيىن لەشكەرگاھنىڭ تۆمۈر دەرۋازىسى نالىلىك غىچىرلاپ ئېچىلدى. ئاۋۋال سەركەردىلەر، ئاندىن سەرۋازلار، لەشكەرلەر بىر ـ بىرلەپ چىقىشقا باشلىدى، موغۇلىستان لەشكەرلىرى ئۇلارنى ئۇدۇللۇق باغلىدى. قورالسىزلانغان سەمەرقەنت لەشكەرلىرى ئەنە ئاشۇ يوسۇندا چۈشكە يې-

قىن لەشكەرگاھتىن پۈتۈنلەي چىقىپ بولدى، شەھەر ئاھالىسىنىڭ ئۆيلىرىدىن يىغىپ كەلگەن شۇنچە كۆپ ئارغامچا ـ تانىلار ئۇلارنى باغلاشقا يېتىشمەي قالدى.

سەييىدئەلى ئالپ ۋەدىسىدە تۇرۇپ ئۇلارنى ئۆلتۈرمىدى. بەش مىڭ لەشكەرنى ئايرىپ ئۆز لەشكەرلىرىگە قوشۇۋالدى، قالغانلارنى ھەر يۈز ئادەمنى بىر تاناب قىلىپ باغلاپ، لەشكەرلەرنىڭ نازارىتىدە ئۇ تەرىپى خوتەن، ياركەنت، ئالتۇنتاغ، چەرچەن، لوپ[1]، بۇ تەرىپى ئاقسۇ، باي، ئۈچ[2]، كۇچار، كۆنچى، تۇرپان، قومۇل ۋە ئىلى ۋادىلىرىغا يولغا سالدى ۋە بۇ يۇرتلارنىڭ ئەمىرلىرىگە ئەسىرلەرنى ئاۋۋال بىر مەزگىل ئىغىر ئەمگەككە سېلىپ، ئاندىن لەشكەرلىرى ئارىسىغا قوشۇۋېلىش خۇسۇسىدا پەرمان ئەۋەتتى.

شۇنداق قىلىپ قەشقەر بۈيۈك موغۇلىستان ئېلىنىڭ تەسەررۇپىغا قايتىدىن ئۆتتى. خوتەن ـ بالىلىرىنى ئاقسۇدىن قەشقەرگە ئەكەلدۈرۈۋالغان سەييىدئەلى ئالپ تۇرپانغا قايتىشقا ئالدىرىمىدى. ئوردىغا غەلىبىدىن مەلۇمات يوللىدى ۋە سۇلتان ئىسان بۇغاخاندىن قەشقەردە بىرمەزگىل تۇرۇشقا ئىجازەت سورىدى. ئۇ مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ قايتىدىن لەشكەر تارتىشىدىن ئەنسىرەپ، قەشقەردە بىر مەزگىل تۇرۇش قارارىغا كەلگەنىدى.

ئەس ـ يادى رەسەتخانىنى تېزرەك پۈتكۈزۈشتە قالغان مىرزا ئۇلۇغبەگ قەشقەرنىڭ قولدىن كەتكەنلىكىنى، خوجا شەرىپ كاشغەرىي بىلەن پىرمۇھەممەد بارلاسنىڭ ئۆلتۈرۈلۈپ، بىر تۈمەندىن ئارتۇق لەشكەرلىرىنىڭ پۈتۈنلەي ئەسىرگە ئېلىنغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، قەشقەردىن بۇرۇنىراق ۋاز كەچمىگىنىگە ئۆكۈندى، بىر قىسىم ئەمىرلەرنىڭ لەشكەر تارتىپ بېرىپ قەشقەرنى قايتىدىن قولغا ئېلىش تەكلىپىگە قىزىقمىدى. شۇنداق قىلىپ بۈيۈك موغۇلىستان ئېلىگە قايتىدىن تىنچلىق، خاتىرجەملىك يۈزلەندى.

---

① لوپ — لوپنۇر.

② ئۈچ — ئۈچتۇرپان.

38

ملادىيە 1442 ـ يىلى، قىش.

ئىككى كۈندىن بېرى توختىماي يېغىۋاتقان قار تۇرپان شەھىرىنى باشقىچە مۇزلىتىۋەتكەنىدى. ئۇنىڭ ئەكسىچە، لەشكىرىي دىۋانىنىڭ ئورۇنباسار ئەمىرى مىرزا تۆمۈربۇقا بەگنىڭ قەسرى باشقىچە قىزىپ كەتكەنىدى. تۆمۈربۇقا بەگنىڭ شاھىنشىندىن قېلىشمىغۇدەك چوڭلۇقتا ياسىلىپ، ھەشەمەتلىك بېزەلگەن مېھمانخانىسىنىڭ تۆرىدە سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئولتۇراتتى. خان تېخى ئەمدىلا يىگىرمە بىر ـ يىگىرمە ئىككى ياشلارنىڭ قارىسىنى ئالغان بولسىمۇ، يېشىغا ماس كەلمىگەن ھالدا قورساق سېلىپ سەمىرىپ قالغانىدى. باشقا ئەمىرلەر خان بىلەن ئۈچ قەدەم ئارىلىق قالدۇرۇپ مەرتىۋىلىرى بويىچە داستىخاننى چۆرىدەپ ئورۇن ئېلىشقانىدى. خاننىڭ ئالدىغا ئايرىم، ئەمىرلەرگە ئايرىم داستىخان سېلىنغانىدى. ھەر ئىككى داستىخانغا بۇ ئىقلىمدىن تېپىلدىغان تۈرلۈك نازۇنېمەتلەر تىزىلغان بولۇپ، پىيالە قويغۇدەكمۇ بوش ئورۇن قالمىغانىدى. پەگا تەرەپتىن ئورۇن ئېلىشقان سازەندىلەر داپ، دۇتار، تەمبۇر، غېجەك، قالۇن... قاتارلىق سازلارنى تەڭكەش قىلىپ تۇرپان ناخشىلىرىنى ئورۇنداۋاتاتتى. بارلىق ئەمىرلەرنىڭ چېھرىدە چەكسىز بىر خۇشامەت جىلۋە قىلاتتى. تۆمۈربۇقا بەگ داستىخاندىكى نېمەتلەرنى پات ـ پات ئالماشتۇرغۇزۇپ، ئىسان بۇغاخاننى داستىخانغا يېڭى كەلتۈرۈلگەن نېمەتلەردىن تېتىپ بېقىشقا تەكلىپ قىلىپ تۇراتتى. ئوردا ئەمىرلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك جەم بولغان بۇ سورۇندا ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ بىلەن قارا دىۋان ئەمىرى سۇپۇرگە مىرزا كۆرۈنمەيت-

ـتى.

ھەئە، ئىككى يىلدىن بېرى سەلتەنەت ئىشلىرىنى مۇستەقىل بېجىرىشكە باشلىغان سۇلتان ئىسان بۇغاخان كۈنلىرىنى بەزمە، شاراب، باراۋەت بىلەن ئۆتكۈزەتتى. ھەرخىل ئۇسۇللار بىلەن ئۇنى ئالىقىنىغا ئېلىۋالغان ئەمىرلەر ئاشۇنداق يامان ئۆگىتىپ قويغانىدى.

ئىسان بۇغاخان تەختتە ئولتۇرغان دەسلەپكى يىللاردا بوۋىسى — ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھتىن خېلىلا تەپ تارتىپ يۈردى، مومىسى سۇلتان خاتۇننى پات ـ پات يوقلاپ بېرىپ نەسىھەتلىرىنى جىم تۇرۇپ ئاڭلىدى، سەلتەنەت ئىشلىرىنى قارادىۋان ئەمىرى سۇپۇرگە مىرزىنىڭ مەسلىھەتى بىلەن بېجىردى. قەشقەردە ئۇزۇنراق تۇرۇپ قالغان ئەمىر كەبىر سەييىدئەلى ئالپىنى پات ـ پات ئەسلەپ تۇردى. لېكىن بۇنداق ئەھۋال ئانچە ئۇزاق داۋاملاشمىدى، بالاغەتكە يېتىپ ياشلىق مەۋسۇمىغا قەدەم قويغان ئىسان بۇغاخان ئەتراپىنى قاتمۇقات ئورىۋالغان خۇشامەتچى ئەمىرلەرنىڭ قورشاۋىدىن قۇتۇلالمىدى. بۇ ئەمىرلەر ياش خانغا ياخشى كۆرۈنۈش، ئىشەنچىنى قولغا كەلتۈرۈش، مەنسەپ ـ مەرتىۋىسىنى ئۆستۈرۈش كويىدا قولىدىن كېلىدىغان خۇشامەتلەرنىڭ ھەممىسىنى قىلدى. ئۇنى شارابقا، بەزمىگە، ئەيش ـ ئىشرەتكە ئۆگەتتى. ئىسان بۇغاخان بارا ـ بارا بۇ ئەمىرلەردىن ئايرىلالمايدىغان، ئۇلار قاياققا باشلىسا شۇ ياققا ماڭىدىغان بولدى. ئاغرىقچان بوۋىسى ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھنى ئانچە ھۆرمەت قىلمايدىغان، قارادىۋان ئەمىرى سۇپۇرگە مىرزىنىڭ مەسلىھەتلىرىگە قۇلاق سالمايدىغان، مومىسى سۇلتان خاتۇننى يوقلاپ بارمايدىغان، سۇلتان خاتۇن ئوردىغا كەلسىمۇ يوقىلالك باھانە ـ سەۋەبلەرنى كۆرسىتىپ كۆرۈشمەيدىغان بولۇۋالدى. قەشقەردىكى سەييىدئەلى ئالپىنى بولسا پۈتۈنلەي ئېسىدىن چىقاردى.

ئەنە ئاشۇ خۇشامەتچى ئەمىرلەرنىڭ بېشى تۆمۈربۇقا بەگ ئىدى. ئۇلار ئەمىر كەبىر سەييىدئەلى ئالپىنىڭ ئوردىغا قايتىپ

كېلىشىدىن قاتتىق ئەنسىرەيتتى. ئۇنىڭ قەشقەردىن قايتىپ كې ـ
لىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۇچۇن تۈرلۈك ھىيلە ـ نەيرەڭلەرنى
ئويدۇرۇپ چىقاتتى. ئىسان بۇغاخانغا ئاقسۇ، قەشقەر، ياركەنت،
خوتەن ۋىلايەتلىرىدە تەپرىقىچىلىك پەيدا بولغانلىقى ھەققىدە يال ـ
غان مەلۇمات يوللاپ، سەييىدئەلى ئالپنىڭ قەشقەردە يەنە بىر
مەزگىل تۇرۇشىنى تەۋسىيە قىلاتتى، ئىسان بۇغاخان بولسا بۇ
ئەمىرلەرنىڭ ھەرقانداق مەلۇماتىغا ئىشىنەتتى. خان بۇ قېتىممۇ
ئۇلارنىڭ مەسلىھەتىگە كىرىپ، سەييىدئەلى ئالپنى ئوردىغا قاي ـ
تۇرۇپ كېلىش خىيالىدىن يالتايدى ـ دە، يېڭىدىن ماڭلايسۆيە
ئەمىر مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، سەييىدئەلى ئالپنى ماڭلايسۆ ـ
يەنىڭ باش ئەمىرلىكىگە تەيىنلەپ يارلىق چۈشۈردى. شۇنىڭ بى ـ
لەن سەييىدئەلى ئالپنىڭ ئوردىغا قايتىپ كېلىش يولى پۈتۈنلەي
ئۈزۈلدى. ئۇنىڭسىزمۇ خوتەن، چەرچەن ۋە ئالتۇنتاغ ۋادىسىدا
بىرنەچچە قېتىم توپىلاڭ يۈز بەرگەنلىكى ئۈچۈن، سەييىدئەلى
ئالپ ئاشۇ توپىلاڭنى تىنچىتىش بىلەن بولۇپ كەتكەنىدى. تۆمۈر ـ
بۇقا بەگ باشچىلىقىدىكى خۇشامەتچى ئەمىرلەر بولسا سەييىدئەلى
ئالپقا ئوردىدىكى ئىشلارنى كۆپتۈرۈپ مەلۇمات يوللايتتى، خان ـ
دىن، ئوردىدىن، سەلتەنەتتىن خاتىرجەم بولۇشنى تەۋسىيە قىلات ـ
تى. سۇپۇرگە مىرزا سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ بۇرۇنقىدەك مەس ـ
لىھەتىگە كىرمەيدىغان بولۇۋالغانلىقىنى، ھە دېسە ئەمىرلەر بىلەن
بەزمە ئۇيۇشتۇرۇپ، شارابىازلىققا، ئەيش ـ ئىشرەتكە بېرىلىپ
كەتكەنلىكىنى، سەلتەنەت ئىشلىرىنىڭ تاشلىنىپ قالغانلىقىنى
ئېيتىپ سەييىدئەلى ئالپقا مەكتۇپ يوللىدى. سەييىدئەلى ئالپ
بۇ خۇسۇستا قېيىنئانىسى سۇلتان خاتۇندىنمۇ، تاغىسى مىرمۇ ـ
ھەممەدشاھتىنمۇ مەكتۇپ تاپشۇرۇۋالغانىدى. ئەمما «سۇلتان ئى ـ
سان بۇغاخان ھازىر بالا ئەمەس، چوپچوڭ يىگىت بولۇپ قالدى،
سەلتەنەت ئىشلىرىنى ئۆز ئالدىغا بىر تەرەپ قىلغۇچىلىكى بار،
بەلكىم ئۇلار خان ئالىيلىرىنى ھازىرغىچە بالا چاغلاپ قالغان،
بىر قىسىم مەسلىھەت، تەۋسىيەلىرى قوبۇل قىلىنمىسا، ئۆزلىد ـ

رىنى ئېتىبارغا ئېلىنمىغاندەك تۇيغۇغا كېلىپ قېلىپ رەنجىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن، خان ئالىيلىرىنىڭ تۆمۈربۇقا بەگ قاتارلىق چوڭ ـ كىچىك ئەمىرلەرنى ئەتىۋارلىغىنى ــ ئوردا ئىشلىرىنى ئۇلار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ قىلغىنى، بۇ ياخشى ئەھۋال. تۆمۈربۇقا بەگ مەرھۇم سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرى ھايات ۋاقتىدا بىرقانچە قېتىملىق جەڭلەرگە قاتناشقان تۆھپىكار سەركەردە، ئۇنىڭ ساداقىتىدىن گۇمانلىنىش ھاجەتسىز، خان دېگەن ئەمىرلىرى بىلەن ئانچە ـ مۇنچە شارابىازلىق قىلىپ، بەزمە ـ باراۋەت قىلسا ئەيىبلەپ كېتىشنىڭ ھاجىتى يوق، جەننەتماكان سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرىمۇ شۇنداق قىلاتتى، ياشلارنىڭ ئۇنداق ـ مۇنداق خۇي ـ مىجەزى بولىدۇ، سۈكۈت قىلماق كېرەك...» دېگەنلەرنى خىيالىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئانچە ئېتىبار قىلىپ كەتمىدى.

ئانچە ـ مۇنچە تىزگىننى تارتىپ تۇرىدىغان ئادەم بولمىغاچقا، سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئىنتايىن باشباشتاق بولۇپ كەتكەندى. ھەر كۈنى ئەتىگەنلىك قوبۇلغا ئېتىبارسىز قارايتتى، كۆپىنچە ھاللاردا قوبۇلغا چىقمايتتى، شاھنىشىنغا سالامغا كەلگەن ئەمىرلەر ئۇنى بىرەر ئاش پىشىم ساقلاپ بېقىپ، يەنە ئۆزلۈكىدىن تارقاپ كېتىشەتتى. قارادىۋان ئەمىرى سۇپۇرگە مىرزا باتناپ يېتىۋالغانلىقى ئۈچۈن ھەرقايسى ۋىلايەت، يۇرت ئەمىرلىرىدىن كەلگەن تۈرلۈك خۇسۇسىتىكى مەلۇماتلار دۆۋىلىنىپ كەتكەندى، بۇ مەلۇماتلارنى ئوقۇپ، مۇھىملىرىنى خانغا يوللاپ بېرىدىغان ئادەم يوق ئىدى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا سۇلتان ئىسان بۇغاخان سۇپۇرگە مىرزىنى پۈتۈنلەي ئېسىدىن چىقاردى، ئۇنىڭ ئورنىغا تۆمۈربۇقا بەگنى قارادىۋاننىڭ ئەمىرلىكىگە، قوشۇمچە لەشكىرىي دىۋاننىڭ ئورۇنباسارلىقىغا تەيىنلىدى. لەشكىرىي دىۋاننىڭ ئەمىرى سەييىدئەلى ئالپ ئوردىدا بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئوردىدىكى مۇھىم ئىككى دىۋاننىڭ ھوقۇقىنى قولىغا ئېلىۋالغان تۆمۈربۇقا بەگنىڭ قىلغىنى قىلغان، ئەتكىنى ئەتكەندى. ئۆز يېقىنلىرىنى

تۇرلۇك مەنسەپلەرگە تەيىنلەيتتى، چىرىكلىك، پارىخورلۇق ئەۋج
ئالغانىدى. بىر قىسىم ئەمىرلەر بۇنىڭدىن نارازى بولسىمۇ، لې-
كىن دەردىنى ئىچىگە يۇتۇشقا مەجبۇر ئىدى. تۆمۈربۇقا بەگ سۇل-
تان ئىسان بۇغاخاننىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك، ئەڭ ئەتىۋارلىق ئادىمى-
گە ئايلانغانىدى.

تۆمۈربۇقا بەگنىڭ قەسرىدە ئۆتكۈزۈلۈۋاتقان بۈگۈنكى بۇ
بەزمىمۇ ئەنە ئاشۇ ئايىغى چىقماس شارابىازلىقنىڭ داۋامى ئىدى.
سۇلتان ئىسان بۇغاخان شارابقا شۇنچىلىك بېرىلىپ كەتكەنىدى-
كى، ئۇخلىغاندىن باشقا ۋاقىتلىرىنى شارابسىز ئۆتكۈزمەيتتى،
خاندىن تارتىپ ئەمىرلەرگىچە كۆندە مەست يۈرەتتى.

— ئادالەتپاناھ ساھىبقىرانىمىزنىڭ شاھلىق ئوردىسى
دەۋران سەردارلىرىنىڭ سەجدىگاھىدۇر، — دېدى شاراب تەسىرى-
دىن ھاياجانلانغان تۆمۈربۇقا بەگ ئىسان بۇغاخانغا خۇشامەتگۈيلۇق
بىلەن ئېگىلىپ تۇرۇپ، — ھەرقانداق باش ئول شەۋكەتلىك دەر-
گاھقا ئۆز ئايىغى بىلەن سەجدە قىلمىسا، بىزلەركىم ساداقەتمەن
نۆكەرلىرى ئۇلارنى سەجدە قىلغۇزغايمىز. ئادالەتپاناھىمىز تەخت-
تە ئولتۇرۇپ سەلتەنەت تىزگىنىنى قولىغا ئالغاندىن بېرى،
ئابا - ئەجدادلىرى بولمىش مەرھۇم شىرمۇھەممەدخان، جەننەتما-
كان سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرى ۋۇجۇدقا چىقىرالمىغان ئىش-
نى ۋۇجۇدقا چىقىرىپ، قەشقەرنى تەسەررۇپىمىزغا قايتىدىن
كىرگۈزدى. بۇ ئەزەل - ئەزەلدىن كۆرۈلۈپ باقمىغان كاتتا باھا-
دىرلىقتۇر. ئۇشبۇ سەۋەبتىن ماۋەرائۇننەھر ھۆكۈمدارى مىرزا
ئۇلۇغبەگمۇ تەسەررۇپىمىز تەرەپكە قاراشقا پېتىنالمايدىغان بولۇپ
قالدى، جاھان باھادىرلىرىنىڭ پىر - ئۇستازى ئەلى شاھىمەرداد-
نىڭ شانۇ شەۋكىتىمۇ ھەرقانچە بولسا شۇنچىلىك بولۇر ئەردى،
قىبلىگاھىمىزغا تېخىمۇ بىھېساب شانۇ شەۋكەتلەرنىڭ نېسىپ
بولۇشىنى تىلەپ بىر قەدەھ ئىچىشكە تەكلىپ قىلىمەن!

تۆمۈربۇقا بەگنىڭ چەكتىن ئاشقان خۇشامىتىنى ياقتۇرمى-
غان تۇرپان شەھىرىنىڭ ھاكىمى، قوشۇمچە ئاستانە مۇھاپىزەت

قوشۇنىنىڭ سەركەردىسى مىركەرىمبەردى بەگ چىرايىنى پۈرۈشتۈرگىنىچە تەتۈر قارىۋالدى.

شاراب تەسىرىدىن ئىككى مەڭزى خورازنىڭ تاجىدەك قىزىرىپ كەتكەن سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ كۆزلىرىدە كۈچلۈك مەغرۇرلۇق بالقىيتتى، ئۇ لىقمۇلىق شاراب قۇيۇلغان ئالتۇن جامنى قولىغا ئالدى:

— جانابى ئەمىرلەرنىڭ ھەممەدە بولۇشى بىلەن سەلتەنەتىمىز كۈندىن ـ كۈنگە روناق تاپتى، يىراق ـ يېقىندىكى مۇخالىپلىرىمىز تەختگاھىمىزغا كۆز تىكىپ قارىيالماس بولدى، ھەربىرلىرىڭلارنىڭ بىر نىيەتتە ھەمكارلىشىپ، ساداقەتمەنلىك بىلەن تىرىشچانلىق كۆرسىتىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن، قېنى، ھەممەيلەن بىر قەدەھتىن ئىچەيلى!

— قىبلىگاھىمىز مەرھەمەتلىكتۇر!

ئەمىرلەر بېلىقكۆزى قىلىپ شاراب قۇيۇلغان قەدەھلىرىنى بىر كۆتۈرۈپلا ئاغىزلىرىغا ئۆكتۈرۈشتى.

قاشتېشى جامدىكى شارابنى بىر كۆتۈرۈپلا ئىچىۋەتكەن تۆمۈربۇقا بەگ تاپىسىدا قول باغلاپ تۇرغان خوجىدارغا قاراپ ۋارقىرىدى:

— ھېلىقى سوۋغاتنى ئېلىپ كىرسۇنلار!

خوجىدار ھايال ئۆتمەي يىپەك رومالغا ئورالغان تۆت چاسا بىر نەرسىنى پەتنۇسنىڭ ئۈستىگە قويۇپ ئېلىپ كىردى ـ دە، پەم بىلەن تۆمۈربۇقا بەگكە قوش قوللاپ سۇنۇپ بەردى، تۆمۈربۇقا بەگ يىپەك رومالنى ئاۋايلاپ يەشتى. يىپەك رومالغا قانداق نەرسىنىڭ ئورالغانلىقىغا قىزىققان ئەمىرلەر ئۇنىڭ شاھمات تاختىسى ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ «ئادەتتىكى بىر نەرسە ئىكەنغۇ» دېگەننى قىلىپ، نەزەرىنى باشقا تەرەپكە ئاغدۇرۇشتى. سۇلتان ئىسان بۇغاخانمۇ شاھماتقا مۇنداقلا قاراپ قويدى، تۇرقىدىن ئانچە قىزىقمىغاندەك قىلاتتى، چۈنكى، ئۇنىڭ ئوردىسىدا ھەرخىل شاھماتلار بار ئىدى، ئۇ شاھمات ئويناشقا ھېرىسمەن ئىدى.

— بۇ شاھماتنى كۆزدە ھىندى سودىگەردىن سېتىۋالغاندىم، — دېدى شاھماتقا خاننىڭ ئانچە دىققىتى چۈشمىگەنلىكىنى ھېس قىلغان تۆمۈربۇقا بەگ چۈشەندۈرۈپ، — بۇ ئادەتتىكى شاھماتقا ئوخشىمايدۇ، تاختىيى، ئۇرۇقلىرى پىل چىشىدىن ياسالغان شاھانە بۇيۇم، ھىندى سودىگەرنىڭ دېيىشىچە، بۇ شاھماتنىڭ جورىسى ھىندىستان سۇلتانىنىڭ ئوردىسىدا ئىمىش.

تۆمۈربۇقا بەگنىڭ سۆزلىرى سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا تېزلا تەسىر قىلدى.

— ئەپكەلسىلە، كۆرۈپ باقاي، — دېدى ئۇ شاھماتقا قولىنى ئۇزىتىپ.

تۆمۈربۇقا بەگ چەبدەسلىك بىلەن شاھماتنى خانغا ئۇزاتتى ـ دە، داستىخاندىكى پىيالە ـ تەخسىلەرنى بىر يانغا سۈرۈپ، شاھمات قويغۇدەك جاي ھازىرلىدى. شاھمات ھەقىقەتەن نەپىس ياسالغاندى، ئۇنىڭغا مەپتۇن بولۇپ قالغان سۇلتان ئىسان بۇغاخان شاھمات ئۇرۇقچىلىرىنى بىر تالدىن ئېلىپ كۆردى.

— ھەقىقەتەن ئاز ئۇچرايدىغان گۆھەر ئىكەن، — دېدى ئۇ ھاياجانلانغان ھالدا.

— ئالىيلىرىغا مەنزۇر كەلگەن بولسا ئۆزۈمنى ئىنتايىن بەختلىك ھېسابلىغان بولۇر ئىدىم، — دېدى تۆمۈربۇقا بەگ، — بىلمىدىم، ئالىيلىرى بۇ سوۋغىتىمنى قوبۇل قىلارمىكىن؟

— قوبۇل قىلدىم، قوبۇل قىلدىم، — دېدى ئىسان بۇغاخان مەمنۇنلۇق بىلەن، — ئەپسۇس، ئاراڭلاردا تۈزۈك بىر شاھمات ئۇستىلىرى يوق ـ دە، مۇشۇنداق كۆڭۈللۈك بەزمىدە بۇنداق ئېسىل شاھماتنى بىرەر قول ئويناپ قويساق تېخىمۇ كۆڭۈللۈك بولاتتى.

تۆمۈربۇقا بەگنىڭ مۇشۇنداق پەيتنى تاللاپ سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا شاھمات سوۋغا قىلىشىدا كۆڭلىگە پۈككەن مۇددىئاسى بار ئىدى، شۇ تاپتا ئىسان بۇغاخان ئۇنىڭ كۆڭلىدىكى گەپنى دەۋاتاتتى.

ــ راست دەيدىلا ئالىيلىرى، ــ دېدى تۆمۈربۇقا بەگ خاننى شاھمات ئويناشقا تېخىمۇ قىزىقتۇرۇپ، ــ ئەپسۇس، شاھمات ئويناشتا ھېچقايسىمىز ئالىيلىرىغا تەڭداش بولالمايمىز.

ــ ئارى! ــ دېدى باشقا ئەمىرلەرمۇ خۇشامەتگۈيلۇق بىلەن.

ئىسان بۇغاخان ئۆزى بىلەن شاھمات ئوينىغان ھەرقانداق ئەمىرنىڭ قەستەن ئۇتتۇرۇپ بېرىدىغانلىقىنى پەقەتلا بىلمەيتتى، ھە دېسىلا ئۇلارنى «شاھمات ئويناشنى بىلمەيسىلەر» دەپ ئەيىبلەيتتى ۋە ئۆزىنى جاھاندىكى تەڭداشسىز شاھمات ماھىرى ھېسابلايتتى.

ــ مۇشۇنداق ئېسىل شاھماتنى بىرەر قول ئوينىماي قاراپ ئولتۇرسا نېمىدېگەن ئەپسۇسلۇق ئىش ـ ھە، ــ دېدى بىردىنلا شاھمات ئوينىغۇسى كېلىپ قالغان ئىسان بۇغاخان كۆرەڭلىك بىلەن، ــ قېنى، قايسىڭلار كېلىسىلەر، بىرەر قول تۇتۇشۇپ قويايلى.

ئەمىرلەر بىر ـ بىرىگە قارىشىپ قويۇپ جىم تۇرۇۋېلىشتى، ئۇلار شاھمات ئوينىغان تەقدىردىمۇ ھامان يېڭىلىدىغانلىقىنى، خانغا يېڭىلىپ بەرمىسە بولمايدىغانلىقىنى بىلەتتى، شۇڭا ھېچقايسىسىغا شاھمات ئويناش خۇشياقمىغانىدى. ئەمىرلەرنىڭ بىرەرىنىڭ خان بىلەن شاھمات ئويناشقا تۇرۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرىگەن تۆمۈربۇقا بەگ ئالدىراپ ئېغىز ئاچتى:

ــ ئەلۋەتتە ھېچقايسىمىز قىبلىگاھىمىزنىڭ تەڭدىشى ئەمەسمىز، ــ دېدى ئۇ ھىجىيىپ تۇرۇپ، ــ ئەمما قەسىرىمىدە بىر شاھمات ماھىرى بار، ئالىيلىرىغا ماقۇل كەلسە چاقىرتاي. بىر قول تۇتۇشۇپ باقسىلا.

ئىسان بۇغاخان تۆمۈربۇقا بەگنىڭ كۆزىگە يالت ئېتىپ قارىدى، تۇرقىدىن نامەلۇم شاھمات ماھىرىغا قىزىقىپ قالغانلىقى چىقىپ تۇراتتى.

ــ بىرەر شاھمات ئۇستىسىغا يولۇقۇپ قالغان ئوخشىمامدىلا؟

— يوقسۇ ئالىيلىرى، ئۇنى زىنھار ئۇستا دېگىلى بولماس.

— كىم ئۇ ئۆزى؟

— كەمىنەلىرىنىڭ زەئىپەسى، ھايات گۈلشەنىمىنىڭ نازۇك چىمەنى.

— ئېسىم قۇرۇسۇن، — دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان پېشانىسىگە بىرنى شاپىلاقلاپ، — باشقىلاردىن ئەمىرنىڭ شاھمات ئويناشتا قالتىس ماھارەتلىك بىر قىزى بار دەپ ئاڭلىغۇدىم، قېنى، دەرھال باشلاپ كىرسۇنلار!

تۆمۈربۇقا بەگنىڭ كۈتۈۋاتقىنىمۇ دەل شۇ ئىدى، ئۇ قىزى بىلەن سۇلتان ئىسان بۇغاخاننى شاھمات ئويناش ۋاستىسى بىلەن ئۇچراشتۇرۇشنى خېلىدىن بېرى كۆڭلىگە پۈكۈپ كەلگەن ۋە ھېلىقى شاھماتنى سودىگەرلەرگە بۇيرۇتۇپ ئالاھىدە ئەكەلدۈرگەنىدى.

— ئايىمېھرى خېنىم كىرگەي! — دەپ توۋلىدى تۆمۈربۇقا بەگ ئىشىككە قاراپ.

تۆمۈربۇقا بەگنىڭ خانغا خۇشامەت قىلىش، كۆڭلىنى ئۇتۇش ئۇچۇن يەنە قانداق ئويۇن ئوينىماقچى بولغانلىقىغا قىزىققان مىركەرىمبەردى بەگ قاتارلىق ئەمىرلەر دەرھال ئىشىككە نەزەرىنى ئاغدۇرۇشتى، مېھمانخانا ئىچىنى تەسۋىرلىگۈسىز تىمتاسلىق قاپلىدى.

ئۇزاق ئۆتمەي ئىشىك تۈۋىدە غۇنچە بوي بىر قىز پەيدا بولدى ـ دە، ئىككى قولىنى كۆكرىكىگە ئېلىپ تۇرۇپ تەۋازۇ بىلەن ئېگىلگىنىچە تۆردە ئولتۇرغان سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا قاراپ نازاكەت بىلەن سالام بەردى.

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، جانابى قىبلىگاھىمىزغا ئېھتىرام بولغاي!

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام! — دېدى ئىسان بۇغاخان سالامنى ئىلىك ئېلىپ.

ئەمىرلەر دۇررىدە ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى. سۇلتان ئىسان بۇغاخان كۆزىنى قىزدىن ئۈزەلمەيلا قالدى، نېپىز ھېلىلە رومال

بىلەن پېشانىسىدىن ئېقىپ چۈشكەندەك كۆرۈنىدىغان چىرايلىق بۇرنىنىڭ تۆۋەن تەرىپىنى توسۇۋالغان قىزنىڭ چولپان يۇلتۇزنى ئەسلىتىدىغان ئاھۇ كۆزلىرى ھەرقانداق كىشىنىڭ يۈرىكىنى جىغىلدىتىۋېتەتتى. بوۋىسى، مومىسى ۋە ئانىسى كۈنتۇرا خانىش-تىن باشقا ھەرقانداق ئەزىز مېھماننى ئولتۇرغان ئورنىدىن مى-دىرلىماي كۈتۈۋېلىشقا ئادەتلەنگەن سۇلتان ئىسان بۇغاخان شۇ تاپتا ئىختىيارسىز ئورنىدىن تۇرۇپ كەتكەن، قىزنىڭ شۇنداقلا تاشلىغان بىر نىگاھى بىلەن ئەس - ھوشىنى يوقىتىپ قويغان-دى.

— كەلسىلە قىزىم، بۇ ياققا ئۆتسىلە، — دېدى تۆمۈربۇقا بەگ قىزنىڭ بىر ئاز ھودۇقۇپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ.

ئىككى - ئۈچ يىلدىن بېرى ئەيش - ئىشرەتكە ئوبدانلا ئۆ-گىنىپ قالغان سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئانىسى كۈنتۇرا خانىش تاپقان بىرقانچە لايىقلارنى ياراتماي، بىرەر قىزغا كۆڭلى چۈشمەي تېخىچىلا ئۆيلەنمىگەنىدى. بۇنىڭدىن بىرنەچچە ئاي ئىلگىرى كۈنتۇرا خانىش تۆمۈربۇقا بەگنىڭ قىزىنىمۇ ئالاھىدە كۆرۈپ كەتكەنىدى، لېكىن سۇلتان خاتۇن بىلەن ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەم-مەدشاھ توسۇپ قويغانلىقى ئۈچۈن ئىسان بۇغاخانغا ئايمېھرى خېنىمنىڭ گېپىنى قىلمىغان، يېپىقلىق قازان يېپىقلىق پېتى قالغانىدى. قىزنى سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا بېرىپ خانىشلىق مەرتىۋىسىگە ئېرىشتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ ئوردىدىكى ئاساسىنى تېخى-مۇ پۇختىلاشقا بەل باغلىغان تۆمۈربۇقا بەگ بۈگۈنكى مېھماندار-چىلىقتىن پايدىلىنىپ مانا مۇشۇ شاھمات ئويۇننى پىلانلاپ چىق-قانىدى.

تۆمۈربۇقا بەگنىڭ گېپى بىلەن ئېسىنى يىغقان ئىسان بۇ-غاخان كۆزىنى قىزدىن تەستە ئۈزدى.

— مەرھابا، قېنى يۇقىرى ئۆتسىلە ئايخېنىم.

ئايمېھرى خېنىمنىڭ تۇلكە تېرىسى بىلەن ئەستەرلەنگەن مەخمەل نىمچىسىنىڭ ئايىغىدىن چىقىپ تۇرىدىغان ئەتلەس كۆڭ-

لىكى ھەر بىر قەدەم ئىلىشىغا ماسلىشىپ يېقىملىق سىلكىنەت-تى، كىيىملىرىگە چاچقان مۇشك ـ ئەنبەر پۇرىقى ئەتراپقا خۇش-بۇي ھىد تارقىتاتتى، ئەنبەر پۇرىقىغا بەرداشلىق بېرەلمىگەن ئە-مىرلەرنىڭ بىرنەچچىسى ئارقىمۇئارقا چۈشكۈرۈۋەتتى. ئىسان بۇغاخان ئۇلارغا نارازىلىق بىلەن قاراپ قويدى.

خىزمەتكارلار خاننىڭ ئالدىدىكى داستىخاننى بىر چەتكە يى-غىۋېتىپ، چاقچاقانغىنە بىر شىرەنى ئەپكەلدى ـ دە، ئۈستىگە شاھماتنى تىزدى. سۇلتان ئىسان بۇغاخان بىلەن ئايمېھرى خې-نىم شىرەنىڭ ئىككى چېتىدىن ئورۇن ئېلىشتى، شۇ تاپتا ئۇلار-نى شىرەلا ئايرىپ تۇراتتى، ئايمېھرى خېنىمنىڭ كۆزى شاھماتتا، ئىسان بۇغاخاننىڭ كۆزى ئالدىدىكى بۇ تەڭداشسىز گۈزەل پەرىدە ئىدى. خاننىڭ يۈرەك سوقۇشى تېخىچىلا رىتىمىغا چۈشمىگەنىدى.

«ئەجەبا ئەس ـ يادى مېنى ئۆيلەش ھەلەكچىلىكىدە قالغان خانىش ئانامنىڭ كۆزى نېمىشقا بۇ پەرىگە چۈشمىدىكىنە؟ ھە دې-سىلا ئۆيلەپ قويايلى دەپ بېشىمنى ئوچاق ئېتىدۇ، نەدىكى بىر قىزلارنى سايە قىلىپ، ماڭا خانىش بولۇشقا لايىق قىز بۇ يەردىكەن ئەمەسمۇ؟ ئەتىلا بۈزرۈكۋارىم بىلەن كۆرۈشەي، تۆمۈربۇقا بەگ قەسرىگە ئەلچى ئەۋەتسۇن...»

— ئالىيلىرى ئاققا تۇراملا، قارىغىمۇ؟

ئايمېھرى خېنىمنىڭ يېقىملىق ئاۋازى ئىسان بۇغاخاننىڭ خىياللىرىنى چالغىتتى، ئۇ ئاۋۋال قىزغا، ئاندىن رەتلىك تىزىل-غان شاھمات ئۇرۇقلىرىغا نەزەرىنى ئاغدۇردى.

— ئۆزلەدىن كەلسۇن، — دېدى ئۇ تەمكىنلىك بىلەن.

— شاھمات پىرىغا ھۆجۇم قىلىپ ئويناش ھەددىمىز ئە-مەس، — دېدى ئايمېھرى خېنىم نازلىق كۈلۈپ، — مۇداپىئەدە تۇرالىساقمۇ چوڭ گەپ.

ئىسان بۇغاخان قىزنىڭ كۆزىگە ئاشىقىي بىقارارلىق بىلەن تىكىلدى:

— ئەمىسە مەن ھۇجۇمنى باشلاۋەردىم، ئاگاھ بولسىلا.

ئىسان بۇغاخان شۇنداق دېگىنىچە شاھمات تاختىسىنى بىر ئايلاندۇرۇپ ئاق ئۇرۇق تىزىلغان تەرەپنى ئالدىغا توغرىلىدى، ئاندىن سول قول تەرەپتىكى پىلنىڭ ئالدىدىكى پىيادىنى ئىككى قەدەم ئالدىغا سۈردى. ئايمېھرى خېنىممۇ ئوڭ قول تەرەپتىكى ئاتنىڭ ئالدىدىكى پىيادىنى ئىككى قەدەم ئالدىغا سۈردى. تاماشا كۆرۈش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئەتراپىغا ئولىشىۋالغان ئەمىرلەرنىڭ كۆزلىرى بىردە سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ ئالدىدىكى ئاق ئۇرۇققا، بىردە ئايمېھرى خېنىمنىڭ ئالدىدىكى قارا ئۇرۇققا تىكىلگەنىدى. ئايمېھرى خېنىم ھەر بىر ئۇرۇقنى يۆتكىگەندە ئەمىرلەرنىڭ چىرايىدا قايىللىق ئىپادىلىنەتتى، سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ ئوي ـ پىكرى ھە دېگەندە چېچىلىپ كېتىپ باراتتى، دىققىتىنى شاھماتقا مەركەزلەشتۈرەلمەيۋاتاتتى، كۆزلىرى رەقىبىنىڭ ماڭغان يولىدا ئەمەس، ئۇرۇق يۆتكەۋاتقان، تىرناقلىرىغا خېنە يېقىلغان نازۇك بارماقلىرىدا ئىدى. ئۇنىڭ ئاشۇ بارماقلارنى تۇتۇۋالغۇسى، سۆيۈۋالغۇسى كېلەتتى، ۋۇجۇدىنى لەرزىگە سالغان ئەسەبىي ئىستەكلەر ئارام بەرمەيتتى، بىر يەرلىرىنى تاتلىق ـ تاتلىق غىدىقلايتتى.

— گەردە! — دېدى ئايمېھرى خېنىم پىلنى بىر قەدەم ئالدىغا سۈرۈپ.

گەردىسىنى تارتتۇرۇپ قويۇشتىن ئەنسىرىگەن ئىسان بۇغاخان ئويلىنىپ ئولتۇرمايلا پىل بىلەن گەردىنى مۇداپىئە قىلدى، ئەمىرلەر خاننىڭ يېڭىلىپ قالغانلىقىنى جەزملەشتۈرۈپ بىر ـ بىرىگە مەنىلىك قارىشىۋالدى.

شۇ دەقىقىدە ئايمېھرى خېنىمنىڭ كاللىسىدا كەسكىن زىددىيەت توقۇنۇشۇۋاتاتتى. ھەئە، دادىسى تۆمۈربۇقا بەگ ئۇنىڭغا ئەتىگەندىلا خان بىلەن شاھمات ئوينايدىغانلىقىنى ئۇقتۇرغان ۋە خان ئالىيلىرىغا چوقۇم يېڭىلىپ بېرىشنى تاپىلىغانىدى. شۇڭا ھازىر ئۇنىڭ خاننى يېڭىۋالغۇسىمۇ، ھەم خاندىن يېڭىلىپ قالغۇسىمۇ

يوق ئىدى. ئىمكان بار شاھماتنى تەڭ ئويۇن قىلىپ ئاخىرلاشتۇ ـ
رۇشنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى. شۇ سەۋەبتىن ئۇ ئىسان بوغاخانغا
بىرنەچچە قېتىم يول قويىدى، ئەمما ئىسان بوغاخان ھە دېسە ئۇ ـ
رۇقنى خاتا يۆتكەيتتى، دىققىتىنى شاھماتقا بەرمەي، پات ـ پات
قىزنىڭ كۆزىگە ھاياسىزلىق بىلەن قاراپ قوياتتى، لەۋلىرىنى
يالاپ تامشىيتتى، خانىنىڭ بۇ ئەدەپسىزلىكى ئايمېھرى خېنىمنىڭ
قاتتىق غۇرۇرىغا تەگكەنىدى، ئۇنىڭسىزمۇ ئەتراپىدا تاماشا كۆرۈپ
تۇرغان شۇنچىۋالا ئەمىرلەرنىڭ ئالدىدا خانغا قەستەن يېڭىلىپ
بەرگۈسى كەلمىدى. ئىسان بوغاخان بولسا رەقىبىنىڭ شاھماتنى
تەڭ ئويۇن قىلىپ ئاخىرلاشتۇرۇش مەقسىتىدە يول قويغىنىنى
بىلمەي، ھە دېسە يوچۇق قالدۇرۇپ ئۇرۇق يۆتكەيتتى. مۇشۇنداق
ئەھۋال ئاستىدا ئايمېھرى خېنىمغا ھۇجۇم قىلماسلىقتا سەۋەب
قالمىغانىدى. ناۋادا ھۇجۇم قىلماي يول قويسا، قائىدە بويىچە مات
بولغان ھېسابلىنىپ، بەكمۇ سەت يېڭىلىپ قالاتتى، چۈنكى،
شاھماتتا رەقىبىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ يېڭىلگەندىن، ھۇجۇم
قىلىپ تۇرۇپ رەقىبىنى مات قىلىدىغان ئەپلىك پۇرسەتنى ئۆت ـ
كۈزۈۋېتىپ يېڭىلسە «مات» بولغان ھېسابلىنىپ مەسخىرىگە
قالاتتى، شۇڭا ھەرقانداق شاھماتچى مات بولۇشنى خالىمايتتى.

— شاھ! — دېدى بىر قارارغا كەلگەن ئايمېھرى خېنىم ئات ـ
نى تاققىدە يۆتكەپ.

ئىسان بوغاخاننىڭ چۆچۈپ شاھمات ئۇرۇقىغا تىكىلگەن
كۆزلىرى ھەرقانچە قىلىپمۇ شاھنى مۇداپىئە قىلغۇدەك ئورۇن تا ـ
پالمىدى.

— تۇگىدى، تۇگىدى.

— ئويۇن ئاخىرلاشتى.

ھاياجانلانغان ئەمىرلەر ئاۋازىنى ئۇنلۇك چىقىرىپ تەنتەنە
قىلىشقا پېتىنالماي، پەس ئاۋازدا شىۋىرلايتتى، ئۇلار خانىنىڭ مات
بولغىنىنى كۆرۈپ پۇخادىن چىقىشقانىدى.

تۇنجى قېتىم يېڭىلىشنىڭ تەمىنى تېتىغان سۇلتان ئىسان

بۇغاخان نېمە قىلارىنى بىلەلمەي تۇرۇپ قالدى.

— كەچۈرسىلە ئالىيلىرى، شاھمات ئويۇنىدا يېڭىش ـ يېڭىلىش بولۇپ تۇرىدۇ، — دېدى ئايمېھرى خېنىم بېشىنى تەۋازۇ بىلەن ئېگىپ.

قىزنىڭ خاننى يېڭىۋالغانلىقىنى كۆرۈپ نەچچە ۋاقىتتىن بېرى باش قاتۇرۇپ ئىنچىكىلىك بىلەن تۈزگەن پىلانىنىڭ بۇزۇلۇپ كېتىشىدىن ئەنسىرىگەن تۆمۈربۇقا بەگنىڭ چىرايى تاتىرىپ كەتكەن، تىلى كالۋالاشقانىدى. ئۇ يا سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا تەسەللى بېرىشنى، ياكى قىزنى ئەيىبلەشنى بىلەلمەي قاراپلا قالدى.

ئىسان بۇغاخان بىردىنلا خىرىلداپ كۈلۈۋەتتى.

— قايىلمەن، ئايخېنىم ھەقىقەتەن شاھماتنىڭ پىرىكەن!

خاننىڭ كۈلكىسى بىلەن ئارىنى باسقان سۈكۈنات بۇلۇتلىرى بىردىنلا تاراپ كەتتى. تۆمۈربۇقا بەگنىڭ چىرايىغا پاللىدە كۈلكە يۈگۈردى، يەڭگىل بىر نەپەس ئالدى. ئەمىرلەرمۇ ئايمېھرى خېنىمنى ئاغزى ـ ئاغزىغا تەگمەي ماختاشقا كىرىشتى. ھەئە، ئۇلار چىن يۈرىكىدىن چىقىرىپ ماختاۋاتاتتى.

— مەن چىقاي، — ئايمېھرى خېنىم ئاستا ئورنىدىن تۇرۇپ ئىسان بۇغاخانغا تەۋازۇ بىلەن ئېگىلدى، — ئامان بولسىلا ئالىيلىرى.

شۇ دەقىقىدە سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ يۈرىكى ئايمېھرى خېنىم بىلەن بىللە كېتىپ باراتتى. خاننىڭ چىرايىدىن كۆڭلىدىكى خىيالىنى پەرەز قىلىپ ئۈلگۈرگەن تۆمۈربۇقا بەگ مۇددىئاسىنىڭ تولۇق ئەمەلگە ئاشقانلىقىنى ھېس قىلىپ ھۇزۇرلىنىپ كۈلدى.

— شاراب ئىچەيلى، — دېدى بىرئازدىن كېيىن ئېسىگە كەلگەن ئىسان بۇغاخان تېخىچىلا ئۆرە تۇرغان ئەمىرلىرىگە قاراپ، — قېنى خوش، جاي ئالسۇنلار.

سازەندىلەر قايتىدىن سازلىرىنى قوللىرىغا ئېلىشتى. سۇل-

تان ئىسان بۇغاخان شارابنى خۇددى چۆلدە چاڭقاپ كەتكەندەك ئىچىشكە باشلىدى. شۇ تاپتا ئۇ شارابنى يېڭىلگەنلىكى ئۈچۈن ئەمەس، ئاشىق بولغانلىقى ئۈچۈن، تۇيۇقسىز تۇتىشىپ يۈرىكىنى ئۆرتەۋاتقان ئىشق ئوتىنى پەسەيتىش ئۈچۈن ئىچىۋاتاتتى.

تۇرپان شەھىرىنىڭ ئۈچ كۆۋرۈك مەھەللىسىگە جايلاشقان سۇلتان خاتۇن قەسرىدە مۇلازىم ـ خىزمەتكارلار ئالدىراش قار تازىلاۋاتاتتى. تاشقىرىقى ھويلىدىكى ئات ـ ئۇلاغلارنى باغلايدىغان لاپاسنىڭ ئاستىغا توختىتىپ قويۇلغان ئېسىل ئىككى مەپە قەسىرگە مېھمان كەلگەنلىكىدىن بېشارەت بېرىپ تۇراتتى.

شۇنداق، قەسىرگە مېھمان كەلگەنىدى. پېشايۋانلىق ئوتتۇرا سارايىنىڭ چېتىدىكى چاققانغىنە مېھمانخانىدا ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ بىلەن سۇپۇرگە مىرزا تەتىللا كۆرپە ئۈستىدە مەسىلىك چازا قۇرۇپ ئولتۇراتتى. قارىغاي، ئارچا ئوتۇنىنىڭ چوغى سېلىنغان ئىككى چويۇن ئاتەشدان ئۆي ئىچىنى خېلىلا ئىللىتىۋەتكەنىدى. مۇلازىملار داستىخانغا تۈرلۈك ھۆل ـ قۇرۇق يەل ـ يېمىش، قەنت ـ گېزەكلەرنى تىزىپ، چاي تۇتۇپ بولغاندىن كېيىن سۇلتان خاتۇن ئىككى مېھماننى مەزەگە تەكلىپ قىلدى:

ـــ خوش، قېنى مەزەگە بېقىشسىلا.

ئىككى ئەمىر ئالدىلىرىدىكى پىيالىنى ئېلىپ بىر ئوتلامدىن چاي ئىچتى. زەپەر، لاچىندانە قاتارلىق دورا ـ دەرمەكلەر بىلەن دەملەنگەن چاي ھەم خۇش پۇراق، ھەم تەملىك ئىدى.

ـــ ئىككىلىرىنى ئەتىگەندىلا چاقىرتىشىمدىكى مەقسەت، ـــ دېدى سۇلتان خاتۇن سۆز باشلاپ، ـــ خان ئالىيلىرىنى ئۆيلەپ

قويۇش ئىشىنى مەسلىھەت قىلىش.

ئىككى پېشقەدەم ئەمىر بىر ـ بىرىگە لاپپىدە قارىۋالغاندىن كېيىن نەزەرىنى تەڭلا سۇلتان خاتۇنغا ئاغدۇردى.

ــ خان ئالىيلىرىغا مۇۋاپىق كەلگۈدەك لايىق تاپقان ئوخشىمامدىلا خان ئاغىچا؟ ــ سورىدى مىرمۇھەممەدشاھ.

سۇلتان خاتۇن ئىنچىكە قورۇق باسقان چىرايىنى پۈرۈشتۈردى:

ــ لايىقنى خان ئالىيلىرى ئۆزى تېپىپتۇ.

سۈپۈرگە مىرزا چىرايىدىكى ھەيرانلىق ئالامەتلىرىنى يوشۇرالمىدى:

ــ كىمنىڭ قىزىكەن؟

ــ تۆمۈربۇقا بەگنىڭ، ــ قىسقىلا جاۋاب بەردى سۇلتان خاتۇن.

ــ تۆمۈربۇقا بەگنىڭ؟ ــ ياندۇرۇپلا سورىدى سۈپۈرگە مىرزا شالاڭ، ئاپئاق ساقاللىرىنى سىيلاپ تۇرۇپ، ــ ئول ئەمىرنىڭ زەئىپەسىنى خان ئالىيلىرىغا كىم سايە قىلغاندۇ ؟

ــ ئۆزى بولماي كىم بولاتتى، ــ بۇرناكۇن خان ئالىيلىرىنى قەسىرگە مېھماندارچىلىققا چاقىرىپ، قىزى بىلەن شاھمات ئويناتقانمىش.

ــ تۆمۈربۇقا بەگنىڭ ئوشۇقى تېخىمۇ ئالچۇ چۈشۈپتۇ ـ دە، ــ دېدى مىرمۇھەممەدشاھ تېرىكىپ، ــ خان ئالىيلىرىنى بەزمە ـ شاراب، ئەيش ـ ئىشرەتكە ئۆگىتىپ، سەلتەنەت ئىشلىرىغا چات كېرىۋالغىنىنى ئاز دەپ، ئەمدى قىزىنى خانىش قىلىش ئارقىلىق خانغا قېيىنئاتا بولغۇسى كەلگەن ئوخشايدۇ. ئەلھەزەر، ئەلھەزەر، نومۇسسىزلاردىن ئۆزۈڭ پاناھ ئەيلىگەيسەن ئىلاھىم!

ــ تۆمۈربۇقا بەگنىڭ ئول زەئىپەسى خان ئالىيلىرىنىڭ نەزەرىگە خوپ كەلگەن ئوخشىمامدۇ؟

ــ خوپ كەلگىنى قۇرۇسۇن، ئاشىقى بىقارار بوپتۇ، ــ دېدى سۇلتان خاتۇن نارازىلىقىنى يوشۇرماي، ــ ۋالىدەسى كۈن-

تۇرا خانىشنى ئەلچىلىككە بېرىشقا ئالدىرىتىۋاتقۇدەك، تۇنۇگۈن كۈنتۇرا خانىش ھۇزۇرۇمغا كەپتىكەن، ئەلچىلىككە بېرىشقا ئالدىرىماي تۇرسىلا، دەپ ياندۇرۇۋەتتىم. ئىككىلىرىمۇ بىلىلا، خان ئالىيلىرىنى ئۆيلەش كىچىك ئىش ئەمەس، توقال قىلىپ ئالىمەن دېسە كارىم يوق ئىدى، خان ئالىيلىرى تېخى ئۆيلەنمىگەن تۇرسا، تۆمۈربۇقا بەگنىڭ قىزىنى توقال قىلىپ ئېلىشى مۇمكىن ئەمەس. تۇنجى خاتۇن دېگەن نەسەبى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر خانىش بولىدىغان گەپ. بۇ ئىش بېشىمنى خويمۇ قاتۇرۇۋەتتى، ئىككىلىرىنىڭ مەسلىھەتىنى ئاڭلاپ باقسام دەيمەن.

— خان ئالىيلىرى بىر قارارغا كېلىپ بولغان بولسا، ھۆكمىگە قارشى چىقىش ھەددىمىز ئەمەس، — دېدى سۈپۈرگە مىرزا ئىلاجسىزلىقنى بىلدۇرۇپ.

— ئەمىسە تۆمۈربۇقا بەگنىڭ خان ئالىيلىرىغا قېيىنئاتا بولۇپ، سەلتەنەتنى چاڭگىلىغا ئېلىۋېلىشىغا قاراپ تۇرىمىزمۇ؟ — دېدى سۇلتان خاتۇن تېرىكىپ، — ئىككىلىرى خانغا باتناپ سەلتەنەت ئىشلىرىدىن چەتكە چىقىۋالمىغان بولۇشسىلا بۇنداق ئەھۋال كېلىپ چىقمايتتى، خان ئالىيلىرىمۇ بۇنچىلىك باشباشتاق بولۇپ كەتمەيتتى.

ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ لام ـ جىم دېمىدى، ئادەتتىمۇ كەم سۆز، ياۋاش ئادەم ئىدى.

— بۇ ئىشتا بىز ئەيىبلىكمىز، — دېدى سۈپۈرگە مىرزا بېشىنى ئېگىپ، — لېكىن كۆڭلۈمدىكى گەپنى قىلسام، يىگىت بولۇپ قالغان خان ئالىيلىرىنى ئۇل تۆمۈربۇقا بەگ تەرەپدارلىرىنىڭ چاڭگىلىدىن تارتىپ ئېلىشقا ئاجىز كەلدىم، تۆمۈربۇقا بەگ ھىيلە ـ نەيرەڭگى تولا ئادەمكەن، ئەپسۇن ئوقۇپ ھۇرىۋەتتىمۇ بىلمىدىم، قانچىكى نەسىھەت قىلسام، يول كۆرسەتسەم، ئالىيلىرى بىزنى شۇنچىلىك يامان كۆردى، مەسلىھەت ـ تەكلىپلىرىمىزگە، مەلۇماتلىرىمىزغا قۇلاق سالماس بولۇۋالدى. دېمەكچىمەنكى، ئوردىدا ھېچقانداق رولىمىز، ئېتىبارىمىز قالمىدى، كەمىنەلىرىلا

ئەمەس، خان ئالىيلىرىنىڭ بابائى بۇزرۇكى بولمىش ئۇلۇسبېگى ھەزرەتلىرىمۇ بۇ ئىشتا ئامالسىز قالدى.

— ئارى، — دېدى مىرمۇھەممەدشاھ سۇپۇرگە مىرزىنىڭ سۆزىنى تەستىقلاپ، — پەرزەنت دېگەننى كىچىك ۋاقتىدا گەپكە كىرگۈزمەك ئاسان ئىكەن، كېيىنكى كۈنلەردە خان ئالىيلىرىنى ئول باشباشتاقلىقتىن توسۇپ قىلىشقا راستىنلا ئامالسىز قالدۇق. ئۇلۇسبېگىلىك مەرتىۋىمىزگە رىئايە قىلمىسىمۇ، بابائى بۇزرۇكلۇك سالاھىيىتىمىزگە ھۆرمەت قىلۇر دەپ ئويلىغۇيدىم، لېكىن ئول قارا نىيەت تۆمۈربۇقا بەگ كەمەك ئەييارەدەك ھىيلە - نەيرەڭلىرى بىلەن خان ئالىيلىرىنى سېھىرلەپ بىزدىن يىراقلاشتۇرۇۋەتتى. شول كۈنلەردە بىزلا ئەمەس، ئوردىدىكى خېلى كۆپ ئەمىرلەر خان ئالىيلىرىنىڭ تۆمۈربۇقا بەگنى زىيادە ئەتىۋارلاپ، ئىككى دىۋاننىڭ ئەمىرلىك مەنسىپىنى بېرىۋەتكەنلىكىدىن نارازى. قايسى كۈنى ئاستانە ھاكىمى مىركەرىمبەردى بەگ ئالايىتەن قەسىرىمگە كېلىپتۇ، خان ئالىيلىرى ئەمىرلەرنىڭ مەرتىۋىسىگە رىئايە قىلمىدى، تۆمۈربۇقا بەگكە بولغان ئىززەت - يېقىنچىلىقنى ھەددىدىن ئاشۇرۇۋەتتى، ئالىيلىرىنىڭ ئالدىدا بىزنىڭ ئېتىبارىمىز قالمىدى، ئوردىدىكى گەپنىڭ ھەممىسى تۆمۈربۇقا بەگنىڭلا بولۇپ كەتتى، مۇشۇنداق كېتىۋېرىدىغان بولسا، ئەمىرلەرنىڭ خان ئالىيلىرىدىن رايى قايتىپ قالىدۇ، ئوردىدا تەپرىقىچىلىك باش كۆتۈرۈپ، سەلتەنەت زاۋاللىققا يۈز تۇتىدۇ، دەپ كۆپ ئەرز - شىكايەتلەرنى قىلدى. ئەمەلىيەتتە مىركەرىمبەردى بەگنىڭ ئول سۆزلىرى ئاساسسىز ئەمەس، خان ئالىيلىرى بىزنىڭ مەرتىۋىمىزگە رىئايە قىلمىغان يەردە، باشقا ئەمىرلەرگە قانداق قىلماقچى ئىدى.

— بۇلاردىن خەۋىرىم بار، — دېدى سۇلتان خاتۇن ئويچانلىق بىلەن، — خان ئالىيلىرى بىزنىڭ ئارزۇ - ئۈمىدىمىز، سەلتەنەتىمىزنىڭ تۈۋرۈكىدۇر. ھەممىنى بىلىپ تۇرۇپ باتناپ تۇرۇۋالساق ياخشى بولماس. ئابدال يامانلىسا خورجۇنغا زىيان، دەيدىغان

گەپ بار ئەمەسمۇ، شۇڭا ئىككىلىرىنى ئوردىغا بىللە بېرىشقا ئۇ-
نىماسمىكىن دەپ خان ئالىيلىرىنى دەرگاھىمغا چاقىرتتىم، كې-
لىدىغان ۋاقتىمۇ بولۇپ قالدى، ۋاقتى كەلگەندە ئىككى كەلىمە
نەسىھەتلىرىنى ئاياشمىغايلا.

ئىسان بۇغاخانىڭ سۇلتان خاتۇن قەسىرىگە كېلىدىغانلى-
قىنى ئاڭلاپ ئىككى ئەمىر قىمىرلاپ قويدى. تۇرقىدىن خان بىلەن
كۆرۈشۈشنى خالىمايدىغاندەك قىلاتتى.

— خان ئالىيلىرىنىڭ بىزنىڭ نەسىھەتىمىزگە قۇلاق سې-
لىشى ناتايىن، — دېدى سۇيۇرگە مىرزا كۆڭلىدىكىنى يوشۇرماي.

— ئاگال ئۇرۇنۇپ كۆرەيلى، — دېدى سۇلتان خاتۇن قەت-
ئىيلىك بىلەن، — پەرزەنتلىرىمىز ئەلۋەتتە جىگەرلىرىمىزدۇر،
پەرزەنتلىرىمىزنى يامانلىقتىن توسۇش، ياخشىلىققا ئۈندەش بۇر-
چىمىز ھەم باردۇر.

ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ ئۈندىمىدى، سولغۇن، غەمكىن
چىرايىدىن كۆڭلىدە قاتتىق داۋالغۇش بولۇۋاتقانلىقىنى پەرەز
قىلماق تەس ئەمەس ئىدى.

شۇ ئەسنادا مېھمانخانىغا كىرگەن مۇلازىم ئايال ئېگىلىپ
سالام بەردى:

— بۇزرۇكۋارىمىزغا مەلۇم بولغاي، خان ئالىيلىرى كەلدى!

— باشلاپ كىرسۇنلار! — دېدى سۇلتان خاتۇن.

سۇلتان ئىسان بۇغاخانىڭ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ مىرمۇ-
ھەممەدشاھ بىلەن سۇيۇرگە مىرزا دەس ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى.

— ئولتاسۇنلار، — دېدى سۇلتان خاتۇن مىرمۇھەممەدشاھ-
قا قاراپ، — ئۆزلە دېگەن خان ئالىيلىرىنىڭ بابائى بۇزرۇكى بو-
لىدىلا، نەۋرىگە ئورنىدىن تۇرۇپ ئېھتىرام بىلدۈرىدىغان قائىدە
نەدە بار، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ئوردا ئەمەس، ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ
ھۆرمەت كۆرسەتمەكلىرى بىھاجەتتۇر.

بۇ چاغدا سۇيۇرگە مىرزا ئاللىقاچان كالىچىنى كىيىپ تاپ-
سىغا بېرىپ بولغانىدى. گەرچە مىر مۇھەممەدشاھ سۇلتان ئىسان

بۇغاخاننى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن كالىچىنى كىيىپ پەگاغا بېرىپ تۇرمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئولتۇرۇشقا پېتىنالماي جايىدا ئۆرە تۇرۇۋەردى.

ــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، بۇزرۇكۋارلىرىمغا ئېھتىرام بولغاي! ــ دېدى ئۆيگە كىرىپ كەلگەن سۇلتان ئىسان بۇغاخان سالام بېرىپ.

ــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، ئالىيلىرىنىڭ سەلتەنەتى زىيادە، ئالتۇن بويلىرى ئامان ـ ئېسەن بولغاي! ــ دېدى سۈپۈرگە مىرزا قول باغلاپ تۇرۇپ.

ــ مەرھابا، سالامەت تۇردىلىمۇ ئالىيلىرى؟ ــ دېدى مىرمۇھەممەدشاھ تەۋازۇ بىلەن ئېگىلىپ.

ــ ماشائاللا[1]، ياراتقان ئىگەم ئەزىز تەنلىرىنى سالامەت قىلغاي، قېنى، بۇيانغا كېلىپ جاي ئالسۇنلار، ــ دېدى سۇلتان خاتۇن ئولتۇرغان ئورنىدىن بىرئاز قىمىرلاپ قويۇپ.

«بۇ ئىككىسى بۇزرۇكۋار مومامغا ئەرز قىلىپ كەلگەن ئوخشىمامدۇ، مېنى مۇشۇ ئىش ئۈچۈن چاقىرتقان ئىكەن ـ دە...»

ئىسان بۇغاخان سۈپۈرگە مىرزا بىلەن بوۋىسى مىرمۇھەممەدشاھقا كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا قاراپ قويۇپ، مومىسى سۇلتان خاتۇننىڭ تۆۋەن تەرىپىدىن ئورۇن ئالدى ـ دە، پاتىھەگە قول كۆتۈردى.

پاتىھەدىن كېيىن ئاۋۋال سۇلتان خاتۇندىن، ئاندىن مىرمۇھەممەدشاھتىن ئەھۋال سورىدى، سۈپۈرگە مىرزىغا مۇنداقلا بىر قاراپ قويۇپ بولدى قىلدى.

ــ جانابى بۇزرۇكۋارلىرىمغا ۋاقتى ـ قەرەلىدە سالام بېرىپ ئەھۋال سورىيالمىدىم، ئەپۇ قىلغايلا، ــ دېدى ئىسان بۇغاخان مومىسى بىلەن بوۋىسىغا قاراپ.

ــ خان ئالىيلىرى سەلتەنەت ئىشلىرى بىلەن ئالدىراش تۇرسىلا، ئەيىبكە بۇيرۇشقا ھەددىمىز ئەمەس، ــ دېدى سۇلتان

[1] ماشائاللا ــ كۆز تەگمىسۇن.

خاتۇن تەنە قىلىپ.

مىرمۇھەممەدشاھ بېشىنى تۆۋەن سالغىنىچە گەپ قىلماي ئولتۇردى.

مومىسىنىڭ تەنىسىنى چۈشەنگەن ئىسان بۇغاخان بىلمىگەن بولۇپ ئۆزىنى كۈلكىگە زورلىدى.

سۇلتان خاتۇن نەۋرىسىنىڭ ۋاقىتسىز سەمرىشكە باشلىغان بەستىگە، ئالدىغا دومبىيىپ چىققان قورسىقىغا، شاراب تەسىرىدىن قىزىرىپ كەتكەن كۆزلىرىگە ئەپسۇسلۇق ئىلكىدە نەزەر تاشلىدى.

ـــ جانابى سۇپۇرگە مىرزىغا ئولتۇرۇشقا ئىجازەت بەرسىلە ئالىيلىرى، ـــ دېدى سۇلتان خاتۇن تېخىچىلا پەگادا قول باغلاپ تۇرغان سۇپۇرگە مىرزىغا بىر قاراپ قويۇپ.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان مومىسىنىڭ رەنجىپ قالغىنىنى كۆرۈپ، سۇپۇرگە مىرزىنى ئەمدىلا كۆرۈۋاتقاندەك قىياپەتتە ئېغىز ئاچتى:

ـــ ھوي، نېمىشقا ئۆرە تۇرىلا جانابى ئەمىر، كەلسىلە، كۆرپىدىن جاي ئالسۇنلار.

ـــ قىبلىگاھىمىزنىڭ ئىلتىپاتىغا كۆپ رەھمەت!

سۇپۇرگە مىرزا ئاستا كېلىپ سۇپىنىڭ لېۋىدە ئولتۇردى.

ـــ سەلتەنەت پاسىبانى ئۈچۈن پېشقەدەم ئەمىرلەرنىڭ مەرتىۋىسىگە رىئايە قىلىش، ئۇلارغا ئىززەت ـ ئېھتىرام كۆرسىتىش ۋاجىپتۇر، ـــ دېدى سۇلتان خاتۇن نەۋرىسىنىڭ چىرايىغا سىنچىلاپ بىر قارىۋېتىپ، ـــ خوش، سەلتەنەت ئىشلىرى قانداقراق كېتىپ بارىدۇ ئالىيلىرى؟

ـــ ئەلھەمدۇلىللا، جانابى بۇزرۇكۋارلىرىمىزنىڭ دۇئاسى بىلەن سەلتەنەتىمىز ئەمىنلىككە يۈزلىنىپ، ئاۋام ـ رەئىيەت ئاسايىشلىقتا ياشىماقتا، ـــ دېدى ئىسان بۇغاخان قىسقىلا جاۋاب بېرىپ، شۇ تاپتا ئۇ ئۆزىنى تەمكىن تۇتۇپ ئولتۇرۇشقا تىرىشىۋاتاتتى.

ــ ھەرقايسى ۋىلايەتلەردىكى ئەمىرلەرنىڭ يوللىغان مەلۇ-ماتلىرىنى ۋاقتى ـ قەرەلىدە كۆرۈپ تۇرۇۋاتامدىلا؟

ئىسان بۇغاخان قولاشمىغان بىر ھالەتتە جاۋاب بەردى:

ــ كۆردۇم، كۆرۈۋاتىمەن، خەۋەر تېپىپ تۇرۇۋاتىمەن.

ــ كۆنچى ۋادىسىدىكى رەئىيەت توپلىشىپ ئاستانىگە ئەرز قىلىپ كەپتۇ، دەپ ئاڭلىۋىدىم، تەھقىقلىدىلىمىكىن؟

ــ جازا دىۋانىنىڭ ئەمىرى ھەقبەردى مىرزا بىلەن ئاستانە قازى ـ قۇززاتى سۇلايمان خوجا تەھقىقلەۋاتىدۇ.

نەۋرىسىنىڭ جاۋابىدىن ئانچە رازى بولمىغان سۇلتان خاتۇن ئىنچىكىلەپ سوراشقا باشلىدى:

ــ ئۇل دەۋاگەرلەرنىڭ مۇددىئاسى نېمىكەن؟

ئىسان بۇغاخان بۇ سوئالغا جاۋاب بېرىشتىن قىينالدى، ئۇ تېخىچىلا بۇ ئىشلارنى سۈرۈشتۈرمىگەن، ھەتتا سۈرۈشتۈرۈشنى ئۇنتۇپ قالغانىدى.

«نېمانچە يوقىلاڭ ئىشلارغا چېپىلىۋالىدىغاندۇ؟ بابام بىلەن سۇپۇرگە مىرزا مۇشۇ ئىشنى دەپ موماملىنىڭ قەسرىگە كەلگەن ئوخشىمامدۇ؟ قىرغان ۋاقتىدا سىڭگەن نېنىنى يەپ ئولتۇر-ماي...»

ــ كۆنچى ئەمىرى بىلەن رەئىيەت ئوتتۇرىسىدا خۇن دەۋاسى بار ئوخشايدۇ، تەپسىلاتىنى تېخى بىلگىدەك بولمىدىم، ئوردىغا قايتقاندىن كېيىن سۈرۈشتە قىلاي.

سۇلتان خاتۇن بىرپەس بېشىنى تۆۋەن سېلىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن ئېغىز ئاچتى:

ــ سەلتەنەت قانۇنىغا رىئايە قىلىش بارچە رەئىيەتنىڭ مەجبۇرىيىتىدۇر. ئۇل مەجبۇرىيەت ئەمىرلەرگىمۇ ھەم ئوخشاش-تۇر. سەلتەنەت قانۇن ـ ياساقلىرىنى مەنسىتمەيدىغان ئەمىرلەر قول ئاستىدىكى رەئىيەتكە زۇلۇم سېلىشتىن ئەيمەنمەيدۇ، ھەتتا ئۆز ئىش ـ ھەرىكەتلىرى بىلەن چوڭ تەرتىپسىزلىكلەرنى كەل-تۈرۈپ چىقىرىدۇ، بۇ ھال سەلتەنەتىمىزنىڭ ئاسايىشلىقىغا چوڭ

زىيان يەتكۈزىدۇ. سەلتەنەت ساھىبلىرى ئۈچۈن ئەڭ مۇشكۇل ئىش قانۇننى جارى قىلدۇرۇشتۇر. ئاگاھ بولسىلا ئالىيلىرى، ئەمىرلەرنىڭ مەلۇماتىغىلا ئەمەس، ئاۋام ـ رەئىيەتنىڭ ساداسىغىمۇ قۇلاق سالغايلا، جەننەتماكان پەدەرلىرى تاجۇ تەختنى قولىغا ئالغاندىن كېيىن بىر يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ پۈتكۈل تەسەررۇپىمىزنى ئايلىنىپ چىقىپ، ئاۋام ـ رەئىيەتكە مۇرۇۋۋەت، زالىم بەگ ـ تۆرىلەرگە سىياسەت قىلىپ، «ئادالەتلىك پادىشاھ» دېگەن كاتتا ئاتاققا مۇشەررەپ بولغان ئەردى. ئاۋام ـ رەئىيەت ئاب ـ سۇ بولسا، سەلتەنەت كېمىدۇر، سەلتەنەت پاسىبانى بولمىش خان ـ سۇلتانلار كېمىنى توغرا يولغا باشلىمىسا، سۇ ھەرقاچان ئۆكتۈرۈۋېتىدۇ، سۇ دېگەن ئەلەددامام تىنچ، بىرخىل ئاقمايدۇ، ئۇنىڭ دولقۇنى، قاينىمى ھەم كەلكۈنى باردۇر.

— بۇزرۇكۋارىمنىڭ ئۆگۈتلىرىنى ئېسىمدە مەھكەم تۇتىمەن، — دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان بېشىنى ئېگىپ تۇرۇپ.

— تاجۇ تەختتە ئولتۇرماق ئۇنچە ئاسان ئىش ئەمەس، — دېدى سۇلتان خاتۇن گېپىنى داۋاملاشتۇرۇپ، — تەختتە ئولتۇرغان سەلتەنەت ئىگىسىنىڭ ئىككى قولىدا بىر چىنىدىن لىپمۇلىق قاچىلانغان سۇ بولىدۇ. ئول چىنىگە قاچىلانغان سۇ بولسا ئۇنىڭ ئەدلى ـ ئادالىتىدۇر. ھە، دېمەكچىمەنكى، تاجۇ تەخت ئىگىسى ئاشۇ ئىككى چىنە سۇنى بىر تېمىممۇ تۆكۈۋەتمەي، تەڭ تۇتۇپ ئولتۇرمىقى لازىمدۇر. چىنىدىكى سۇ تۆكۈلدى دېگەنلىك ئادالەت تۆكۈلدى، يەنى ئايلاندى دېگەنلىكتۇر. ئوردىدىكى ئەمىرلەرنىڭ مەرتىۋىسىگە رىئايە قىلىش، ھەممىسىگە خۇددى ئاشۇ ئىككى چىنە سۇنى كۆتۈرۈپ تۇرغاندەك باب ـ باراۋەر مۇئامىلە قىلىش، ئىززەت كۆرسەتمەكلىك سەلتەنەت ساھىبىنىڭ پەزلىدۇر، چۈنكى، ئەمىرلەر تاجۇ تەختنىڭ ئۇلىدۇر. قايسىبىر ئەمىر خاندىن ئادالەتسىز مۇئامىلىگە ئۇچراپ رەنجىسە، سەلتەنەت ئۇلىنىڭ بىر تال كېسەكى ئاجراپ كەتتى دەپ بىلمەكلىك كېرەك...

سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا مومىسى سۇلتان خاتۇننىڭ ۋەز ـ

نەسىھەتلىرى ئەزەلدىن خۇشياقمايتتى. ئۇنىڭ قۇلىقى تۆمۈربۇقا بەگ تەرەپدارلىقىدىكى ئەمىرلەرنىڭ خۇشامەت سۆزلىرىگە كۆنۈپ قالغان، ماختاشلىرىغا خۇمار بولۇپ قالغانىدى.

ـــ ئوردا ئىشلىرىدىن ئۆزى خالىغانچە قول يۇيغان ئەمىرلەرگە مېنىڭمۇ ئامالىم يوقتۇر، ـــ دېدى ئىسان بۇغاخان سۇپۇرگە مىرزىغا ئاداۋەت بىلەن قاراپ قويۇپ، ـــ ئەمما تەختگاھىمغا باش قويغان ئول ساداقەتمەن ئەمىرلەر بىھېساب ئىززەت ـ ئېھتىرامدىن بەھرىمەندۇر. بول چاغقا كەلگىچە دەرگاھىمدا ناھەق زۇلۇمغا ئۇچرىغان ياكى تەڭسىز مۇئامىلىگە دۇچار بولغان مەھرەملەر ھەم يوقتۇر.

نەۋرىسى بىلەن دەتالاشىنىڭ ئەۋجىگە چىقىپ قېلىشىدىن ئېھتىيات قىلغان سۇلتان خاتۇن بۇ خۇسۇستا يەنە سۆزلەشنى خالىمىدى ـ دە، ئەسلىي مەقسەتكە كۆچتى:

ـــ ئىلاھىم شۇنداق بولغاي، خانىش ئايىمدىن خەۋەر تېپىشىمچە، تۆمۈربەگنىڭ قىزىغا ئۆيلىنىشنى ئىختىيار قىلىپتىلا.

بىرئاز باتناپ قالغان ئىسان بۇغاخان قايتىدىن جانلاندى، چىرايىغا قىش ئاپتىپىدەك پاللىدە كۈلكە يۈگۈردى.

ـــ شۇنداق بۇزرۇكۋارىم، توي كۈنىنى كېچىككەندىمۇ قۇربان ھېيتقا قارار تاپقۇزساق دېگەن ئۈمىدتىمەن.

سۇلتان خاتۇن «گەپ قىلىسىلا» دېگەننى قىلىپ مىرمۇھەممەدشاھقا قاراپ قويدى.

نەۋرىسىدىن ئاللىقاچان كۆڭلى سوۋۇپ كەتكەن مىرمۇھەممەدشاھنىڭ بۇ ئىشلارغا ئارىلاشقۇسى يوق ئىدى. شۇ تاپتا ئۇ خۇددى يولۋاسنىڭ ساغرىسىنى سىلاشقا مەجبۇر بولغاندەك تۇيغۇدا ئېغىز ئاچتى:

ـــ خان ئالىيلىرىنىڭ ئۆيلىنىشى سەلتەنەتىمىز ئۈچۈن كاتتا ئىشتۇر. خۇدايىتائالا «ئۆزۈڭلار ياخشى كۆرىدىغان ئاياللاردىن ئىككىنى، ئۈچنى، تۆتنى ئېلىشىڭلارغا بولىدۇ»[1] دېگەن.

[1] «قۇرئان كەرىم»، سۈرە نىسا، 3 ـ ئايەت.

ئەمماكى ئۆيلىنىش ئىشىغا يەڭگىلتەكلىك قىلىشقا زىنھار بول-
ماس، بۈيۈك سەلتەنەتىمىزگە خانىش بولغۇچى چوقۇم ئەقىللىق،
پەزىلەتلىك، تەدبىرلىك، كەڭ قورساق بولغانلىقى سىرتىدا، تې-
گى ـ تەكتى، نەسەبى ئېسىل بولۇش كېرەك. شۇڭا ئابا ـ ئەجداد-
لىرىمىز: ئاتا ـ ئانىسىنى كۆرۈپ قىز ئال، دېگەن. گەرچە ئول
تۆمۈربۇقا بەگنىڭ زاتى ئېسىلزادىلەرنىڭ پۇشتىدىن بولمىسىمۇ،
لېكىن ئالىيلىرى ئۇنى ئىززەتلەپ، يۇقىرى مەنسەپكە تەيىن ئې-
تىپ مۆھتەرەم قىلدىلا، ئەمما مېنىڭ بىلىشىمچە، ئول تۆمۈر-
بەگنىڭ نىيەت ـ ئىقبالى دۇرۇس ئەمەس، تەمەخور، شۆھرەتپە-
رەس، مەنسەپخۇمار ئادەمدۇر. ئۇنىڭ قىزىغا ئۆيلىنىپ خانىشلىق
مەرتىۋىسى بەرسىلە، قېيىنئاتىلىق سالاھىيىتىگە ئېرىشكەن تۆ-
مۈربەگ ئەمىرلەر ئارىسىدا مەزھەپ ئۇيۇشتۇرۇپ تېخىمۇ ھەددى-
دىن ئاشىدۇ. بۇ ھال سەلتەنەتىمىز ئۈچۈن خەتەرلىكتۇر.

— ئى جانابى بابائى بۇزرۇك، بىر قىسىم كۆرەلمەس، غەي-
ۋەتخور، چۇپرەندىلەرنىڭ پىتنىسىگە قۇلاق سالمىسۇنلار، — دېدى
سۇلتان ئىسان بۇغاخان بوۋىسىنىڭ تۆمۈربۇقا بەگنى ھاقارەتلى-
گىنىگە چىداپ تۇرالماي، — تۆمۈربۇقا بەگ جانابلىرى ھەرگىزمۇ
ئۇنداق پەسكەش ئادەم ئەمەستۇر. خاتىرجەم بولسۇنلار، ئوردامىدىكى
ئەمىرلەرنىڭ ياخشى ـ يامانلىرىنى ئايرىغۇچىلىكىم ھەم باردۇر.

سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ تەئەددىسىنى ئاڭلاپ مىرمۇھەمە-
مەدشاھ ئۇجۇقۇپ كەتتى. ئۇ خېلىدىن بېرى نەۋرىسىنىڭ ئالدىدا
ئۆزىنى بوۋا ھېسابلاپ ئەركىن ـ ئازادە پىكىر بايان قىلالمايدىغان
بولۇپ قالغانىدى. ئىسان بۇغاخانمۇ ئۇنى بابائى بۇزرۇك دەپ قوي-
غىنى بىلەن، ئەمەلىيەتتە ئادەتتىكى بىر ئەمىرگە مۇئامىلە قىلى-
غاندەك مۇئامىلە قىلاتتى.

نەۋرىسىنى تۆمۈربۇقا بەگنىڭ قىزىغا ئۆيلىنىش نىيىتىدىن
ياندۇرالمايدىغانلىقىغا كۆزى يەتكەن سۇلتان خاتۇن بىرئاز ئويلى-
نىۋالغاندىن كېيىن ئارىدىكى ئېغىر سۈكۈناتنى بۇزدى:

— ئول تۆمۈربەگ ھەقىقەتەن ئاشۇنداق پەزىلەتلىك كىشى

بولسا، ئىككى دىۋاننىڭ ئەمىرلىك مەنسىپىدىن ۋاز كەچكەي، ئۇنىڭ ئورنىغا ئالىيلىرى باشقا ئەمىرلەرنى تەيىن ئەتكەي. قىي-يىنئاتا بىلەن كۈيئوغۇل سەلتەنەتنى بىللە باشقۇرسا، سەلتەنەت ئىشلىرىغا نۇقسان يېتىپ قالۇر!

مومىسىنىڭ تۆمۈربۇقا بەگنىڭ ھوقۇقىنى چەكلىمەكچى، ھەتتا ئۇنى ئوردا ئىشلىرىدىن چەتلەشتۈرمەكچى بولغانلىقىنى ھېس قىلغان سۇلتان ئىسان بۇغاخان يەنە جاھىللىق قىلدى:

— بىلىشىمچە، ئۆز ۋاقتىدا جەننەتماكان پەدەرۇ بۇزرۇكۇم ۋالىدەمگە ئۆيلەنگەندىن كېيىن جانابى بابائى بۇزرۇكقا سەلتەنەتى-مىزدىكى ئەڭ كاتتا مەنسەپ بولغان ئۇلۇسبېگىلىك مەرتىۋىسىنى بەرگەن ئىكەن. شول چاغدىمۇ سەلتەنەت ئىشلىرىغا نۇقسان يەت-كەن بولغىيمىدى بۇزرۇكۋارىم؟

نەۋرىسىنىڭ بۇنداق سوئال سورىشىنى خىيالىغا كەلتۈرمى-گەن سۇلتان خاتۇننىڭ قاتتىق غەزىپى كەلدى:

— بابائى بۇزرۇكلىرى بىلەن ئول تۆمۈربەگنى قانداقمۇ سېلىشتۇرغىلى بولسۇن؟ — دېدى سۇلتان خاتۇن غەزىپىنى بې-سىپ، ئۆزىنى تەمكىن تۇتۇشقا تىرىشىپ، — بابائى بۇزرۇكلىرى دېگەن ئابا ـ ئەجدادلىرىدىن تارتىپ سەلتەنەتىمىزگە ساداقەت بىلدۈرۈپ كەلگەن ئېسىلزادىلەرنىڭ پۇشتىدۇر. ئۇلۇسبېگىلىك مەرتىۋىسى بولسا ئۇنىڭغا ئابا ـ ئەجدادلىرىدىن مىراس قالغان. ئۇنىڭ ئۇستىگە بابائى بۇزرۇكلىرى ئاتاقتا ئۇلۇسبېگى بولغىنى بىلەن ئەمەلىيەتتە سەلتەنەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىۋالمىغان، دىۋان بەگلىرىنىڭ ئىشلىرىغا چات كىرىۋالمىغان، تۆمۈربۇقا بەگ بولسا مەرھۇم خان تاغىلىرى سۇلتان شىرمۇھەممەدخان زامانىسىدا ئوردىنىڭ ئىچكىيلىرىدىن ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا سۇلتان شىرمۇ-ھەممەدخاننى قوللاپ، مەرھۇم پەدەرلىرى سۇلتان ئۇۋەيسخان ئا-لىيلىرىنى قەستلىمەكچىمۇ بولغان. شۇنداق بولسىمۇ پەدەرلىرى سەلتەنەتنى قولىغا ئالغاندىن كېيىن ئۇنى كەڭ قورساقلىق بىلەن ئەپۇ قىلىپ، ئىلگىرىكى ئىشلىرىنى سۈرۈشتۈرمىگەنىدى. ئەمدى-

لىكتە ئۆزلە ئۇنى ئەتىۋارلاپ مەنسەپ دەرىجىسىنى بىراقلا ئۆستۈرۈۋەتتىلە، ھەلا دەپ بېرىدىغان بولسىلا، ئول تۆمۈربەگ ئەتە ـ ئۆگۈن ئۇلۇسبېگىلىك مەرتىۋىسىگىمۇ قول سوزۇشتىن يانمايدۇ. مەنسەپپەرەس ئەمىر ياخشى ئەمىر ئەمەستۇر. ئۆزلە خىجىل بولسىلا، مەن بېرىپ يەتكۈزەي، تۆمۈر بەگنىڭ خانغا قېينىئاتا بولغۇسى بولسا، مەنسەپ ـ مەرتىۋىسىدىن ۋاز كەچسۇن.

— سەلتەنەت ئىشلىرىنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش، كىمنى مەنسەپكە تەيىن ئېتىش ـ ئەتمەسلىك ئۆز ئىختىيارىمدىدۇر. ئەڭ ياخشىسى، مۆھتەرەم بۇزرۇكۋارلىرىم سەلتەنەت ئىشلىرىغا ئارىلاشمىسۇنلار! — دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان بىردىنلا جۇۋدىسىنى تەتۈر كىيىپ، — ھە، ئېيتماقچى، ۋالىدەمنى ئەلچىلىكتىن توسۇمىغايلا. خالىسىلا بىللە ئەلچىلىك قىلىپ بەرسىلە تېخى ياخشى. بىزلەركىم نەۋرىلىرىنى مۇرادىغا يەتكۈزۈپ قويۇشلىرىنى تىلەيمەن! — ئىسان بۇغاخان دەس ئورنىدىن تۇردى، — خوش، مەن ياناي، شول تاپتا ئوردىدا ئەمىرلەر يولۇمغا قاراپ تۇرۇشىدۇ، ئۇزاتمىسۇنلار.

ئىسان بۇغاخان گېپىنى تۈگىتىپ چىقىپ كەتتى. سۇپۇرگە مىرزا ئۇزىتىپ قويۇش ئۇچۇن ئالدىراپ ئورنىدىن تۇردى، سۇلتان خاتۇن بىلەن مىرمۇھەممەدشاھ ئولتۇرغان ئورنىدا داڭ قېتىپ تۇرۇپلا قېلىشتى.

— ئەمدى قانداق قىلماق كېرەك؟ — دېدى سەل ئېسىگە كەلگەن سۇلتان خاتۇن خاننى ئۇزىتىپ قويۇپ كىرگەن سۇپۇرگە مىرزىغا مەدەت تىلىگەندەك قاراپ.

— خان ئالىيلىرى پەيلىدىن يانىدىغاندەك ئەمەس، — دېدى سۇپۇرگە مىرزا ئويچانلىق بىلەن، — ئەمدى ئۇنىڭ ھۆكمىگە باش ئەگمەكتىن باشقا ئامالىمىز يوقتۇر.

— ئارى، — دېدى مىرمۇھەممەدشاھ ئۇھ تارتىپ، — گەرچە ئالىيلىرى بىزگە پەرزەنت بولسىمۇ يەنىلا سەلتەنەت پاسىبانى، تەخت ئىگىسىدۇر. قانداق ھۆكۈم چىقىرىش ئىختىيارىدىدۇر،

ئەلھۆكمىللىلا دېمەي نە چارە، شول تاپتا ئالىيلىرى بىزدىن كەچسە كېچىدۈكى، ئول تۆمۈر بەگدىن ھەرگىز كەچمەس.

— ئەمىرلەر بىلەن سۆزنى بىر قىلىپ خاننى مەجبۇرلىغىلى بولماسمۇ؟ — سورىدى سۇلتان خاتۇن.

مىرمۇھەممەدشاھ چۆچۈپ سۇلتان خاتۇنغا قارىدى.

— ئۇنداق قىلساق ئوردىدا قان تۆكۈلۈش ئېھتىمالى بار، — دېدى سۇيۇرگە مىرزا ئېھتىياتچانلىق بىلەن — ھازىر ئوردىدىكى مۇھىم ھوقۇق تۆمۈر بەگنىڭ قولىدا. ئەمىرلەر بۇنداق تەۋەككۈل-چىلىككە قوشۇلماسلىقى مۇمكىن.

— شۇنداق، بۇنداق قىلىش بەكمۇ خەتەرلىك، — دېدى مىرمۇھەممەدشاھ.

سۇلتان خاتۇننىڭ ۋۇجۇدىنى ئۈمىدسىزلىك چۇلغىۋالدى.

— مەن بىر مەزلۇم كىشى، ئىككىلىرى بۇنداق دەپ تۇرۇۋال-سىلا، مېنىڭمۇ باشقا ئىلاجىم يوق. ئەسلىدە ئىككىلىرى باشتىلا ئوردىدا مەھكەم پۇت تىرەپ تۇرۇپ، تۆمۈربۇقا بەگنىڭ خانغا يېقىن-لىشىشىنى چەكلەپ تۇرغان بولسىلا بۇنداق ئاقىۋەت يۈز بەرمەيتتى، ئەمىر كەبىر سەييىدئەلى ئالىپنىڭ قەدرى ئۆتۈلدى مانا.

سۇلتان خاتۇن يىراق قەشقەردىكى كۆيۈ ئوغلىنى ئېسىگە ئېلىپ ئاھ ئۇردى.

— بولمىسا سەييىدئەلى ئالپ ھەزرەتلىرىگە ئەھۋالنى مەلۇم قىلايلى، ئاستانىگە تېزدىن قايتىپ كەلسۇن، — دېدى سۇيۇرگە مىرزا.

— خان ئالىيلىرى ئەمىر كەبىر سەييىدئەلى ئالپنى ماڭلاي-سۆيەنىڭ باش ئەمىرلىكىگە تەيىنلەپ يارلىق چۈشۈرگىنىگىمۇ بىرنەچچە يىل بولۇپ قالدى، — دېدى مىرمۇھەممەدشاھ، — خان ئالىيلىرىدىن يارلىق بولمىسا ئۇنىڭ ئاستانىگە قايتىپ كېلمىكى تەس، ئۇنىڭ ئۈستىگە ۋاقىت قىستاپ قالدى. سەييىدئەلى ئالپقا خەۋەر بېرىپ بولغىچە خان ئالىيلىرىمۇ توي قىلىپ بولىدۇ.

— بۇ توينى بىز توسۇيالمىغۇدەكمىز، — دېدى سۇلتان خا-

تۈن تەن بېرىپ، ــ ئەمما سەيىدئەلى ئالپقا خەۋەرنى بېرىۋېرەيلى. تويىنى قۇتلۇقلاش باھانىسى بىلەن ئاستانىگە قايتىپ كەلسۇن، قالدى ئىشلارنى شۇ چاغدا مەسلىھەت قىلىشارمىز. سەيىدئەلى ئالپ ئوردىدا بولسا، ئۇل تۆمۈربەگنى ئوردا ئىشلىرىدىن چەتلەشتۈرگىلى، خان ئالىيلىرىنى ئېقىشقا كىرگۈزگىلى بولىدۇ.

ــ بۇزرۇكۋارىمغا بىر تەكلىپىم بار ئىدى، بىلمىدىم قوبۇل كۆرەرمىكىن؟ ــ دېدى سۇپۇرگە مىرزا.

ــ ئېيتسۇنلار، ــ دېدى سۇلتان خاتۇن.

ــ تۆمۈر بەگ قەسىرىگە قىز سوراپ ئەلچىلىككە ئۆزلە بارسىلا...

ــ ھەرگىز، ھەرگىز بارمايمەن! ــ دېدى سۇلتان خاتۇن چىرايىنى پۈرۈشتۈرۈپ، ــ ئۆتۈپ ـ تېشىپ ئاشۇ زاتى پەس ئەمىرنىڭ قەسرىگە بويۇن ئېگىپ بارامدىم؟

ــ خان ئالىيلىرى ئۈچۈن بارىدىلا، ــ دېدى سۇپۇرگە مىرزا مۇددىئاسىنى چۈشەندۈرۈپ، ــ بايا خان ئالىيلىرى ئۆزلەدىن خېلىلا رەنجىپ قالدى. ئەلچىلىككە بارسىلا، ئالىيلىرى چوقۇم مىننەتدار بولىدۇ، قىلغان قوپاللىقىغا، ئەدەپسىزلىكىگە خىجىل بولىدۇ. ئۇنداق قىلمىسىلا، ئوتتۇرىلىرىدىكى ئاداۋەت تېخىمۇ چوڭقىيىپ كېتىدۇ، ئۆزلەدىن ئۆزىنى قاچۇرۇدىغان بولۇۋالىدۇ ـ دە، تۆمۈربەگ تەرەپكە تېخىمۇ ئېغىپ كېتىدۇ، ئۇل چاغدا پايدىنى يەنىلا تۆمۈربەگ ئالىدۇ. خان ئالىيلىرىنى تۆمۈربەگكە مۇشۇنداقلا تاشلاپ بەرسەكمۇ بولماس، بۇنىڭغا ئەلۋەتتە يۈرەكلىرى چىدىمايدۇ، خان ئالىيلىرى نېمىلا دېگەنبىلەن تېخى ياش، ياخشى ـ يامانىنى تولۇق ئاڭقىرمىقىغا ھېلىھەم بار. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىككى بۇزرۇكۋارىغا يەنىلا مېھرى چوڭقۇردۇر، بايا باللىقىغا ئېلىپ باتناپ قويدى. ئەمدى ھەربىرلىرىمۇ ئۇنىڭ بىلەن تەڭ تۇرۇپ باتنىسىلا قاملاشمايدۇ. سەيىدئەلى ئالپ ھەزرەتلىرى ئاستانىگە قايتىپ كەلگىچە بىر ئامال قىلىپ تۆمۈربەگنىڭ ئۈستۈنلۈكىنى ئېگىلىۋېلىشىغا يول قويماسلىق كېرەك.

ــ مۇددىئالىرى ئايان بولدى ئەمىر، ــ دېدى سۇلتان خاتۇن قايىل بولۇپ، ــ ئەلچىلىككە بارسام باراي. سەيىدئەلى ئالپقا بۈگۈندىن قالدۇرماي مەكتۇپ ماڭدۇرۇۋېتەيلى.

40

شۇ تاپتا ئاستانە تۇرپان شەھىرىنىڭ ھاكىمى مىركەرىمبەردى بەگ قەسىرىنىڭ قىشلىق سارىيىدا ئۇردا جازا دىۋانىنىڭ ئەمىرى ھەقبەردى مىرزا، ئاستانىنىڭ قازى ـ قۇززاتى سۇلايمان خوجا، ئۇردا ياساۋۇل ئەمىرى ئابدۇخالىق مىرزا سەندەلگە پۇتىنى تىقىپ ئولتۇرۇپ خۇپىيانە سۆھبەتلىشىۋاتاتتى.

ــ تۆمۈربۇقا بەگ خان ئالىيلىرىغا قېيىنئاتا بولسا سەلتەنەتنى پۇتۇنلەي ئىلكىگە ئېلىۋالىدۇ، ــ دېدى مىركەرىمبەردى بەگ ئۆچكە ساقىلىنى سىلاپ تۇرۇپ، ــ خان ئالىيلىرى ھېلىمۇ ئۇنىڭ سىزغان سىزىقىدىن چىقمايدىغان بولۇپ كەتتى، ھەربىرلىرىمۇ كۆرۈپ تۇرۇپتىلا، تۆمۈربۇقا بەگ شاھىنشىندا پەيدا بولسا خان ئالىيلىرىمۇ پەيدا بولىدۇ، قارىماققا خان ئالىيلىرى ئۇنىڭ سايىسىدەكلا بولۇپ قالدى.

ــ ئارى، ــ دېدى ئاستانىنىڭ قازى ـ قۇززاتى سۇلايمان خوجا چاقما كاۋىدەك يوغان سەللە ئورىۋالغان بېشىنى گىلدىڭلىتىپ تۇرۇپ، ــ تۆمۈربۇقا بەگ ھەدەپ ئۆز يېقىنلىرىنى مەنسەپكە تەۋسىيە قىلىۋاتىدۇ، ئالىيلىرى بولسا نېرى ـ بېرىسىنى سۈرۈشتۈرمەيلا ئول كىشىلەرنى مەنسەپكە تەيىنلەپ يارلىق چۈشۈرۈۋاتىدۇ. شول كۈنلەردە تۆمۈر بەگنىڭ مەنسەپ سېتىپ ئالغان رىشۋەتلىرى[1] ئوردا خەزىنىسىگە تەڭلىشىپ قالاي دەپ قالدى.

---

① رىشۋەت ــ پارا.

ــ يالغۇز بولا ئەمەس، ــ دېدى جازا دىۋانىنىڭ ئەمىرى ھەقبەردى مىرزا، ــ خان ئالىيلىرى كۆنچى ۋادىسىدىن ئەرز قىلىپ كەلگەن رەئىيەتنىڭ دەۋاسىنى سوراپ تەھقىقلەشنى جازا دىۋانىغا بۇيرۇپ قويغىنى بىلەن، بۇ ھەقتە سۇنغان مەلۇماتىمىز قارار دىۋاندا بېسىلىپ قېلىۋاتىدۇ. ئىشەنچلىك كىشىلىرىمىزنىڭ خەۋەر قىلىشىچە، كۆنچى ئەمىرى تۆمۈربۇقا بەگكە نۇرغۇن سوۋغا ـ سالام پىشكەش قىلغانمىش، بۇ ئەھۋاللارنى خان ئالىيلىرىغا مەلۇم قىلىشقا پېتىنالمىدۇق.

ــ شۇنداق، يامىنىغا كەلسە تۆھمەت قىلغان ئاتاقىا قېلىپ ياساقا تارتىلىدىغان گەپ، ــ دېدى ئوردا ياساۋۇل ئەمىرى ئابدۇخالىق مىرزا، ــ ھازىر خان ئالىيلىرىنىڭ نەزەرىدە تۆمۈربۇقا بەگدىنمۇ ساداقەتمەن، ئىشەنچلىك ئەمىر يوقتۇر.

ــ بابائى بۇزرۇكى بولمىش ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ ھەزرەتلىرىنىڭ مەرتىۋىسىگە رىئايە قىلمىغان يەردە، بىز نېمىدۇق، ئىشقىلىپ سەلتەنەت تۆمۈربۇقا بەگنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتۈپ كەتكىلىۋاتىدۇ.

ــ شۇڭا مۇۋاپىق بىر ئامال تېپىپ خان ئالىيلىرىنى ئاگاھلاندۇرايلى دەپ، ھەربىرلىرىنى مەشۇەرەت[1]كە چىللىشىم، ــ دېدى مىركەرىمبەردى بەگ.

ــ ئالىيلىرىنىڭ شۇ كۆنلەردە كۆزى كور، قۇلىقى گاستۇر. ئەس ـ يادى تۆمۈربۇقا بەگنىڭ قىزىنى نىكاھىغا ئېلىشتا، ــ دېدى سۇلايمان خوجا كۆڭلىدىكى ئۈمىدسىزلىكنى يوشۇرماي، ــ بۇ ئەھۋالدا خان ئالىيلىرىنى ئاگاھلاندۇرۇشقا ئۇرۇنۇش بىھۇدىدۇر. ئۇنىڭ ئۈستىگە تۆمۈربۇقا بەگنىڭ چىشىغا تېگىپ قويساق، قاق بالاغا قالىمىز. قايسى كۈنى سۈيۈرگە مىرزا، مىرمۇھەممەدشاھ ھەزرەتلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ مۇشۇ خۇسۇستا پاراڭلاشتىم، ئۇلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ ئىلاجسىزلىقىنى بىلدۈرۈشتى. بولۇپمۇ ئۇلۇسبېگى ھەزرەتلىرىنىڭ خان ئالىيلىرىدىن قاتتىق كۆڭلى قال-

[1] مەشۇەرەت ــ مەسلىھەت، كېڭىشىش.

غانـدەك قىلـىدۇ.

ئارىنـى بىر ھازا سۈكـۈت باسـتـى، ۋۇجۇدىـنـى قـاتـتـىـق غـەم چۇلغىۋالغان بۇ ئەمىرلەر مۇۋاپىق بىر تەدبىر تاپالماي قىيىنىلىپ قالغاندەك قىلاتتى.

ــ سەيىدئەلى ئالپ ھەزرەتلىرىمۇ قـەشقەردە مـىـرزىلىـماي يېتىۋالدى. پەمىچە، ئوردىدىكى بۇ ئىشلاردىن خەۋىرى يوق ھـەر- قاچان، ــ دېدى ھەقبەردى مىرزا سۈكۈتنى بۇزۇپ.

ــ سۈپۈرگە مىرزىدىن ئاڭلىشىمچە، قەشقەرگە ئىككى قېـ- تىم مەكتۇپ يوللاپتۇ، لېكىن جاۋاب ئالالماپتۇ، ــ دېدى سۇلاي- مان خوجا.

ــ ئەمىر كەبىر سەيىدئەلى ئالپ جانابلىرىنىڭ كۆڭلىدى- كىنى بىلمەك تەس، ــ دېدى ئابدۇخالىق مىرزا.

ــ سەيىدئەلى ئالپ ھەزرەتلىرى خوتەن، چەرچەن، ئالتۇن- تاغ ۋادىسىدىكى توپىلاڭنى تىنچىتىش ھەلەكچىلىكىدە، ــ دېدى مىركەرىمبەردى بەگ، ــ ئاستانىدا ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ بىلەن سۈپۈرگە مىرزا بولغانلىقى ئۈچۈن ئوردىدىن خاتىرجەم. ئۇنىڭ ئۈستىگە تۆمۈر بەگنىڭ ئەقىل كۆرسىتىشى بىلەن خان ئالىيلىرىنىڭ ئۆزىنى ماڭلايسۆيەنىڭ باش ئەمىرلىكىگە تەيىنلەپ ئوردىدىن يىراقلاشتۇرغانلىقىنى ھەرگىز خىيالىغا كەلتۈرمەيدۇ. ئۇل تۆمۈر بەگنىڭ باشباشتاقلىقىغا مۇشۇنداقلا قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇرساق بولمايدۇ جانابى ئەمىرلەر، بولمىسا ئەتە ـ ئۆگۈن بىزمۇ مەنسەپ ـ مەرتىۋىمىزدىن ئايرىلىپ ئوردىدىن ھەيدىلىمىز.

ئەمىرلەرنىڭ چىرايىدا تەشۋىش پەيدا بولدى.

ــ خان ئالىيلىرىنىڭ بۇ توي ئىشىنـى توسۇشقا بىزنىڭ راستىنىلا ئامالىمىز يوقـتۇر، ــ دېدى ھەقـبەردى مىرزا، ــ بۇ ئىشقا تەۋەككۇل قىلساق كالللىمىزنى قولتۇقىمىزغا قىسىپ قوي- ساق بولىدۇ. مەيلىلا، نېمە كارىمىز، جېنىمىز ئارام تاپسىلا بولدى دەيلى دېسەك تۆمۈر بەگكە خۇشامەت قىلىپ ياشىساق، ئەدلى ـ ئادالەتنى خار قىلساق بولىدۇ، بۇنى ئادەمنىڭ ۋىجدانى كۆتۈرمەي-

دۇ.

— ئەينى مۇددىئا، — دېدى ئابدۇخالىق مىرزا، — كۆنچى ۋادىسىدىن ئەرز قىلىپ كەلگەن رەئىيەتنىڭ داد ـ پەريادىغا ئا ـ دەمنىڭ يۈركى چىدىمايدۇ. ئەمەلىيەتتە، ئوردىغا ئەرز قىلىپ كەلگۈچىلەر يالغۇز ئۇلارلا ئەمەس، سۈرۈشتۈرۈپ كەلسەك، يەنىلا تۆمۈربۇقا بەگ تەرەپدارلىقىدىكى ئەمىرلەرگە بېرىپ تاقىلىدۇ.

— شۇنداق، — دېدى ھەقبەردى مىرزا، — ئاۋام ـ رەئىيەت ئۇل ئەمىرلەرنىڭ زۇلمىغا چىدىماي ناله قىلماقتا. ئىلگىرى جازا دىۋانى بىر تەرەپ قىلغان ئەرزلەرنى بىۋاستە خان ئالىيلىرىغا يوللايتتۇق، ھازىر تۆمۈربۇقا بەگ ھەرقانداق مەلۇماتنى ئاگال قارا دىۋان تەھقىقلىگەندىن كېيىن ئاندىن خان ئالىيلىرىغا يوللاپ بې ـ رىدۇ دەپ پەتىۋا چىقاردى، خان ئالىيلىرىمۇ بۇنى قوللىدى. ئەرز ـ شىكايەتلەرنى قاتتىقراق سۈرۈشتە قىلىپ تەھقىقلىسەك، ئۇنىڭ مۆكگۈزىگە ئۇرسا تۈيىقى سىرقىراپتۇ، دەپ تۆمۈر بەگنىڭ چىشى قېرىشىدۇ، كارىمىز بولمىسا زىيان يەنىلا ئاۋامغا بولىدۇ.

— خان ئالىيلىرىنىڭ مەلۇماتنامە كۆرۈش بىلەن ئەزەلدىن خۇشى يوق، — دېدى سۇلايمان خوجا، — ئالىيلىرىغا بەزمە ـ شاراب، ئەيش ـ ئىشرەت بولسىلا بولدى، ھېلىتىن توي قىلماي تۇرۇپلا ھەرەمنى رەققاسلار بىلەن تولدۇرۇۋەتتى، مۇقەددەس شەرى ـ ئەت ئەھكاملىرىنى خان ئالىيلىرى ئۆزى باش بولۇپ بۇزۇۋاتىدۇ، بۇ دېگەن كەچۈرگۈسىز ئېغىر گۇناھ.

— تۆمۈربۇقا بەگ ھەقىقەتەن ئىپلاس ئادەم ئىكەن. خان ئا ـ لىيلىرىغا چىرايلىق قىزلارنى سوۋغا قىلىپ ئەيش ـ ئىشرەتكە ئۆگەتكەنمۇ شۇ، مانا ئەمدى مەنسەپ ـ مەرتىۋە ئۈچۈن قىزىنى سايە قىلىپ ئۆلگۈردى. بۇ ئىشلارنى قىلچىلىك قىزارماي، نومۇس قىلماي قىلدى دېسە تېخى.

— تۆمۈربۇقا بەگدەك بەتئەخلاق ئادەمنىڭ قەسرىدە قانداق ـ سىگە ئاشۇنداق ھەم چىرايلىق، ھەم پەزىلەتلىك، ھەم ئەقىللىق بىر قىزنىڭ ئۆسۈپ يېتىلگىنىگە ھېچ ئىشەنگۈم كەلمەيدۇ. ئۇل

قىزنىڭ ھەقىقەتەنمۇ خانىش بولۇشقا لاياقىتى بار ئىكەن بولمىـ
سا.

ــ ساردىن نار تۇغۇلۇپتۇ دېگەن شۇ ـ دە.

ــ ئاغىچامدىن تۆمۈر بەگنىڭ ئاغىچىسىنى تولىمۇ شەرمى ـ ھايالىق، پەزىلەتلىك ئايال دەپ ئاڭلىغۇدىم، ئانا تەربىيەسى كۆر ـ گەن ـ دە.

ــ تۆمۈربۇقا بەگ خانغا قېيىنئاتا بولۇۋالغاندىن كېيىن يەـ نە قانداق قۇۋلۇق ـ شۇملۇقلارنى قىلىدۇ، بىلگۈچى بىر ئاللاھ.

ــ مۇشۇنداق قاقشاپ تۇرۇۋېرىمىزمۇ؟ ــ سورىدى مىركـە ـ رىمبەردى بەگ ھەمراھلىرىنىڭ كۆزىگە قاراپ، ــ قاقشاش بىلەن ھېچقانداق ئىش ۋۇجۇدقا چىقمايدۇ.

ــ ئۇغۇ راست، ــ دېدى سۇلايمان خوجا، ــ باشقا مۇۋاپىق بىر چارە بارمۇ؟ سەييىدئەلى ئالپ ئوردىدا بولغان بولسا بۇ ئىشلارنى توسۇش ئاسانغا توختايتتى.

ــ تۆمۈربۇقا بەگ خانغا قېيىنئاتا بولۇش مەقسىتىگە يەتسە، سەييىدئەلى ئالپ ھەزرەتلىرىمۇ كارغا كەلمەي قالىدۇ. ھازىر تۆـ مۈربۇقا بەگ ئاتاقتا لەشكىرىي دىۋاننىڭ ئورۇنباسارى بولغان بىلەن، ئەمەلىيەتتە لەشكىرىي دىۋان شۇنىڭ قولىدا. قولىدا لەشـ كىرىي ھوقۇق بولمىسا سەييىدئەلى ئالپ جانابلىرىمۇ ئىلاجسىز قالىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە خان ئالىيلىرىنىڭ سەييىدئەلى ئالپنىڭ مەرتىۋىسىگە رىئايە قىلىشىمۇ بىر گەپ، شۇنداقلا بولىدىغان بولسا ئەلھۆكمىلىللا دېمەسلىككە ھېچكىمنىڭ ئىلاجى يوقتۇر. سەييىدئەلى ئالپ خان ئالىيلىرى بىلەن بەكرەك قارشىلاشسا، خانغا ئاسىيلىق قىلغان گۇناھ يۈكلىنىدۇ، ماڭلايسۆيەنىڭ باش ئەمىرلىك مەرتىۋىسىدىنمۇ قۇرۇق قالىدۇ. بىرلا ئامال، قۇرۇلتاي چاقىرىپ خاننى بىكار قىلىش، لېكىن ھازىرقى ئەھۋالدا خاننى بىكار قىلىش مۇمكىن ئەمەس. ناۋادا خان ئالىيلىرىنىڭ بىرەر پەرزەنتى بولسا ئىدى، ئول چاغدا قۇرۇلتاي چاقىرىپ خاننى بىـ كار قىلىپ، ئورنىغا خانزادىسىنى ئولتۇرغۇزۇشقا تامامەن بولاتـ

ـتى، ئول چاغدا تۆمۈربۇقا بەگمۇ غىلىڭ قىلالماي قالاتتى.

ــ ناۋادا چوڭ خانزادە يۇنۇسخان ئالىيلىرىنى تېپىپ قايتۇرۇپ كەلسەكچۇ؟ ــ دېدى مىركەرىمبەردى بەگ.

ئەمىرلەر ھەم چۆچۈش، ھەم تەئەججۇپ ئىلكىدە بىر ـ بىرىگە قاراشتى، مىركەرىمبەردى بەگ خېلىدىن بېرى ئويلاپ يۈرگەن بۇ خىيالىنى شەرھلەشكە كىرىشتى.

ــ ئۆز ۋاقتىدا سەييىدئەلى ئالپ ھەزرەتلىرى چوڭ خانزادە يۇنۇسخاننى قايرىپ قويۇپ، كىچىك خانزادە ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرىنى تەختتە ئولتۇرغۇزغانىدى، بۇنى ھەربىرلىرىمۇ ئوبدان بىلىشىلا، شۇڭا چوڭ خانزادىنى تەختتە ئولتۇرغۇزۇشقا سەييىدئەلى ئالپ ھەزرەتلىرى ھەرگىز قوشۇلمايدۇ، ئەمما سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرىنىڭ تۆمۈربۇقا بەگنىڭ سىزىغان سىزىقىدىن چىقمايدىغان بولۇپ قالغانلىقىنى كۆرسە ھەمدە خان ئالىيلىرىغا نەسىھەت قىلىپ ئاڭلىتالمىسا، خان قېيىنئاتىسى بولمىش ئول تۆمۈر بەگكىمۇ كۆچى يەتمىسە، ئول چاغدا چوڭ خانزادە يۇنۇسخاننى تەختتە ئولتۇرغۇزۇش ئىشىنى چوقۇم قوللايدۇ، چۈنكى، شول كۈنلەردە ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ ئالىيلىرىمۇ خاندىن قاتتىق نارازى، شاھسانىيە سۇلتان خاتۇن بولسا ئۇزۇندىن بېرى ئالىيلىرىدىن رەنجىپ ئوردىغا قەدەم باسمىدى. چوڭ خانزادە يۇنۇسخان ئالىيلىرى بولسا نېمىلا بولمىسۇن مەرھۇم سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرىنىڭ پۇشتىدۇر. ئۆز ۋاقتىدا كۇنتۇرا خانىش ئۇلۇسبېگى ھەزرەتلىرىنىڭ قىزى، سەييىدئەلى ئالپ ھەزرەتلىرىنىڭ نەۋرە سىڭلىسى بولغانلىقى ئۈچۈنلا، قېرىنداشلىق ھەم نەسەبىنى سۈرۈشتۈرۈپ كىچىك خانزادە ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرىنى تەختتە ئولتۇرغۇزۇشنى مۇۋاپىق كۆرگەن، ھالا بۈگۈنكى كۈندە خان ئالىيلىرىنىڭ قانات ـ قۇيرۇقلىرى يېتىلىپ، ئۆز پۇشتى ـ پاناھلىرىغا ھۆرمەت قىلمىدى. ئىشەنچىم كامىلكى، مۇشۇ كۈنلەردە ئوردىدا سەييىدئەلى ئالپ ھەزرەتلىرى بولغان تەقدىردىمۇ خان ئالىيلىرىنى تۆمۈربۇقا بەگدىن ھەرگىز ئايرىۋېـ

تەلمەيدۇ، بەلكى تۆمۈربۇقا بەگ خالىسا خان ئالىيلىرىنىڭ قولى بىلەن سەييىدئەلى ئالىپنىمۇ ئوردىدىن قوغلىۋېتەلەيدۇ. ھەممە گەپ سەييىدئەلى ئالىپنىڭ ئوردىدىكى بۇ خەۋپنى ھېس قىلالىشىدا. شۇڭا دېمەكچىمەنكى، ئاگال چوڭ خانزادە يۇنۇسخان ئالىيلىرىنى ئىزدەپ - تېپىپ يوشۇرۇنچە ئاستانىگە قايتۇرۇپ كېلەيلى. سەييىدئەلى ئالىپ ھەزرەتلىرى خان ئالىيلىرىدىن نائۈمىد بولغان ھامان مۇددىئايىمىزنى بىلدۈرۈپ، چوڭ خانزادىنى ئوتتۇرىغا چىقىرايلى. بۇ تەدبىرىمىزنى ۋاقتى كەلگەندە مىرمۇھەممەدشاھمۇ، سۇلتان خاتۇنمۇ قوللىغۇسىدۇر.

ئەمىرلەر دەماللىققا ئىپادە بىلدۈرمەي، بىر پەس خىيالغا چۆكۈپ ئولتۇردى.

— شۇنداق قىلساق بولۇرمۇ زادى؟ — دېدى ھەقبەردى مىرزا ئىشەنچسىزلىك بىلەن، — بۇ دېگەن ئوينىشىدىغان ئىش ئەمەس، مۇددىئايىمىز ئاشكارا بولۇپ قالسا كاللا كېتىدىغان گەپ.

— شۇنداق، ئۈچ ئەۋلادىمىزغىچە قىرىپ تاشلاشتىن يانمايدۇ.

— ئاللاھ ئىگەم تەۋەككۇلچى بەندىلىرىنى ياخشى كۆرىدۇ، — دېدى سۇلايمان خوجا ھەمراھلىرىغا تەكشى نەزەر تاشلاپ، — بىر ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرىمىز دەيدىكەنمىز، تەۋەككۇل قىلىشىمىز كېرەك. ياقسام پىشارمۇ، كۆمسەم پىشارمۇ دەپ ئولتۇرساق ھېچ ئىش ۋۇجۇدقا چىقماس. ئەرزىمەس تۆمۈربۇقا بەگنىڭ قاش - قاپىقىغا قاراپ خورلۇقتا ياشىغۇچە، ئۈمىدىمىزنى ئاللاھقا باغلاپ بىر ئۇرۇنۇپ كۆرەيلى. ئوردىدا تۆمۈر بەگدىن نارازى بولغۇچىلار يالغۇز بىزلا ئەمەس، خېلى كۆپ مەسلەكداشلىرىمىز بار، خىش قېلىپتىن چىقىپ بولغىچە پۇختا ھازىرلىق كۆرەيلى.

— بارىكاللا، — دېدى مىركەرىمبەردى بەگ مەمنۇنلۇق بىلەن كۈلۈپ، — ھەر بىر ئىشنىڭ يول بەرگۈچىسى باردۇر. سۇلايمان خوجا ھەزرەتلىرى ئېيتقاندەك، ۋاقتى - قەرەلى يەتكىچە ئىشلارنى پۇختا قىلغايمىز، سەلتەنەتىمىزنى تۆمۈر بەگدەك قارا نىيەت، نەپسانىيەتچى، ئىشرەتخور، بەتقىلىق زۇلۇم ھامىيلىرىدىن

پاكلاش ئۇچۇن بېلىمىزگە شجائەت كەمىرىنى مەھكەم باغلىغاي-
مىز.

— بۇ ئىشلارنىڭ ۋۇجۇدقا چىقىشىدا سەييىدئەلى ئالىپ ھەزرەتلىرىنىڭ ئوردىغا قايتىپ كەلمىكى بەكمۇ زۆرۈردۇر، — دېدى ھەقبەردى مىرزا ئويچانلىق بىلەن، — ئۇنداق بولمايدىكەن، يالغۇز چوڭ خانزادە يۇنۇسخان ئالىيلىرىغا تايىنىپ مۇۋەپپەقى-
يەتلىك ئىش تەۋرىتەلمەيمىز.

— ئەينى مۇددىئا، — دېدى ئابدۇخالىق مىرزا، — چوڭ خانزادە يۇنۇسخان ئالىيلىرىنىڭ بۇ تەسەررۇپتىن ئايرىلغىنىغا خېلى يىللار بولدى، ئاۋام - رەئىيەتنىڭمۇ ئېسىدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتتى. دېمەك، ئۇنىڭ ئاۋام ئارىسىدا ھېچقانداق تەسىرى يوقتۇر، ئەمما سەييىدئەلى ئالىپ ھەزرەتلىرىنىڭ بولسا ھۆرمەت - تەسىرى خان ئالىيلىرىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ. ئۇنىڭ بىلەن كۆمەكلىشەلى-
سەك ئىشلىرىمىزنىڭ بىر باشقا چىقىشىدا ئۈمىد چوڭ بولاتتى.

— خاتىرجەم بولۇشسىلا، كەمىنەلىرىنىڭ كالتە پەمچە سەييىدئەلى ئالىپ ھەزرەتلىرى خان ئالىيلىرىنىڭ قۇتلۇق توي مەرىكىسىگە كەلمەي قويمايدۇ، — دېدى سۇلايمان خوجا.

— خان ئالىيلىرى تويغا ئالدىراۋاتىدۇ. بۇ قارا قىشتا قەش-
قەردىن ئاستانىگە كەلمىكى تەسكە چۈشەرمىكىن؟

— ئىشقىلىپ تويغا ئۈلگۈرۈپ كېلەلمىسە، تويدىن كېيىن بولسىمۇ ھامان كېلىدۇ. تەكلىپىم ھەربىرلىرىگە ماقۇل كەلسە، ھازىرچە بۇ ئىشلارغا باش قاتۇرماي، چوڭ خانزادىنىڭ دېرىكىنى قىلايلى.

— چوڭ خانزادە ھازىر نەدىدۇر؟

— ئاڭلىشىمچە چوڭ خانزادە سەمەرقەنتكە بارغاندىن كېيىن مىرزا ئۇلۇغبەگ ئۇنى ھىراتقا — ئاتىسى شاھرۇخ مىرزىنىڭ دەرگاھىغا ئەۋەتكەنمىش، — دېدى مىركەرىمبەردى بەگ، — مې-
نىڭچە، چوڭ خانزادىنى ئاگال تۈركىستاندىكى ۋالىدەسى خانىش دۆلەتسۇلتان ئالىيلىرىنىڭ دەرگاھىدىن دېرەكلەيلى، چوڭ خانزا-

دە نەدىلا بولمىسۇن ۋالىدەسى بىلەن ئالاقىلىشىپ تۇرىدىغانلىقى ئېنىق.

ــ ئۇل دەرگاھقا ئەۋەتىدىغانغا ئىشەنچلىك ئادەملىرى بارمۇ؟

ــ خاتىرجەم بولسۇنلار، ــ دېدى مىركەرىمبەردى بەگ ئۇ-زىگە ئىشەنگەن ھالدا، ــ ئۆز پەرزەنتىمىزدىنمۇ چارە ساداقەتمەن مەھرەملىرىمىز بار، بۇ ئىشنى شۇلارغا تاپشۇرىمەن.

ــ ئاللاھ ئىگەم ئىشلىرىمىزنى ئوڭۇشلۇق قىلىپ، مەق-سەت ـ مۇددىئالىرىمىزغا يەتكۈزەر.

ئۇلار دۇئا قىلىشىپ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى.

41

قەشقەر.

سۆگەتلەر چوكانتال بولۇپ، ئۆرۈكلەر چېچەكلەپ، ھاۋا ئوبدانلا ئىللىپ قالغانىدى. ئەمىر مەھكىمىسىنىڭ ئارا ھويلىسى-دىكى ئۆرۈكلۈك باغدا ئۆزى يالغۇز ئۇياقتىن ـ بۇياققا مېڭىپ يۈرگەن سەييىدئەلى ئالىپنىڭ ئاللىنېمىلەرنىدۇر خىيال قىلىۋات-قانلىقىنى ياكى چېچەك سەيلىسى قىلىۋاتقانلىقىنى بىلگىلى بول-مايتتى. چاچ ـ ساقاللىرىغا خېلىلا ئاق كىرىپ قالغان بۇ بۇيۈك سەركەردىنىڭ چىنارەدەك بەستى بىرئاز مۈكچىيىپ قالغان بولۇپ، ئۇ شۇنداقلا قارىغان كىشىگە يەلكىسىدە غايەت ئېغىر بىر يۈكنى تەنھا كۆتۈرۈپ تۇرۇۋاتقاندەك تۇيغۇ بېرەتتى. ھەئە، شۇ تاپتا ئۇ-نىڭ غۇچچىدە چېچەكلەپ باغنى ھالرەڭ تۇسكە كىرگۈزگەن ئۆ-رۈك، بادام چېچەكلىرىدىن زوق ئالغۇدەك ھەپسىلىسى يوق ئىدى. چۆرىسىگە قورۇق چۈشۈپ بىرئاز قىسىلىپ قالغان بۇركۈت كۆز-لىرى ئاللىقاياقلارغىدۇر مەقسەتسىز تىكىلەتتى، سۈت رەڭ خوتەن

قەغىزىگە يېزىلغان بىر پارچە خەت تۆگە تاپىنىدەك يوغان ئالىقان-
لىرىدا مىجىلىپ كەتكەنىدى، كۆز ئالدىدىن يىراق ئۆتمۈشتىكى
ھايات مۇساپىسى لىپ ـ لىپ قىلىپ ئۆتەتتى...

ئەنە يۈرىكىگە تۇنجى قېتىم ئىشق ئوتىنى ياققان ئەندىجان
گۈزىلى زەينەپ بىبى شايى رومىلى بىلەن يۈزىنى يېرىم يۆگەپ،
خۇددى بۇلۇت ئارىسىدىكى تولۇن ئايدەك نازلىق مارغىنىچە نازۇك
قوللىرىنى پۇلاڭلىتىپ، ئۇنى يېنىغا شەرەتلەۋاتاتتى.

سەمەرقەنت بىلەن ھىرات ئارىلىقىدىكى تاغ باغرىدا ئەشەد-
دىي رەقىبى مىرزا ئۇلۇغبەگكە ھەملە قىلىپ كەلگەن يىرتقۇچ
يولۋاس بىلەن تەنھا ئېلىشىۋاتاتتى.

تارىم، لوپ ۋادىسىدىكى توغراقلىقلاردا سۇلتان شىرمۇھەم-
مەدخانىنىڭ لەشكەرلىرىدىن قېچىپ قەدىردان دوستى سۇلتان ئۇ-
ۋەيسخان بىلەن مۆكۈنۈپ يۈرەتتى.

تارىم دەرياسى بويىدىكى توغراقلىقتا تىكىلگەن چېدىردا سۆ-
يۈملۈك مەھبۇبىسى ئۆز سۇلتان مەلىكە بىلەن تۇنجى ئاخشامنىڭ
شېرىن لەززىتىنى تېتىۋاتاتتى.

بارىكۆل يايلىقىدا ئىسان تايشى باشچىلىقىدىكى موغۇل
باسقۇنچىلىرىنىڭ بېشىدا ئەجەل قىلىچىنى ئوينىتىۋاتاتتى.

سۇلتان ئۇۋەيسخانىنىڭ بۈيۈك موغۇلىستان سەلتەنەتىنىڭ
تەختىدە ئولتۇرغان چاغدىكى كارتىنىلار ئېسىگە كېلىشى بىلەن
سەييىدئەلى ئالىپنىڭ ئىچىگە گۈررىدە بىر ئىللىق ئېقىم تارىدى،
پەخىرلىك تۇيغۇلاردىن بىرنەچچە دەقىقە ھاياجانلاندى. بىراق، ئە-
لى ۋادىسىدىكى ئىسان تايشى بىلەن بولغان جەڭ ئېسىگە كېلىشى
بىلەن ۋۇجۇدىدىكى ھاياجان شىپپىدە بېسىلىپ قالدى، ئۇنىڭ
ئورنىغا كۆڭۈل قەسرىگە ئازاب بۇلۇتلىرى سايە تاشلىدى. ئاغى-
سىنى، قېرىنداشلىرىنى، تەخت ـ سەلتەنەتنى، ئەل ـ يۇرتنى
باسقۇنچىلاردىن قۇتۇلدۇرۇپ قېلىش ئۈچۈن ئىسان تايشىغا ياتلىق
بولۇش قارارىغا كەلگەن مەلىكە مەختۇمسۇلۇنىڭ مەردانە قىياپىتى
كۆز ئالدىدا قايتا زاھىر بولۇشى بىلەن ۋۇجۇدىنى ئاچچىق ھېسلار

ئىسكەنجىگە ئېلىنىۋالدى.

«ئايالللار تائىپەسىدىنمۇ ئاشۇنداق ئەر ھەممەتلىك باھادىرلار چىقىدىكەن. ئىسىت، مېنىڭ يېگىتكە تېگىشكۈسىز قىز ئىدى. ئاللاھ ئىگەم ئۇنىڭ بىلەن قايتا دىدارلىشىشقا نېسىپ قىلارمىكىن؟ ئاردىن شۇنچە يىل ئۆتۈپتۇ، دەسلىپىدە ئىسان تايشىدىن ئىككى ئوغۇل پەرزەنت يۈزى كۆرگەنلىكىنى ئاڭلىۋىدۇق، كېيىنچە ھېچقانداق خەت ـ خەۋىرى بولمىدى، ئىلگىرى ئۆز سۇلتان مەلىكە ئول سىڭلىسىنىڭ گېپىنى قىلىپ پات ـ پات كۆز يېشى قىلاتتى، ھازىر بالا بىلەن بولۇپ كېتىپ ئانچە تىلغا ئالمايدىغان بولدى. مەندىن يوشۇرۇنچە كۆز يېشى قىلىدىغاندۇ بەلكىم، قېيىنئانام سۇلتان خاتۇننىڭ ۋۇجۇدىدىكى قەيسەرلىك مەختۇمسۇلۇ خېنىمغا جۇلتا① قاپتىكەنمۇ دەيمەن. مەرھۇم جەننەتماكان سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرى ئول سۆيۈملۈك سىڭلىسىنى قالماق خانىغا بېرىشكە مەجبۇر بولۇپ بىر ئۆمۈر ئازابلاندى، ئۆزىنى كەچۈرەلمىدى، گۇناھلىق ئىش قىلىپ قويغاندەك، ئاغىلىق مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلالمىغاندەك تۇيغۇغا كېلىپ، كۆڭلىرىنى خىجىللىق ئىلكىدە ئۆتكۈزگەنىدى...»

سۇلتان ئۇۋەيسخاننى ئېسىگە ئېلىش بىلەن سەيىدئەلى ئالپنىڭ ۋۇجۇدىنى كۈچلۈك قايغۇ ـ ھەسرەت چىرمىۋالدى.

«ئاشۇ چاغدا ئىسسىقكۆل ۋادىسىغا خان ئالىيلىرى بىلەن بىللە بارسام بوپتىكەن، تۇمۇداپ قېلىش دېگەن قانچىلىك كېسەل ئىدى ئۇ، مەيدە ئولتۇرۇۋالسام يول بويى تېۋىپلارنىڭ دورىسىنى ئىچىپ ساقىيىپ كېتەر بولغىيدىم. تۇرپاندا قېپقالسىلا دېسە، پەرمانىنى يىرالماي ماقۇل دەپتىمەن، خان ئالىيلىرىنىڭ پەرماندىغا سەركەشلىك قىلغان بولسام، يامىنى كەلسە مەندىن رەنجىپ قالار ئىدى شۇ، تەقدىر ـ ئىرادە شۇنداقكەنمۇ دەيمەن، ئەجەب ياش كېتىپ قالدى. خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكە ھېلىمۇ مەندىن خاپا يۈرەمدىغاندۇ؟ ئاشۇ چاغدا نېمىشقىمۇ شۇنچىۋالا شەخسىيەتچىلىك

① جۇلتا ـــ ئۇدۇم، ئىرسىيەت.

قىلغان بولغىيدىم، تەختتە كۈنتۇرا خانىشتىن تۇغۇلغان خانزادە ئولتۇرسا نېمە بولدى، دۆلەتسۇلتان خانىشتىن تۇغۇلغان خانزادە ئولتۇرسا نېم بولدى، ھەر ئىككىلىسى مەرھۇم جەننەتماكان خان ئالىيلىرىنىڭ پۇشتى ـ پەرزەنتى، يۈرەك پارىسى ئىدىغۇ؟...»

سەييىدئەلى ئالپىنىڭ كۆز ئالدىغا سۇلتان ئۈۋەيسخان ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، قايسى خانزادىنى خان قىلىپ تىكلەش ھەققىدە ئوردىدا يۈز بەرگەن تالاش ـ تارتىش كېلىشى بىلەن ۋۇجۇدىنى كۈچلۈك خىجالەت، نومۇس تۇيغۇلىرى چىرمىۋالدى، شۇ چاغدا دۆلەتسۇلتان خانىشنىڭ شاھىنىشىندىن چىقىپ كېتىۋېتىپ لاپپىدە قارىغان قىياپىتىنى ھەرگىزمۇ ئۇنتۇيالمايتتى. خانىش ئاشۇ چاغدا نېمە مەقسەتتە ئاشۇنداق قارىغان بولغىيتتى؟ نېمە دېمەكچى بولغىيتتى؟ بەلكىم تەخت ـ سەلتەنەتنىڭ ھېچكىمگە مەڭگۈ باقىۋەندە ئەمەسلىكىنى بىلدۈرۈپ قويغۇسى كەلگەن بولغىيتتى. شۇنداق، خانىشنىڭ ئاشۇ بىر دەقىقە قاراشلىرىدا ئۆكۈنۈشمۇ، نەپرەتمۇ، مەسخىرىمۇ، ياراتماسلىقمۇ، ئېسىلزادىلەرگە خاس غورۇرمۇ بار ئىدى. قارىماققا يېڭىلگەندەك قىلغان بىلەن، ئەمەلىيەتتە ئاياللارغا خاس جاسارىتى بىلەن سەييىدئەلى ئالپىنى يەر بىلەن يەكسان قىلغان، مۇزلاپ كەتكەن ۋىجدانىغا ئوت تۇتاشتۇرۇپ ئۆلگۈرگەنىدى. مانا، سەييىدئەلى ئالپىنىڭ ۋىجدانى تا ھازىرغىچە ئاشۇ ئوتتا كۆيۈۋاتىدۇ، ئازابلىنىۋاتىدۇ. راست، شۇ چاغدا ئۇ كىچىك خانزادە ئىسان بۇغاخاننى تەختتە ئولتۇرغۇزۇپ نېمىگە ئېرىشمەكچى بولغىيتتى؟ سەييىدئەلى ئالپ يېقىندىن بېرى ئۆزىدىن نەچچە يۈز قېتىملاپ سورىغان بۇ سوئالغا قايىل قىلارلىق جاۋاب تاپالمىدى. شۇ چاغدا شەخسىيەتچىلىك، جەمەتداشلىق تۇيغۇلىرىنىڭ غالىب كەلگەنلىكىگە ئىقرار بولدى. مانا، ئىسان بۇغاخاننىمۇ تەختتە ئولتۇرغۇزدى، قەشقەرنى مىرزا ئۇلۇغبەگدىن تارتىۋېلىپ ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ، مەرھۇم خاننىڭ ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇردى. شۇندىن بۇيان قەشقەردە مىدىرلىماي تۇرۇۋاتىدۇ، دەسلەپتە مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ قايتا

لەشكەر تارتىپ قىلىشىدىن ئەنسىرەپ، قەشقەردە بىر مەزگىل تۇ-
رۇش خىيالىغا كەلگەنىدى، كېيىن مىرزا ئۇلۇغبەگدىن ھېچقانداق
شەپە بولمىدى. سەمەرقەنتكە ئەھۋال ئىگىلەشكە ئەۋەتكەن ئايغاق-
چىلىرى مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ رەسەتخانا قۇرۇش، ئىلىم تەھسىل
قىلىش، پات ـ پات غوۋغا كۆتۈرۈپ تۇرغان ئىشان شەيخ نىزامىد-
دىن خامۇش باشچىلىقىدىكى تەرىقەت كۇچلىرىگە تاقابىل تۇرۇش
بىلەن بولۇپ، بۇ يېقىندا قەشقەرگە لەشكەر تارتىش خىيالىنىڭ
يوقلۇقىنى بىلىپ كەلدى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئالدىراقچان قەشقەرگە
مېھرى چۈشۈپ قالغانىدى، ئۇ ۋۇجۇدىدا پەيدا بولغان بۇ خىل مې-
ھىرنى دادىسىنىڭ ئۇزۇن مەزگىل قەشقەردە ئەمىرلىك قىلىپ
تۇرغانلىقىدىن ياكى بولمىسا بۇ قەدىمىي سەلتەنەتلىك يۇرتقا ئا-
تا ـ بوۋىلىرىنىڭ كىندىك قېنى تۆكۈلگەنلىكىدىن بولسا كې-
رەك، دەپ چۈشىنەتتى. ئەمەلىيەتتە، سەيىدئەلى ئالپنى كىچىد-
كىدىن يېنىدىن ئايرىماي ئۆز تەربىيەسىگە ئالغان بوۋىسى ئۇ-
لۇسبېگى خۇدايداد ئۇنىڭغا قەشقەر ھەققىدە نۇرغۇن قېتىم سۆز-
لەپ بەرگەنىدى. خوجا شەرىپ ئىسيان كۆتۈرۈپ قەشقەرنى مىرزا
ئۇلۇغبەگكە ئىككى قوللاپ تۇتقاندا، بۇ قەدىمىي شەھەردىن ئايرى-
لىپ قالغىنىغا ئەڭ ئېچىنغان كىشىمۇ ئاشۇ بوۋىسى — ئۇلۇس-
بېگى خۇدايداد ئىدى. بوۋىسىنىڭ قەشقەرنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن
قانچىلىك تىرىشچانلىق كۆرسەتكەنلىكىنى ئۇ ئوبدان بىلەتتى.
ئەپسۇس، ئۇ پېشقەدەم ئەمىرگە قەشقەرنىڭ ئۆز ئىگىلىرىنىڭ قو-
لىغا قايتىپ كەلگەنلىكىنى كۆرۈش نېسىپ بولمىدى.

سەيىدئەلى ئالپ دادىسىدىن بەكرەك بوۋىسىنى سېغىناتتى،
ئۇنىڭ سۇلتان ئۇۋەيسخاننىڭ ئىجازەت بەرمەسلىكىدىن ئەنسى-
رەپ، ھەج قىلىش ئۈچۈن ھېچكىمگە تۇيدۇرماي ئىككى ھەرەمگە
كەتكەنلىكى سەۋەبىدىن بوۋىسى بىلەن ئەڭ ئاخىرقى قېتىم
دىدارلىشىپ، خوشلىشالمىغانلىقىدىن ئەپسۇسلىناتتى. ئۇ قەش-
قەرنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن بوۋىسىنىڭ دېرىكىنى ئېلىش
ئۈچۈن مەككە ـ مەدىنىگە ئىككى قېتىم چاپارمەن ماڭغۇزدى. ھە-

ئە، ئىككىنچى قېتىم كەتكەن چاپارمەن بوۋىسىنىڭ ساداقەتمەن نۆكىرى قاناتبەگنى بىللە ئېلىپ كەلدى. قاناتبەگ ئۇنىڭغا ئۇلۇسبېگى خۇدايدادنىڭ مەككىدە قازا قىلغانلىق خەۋىرىنى يەتكۈزدى ــ دە، يەنە مەككىگە قايتىشقا ئالدىرىدى. سەييىدئەلى ئالپنىڭ قەشقەردە تۇرۇپ قېلىش تەكلىپىنى سىلىقلا رەت قىلدى: «مېنىڭ تىرىكىممۇ، ئۆلۈكۈممۇ ئۇلۇسبېگى ھەزرەتلىرىگە ھەمراھ بولىدۇ، مېنى قەشقەردە قېپقېلىشقا دەۋەت قىلمىسىلا، ئاللاھ خالىسا مەككە ــ مۇكەررەمنى بىر ئۆمۈر تاۋاپ قىلغاچ جەننەتماكان ئۇلۇسبېگى ھەزرەتلىرىنىڭ مەقبەرىسىدىن خەۋەر ئالغايمەن» دېدى. سەييىدئەلى ئالپ بۇ ساداقەتمەن، ۋاپادار يىگىتنىڭ بەرگەن جاۋابىدىن قاتتىق تەسىرلەندى. ئۇنى باغرىغا بېسىپ تۇرۇپ ھۆركىرەپ يىغلىۋەتتى ۋە يېتەرلىك خەج ــ خىراجەت بېرىپ ئۇزىتىپ قويدى.

كېيىنكى ۋاقىتلاردا سەييىدئەلى ئالپ چوڭ ئاغىچىسى ئۇز سۇلتان مەلىكە بىلەن كىچىك ئاغىچىسى بىبى ئايەتخېنىمنىڭ قايتا ــ قايتا دەۋەت قىلىشى بىلەن تۇرپانغا قايتىپ كېتىش قارارىغىمۇ كەلگەنىدى. ئويلىمىغان يەردىن سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئۇنى ماڭلايسۆيەنىڭ باش ئەمىرلىكىگە تەيىنلەپ يارلىق چۈشۈردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ تۇرپانغا قايتىپ كېتىش ئۈمىدى يوققا چىقتى. ئەمدى ئۇ ئۆزى خالىغانچە قەشقەردىن كېتەلمەيتتى، بۇنىڭ ئۈچۈن خان يارلىق چۈشۈرۈشى كېرەك ئىدى. ئۇز سۇلتان مەلىكە بىلەن بىبى ئايەتخېنىم تۇرپانغا كېتىش نىيىتىدىن يانمىغانىدى. سەييىدئەلى ئالپ ئىلاجسىز تۇرپانغا قايتىش توغرۇلۇق سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا ئىلتىماس سۇنۇش قارارىغا كەلدى. دەل شۇ پەيتتە خوتەن، چەرچەن، ئالتۇنتاغ ۋادىسىدا ئارقىمۇئارقىدىن توپىلاڭ يۈز بەردى. بۇ توپىلاڭلارنى تىنچىتىش ماڭلايسۆيەنىڭ باش ئەمىرى بولغان سەييىدئەلى ئالپنىڭ مەجبۇرىيىتى ئىدى. ئىككى يىلغا يېقىن ۋاقىت ئاشۇ تەرەپلەرگە لەشكەر تارتىش بىلەن ئۆتۈپ كەتتى. ھەئە، ئۇ ئوردىدىن ئانچە ۋايىم يەپ كەتمىدى. سۇلتان

ئىسان بۇغاخان تېخى كىچىك بولغىنى بىلەن قېشىدا سەييىدئەلى ئالىپنىڭ تاغىسى، سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ ئانا تەرەپ بوۋىسى ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ بىلەن ساداقەتمەن، تەدبىرلىك ئەمىرى سۇيۇرگە مىرزا بار ئىدى. شۇ سەۋەبلىك سەييىدئەلى ئالىپ ئوردا، سەلتەنەت ئىشلىرىغا ئانچە باش قاتۇرۇپ كەتمىگەنىدى. بىراق، كېيىنكى ۋاقىتلاردا تاغىسى مىرمۇھەممەدشاھ بىلەن قارادىۋان ئەمىرى سۇيۇرگە مىرزىنىڭ سۇلتان ئىسان بۇغاخاندىن رەنجىپ، تۆمۈربۇقا بەگنى يامانلاپ يوللىغان شەخسىي مەكتۇپلىرى كېلىشكە باشلىدى. لېكىن ئۇ «سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرى ئەمدى چوڭ بولۇپ قالدى، ئۆز ئالدىغا سەلتەنەت ئىشلىرىنى بېجىرىدىغان ۋاقتى يەتتى، ئۇنى يەنىلا بالا چاغلاپ سەلتەنەت ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشىغا ئارىلىشىۋالماسلىق كېرەك، مۇشۇنداق قىلىپ يۈرۈپ سەلتەنەت ئىشلىرىغا پىشسۇن، بىزمۇ بىر ئۆمۈر خان ئالىيلىرىنى پەپىلەپ، ئەقىل كۆرسىتىپ ئۆتەلمەيمىز، تاغام بىلەن سۇيۇرگە مىرزا بۇ تەرىپىنى چۈشەنسە ياخشى بولاتتى. بەلكىم سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرى تۆمۈربۇقا بەگ قاتارلىق بىر قىسىم ئەمىرلەرنىڭ تەكلىپ ـ تەۋسىيىلىرىگە ھۆرمەت قىلغان، قوللىغان بولسا، تاغام بىلەن سۇيۇرگە مىرزا ئۆزلىرىنى خاننىڭ ئالدىدا ئەتىۋارسىز قالغاندەك، خانغا ھامىي بولۇشتىن قېپقالغاندەك تۇيغۇغا كېلىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. بالا جېنىدا چوڭ بولۇپ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ قۇچىقىغا چىقماس بولۇۋالسا، ھە دېسە ئويۇن ئويناش ئۈچۈن تالاغا قاچسا، يېقىندىن تۇتقان دوستلىرى بىلەن بولۇپ كەتسە، ئاتا ـ ئانا بولغۇچى بالىسى ئۆزىدىن يىراقلىشىپ قالغاندەك، ئۆزلىرىنىڭ بالىلىرىغا كېرىكى قالمىغاندەك، يېڭى تاپقان دوستلىرى بالىسىنى يامان يولغا باشلايدىغاندەك تۇيغۇغا كېلىپ رەنجىيدۇ، ئەندىشە قىلىدۇ. تاغام بىلەن سۇيۇرگە مىرزىنىڭ رەنجىشىمۇ دەل شۇنىڭغا ئوخشايدۇ، ئۇلار ئاستا ـ ئاستا توغرا چۈشىنىپ قالىدۇ. سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرى تۆمۈربۇقا بەگكە ئوخشاش بىر قىسىم

ياش ئەمىرلەرنى ئەتىۋارلىغىنىنىڭ، ئۇلار بىلەن يېقىن ئۆتكىنىن-
نىڭ زىيىنى يوق، سەلتەنەت ئىشلىرىدا ھامان ئىشەنچلىك، سادا-
قەتمەن ئەمىرلەرگە تايىنىدىغان گەپ» دەپ ئويلاپ، ئۇلارنىڭ
مەكتۇپلىرىغا ئېتىبارسىز قارىدى. قېيىنئانىسى سۇلتان خاتۇن-
نىڭ دەرھال ئوردىغا قايتىپ كېلىشى ھەققىدە يوللىغان مەكتۇ-
پىنى بولسا ئۆزىنى تۇرپانغا قايتىشقا زورلاۋېرىشكە يۈزى چىدى-
مىغان چوڭ ئاغىچىسى ئۆز سۇلتان مەلىكىنىڭ ئانىسىنى ئىشقا
سېلىپ، ئۇنى ئانىسى ئارقىلىق تۇرپانغا قايتىشقا كۆندۈرۈش ئۈ-
چۈن ئويلاپ تاپقان ئامالى بولسا كېرەك، دەپ چۈشەنگەنىدى.

لېكىن ئۇ بۈگۈن قولىغا تەگكەن مەكتۇپنى كۆرۈپ بىردىنلا چۆچۈپ قالدى. مەكتۇپنى قېيىنئانىسى سۇلتان خاتۇن ئۆز قولى بىلەن يازغان، تاغىسى ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ بىلەن سۇ-يۇرگە مىرزا ئالاھىدە ئىمزا قويغانىدى. بۇنى ئادەتتىكى بىر مەك-تۇپ دېگەندىن كۆرە، جىددىي مەلۇمات دېگەن تۈزۈك ئىدى. خەتتە سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ تۆمۈربۇقا بەگدىن باشقا ھېچكىمنىڭ گېپىگە قۇلاق سالمايدىغانلىقى، سۇيۇرگە مىرزىنى قارا دىۋاننىڭ ئەمىرلىكىدىن قالدۇرۇپ، ئورنىغا تۆمۈر بەگنى مەنسەپكە تەيىن-لىگەنلىكى، مىرمۇھەممەدشاھنى بولسا يا بوۋا قاتارىدا، ياكى ئۇ-لۇسبېگى قاتارىدا كۆرمەيدىغانلىقى، ھۆرمەتلىمەيدىغانلىقى، مو-مىسى سۇلتان خاتۇن قەسىرىگىمۇ ئايلاپ ئاياغ باسمايدىغانلىقى، ئىككى دىۋاننىڭ ئەمىرلىكىنى قولىغا ئېلىۋالغان تۆمۈربۇقا بەگ-نىڭ خان ئائىلىلىرىنىڭ نامىدا ئۆز يېقىنلىرىنى خالىغانچە مەن-سەپكە قويىدىغانلىقى، ئوردىدا مەنسەپ سېتىش، پارا ئېلىشنىڭ ئەدەپ كەتكەنلىكى، بىر قىسىم ئەمىرلەرنىڭ سۇلتان ئىسان بۇ-غاخاندىن، ئوردىدىن كۆڭلى سوۋۇپ كەتكەنلىكى، ئەڭ مۇھىمى سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ بوۋا، موملىرىنىڭ، ئەمىرلىرىنىڭ نەسىھەتىگە قۇلاق سالماي، تۆمۈربۇقا بەگنىڭ قىزىغا ئۆيلەنمەك-چى بولغانلىقى، توي كۈنىنىڭ يېقىنلاپ قالغانلىقى، مۇشۇنداق كېتىۋەرسە ئوردىدىلا ئەمەس، پۈتكۈل ئەل - يۇرتتا چوڭ غوۋغا

چىقىدىغانلىقى، ھېلىمۇ يۇرت ـ يۇرتلاردىن ئاستانىگە ئەرز ـ داد ئېيتىپ كەلگۈچىلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيۋاتقانلىقى، ئىككى دىۋاننىڭ ھوقۇقىنى قولىغا ئېلىۋالغان تۆمۈربۇقا بەگنىڭ ئوردىنى تىزگىنلەپ، ھېچكىمنى كۆزگە ئىلمايۋاتقانلىقى تەپسىلىي يېزىلغانىدى.

خەتنى ئوقۇپ سەييىدئەلى ئالپنىڭ كۆڭلى تولىمۇ غەش بولدى. سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ تويدىن ئىبارەت مۇشۇنداق چوڭ ئىشنىمۇ ئۆزىگە خەۋەر قىلمىغانلىقىدىن رەنجىدى. ھېسابلاپ كۆرۈۋېدى، خەتتە خاننىڭ توي قىلىش ئېھتىمالى بار دەپ يېزىلغان ۋاقىتتىن ئاللىقاچان بىر ئاي ئېشىپ كەتكەنلىكىنى بىلدى. سۇلتان ئىسان بۇغاخان راستتىنلا ئاشۇ مۆھلەتتە توي قىلغان بولسا، تۆمۈربۇقا بەگ بۇ چاغقا ئاللىقاچان ئۈنىڭغا قېيىنئاتا بولۇپ بولغان، ئوردىدىكى ئەڭ ھۆرمەتلىك مەرتىۋە ـ ئاتاقىغا ئېرىشىپ بولغان بولاتتى.

سەييىدئەلى ئالپ گۆدەك ئىسان بۇغاخاننى ئوردىدا يالغۇز تاشلاپ قويغىنىغا تۇنجى قېتىم پۇشايمان قىلدى. ئۆزىنى خاننىڭ نېمە ئۈچۈن ماۋەرائۇننەھرلىكلەرنىڭ باش ئەمىرلىكىگە تەيىنلەپ تۇيۇقسىز يارلىق چۈشۈرگەنلىكىنىڭ سەۋەبىنى ئازراق چۈشەنگەندەك بولدى.

«ئەزەل ـ ئەزەلدىن سەلتەنەتىمىزدە ماۋەرائۇننەھرنىڭ باش ئەمىرلىكى دەيدىغان مەنسەپ يوق ئىدى. ئوردا ماۋەرائۇننەھرگە ئەمىر مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ باش ئەمىر قويمىسىمۇ، ماۋەرائۇننەھر تەۋەسىدىكى ۋىلايەتلەرنىڭ ئەمىرلىرى ئوخشاشلا بۇ يۇرتلارنى ساداقەتمەنلىك بىلەن باشقۇرۇپ، ئوردىغا تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك باج ـ خىراجەتلەرنى ۋاقتى ـ قەرەلىدە يەتكۈزۈپ بېرىپ تۇرغان ئەمەسمىدى، نامدا ماۋەرائۇننەھرنىڭ باش ئەمىرى بولغىنىم بىلەن، ئەمەلىيەتتە قەشقەرنىڭلا ھەقىقىي ئەمىرى بولۇپ كەلدىم. باشقا ۋىلايەتلەرنىڭ ئەمىرلىرىدىن پەرقلىنىدىغان يېرىم — قولۇمدا بىر تۈمەن خان لەشكىرى بار، ماۋەرائۇننەھر تەۋەسىدىكى ۋىلايەتلەر-

نىڭ ئەمىرلىرىنى يەنىلا ئوردا تەيىنلەيدۇ، مېنىڭ ئۇلارنى مەن-
سەپتىن قالدۇرۇش، تەيىنلەش ھوقۇقۇم يوق. نەچچە يىلدىن بېرى
ئۇلار مېنى ئوردا لەشكىري دىۋانىنىڭ ئەمىرى، ئەمىر كەبىر دەپ
بىلگەنلىكى ئۈچۈنلا لەشكىري ئىشلاردا ھۆكۈمۈمگە ئىتائەت قى-
لىپ، ھۆرمەت كۆرسىتىپ كەلدى. ھە، ئۆتكەن يىلى كۈزدە يار-
كەنت ئەمىرى مۇستاپا مىرزىنىڭ: ‹ھەزرەتلىرى قەشقەرنىڭ ئە-
مىرلىكىنى ئىشەنچلىك بىرىگە تاپشۇرۇپ بېرىپ يەنىلا ئوردىغا
قايتقانلىرى، لەشكىري دىۋاننى قوللىرىغا ئېلىپ، خان ئالىيلى-
رىنىڭ يېنىدا ئەمىر كەبىرلىك مەرتىۋىلىرىنى جارى قىلدۇرغان-
لىرى ئەۋزەل ئىدى› دېگىنى بىكار ئەمەسكەن ـ دە. شۇ چاغدا نې-
مىشقا بۇنداق دەيدىغاندۇ دەپ كۆڭلۈمگە كەلگەن بولسىمۇ، گېپى-
نىڭ تېگىدە گەپ بارلىقىنى خىيال قىلمىغان، مۇددىئاسىنى
ئىچكىرىلەپ بىلىپ باقمىغان ئىكەنمەن. ئەھۋالدىن قارىغاندا،
ئوردىدىكى ئىشلاردىن مەنلا خەۋەرسىز يۈرگەن ئوخشىمامدىمەن؟
ئەجەبا، خان ئالىيلىرى نامىدا پات ـ پات كېلىپ تۇرىدىغان ئوردا
ئىشلىرى ھەققىدىكى مەلۇماتلارنى قانداق چۈشەنسەم بولۇر؟ ئۇل
مەلۇماتلار راستتىنلا خان ئالىيلىرىنىڭ پەرمانى بىلەن يوللانغان
بولغىيمىدى؟ ياكى تۆمۈربۇقا بەگ مېنى خاتىرجەم قىلىش ئۈچۈن
خان ئالىيلىرىنىڭ نامىدا يوللىغان بولغىيمىدى، ئەسلىدىغۇ خان
ئالىيلىرىنىڭ قول ئاستىدىكى بىر ئەمىرگە ئوردا ئىشلىرىدىن
مەلۇمات يوللاش مەجبۇرىيىتى يوق ئىدى. مەلۇمات يوللاش توغرا
كەلسە قارا دىۋان يوللايتتى. ھە راست، مەكتۇپقا يېزىلىشىچە،
سۇيۇرگە مىرزا قارا دىۋاننىڭ ئەمىرلىكىدىن ئاللىقاچان قالدۇرۇ-
لۇپتىكەن ئەمەسمۇ؟ بۇلارنىڭ ھەممىسى تۆمۈربۇقا بەگنىڭ ئويۇنى
ئىكەن ـ دە، ئوردىدىكى ئەمىرلەرنىڭ ساداقىتىگە چەكسىز ئىشى-
نىپ، ئاستانىگە ئايغاقچى ئەۋەتىشتىن، خان ئالىيلىرىنىڭ ئەھۋا-
لىنى خۇپىيانە تىڭ ـ تىڭلاشتىن ھايا قىلىپتىمەن، ئۆزۈمدىن
ئۆتۈپتۇ، سۇيۇرگە مىرزا جانابلىرى نېمىشقا بۇ ئەھۋالنى ئوچۇق
يازمىدىكىنە؟ ھەي... بۇ ئەمىرنىڭ ئېھتىياتچانلىقىنى كۆرمەمدى-

غان، سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرى بىلەن ئوتتۇرامدا زىددى-
يەت پەيدا بولۇپ قېلىشىدىن، يوللىغان مەلۇماتىغا ئىشەنمەسلى-
كىمدىن ۋايىم يېگەن چېغى. دېمىسىمۇ ئۇنىڭ يوللىغان مەكتۇپى-
نى نېمىشقا تەپسىلىيرەك كۆرمىگەندىمەن، نېمىشقا ئېتىبارسىز
قارىغاندىمەن، ئاشۇ يوپۇتۇپ دېگەن گەپلىرىنىڭ تېگىدە گەپ با-
رىكەن ئەمەسمۇ؟ ئەھۋال بۇ دەرىجىگە يەتكەندە، دەرھال ئاستانىگە
قايتسام قانداق بولۇر؟ توختا، تۆمۈربۇقا بەگ خان ئالىيلىرىغا
قېيىنئاتا بولۇپ قالغان بولسا بۇ چاغقا جىم ياتمىدى، ئالدىراپ ـ
تېنەپ بارغىنىم بىلەن ھېچ ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرالماسلىقىم،
ھەتتا خان ئالىيلىرى بىلەن زىتلىشىپ، ئوتتۇرىمىزدا ئىختىلاپ
پەيدا قىلىپ قويۇشۇم مۇمكىن. ئەگەر شۇنداقلا بولىدىغان بولسا
بۇ ئىشنىڭ ئاقىۋىتىنى تەسەۋۋۇر قىلماق تەس. مەن باشتىلا تۆ-
مۇربۇقا بەگكە بەكلا ئىشىنىپ، سەل قاراپتىمەن، باشقىچىرەك
بىر ئامال تاپاي، ئۆزۈم تۇرپانغا بارماي، خان ئالىيلىرىنى بۇيانغا
كەلتۈرۈشنىڭ بىرەر ئامالى بولماسمۇ؟ مەسىلەن، ئاستانىنى كۆ-
چۈرۈش دېگەندەك، پايتەخت قىلىشقا تۇرپاندىن ئاقسۇ، قەشقەر
ياكى ياركەنت ئەڭ مۇۋاپىق ئىدى. خان ئالىيلىرى ئاستانىنى
كۆچۈرۈپ كېلىشكە ماقۇل بولسا، ئوردىنى تۆمۈربۇقا بەگنىڭ تە-
سىرىدىن قۇتۇلدۇرۇۋالماق ئاسانغا چۈشەتتى...»

ئاستانىنى يۆتكەش سەييىدئەلى ئالپىنىڭ كاللىسىغا ھازىرلا
كەلگەن خىيال ئەمەس ئىدى. ئۇ ماڭلايسۆيەدە باش ئەمىر بولۇپ
تۇرغان ئون يىلدىن بېرى تەۋەلىكىدىكى ھەر قايسى ۋىلايەتلەرگە
ئاز دېگەندە بىر قېتىمدىن، كۆپ دېگەندە ئۈچ ـ تۆت قېتىمدىن
بارغان، نەچچە ئايلاپ تۇرغانىدى. تۇرپان بىلەن ئاقسۇ، قەشقەر،
ياركەنتنىڭ سۇ، ھاۋا، تۇپراق شارائىتىنى سېلىشتۇرۇپ، بۇ شە-
ھەرلەردىن بىرىنى تاللاپ موغۇلىستاننىڭ ئاستانىسى قىلىش
خىيالىغا كەلگەنىدى. ئەگەر خوتەن، چەرچەن، ئالتۇنتاغ ۋادىسىدا
توپىلاڭ بولمىغان بولسا، بۇندىن ئىككى ـ ئۈچ يىل بۇرۇنلا تۇر-
پانغا بېرىپ بۇ خىيالىنى سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا، تاغىسى ئۇ-

لۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھقا، قېيىنئانىسى سۇلتان خاتۇنغا ھەمدە ئوردىدىكى بارلىق ئەمىرلەرگە ئېيتقان، ھەتتا ئۇلارنى قايىل قىلغان بولاتتى. ئۇ چاغلاردا تۆمۈربۇقا بەگنىڭ تېخى ئوردىدا، سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ ئالدىدا بۇنچە چوڭ تەسىرى يوق ئىدى، ئانچە - مۇنچە تەسىرى بار دېگەندىمۇ سەييىدئەلى ئالپنىڭ كېيىنى يىرالمايتتى، سۇلتان ئىسان بۇغاخانمۇ سەييىدئەلى ئالپنىڭ ئاغزىغا قارايتتى. ھازىر بولسا بۇ ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقارماق ئانچە ئاسان ئەمەس ئىدى. ئەمدىلىكتە سەييىدئەلى ئالپ ئاستانىنى يۆتكەش ئۈچۈن سۇلتان ئىسان بۇغاخاننى، تاغىسى — ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھنى، قېيىنئانىسى سۇلتان خاتۇننى ئەمەس، ئوردىدىكى مۇھىم ھوقۇقلارنى قولىغا كىرگۈزۈۋالغان خاننىڭ قېيىنئاتىسى بولمىش تۆمۈربۇقا بەگنى قايىل قىلىشى كېرەك ئىدى.

سەييىدئەلى ئالپنىڭ بۈگۈنكى كۈندە ئاشۇ چۈپرەندە ئەمىرنىڭ ئاغزىغا قارايدىغان بولۇپ قالغانلىقىنى ھېس قىلىپ، ئىچى ئاچچىق بولۇپ كەتتى. ئەجەبا ئۇ مۇشۇنداق ئاقىۋەتكە قېلىش ئۈچۈن خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكىنى رەنجىتكەن، چوڭ خانزادە يۈنۈسخاننى تاجۇ تەختتىن مەھرۇم قىلغان، ھاياتىنىڭ خەۋپكە ئۇچرىشىغا قارىماي، ئېغىر ئاياغ ئايالى بىلەن كارى بولماي، قەشقەرنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن جەڭ قىلغان بولغىيمىدى؟ ئاشۇنچىۋالا تۆلىگەن بەدەللىرىنىڭ مۇكاپاتى مۇشۇ بولدىمۇ ئەمدى؟ سەييىدئەلى ئالپنىڭ دەرھال تۇرپانغا لەشكەر تارتىپ بارغۇسى، مۇناپىق ئەمىر تۆمۈربۇقا بەگنى تۇتۇپ ياساققا تارتىپ، قىلغان تەپرىقىچىلىكىنى بۇرنىدىن بۇلاق قىلىپ چىقارغۇسى كەلدى. لېكىن قولىدا تۈزۈك لەشكەرنىڭ يوقلۇقىنى، تۆمۈربۇقا بەگنىڭ بولسا ئوردىنى ئالىقىنىغا ئېلىۋالغانلىقىنى، سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ بولسا ئۆزىنى ئەمەس، تۆمۈربۇقا بەگنى قوللايدىغانلىقىنى ئېسىگە ئېلىپ نىيىتىدىن يېنىشقا، ئاچچىقىغا ھاي بېرىشكە مەجبۇر بولدى. ھەئە، ئۇ يەككىلىتەكلىك قىلسا بولمايتتى،

ئىچكى قىسىمدا قىرغىنچىلىق يۈز بەرسە ئەل ـ يۇرتتا مۇقىمـ
سىزلىق كېلىپ چىقاتتى، ھەرقايسى ۋىلايەتلەردىكى ئەمىرلەر
باشباشتاقلىق قىلاتتى، يامىنىغا كەلسە سەلتەنەت پارچىلانغاننى
ئاز دەپ ئۆزى خانغا ئاسىيلىق قىلدى دېگەن بەتنامغا قالاتتى.

«سەۋر قىلماق كېرەك، سەۋر قىلساڭ غورىدىن ھالگا[1] پىدـ
شىدۇ، دەپتىكەن ئاتا ـ بوۋىلار. قارامىلىق قىلماي ئەقىل بىلەن،
تەدبىر بىلەن ئىش كۆرەي. تۆمۈربۇقا بەگ ئالىنقاچان خان ئالىيـ
لىرىغا قېيىنئاتا بولۇپ بولدى. ئۇ ئاشۇ شېرىن كۆنلىرىنىڭ تەـ
مىنى تېتىغاچ تۇرسۇن، ئۇنى چۆچۈتۈپ قويماسلىق كېرەك. ئورـ
دىدىكى باشقا ئەمىرلەرنىڭ ئوي ـ خىيالى قانداقراقكىن؟ ئاستانە
ھاكىمى مىركەرىمبەردى بەگ، جازا دىۋانىنىڭ ئەمىرى ھەقبەردى
مىرزا، ئاستانە قازىكالانى[2] سۇلايمان خوجا، يەنە تېخى ئوردا ياساـ
ۋۇل ئەمىرى ئابدۇخالىق مىرزا... قاتارلىق بەگلەر ۋىجدانلىق
كىشىلەر ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنى تۆمۈربۇقا بەگنىڭ قوينىغا ئاتـ
مىغاندۇ؟ شۇلارغا ئىشەنسەم قانداق بولۇر؟ تولا غەم قىلماي، ئاگال
ئۇلار بىلەن خۇپىيانە ئالاقىلىشىپ كۆرەي، ئوي ـ خىيالىمىز بىر
يەردىن چىقىپ قالسا، مەن بىلەن كۆمەكلىشىشكە رايى بارسا،
مۇۋاپىق چارە ـ ئامال ئىزدەيلى، تۆمۈربۇقا بەگنىڭ ئەدىپىنى
تۇيدۇرماي بېرەيلى، ئىشلار ئوڭۇشلۇق بولۇپ، مۇددىئايىمىز ئەـ
مەلگە ئېشىپ قالسا، ئاستانىنى كۆچۈرۈپ كېلەرمىز. ئول چاغدا
خان ئالىيلىرىنىڭ يېنىدىن نېرى بولماي، سەلتەنەتكە مۇلازىملىق
قىلارمەن. ئەسلىدىمۇ گۆدەك، تەنتەك خاننى ئوردىدا ئۇنداق يالـ
غۇز تاشلاپ قويمايدىغان گەپكەن...»

— بۇ يەردە يالغۇز خىيال سۈرۈپ قاپتىلىغۇ ئاتا؟

ئوغلى سانىز مىرزىنىڭ ئاۋازى سەييىدئەلى ئالپىنىڭ خىياـ
لىنى ئۈزۈپ قويدى. ئون ـ ئون بىر ياشلارنىڭ قارىسىنى ئالغان
سانىز مىرزىنىڭ چىرايىلا ئەمەس، بوي ـ بەستىمۇ دادىسىنى

① ھالگا ــ ھالۋا (تۇرپان شېۋىسى).
② قازىكالان ــ باش قازى.

تارتقان بولۇپ، قارىماققا ئون تۆت ـ ئون بەش ياشلىق يىگىتلەر-
دەك كۆرۈنەتتى.

— ئىشلىرى بارمىدى ئوغلۇم؟

— تۇنۇگۇن كۆكلەم پەسلى ئاخىرلىشىپ بولغىچە بىر قې-
تىم ئۇۋغا ئەپچىقىمەن دېگەنىدىلىغۇ ؟

سەيىيدئەلى ئالىپ تۇنۇگۇن ئوغلىغا ئۇۋغا ئەپچىقىشقا ۋەدە
بېرىپ قويغانلىقىنى ئېسىگە ئېلىپ كۈلۈمسىرىدى.

— خاتىرجەم بولسىلا، ئۇۋغا چوقۇم چىقىمىز، ھە، مەدرى-
سەدە ئەتكە[1]لىرىدىن تەلىم ئالماي بۇ يەرگە كېلىۋاپتىلىغۇ؟

— ۋالىدەم سىلىنى تاماققا كېلەمدىكىن، سوراپ باقسىلا،
دېگەنىدى.

خېلىدىن بېرى چوڭ ئاغىچا ئۇز سۇلتان خېنىمدىن ئۇس-
تۇنلۇك تالىشىدىغان بولۇۋالغان كىچىك ئاغىچا بىبى ئايەتخېنىم
ھە دېسىلا ئوغلى سانىز مىرزا ئارقىلىق سەيىيدئەلى ئالىپنى ئۆ-
زىنىڭ قەسىرىگە چاقىرتىۋالىدىغان بولۇپ قالغانىدى. بۈگۈنمۇ
ئۇ سەيىيدئەلى ئالىپنىڭ چۈشلۈك تاماققا چوڭ ئاغىچىنىڭ قەسى-
رىگە كېتىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ ئالايىتەن ئوغلىنى ئەۋەتكە-
نىدى. سەيىيدئەلى ئالىپ بولسا كىچىك ئاغىچىسىنىڭ بۇ ھىيلى-
سىنى بىلمەيتتى.

— يۈرسىلە ئەمىسە، — دېدى سەيىيدئەلى ئالىپ ئوغلىنىڭ
دولىسىدىن تۇتۇپ، — ئىنىلىرى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا مەدرى-
سەدە قالغان ئوخشىمامدۇ؟

— بۈرۈنراق قايتقانمىكىن، كۆرمىدىم.

— ئىنىلىرى بىلەن كارىلىرى بولمىسا قانداق بولىدۇ؟ بۇن-
دىن كېيىن ئىنىلىرىدىن خەۋەر ئېلىپ قويسىلا، ئۇ ئۆزلە بىلەن
ئويناشقا بەك ئامراق.

— ياق، كىتاب ئوقۇشقا بەكرەك ئامراق، — دېدى سانىز
مىرزا باللارچە گۆدەكلىك بىلەن، — ماھارەت مەشقى قىلساق

① ئەتكە — ھەم ئۇستاز، ھەم قوغدىغۇچى.

يېڭىلىپ قالسا، ئۇششۇقلۇق قىلىدۇ تېخى.
سەييىدئەلى ئالپ ئوغلىنىڭ جاۋابىدىن ھوزۇرلىنىپ كۈلدى.
ــ ئۆزلە ئاغا بولغاندىكىن يول قويسىلا، ئۆتكەندە كاماندازلىقتا بەسلىشىپ يېڭىلىپ قاپتىكەنلا، پۇتۇشكەن نەرسىنى بەرمەپتىلىغۇ؟
سانىز مىرزا خىجىل بولۇپ قىزاردى:
ــ ئۇمۇ بىر قېتىم ۋەدىسىدە تۇرمىغان، شۇڭا مەنمۇ ۋەدىسىدە تۇرمىسا قانداق بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ قوياي دېدىم. ئەمەلىيەتتە مەنمۇ ئىنىمغا ئامراق، باشقىلارمۇ ئاغا ـ ئىنى بىر قەسىردە تۇرىدىكەن، بىللە يېتىپ قوپىدىكەن، مەنمۇ ئىنىم بىلەن بىللە تۇرسام دەيمەن.
ئوغلىنىڭ ئاخىرقى گەپلىرى سەييىدئەلى ئالپنىڭ يۈرىكىگە بېرىپ تەگدى. ئۇ ئوغلىنىڭ بۇنداق ئارزۇسىنىڭ بارلىقىنى خىيالىغا كەلتۈرۈپ باقمىغانىدى.
ھەئە، سەييىدئەلى ئالپ قەشقەرنى ئالغاندىن كېيىن ئىككى ئاغىچىسىنى ئاقسۇدىن ئەپكېلىۋالغانىدى. بىبى ئايەتخېنىم قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن سەييىدئەلى ئالپنىڭ تولا بېشىنى ئاغرىتىپ، ئوغلىنى چوڭ ئاغىچا ئۇز سۇلتان مەلىكىنىڭ قەسىرىدىن ئۆزىنىڭ قەسىرىگە قايتۇرۇپ كېلىۋالغانىدى. شۇندىن بېرى ئىككى ئەمىرزادە ئىككى قەسىردىكى ئانىلىرىنىڭ قېشىدا تۇرۇۋاتاتتى.
«بۇ تەرىپىنى نېمىشقا ئويلىمىغاندىمەن، ئۇلار ئايرىم ـ ئايرىم قەسىردە تۇرغاندىن بىر قەسىردە، بىر ئۆيدە چوڭ بولسا ياخشى ئەمەسمۇ؟ بىللە يېتىپ ـ قوپۇپ، بىللە غىزالانسا ئاغا ـ ئىنىلىق مېھرى تېخىمۇ كۈچىيىدۇ، بىر ـ بىرىگە تېخىمۇ ئىجىل بولىدۇ. ئۇز ۋاقتىدا چوڭ ئاغىچا ئۇز سۇلتان مەلىكىمۇ مۇشۇنداق دەپ، ئىككى بالىنى بىر يەردە باققانىدى. بىراق كىچىك ئاغىچا بىبى ئايەتخېنىم ئوغلۇمنى سېغىنىپ كېتىدىكەنمەن، يالغۇزسىراپ قالىدىكەنمەن، ھەممە ئادەمنىڭ بالىسى يېنىدا ئويناپ يۈرسە، مېنىڭلا يوق، دەپ نارازى بولغاچقا، ئانا ـ بالىنى ئايرى-

ۋەتمەي دېگەن ئىكەنمەن. بۇلارمۇ يىگىت بولۇپ قالاي دېدى، ئەمدى ئانىسىنىڭ ئەتراپىدا پىرقىراپ يۈرۈۋەرمىسۇن، ھەر ئىككىلىسىنى ئانىسىدىن تەڭلا ئايرىۋېتەي، ھەرەمنىڭ سىرتىدىن ئايرىم تۇرالغۇ ھازىرلاپ بېرەي. بۇندىن كېيىن ئانىسىنىڭ قېشىدا ئەمەس، ئۇستازلىرىنىڭ قېشىدا جىقراق تۇرسۇن، جەڭبازلىق ماھارىتىگە پىشسۇن...»

— بولىدۇ ئوغلۇم، بۈگۈندىن قالدۇرماي ئىككىلىرىگە ئايرىم تۇرالغۇ تەييارلاپ بېرەي، لېكىن مېنىڭمۇ بىر شەرتىم بار.

— ئېيتسىلا، — دېدى سانىز مىرزا دادىسىنىڭ قانداق شەرت قويىدىغانلىقىغا قىزىقىپ.

— ئايرىم تۇرالغۇدا تۇرغاندىن كېيىن ۋالىدەلىرى بىلەن ھەپتىدە بىر قېتىملا كۆرۈشسىلا، ئۇندىن باشقا ۋاقىتلاردا ئەتكەلىرىنىڭ تەربىيەسىدە بولسىلا. پات - پات لەشكەرگاھقىمۇ ئاپىرىمەن تېخى.

سانىز مىرزىنىڭ كۆزلىرى خۇشاللىقتىن چاقناپ كەتتى.

— بەك ياخشى بولدى، مېنىڭمۇ لەشكەر بولغۇم بار ئىدى.

سەييىدئەلى ئالىپ «ھازىر كۆلگەنلىرى بىلەن لەشكەرلىكنىڭ جاپاسىنى پات يېقىندا بىلىپ قالىدىلا» دېگەننى خىيالىدىن ئۆتكۈزۈپ مىيىقىدا كۈلۈپ قويىدى.

ھىرات.

بۈيۈك ئىستېلاچى ئەمىر تۆمۈر زامانىسىدا سېلىنىشقا باشلىغان، شاھرۇخخان دەۋرىگە كەلگەندە ۋايىغا يەتكەن بىر - بىرىدىن ھەشەمەتلىك ئىمارەتلەر ھىرات شەھىرىنى يىراق ۋە مەركى-

ـزىي ئاسىيادىكى ھەرقانداق شەھەرلەردىن سەلتەنەتلىك، ھەشەمەتـ
ـلىك، جەلپكار كۆرسىتەتتى. خاقانى سەئىد شاھرۇخخاننىڭ ئـور ـ
دىسىنى ھەيۋەتلىكلىكى، كۆركەملىكلىـكى ۋە ھەشـەمەتلىـكلىكـى
بىلەن ھىرات شەھىرىدىكى ئاشۇ كاتتا ئىمـارەتلەرنىـڭ گۇلتاجـى
دېيىشكە بولاتتى. ئوردىدا چۆرىسـىگە ھەرخـىل شەكىـلدىكى تـاش
ياتقۇزۇلغان، لىپمۇلىپ سـۇ قاچىلانـغان كۆلـلـەر قەدەمدە كۆزگـە
چېلىقاتتى. سۈپسۈزۈك سۇلار شىلدىرلاپ ئېقىپ تۇرغان ئەگـرى ـ
بۈگـرى تاش ئېرىـقلار بۇ كۆلـلەرنى بىـر ـ بىرىگـە تۇتاشتـۇرۇپ
تۇراتتى. ئېرىق ـ كۆل بويلىرىغـا تىكىـلگەن شەمـشاد، چىنـار ۋە
ئاللىقانداق مەنزىرە دەرەخلىرى بۈك ـ باراقسان ئاينىغان بولـۇپ،
كۆللەرنىڭ ئارىلىقىغا ياسالغان تۆت ۋە ئالتە تۇۋرۇكلۇك، گۈلدار
نەقىشلىك، چۆرىسى سالاسۇنلۇق راۋاقلار ئاشۇ كۆككە بوي سـوز ـ
غان كاداڭ دەرەخلەرنىڭ ئارىسىدا غىل ـ پال كۆزگە چېلـىقاتتـى.
راۋاقلار بىلەن راۋاقلارنىڭ ئارىلىقىغا، ئېرىق بويلىرىغا ياسالغـان
يوللارنىڭ يېرىمىغا چاسا خىشلار ياتـقۇزۇلغان، يـېرىمىغا پاكـىز
دەريـا قۇملىـرى تۆكۈلگـەن بولۇپ، بۇ قـۇملاردا يالاڭئـاياغ ماڭسـا
بەكمۇ راھەتـلىك ئىـدى. توز، تۆگە قـۇشى، غاز، كەكـلىك، بۇغـا،
كېيىك، مايمۇن، پىـل... قاتارلـىق ھايۋانلار دەخـلى ـ تەرۇزسىـز
بەخىرامان يۇرۇشەتتى. دەل ـ دەرەخلەرنىڭ شاخلىرىغا قونۇۋالغان
تۇرلۇك قۇشلارنىڭ يېقىملىق ئاۋازى ئوردىنى چاڭ كـەلتۇرگەنـد ـ
ـى. رەڭمۇرەڭ گۈل بەرگلىرىدە كېپىنەكلەر ئۇسسۇل ئوينايتتى.
ئوردىنىڭ تەسكەي تەرىپىدىكى پېشايۋانلىق دىۋانخانىلارنىڭ ئـوت ـ
ـتۇرىسىغا جايلاشقان ئۈچ قەۋەتلىك شاھنىشىنىنىڭ ئـالتۇن يالـد ـ
ـىلغان ھەيۋەتلىك گۈمـبەزلىرى قـۇياش نۇرىدا ۋالـىلداپ كۆزنـى
قاماشتۇراتتى. ھەشەمەتلىـكلىكـىگە قارىـماي، كىشـىگە سۇرلـۇك
تۇيغۇ بېرىدىغان شاھنىشىنىنىڭ ئارقا تەرىپـىدىكى ئېگىـز تامـلار
بىلەن قورشالغان ھەرەمنىڭ ئىككى قەۋەتلىك قەسىرلىرى سىـر ـ
لىق يوسۇندا كۆزگە چېلىقاتتى. شاھنىشىنىنىڭ بىرىنچى قەۋىتد ـ
ـدىكى بىرلا ۋاقىتتا ئۈچ يۈز كىشى بىمالال سىغىدىغـان قوبۇلخـا ـ

نىنىڭ تام ـ تورۇسلىرىدىكى گۈل نۇسخىلىرى، نەقىشلەرگە ئال-
تۇندىن ھەل بېرىلگەنىدى، تاملاردىكى نوۋەي، ئۇيۇق، تەكچىلەرگە
ھىندىستان، پەرەڭ، باغداد، دەمەشىق، شۇنداقلا سەمەرقەنت، بۇ-
خارا، ئەندىجان، تاشكەنت، قەشقەر، خوتەن، تۇرپان ھۈنەرۋەنلىرى-
نىڭ قولىدا ياسالغان تۈرلۈك ئالتۇن، كۈمۈش، مىس، قاشتېشى،
ساپال فارفۇر بۇيۇملار تىزىلغانىدى. تاملارغا ئېسىپ قويۇلغان
يولۋاس، شىر، ئېيىق، قاپلان، يىلپىز تېرىلىرى شاھرۇخ مىرزى-
نىڭ شۆھرىتىنى نامايان قىلىپ تۇراتتى. سارايىنىڭ تۆر تەرىپىگە
ئىنتايىن نەپىس توقۇلغان مەرۇزا① بىلەن ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان-
نىڭ رەسمى ئېسىپ قويۇلغانىدى. پاراسەتلىك رەسسام بۇ بۈيۈك
ئىستېلاچىنىڭ سىماسىنى ياراتقاندا ئۇنىڭ جىسمانىي ئەيىبىنى
ئۇستىلىق بىلەن يوشۇرۇپ، ئاقسايدىغان قىسقا پۇتىنى بىر تال
تاشقا دەسسەپ تۇرۇپ يىراقلارغا نەزەر سېلىۋاتقاندەك قىياپەتتە
سىزغان بولۇپ، قارىماققا ئەمىر تۆمۈر ھاياتتەك، شاھنىشىنغا
سوغۇق نەزەر تاشلاپ تۇرغاندەك تۇيغۇ بېرەتتى. ئالتۇن تەختتە
ئۆزىگە ھۆكۈمدارلارغا خاس سالاپەت بېرىشكە تىرىشىپ ئولتۇرغان
شاھرۇخخان قېرىپ، بىرئاز مۈكچىيىپ قالغان بولۇپ، ئۇچىسى-
دىكى ھەرخىل رەڭدىكى دۇر، جاۋاھىراتلاردىن كۆز قويۇلغان ئال-
تۇن كەمەر باغلىۋالغان شاھانە تونى ئورۇقلاپ، بىرئاز ۋىجىكلەپ
قالغاندەك كۆرۈنىدىغان گەۋدىسىگە سەل چوڭ كېلىپ قالغانىدى.
شاھرۇخخانىنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان خانىش گۆھەرشاد بېگىم بەكمۇ
تەكەببۇر كۆرۈنەتتى. قۇلاق، بويۇن، بىلەك، بارماقلىرىغا ۋە كى-
يىم ـ كېچەكلىرىگە ئاسقان تۈرلۈك ئالتۇن، گۆھەر، لەئىل،
ئۈنچە ـ مەرۋايىت بېزەكلەرنىڭ تولىلىقىدىن قارىغان كىشىنىڭ
كۆزى ئالچەكمەن بولۇپ كېتەتتى. تۆۋەن تەرەپتە ئولتۇرۇشقان
ئەمىرلەر ۋاقىتسىز شاھنىشىنغا چاقىرتىلىشىنىڭ سەۋەبىنى بى-
لىشكە تىرىشىپ، كۆزلىرىنى شاھرۇخخانىنىڭ قېرىلىق داغلىرى
روشەن كۆرۈنۈپ تۇرغان سارغۇچ چىرايىغا تىكىشكەنىدى.

① مەرۇزا ـــ شېئىر ياكى قۇرئان ئايەتلىرى چۈشۈرۈپ توقۇلغان گىلەم.

توققۇز پايلىك شاھسۇپىنىڭ ئالدىدا شاھرۇخخاننىڭ سۆ-
يۈملۈك ئىككى نەۋرىسى — خانزادە ئابدۇللەتىپخان بىلەن خانزادە
ئالائۇددەۋلە قول باغلاشقىنىچە ئۆرە تۇرۇشاتتى. ئۇلارنىڭ كەينىدە
بىر قەدەم ئارىلىق قالدۇرۇپ موغۇلىستان خانى مەرھۇم سۇلتان
ئۇۋەيسخاننىڭ چوڭ خانزادىسى يۇنۇسخان قول باغلىغىنىچە بې-
شىنى تۆۋەن سېلىپ تۇراتتى. چوڭى ئوتتۇز ياشلارنىڭ، كىچىكى
يىگىرمە ئۈچ - يىگىرمە تۆت ياشلارنىڭ قارىسىنى ئالغان بۇ يى-
گىتلەرنىڭ بوي - بەستى ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيتتى. بۇلارنى
بۇندىن ئون ئىككى يىل بۇرۇن شاھرۇخخان ھىراتتىكى مەشھۇر
ئالىم، تارىخچى مەۋلانە شەرەفىددىن ئەلى يەزدىگە شاگىرتلىققا
بەرگەن بولۇپ، ھەمساۋاقلاردىن ئىدى. مەۋلانە شەرەفىددىن ئەلى
يەزدىنىڭ ئۆلۈمىگە ئۈچ ئاي بولۇپ قالاي دېگەن بۈگۈنكى كۈندە
خاننىڭ نېمە ئۈچۈن تۇيۇقسىز ھۇزۇرىغا چاقىرتقانلىقىنى بىلمى-
گەن يىگىتلەرنىڭ كاللىسىدا تۈرلۈك - تۈمەن خىياللار ئەگىيت-
تى.

شاھرۇخخان كالتە يۆتىلىپ قويۇپ ئېغىز ئاچتى، ئۇنىڭ
ئاۋازى غاژ - غۇژ ھەم زەئىپ چىقاتتى.

— جانابى پەرزەنتلەرنى چاقىرتىشىمدىكى مۇددىئايىم شۇل-
كى، ئۇستاز مەۋلانە شەرەفىددىن ئەلى يەزدى ھەزرەتلىرى جانابى
ھەقنىڭ دەرگاھىغا كەتكىنىگىمۇ خېلى ۋاقىت بولۇپ قالدى. بۇن-
دىن ئون ئىككى يىل مۇقەددەم سىلەرنى ئۇل ئىلىم ھۆددىسى[1]نىڭ
دەرگاھىغا ھەم ئالىم، ھەم ئامىل[2]، يەنى ئىنسانىي كامىللىق دە-
رىجىسىگە يېتىپ پەزىلەت ئۆگەنسۇن دېگەن مۇددىئا بىلەن ئى-
بەرگەن ئىدۇق. ھالا بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە ئۇل جەننەتماكان
ئۇستازنىڭ تەربىيەسىدە ئىلىم - پەزىلەت ئۆگىنىپ، گەرچە
ئىنسانىي كامىللىق دەرىجىسىگە يەتمىسەڭلەرمۇ ئاز - تولا ئەقىل
ئۆگەندىڭلار، تەربىيە ئەقىلنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگىسىدۇر. ئەلۋەتتە

① ئىلىم ھۆددىسى — ئىلىمگە ھۆددىگەرلىك قىلغۇچى.
② ئامىل — ئەمەل قىلغۇچى.

ئۇل ئىلىم ھۆددىسىنىڭ تەربىيەسىدە ئەقىل بۇلىقىڭلار ئېچىل-
دى، ئاق ـ قارىنى، ياخشى ـ يامانىنى ئايرىيالىغۇدەك، ئەل ـ رە-
ئىيەتنىڭ غېمىنى يەپ، سەلتەنەت ئىشلىرىنى ئەدلى ـ ئادالەت
بىلەن بىر تەرەپ قىلالىغۇدەك بولدۇڭلار. مەن بولسام قېرىدىم،
جانابى ھەقكە ئامانەتنى تاپشۇرىدىغان ۋاقتىلىرىم يېقىنلىشىپ
قالدى، چۈنكى، ئىنساننىڭ ھاياتى بىر دەملىك ۋاقتىنىڭ ئىلكىدە
تۇرىدۇ. ۋاقتى ـ سائىتى كەلگەندە بارلىق يوقلۇققا ئورۇن بېرى-
دۇ. دۇنيا ئەزەل ـ ئەزەلدىن ئاتا ـ بوۋىلارنىڭ ئىزىنى پەرزەنتلەر
بېسىش بىلەن ئاۋاتلىشىپ كەلگەندۇر. ئۇشبۇ ۋەجىدىن كۆزۈمنىڭ
ئوچۇق ۋاقتىدا سىزلەركىم جىگەرلىرىمنىڭ سەلتەنەت ئىشلىرى-
غا ئارىلىشىپ، يۇرتدارچىلىق تىزگىنىنى تۇتقىنىڭلارنى كۆرسەم
دېگەن ئۈمىدتىمەن. كىشى سۇغا كىرمەي تۇرۇپ دەريانىڭ چوڭ-
قۇرلۇقىنى، قاينام ـ ئېقىنلىرىنىڭ ھەيۋىتىنى بىلمەس، سىز-
لەرنى ئۆزۈم بىلىپ بىرقانچە مەنسەپكە تەيىن ئەتتىم. چوڭ ـ
كىچىك، يۇقىرى ـ تۆۋەن دەپ ئايرىپ يۈرمەي، ئۇل مەنسەپلەرنىڭ
ھۆددىسىدىن چىققايسىزلەر.

شاھرۇخخان گېپىنى توختىتىپ، بىر چەتتە ئۆرە تۇرغان
مۆھۈردارى — ئوردا پەرمانچىسىغا قاراپ قويدى، خاننىڭ مەقسى-
تىنى چۈشەنگەن مۆھۈردار بىر قەدەم ئالدىغا چىقىپ گېپىنى
قىلدى:

— خانزادە ئابدۇللەتىپ مىرزا، خانزادە ئالائۇددەۋلە مىرزا
ھەمدە يۇنۇسبەگ يارلىق تاپشۇرۇپ ئالغاي!

ئۈچ يىگىت «خوش» دېگىنىچە بېشىنى تېخىمۇ بەكرەك ئەگدى.

— بۈيۈك خۇراسان، ماۋەرائۇننەھر ۋە پەرغانە تەسەررۇپىنىڭ
يېگانە پاسىبانى خاقانى سەييىد شاھرۇخخان ئالىيلىرىدىن پەر-
مان: خانزادە ئابدۇللەتىپ مىرزىغا ئەمىرلىك مەرتىۋىسى بېرى-
لىپ، نائىب خانلىققا تەيىن ئېتىلگەي. خانزادە ئالائۇددەۋلە مىر-
زىغا ئەمىرلىك مەرتىۋىسى بېرىلىپ، ئىختىيارىدىن قەلئەسىنىڭ
ھاكىملىقىغا تەيىن ئېتىلگەي، موغۇلىستان خانزادىسى يۇنۇس-

بەگكە ئىچكىلىك مەرتىۋىسى بېرىلىپ، خانزادە ئابدۇللەتىپ مىرزىغا كۆكۈلداش① بولغاي!

— قىبلىگاھىمىزنىڭ ئىلتىپاتىغا مىڭلارچە تەسەننا!

ئۈچ يىگىت قوللىرىنى كۆكرىكىگە ئالغىنىچە مىننەتدارلىق بىلدۈردى.

چىرايىدا ئالەمچە خۇشاللىق جىلۋە قىلغان خانزادە ئابدۇللەتىپ مىرزا بېشىنى كۆتۈرۈپ، تەختىنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان مومىسى گۆھەرشاد بېگىمگە قاراپ يېقىملىق تەبەسسۇم قىلدى. باياتىن بېرى سوغۇق نەزەر تاشلاپ ئولتۇرغان گۆھەرشاد بېگىم نەۋرىسىنىڭ چىرايىغا قاراپ سۈس كۈلۈمسىرىدى، شۇ تاپتا ئۇنىڭ تېخى جەزبىسىنى يوقاتمىغان قارا كۆزلىرىدە رازىمەنلىك نۇرلىرى بالقىيتتى. ئۇ يەنە بىر نەۋرىسىگە، يارلىقنى ئاڭلاپ چىرايى تاتىرىپ كەتكەن خانزادە ئالائۇددەۋلە مىرزىغا قاراپمۇ قويمىدى.

ھەئە، ھىرات تەختگاھى ئەسلىدە خانزادە ئالائۇددەۋلەنىڭ نېسىۋىسى بولۇپ، ئۇنىڭ نائىب خانلىق مەرتىۋىسى خېلى بۇرۇنلا مۇقىملىشىپ بولغانىدى. چۈنكى، شاھرۇخ مىرزا ئۆز ۋاقتىدا چوڭ ئوغلى مىرزا ئۇلۇغبەگكە ماۋەرائۇننەھر سەلتەنەتىنى بېرىپ سەمەرقەنتكە نائىب خان قىلىپ ئەۋەتكەن ۋاقتىدا يەنە بىر ئوغلى بايسۇنغۇر مىرزىغا تەسەللى بېرىپ، نەۋرىسى ئالائۇددەۋلەگە ھىرات تەختگاھىنى بېرىشنى ۋەدە قىلغان ۋە بۇ مۇددىئاسىنى ئوردىدا جاكارلىۋەتكەنىدى. چۈنكى، خانزادە ئابدۇللەتىپ خان ھامان بىر كۈنى دادىسى مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئورنىغا نائىب خان بولۇپ، ماۋەرائۇننەھر تەختىدە ئولتۇراتتى. بۇنىڭدىن چوڭ خانىش گۆھەرشاد بېگىمنىڭمۇ ئەلۋەتتە خەۋىرى بار ئىدى. بىراق بۇيۈك ئىستېلاچى ئەمىر تۆمۈر ساھىبقىراننىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن شاھرۇخ مىرزا ئاتا سەلتەنەتكە ۋارىسلىق قىلىپ تەختكە چىققىنى ھامان خانىشلىق مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەن گۆھەرشاد بېگىم ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىشقا باشلىدى. شاھرۇخ مىرزا ئۇنى چەكلەپمۇ

① كۆكۈلداش — خاس مەسلىھەتچى.

باقتى، بىراق گۆھەرشاد بېگىم گاھى بېشەملىك بىلەن غەلۋە قىلسا، گاھى ناز ـ كەرەشمىلىرى بىلەن تەسىر كۆرسىتىپ، شاھرۇخ مىرزىنى دېگەن يېرىگە كەلتۈرەتتى. بۇنىڭغا نارازى بول ـ غان بىر قىسىم ئەمىرلەر شاھرۇخ مىرزىنىڭ قىلغىنى ھېساب، گۆھەرشاد بېگىمنىڭ دېگىنى ھېساب، دەپ گەپ تېپىۋالغانىدى. نامدا شاھرۇخ مىرزا خاقان بولغىنى بىلەن، ئەمەلىيەتتە ھەممە ئىشلار گۆھەرشاد بېگىمنىڭ دېگىنىدەك بولاتتى. ماۋەرائۇننەھر سەلتەنەتىنى ئۈچچە سوراۋاتقان ئوغلى مىرزا ئۇلۇغبەگ ئانىسى گۆھەرشاد بېگىمنىڭ ھىراتتا تۇرۇپ چۈشۈرگەن بۇيرۇقىغا ئانچە پەرۋا قىلىپ كەتمىدى، شۇ سەۋەبلىك گۆھەرشاد بېگىم مىرزا ئۇ ـ لۇغبەگنى يامان كۆرەتتى. ئوغلىغا بولغان ئاداۋەت سەۋەبىدىن نەۋرىسى ئابدۇللەتىپ مىرزىنىمۇ ئانچە ياقتۇرمايتتى، شۇڭا شاھ ـ رۇخ خاننىڭ نەۋرە خانزادىسى ئالائۇددەۋلەگە ھىرات تەختگاھىنى ۋەدە قىلغان ۋاقتىدا گۆھەرشاد بېگىم قارشى پىكىردە بولمىغان ـ دى. كېيىن ئۈچىنچى ئوغلى بايسۇنغۇر مىرزىغا بولغان كىچىك ـ كىنە كۆڭۈل ئاغرىقى سەۋەبىدىن غوۋغا كۆتۈرۈپ، سۆيۈملۈك نەۋرىسى ئالائۇددەۋلەنى چەتكە قېقىشقا، يامانلاشقا باشلىدى ـ دە، نائىب خاننىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇش قەستىگە چۈشۈپ، مىرزا ئۇلۇغبەگكە بولغان ئاداۋىتى سەۋەبىدىن خېلىدىن بېرى ئانچە كا ـ رى بولماي كەلگەن نەۋرىسى ئابدۇللەتىپ مىرزىغا بىردىنلا مېھ ـ رىبانلىق كۆرسىتىشكە باشلىدى. ئاخىرقى ھېساباتتا گۆھەرشاد بېگىم دېگىنىنى قىلىپ، خانزادە ئالائۇددەۋلەنىڭ ئورنىغا خانزادە ئابدۇللەتىپنى ھىراتنىڭ نائىب خانلىقىغا تەيىنلەتكۈزگەنىدى.

گۆھەرشاد بېگىمنىڭ ھاكاۋۇر، خۇيلۇق، گېپىنىڭ تۇتامى يوق، باغرى قاتتىق، ئۆز بېشىمچى ئايال ئىكەنلىكى، ھېلى ئو ـ غۇللىرى ئوتتۇرىسىدا، ھېلى ئوغۇللىرى بىلەن شاھرۇخ مىرزا ئوتتۇرىسىدا ئاداۋەت پەيدا قىلىپ يۈرۈيدىغانلىقى، شۇنداقلا ياشى ـ نىپ، كېسەلمەن بولۇپ قالغان شاھرۇخ مىرزىنىڭ بۇ ئايالغا زىيادە يول قويىدىغانلىقى بارلىق ئەمىرلەرگە ئايان ئىدى. شۇ سە ـ

ۋەبتىن ئەمىرلەر ئۇنىڭ چىشىغا تېگىپ قىلىشتىن، ئۇنى رەنجى-تىپ قويۇشتىن خۇددى يولۋاستىن ھەزەر ئەيلىگەندەك ھەزەر ئەي-لەيتتى. شۇڭا ھازىر سەۋەبسىزلا نائىب خاننىڭ ئالمىشىپ قالغان-لىقىغا كۆڭلىدە نارازىلىق بولسىمۇ، ھېچكىم چىش يېرىپ ئىككى ئېغىز گەپ قىلىشقا پېتىنالماي جىم تۇرۇشتى.

— خەزىنەم بار، مەرتىۋەم بار، كېيىم، ھۆكۈمۈم ھەممە يەر-دە ئۆتىدۇ، دەپ زىنھار مەغرۇرلانمىغايسىزلەر، — دېدى شاھرۇخ-خان جىمجىتلىقنى بۇزۇپ، — ئىنسان ئوخشاشلا ئاللاھنىڭ بەن-دىسى بولسىمۇ، لېكىن پانىيدىكى مەرتىۋىلىرى ئوخشاش ئەمەس-تۇر. ئەمما مەنسەپ ـ مەرتىۋىمىزنى پەش قىلىپ زىنھار كىبىر-گۇلۇك ئەمەس، چۈنكى، كىبىرلىش كىبىر پەيدا قىلۇر، كىبىر كەچۇرگۇسىز ئېغىر گۇناھدۇر. چۈنكى، ئۆلۈم دەرۋازىسىدىن كىرگىنىمىزدە يەنىلا باراۋەر بولىمىز، بۇ بەش كۈنلۈك سەلتەنەت مەڭگۈلۈك ئەمەستۇر. كىمدە كىم بۇ بەش كۈنلۈك دۇنيادا زىيادە مەرتىۋە ـ مەنسەپكە كۆڭۈل بېرىپ، مال ـ دۇنيا، ئەيش ـ ئىشرەت ۋەسۋەسىسىدە ئۆزىنى ئامۇخاسىنىڭ ئاھۇ زارى بىلەن ئۆرتىسە، ئەدلى ـ ئادالەتنى پايخان قىلسا، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىمۇ زۇلۇملىرى بىلەن جاھاننى ئۆرتەيدۇ. كىشىنىڭ مەرتىۋە ـ مەنسىپى مەيلى چوڭ، مەيلى كىچىك بولسۇن، ئۆزىگە ئەدلى ـ ئادالەتنى ھەمراھ قىلسا، بىتەھقىقكى سەككىز جەننەتنىڭ ئاچقۇچىنى قولىغا ئالغان بولىدۇ، يۇزىگە جانابى ئاللاھنىڭ رەھمەت ئىشىكلىرى ئېچىلىدۇ، چۈنكى، بىر كۈنلۈك ئەدلى ـ ئادالەت ئاتمىش يىللىق ئىبادەتكە باراۋەردۇر. ئىنسان شۇنداق ياشىمىقى كېرەككى، ئۆلگەندىن كې-يىنمۇ كىشىلەر خەير بىلەن ياد ئېتىدىغان، كەينىدىن لەنەتلىمەي-دىغان بولسۇن...

شۇ تاپتا شاھرۇخخان بۇ گەپلەر ئارقىلىق نەۋرىسى ئابدۇللە-تىپ مىرزىغا نەسىھەت قىلىۋاتقانلىقىنى ياكى نارازىلىقىنى ئىپا-دىلەپ كومشا تارتىپ تۇرغان نەۋرىسى ئالائۇددەۋلە مىرزىنىڭ كۆڭلىنى ياساۋاتقانلىقىنى بىلگىلى بولمايتتى.

ــ بابائى بۇزرۇك ئالىيلىرىنىڭ كالامىنى يادىمدا ساقلايمەن، ــ دېدى خانزادە ئابدۇللەتىپ مىرزا خۇشخۇيلۇق بىلەن.

ئەمما خانزادە ئالائۇددەۋلە زۇۋان سۈرمىدى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ قاتتىق نارازى بولغانلىقى چىرايىدىن بىلىنىپ قالغانىدى. خانىش گۆھەرشاد بېگىم ئۇنىڭغا قاراپ ئاداۋەت بىلەن بىرنى ئالايغاندىن كېيىن، تۇمشۇقىنى سوزۇپ تەتۈر قارىۋالدى. نەۋرىسىنىڭ رەنجىشىنىڭ سەۋەبىنى چۈشەنگەن شاھرۇخ مىرزىنىڭ ۋۇجۇدىنى خىجىللىق چۇلغىۋالغانىدى. ئۇ كۆزىنى نەۋرىسى ئالائۇددەۋلەدىن ئېلىپ قېچىپ، ئوردا ئىشىكئاغىسىغا لاپپىدە قاراپ قويدى.

ــ ئىش ـ كۈش بولسا دەڭلار، بولمىسا يېنىڭلار، ــ دېدى خاننىڭ مەجلىسىنى ئاخىرلاشتۇرۇش مۇددىئاسىنى چۈشەنگەن ئوردا ئىشىكئاغىسى.

ــ شاپائەتلىك قىبلىگاھىمغا ئىككى ئېغىز ئەرزىم بار ئىدى، ــ دېدى يۇنۇسخان بېشىنى تۆۋەن ئېگىپ.

ــ ئىجازەت! ــ دېدى شاھرۇخخان.

ــ كەمىنە مۇلازىملىرى جاھان ئادالىتىنىڭ نۇرى تۆكۈلگەن ئۇشبۇ دەرگاھقا قەدەم كەلتۈرگەندىن بېرى جانابى قىبلىگاھىمنىڭ ئاتىلارچە مېھرىبانلىقىنىڭ سايىسىدا جەننەتماكان ئۇستازىم مەۋلانە شەرەفىددىن ئەلى يەزدى ھەزرەتلىرىنىڭ تەربىيەسىگە مۇشەررەپ بولۇپ، ئەقلۇ قانۇن① ئۆگەنگەن بولسامۇ، تېخى بىلگەنلىرىم مۇكەممەل ئەمەستۇر. ئۇشبۇ بائىستىن ئالەمپاناھ خان ئالىيلىرىنىڭ كەمىنە كەم ئەقىل مۇلازىمىنىڭ يەنە بىر مەزگىل ئىلىم تەھسىل قىلىشىغا ئىجازەت بېرىشىنى تۆۋەنچىلىك بىلەن سورايمەن.

شاھرۇخخان قاپىقىنى تۈردى.

ــ پەرمانىمغا سەركەشلىك قىلماقچىمۇسىز؟

ــ يوقسۇ، ــ دېدى يۇنۇسخان بىردىنلا جىددىيلىشىپ، ــ ھەددىم ئەمەس. بىراق كەمىنەلىرى تېخى ياش، ئىچكىلىك مەر-

① ئەقلۇ قانۇن ــ ئىلىم ـ پەننىڭ يىغىندىسى.

تۇسىگە لاياقىتىم يوقتۇر، شۇنداقلا كۆڭۈلداشلىقىنىڭ ھۆددى-
سىدىن چىقالىشىمغىمۇ ئىشەنچىم يوقتۇر. شۇڭا كىچىككىنە بىر
سەۋەبلىك ئۆتكۈزۈپ قويسام مۇبارەك نەزەرلىرىدىن چۈشۈپ ئا-
سىي بولۇپ كەتمەي دېدىم. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئانىمەزرىتىمنىڭ دەر-
گاھىدا قەلەم ۋە ئەلەم ماھارىتىدە كامالەتكە يەتكەن پازىللار كۆپ-
تۇر. پۇختا ئىلىم ئىزدەپ، ھەر جەھەتتىن ئۆزۈمنى تاكامۇللاش-
تۇرمايلا خىزمەتكە مەشغۇل بولسام ئۇلار ئالدىدىمۇ زىنھار ئىز-
زەت ـ ئېتىبارىم بولماس.

يۇنۇسخاننىڭ ئون ئىككى يىل ھەمساۋاق بولغان بەتقىلىق،
ھاياسىز، ھاكاۋۇر، مەمەدان خانزادە ئابدۇللەتىپ مىرزا بىلەن پە-
قەتلا خۇشى يوق ئىدى. ئۇنىڭ ھە دېسە ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ
تەخت ـ سەلتەنەتىنى پەش قىلىپ، ئۆزىنى چوڭ تۇتىدىغانلىقى،
كۆڭلىرىنى ئەيش ـ ئىشرەت، كەيپ ـ ساپا بىلەن ئۆتكۈزىدىغانلى-
قىنى، كەلگۈسىدە جاھاننى سورايدىغان خانۇخاقان بولىدىغانلىقى
ھەققىدە لاپ ئۇرىدىغانلىقىنى، ئەمما ئۇستازى مەۋلانە شەرەفىددىن
ئەلى يەزدىنى ھۆرمەت قىلماي، بەرگەن ساۋاقلىرىغا كۆڭۈل قوي-
ماي، يالغان سۆزلەپ، ساۋاق ئېلىشتىن قېچىپ يۈرۈشلىرىنى
ياراتمايتتى. يەنە بىر تەرەپتىن شىراز، باغداد قاتارلىق كاتتا شە-
ھەرلەردىكى ئىلىم دەرگاھلىرىغا بېرىپ، ئىلىم تەھسىل قىلىپ،
بىلىمىنى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۇرۇش ئارزۇسى بار ئىدى.

شاھرۇخخان نەۋرىسى ئابدۇللەتىپ مىرزىنى ئوبدان چۈشى-
نەتتى. ئون ئىككى يىل ھەمساۋاق بولۇپمۇ نەۋرىسىگە يۇنۇسخاـ-
نىڭ ئازراقمۇ بولسا پەزىلىتى يۇقمىغانلىقىدىن ئەپسۇسلىناتتى.
ئۇنىڭ يۇنۇسخاننى ئابدۇللەتىپ مىرزىغا كۆڭۈلداش قىلىپ قو-
يۇشىدىمۇ، يەنىلا بۇ نەۋرىسىگە يۇنۇسخاننىڭ پەزىلىتى ئاز ـ تولا
يۇقۇپ قېلىشىنى تەمە قىلغانىدى. ئۇ يۇنۇسخاننىڭ ئورۇنلۇق
سەۋەبلىرى ئالدىدا نېمە دېيىشىنى بىلەلمەي تۇرۇپ قالدى.

ــــ خالىمىسا زورلاش بىھاجەت، ــــ دېدى خانىش گۆھەرشاد
بېگىم يۇنۇسخاننى ياراتمىغانلىقىنىڭ چىرايىنى پۇرۇشتۇرۇپ، ــــ

ئەسلىدىمۇ ئۇل سەھرالىق موغۇلنىڭ پۇشتىنى خانزادەمگە كۆ-
ڭۈلداش بولۇشقا لايىق كۆرمىگەنمەن.

يۇنۇسخان گەدىنىگىچە قىزاردى، لېۋىنى قاتتىق چىشلىگى-
نىچە بېشىنى تېخىمۇ بەك ئەگدى.

— ئىجازەت، تارقالسۇنلار! — دېدى شاھرۇخخان.

بۇ ئۇنىڭ يۇنۇسخاننىڭ ئىلتىماسىغىمۇ، ئوردىدىن ئەمىر-
لەرنىڭ يېنىشىغىمۇ ئىجازەت بەرگىنى ئىدى.

※ ※ ※

ئوردىدىن يېنىپ چىققان يۇنۇسخان قۇشتەك يەڭگىللەپ قالدى. ھىرات شەھىرىدىكى ئۇستازى شەرەفىددىن ئەلى يەزدى قەسىرىگە يېقىن مەھەللىدىن ئىجارە ئالغان خىلۋەت كۇلبىسى تەرەپكە كېتىۋېتىپ چوڭقۇر خىياللارغا ئەسىر بولدى. ئۇستازى شەرەفىددىن ئەلى يەزدى ۋاپات بولغاندىن كېيىن پۇرسەت تېپىپ شاھرۇخخاندىن ئىجازەت ئېلىپ باغداد، شىراز قاتارلىق شەھەر-
لەرگە بېرىپ داۋاملىق ئىلىم ئۆگىنىش بىلەن مەشغۇل بولۇش ياكى يىراق تۇركىستانغا بېرىپ ئايرىلغىلى ئون ئىككى يىل بول-
غان مېھرىبان ئانىسىنى يوقلاش خىيالى ئۇنى يېقىندىن بېرى قىيناپ كېلىۋاتاتتى. ئۇ ئانىسى دۆلەتسۇلتان مەلىكىنى بەكلا سېغىنغانىدى. ھەر قېتىم ئانىسىنى ئېسىگە ئالغىنىدا تۇركىس-
تانغا قۇشتەك ئۇچۇپ بارغۇسى، ئۆزىنى ئانىسىنىڭ باغرىغا ئات-
قۇسى كېلەتتى. لېكىن بوۋىسى ئەمىر شەيخ نۇرىددىننى كۆز ئال-
دىغا كەلتۈرسە، تۇركىستانغا بېرىش نىيىتىدىن يالتىيىپ قالات-
تى. ئۇ ئۆزىنىڭ سەمەرقەنتكە كېلىپ مىرزا ئۇلۇغبەگكە تۇتقۇن بولۇشىنى، تۇرپاندىن ساداقەتمەنلىكىنى بىلدۇرۇپ زور ئۈمىد-
ئىشەنچ بىلەن ئارقىسىدىن ئەگىشىپ كەلگەن ئۈچ مىڭغا يېقىن گۇناھسىز قىرىنداشلىرىنىڭ سەمەرقەنتتە مىرانشاھ دورغا تەرد-
ىپىدىن قىرىلىپ، خانىۋەيران بولۇپ كېتىشىنى ئاشۇ بوۋىسىدىن

كۆرەتتى. بوۋام تۇرپانغا لەشكەر تارتىپ بېرىشىمغا قوشۇلمىغان تەقدىردىمۇ يېنىدا ئېلىپ قالغان بولسا، ئۆزىنىڭ مەنپەئىتى ئۈ-چۈن مېنى دوغا تىكىپ مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ دەرگاھىغا ئەۋەتمە-گەن بولسا، بۇنداق پاجىئە يۈز بەرمەيتتى. مەنمۇ يېتىملىكنىڭ، سەرسانلىقنىڭ ئازابىنى تارتمىغان بولاتتىم. موغۇلىستان سەلتە-نەتىنى قولغا ئېلىشنىڭ باشقا بىر ئامالى تېپىلىپ قالاتتى، دەپ ئويلايتتى. ھەئە، ئۇنىڭ يۈرىكىنىڭ چوڭقۇر يېرىدە، كۆڭلەرنىڭ بىر يېدە موغۇلىستان سەلتەنەتىنى قولغا ئېلىپ، تەختتە ئولتۇ-رۇش ئارزۇسى ھېلىمۇ بار ئىدى. لېكىن بۇ ئارزۇسىنى قۇرۇق خىيالغا تايىنىپ ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولمايدىغانلىقىنى، بوۋىسى ئەمىر شەيخ نۇرىددىن ئۇنى تەختنى تارتىۋېلىشقا كۈشكۈرتكىنى بىلەن، ئىلكىدىكى لەشكىرى كۈچنى بۇ ئىشقا سەرپ قىلىشنى خالىمايدىغانلىقىنى بىلىپ قالغانىدى. شۇڭا ئۇ ھىراتقا كەلگەندىن كېيىن بۇ خىياللىرىنى ۋاقتىنچە ئۇنتۇپ، ئىلىم ئۆگىنىش نى-يىتىگە كەلگەنىدى. ئۇ ئاشۇ چاغدا مىرزا ئۇلۇغبەگدىن تەخت ـ سەلتەنەتنى ئېلىپ بېرىش توغرۇلۇق ئالغان ۋەدىسىنى ھەر قې-تىم ئېسىگە ئالغىنىدا، گۆدەكلىك قىلغانلىقىدىن خىجىل بولات-تى. مىرزا ئۇلۇغبەگكە باغلىغان ئۈمىدىنى ئاللىقاچان ئۈزگەنىد-دى، ھازىرمۇ شۇ ئىش يادىدىن كېچىپ خىجىللىق بىلەن كۈلۈم-سىرىدى.

«شۇ چاغدا ئەجەبمۇ گۆدەكلىك قىلغان ئىكەنمەن. مەن مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ نېمىسى ئىدىم؟ ئەقىلسىزلىقىمدىن ئاتا مىراس تەختگاھىمنى ئېلىشنى شۇنچە ئاسان چاغلىغان ئىكەن-مەن، ئاللاھ خالىسا، مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ياردىمىسىزمۇ بۇ ئىشنى چوقۇم ۋۇجۇدقا چىقىرىمەن...»

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم.

ئىشىك تۈۋىدە ئولتۇرغان يوچۇن ئىككى ئادەمنىڭ تۇيۇق-سىز لوڭگىدە ئورنىدىن تۇرۇپ سالام بېرىشى خىيالغا ئەسىر بول-غان يۇنۇسخاننى چۆچۈتۈۋەتتى.

ــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، ــ دېدى ئۇ ناتونۇش كىشىلەرگە گۇمان بىلەن قاراپ.

كەكە ساقال كىشى ئېھتىرام بىلەن سورىدى:

ــ ئۆزلىرى يۇنۇسخان بولامدىلا؟

ــ شۇنداق، ــ دېدى يۇنۇسخان.

ــ خۇداغا شۈكۈر، ئاخىر تاپتۇق، ــ دېدى يەنە بىر كوسا چىراي كىشى ۋە دەرھال قول باغلاپ ھۆرمەت بىلدۈردى، ــ كەمىنە مۇلازىملىرىدىن خانزادە ئالىيلىرىغا ئېھتىرام بولغاي.

يۇنۇسخان ئاڭلىمىغىلى ئۇزۇن يىللار بولغان بۇ ھۆرمەت سۆزىنى ئاڭلاپ بىر قىسمىلا بولۇپ قالدى. ھىراتقا كەلگەن ئون ئىككى يىلدىن بېرى ھېچكىم ئۇنىڭغا بۇنداق ئېھتىرام بىلدۈرۈپ باقمىغانىدى.

ــ ئۆزلىرى كىم بولىدىلا؟ ــ دېدى ئۇ يوچۇن ئىككى كىشىگە قاراپ.

ــ كەمىنەلىرى تۇرپاندىن كەلدىم، ــ دېدى كوسا چىراي كىشى، ــ خانزادە ئالىيلىرىغا تاپشۇرىدىغان مۇھىم بىر مەكتۇپ بار.

ــ كەمىنەلىرى تۇركىستاندىن كەلدىم. ۋالىدەلىرى دۆلەتسۇلتان مەلىكە سالام ئېيتتى، ــ دېدى كەكە ساقال كىشى.

كوسا چىراي كىشىنى تۇرپان شەھىرىنىڭ ھاكىمى مىركەرىمبەردى بەگ يۇنۇسخاننى ئىزدەپ تېپىشقا ئەۋەتكەنىدى. كەكە ساقال كىشى بولسا تۇركىستاندىن ئۇنىڭغا ھەمراھ بولۇپ كەلگەنىدى.

ئانىسىنىڭ ئىسمىنى ئاڭلاش بىلەن يۇنۇسخاننىڭ ۋۇجۇدىغا گۈررىدە بىر ئىللىق سېزىم تارىدى. ئانىسىنىڭ، سىڭىللىرىنىڭ ئەھۋالىنى سورىغۇسى بولسىمۇ، ئىشىك ئالدىدا گەپ سوراشنى بىئەپ كۆردى.

ــ قېنى، ئۆيگە كىرەيلى، ــ دېدى ئۇ ئىشىكنى ئېچىپ.

مېھمانلار يۇنۇسخاننى داستىخان سالغىلى قويمىدى. ھىراتقا

ئىزدەپ كېلىشتىكى مۇددىئالىرىنى بىلدۈرۈپ، قويۇنلىرىدىكى مەكتۇپنى ئېلىپ ئۇزاتتى.

يۇنۇسخان ئاۋۋال ئانىسىنىڭ خېتىنى ئېلىپ ئوقۇدى، خەتنى ئوقۇپ بولغىچە كىرپىكلىرى نەملەشتى.

«... كۆزۈمنىڭ ئاقۇ ھەم قارىسى، يۈرەك پارەم، جىگەرىم، ئارزۇ ـ ئارمانىم سالامەت تۇردىلىمۇ؟ بىر يىلدىن بېرى خەت ـ خەۋەرلىرىنى ئالالماي بەكمۇ ئەندىشە قىلدىم. بىزدىن ئەنسىرىمىسۇنلار. خۇداغا شۈكۈر، بىز تىنچ ـ ئامان تۇرۇۋاتىمىز. ئۆتكەن يىلى كۈزدە كىچىك سىڭىللىرى بىبى ئالتۇنخېنىمنى ياتلىق قىلدۇق، كۈيۈسى بىلەن ئوبدان چىقىشىپ قالدى. چوڭ سىڭىللىرى بۇ قېتىم پاقالاندەك بىر ئوغۇل يەڭگىدى. ئۇنى كۆرسەك ئۆزلەنى كۆرگەندەك بولايلى دەپ ئىسمىنى يۇنۇسخان قويدۇق.

مەقسەتكە كەلسەم، تۇرپان تەختگاھىدىكى بىر قىسىم ساداقەتمەن ئەمىرلەرنىڭ ئىنىلىرى سۇلتان ئىسان بۇغاخاندىن كۆڭلى قالغان چېغى، ئۇلار ئۆزلەنى تۇرپانغا تەكلىپ قىلىپ خۇپىيانە ئەلچى ئەۋەتىپتۇ. تەپسىلاتىنى ئۆزىدىن سوراپ، ئەۋەتكەن مەكتۇپىدىن ئوقۇپ بىلىۋالغايلا. دېمەكچىمەنكى، قانداق قىلىشنى، تۇرپانغا بېرىش ـ بارماسلىقنى ئۆزلىرى قارار قىلسىلا، مەن ئۆزلەنى بارسىلا، بارمىسىلا دېمەيمەن، ھەر ھالدا ئەقىل بىلەن ھۆكۈم چىقارغايلا. پەقەت شۇنى تەكىتلەيمەنكى، جەننەتماكان پەدەرلىرىنىڭ تەختگاھىنى قايتۇرۇۋېلىش ئارزۇلىرىنى ئۇنتۇپ قالمىسىلا. بۇ نىيەت ـ مۇددىئالىرىغا يېتىشكە ئاللاھ ئىگەم ئۆزى مەدەتكار بولغاي. ئول شاھرۇخخان ئالىيلىرىنىڭ دەرگاھىدا قانداقراق تۇرۇۋاتىدىلا؟ تەقىبىدىن ئازاد قىلىپ، ئەرك بېرىش خىيالى باردەكمۇ؟ ئالدىنقى قېتىملىق مەكتۇپلىرىدا ئىجازەت سورايمەن دېگەن ئىكەنلا، ئىجازەت سورىدىلىمۇ؟

ئۆزلەنى بەكمۇ سېغىندىم.
قۇدرەتلىك تەڭرىمدىن كېچە ــ كۈندۈز سالامەت بو-
لۇشلىرىنى تىلەپ تۇرغۇچى ۋالىدەلىرىدىن دەپ بىلۇرلا.
نامە تامام ۋەسسالام.»

ئاندىن مىركەرىمبەردى بەگنىڭ خېتىنى ئوقۇغان يۇنۇس-خاننىڭ كاللىسىنى زىددىيەتلىك خىياللار چۇلغىۋالدى. ئۇ خېتى-دە يۇنۇسخاندىن خەتنى تاپشۇرۇۋالغان ھامان دەرھال تۇرپانغا قاراپ يولغا چىقىشنى ئۆتۈنگەن، سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ تۆمۈربۇقا بەگنىڭ كەينىگە كىرىپ، سەلتەنەت ئىشلىرى بىلەن كارى بول-مىغانلىقى، ئوردىدىكى ئەمىرلەرنىڭ ئۇنىڭدىن قاتتىق رايى قايت-قانلىقى، يۇنۇسخان تۇرپانغا كېلىشى ھامان ئوردىدا ئۆزگىرىش قىلىپ ئىسان بۇغاخاننىڭ خانلىقىنى بىكار قىلىپ، ئورنىغا يۇ-نۇسخاننى تەختتە ئولتۇرغۇزۇش نىيىتىگە كەلگەنلىكىنى تەپسى-لىي بايان قىلغانىدى.

يۇنۇسخاننىڭ ۋۇجۇدىنى بىردىنلا تۇرپانغا بېرىپ دادىسىنىڭ خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇش ئارزۇسى چىرمىۋالدى. بابا شاھرۇخ-خاننىڭ ئوردىسىدا خانزادە ئابدۇللەتىپ مىرزىنى نائىب خانلىققا تەيىنلىگەنلىكى ھەققىدىكى يارلىق جاكارلانغاندا ئۆزىنىڭ بۇندىن ئون ئىككى يىل بۇرۇن تەختكە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىنىڭ تارتىۋېلىنغانلىقى ئېسىگە كېلىپ يۈرىكى ئېچىشىپ كەتكەن، يۈ-رىكىنىڭ چوڭقۇر يېرىدە كۆمۈلۈپ قالغان موغۇلىستان تەختىدە ئولتۇرۇش ئارزۇسى قايتىدىن باش كۆتۈرگەنىدى. مانا، كۈتمىگەن يەردىن موغۇلىستان ئەمىرلىرى ئۇنى تەختتە ئولتۇرغۇزۇش مۇد-دىئاسىنى بىلدۈرۈپ مەخپىي ئەلچى ئەۋەتىپتۇ. خۇدانىڭ رەھمى كەلگەن ئوخشىمامدۇ؟ تۇرپاندىكى ئۇ ئەمىرلەر ئۇنى راستىنلا تەختتە ئولتۇرغۇزالارمۇ؟ ئىنىسى ئىسان بۇغاخاننىڭ خانلىق مەرتىۋىسىنى بىكار قىلالارمۇ؟ ئەجەب ئۇنى تەكلىپ قىلغان ئە-مىرلەرنىڭ تىزىملىكىدە سەييىدئەلى ئالپنىڭ ئىسمى يوققۇ؟

سەييىدئەلى ئالىپ نېمە بولغاندۇ؟ ئۇ يۇنۇسخاننى قوللارمۇ ياكى
يەنىلا ئىسان بۇغاخاننى قوللارمۇ؟ ئىسان بۇغاخاننى ئالىقىنىغا
ئېلىۋېلىپ سەلتەنەت ئىشلىرىغا چات كىرىۋالغان تۆمۈربۇقا بەگ
دېگەن كىمدۇ؟ بۇ ئەمىر راستىنلا سەييىدئەلى ئالىپتىنمۇ قۇد-
رەتلىكمىدۇ؟ موغۇلىستان ئوردىسىدا سەييىدئەلى ئالىپقا قارشى
چىقالىغۇدەك ئەمىر يوق ئىدىغۇ؟ ياكى بۇ ئىسان بۇغاخاننىڭ سۇ-
يىقەستىمىدۇ؟ يۇنۇسخاندىن خاتىرجەم بولالماي ئاشۇنداق ئۇسۇل
بىلەن ئالداپ تۇرپانغا ئەپكېلىپ نەزەربەند قىلىشنى ئويلاشقانمى-
دۇ؟

توختا، بۇ ئىشقا ئالدىرىماسلىق كېرەك. ئۆز ۋاقتىدا ئۆزىنى
جان ـ دىلى بىلەن قوللىغان ئىرازان بارىن بىلەن مىرەك تۇرك-
مەنلەرمۇ قولىدا بىر تۈمەن ئاتلىق لەشكەرلىرى تۇرۇپ ھېچ ئىش-
نى ۋۇجۇدقا چىقىرالمىغان، ئۇنى تەختتە ئولتۇرغۇزۇشقا ئامال-
سىز قالغان تۇرسا، ھازىر قولىدا بىرمۇ نۆكىرى يوق ھالەتتە
تۇرپانغا بارسا قانچىلىك ئىش تەۋرەتكىلى بولۇر؟ ئۇنى تەكلىپ
قىلغان ئۇ ئەمىرلەرنىڭ ئوردىدا قانچىلىك كۈچ ـ ھوقۇقى، تە-
سىرى بار، بۇنىمۇ بىلگىلى بولمايدۇ. ئىش قاملاشماي قالسا سەل-
تەنەتكە ئاسىيلىق قىلغان، خانغا سۇيىقەست قىلماقچى بولغان
دېگەندەك گۇناھلار بىلەن جازالىنىدىغان گەپ. كاللىسى كەتمە-
سىمۇ ئۆمۈرلۈك مەھبۇسقا ئايلىنىدۇ، ئول چاغدا قايتا باش كۆ-
تۈرۈشكە پەقەتلا پۇرسەت قالمايدۇ، بۇنداق چوڭ ئىشتا ئالدىراق-
سانلىق، بىپەرۋالىق، كالتە پەملىك قىلماسلىق كېرەك. چۈنكى،
ئىنسان ئالدىراقسان، بىپەرۋا ھالەتتە مەقسەت مەنزىلىگە قەدەم
باسسا ھالاك بولۇش تەقدىرىدىن قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ. توغرا، بۇ
ھېكمەتنى ئۇنىڭغا مەرھۇم جەننەتماكان ئۇستازى مەۋلانە شەرە-
فىددىن ئەلى يەزدى ئېيتقان...

— بىز يانغاچ تۇرايلى، خانزادە ئالىيلىرى ئوبدان ئويلى-
شىۋالسۇنلار، ئەتە كېلىپ جاۋابىنى ئالۇرمىز.

كوسا چىراي كىشىنىڭ بۇ سۆزلىرى بىلەن يۇنۇسخاننىڭ خىياللىرى بۆلۈنۈپ كەتتى. ئۇ ئۆزىگە چەكسىز ھۆرمەت بىلەن قاراپ تۇرغان ئىككى مېھمانغا يالت ئېتىپ قارىدى. ئۇلارنىڭ چىرايىدىن كۈچلۈك تەقەززالىق چىقىپ تۇراتتى. يۇنۇسخان «ھە»لا دېسە، ئۇنى ھازىرلا ئېلىپ ماڭىدىغاندەك قىلاتتى. يۇنۇسخان يەنە تەۋرىنىپ قالدى، كۆڭلىنىڭ بىر يەرلىرى ئۇنى دەرھال تۇرپانغا بېرىشقا ئالدىرىتاتتى، يەنە بىر يەرلىرى ھاي، قاراملىق قىلما، ياخشى ئويلان دەۋاتاتتى. بابا خۇراسان ھۆكۈمدارى شاھرۇخ مىرزا ئۇنىڭغا مۇجمەللا ئىجازەت بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن قولىدا رەسمىي ئىجازەت يارلىقى يوق ئىدى، شۇڭا ھىراتتىن خالىغانچە ئايرىلالمايتتى.

«شاھرۇخخان ئالىيلىرىدىن ئىجازەت يارلىقى ئالغىلى بولۇرمۇ؟ نەۋرىسى خانزادە ئابدۇللەتىپخانغا كۆڭۈلداش بولۇشنى رەت قىلغانلىقىدىن شاھرۇخخان رەنجىگەنمىدۇ؟ بايىقى چىراي ئېپادىسىگە قاراپ بۇنى مۆلچەرلىمەك تەس. شاھرۇخخان ئالىيلىرى تولىمۇ باغرى يۇمشاق ئادەم، ناۋادا گۆھەرشاد بېگىم بىر تەتۈر چۆرگىلەيدىغان بولسا، شاھرۇخخان ئۇنىڭغا ئىجازەت يارلىقى بېرىش ئۈياقتا تۇرسۇن، مەجبۇرلاشتىن يانمايدۇ. ئاھ، جاھاندا ئەركىنلىكتىنمۇ ئۇلۇغ نەرسە بارمىدۇ؟ موغۇلىستان تەختگاھى راستتىنلا مېنى كۈتۈپ تۇرغانمىدۇ؟ ئانام خېتىدە ئىختىيارنى نېمىشقا ئۆزۈمگە قويغاندۇ؟ بابائى بۈزرۈك ئەمىر شەيخ نۇرىددىن ھەزرەتلىرى ئىلكىدىكى تۈركىستان لەشكەرلىرىنى ماڭا بېرىپ تۇرارمۇ؟ نېمىشقا بۇ ھەقتە ئېنىق ئۇچۇر بەرمىگەندۇ؟ ئۇل موغۇلىستان ئەمىرلىرى مەن ئۇچۇن راستتىنلا جانپىدالىق كۆرسىتەلەرمۇ؟ ھە، توغرا، ئۇلار ئىنىم سۇلتان ئىسان بۇغاخاندىن رەنجىگەنلىكى، ئوردىدا يېتەرلىك ئەزىزلەشكە ئېرىشەلمىگەنلىكى ئۇچۇن خاننى بىكار قىلىش نىيىتىگە كېلىپ ماڭا ھاجەت بولغان، مەن ئارقىلىق ئىنىم ئىسان بۇغاخانغا تاقابىل تۇرماقچى بولغان،

ئۇلارنىڭ بۇ مۇددىئاسىدا ھەقىقەتتىن كۆرە زۆرۈرىيەت كۆپتۇر. ھەقىقەت ئۈستىگە قۇرۇلمىغان مۇددىئانىڭ ئۇلى بوش، لېيى خام بولۇپ قالىدۇ، بۇنداق مۇددىئالار ئۈچۈن قەھرىمانلىق كۆرسىتىش بىھاجەت. گەرچە قەھرىمانلىق ياخشى ئەخلاقىي پەزىلەت بولسىمۇ، ئۇنى ئەقىل بىلەن جۇلالاندۇرۇش كېرەك. خېيىم ـ خەتەرگە قارىغۇلارچە تەۋەككۇل قىلغاندىن ئۆزىنى تۇتۇۋېلىشمۇ، ئەقىل بىلەن ھۆكۈم چىقىرىشمۇ غەيۇرلۇق ھېسابلىنىدۇ...»

— ئالدىراشمىسىلا، جاۋابىنى ھازىرلا بېرەي، — دېدى بىر قارارغا كەلگەن يۇنۇسخان، — مەن شاھرۇخخان ئالىيلىرىنىڭ ئىلكىدىكى ئادەممەن، ئىجازەتسىز ھېچيەرگە بارالماسمەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە موغۇلىستان تەختگاھىنى بىرنەچچە ئەمىرلەر بىلەن كۆتۈرۈلۈپ چىقىپ سويۇپ ئېلىش مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى، ئەل ـ رەئىيەتنىڭ نەزەرىدە بىزگە ئىنى قېرىنداش بولمىش ئىسان بۇغاخان ھەقىقىي تەخت پاسىبانىدۇر. ھازىرچە ئاۋام ـ رەئىيەتنىڭ، سەركەردە ـ لەشكەرلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىش ئىشەنچىمىز ھەم يوقتۇر. ناۋادا ئىشىمىز ئەپلەشمەي قالسا، ياغى بولۇپ ئەل ـ يۇرتقا ئاپەت بولۇر. ئول ئەمىرلەرنىڭ بىزنى ياد ئەتكىنىگە مىڭ مەرتىۋە تەسەننا، لېكىن ئالدىراقسانلىقتىن ساقلىنىپ، سەۋر قىلماقلىق كېرەك. چۈنكى، سەۋرنىڭ تېگى ئالتۇندۇر. ئالدىراقسانلىق بىلەن، بىردەملىك ھاياجان بىلەن ھېچ ئىش ۋۇجۇدقا چىقماس، ۋۇجۇدقا چىقسىمۇ مۇستەھكەم بولماس. بېرىپ ئول سادىقەتمەن ئەمىرلەرگە سۆزۈمنى يەتكۈزسۇنلار. پۇختا ھازىرلىق كۆرگەچ پۇرسەت، مۇۋاپىق پەيت كۈتكەي. ئۇنىڭغىچە مەنمۇ بۇ مەقسەتلەر ئۈستىدە ئامال ئىزدەيمەن.

قاتتىق ئۈمىدسىزلەنگەن ئەلچىلەر يۇنۇسخاننى زورلاشقا ئامالسىز قالدى.

— خانزادە ئالىيلىرىنىڭ غەيرەتكە كېلىشىنى يەنە بىر قېتىم تەۋسىيە قىلىمەن، — دېدى كوسا چىراي كىشى ئۈمىدنى

ئۆزگىسى كەلمەي، ــ ئاستانە ھاكىمى مىركەرىمبەردى بەگ جا ـ
نابلىرىنىڭ ئىلكىدە ئاستانە مۇھاپىزىتىگە مۇئەككەل قىلىنغان
بىر تۈمەن خاس لەشكەر باردۇر. ئەرك بېگى ئابدۇخالىق مىرزا
پەرمان بەرسە ئوردا ياساۋۇللىرى ئوتقا دېسە ئوتقا، سۇغا دېسە
سۇغا كىرىشتىن يانمايدۇ. جازا دىۋانىنىڭ ئەمىرى ھەقبەردى
مىرزا بىلەن قازىكالان سۇلايمان خوجا ھەزرەتلىرىنىڭمۇ ئەل ـ
رەئىيەت ئارىسىدا كاتتا ئابرۇيى باردۇر. ئۇل ئەمىرلەر كۆمەك ـ
لەشكەن يەردە ئالىيلىرىنىڭ ئەندىشە قىلىشى بىھاجەتتۇر.

ــ مۇددىئايىمنى چۈشەنمەپتىلا، ــ دېدى يۈنۇسخان تەمە ـ
كىنلىك بىلەن، ــ تاجۇ تەختنى قايتۇرۇۋېلىش مېنىڭ ئۆمۈرلۈك
ئارزۇيۇمدۇر. لېكىن ئۇنى ئوردىنى، تەختنى قانغا بويىماي ئالسام
دەيمەن، تاجۇ تەخت ئۈچۈن موغۇلىستان سەركەردە ـ لەشكەرلىرى
ئۆزئارا قىرغىن قىلىشسا ئەل ـ يۇرت مالىمان بولىدۇ، ئاۋام بالا ـ
يىئاپەتكە يۈزلىنىدۇ. راست، ياغىسىز، قان تۆكمەي تاجۇ تەختنى
ئېلىش ئاسان ۋۇجۇدقا چىقىدىغان ئىش ئەمەس. يەنە كېلىپ بۇ
بىر پارچە خەت بىلەن ئۇل ئەمىرلەرنىڭ ساداقىتىگە ئىشەنچ
قىلالمايمەن. شۇنداقلا موغۇلىستاندا بىرىپلا پۇت تىرەپ تۇرالىد ـ
شىمدىنمۇ گۇمانلىنىمەن، مەقسىتىم ــ بۇ ئىشقا بەك ئالدىراپ
كەتمەيلى، ئالدىراقسانلىق بىلەن ئىش پۈتمەس. ئۇل ئەمىرلەرنىڭ
مېنى چىن يۈرىكىدىن تەختكە ئىگە قىلغۇسى بولسا، پۇختا ھا ـ
زىرلىق كۆرگەي. ئۆرۈك يېيىشكە ئالدىراپ غورا يېسە ئېغىزنى
بەتتام قىلۇر، چىشنى قامىتۇر، ئىچىنى سۈرەر. شۇڭا غورىنىڭ
پىشىپ ھالۋا بولۇشىنى كۈتمەك كېرەك، ئۇل چاغدا تېتىغان ئۆ ـ
رۈك شېرىن بولۇر، تەنگە زەرەر قىلماس، بەلكى قۇۋۋەت قىلۇر.
مۇددىئايىم ئايان بولدىمىكىن؟

ــ ئايان بولدى ئالىيلىرى، ــ دېدى كوسا ئەمىر يۈنۇسخاند ـ
نى قايىل قىلالمايدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ.

ــ ئەمىسە يانسۇنلار، ئۇل ئەمىرلەرگە يەتكۈزسۇنلار،

ئىشلارنى پۇختا ئورۇنلاشتۇرغاي، زىنھار ئالدىراقسانلىق قىلمى‑غاي.

— ۋاقتى كەلگەندە ئالىيلىرىنى نەدىن ئىزدىسەك بولۇر؟

— مەن ھازىر باياۋاندا شامال ئۇچۇرۇپ يۈرگەن قامغاقمەن، بارار ـ تۇرار دەرگاھىمنىڭ قارايى يوقتۇر. ئول مىركەرىمبەردى بەگ قاتارلىق جانابلارغا كارۋانلار ئارقىلىق خەۋەر ئىبەرگەيمەن.

— مۇمكىن بولسا نامە پۈتۈپ بەرگەن بولسىلا، — دېدى كوسا چىراي كىشى.

يۇنۇسخان ھازىرچە تۇرپانغا بارالماسلىقىدىكى سەۋەبنى ئې‑نىق ئىزاھلاپ، ئەمىرلەرنىڭ ياخشى كۆڭلىگە رەھمەت ـ تەشەك‑كۈر بىلدۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ئالدىراقسانلىق قىلماي، پۇختا تەييار‑لىق كۆرۈشىنى، ناۋادا شاھرۇخخاندىن رەسمىي ئىجازەت ئالالىسا ئايرىم خەۋەر بېرىدىغانلىقىنى، ئۇنىڭغىچە پات ـ پات خەۋەرلى‑شىپ تۇرۇشنى ئېيتىپ مىركەرىمبەردى بەگكە بىر پارچە خەت يازدى. ئاندىن كېيىن ئانىسى دۆلەتسۇلتان مەلىكىگىمۇ ئويلىغان‑لىرىنى بايان قىلىپ، بوۋىسىنىڭ لەشكىرىي ياردىمىگە ئېرىشىش ئېھتىماللىقىنىڭ بار ـ يوقلۇقىنى سوراپ خەت يازدى.

ئۇلار خەتنى ئېلىپ يۇنۇسخان بىلەن خوشلاشتى.

— ئالىمادىس جىددىي ئىش بولۇپ قېلىپ، مېنى ئىزدەپ ھىراتقا كېلىشسىلە، مۇشۇ ئۆينىڭ ئىگىسىدىن دېرىكىمنى ئې‑لىشقايلا، — دېدى يۇنۇسخان خوشلىشىۋېتىپ، — نەدە تۇرۇۋاتقانلىقىمنى شۇلارغا ئېيتىپ قويىمەن.

※ ※ ※

ئەلچىلەرنى ئۇزىتىپ قويغان يۇنۇسخان ئۆيدە يالغۇز ئولتۇ‑رۇپ چوڭقۇر خىيالغا ئەسىر بولدى:

«بۇ قېتىم تۇرپانغا بارماي خاتا قىلغاندىمەنمۇ؟ مۇشۇنىڭ

بىلەن ياخشى پۈرسەت قولدىن كېتىپ قالۇرمۇ؟ ماقۇل، ئۇل ئەـ مىرلەرگە تايىنىپ سەلتەنەتنى قولۇمغا ئالدىممۇ دەي، ئۇل چاغدا ھۆكۈمۈم ئۇل ئەمىرلەرگە ئۆتەرمۇ؟ ئۇلار كۆرسەتكەن تۆھپىلەـ رى، باھادىرلىقلىرى، شەپقەتلىرى ئۈچۈن مەندىن بەدەل تەلەپ قىلماسمۇ؟ سەلتەنەت ئىشلىرىدا ئۇلارنىڭ چىرايىغا قاراپ قال ـ ماسمەنمۇ؟ تېخى سەييىدئەلى ئالپىنىڭ مۇددىئاسى نائېنىق، ناۋادا ئۇ نارازى بولۇپ قالسا لەشكەر تارتىدىغان گەپ. ئەل ـ يۇرت نىزا، يېغىلىق پاتقىقىغا پېتىپ قالماسمۇ؟ جەننەتماكان ئاتامنىڭ تەختىنى چوقۇم ئالىمەن، ھەقىقىي ھۆكۈمدارغا خاس سەلتەنەت سۈرىمەن. كىملەرنىڭ قولىغا، كىملەرنىڭ كۆزىگە قارىمايدىغان ھەقىقىي ھۆكۈمدار بولىمەن. بۇنىڭ ئۈچۈن مېنىڭمۇ نۆكەرلىرىم بولۇشى كېرەك. ھەئە، ئۇل ئەمىرلەردىن ئەلۋەتتە پايدىلىنىمەن، لېكىن شەرت شۇكى، ئۇلار ماڭا شاپائەتچى ئەمەس، ساداقەتمەن نۆكەر بولۇشى، ئاتقان ئوقۇم، شىلتىغان قىلىچىم بولۇشى كې ـ رەك. ئاللاھ ئىگەم ئۆزى مەدەت قىلغاي... شاھرۇخخان ئالىيلە ـ رىدىن ۋاقتىدا ئىجازەت ئېلىپ، ھىراتتىن كەتسەم بولاتتى. خانزادە ئابدۇللەتىپخانغا كۆڭۈلداش بولۇشتىن خۇدايىم پاناھىدا ساقلىسۇن. جەننەتماكان ئۇستازىم مەۋلانە شەرەفىددىن ئەلى يەزدى ھەزرەتلىرىنىڭ پەزىلەت نۇرى يۇقمىغان ئۇل بەتئەخلاقتا بىر ئۆ ـ مۈر مۇلازىملىق قىلسامۇ خۇي ـ پەيلىنى ھەرگىز ئۆزگەرتەل ـ مەيمەن. بۇلۇت ئاسماندىن ئابىھايات تۆكسىمۇ تال سۆگەتتىن ھەرگىز مېۋە چۈشمەيدۇ، بورا قومۇشتىن ھەم شېكەر ئالغىلى بولمايدۇ، نادانغا ۋاقىت زايە قىلماسلىق كېرەك. شاھرۇخخان ئا ـ لىيلىرىدىن تۇرپانغا بارىمەن دەپ ئىجازەت ئېلىشىم مۇمكىن ئە ـ مەس. ئىلىم ئىزدەش سەۋەبىنى كۆرسەتسەمچۇ؟ بۇ مۇمكىن. شۇنداق قىلاي، ئىجازەت ئېلىپ شىراز، باغداد، دەمەشق قاتارلىق شەھەرلەردىكى ئىلىم دەرگاھلىرىغا باراي. ئىلىم شاھقىمۇ، گاداي ـ غىمۇ لازىم، ئەدلى ـ ئادالەت بىلەن يۇرت سوراش ئۈچۈن ئىلىم ـ

ـدىن كۆپرەك خەۋەردار بولغانغا يەتمەيدۇ...»

43

بۇ يىل تۇرپاندا قىش بالدۇر كەلگەندەك قىلاتتى. تېخى كۈز ئاخىرلاشماي تۇرۇپلا ئوت ـ چۆپلەر سارغىيىپ، دەل ـ دەرەخلەر غازاڭ تاشلاپ، ئوردا ئىچى خۇددى يالىڭاچلىنىپ قالغاندەك تۇيغۇ بېرەتتى. ئىككى كۈندىن بېرى باشلانغان جۇدۇندا ھاۋا باشقىچىلا سوۋۇپ كەتكەن بولۇپ، كۆزلۈك كىيىم بىلەنمۇ ئادەمنىڭ غولى قورۇلاتتى. تېخى رەسمىي قىش باشلانمىغاچقا شاھنىشىن ئىچىدىكى ئاتەشدانلارغا ئوت يېقىلمىغانىدى. ئەتىگەندىن بېرى سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ قوبۇل قىلىشىنى كۈتۈپ ئولتۇرۇشقان ئەمىرلەرنىڭ پۇت ـ قوللىرى سوغۇقتا تىڭلاپ ئۇيۇشۇپ كەتكەن بولۇپ، ئۇلار پات ـ پات تەختنىڭ ئارقىسىدىكى يان ئىشىككە تەقەززالىق بىلەن تەلمۈرۈشەتتى، سىرتتىكى كىچىككىنە شەپىمۇ ئۇلارنىڭ دىققەت ـ نەزەرىدىن قاچمايتتى، خان ئالىيلىرى كەلدىمىكىن دەپ قەددىنى رۇسلىشاتتى، ئەمما خاندىن تېخىچىلا شەپە يوق ئىدى.

— بۇ يىل سوغۇق بالدۇر چۈشۈپ كېتەمدۇ ـ نېمە ؟ — شاھنىشىندىكى جىمجىتلىقنى بۇزۇپ سورىدى جازا دىۋانىنىڭ ئەمىرى ھەقبەردى مىرزا.

— ھىم، بەلكىم...

ئاستانە ھاكىمى مىركەرىمبەردى بەگكە نېمە ئۈچۈندۇر گەپ قىلىش خۇشياقمىغاندەك قىلاتتى، ئۇنىڭ قاپاقلىرى ساڭگىلاپ كەتكەن بولۇپ، سولغۇن چىرايىدا غەم بۇلۇتلىرى ئەلەڭگىيتتى.

— ئاڭلاشتىلىمۇ؟ ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ ھەزرەتلىـ

رى ئوۋغا چىقىپ كەتمەپتۇ.
قايسىبىر ئەمىرنىڭ يەتكۈزگەن بۇ خەۋىرى بىلەن تەڭ شاھ ـ نىشىندا پىچىر ـ پىچىر باشلاندى.
ــ شۇنداقمۇ؟ قايسى كۈنى تۆمۈربۇقا بەگ ھەزرەتلىرى ...
ــ ئاشۇنداق دەپ قويغان گەپ، نەدىمۇ ئوۋغا چىقسا جەددى ـ جەمەتىگىچە تولۇق ئېلىپ كېتىدىغان ئىش بولسۇن.
ــ ھېلىمۇ ئىككى ئاي بولاي دەپ قالدى، ئوۋغا چىققان بولسا قايتىپ كېلەر ئىدى.
ــ ئاستانىنى تاشلاپ كېتىپ قاپتىمىش.
ــ خان ئائىلىلىرىدىن يامانلاپ قاپتىمىش.
ــ قىبلىگاھىمىزدىن يامانلاپ قالغىلى خېلى بولغان.
ــ ئاقسۇغا كېتىپتىمىش.
ــ ياق، ئاقسۇنىڭمۇ نېرىسىغا كېتىپتىمىش.
ــ ئوردىدىن ئىجازەتسىز ئايرىلىش ئېغىر گۇناھقۇ...
ــ ئۇ دېگەن ئائىلىلىرىنىڭ بابائى بۇزرۇكى، يەنە كېلىپ ئۇلۇسبېگى گۇناھقا بۇيرۇلمايدۇ.
ــ خان ئائىلىلىرى ئۇلۇسبېگىنى قايتۇرۇپ كېلىش ئۈچۈن چاپارمەن ماڭغۇزۇپتۇ.
ــ ياق، يارلىق چۈشۈرۈپتۇ.
ــ ناتايىن جۇمۇ.
ــ ئۇلۇسبېگى ھەزرەتلىرى رەسمىي يامانلاپ كەتكەن بولسا، ھەرگىز قايتىپ كەلمەيدۇ.
ــ ئۇلۇسبېگى خان ئائىلىلىرىدىن ئەمەس، باشقا بىر كىم ـ دىن يامانلاپ قالغان گەپ.
ــ كىمدىن يامانلاپ قالغاندۇ؟
ــ كۆڭۈللىرىگە ئايان.
ــ خەپشۇك، ئېغىزىمغا كەلدى دەپ سۆزلىمىسۇنلار.
ــ ئىشقىلىپ بۇنىڭ سەۋەبىنى ھەممە خالايىق بىلىدۇ.
ــ خان ئائىلىلىرى ئاڭلىسا پىتنە تارقاتتى دەپ غەزەپ قىلىدۇ.

— ...

ئاستانە ھاكىمى مىركەرىمبەردى بەگ بۇ پاراڭلارغا ئارىلاشـ-ماي كۆزىنى يۇمۇپ ئولتۇراتتى، تۇرقىدىن بۇ پاراڭلارنى ئاڭلىـ-مىغاندەك قىلاتتى. دەسلەپتە ئېھتىيات قىلىشىپ پىچىرلاشقان ئەمىرلەر بارا ـ بارا ئېھتىياتنى ئۇنتۇپ ئۇنلۇك ئاۋازدا سۆزلىـ-شىۋاتاتتى.

— خان ئالىيلىرى كەلدى!

ھۆدەيچى بەگنىڭ جاراڭلىق ئاۋازى بىلەن تەڭ شاھنىشىن خۇددى قايناۋاتقان قازانغا سۇ قۇيغاندەك جىمىپ كەتتى، ئەمىرلەر گۈررىدە ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى. تەختنىڭ كەينىدىكى يان ئىـ-شىكتىن ئاۋۋال سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ سىمىز گەۋدىسى كۆ-رۈندى، ئاق سىرىق چىرايى نىمگىدۇر رەنجىپ قالغاندەك تۇتۇلۇپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭ كەينىدىن سوغدىشىپ دېگۈدەك كىرىپ كەلگەن تۆمۈربۇقا بەگ خاندىن ئۆتە گىدىيىۋالغانىدى. تۆمۈربۇقا بەگنىڭـ-مۇ يان ئىشىكتىن كىرىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن ئەمىرلەرنىڭ كۆز-لىرى ھەيرانلىقتىن چەكچەيدى. ئادەتتە بۇ ئىشىك مەخسۇس خان ئالىيلىرى ئۈچۈن ئېچىلغان بولۇپ، باشقا ئەمىرلەرنىڭ كىرىپ ـ چىقىشى قاتتىق چەكلەنگەنىدى. زۆرۈر تېپىلسا خانىشنىڭ، ناۋادا خان ئالىيلىرى ئىلتىپات قىلىپ قالسا پەقەت ئۇلۇسبېگىنىڭلا بۇ ئىشىكتىن كىرىپ ـ چىقىش ئىمتىيازى بار ئىدى. شۇ دەقىـ-قىدە مىركەرىمبەردى بەگ، ھەقبەردى مىرزا، سۇلايمان خوجا ۋە ئابدۇخالىق مىرزىلار مەسلىھەتلىشىۋالغاندەك بىر ـ بىرىگە يالت ئېتىپ قارىشىۋالدى. ئەمىرلەر ئالمان ـ تالمان قول باغلاشقىنىـ-چە سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا سالام بەردى.

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، ئادالەتپاناھىمىزنىڭ ئالتۇن بويلىـ-رى ئېسەن بولغاي!

ئەمىرلەرنىڭ ئاۋازى شاھنىشىن ئىچىدە كۈچلۈك ئەكس سادا قايتۇردى. جىددىيلەشكەن ئەمىرلەر تىڭلىغىنىنىمۇ ئۇنتۇپ قېلىشقانىدى.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالدىرىماي بىرىپ تەختكە جايلىشىۋالغاندىن كېيىن، ئەمىرلەرگە تەكشى بىر قارىۋېتىپ ئېغىز ئاچتى:

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، جاي ئالسۇنلار!

— ئادالەتپاناھىمىز مەرھەمەتلىكتۇر!

ئەمىرلەر ئۆز ئورۇنلىرىغا قايتىدىن جايلاشتى. توققۇز پايەلىك شاھسۇپىنىڭ ئۇستىدە غادىيىپ تۇرغان تۆمۈربۇقا بەگ ئاستانە ھاكىمى مىركەرىمبەردى بەگنىڭ يۇقىرى تەرىپىدىكى داۋاملىق ئولتۇرىدىغان بوش ئورنىغا سوغۇققىنا نەزەر تاشلاپ قويۇپ، تەختنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى ئىككى ئايدىن بېرى بوش تۇرغان ئۇلۇسبېگىلىك كۇرسىغا بېرىپ ئولتۇردى. ئۇنىڭ بۇ قىلىقىدىن ئەمىرلەرنىڭ كۆزلىرى يەنە بىر قېتىم ھەيرانلىقتىن چەكچەيدى. نارازىلىق، ياقتۇرماسلىق تۇيغۇلىرى چىرايلىرىغا تېپىپ چىقتى. شۇ دەقىقىدە ئاستانە ھاكىمى مىركەرىمبەردى بەگنىڭ كۆز ئالدىدىن ئاشۇ كۇرسىدا نارازىلىق بىلەن ئولتۇرغان ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھنىڭ ئورۇق گەۋدىسى، كېسەلمەن چىرايى لىپ قىلىپ ئۆتتى ـ دە، ئاللىقانداق بىر تۇيغۇدىن يۈرىكى ئېچىشىپ كەتتى...

— خان ئالىيلىرىغا مەلۇم بولغاي! — دېگەندى ئىككى ئاي ئىلگىرى ئاشۇ كۇرسىدا ئولتۇرغان ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ ئالتۇن تەختتە گىدىيىپ ئولتۇرغان نەۋرىسىگە ئېگىلىپ قول باغلىغىنىچە — جانابى تۆمۈر بەگ ھەزرەتلىرى ئالىيلىرىغا قېيىنئاتا بولۇش شەرىپىگە مۇشەررەپ بولغاندىن بېرى ئوردا ئىچى ۋە سىرتىدا غۇلغۇلا ئاۋۇپ قالدى. ئۇلار: تۆمۈر بەگ ھەزرەتلىرىنىڭ خاننىڭ قېيىنئاتىسىلىق مەرتىۋىسىنى پەش قىلىپ، سەلتەنەت ئىشلىرىنى بېجىرىشتە تاپتىن چىقتى، ھەرقانداق ئىشنى رىشۋەت ئالماي بېجىرمەيدۇ، ئىستىبداتسىز كىشىلەرنى ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن چوڭ ـ كىچىك مەنسەپلەرگە تەيىن ئېتىۋاتىدۇ، ئاشۇ مەنسەپ ـ مەرتىۋىلەرنىڭ نەرخ ـ باھاسى بار، ئاقچا

بولسىلا مەنسەپدار بولغىلى بولىدۇ دېيىشمەكتە. ئۇندىن باشقا
ھەرقايسى ۋىلايەت ـ ئايماقلاردىكى ئەمىر ـ بەگلەرگە ئالىيلىرى-
نىڭ توينى قوتلۇقلاش ئۈچۈن تەۋەلىكىدىكى رەئىيەتتىن ئادەم
بېشىغا ئىككى تەڭگىدىن توي سوۋغىتى تاپشۇرۇش سېلىقى سال-
تۇدەك. ئەمەلىيەتتە ئول ئەمىر ـ بەگلەر رەئىيەتتىن يىغىپ ئە-
ۋەتكەن پىشكەشلەر ئوردا خەزىنىسىگە كىرىم قىلىنماي، تۆمۈر
بەگ ھەزرەتلىرىنىڭ شەخسىي خەزىنىسىگە كىرىم قىلىنىپتۇ، بۇ
ئەھۋال ئالىيلىرىنىڭ ئەدلى ـ ئادالەتلىك شەۋكىتىگە داغ چۈ-
شۈرگۈسىدۇر. مېنىڭچە، تۆمۈر بەگ ھەزرەتلىرى خان قېيىنئاتى-
سىلىق مەرتىۋىسىگە شۈكۈر ـ قانائەت قىلىپ، ئىككى دىۋاننىڭ
ئەمىرلىك مەرتىۋىسىدىن قول يۇيمىقى جايىزدۇر. بۇ خان ئالىي-
لىرى ئۈچۈنمۇ، تۆمۈر بەگ ھەزرەتلىرى ئۈچۈنمۇ پايدىلىق...

— داد ئادالەتپاناھىم! — دېدى تۆمۈربۇقا بەگ مىرمۇھەم-
مەدشاھنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ، شاھسۇپىنىڭ پايىسىگە ئۆزىنى
تاشلاپ، — ئۇلۇسبېگى ھەزرەتلىرىنىڭ مەلۇماتى پۈتۈنلەي تۆھ-
مەتتۇر. بۇلار مۇخالىپلىرىمنىڭ تارقاتقان پىتنىلىرىدۇر، تەھ-
قىقلەپ كۆرگەيلا.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان بوۋىسىغا ياقتۇرمىغان نەزەردە قاراپ
قويۇپ، دەس ئورنىدىن تۇرغىنىچە تۆمۈر بەگنى يۆلىدى.

— ئورۇنلىرىدىن تۇرسىلا جانابى ئەمىر، قىلچىلىك بىئارام
بولمىسىلا.

— ئادالەتپاناھىمنىڭ ھىممىتىگە ھەشقاللا، — دېدى تۆ-
مۈربۇقا بەگ ئۇۋال بولغان قىياپەتتە كۆزىگە لىقىدە ياش ئې-
لىپ، — قۇدرەتلىك قىبلىگاھىمىزنىڭ شانۇ شەۋكىتىنى
جۇلالاندۇرۇش ئىزلەركىم ساداقەتمەن ئەمىرلىرىنىڭ ئىككى ئا-
لەملىك بۇرچىدۇر. كەمىنەلىرى ھەر قاچان ئۆزۈمگە ساداقەت بى-
لەن گۇپا[1]نى ھەمراھ قىلىپ كەلدىم. مەگەركى سەلتەنەتىمىزگە
پايدىلىق بولىدىغانلا بولسا، ئول ئىككى دىۋاننىڭ ئەمىرلىك مەر-

① گۇپا — ۋاپا.

تىۋىسىدىن ۋاز كېچىشكە تەييارمەن.

تەختكە بېرىپ ئولتۇرغان سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئەمىرلىرىگە قاراپ ئاداۋەت بىلەن چەكچەيدى. خاننىڭ تۆمۈربۇقا بەگكە كۆرسەتكەن بۇ قەدەر مىسلىسىز ئىلتىپاتىدىن ھەيران بولۇپ باش ـ ئاخىرى يوق خىياللارغا ئەسىر بولغان ئەمىرلەر خاننىڭ چىرايىدىكى مۇدھىشتىن دەرھال ئېسىنى يىغىپ، بېشىنى تۆۋەن سېلىشتى.

ئون ئىككى يېشىدىلا تەختتە ئولتۇرۇشقا مەجبۇر بولغان سۇلتان ئىسان بۇغاخان دەسلەپ سەييىدئەلى ئالپىنىڭ، كېيىن بوۋىسى مىرمۇھەممەدشاھ بىلەن سۇپۇرگە مىرزىنىڭ، مومىسى سۇلتان خانۇنىنىڭ توختىماي قائىدە ـ يوسۇن ئۆگىتىشىگە دۇچ كەلدى. ئۇلارنىڭ ئۆزىنى خۇددى ئىككى ـ ئۈچ ياشلىق بالىدەك كۆرۈپ خەۋەر ئېلىپ، ئىختىيارىي ھەرىكەت قىلغىلى، تەگتۇشلىرى بىلەن ئوينىغىلى قويماي، كۈن ـ كۈنلەپ تەختتە ئولتۇرۇشقا، سەلتەنەت ـ ئوردا يوسۇنلىرىنى ئۆگىنىشكە، دەستە ـ دەستە مەلۇماتلارنى كۆرۈشكە مەجبۇرلاشلىرىدىن قاتتىق بىزار بولغانىدى. يېشىنىڭ چوڭىيىشىغا ئەگىشىپ تۈرلۈك چەكلىمىلەردىن، بوۋىسى بىلەن سۇپۇرگە مىرزىنىڭ ھەر بىر قەدىمىنى نازارەت قىلىشلىرىدىن قۇتۇلۇشقا تىرىشتى. شۇ كۈنلەردە ئۇ ئۆزىنى خان ئەمەس، مەھبۇستەك سېزىدىغان بولۇپ قالغانىدى. ئەنە ئاشۇنداق پەيتتە تۆمۈربۇقا بەگ سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ كۈتكەن يەرلىرىدىن چىقىپ، ئۇنىڭ ئاشۇ چەكلىمىلەردىن قۇتۇلۇشىغا ياردەم بەردى. سەلتەنەت ئىشلىرىدا بوۋىسى بىلەن سۇپۇرگە مىرزىنىڭ ئاغزىغا ئانچە قاراپ كەتمىسىمۇ بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. باشقا ئەمىرلەرگە ئوخشاش ئۇنىڭغا زىيادە ئېھتىيات بىلەن مۇئامىلە قىلماي، قەدەمدە بىر سەلتەنەت يوسۇنلىرىنى تەكىتلىۋالماي، تۈرلۈك ئويۇن ـ تاماشا، بەزمە ـ باراۋەت سورۇنلىرىغا باشلاپ باردى. سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ كۆڭلى نېمىنى خالىسا شۇنى تەييار قىلدى، رايىغا باقتى. ھە دېسىلا ئىككى پېشقەدەمنىڭ

ئاغزىغا قاراپ كەتمەي، سەلتەنەت ئىشلىرىنى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بىجىرىشكە كۆشكۈرتتى ۋە قانداق قىلىش ھەققىدە چارە ـ تەدبىر كۆرسەتتى. دەسلەپتە شاراب ئىچىشنى ئۆگەتكەن بولسا، كېيىن قۇچىقىغا قىزلارنى سېلىپ بەردى. ئىسان بۇغاخان شاراب بىلەن ئايالغا كىچىكلا ئۆگىنىپ قالغانىدى. ئەنە ئاشۇ سەۋەبتىن ئۇ تۆمۈربۇقا بەگنى ئۆزىگە ئەڭ يېقىن تۇتاتتى، ھېچكىمنى ئۇنىڭغا تەڭ قىلمايتتى، نەگە باشلىسا شۇ يەرگە باراتتى، نېمىنى دېسە شۇنى قىلاتتى، تۆمۈربۇقا بەگنىڭ يامان گېپىنى قىلغان ئادەمنى ئۆچ كۆرەتتى.

ھەئە، سۇلتان ئىسان بۇغاخان بوۋىسى مىرمۇھەممەدشاھنىڭ گېپىگە پەرۋا قىلىپمۇ قويمىدى.

— ئاساسسىز پىتنىلەرنى ئوردىغا كۆتۈرۈپ كىرمىسۇنلار، — دېدى بوۋىسىغا تەنبىھ بېرىشتىن ھېيىققان ئىسان بۇغاخان ئەمىرلەرگە تەئەددى قىلىپ، — بىزنىڭ تەختگاھىمىزدا ھەسەتخورلارغا ئورۇن يوقتۇر، بۇندىن كېيىن بۇنداق پىتنە ـ پاساتلارنى كۆتۈرۈپ يۈرگۈچىلەر تۆھمەتخورلار قاتارىدا ياساققا تارتىلىدۇ!

ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ نەۋرىسىگە لاپپىدە بىر قاراپ قويۇپ، لام ـ جىم دېمىدى، شۇندىن كېيىن ئوردىغا پەقەتلا كىرمىدى. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن ئۇنىڭ ئۇۋغا چىقىپ كەتكەنلىكى ھەققىدە گەپ تارقالدى. مانا ئىككى ئايدىن بېرى شاھىنشىندىكى ئۇلۇسبېگىلىك كۇرسى بوش تۇراتتى. سۇلتان ئىسان بۇغاخان بوۋىسىنىڭ يوقلۇقىنى خىيالىغا كەلتۈرمىگەندەك قىلاتتى.

— پەرمانى ئالىي!

پەرمانچى بەگنىڭ ئىنچىكە، چىرقىراق ئاۋازى مىركەرىمبەردى بەگنىڭ خىياللىرىنى چالغىتتى. ئەمىرلەر گۇررىدە ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ پەرمان ئاڭلاشقا تەييارلاندى.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئەمىرلەرگە تەكشى بىر قارىۋەتكەندىن كېيىن ئېغىز ئاچتى:

— ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ ھەزرەتلىرىگە تۇرپاننىڭ

ئاب ـ ھاۋاسى ياقمىغانلىقى سەۋەبلىك ئۇزۇندىن بېرى كېسەلدىن خالىي بولالمىدى. ئاتباشى[1] قەلئەسىدە بىر مەزگىل تۇرۇشنى ئىختىيار قىلغانلىقى ئۈچۈن سالامەتلىك ئەھۋالىنى كۆزدە تۇتۇپ ئىجازەت بەردۈك. ئەمما ئوردىدا ئۇلۇسبېگىلىك مەرتىۋىسى بوش قالسا سەلتەنەت ئىشلىرىمىزغا دەخلى يەتكۈسىدۇر. شۇڭا، ئۇشبۇ سائەتتىن باشلاپ ئىككى دىۋان ئەمىرى تۆمۈربۇقا بەگ ھەزرەتلىرى ئول ئۇلۇسبېگىلىك مەرتىۋىسىگە ئورۇنباسار بولىدۇ. بارلىق ئەمىرلەر تۆمۈربۇقا بەگ ھەزرەتلىرىنىڭ يېڭى مەرتىۋىسىگە رىئايە قىلغاي!

— قىبلىگاھىمىزنىڭ ھىممىتىگە ھەشقاللا! — دېدى تۆمۈربۇقا بەگ بېشى يەرگە تەگكۈدەك ئېگىلىپ تۇرۇپ.

بىردەملىك ئىمتاسلىقتىن كېيىن ئەمىرلەر تۆمۈربۇقا بەگنى بەس ـ بەستە قۇتلۇقلاشقا باشلىدى:

— مۇبارەك بولسۇن!

— خان ئالىيلىرى ھىممەتلىكتۇر!

ئاستانە ھاكىمى مىركەرىمبەردى بەگ ئۇلۇسبېگى كۇرسىدا مەغرۇر ئولتۇرغان تۆمۈربۇقا بەگكە يەر تېگىدىن ئاداۋەت بىلەن قاراپ قويدى، شۇ تاپتا ئۇنىڭ تۆمۈربۇقا بەگنى قۇتلۇقلاشقا تىلى بارمايۋاتاتتى.

«ئاھ خۇدا، نومۇسسىزلارنىڭ تەھلىكىسىدىن ئۆزۈڭ پاناھىڭدا ساقلىغايسەن. ئوردا نېمە بولۇپ كېتىپ بارىدۇ ـ ھە؟! بۇ تۆمۈر بەگ ئىنسابنى قايرىپ قويغىلى خېلى ئۇزۇن بولغان، مانا ئەمدى نومۇسنىمۇ قايرىپ قويۇۋاتىدۇ. خان ئالىيلىرى ئۇنىڭ ئالدىدا كىچىك بالىغا ئايلىنىپ قېلىۋاتىدىغۇ ـ تاڭ. ئەتە ـ ئۆگۈن تۆمۈر بەگ تەلەپ قىلسا تاجۇ تەختىنىمۇ ئۆتۈنۈپ بېرىشتىن يانمايدىغان ئوخشايدۇ. ئورۇنباسارمىش تېخى، دەسلىپىدە لەشكىرىي دىۋانغا، كېيىن قارا دىۋانغا ئورۇنباسار بولغان، مانا ئەمدى ئىككى دىۋاننى ئۈچچە ئىگىلىۋالدىغۇ؟ خانغا قېيىنئاتا بولغانلىقى

① ئاتباشى — قەشقەر بىلەن ئەندىجان ئارىلىقىدىكى قەلئە.

ئۇچۇنلا ئۇلۇسبېگى بولۇۋالامدىكەن؟ مىرمۇھەممەدشاھ ھەزرەتلىـ ـرى ئىستىپپا سورىغان بولسا، ئورنىغا قائىدە بويىچە سەيىدئەلى ئالىپ جانابلىرى ئۇلۇسبېگى بولۇشقا تېگىشلىكقۇ؟ يەنە سەۋر قىلساق سەلتەنەت يوسۇنلىرى تېخىمۇ دەپسەندە بولىدۇ، يېتەر ئەمدى...»

مىركەرىمبەردى بەگ ئۆزىنىڭ خىياللىرىدىن ئۆزى چۆچۈپ كەتتى.

ــ خان ئالىيلىرى ئامان بولغايلا!

ئەمىرلەر شاھنىشىندىن يانغان سۇلتان ئىسان بۇغاخاننى ئۇزىتىپ قويۇشتى. تۆمۈربۇقا بەگمۇ خاننىڭ سايىسىدەكلا يان ئىشىكتىن چىقىپ كەتتى. نېمە ئۈچۈندۇر مىركەرىمبەردى بەگ شاھنىشىندىن چىقىپ كېتىشكە ئالدىرىمىدى. باشقا ئەمىرلەر توڭۇپ كەتكەنلىكى ئۈچۈنمۇ ياكى پاراڭلىشىشقا رايى بارمىغانلىقى ئۈچۈنمۇ ئەيتاۋۇر، شاھنىشىندىن چىقىپ كېتىشكە ئالدىرايتتى. راستىنى دېگەندە تۆمۈربۇقا بەگنىڭ كۈتمىگەن يەردىن ئۇلۇسبېـ ـگىلىك مەرتىۋىسىگە ئولتۇرۇشى بىر قىسىم ئەمىرلەرنى بىئارام قىلىپ قويغانىدى. شۇڭا ئۇلار شاھنىشىندا تورۇۋۇەرسە كۆڭلىدىكى نارازىلىقىنى ئاشكارىلاپ بالاغا قېلىشتىن ئېھتىيات قىلىشقانىدى.

ــ ئاڭلىسام جانابلىرىنىڭ قەسرىدە ئاتەشدانغا ئوت يېقىپ بوپتىمىش، بىرىپ ئىسسىنىۋالساقمىكىن؟

مىركەرىمبەردى بەگ ئۆزىگە تىكىلىپ تۇرغان قازىكالان سۇلايمان خوجىنىڭ كۆزىدىكى يوشۇرۇن بىر مەنىنى چۈشەندى، ئەتراپىغا تېزلا بىر قارىۋېتىپ ئاستا پىچىرلىدى:

ــ كۆڭۈللىرى ئوت تارتقان بولسا يوللىرىغا قارايمەن، ئىسسىققىنە بىر چەينەك چاي دەملەتكۈزۈپ قوياي ئەمىسە.

ــ چاينى يالغۇز ئىچكىمىز يوق.

ــ داستىخىنىمىز كەڭتاشادۇر.

ــ ئەمىسە چاينى جىقراق دەملەتكۈزسۇنلار.

سۇلايمان خوجا گېپىنى تۈگىتىپ شاھنىشىندىن چىقىپ كەتتى.

※ ※ ※

ئوتۇن كۆمۈرى يېلىنجاپ تۇرغان چويۈن ئاتەشدان مىركەرىمبەردى بەگنىڭ چاققانغىنە ساراي ئۆيىنى ياز كۈنلىرىدەك ئىللىتىۋەتكەنىدى. تام ياقىلىتىپ سېلىنغان يېكەندازلاردا چازا قۇروپ ئولتۇرۇشقان مېھمانلار ئىسسىققا چىدىماي تونلىرىنى سېلىۋېتىپ يەكتەكچان بولۇۋېلىشقانىدى. ئۇلار داستىخانغا تىزىلغان مەزىلەرگە بېقىشقاچ كىمنىدۇر ساقلاۋاتقاندەك قىلاتتى. ھەر بىر مېھماننىڭ ئالدىغا بىر كاسىدىن قوغۇن قويۇلغانىدى.

— ھەقبەردى مىرزا جانابلىرى ئەجەب ھايال بولۇپ قالدى-يا؟ — تىت - تىت بولغان ھالدا ئىشىككە قاراپ قويدى سۇلايمان خوجا.

— بىرەر ئىشقا پەمىل بولۇپ قالغان چېغى، — دېدى سەركەردە مالىك ئوغلان ئالدىدىكى قوغۇننى بەكە بىلەن ئويۇپ تو-روپ.

— تۆمۈر بەگنىڭ ئورۇنباسارلىق مەرتىۋىسىنى قۇتلۇقلاپ پىشكەش قىلىشمىدىلىمۇ جانابلار؟

— پىشكەش قىلمامدىغان، — دېدى ئابدۇخالىق مىرزا، — ئۆزۈم ئېلىپ باردىم تېخى.

— بىزمۇ شۇنداق قىلدۇق، — دېدى باشقىلارمۇ!

— مەن بارمىدىم، كىچىك ئوغلۇمدىن ئازراق بىر نەرسە ئەۋەتىپ قويدۇم، — دېدى سۇلايمان خوجا.

— ئوبدان قىلىشىپتىلا، — دېدى مىركەرىمبەردى بەگ، — مەنمۇ بايىراقتا چوڭ ئوغلۇمدىن پىشكەش يوللىدىم. «خەرنىڭ گۆشى، سەگ[1]نىڭ چىشى» دەپتىكەن، ئۇستىخان غاجىلاشقا كۆنۈپ قالغان ئۇل زاتى پەسنىڭ دىققىتى بىزگە بۇرۇلۇپ قالمىغىنى ياخشى، خۇشلۇقىدا بىخۇد يۈرۈۋەرگەي.

① سەگ — ئىت.

شۇ ئەسنادا سارايغا كىرىپ كەلگەن مەھرەم يىگىت مىركە-
رىمبەردى بەگنىڭ گېپىنى بۆلۈپ، تاپسىدىلا قول باغلىدى:

— مەلۇم بولغاي، ھەقبەردى مىرزا جانابلىرى كەلدى!

— باشلاپ كىرسۇنلار.

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، قەدەم يەتتى بالا يەتمىگەي.

مېھمانلار گۇررىدە ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ ھەقبەردى مىر-
زىنى تۆرگە تەكلىپ قىلىشتى.

— قېنى، يۇقىرى ئۆتسىلە.

— رەھمەت، قوزغىلىشمىسىلا، — دېدى ھەقبەردى مىرزا
تۆرگە چىققىلى ئۇنىماي.

بىرپەس تۇزۇت - تەۋازۇدىن كېيىن ھەقبەردى مىرزا بىر-
قانچە ياشراق مېھمانىنىڭ كەينىدىن ئۆتۈپ سۇلايمان خوجىنىڭ
تۆۋەن تەرىپىدە ئولتۇردى - دە، پاتىھەگە قول كۆتۈردى.

— ئۇدۇل تۆمۈر بەگنىڭ قەسرىدىن كېلىشىم، — دېدى
ھەقبەردى مىرزا پاتىھە قىلىپ بولۇپ، مېھمانلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ
ئاغزىغا قاراشتى، — ئەتىگەن شاھنىشىندا گەدىيىپ ئولتۇراتتى،
قەسرىگە بارسام ئۆكلىگەن كالىلدەك ھېجىيىپ قاپتۇ. ئىزا تارتماي
ئۇلۇسبېگىلىك مەرتىۋىسىگە لاياقىتىم يوقتى، خان ئالىيلىرىنىڭ
پەرمانىنى يىرالمىدىم، دەپ يالغاندىن غىلجىڭلايدۇ تېخى.

— ئەڭ ياخشىسى ئاشۇنداق خۇشھال بولۇپ تۇرغىنى ياخ-
شى، — دېدى مىركەرىمبەردى بەگ، — خوش، ئۆز گېپىمىزگە
كېلەيلى جانابلار. ھاي قايسىڭلار بار، ھەقبەردى مىرزا جانابلىرى-
نىڭ قولىغا سۇ بېرىڭلار. قانداق قىلىمىز، يەنە سۈكۈت قىلىپ
تۇرۇۋېرەمدۇق ياكى ئاستا مىدىرلاپ قويامدۇق؟

— ئەمدى سۈكۈت قىلىۋەرسەك تۆمۈربەگنىڭ يېقىنلىرىغا
مەنسەپ - مەرتىۋىمىزنى ئىككى قوللاپ بېرىۋەتسەك بولىدۇ، —
دېدى سۇلايمان خوجا، — شۇ كۈنلەردە تۆمۈر بەگنىڭ نەپسى يو-
غىناپ كەتتى.

— نەپسىلا ئەمەس، يۈرىكىمۇ يوغىناپ كەتتى تەقسىر، —

دېدى ئابدۇخالىق مىرزا، ــ خان ئالىيلىرى ئۇنىڭ ھەرقانداق تەلىپىنى يېرمايدۇ، مانا ئۇلۇسبېگىلىك كۇرسىغىمۇ ئولتۇرۇۋالدى. خان ئالىيلىرىدىن تاجۇ تەختنى تارتىۋالمىغىنى بىلەن بىزنىڭ مەنسىپىمىزنى تارتىۋېلىشتىن يانمايدۇ.

ــ ئارى، ــ دېدى سەركەردە مەلىك ئوغلان، ــ مەنسىپىمىزنى ساقلاپ قالىمىز دېسەك، تۆمۈر بەگكە ئايماي رىشۋەت بېرىپ تۇرۇشىمىز كېرەك.

ــ خۇشامەتنىمۇ ئايىماي قىلىشىمىز كېرەك تېخى.

ــ رىشۋەت بېرىپ توشامدۇ ئۇل نەپسى بالاغا.

ــ سەييىدئەلى ئالىپ ھەزرەتلىرىنىڭ مۇددىئاسىنى بىلگىلى بولىدىمىكىن؟

ــ مۇددىئايىمىزنى بىلدۈردۇق، ــ دېدى مىركەرىمبەردى بەگ، ــ ئېمە ئۈچۈندۇر ئەمىر كەبىر جانابلىرىدىن ئېنىق جاۋاب كەلمىدى. تېخىچىلا ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرىدىن ئۈمىدىنى ئۈزەلمەيۋاتسا كېرەك.

ــ ئەلۋەتتە شۇنداق بولىدۇ، ــ دېدى سۇلايمان خوجا، ــ ئۆز ۋاقتىدا چوڭ خانزادە يۇنۇسخان ئالىيلىرىنىڭ تەختتە ئولتۇرۇشىغا توسقۇنلۇق قىلغان ئەمەسمىدى، ئىنسان دېگەن ئۆزىنىڭ خاتالىقىنى ئاسانلىقچە بويىنىغا ئالغۇسى كەلمەيدۇ.

ــ سەييىدئەلى ئالىپ جانابلىرى ھەققەتەن ئۆز سۆزلۈك.

ــ ئوردىدا بولغان بولسا، ئوردىدىكى ھازىرقى ئەھۋاللارنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن بولسىدى، ئاللىقاچان چوڭ خانزادىنى ئىزدەشكە چاپارمەن ماڭغۇزغان بولاتتى.

ــ ھە راست، چوڭ خانزادىدىن خەۋەر بارمۇ؟

ــ خەۋەر بار، نەسەۋەبتىندۇر چوڭ خانزادە يۇنۇسخان ئالىيلىرى تۇرپانغا كېلىشنى رەت قىلىپتۇ، ــ دېدى مىركەرىمبەردى بەگ ئەپسۇسلانغان ھالدا، ــ بەلكىم ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرىنىڭ خانلىق مەرتىۋىسىنى بىكار قىلالىشىمىزغا ئىشەنچ قىلالمىغان بولسا كېرەك. ئالدىراقسانلىق قىلماسلىقىمىزنى، پۇختا ھازىرلىق

كۆرگەچ پۇرسەت كۈتۈشمىزنى ئالاھىدە جېكىلەپتۇ. ئەۋەتكەن مەكتۇپى مانا، كۆرۈپ بېقىشسىلا، يەنە تېخى سەيىيدئەلى ئالىپ ھەزرەتلىرىدىنمۇ ئېھتىيات قىلغاندەك قىلىدۇ.

ئەمىرلەر يۇنۇسخاننىڭ خېتىنى قولدىن ـ قولغا ئۆتكۈزۈپ ئوقۇشقا باشلىدى.

ـــ گەپنىڭ گۇندىسىنى قىلسام، خانزادە يۇنۇسخان ئالىيلىرى بىزگە ئىشەنمەپتۇ، ـــ دېدى سەركەردە مەلىك ئوغلان، ـــ نەدىمۇ تاجۇ تەختىنى ياغىسىز ئالىدىغان ئۇنداق ئاسان ئىش بار؟ شاھرۇخخان ئالىيلىرىدىن ئىجازەت ئالالمىدىم دېگىنىگە تېخىمۇ ئىشەنمەيمەن، ئىجازەت سوراش نىيىتىگە كەلسە مۇۋاپىق سەۋەب تېپىلىدۇ.

ـــ خانزادە يۇنۇسخان ئالىيلىرىدىن ئەمدى ئۈمىد كۈتمەيلى، ـــ دېدى ھەقبەردى مىرزا، ـــ ئەمما خاننى بىكار قىلىش ئىشىنى قويۇپ تۇرۇپ، تۆمۈر بەگنىڭ ئىشىنى بىر تەرەپ قىلىۋېرەيلى.

ـــ بۇمۇ بولىدىغان ئەقىل، ـــ دېدى سۇلايمان خوجا، ـــ ئەسلىدىمۇ بىزگە كېلىۋاتقان تەھلىكە خان ئالىيلىرىدىن ئەمەس، تۆمۈر بەگدىندۇر.

ـــ ئەمما، ـــ دېدى مىركەرىمبەردى بەگ تازا قايىل بولماي، ـــ ئىستىبداتسىز خاننى قانداقمۇ ئەدەپكە كىرگۈزگىلى بولۇر، ئىش يامىنىغا ئۆرۈلسە، تۆمۈر بەگنىڭ قىساسىنى بىزدىن ئېلىشتىن يانمايدۇ.

ـــ بۇنىڭدىن باشقا چارە يوقتۇر، ـــ دېدى ھەقبەردى مىرزا، ـــ چوڭ خانزادە تۇرپانغا كەلگىلى ئۇنىمىغاندىكىن تەختتە سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرىدىن باشقا ئولتۇرىدىغان مۇۋاپىق ئادەم يوق. بىردىنبىر ئامال تۆمۈر بەگنى كۆزدىن يوقىتىش، تۆمۈر بەگدىن ئايرىلسا خان ئالىيلىرىمۇ ھېچ ئىلاج قىلالمايدۇ.

ئەمىرلەر بىر پەس جىمىپ كېتىشتى، ھەممىسىنىڭ كاللى-

سىنى باش ـ ئاخىرى يوق خىيال چىرمىۋالغانىدى.

— خوش، ئۇنداق بولسا ئول تۆمۈر بەگنىڭ ئىشىنى قانداق بىر تەرەپ قىلىمىز جانابلار؟ — دېدى سۇلايمان خوجا جىمجىتلىقنى بۇزۇپ، — لەشكىرىي دىۋان ئۇنىڭ قولىدا، ئىشىمىز ئەپلەشمىسە ھەممىمىز كاللىمىزدىن ئايرىلىمىز، ھەرقانداق ۋاقىتتا خان ئالىيلىرى ئۇنى قوغدىماي قالمايدۇ.

— ئاگال خان ئالىيلىرى بىلەن تۆمۈر بەگنى ئايرىۋېتەيلى.

— بۇ ئىش بىزنىڭ قولىمىزدىن كەلمەس.

— شۇنداق، خان ئالىيلىرى نەدە، تۆمۈر بەگ شۇ يەردە.

— يەنە بىر مەزگىل پۇرسەت كۈتەيلى.

— قانداق دەيدىلا تەقسىر؟

— ھەممىلىرى بىلىشىلا، خان ئالىيلىرىنىڭ بەك تولا ئوردىغا چىققان بىلەن خۇشى يوق، لېكىن تۆمۈر بەگ ئۇنداق ئەمەس، پەمىمچە، بۇندىن كېيىن جانابى ئورۇنباسار ئۇلۇسبېگى ھەزرەتلىرى ئوردىغا چىقىشقا خۇمار بولۇپ قالارمىكىن.

— ئارى، خان ئالىيلىرىغا ھەرەم، بەزمە بولسىلا بولدى. تۆمۈر بەگمۇ بۇنىڭدىن كېيىن خان ئالىيلىرىنى ئوردىغا چىقىشقا بەك دەۋەت قىلىپ كەتمەسلىكى مۇمكىن. چۈنكى شاھنىشىندا خان ئالىيلىرى بولمىسا، بىزگە ئۇلۇسبېگلىك سۈر ـ ھەيۋىسىنى بەكرەك كۆرسىتەلەيدۇ ئەمەسمۇ؟

— شۇنداق بولسۇن، ئاگال تۆمۈر بەگنىڭ ئىشىنى بىر تەرەپ قىلايلى ئەمىسە، — دېدى مىركەرىمبەردى بەگ، — ئۇنداقتا ھەر بىرلىرى بىر مەزگىل تۆمۈر بەگكە خۇشامەت قىلىشتىن ئايانمىسۇنلا، ئۇنىڭغىچە خان ئالىيلىرىنى ئاستانىدىن بىرنەچچە ۋاق ئايرىيدىغاننىڭ ئامالىنى قىلايلى.

— خان ئالىيلىرىنى شىكارغا جەلپ قىلامدۇق ـ يە؟ — دېدى سەركەردە مەلىك ئوغلان.

— بۇمۇ بولىدىغان چارىكەن. خان ئالىيلىرى شىكارنى ئىختىيار قىلىپ قالسا، تۆمۈر بەگ چوقۇم ئوردىدىن ئايرىلالمايدۇ.

ــ ئەمىسە شۇنىڭغا ئۇرۇنۇپ كۆرەيلى، ــ دېدى ھەقبەردى مىرزا، ــ ئۇشبۇ سىر مۇشۇ يەردىلا قالسۇن، ھەرقانداق يېقىنلىرىمىزغا، ھەتتا ئاتا ـ ئانىمىز بولسىمۇ ئاشكارا قىلمىغايمىز.

ئەمىرلەر مەسلىھەتنى پىشۇرۇۋېلىشقاندىن كېيىن ئاستا تارقىلىشتى.

ئەمىرلەرنىڭ ئەندىشىسى راست بولۇپ چىقتى.

تۆمۈربۇقا بەگنىڭ ئورۇنباسار ئۇلۇسبېگىلىك مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەندىن كېيىن نەپسى تېخىمۇ يوغىناپ كەتتى. ئۇ سۇلتان ئىسان بۇغاخاندىن خاتىرجەم ئىدى. بىردىنبىر ئەندىشىسى ئوردىدىكى ئەمەلىي ھوقۇقى، كۆچى بار بىر قىسىم ئەمىرلەردە ئىدى. بولۇپمۇ قەشقەردىكى ماڭلايسۈيەنىڭ باش ئەمىرى سەييىدئەلى ئالىپ بىلەن تۇرپان شەھىرىنىڭ ھاكىمى، قوشۇمچە شەھەرنى مۇھاپىزەت قىلغۇچى قوشۇنىنىڭ ئەمىرى مىركەرىمبەردى بەگدىن بەكرەك ئېھتىيات قىلاتتى. سەييىدئەلى ئالىپ يىراق قەشقەردە بولغىنى بىلەن، مىركەرىمبەردى بەگ يېنىدا ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە مىركەرىمبەردى بەگنىڭ قولىدا ئاستانىنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان بىر تۈمەن خىللانغان لەشكەر بار ئىدى، بۇ لەشكەرلەرگە لەشكىرىي دىۋاننىڭ چىشى پاتمايتتى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، تۆمۈربۇقا بەگ بىلەن بىردىنبىر پۇت تېپىشەلەيدىغان ئادەم ئوردا ئىچىدە مىركەرىمبەردى بەگ، ئوردا سىرتىدا سەييىدئەلى ئالىپ ئىدى. سەييىدئەلى ئالىپنىڭ قولىدىمۇ بىر تۈمەن خان لەشكىرى بولسىمۇ، لېكىن ئاستانىدىن تولىمۇ يىراقتا ئىدى. ئۇ تۆمۈر بەگ بىلەن پۇت تېپىشمەن دېسە ئاستانىگە كېلىشى شەرت ئىدى، ئەمما

سەييىدئەلى ئالىپ ئوردىغا كەلگەن تەقدىردىمۇ يالغۇز كېلەتتى، سۇلتان ئىسان بۇغاخاندىن بىسوراق قەشقەردىن تۇرپانغا لەشكەر ئېلىپ كېلەلمەيتتى، يالغۇزلا كەلسە تۆمۈربۇقا بەگنى ھېچنېمە قىلالمايتتى. ھازىر تۆمۈربۇقا بەگ ئۇچۇن بىردىنبىر خەۋپ ئاس-تانە ھاكىمى مىركەرىمبەردى بەگ ئىدى. ئۇ سۇلتان ئىسان بۇغا-خانغا دەپ ئاستانە مۇھاپىزەتچى قوشۇننى لەشكىرىي دىۋانغا يۆت-كەۋېلىش خىيالىغا كەلگەن بولسىمۇ، بۇ خىيالىنى مىركەرىمبەر-دى بەگنىڭ بىلىپ قېلىپ چاتاق چىقىرىشىدىن ئەنسىرىدى، ھەمدە خانغا كۆرسىتىدىغان مۇۋاپىق سەۋەبمۇ تاپالمىدى. چۈنكى، ئوردىدا چاتاق چىقسا، بىر قىسىم ئەمىرلەرنىڭ مىركەرىمبەردى بەگنى قوللايدىغانلىقى ئۇنىڭغا ئايان ئىدى، بۇنىڭ ئاقىۋىتىنى مۆلچەرلىمەك تەس ئىدى.

«ئەڭ ياخشىسى مىركەرىمبەردى بەگنى چۆچۈتۈۋەتمەي ئار-غامچىنىڭ ئۇچىنى ئۇزۇن قويۇپ بېرىپ تۇراي. ھازىرچە ئاستا-نىنى مۇھاپىزەت قىلغۇچى قوشۇن ئۇنىڭ ئىلكىدە تۇرسا تۇرۇ-ۋەرسۇن، لېكىن قوشۇننىڭ سەركەردىسىنى ئالماشتۇرۇۋېتەي، شۇنداق قىلسام ۋاقتى كەلگەندە يېڭى سەركەردە مېنىڭ پەرمانىم-نى ئاڭلايدۇ، ئۇنىڭغا مىركەرىمبەردى بەگنىڭ پەرمانى ئۆتمەيدۇ. ھە راست، مىركەرىمبەردى بەگنىڭ ئىشىنى توغرىلىۋالغاندىن كېيىن ئوردا مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنىنىڭ ئەمىرى ئابدۇخالىق مىرزىنىڭ ئىشىنىمۇ بىر تەرەپ قىلىش كېرەك، ئۇنىمۇ سەل چاغلىغىلى بولمايدۇ. مۇشۇ ئىككىسىنىڭ قولىدىكى لەشكىرىي ھوقۇقنى تارتىۋالسام باشقا ئەمىرلەر ھەرقانداق پەرمانىمغا غىڭ قىلالمايدىغان بولىدۇ، ياۋاشلىق بىلەن باش ئېگىدۇ، سەركەشلىك قىلىشقا پېتىنالمايدۇ. كېيىنچە ئاستانە ھاكىمىنىڭ ئورنىنىمۇ پەم بىلەن توغرىلارمەن...»

ھەئە، تۆمۈربۇقا بەگنىڭمۇ كۆڭلىگە پۈككەن نۇرغۇن مۇددى-ئالىرى بار ئىدى. ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ ئوردىدىن يامانلاپ يىراق چېگرىدىكى ئاتبېشى قەلئەسىگە بېرىۋالغاندىن كېيىن

سۇلتان ئىسان بۇغاخان تۆمۈربۇقا بەگنىڭ ھە دېسە كونا مەنـ
سەپدارلارنى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇپ، ئورنىغا يېقىنلىرىنى مەنـ
سەپكە تەيىنلەش تەلىپىگە ئانچە ماقۇل دېمەيدىغان بولۇپ قالغانىـ
دى.

ــ بابائى بۇزرۇك ھەزرەتلىرى يامانلاپ كەتكەندىن كېيىن،
ئوردىدىكى بىر قىسىم ئەمىرلەر ۋەسۋەسىدە قالدى، ــ دېگەنىدى
ئىسان بۇغاخان، ــ مەنسەپدارلارنى ئالماشتۇرۇش ئىشىنى بىر
مەزگىل قويۇپ تۇرايلى، ئۇلارنىڭ كۆڭلى سەل تىنچىسۇن. بولـ
مىسا ئول ئەمىرلەرنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراپ قالىمىز، تەپرىقىـ
چىلىك يۈز بېرىپ قېلىشى مۇمكىن.

ــ بىراق ئالىيلىرى، ــ دېدى تۆمۈربۇقا بەگ ئۆز گېپىدە
چىڭ تۇرۇپ، ــ ئول ئەمىرلەرنىڭ ھەممىسى جەننەتماكان پەدەرۇ
بۇزرۇكلىرى بولمىش مەرھۇم سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرىنىڭ
زامانىسىدىكى مەنسەپدارلاردۇر. ئۇلار ئۆز ۋاقتىدا مەرھۇم خان ئاـ
لىيلىرىغا ئەگىشىپ كۆرسەتكەن ئەجىر ـ تۆھپىلىرىنى پەش قىـ
لىپ ئالىيلىرىنى ئانچە كۆزگە ئىلىپ كەتمەيدۇ، ھە دېسە ئەمىر ـ
پەرمانلىرىدىن قۇسۇر ئىزدەپ، سەلتەنەت ئىشلىرىنى قەستەن
ئاقسىتىدۇ، ئۆزئارا تىل بىرىكتۈرۈپ ئانھەزرىتىمنى تىزگىنلەـ
مەكچى بولۇشىدۇ. شۇڭا ئۇلارنى مەنسەپ ـ مەرتىۋىسىدىن قانچە
بۇرۇن مەھرۇم قىلساق شۇنچە ياخشى، ئالىيلىرىنىڭ نوپۇزىمۇ
شۇنچە تېز تىكلىنىدۇ. يېڭىدىن مەنسەپكە تەيىنلەنگەن ئەمىرلەر
ئالىيلىرىغا، سەلتەنەتىمىزگە ساداقەتمەنلىك بىلەن خىزمەت قىـ
لىدۇ، ئەمىر ـ پەرمانلىرىدىن قۇسۇر ئىزدەشكە، ئەل ـ يۇرت ئاـ
رىسىدا پىتنە ـ پاسات تارقىتىشقا پېتىنالمايدۇ.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان تۆمۈربۇقا بەگنىڭ بۇنداق سۆزلىـ
رىگە قاتتىق ئىشىنەتتى. ئۇنىڭ كۆرسەتكەن ئەنە ئاشۇنداق سەـ
ۋەبلىرىگە ئىشىنىپ سۇپۇرگە مىرزىنى قارا دىۋانىنىڭ ئەمىرلىـ
كىدىن قالدۇرۇۋەتكەن، بوۋىسى ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھنىـ
مۇ ئانچە ھۆرمەت قىلمايدىغان، تەكلىپ ـ نەسىھەتلىرىنى ئېتىـ

بارغا ئالمايدىغان بولۇۋالغان، ئوردا ئىشلىرىدىن قەستەن چەت-
لەشتۇرۇپ ئۇنىڭ كۆڭلىگە ئازار بەرگەنىدى. بىراق بۇ قېتىم بو-
ۋىسىنىڭ گەپ ـ سۆزسىزلا ئوردىنىمۇ، ئاستانىنىمۇ تاشلاپ
يىراق چېگرىدىكى تاغلىق قەلئەگە بېرىۋېلىشى سۇلتان ئىسان
بۇغاخاننى خېلىلا چۆچۈتتى. چۆچۈتتىلا ئەمەس، ئوردا ئەركانلىرى
ئالدىدا ئوسال قىلدى، خىجىل قىلدى. ئەگەر باشقا ئەمىرلەرمۇ
ئەنە ئاشۇنداق گەپ ـ سۆزسىزلا ئوردىنى تاشلاپ كېتىۋېرىدىغان
بولسا چاتاق چىقاتتى. چۈنكى، سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئويۇنخو-
مار بولسىمۇ ئانچە دۆت، ئەخمەق ئەمەس ئىدى. يېشىنىڭ چوڭى-
يىشىغا ئەگىشىپ ئۆزىنىڭ مەسئۇلىيىتىنى ھېس قىلىشقا باش-
لىغان، بېشىدىن نۇرغۇن تەجرىبىلەر، ئىسسىق ـ سوغۇقلار ئۆت-
كەن ئۇ ئەمىرلەرسىز سەلتەنەت تىزگىنىنى مۇستەھكەم تۇتۇپ
تۇرالمايدىغانلىقىنى بارا ـ بارا چۈشەنگەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ
ئەمىرلەرنىڭ ئەل ئارىسىدىكى ئابروپىنىمۇ ئوبدان بىلەتتى. ناۋادا
ئۇلار يامانلاپ كېتىپ، گېپىنى بىر قىلىۋېلىپ ئاكىسى يۇنۇس-
خاننى باشلاپ كېلىپ تاجۇ تەخت دەۋاسى قىلسا، بىر تۆمۈربۇقا
بەگكە تايىنىپ ئۇلارغا تاقابىل تۇرالمايدىغانلىقىنىمۇ ئويلاپ يەت-
كەنىدى.

تۆمۈربۇقا بەگنىڭ قىزى خانىش ئايمېھرى خېنىم ھەقىقەتەن
ئەقىللىق، پەزىلەتلىك چوڭ بولغانىدى. ئۇ دادىسىنىڭ قارا نىيە-
تىنى سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ نىكاھىغا ئۆتمەستىلا ئاز ـ تولا
بىلىپ قالغانىدى. رەسمىي خانىش بولۇپ ھەرەمگە كىرگەن دەس-
لەپكى ۋاقىتلاردا دادىسىنىڭ قىلغان ئىشلىرىغا خېلىلا سۇكۇت
قىلدى. سۆيۈملۈك دادىسىنىڭ قاراملارچە، ئىنسابسىزلارچە چوڭ ـ
چوڭ ئالغان قەدەملىرىنى توختىتىشىنى ئۈمىد قىلدى. دادىسى-
نىڭ قىلىۋاتقان بۇ ئىشلىرىنىڭ ھامان بىر كۈنى ئۆز بېشىغا بالا
بولىدىغانلىقىنى چۈشەنگەنىدى. دادىسىنىڭ ئورۇنباسار ئۇلۇسبې-
گىلىك كۇرسىدا ئولتۇرغانلىقىدىن خەۋەر تاپقاندا ئاخىر سەۋر
قاچىسى يېرىلدى. خانىش ئايمېھرى خېنىم راستىنىلا دادىسى

ئۇچۇن خىجىل بولغانىدى، دەسلەپتە دادىسىغا نەسىھەت قىلماقچىمۇ بولدى، لېكىن ھېچكىمنى كۆزگە ئىلماس بولۇپ كەتكەن دادىسىنىڭ نەسىھەتنىگە قۇلاق سالماسلىقىدىن ئەنسىرىدى. ئاخىرى كۆڭلىدىكىنى سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا يۇپيۇتۇپراق دېيىشكە مەجبۇر بولدى:

— مەيلى كەمىنە زەئىپەلىرىنى چىن يۈرەكلىرىدىن سۆيسىلە، مەيلى جانابى ئاتامغا چىن كۆڭۈللىرىدىن ئىشەنسىلە، ئەمما بابائى بۇزرۇكلىرىنى رەنجىتكەنلىرى ياخشى بولماپتۇ، — دېدى خانىش ئايمېھرى خېنىم سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ سېمىز ئالدىقانلىرىنى ئويناپ ئولتۇرغاچ كۆزلىرىگە قاراپ تۇرۇپ، — سەلتەنەتلىرىدە ئۇلۇسبېگىلىك ئەڭ كاتتا مەرتىۋىدۇر. بۇ مەرتىۋىنى ئۇنداق خالىغانچە ئۇنىڭدىن ئېلىپ بۇنىڭغا بېرىۋەتكىلى ھەرگىز بولمايدۇ. ئول ئۇلۇسبېگىلىك كۇرسىدا ئولتۇرغان كىشىنىڭ ئاشۇ مەرتىۋىگە لاياقىتى، قىلغان خىزمىتى، تۆھپىسى بولۇشى كېرەك. ئەڭ مۇھىمى، ئوردا ئەركانلىرى ئۇنىڭغا چىن يۈرىكىدىن قايىل بولۇشى، ئېتىراپ قىلىشى كېرەك. ناۋادا ئوردىدا ئول مەرتىۋىگە لاياقىتى بار بىرەر ئەمىر چىقماي قالسا، بۇ ئورۇن بىر مەزگىل بوش تۇرسىمۇ بولىۋېرىدۇ. كۆڭلۈمدىكى گەپنى دېسەم، ئاتامنىڭ بۇ كاتتا مەرتىۋىگە لاياقىتى يوقتۇر. ئەدەپسىزلىك بولسىمۇ دەي، گېپىمنى بۆلمىسىلە، شول تاپتا قىبلىگاھىم ئاتامنى ئۇلۇسبېگىلىككە ئەمەس، ئورۇنباسارلىقىقا تەيىن ئەتتىم دېمەكچىمۇ ھەرقاچان. ئوردا سالنامىلىرىنى، سەلتەنەت يوسۇنلىرىنى ئۆزلە مەندىن پىششىق ئۇقىدىلا. سەلتەنەتىمىزدە ئۇلۇسبېگىلىك ئەزەلدىن يېگانە مەرتىۋىدۇر. ئۇنىڭ ھېچقاچان ئورۇنباسارى بولغان ئەمەس، ئاتامنى ئىككى دىۋانغا ئەمىر قىلىپ ھېلىمۇ ھىممەتنى چەكتىن ئاشۇرۇۋەتكەن ئىدىلە. ئەمدى بۇ قىلغانلىرى راستىتىنلا سەلتەنەت يوسۇنلىرىغا مۇخالىپ بولۇپ قاپتۇ، ئاۋام ئارىسىدا قانداق گەپلەرنىڭ بولغىنىنى بىلگىلىرى بارمۇ ئانھەزرىتىم؟

سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئامراق خانىشىنىڭ چىرايلىق كۆز-

لىرىگە قاراپ تۇرۇپ «ئاڭلىغۇم بار» دېگەن مەنىدە بېشىنى لىڭ-
شىتتى. ئۇنىڭغا خانىشنىڭ سۆزلىرى تەسىر قىلىشقا باشلىغانىدى.
— ئەمىسە ئاڭلىغانلىرىمنى ئۇدۇللا دەۋېرەي، — دېدى خا-
نىش ئايمېھرى خېنىم بىرنەچچە دەقىقە تۇرۇۋالغاندىن كېيىن، —
كىشىلەر تۆمۈر بەگنىڭ كۆزى ئەمدى تاجۇ تەختكە چۈشتى. لې-
كىن ئۇنى تۆمۈر بەگكە تارتتۇقلىش ھاجەت ئەمەس، خان ئالىيلى-
رى ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن ئۆتۈنۈپ بېرىدۇ. ئاگال تۆمۈر بەگنى
سەلتەنەتكە ئورۇنباسار سۇلتان قىلىدۇ، كېيىن تاجۇ تەخت تەبى-
ئىي ھالدا تۆمۈر بەگنىڭ ئىلكىگە ئۆتىدۇ، دېيىشىۋاتىدۇ. بەلكىم
بۇنى كۆرەلمەسلەرنىڭ تاپقان پىتنىسى دېيىشلىرى مۇمكىن، ئە-
مەلىيەتتە بۇ گەپنىڭمۇ ئاساسى بار، ئاتام ئوردىدىكى قايسىبىر
مەنسەپ ـ مەرتىۋىگە ئاگال ئورۇنباسار بولۇپ ئېرىشمىگەن دەي-
دىلا؟ يەنە تېخى تۆمۈر بەگنىڭ ھاجەت قىلغۇسى بولسا خان ئالىي-
لىرى ئىشتان بېغىنى يېشىپ قويۇشتىن يانمايدۇ، دېيىشىۋاتىدۇ.
شول تاپتا بۇ گەپلەرنى ھەرەمدە تۇرۇپ قانداق ئاڭلىدىلا دېيىشلى-
رى مۇمكىن. شۇنداق، مەزلۇملىرى ھەرەمدىن چىقىپ باقمىدىم،
ئەمما ھەرەمدىن ئايغاقچى چىقارتتىم. ئاتامنىمۇ، جانابى قىبلىگا-
ھىمنىمۇ دەپ شۇنداق قىلدىم. بۇ ھەقىقەتەن خەتەرلىك ئەھۋال-
دۇر. ئوردىدىكى ئەمىرلەر نېمە ئويدا، نېمە كويدا، بىلگۈچى
ئاللاھ. ئەمدى يېتەر، ھەممە ئىشتا ئاتامنىڭ ئاغزىغا قاراۋەرمىسى-
لە. سەلتەنەت ئىشلىرىدا مۇستەقىل ھۆكۈم چىقارسىلا، يادىلى-
رىدا بولسۇن، ئاغىلىرى يۇنۇسخان يىراق ھىراتتا بولغىنى بىلەن
ئىككى كۆزى ئەلەددامام تاجۇ تەختلىرىگە تىكىلىكلىك، ئۇ بۇ نى-
يىتىدىن ھەرگىز يانمايدۇ. شۇڭا باشقا ئەمىرلەرنىڭ تەكلىپ ـ
تەۋسىيىلىرىگىمۇ قۇلاق سالسىلا. مۆرتى كەلسە ئىززىتىنى قى-
لىپ كۆڭلىنى مايىل قىلسىلا. جاھاندىكى ھەرقانداق كاتتا ئىش-
غالىيەت كۆڭۈل ئىشغالىيىتىگە يەتمەيدۇ، ئاشۇ ئەمىرلەر ئۆزلەنى
تاجۇ تەختلىرى بىلەن بېشىغا ئېلىپ كۆتۈرگەنىكەن، ھەم يەرگى-
مۇ ئۇرالايدۇ. تەختتە مۇستەھكەم ئولتۇرۇش نىيەتلىرى بولسا ئا-

تامىنىڭ ھوقۇق ـ ئىمتىيازىغا چەك قويسىلا. ناۋادا ئۇنداق قىلـ-مايدىكەنلا، ماڭا بۇ ھەرەملىرى ھارام بولىدۇ.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان ھېچنېمە دېمىدى. ئەمما خانىشنىڭ سەممىيلىك بىلەن بەرگەن ئاگاھلاندۇرۇشىدىن ئۆزىگە قاراپ كېلىۋاتقان بىر يوشۇرۇن خەۋپنىڭ كۆلەڭگىسىنى غىل ـ پال كۆرگەندەك بولدى. ئاللاھ تائالانىڭ ئۆزىگە مۇشۇنداق بىر سۆيۈمـ-لۈك مەھبۇبىنى بەرگەنلىكىدىن قاتتىق سۆيۈندى، ھاياجىنىنى باسالماي ئۇنى يېنىش ـ يېنىشلاپ سۆيدى.

شۇ كۈندىن باشلاپ سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئۆتكەن ـ كەچـ-كەن ئىشلارنى بىر قۇر ئەسلەپ چىقتى. خانىشنىڭ ئاگاھلاندۇ-رۇشلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇپ، بىر قىسىم ئىشلارنىڭ تېگىگە ئاز ـ تولا يەتكەندەك بولدى. يالغۇز قېيىنئاتىسى تۆمۈربۇقا بەگـ-نىڭلا ئاغزىغا قاراپ، دېگەن گەپلىرىگە ئىشىنىپ، يوللىغان مەلۇ-ماتلىرىغا قۇلاق سېلىپ ئولتۇرسا بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلغان ئىسان بۇغاخان خېلىلا چۆچۈدى، ئەندىشىگە چۈشتى. شۇنىڭ بىـ-لەن تۆمۈربۇقا بەگنىڭ ھېلىقىدەك ۋەسۋەسىگە سالىدىغان سۆز-لىرى ئۇنىڭغا ئانچە تەسىرىنى كۆرسىتەلمىدى.

ــ بىر مەزگىل كۆزىتىپ باقايلى، ــ دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان تۆمۈربۇقا بەگنىڭ تەكلىپىنى سىلىقلا رەت قىلىپ، ــ ھېلىمۇ خېلى كۆپ ئەمىرلەرنى مەنسەپتىن قالدۇردۇق، بابائى بۇزرۇك ئاشۇ سەۋەبتىن بىزدىن يامانلاپ قالدى. بۇزرۇكۋار مومام مەندىن تېخىچىلا خاپا، سالامىمنى ئىلىك ئالماس بولدى. بۇندىن كېيىن مەنسەپ دىۋانىنىڭ ئىشىغا بىر مەزگىل قول تىقمىسۇنلار. ئىمكان بار ئوردىدىكى ئەمىرلەرنىڭ ھەممىسى بىلەن ئەپ ئۆتسىلە، ئۇلار بىزنىڭ مېھرىبانلىق كۆرسىتىشىمىزگە موھتاج. ئوردىدا تەپرىقىچىلىك پەيدا بولۇشىنى ئۆزلەمۇ خالىمايدىلا ھەرقاچان.

تۆمۈربۇقا بەگ لام ـ جىم دېيەلمىدى. نېمە دېسە رايىغا با-قىدىغان، ماقۇل دەپ تۇرىدىغان خاننىڭ بىردىنلا قېتىۋېلىشى،

يەنە كېلىپ سۆزلىرىدىكى تەنبىھ ـ تەئەددىلەر ئۇنى گۇمانغا سېلىپ قويغانىدى. ئەمما ئۇنىڭ سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ بۇ سۆزلىرىنىڭ تېگىگە يەتكۈچىلىكى يوق ئىدى. نىيىتىدىن يانماي خاننى يەنە بىر قېتىمدا ئەيۋەشكە كەلتۈرۈشنى، كېچىكىنگە كىرگۈزۈشنى خام خىيال قىلاتتى. شۇ دەقىقىدە ئۇ مىركەرىمبەردى بەگكە باشتىلا قول سالمىغىنىغا پۇشايمان قىلىۋاتاتتى، يۈرىكىنى بىر قۇرت توختىماي غاجىلايتتى. ئەس ـ يادى ئاستانە مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنىدا قالغانىدى. ھېچ ئىلاج قىلالمىغان تۆمۈر بەگ ئاخىر سۇلتان ئىسان بۇغاخاننى بىر مەزگىل ئوردىدىن چەتلەشتۈرۈپ، ئۇنىڭ يوقلۇقىدىن پايدىلىنىپ مىركەرىمبەردى بەگنىڭ ئەدىپىنى بېرىشنى كۆڭلىگە پۈكتى.

«شۇنداق قىلاي، خان ئالىيلىرىنى بىرەر ئايلىق شىكارغا قىزىقتۇرۇپ ئوردىدىن يىراقلاشتۇراي. ئاندىن كېيىن مىركەرىمبەردى بەگنىڭ ئەدىپىنى بېرەي. ئەلۋەتتە، خان ئالىيلىرىنى ئىشەندۈرۈش ئۈچۈن ئىشەنچلىك سەۋەب تېپىشىم كېرەك. خاننىڭ قايسى كۈندىكى قىلغان گەپلىرى مۇنداقلا ئاغزىدىن چىققان ئەمەس. ھەئە، چوقۇم بىر ئىشنى سېزىپ قالدى ياكى گۇمانلاندى. بەلكىم مىركەرىمبەردى بەگ قاتارلىق بىر قىسىم كۆرەلمەسلەر خان ئالىيلىرىغا ئۈستۈمدىن دادلاپ بەرگەن بولۇشى مۇمكىن. خان ئالىيلىرىغا بولغان يېقىنچىلىقىمغا زىيادە ئىشىنىپ ئۇلارغا سەل قاراپتىمەن. مىركەرىمبەردى بەگنىڭ ئىشىنى بىر تەرەپ قىلىشقا ھەم بۇ ئىشنى خان ئالىيلىرىغا چۈشەندۈرۈشكە ۋاقتى كەلگەندە سەۋەب تېپىلىپمۇ قالار. ساڭا نېمە ئۈچۈن خۇشامەت قىلىدىغانلىقىمنى بىلەمسەن، مىركەرىمبەردى بەگ؟ چۈنكى، ئىلكىڭدە بىر تۈمەن لەشكەر بار. شۇڭا سەنمۇ ئالدىمدا گىدىيىسەن، مېنى ئانچە پىسەنتىڭگە ئالمايسەن. سېنى ئاشۇ لەشكەرلەردىن ئايرىۋېتەلىسەملا ئالدىمدا قۇربانلىق ئۈچۈن بوغۇزلىنىشنى كۈتۈپ ياتقان قويدەك تىپىرلاپ يېتىشتىن باشقا ئامالىڭ يوق...»

※ ※ ※

قارا قىشتا ئۇزۇلدۇرمەي داۋاملىشىۋاتقان مەشرەپ، بەزمە-
لەر سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا تېتىمايدىغان بولۇپ قالغاندى.
مىركەرىمبەردى بەگ بىلەن تۆمۇربۇقا بەگ ئۆز مۇددىئالىرىنى ئە-
مەلگە ئاشۇرۇش ئۇچۇن ئىسان بۇغاخاننى ئوچۇق ـ ئاشكارا شى-
كارغا ئۈندىمەي، پۇرسەت تاپسىلا ئىلگىرى قىلغان شىكارلىرىنىڭ
گېپىنى قىلىپ ئۇنى شىكارغا قىزىقتۇرماقچى، ئوۋ ھەۋىسىنى
قوزغىماقچى بولۇشاتتى. ئۇلارنىڭ بۇ ئۇرۇنۇشلىرى تېزلا ئۈنۈمى-
نى كۆرسەتتى. ئۈنىڭسىزمۇ جانبازلىق، لەشكىرىي ماھارەتكە قاي-
تىدىن ھەۋەس قىلغان ئىسان بۇغاخانغا مەشقاۋۇللارمۇ ئوۋ ـ
ئوۋلاش ئارقىلىق لەشكىرىي ماھارەت مەشىقى قىلىش تەكلىپىنى
بەرگەنىدى. ئادەتتىمۇ لەشكەرلەر ئوۋچىلىق ئۇسۇلى بىلەن مە-
شىقلەندۇرۇلەتتى.

قار توختاپ ھاۋا ئېچىلغان بىر كۈنى سۇلتان ئىسان بۇغا-
خان مەشقاۋۇللىرى ۋە شىكار ئەمىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا بەش يۈز
خاس نۆكىرى بىلەن بەش يۈز لەشكەرنى ئەگەشتۈرۈپ شىكارغا
چىقىپ كەتتى. خاننىڭ مۇشۇ چىقىپ كەتكەنچە ئاز دېگەندىمۇ
ئىككى ـ ئۈچ ھەپتىسىز ئاستانىگە قايتىپ كېلەلمەيدىغانلىقىنى
مۆلچەرلىگەن تۆمۇربۇقا بەگ بىلەن مىركەرىمبەردى بەگ ئۆز مۇد-
دىئالىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۇچۇن بىر ـ بىرىدىن يوشۇرۇنچە
جىددىي تەييارلىق كۆرۈشتى. شۇ كۈنلەردە ئۇلۇسبېگىلىك ھەم
ئىككى دىۋاننىڭ ئەمىرلىك مەرتىۋىسىگە قاتتىق ئىشەنگەن تۆ-
مۇربۇقا بەگ مىركەرىمبەردى بەگدىن ئازراقمۇ خەۋپسىرىمەيتتى.
ئۇ سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ نامىنى پەش قىلىپ مىركەرىمبەر-
دى بەگنى ئاستانە مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنىنىڭ ئەمىرلىكىدىن
قالدۇرۇش، ئورنىغا خېلىدىن بېرى لەشكىرىي دىۋاندا ئۆزىگە
ساداقەت كۆرسىتىپ كەلگەن ئورۇنباسار ئەمىر لەشكەرنى ئاستانە

مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇننىڭ ئەمىرلىككە تەيىنلەش، ناۋادا مىر ـ
كەرىمبەردى بەگ نارازى بولۇپ قارشى چىقسا، ئۇلۇسبېگىلىك
مەرتىۋىسىگە تايىنىپ تۇتۇپ زىندانغا تاشلاش ۋە سۇلتان ئىسان
بۇغاخان شىكاردىن قايتىپ كېلىپ بولغۇچە كۆزدىن يوقىتىشنى
كۆڭلىگە پۈكۈپ قويغانىدى. شۇنىڭغا مۇناسىپ مىركەرىمبەردى
بەگنىڭ پىلانلىرىمۇ خېلىلا ئوي ئىدى. ھەئە، شۇ كۈنلەردە پۈر ـ
سەت كەلگەندەك ھېس قىلىشقان ئىككى رەقىب بىر ـ بىرىدىن
يوشۇرۇنچە قىلىچ بىلىشىۋاتاتتى.

※ ※ ※

سۇلتان ئىسان بۇغاخاننى شىكارغا ئۇزىتىپ قويغاندىن كې ـ
يىن ھەر كۈنى ئەتىگىنى شاھنىشىندا ئەمىرلەرنىڭ سالامىنى
خانغا ۋاكالىتەن ئۇچۇق چىراي، خۇش مۇئامىلە بىلەن قوبۇل قى ـ
لىپ، ئوشۇق ـ ئارتۇق پەرمان جاكارلىماي يۈرگەن تۆمۈربۇقا
بەگنىڭ بۈگۈن ئەتىگەن بىردىنلا تۇتۇلۇپ كەتكىنىنى كۆرۈپ
سالامغا كەلگەن ئەمىرلەر بىردىنلا تەشۋىشكە چۈشتى. تۆمۈربۇقا
بەگنىڭ كېچىدىن چۈشى بۇزۇلۇپ قالغاندەك ئەلپازى يامان ئى ـ
دى. ئوردىدا سۇلتان ئىسان بۇغاخان بولمىغانلىقى ئۈچۈن ئەمىر ـ
لەر سالامغا ئانچە ئەتىگەن كەلمەيدىغان بولۇپ قالغانىدى. شاھنى ـ
شىنغا خېلىلا كېچىكىپ كىرگەن تۆمۈربۇقا بەگ شۇنداقلا نەزەر
تاشلاپ بىرقانچە ئەمىرنىڭ تېخىچىلا سالامغا كەلمىگەنلىكىنى
ھېس قىلدى. بىراق بۇ ئەمىرلەر تۆمۈربۇقا بەگنىڭ يېقىنلىرى
ئىدى. تۆمۈربۇقا بەگ بىرەر باھانە ـ سەۋەب ئىزدەپ ئەدىپىنى
بېرىش ئارقىلىق مىركەرىمبەردى بەگنىڭ چىشىغا تەگمەكچى
بولغان ئەمىرلەرنىڭ ھەممىسى شاھنىشىنغا كېلىپ بولغانىدى،
مىركەرىمبەردى بەگ بولسا سەپنىڭ ئالدىدا ئۆرە تۇراتتى.

تۆمۈربۇقا بەگ ئەمىرلەرنىڭ سالامىنى سوغۇقلا ئىلىك ئال ـ
دى. ئۇلۇسبېگىلىك كۇرسىغا ئۆزىنى تاشلاپ كۆزىنى يېرىم يۇم ـ

غىنچە خىيالغا ئەسىر بولدى.
«مىركەرىمبەردى بەگ ھەقىقەتەن ھىيلىگەر ئادەم ئىكەن، ھەپتىدىن بىرى سالامغا بىر قېتىممۇ كېچىكىپ قالمىدى. ئۇنىڭ يېقىنلىرىمۇ ھەم شۇنداق، ياكى ئۇلار پەيلىمنى بىلىپ قالدىمىكىن؟ مۇمكىن ئەمەس، ھەپتىدىن بېرى پەقەت شۇلارغىلا ياخشى مۇئامىلە قىلىۋاتىمەن، سالامغا كېچىكىپ كەلگەنلەرگىمۇ ئاق - كۆك دەپ باقمىدىم. بىراق ئۇلار ئازراقمۇ بىخۇدلاشمىدى دېسە، ياكى ئۇلۇسبېگىلىك مەرتىۋەمنى ئېتىراپ قىلغانمىدۇ - يە؟ توغرا، ئۇلار مەندىن قورقىدۇ. خان ئالىيلىرىنىڭ ئوردىدا يوقلۇقىدىن پايدىلىنىپ ئەدىپىنى بېرىشىمدىن ئەنسىرەيدۇ، ئەمدى ۋاقتىنى بۇنداق ئۆتكۈزۈۋەتمەي، ناۋادا خان ئالىيلىرى ئۇۋدىن رايى يېنىپ قالسا مۇددەتتىن بۇرۇن ئوردىغا قايتىپ قېلىشى مۇمكىن. ئول چاغدا مىركەرىمبەردى بەگنىڭ ئىلكىدىكى لەشكەرى ھوقۇقنى ئېلىۋېلىش مۇددىئايىم سۇغا چىلىشىدۇ. ئەمدى ئەپلىك سەۋەب ئىزدەپ سۈكۈت قىلىۋەرمەي، باھانە دېگەن ئىزدەسەم تېپىلىپ قالۇر...»

تۆمۈربۇقا بەگ خىيالىنى يىغىشتۇرۇپ ئوردا ئىشىكئاغىسىدىغا قارىدى.

ــ سالامغا كەلمىگەنلەر بارمۇ؟

ــ ئۇلۇسبېگى ھەزرەتلىرىگە مەلۇم بولغاي، جازا دىۋانىنىڭ ئورۇنباسارى شەمسىدىن مىرزا كەلمىدى.

ــ سەۋەب؟

ئوردا ئىشىكئاغىسى ئالدىراش جاۋاب بەردى:

ــ سەۋەبىنى بىلمىدۇق ھەزرىتىم.

تۆمۈربۇقا بەگ دەماللىققا نېمە دېيىشىنى بىلەلمەي قالدى. ئۇ شەمسىدىن مىرزىنى بۇندىن يېرىم يىل ئىلگىرى جازا دىۋانىنىڭ ئورۇنباسارلىقىغا ئۆزى ئۆستۈرگەنىدى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، شەمسىدىن مىرزا ئۇنىڭ يېقىنى ھېسابلىناتتى.

جازا دىۋانىنىڭ ئەمىرى ھەقبەردى مىرزا ئالدىغا بىر قەدەم

چىقىپ جاۋاب بەردى:

ــ شەمسىددىن مىرزا ئېغىر تۇمۇداپ قاپتۇ، ئەھۋالىدىن بىزنى خەۋەردار قىلغانىدى.

تۆمۈر بەگنىڭ كاللىسىغا پاللىدە بىر ئەقىل كەلدى.

«باھانە تېپىلدى، ‹ئىش ئوڭغا كەلسە، تامبال سوڭغا كەپتۇ› دېگىنى مۇشۇ ئوخشايدۇ. مۇنۇ ھەقبەردى مىرزا بىلەن مىركەرىمبەردى بەگلەر بىر تامبالنى تەڭ كىيىدىغانلاردىن. مۇشۇ ئىشنى باھانە قىلىپ ھەقبەردى مىرزىنىڭ ئەدىپىنى بەرسەم، مىركەرىمبەردى بەگنىڭ يۈرىكى مۇجۇلىدۇ. ناۋادا ئارىغا چۇشۇپ سالا قىلسا، ئۇنىمۇ ئۇچۇقداپ، خاننىڭ يوقلۇقىدىن پايدىلىنىپ بىرلىشىپ ئۇلۇسبېگىگە قارشى چىقتى دېگەن گۇناھنى يۈكلەپ، ئاستانە مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنىنىڭ ئەمىرلىك مەنسىپىنى ئېلىپ تاشلاي...»

تۆمۈربۇقا بەگ كۆزلىرىنى چەكچەيتكىنىچە قوپال تەگدى:

ــ سورىمىغان بولساق زۇۋانىغا كەلمەمتىلە ئەمىر؟

ھەقبەردى مىرزا تاتىرىپ كەتتى، شۇنداقتىمۇ ئېغىر - بېسىقلىق بىلەن جاۋاب بەردى:

ــ ھەزرەتلىرىگە مەلۇم قىلاي دەپ تۇرغان.

ــ مەلۇم قىلغانلىرى مۇشۇمۇ؟ قول ئاستىدىكىلەرنى باشقۇرالامدىلا ئۆزى؟ خىزمەتنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىسىلا گەپنى ئوچۇق قىلسۇنلار.

ھەقبەردى مىرزا گەپ قىلىشقا ئاغزىنى ئۆمەللەپ يەنە توختىۋالدى.

ــ ئوردىدا خان ئائىلىرى بولمىغىنى بىلەن بىز بار، ــ دېدى تۆمۈربۇقا بەگ قولىنى شىلتىپ، ــ بىر قىسىم ئەمىرلەر خان ئائىلىرىنى تېخىچىلا گۆدەك چاغلاپ، باشباشتاقلىق قىلىپ سەلتەنەت ئىشلىرىدا سۇسلۇق قىلىۋاتىدۇ. مەرھۇم سۇلتان ئۇۋەيسخان ئائىلىرىغا كۆرسەتكەن تۆھپەڭلارنى پەش قىلىپ تولا ھەددىڭلاردىن ئاشماڭلار. ھازىر دېگەن خاقان ئىسان بۇغاخان ئا-

لىيلىرىنىڭ زامانى. خان ئالىيلىرى سىلەرنى ئاتا كۆرگەن ئەمىرلەر، دەپ كۆپ يول قويۇپ كەلدى. ھېلىمۇ ئالىيلىرىغا نەسىھەت قىلىپ كەلدىم، مەنسەپ ـ مەرتىۋەڭلەرگە رىئايە قىلىشنى ئۆتۈندۈم. سىلەر بولساڭلار يەنىلا ئۆزۈڭلار بىلگەن سەنەمگە دەسسەپ يۈرۈيسىلەر.

تۆمۈربۇقا بەگ گېپىنى توختىتىپ ئەمىرلەرگە يەۋېتىدىغاندەك ئەلپازدا چەكچەيدى. شۇ دەقىقىدە ئۇ ئەمىرلەرنىڭ ئۆزىگە مىننەتدارلىق بىلدۈرۈشىنى، يېلىنىشىنى تەمە قىلىۋاتاتتى، لېكىن ھېچكىمدىن سادا چىقمىدى. مۇشۇنداق پەيتتە ئۆزىگە ھەمەدەم بولمىغان، مۇددىئاسىغا ماسلاشمىغان يېقىنلىرىنىڭ دۆتلۈكىدىن قاتتىق ئەپسۇسلاندى.

ھەقبەردى مىرزىنى ئۇچۇقداپ مىركەرىمبەردى بەگنى تارتىپ چىقىرىش مۇددىئاسىغا يېتەلمىگەن تۆمۈربۇقا بەگ بىۋاسىتە مىركەرىمبەردى بەگكە ھۇجۇم قىلىش قارارىغا كەلدى.

— سەركەردە ـ لەشكەرلەرنىڭ تەمىناتىنى كۆپەيتىش ھەققىدە خان ئالىيلىرىغا مەلۇمات يوللىغان بولساقمۇ، خەزىنە يىلدىن ـ يىلغا قۇرۇقدىلىنىپ قېلىۋاتقان بولغاچقا ئالىيلىرى سۈكۈت قىلىشقا مەجبۇر بولۇۋاتىدۇ، — دېدى ئۇ ئەسلىي مۇددىئاسىغا يېقىنلىشىشقا تىرىشىپ، — جانابى ئالەمپاناھىمىز شىكارغا چىقىشتىن ئاگال تەسەررۇپىمىزدىكى بارلىق خان لەشكەرلىرىنىڭ تەمىناتىنى قاتتىق باشقۇرۇش، تەمىناتلارغا لەشكىرىي دىۋان مەسئۇل بولۇش ھەققىدە ئالاھىدە پەرمان چۈشۈردى. شول بائىستىن بۈگۈندىن ئېتىبارەن ئوردا مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنى بىلەن ئاستانە مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنى بىۋاسىتە لەشكىرىي دىۋانغا پەرمانبەردارلىق قىلىدۇ. ماڭلايسۆيەدىكى چېگرىنى مۇھاپىزەت قىلىغۇچى بىر تۈمەن خان لەشكىرىنىڭ تەۋەلىك ئىشىنى خان ئالىيلىرى شىكاردىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئايرىم بىر تەرەپ قىلىمىز. ئاستانە مۇھاپىزەت قوشۇنىنىڭ ئەمىرلىكىنى ھازىردىن باشلاپ لەشكىرىي دىۋاننىڭ ئورۇنباسارى ئابدۇللا بارلاس ئۈستىگە ئالىدۇ. ئاستانە ھاكىمى مىركەرىمبەردى بەگ جانابلىرى ئەمدى

لەشكىرىي ئىشلارغا ئارىلاشمىغاي. ئوردا مۇھاپىزەت قوشۇنىنى جوڭقۇرۇۋاتقان ئەرك بېگى① ئابدۇخالىق مىرزا...

مىركەرىمبەردى بەگ ئالدىغا بىر قەدەم چىقىپ تۆمۈربۇقا بەگنىڭ دەبدەبىلىك پەرمانىنى بۆلۈۋەتتى:

ــ ئورۇنباسار ئۇلۇسبېگى ھەزرەتلىرىدىن سوراپ باقسام، بۇ خوسۇستا خان ئالىيلىرىنىڭ يارلىقى بارمىكىن؟

مىركەرىمبەردى بەگنىڭ قەستەن «ئورۇنباسار ئۇلۇسبېگى» دەپ ئاتىشى تۆمۈربۇقا بەگنىڭ زىتىغا تەگكەن بولسا، گېپىنى ئەدەپسىزلىك بىلەن بۆلۈۋېتىپ خان يارلىقى سورۇشتۇرۇشى غۇژژىدە ئاچچىقىنى كەلتۈرگەنىدى. غەزەپتىنمۇ ياكى باشقا سەۋەبتىنمۇ ئەيتاۋۇر ئۇ بىرئاز تەمتىرىدى.

ــ ئاغزاكى يارلىقى بار، ــ دېدى تۆمۈربۇقا بەگ بىرنەچچە دەقىقە ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن ئۆزىنى تەمكىن تۇتۇشقا تىرىشىپ، ــ ھاكىمبەگ جانابلىرى قىلچىلىك شۈبھىلەنمىگەيلا!

ــ لەشكىرىي تەمىناتنى ئەلۋەتتە قاتتىق باشقۇرۇش كېرەك، ــ دېدى مىركەرىمبەردى بەگ تۆمۈربۇقا بەگنى مەنسىتمىگەن تەلەپپۇزدا سۆزلەپ، ــ بىراق لەشكىرىي دىۋان شۇ چاغقىچە لەشكەرلەرنىڭ تەمىناتىنى ۋاقتى - قەرەلىدە تارقاتمايۋاتقانلىقىدىن، تارقاتسىمۇ قىسىۋالغانلىقىدىن خەۋىرىمىز بار. ئەمما ئاستانە مۇھاپىزەت قوشۇنىنىڭ تەمىناتىنى قىسىۋالغىنىمىز، چۆنتىكىمىزگە سېلىۋالغىنىمىز يوق. پەمىمچە، خان ئالىيلىرىنىڭ لەشكىرىي تەمىناتنى قاتتىق باشقۇرۇش ھەققىدىكى پەرمانى بىزنىڭ ئىلكىمىزدىكى ئاستانە مۇھاپىزەتچى قوشۇنغا قارىتىلمىغان بولسا كېرەك. سەۋەبىنى ئۆزلىرىنىڭ تەسەررۇپلىرىدىكى لەشكەرىي دىۋاندىن ئىزدىگەيلا. يەنە شۇنىمۇ ئېيتىپ قوياي، خان ئالىيلىرى بىرنەچچە ئايلىق ئورۇشقا ئەمەس، بىرنەچچە ھەپتىلىك شىكارغا ماڭدى. بۇنداق شارائىتتا ئالدىراپ - تېنەپ ئاغزاكى يارلىق چۈشۈرۈشىنىڭ قىلچىلىك ئورنى يوقتۇر.

① ئەرك بېگى ــ «ئوردا بېگى، ئوردا ياساۋۇل ئەمىرى» دېگەن مەنىدە. ئوردىنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان ياساۋۇللار ئەرك بېگىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدۇ.

— ئۆزلە... ئۆزلە نېمە دېمەكچى؟ — تۆمۈربۇقا بەگنىڭ چىرايى غەزەپتىن قارىدى، — جانابى قىبلىگاھىمىزنىڭ يارلىقىغا سەركەشلىك قىلماقچىمۇ ـ ھە؟

مىركەرىمبەردى بەگ تەمكىنلىك بىلەن جاۋاب بەردى:

— يوقسۇ، ئاشۇ ئاغزاكى يارلىقتىن گۇمانلىنىۋاتىمەن، ھەزرەتلىرى خان ئالىيلىرىنىڭ نامىنى پەش قىلىپ يالغان پەرمان جاكارلاۋاتامدىكىن دەۋاتىمەن!

— ھەددىلىرىدىن ئاشمىسۇنلا. سەلتەنەتكە ئاسىيلىق قىلماقچىمۇ ئۆزلە!

— ئاسىيلىق ئۆزلەدىن ئايلانسۇن، سەلتەنەتكە بولغان سادىقىتىمگە ئىمانىم بىلەن كېپىلمەن، — مىركەرىمبەردى بەگ مەغرۇرلۇق بىلەن قوشۇپ قويدى، — خان ئالىيلىرىنىڭ پەرمانىنى كۆرمىگىچە ئاستانە مۇھاپىزەتچى قوشۇنىنى لەشكىرىي دىۋانغا ھەرگىز ئۆتكۈزۈپ بەرمەيمەن.

ئەمىرلەرنىڭ ئالدىدا ئابرۇيى تۆكۈلگەندەك تۇيغۇغا كېلىپ، غەزىپىنى باسالمىغان تۆمۈربۇقا بەگ بىردىنلا تىل سالدى:

— كىم بىلەن سۆزلىشىۋاتقىنىڭنى بايقا ئەي زاتى پەس چۇپرەندە! بىلىپ قوي، ساڭا بۈيۈك سەلتەنەتنىڭ شەۋكەتلىك ئۇلۇسبېگى پەرمان بېرىۋاتىدۇ!

تۆمۈربۇقا بەگنىڭ غەزەپتىن بوغۇلۇپ قېلىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن مىركەرىمبەردى بەگ ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ قەستەن زىتىغا تېگىشكە باشلىدى!

— ئۇلۇسبېگى؟ قايسى ئۇلۇسبېگىنى دەيدىلا تەقسىر؟ — مىر كەرىمبەردى بەگ ئەتراپىغا ئالدىرىماي نەزەر تاشلىۋەتكەندىن كېيىن تۆمۈربۇقا بەگكە يۈزلەندى، — بول دەرگاھتا شەۋكەتلىك ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ ھەزرەتلىرىنى ئەجەب مەن كۆرمەيۋاتىمەنغۇ؟ ھە، ئۆزلەنى كۆزدە تۇتۇۋاتامدىلا، گەپنى ئۆزلە بايقاپراق قىلسىلا بولارمىكىن، ئېزىپ قاپتىلا، ئۆزلە دېگەن ئۇلۇسبېگى ئەمەس، ئۇلۇسبېگىنىڭ ئورۇنباسارى. ئۇلۇسبېگى بولۇشقا لاياقەتلىرى ھەرگىز توشمايدۇ. خان ئالىيلىرىغا قېيىنئاتا بولۇ-

ۋېلىپلا ئۆزگىلەرنىڭ زاتىنى سۈرۈشتۈرۈشتىن ئۈيالسىلا. بىلى-
شىمچە، ئۆزلە ئەينى ۋاقىتتا مەرھۇم شىرمۇھەممەدخان ئالىيلى-
رىنىڭ سەرۋاز مەرتىۋىسىدىكى ئادەتتىكى نۆكىرى ئىدىلە. شىر،
ئوغلان، باھادىر، پالۋان دېگەندەك كاتتا ئۇنۋانلار بىلەن تارتۇقلى-
نىشمۇ تا بۇ كەمگىچە ئۆزلەگە نېسىپ بولمىغانغۇ دەيمەن. مانا
بىزگە مەرھۇم سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرى باھادىرلىق ئۇنۋانى
بەرگەن.

تۆمۈربۇقا بەگ ئەمدى سوكۇت قىلىپ تۇرۇۋېرىشكە بەرداش-
لىق بېرەلمىدى. ئۇنىڭ نەزەرىدە مىركەرىمبەردى بەگنىڭ مۇشۇ
ئەدەپسىزلىكىلا ئۇنى دەرھال تۇتۇپ زىنىدانغا سېلىشقا، ھەتتا كال-
لىسىنى ئېلىشقا تولۇق باھانە بولالايتتى، سۇلتان ئىسان بۇغا-
خانمۇ بۇ باھانىنى ئاڭلىسا تۆمۈربۇقا بەگنى ئەيىبلەپ كەتمەيتتى.

«ئۆزۈڭگە ئۆزۈڭ قىلدىڭ بەتبەخت، ياۋاشلىق بىلەن ئاستانە
مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنىنىڭ ئەمىرلىكىنى تاپشۇرغان بولساڭ
بەلكىم ھاكىملىق مەنسىپىڭنى ساقلاپ قالالىغانمۇ بولاتتىڭ،
ئەمدى مۇمكىن ئەمەس. پەيمانىڭ بۈگۈن توشقان ئوخشايدۇ، مې-
نىڭ ئۇلۇسبېگى ياكى ئورۇنباسار ئىكەنلىكىمنى ھازىر بىلىپ
قالىسەن...»

مىركەرىمبەردى بەگنىڭ ۋۇجۇدىنىمۇ كۈچلۈك بىر ھاياجان
چۇلغىۋالغانىدى.

«ئېخ، ئادالەتلىك تەڭرىم. بۇ مۇناپىق تۆمۈر بەگنىڭ پاسىق
ئايىغىنى ئوردىغا ئىككىنچىلەپ دەسسىيەلمەيدىغان قىلىشىمغا
ئۆزۈڭ مەدەت بەرگەيسەن. خان ئالىيلىرى بۇ گۇناھىم ئۈچۈن ئۆ-
لۈمگە بۇيرۇسىمۇ مەيلى، نىيەت قىلغان ئىكەنمەن ئەمدى ھەرگىز
ئىككىلەنمەيمەن، قالغان ئىشلارنى سېنىڭ ئىلكىڭگە تاپشۇردۇم. ئە-
جىلىڭ توشتى تۆمۈر بەگ، ھەرقانچە كۆرەڭلىسەڭ بىكار. جانابى
كۆمەكداشلىرىم غەيرىتىڭلار سۇسلاپ قالمىغاي، ئوردىغا بۆرە
مىسالى بېكىنىۋالغان ئول يىرتقۇچنىڭ ئەدىپىنى بېرەيلى...»

— مىرغەزەپ!

تۆمۈربۇقا بەگ شاھىنشىنىڭ نەقىشلىك ئىشىكىگە قاراپ

غەزەپ بىلەن ۋارقىرىدى، بىراق ئىشىك تۈۋىدە شەپە يوق ئىدى. تۆمۈربۇقا بەگنىڭ ۋۇجۇدىغا بىردىنلا ۋەھىمە ئولاشتى، جېنىنىڭ بېرىچە يەنە بىر قېتىم توۋلىدى:

— مىرغەزەپ! قايسىڭلار بار!

شاھىنشىنىنىڭ نەقىشلىك ئىشىكى يەنە جىمجىت ئىدى. ئا ـ دەتتە ئىشىك تۈۋىدە كېچە ـ كۈندۈز پەرمان كۈتۈپ تۇرىدىغان جاللاتلارنى شۇ دەقىقىدە يەر يۇتقاندەك قىلاتتى. تۆمۈربۇقا بەگنىڭ يۈرىكى سىرقىرىدى، تەشۋىش، شۈبھە چىقىپ تۇرغان كۆزلىرىنى بىرنەچچە يىلدىن بېرى ئۆزى بىر قوللۇق يېتىشتۈرۈپ مەنسەپكە تەيىنلىگەن ئەمىر ـ سەركەردىلەرگە تىكتى:

— تۇتۇڭلار ئۆزىنى بىلمىگەن مۇنۇ مۇرتەدنى.

قاتتىق ئىشەنگەن ئەمىر ـ سەركەردىلەرنىڭ ئۆزىگە مۆلدۈر ـ لەپ قارىغىنىچە بۇتتەك قېتىپ تۇرغىنىنى كۆرۈپ تۆمۈربۇقا بەگنىڭ پۇت ـ قولىدا جان قالمىدى. ھەئە، مىركەرىمبەردى بەگ ـ نىڭ تەرەپدارلىرى ئاللىقاچان ئۇ ئەمىرلەرنى ئارىغا ئېلىۋالغان بولۇپ، ئۆتكۈر خەنجەرلىرىنىڭ مۇزدەك سوغۇق ئۇچىنى ئۇلارنىڭ بېقىنىغا تىرەپ ئۇلگۇرگەنىدى. شاھىنشىنغا ئۇلۇسبېگىدىن باش ـ قا ئەمىرلەرنىڭ تىغ ئېلىپ كىرىشى قاتتىق چەكلەنگەنلىكى ئۈ ـ چۈن مىركەرىمبەردى بەگنىڭ ھەمراھلىرى قويۇنلىرىغا خەنجەر تىقىۋېلىپ كىرگەن، ئوردا مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنىنىڭ ياساۋۇل ئەمىرى ئابدۇخالىق مىرزا شاھىنشىنىنىڭ يېنىدىكى جاللاتلارنى ئەتىگەندىلا قايتۇرۇۋەتكەنىدى. ئۆزىگە قاتتىق ئىشەنگەن تۆمۈر بەگنىڭ بۇ ئىشلاردىن خەۋىرى يوق ئىدى.

تۆمۈربۇقا بەگ ئۆزىنىڭ رەقىبلىرىنىڭ قورشاۋىدا قالغانلىـ قىنى، غالىبلارغا خاس قىياپەتتە مەغرۇر تۇرغان مىركەرىمبەردى بەگنىڭ شاھىنشىنغا تولۇق تەييارلىق بىلەن كىرگەنلىكىنى بىر ـ دىنلا ھېس قىلدى. ئوردا ياساۋۇل ئەمىرى ئابدۇخالىق مىرزىغا ئۈمىد بىلەن قارىدى:

ــ ئەرك بېگى.

تۆمۈربۇقا بەگنىڭ ئاۋازى بەكمۇ بوش چىقتى، شۇ تاپتا ئۇنىڭ بايامقى كۆرەڭلىكى قالمىغانىدى.

ــ لەببەي! ــ دېدى ئابدۇخالىق مىرزا.

ــ مىرغەزەپلەر قېنى؟

ــ ئۇلارغا بۈگۈن ئازادلىق بەرگەن[①]، ھەزرىتىم.

ــ ياساۋۇللارنى چاقىرسۇنلار.

ــ ياساۋۇللار نېمىگە ھاجەت بولۇپ قالدىكىن ھەزرىتىم؟

ئابدۇخالىق مىرزىنىڭ قۇمدەك سوئاللىرىدىن بىزار بولۇپ كەتكەن تۆمۈربۇقا بەگنىڭ شۇ دەقىقىدە غەزەپلەنگۈدەك ماجالى يوق ئىدى. ئۇ ھېچ ئىش بولمىغاندەك بەخىرامان تۇرغان مىركەرىمبەردى بەگنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ جاۋاب بەردى:

ــ مۇنۇ مۇرتەدنى تۇتۇپ ئەدەپلىمەك كېرەك!

ئابدۇخالىق مىرزا تۆمۈربۇقا بەگكە تەۋازۇ بىلەن ئېگىلىپ سالام بېرىۋەتكەندىن كېيىن جاۋاب بەردى:

ــ كەچۈرسىلە ھەزرىتىم، ئوردا ياساۋۇللىرى پەقەت جانابى خان ئالىيلىرىنىڭ پەرمانىغا ئىتائەت قىلىدۇ.

ئەڭ ئاخىرقى ئۈمىدى يوققا چىققان تۆمۈربۇقا بەگ لاسسىدە بوشىشىپ كەتتى. ئابدۇخالىق مىرزىنىڭ جاۋابى يوللۇق ئىدى، خىللانغان ئوردا مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنىغا پەقەت سۇلتان ئىسان بۇغاخانلا پەرمان چۈشۈرەلەيتتى. شۇڭا ئۇلارنى ئادەتتىكى لەشكەرلەردىن پەرقلەندۈرۈپ «ئوردا ياساۋۇللىرى» دەپ ئاتايتتى، تەمىناتىمۇ ئادەتتىكى لەشكەرلەردىن پەرقلىنەتتى. لەشكىرىي دىۋاننىڭ باشقۇرۇشىدىكى ئىككى تۈمەن لەشكەر تۇرىدىغان لەشكەرخانا ئوردىنىڭ سىرتىدا ئىدى، تۆمۈربۇقا بەگ جېنىنىڭ بارىچە ھەرقانچە تۇۋلىسىمۇ لەشكەرخانىغا ئاۋازى يەتمەيتتى. ئاغزىنىڭ شۇنچىكى يېلى بىلەن ئاشۇ ئىككى تۈمەن لەشكەرنى سەپراس

① ئازادلىق بەرگەن ــ ئارام ئېلىش بەرگەن.

قىلالايدىغان ئىمتىيازى بار تۆمۈربۇقا بەگ شۇ دەقىقىدە ئۆزىنى تولىمۇ ئاجىز ھېس قىلدى.

مىركەرىمبەردى بەگ قاقاھلاپ كۈلۈۋەتتى. ئۇنىڭ بۇ مەسخىرىلىك كۈلكىسى تۆمۈربۇقا بەگنىڭ يۈرىكىگە نەشتەردەك سانجىلىپ جان ـ جېنىدىن ئۆتۈپ كەتتى. ئۇ بىردىنلا يېنىغا ئېسىۋالغان، دەستىسىگە دۇر قويۇلغان قىلىچىنى قىنىدىن شارتتىدە چىقاردى ـ دە، مىركەرىمبەردى بەگكە دىۋەيلىدى.

ـــ نېمىگە كۈلىسەن، زۇۋانىڭنى ئۆچۈر ئەي توڭگۇز!

تۆمۈربۇقا بەگ پەقەت ئۆزىدىلا قورال بار دەپ ئويلىغانىدى. ھازىر ئۇنىڭ ئەس ـ يادى مىركەرىمبەردى بەگنىڭ كالىسىنى ئېلىشتا قالغانىدى. مىركەرىمبەردى بەگ چاقماق تېزلىكىدە قوينىدىن خەنجىرىنى چىقىرىپ بوينىغا نىشانلاپ چېپىلغان قىلىچنى توستى. قىلىچ بىلەن خەنجەرنىڭ تېگىشىدىن چىققان سادا شاھنىشىندا جاراڭلاپ ئەكس سادا قايتۇردى. مىركەرىمبەردى بەگنىڭ قولىدىكى خەنجەرنى كۆرۈپ تۆمۈربۇقا بەگنىڭ يۈرىكى جىغىلداپ پۇت ـ قولىدا جان قالمىدى. شۇنداق، گەرچە تۆمۈربۇقا بەگ سىپاھىلىقتىن كېلىپ چىققان بولسىمۇ، يېقىنقى يىللاردىن بېرى لەشكىرىي ماھارەت، جانبازلىقنى مەشىق قىلماي كۈنلىرىنى بەزمە ـ باراۋەت، ئەيش ـ ئىشرەت بىلەن ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن قىلىچ ئوينىتىشتا قولى گاللىشىپ قالغانىدى. چەبدەسلىك بىلەن قىلىچنى توسۇپ ئۈلگۈرگەن مىركەرىمبەردى بەگ كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە تۆمۈربۇقا بەگنىڭ يۈرىكىگە خەنجەر ئۇرۇۋەتتى. زەرب بىلەن ئۇرۇلغان خەنجەر سېپىغىچە پاتقانىدى. خەنجەر زەربىسىگە بەرداشلىق بېرەلمىگەن تۆمۈربۇقا بەگ ئېچىنىشلىق ئىڭرىۋەتتى، قولىدىكى قىلىچ يەرگە چۈشۈپ كەتتى. بىر چەتتە قاراپ تۇرغان ھەقبەردى مىرزا چاچراپ كېلىپ يەردىكى قىلىچنى ئالدى ـ دە، تىزلىنىپ قالغان تۆمۈربۇقا بەگنىڭ بوينىغا زەرب بىلەن قىلىچ چاپتى. ئۆزىنىڭ قىلىچىدا ئۈزۈلگەن تۆ-

مۇربۇقا بەگنىڭ بېشى يەرگە تورۇككىدە چۈشتى. بويۇن تومۇرلى-
رىدىن جىرقىراپ قان ئېتىلىپ چىقىشقا باشلىدى.
— يەنە قارشىلىشىدىغانلار بارمۇ؟ — غەزەپ بىلەن ۋارقى-
رىدى مىركەرىمبەردى بەگ.
— تۆمۇربۇقا بەگنىڭ خۇن دەۋاسىنى قىلىدىغانلار مەيدانغا
چىقىڭلار! — ۋارقىرىدى ھەقبەردى مىرزا.
بېقىنىغا خەنجەر تىرەلگەن ئەمىرلەرنىڭ چىرايى ئۆلۈم ۋە-
ھىمىسىدىن سارغىيىپ كەتكەن بولۇپ، ئەزايىنى قارا تەر باسقا-
نىدى. ئۇلار جالاقلاپ تىترىگىنىچە موككىدە تىزلاندى، لېكىن
لەۋلىرى گەپكە قولاشمىدى.
— تۆمۇر بەگ ھىيلە ـ نەيرەڭ ئىشلىتىپ خان ئالىيلىرىنى
ئالداپ، ئەمىرلەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا تەپرىقىچىلىك سېلىپ، خان
ئالىيلىرى بىلەن ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ، سۇيۇرگە مىر-
زىلار ئوتتۇرىسىدا نىزا پەيدا قىلدى. رىشۋەت ئېلىپ، ئەمەل ـ
مەنسەپ سېتىپ، خالىغانچە سېلىق سېلىپ ھارام دۇنيا جۇغلى-
دى. سېھرىي ئەپسۇنلىرى بىلەن خان ئالىيلىرىنىڭ كۆزىنى
باغلاپ، ئەمىرلەرنىڭ مەرتىۋىسىگە رىئايە قىلغۇزمىدى. ئۇشبۇ
سەۋەبتىن ئول رىياكارنى كۆزدىن يوقىتىشقا جۈرئەت قىلدۇق، —
دېدى مىركەرىمبەردى بەگ، — بۇ ئىش جانابى ئەمىرلەر بىلەن
مۇناسىۋەتسىز، ھەرقانداق ئاقىۋەتكە ئۆزۈم ئىگە!
— مەنمۇ ھەم شۇ! — دېدى ھەقبەردى مىرزا، — خان ئا-
لىيلىرى سورۇشتە قىلسا، گۇناھنى ئىككىمىزنىڭ گەدىنىگە ئار-
تىپ قويۇشسىلا بولىدۇ. بۇ ئىشنىڭ ۋابالىغا ھەربىرلىرىنى زىن-
ھار چېتىۋالمايمىز.
— خان ئالىيلىرى شىكاردىن قايتىپ كەلگىچە قازىكالان
سۇلايمان خوجا ھەزرەتلىرى بىلەن ئەرك بېگى ئابدۇخالىق
مىرزا جانابلىرى ئوردا ئىشلىرىغا مۇئەككەل بولغاي، قالدى ئە-
مىرلەر قىلچىلىك تەشۋىشلەنمەي، ئۆز ئىشلىرىغا مەشغۇل بول-

غاي، ـــ دېدى مىركەرىمبەردى بەگ، ـــ جانابى قىبلىگاھىمىز بۇ ئىشنىڭ تېگى ـ تەكتىگە يېتىپ بولغىچە ئۆزىمىزنى بىر مەزگىل پىنھانغا ئېلىشنى لايىق كۆردۇق. بىز ئاستانىدىن چىقىپ كەتكەندىن كېيىن ئاندىن خان ئائىلىلىرىغا خەۋەر بېرىشكەيلا. خان ئائىلىلىرى قايتىپ كەلگىچە ئاستانىدا قاتتىق تەرتىپ ئورنىتىلغاي!

ئەمىرلەر زىۋانسىز ئىدى. گەپ قىلىشقا تەمشەلگەن سۇلايمان خوجا بىلەن ئابدۇخالىق مىرزىنى مىركەرىمبەردى بەگ شەرەتلەپ ئېغىز ئاچۇرمىدى. شاھنىشىندىن سالماق قەدەم بىلەن چىقىپ كەتكەن ئىككى ئەمىرنى باشقىلار ئۇن ـ تىنسىز ئۇزىتىپ قويدى.

※ ※ ※

ئەتىسى مىركەرىمبەردى بەگ بىلەن ھەقبەردى مىرزا خوتۇن ـ بالا، مۇلازىم ـ مەھرەملىرى ۋە ئۈچ مىڭ نۆكىرىنى ئېلىپ تۇرپان شەھىرىدىن چىقىپ كەتتى.

تۆمۈربۇقا بەگنىڭ ئۆلۈم ۋەقەسىدىن خەۋەر تاپقان سۇلتان ئىسان بۇغاخان قاتتىق چۆچۈپ كەتتى، ھاياتىدىن خەۋپسىرەپ دەماللىققا ئاستانىگە قايتىشقا پېتىنالمىدى.

سۇلتان ئىسان بۇغاخاننى ئوردىغا قايتۇرۇپ كېلىشكە ئىلاج قىلالمىغان سۇلايمان خوجا بىلەن ئابدۇخالىق مىرزا شاھسانى سۇلتان خاتۇن بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، سەييىدئەلى ئالپنى قايتۇرۇپ كېلىش ئۈچۈن قەشقەرگە چاپارمەن ماڭغۇزدى. ئولتۇرسا ـ قوپسا تۆمۈربۇقا بەگ بىلەن ھەمتاۋاق بولۇشۇپ ئۆتكەن بىر قىسىم ئەمىرلەر جانلىرىدىن ئېھتىيات قىلىشىپ ئوردىدىن قېچىشقا باشلىدى. شۇنداق قىلىپ ئوردىدىكى ئەمىرلەرنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى تەرەپ ـ تەرەپكە چېچىلىپ كەتتى.

45

مىلادىيە 1447 ـ يىلى ئۇجمە پىششىقى، ئاقسۇ.

ئاقسۇ دەرياسىنىڭ بويىدىكى يايلاقتا يۇزلىگەن يىپەك چې-دىرلار تىكىلگەن بولۇپ، چېدىرلارنىڭ ئۈستىگە قادالغان بۇيۇك موغۇلىستان بايراقلىرى تۆمۈر چوققىسىدىن ئەسكەن غۇر ـ غۇر شامالدا لەرزان لەپىلدەيتتى. نەچچە ئونلىغان داشقازانلاردا قوي، كالا، تاي، بۇغا، جەرەن، غاز، توخۇ، قىرغاۋۇل، كەكلىك گۆشلىرى قاينايتتى. تۈرلۈك جان ـ جانىۋارلارنىڭ گۆشى پۇتۇن پېتى زىخ-قا تارتىلىپ كاۋاپ قىلىنىۋاتقان كاۋاپدانلار ئەتراپىغا مەززىلىك زىرە، قارىمۇچ پۇراقلىرىنى تارقىتاتتى. ئاشپەزلەر، ناۋايلار، سامسىپەزلەر ئۆز كارامەتلىرىنى كۆرسىتىپ تۈرلۈك نازۇنېمەت-لەرنى ئالدىراش تەييارلاۋاتاتتى. مۇلازىملار دەريا بويلاپ سېلىنغان داستىخانلارغا تەييار بولغان يېمەكلىكلەرنى توشۇۋاتاتتى. مۇغبە-چىلەر[①] مەي ـ شاراب كوزىلىرىنى، قەدەھ ـ جاملارنى راسلاش بىلەن ئاۋارە ئىدى. بىكاۋۇل ئەمىر نەچچە ئونلىغان بىكاۋۇللارنى ئەگەشتۈرۈپ ھېلى داستىخانغا تىزىلغان تاۋاق، تەخسە، چىنە ـ پىيالە، قوشۇق ـ بەكلەرنىڭ جاي ـ جايىغا قويۇلغان ـ قويۇل-مىغانلىقىنى، ئالتۇن، كۈمۈش، قاشتېشى بۇيۇملارنىڭ داستىخاد-نىڭ قايسى تەرىپىگە قويۇلۇشى كېرەكلىكىنى داستىخانچىلارغا تاپىلىسا، ھېلى ئوچاق، تونۇر، كاۋاپدان باشلىرىغا بېرىپ ئۇس-تىلارنى ئالدىرىتاتتى. ھەئە، بۇ موغۇلىستان ئېلىنىڭ ئاستانىسى تۇرپاندىن ئاقسۇغا كۆچۈرۈلگەندىن بۇيانقى ئۆتكۈزۈلگەن تۇنجى ئوردا زىياپىتى ئىدى. بۇنى زىياپەت دېگەندىن كۆرە، قۇرۇلتاي

① مۇغبەچىلەر ــ شاراب توشۇغۇچىلار.

دېگەن تۈزۈك ئىدى. چۈنكى، نورۇز بايرىمىدىن كېيىنلا تەييارلىق كۆرۈلگەن بۇ زىيapەتكە قومۇل، ئاراتۈرك، بارىكۆلدىن تارتىپ بېشبالىق، ئالمالىققىچە؛ كورلا، كۈنچى، يۇلتۇز يايلىقىدىن تارتىپ لوپ، چەرچەن، ئالتۇنتاغ ۋادىسىغىچە؛ كۇچار، باي، ئۇچتىن تارتىپ قەشقەر، ياركەنت، خوتەنگىچە؛ پامىر ئېتىكىدىن تارتىپ ئىسسىقكۆل، سايرام، يەتتە كەنت، تۈركىستان چېگرىسىغىچە بولغان ۋىلايەت، ئايماق، يۇرتلارنىڭ ئەمىرلىرى، بەگ ـ تۆرىلىرى، يۇرت ئاقساقاللىرى تولۇق تەكلىپ قىلىنغانىدى.

ئىككى يىل ئىچىدە چاچ ـ ساقاللىرى كۇمۇشتەك ئاقىرىپ كەتكەن سەييىدئەلى ئالپ دەريا لېۋىدىكى قىرى توغراقنىڭ تۈۋىدە يالغۇز ئولتۇرۇپ، لايقلاپ ئېقىۋاتقان دەريا سۈيىگە قارىغىنىچە چوڭقۇر خىيالغا كەتكەنىدى.

«... ئىنساننىڭ ئۆمرى ئاشۇ دەريا سۈيىگە ئوخشايدىكەن. دەريا سۈيى بىردە ئۇلغىيىپ، كەلكۈن ياساپ ھەيۋە كۆرسەتسە، ئۇلغايغان ئېقىنلىرى بىلەن قاغجىرىغان زېمىننى سۇغىرىپ، تەڭرىنىڭ مۆجىزىلىرى بولمىش بارچە مەۋجۇداتلارغا ھاياتلىق بېغىشلىسا، بىردە تارتىلىپ، ئۆز قىنىدا غايىب بولۇپ كېتىدىكەن، سۇر ـ ھەيۋىسىدىن نىشانە قالمايدىكەن. قاغجىرىغان مەۋجۇداتلارنى سۇغىرىش ئۇياقتا تۇرسۇن، قىرغاقلىرىدىكى گىياھلارنىڭمۇ تەشنالىقىنى قاندۇرالمايدىكەن. سەلتەنەت شەۋكىتىمۇ ھەم شۇنداق. بۈيۈك موغۇلىستان ئېلىنىڭ سەلتەنەتى قانچە قېتىم كۆچىيىپ، قانچە قېتىم ئاجىزلىدىكىن؟ بۇزرۇكۋار بابام ئۇلۇسبېگى خۇدايداد ھەزرەتلىرى جەننەتماكان تۇغلۇق تۆمۈرخان ئالىيلىرىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن خىزىر خوجاخان ئالىيلىرىغا ھەمدەم بولۇپ پايتەختنى بېشبالىقتىن تۇرپان شەھىرىگە كۆچۈرگەندە مەن تېخى تۇغۇلمىغان ئىكەنمەن. ئۇلار تۇرپان شەھىرىنى بۈيۈك سەلتەنەتنىڭ مەڭگۈلۈك تەختگاھى بولۇپ قالار دەپ ئويلىغان بولغىيدى. مانا، ئاستانىنى تۇرپاندىن ئاقسۇ شەھىرىگە

كۆچۈرۈپ كەلگىنىمىزگىمۇ بىر يىل بولاي دەپ قالدى. تۇرپان شەھىرى خىزىر خوجاخان، مۇھەممەدخان، شىرمۇھەممەدخان، ئۇۋەيسخان قاتارلىق باھادىر سۇلتانلارنىڭ شەۋكىتىگە گۇۋاھ بولدى؛ نۇرغۇن قىرغىنچىلىقلارنى، نۇرغۇن ئاسايىشلىقلارنى، مەمۇرچىلىق ۋە ئاچارچىلىقلارنى بېشىدىن كەچۈردى؛ جەننەتماكان سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرىنىڭ باشلامچىلىقىدا نەچچە يۈزلىگەن كارىزلار چېپىلىپ، چەت ـ چېتىگە كۆز يەتكۈسىز بىنەملەر ئېچىلىپ ئېكىنگە ئايلاندى. ئۇل ئادالەت ھامىيسى بولمىش سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرى ئالدىراپ رەھمەت دەرياسىنىڭ شەربىتىنى ئىچمىگەن بولسا، بەلكىم ئاستانىنى كۆچۈرۈپ يۈرمەس بولغىيدۇق. ھاياتىمنىڭ ئاخىرقى دەقىقىلىرىدە سۇلتان ئىسان بۇغاخان سەلتەنەتىنىڭ شەۋكىتىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرۈپ، ئاللاھنىڭ دەرگاھىغا خاتىرجەم كېتەرمەن دەپ ئارمان قىلىۋىدىم، قەشقەرنى مىرزا ئۇلۇغبەگ تەسەررۇپىدىن قايتۇرۇۋالغان ۋاقتىمدا تەڭرىنىڭ ئالدىدا نەپسان سۆزلىگەن بولغىيدىمىكىن ـ تاڭ، ئۇل شانۇ شەۋكەتتىن شەپە بولۇش ئۇياقتا تۇرسۇن، سەلتەنەت خاراب بولغىلى تاس ـ تاماس قالدى. ئەمىرلەر ئوردىنى تاشلاپ تەرەپ ـ تەرەپكە چېچىلىپ كەتتى. ھەرقايسى يۇرتلاردا تەپرىقىچىلىك باش كۆتۈردى. ھېلىمۇ ياراتقان ئىگەمنىڭ ئىنايىتى بار ئىكەن. بۇ خەتەرلىك ۋەزىيەتنى ئوڭشاپ، بارلىق ئەمىر ـ سەركەردىلەرنى سەلتەنەت تەختى ئاستىغا جەم قىلىشقا مۇۋەپپەق بولدۇم. سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرى بۇ ئاچچىق ئاقىۋەتتىن ساۋاق ئالارمىكىن؟ سەلتەنەتنى قۇدرەت تاپقۇزۇشقا ماجالى يېتەرمىكىن؟ ئوردىدا يەنە بىر تۆمۈر بەگنىڭ پەيدا بولۇشىنىڭ ئالدىنى ئالارمىكىن؟...»

دەريا بىر خىل رىتىمدا شارقىرايتتى، دولقۇنلار قىنىغا پاتماي قىرغاقلارغا ئۇرۇلاتتى، سەييىدئەلى ئالپنىڭ خىياللىرى ئاشۇ بەڭۋاش دەريا دولقۇنلىرىدەك تىنچسىز ئىدى.

※ ※ ※

ھەئە، سۇلايمان خوجا بىلەن ئابدۇخالىق مىرزا ئەۋەتكەن چا-
پارمەن قەشقەرگە كېلىپ ئوردىدا يۈز بەرگەن ۋەقەنى سەييىدئەلى
ئالپقا يېپىدىن ـ يىڭنىسىغىچە يەتكۈزدى. كۈتمىگەن يەردىن يۈز
بەرگەن بۇ ۋەقەدىن سەييىدئەلى ئالپ قاتتىق چۆچۈدى. شۇ كۈنىلا
قەشقەردىكى بىر تۈمەن خان لەشكىرىدىن بەش مىڭنى ئايرىپ،
قەشقەرنى سەركەردە ئالچىنبەگكە تاپشۇرۇپ تۇرپانغا قاراپ يولغا
چىقتى. قېيىنئانىسى سۇلتان خانۇن، تاغىسى مىرمۇھەممەدشاھ
ۋە سۇپۇرگە مىرزا، مىركەرىمبەردى بەگلەرنىڭ ئارقا ـ ئارقىدىن
يازغان مەكتۇپلىرىغا ئانچە ئېتىبار قىلىپ كەتمىگىنىگە، تۆمۈر-
بۇقا بەگكە زىيادە ئىشىنىپ كەتكىنىگە، سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا
سەلتەنەتنى ئۆگچە تاشلاپ بېرىپ كارى بولمىغىنىغا پۇشايمان
قىلدى. ئۇ تاغىسى مىرمۇھەممەدشاھنىڭ سۇلتان ئىسان بۇغاخان-
دىن رەنجىپ ئاتباشى قەلئەسىگە يامانلاپ كەتكىنىدىن خەۋەرسىز
قالغىنىغا ئەپسۇسلاندى.

سەييىدئەلى ئالپ سەركەردە ـ لەشكەرلەرنى يول بويى ئارام
ئالدۇرمىدى. كۈچاردا بىر قېتىم، كورلا كۆنچى ۋادىسىدا بىر قې-
تىم ئات يەڭگۈشلەتتى. سەركەردە ـ لەشكەرلەر ئاتمىش ياشتىن
ھالقىغان ئەمىرنىڭ ئۆزلىرى بىلەن تەڭ ئات ئۈستىدە مەزمۇت
ئولتۇرغىنىغا قاراپ ساغرا، بەللىرىنىڭ ئاغرىشىغا بەرداشلىق
بەردى. شۇ قېتىملىق جىددىي يۈرۈشتە لەشكەرلەرنىڭ يېرىمىنىڭ
كاسىلىرى قاپىرىپ كەتكەنىدى. سەييىدئەلى ئالپ تۇرپانغا تۆت
مىڭدەك لەشكەر بىلەن كېلەلىدى، قالغان مىڭغا يېقىن لەشكەر
ئاتتا ئولتۇرۇشقا ماجالى يەتمەي سەپتىن چۈشۈپ قالغانىدى.

سۇلايمان خوجا بىلەن ئابدۇخالىق مىرزا سەييىدئەلى ئالپنى
سىپىلنىڭ سىرتىغا چىقىپ كۈتۈۋالدى. ئۇنىڭ شەھەرگە كىرىپ
تۇنجى قىلغان ئىشى قېيىنئانىسىنى يوقلاش بولدى.

سۇلتان خاتۇننىڭ ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالغىنىغا بىر نەچچە ئاي بولغان بولۇپ، كېسەل ئازابىدا ئورۇقلاپ قۇچاقتا ئالغۇدەك بولۇپ قالغانىدى. ئۆز ۋاقتىدىكى تولىمۇ مەغرۇر، ئىرادىلىك، ئىچكى تۇيغۇلىرىنى ئالدىراپ ئاشكارىلىمايدىغان، گەپنى مېغىز ـ لىق قىلىدىغان، نەزەرى ئۇستۇن بۇ موماينىڭ تۇرقىغا قاراپ سەييىدئەلى ئالپىنىڭ يۈرىكى ئېچىشىپ كەتتى.

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، كەمىنە ئوغۇللىرى بۇزرۇكۋارىنى يوقلاپ كەلدى. قانداقراق تۇرۇۋاتىدىلا؟ — دېدى ئۇ سۇلتان خاتۇن ياتقان كاتسۇپىنىڭ يېنىدا ئولتۇرۇپ.

سۇلتان خاتۇننىڭ چىرايىدا سۇس كۈلكە جىلۋە قىلدى. ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن گۈنسىز كۆزلىرىدىن ياش سىرغىپ چىقتى، ئاغزىنى ھەرقانچە ئۆمەللەپمۇ گەپ قىلالمىدى.

— ئاغىچا ئايىم گەپ ـ سۆزدىن قالغىلى خېلى بولدى، — دەپ چۈشەنچە بەردى خىزمەتكار ئايال، — لېكىن ئەقلى ـ ھوشى جايىدا، قىلغان ھەرقانداق گەپنى زېھنىگە ئالالايدۇ.

سەييىدئەلى ئالپ خىزمەتكار ئايالغا يۈزلەندى:

— ئوردىدا يۈز بەرگەن ۋەقەدىن خەۋەر تاپقانمىدى؟

— دەسلىپىدە يوشۇرغان ئىدۇق، كېيىن كۆڭلى تۇيدىمىكىن ياكى خىزمەتكارلار ئېھتىياتسىزلىق قىلىپ يېنىدا جۆيلۈپ سال ـ دىمىكىن، بىزدىن سوراپ تۇرۇۋالدى. يەنە يوشۇرۇۋېرىشكە جۈرئەت قىلالماي راست گەپنى ئېيتتۇق، شۇندىن تارتىپ گەپ ـ سۆزدىن قالدى.

سەييىدئەلى ئالپ قېيىنئانىسىغا نەزەرىنى ئاغدۇردى. موماي «ئوردىدىكى ئىشلاردىن خەۋىرىم بار» دېگەننى قىلىپ بېشىنى بىد ـ لىنەر ـ بىلىنمەس لىڭشىتتى.

— خاتىرجەم بولسىلا بۇزرۇكۋارىم، خان ئالىيلىرىنى نەدىن بولمىسۇن ئىزدەپ تېپىپ ئوردىغا قايتۇرۇپ كېلىمەن. ئۆزۈممۇ خان ئالىيلىرىنىڭ يېنىدىن ئەمدى ھەرگىز ئايرىلمايمەن، سەلتە ـ نەت ئىشلىرىدىن غەم قىلمىسىلا.

سۇلتان خاتۇننىڭ كۆزلىرى خۇشاللىقتىن چاقناپ كەتتى. چىرايىدا خاتىرجەم بولغاندەك ئالامەت نامايان بولدى. ھاياجانلاندىمۇ ئەيتاۋۇر، تىنىقى بىردىنلا ئىتتىكلەپ كەتتى.

— تېۋىپنى چاقىرىڭلار، — دېدى سەييىدئەلى ئالپ جىددىيلىشىپ.

تېۋىپ سۇلتان خاتۇننىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ كۆرۈپ ئاغزىغا ئىككى قوشۇق دورا تېمىتتى، موماي بىرئازدىن كېيىن ئەسلىگە كەلدى. بىر نېمىلەرنى دەپ تاۋۇش چىقىرىپ، ئوڭ قولىنىڭ بىگىز بارمىقى بىلەن سول قولىنىڭ ئالىقىنىغا جىجىلىدى.

— قەغەز ـ قەلەم سوراۋاتىدۇ، — دېدى خىزمەتكار ئايال، — گەپ ـ سۆزدىن قالغاندىن بېرى بىزگە خەت يېزىپ مۇددىئاسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەنىدى، لېكىن ئىككى ھەپتىدىن بېرى بارماقلىرىنىمۇ مىدىرلىتالماس بولۇپ قالغان. خۇدايا تۇۋا، بۈگۈن مۆجىزە يۈز بەردىمۇ ـ نېمە.

چۆرە قىزلار سۇلتان خاتۇننى ئاۋايلاپ پەر ياستۇققا يۆلىدى، ئالدىغا ئەپچىلگىنە بىر شىرەنى قويۇپ، قەغەز ـ قەلەم كەلتۈرۈپ بەردى. قولىغا سىياھقا مىلەنگەن قومۇش قەلەمنى تۇتقۇزۇپ قويدى. موماي تىترەپ تۇرغان ماغدۇرسىز بارماقلىرىنى تەستە مىدىرلىتىپ قەغەزگە خەت يېزىشقا باشلىدى. يازغان خەتلىرى ئىرماش ـ چىرماش ئىدى، بەكرەك زېھىن قويمىسا ئوقۇغىلى بولمايتتى. سەييىدئەلى ئالپ مومايىنىڭ يازغان خەتلىرىنى ئىچىدە ئالدىرىماي ئوقۇشقا باشلىدى.

«ئاللاھ ئىگەمنىڭ ھىممەت ـ ئىنايىتىگە شۈكۈر. سەلتەنەتنى، خان ئالىيلىرىنى تاشلىۋەتمىسۇنلار. خان ئالىيلىرىغا ئادالەت، پەزىلەت ئۆگىتىشتىن ئايانمىسۇنلار. چوڭ نەۋرەم خانزادە يۇنۇسخان بىلەن كۆرۈشۈپ قالسىلا، ئۇنىڭغا مېھرىم قانمىغانلىقىنى، ئۇنى سېغىنغانلىقىمنى يەتكۈزۈپ قويغايلا. ئول بەختى قارا نەۋرەمدىن كەچۈرۈم سورايمەن. ئۇنىڭغا تەسەررۇپىمىزدىن مۇۋاپىق بىر...»

سۇلتان خاتۇن خەتنىڭ داۋامىنى يازالمىدى. تۇيۇقسىز تارتىشقاندەك بولۇپ، بېشى لاسسىدە چۈشۈپ كەتتى.

سەييىدئەلى ئالپىنىڭ تاپىنىدىن كىرگەن مۇدھىش بىر سوغۇق مېڭىسىدە توختاپ، پۈتكۈل ۋۇجۇدىنى مۇزلىتىۋەتتى.

— بۇزرۇكۋارىم... بۇزرۇكۋارىم... تېۋىپ، چاققان بولسىلا!

پايپاسلاپ كەلگەن تېۋىپ ئاۋۋال مومايىنىڭ تومۇرىنى تۇتتى، ئاندىن كۆكرىكىگە قۇلىقىنى يېقىپ يۈرەك سوقۇشىنى تىڭشىدى.

— كۆرگۈ[1]، كۆرگۈ ئەكىلىڭلار! — دېدى تېۋىپ جىددىيلەشكەن هالدا.

خىزمەتكار ئايال چۆرىسىگە ئالتۇن قويۇپ نەقىشلەنگەن قوش ئالىقان چوڭلۇقىدىكى ئەينەكنى ئېلىپ كەلدى. تېۋىپ ئەينەكنى مومايىنىڭ ئاغزىغا تۇتتى، ئەينەك ئازراقمۇ هوردالمىدى.

— مەلۇم بولغاي، شاهسانى ئالىيلىرى شاهادەت شارابىغا مۇشەررەپ بولۇپتۇ.

سەييىدئەلى ئالپ لام ـ جىم دېمىدى، كۆزىدىن ئىككى تامچە ياش دومىلاپ چۈشتى. شۇ هامان تۇرپان شەهرىنىڭ ئۈچ كۆۋرۈك مەهەللىسىگە جايلاشقان شاهسانى قەسرىدىن بىردىنلا هازا كۆتۈرۈلدى.

ئوغلى سۇلتان ئۇۋەيسخان قازا قىلىپ كەتكەندىن كېيىن مىرمۇهەممەدشاه، سەييىدئەلى ئالپ قاتارلىق ئەمىرلەرنىڭ مەسلىهەتىگە كىرىپ كىچىك نەۋرىسى خانزادە ئىسان بۇغاخاننىڭ تەختتە ئولتۇرۇشىنى قوللىغان، چوڭ نەۋرىسى خانزادە يۇنۇسخاننىڭ تۈركىستانغا كېتىشىنى خالىمىسىمۇ، يېنىدا ئەپقالسا كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئاغا ـ ئىنىلەر ئوتتۇرىسىدا تەخت تالىشىش ماجىراسىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىن ئەنسىرىگەنلىكى ئۈچۈن ئىچكى تۇيغۇلىرىنى بىلىندۈرمەي سۈكۈت قىلغان، كېيىنكى ۋاقىتلاردىمۇ چوڭ نەۋرىسىنى پەقەت يۈرىكىدىلا سېغىنىپ، ئىسمىنى هەرقانداق ئادەمنىڭ ئالدىدا تىلغا ئالمىغان سۇلتان خاتۇن

① كۆرگۈ — سىنئەينەك.

ھاياتىنىڭ ئاخىرقى دەقىقىلىرىدە يۈرەك سىرلىرىنى ئاشكارىلىـ-
غانىدى.

سەييىدئەلى ئالپ ئاۋۋال قېيىنئانىسى سۇلتان خاتۇنىنىڭ
دەپنە ئىشلىرىنى ئورۇنلاشتۇردى، ئاندىن كېيىن ئوردا ئىشلىرى-
نى بىر قۇر تەرتىپكە سېلىۋېلىپ، ئايغاقچىلارنىڭ يەتكۈزگەن مە-
لۇماتىغا ئاساسەن سۇلايمان خوجا، ئابدۇخالىق مىرزا، سەركەردە
مەلىك ئوغلان قاتارلىق بىرقانچە ئەمىرلەرنى ئېلىپ سۇلتان ئى-
سان بۇغاخاننىڭ مۆكۈپ ياتقان جايىغا كەلدى. بۇ يەر بىلەن تۇرپان
شەھىرىنىڭ ئارىلىقى ئۈچ كۈنلۈك يول ئىدى.

شۇ كۈنلەردە سۇلتان ئىسان بۇغاخان يا ئوردىغا قايتىپ بې-
رىشقا جۈرئەت قىلالماي، ياكى باشقا يەرگە كېتىشكە رايى بارماي
دەككە ـ دۈككە ئىچىدە قىلغان ئىشلىرىغا پۇشايمان قىلىپ كۈن
ئۆتكۈزۈۋاتاتتى. سەييىدئەلى ئالپنىڭ بىر قىسىم ئەمىرلەرنى
باشلاپ سالامغا كەلگەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلاپ ئالدىراپ ـ تېنەپ
چېدىردىن چىقتى. ۋۇجۇدى ۋەھىمىلىك، خىياللىرى قالايمىقانـ-
دى. ئۇ سەييىدئەلى ئالپنى يىراقتىن كۆرۈپ دەسلەپ تاتاردى،
كېيىن گەدىنىگىچە قىزاردى. بىرنەچچە ئايدىن بېرى سۇلتان
ئىسان بۇغاخان ۋۇجۇدىنى چىرمىۋالغان غەم ـ ئەندىشە، ۋەھىمە ـ
تەشۋىشتە ھەمدە جاپالىق دالا تۇرمۇشىدا خېلىلا ياداپ قالغانىدى.
ئەل ـ يۇرتقا «سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ سەلتەنەتنى بىكار قى-
لىنغۇدەك، ئورنىغا ئاغىسى خانزادە يۇنۇسخاننى ئەپكېلىپ تەختتە
ئولتۇرغۇزغىدەك...» دېگەن ئەپقاچتى گەپلەر تارقالغان بولغاچقا،
ئالدىغا سالامغا كەلگەن سەييىدئەلى ئالپقا تازا ئىشەنچ قىلالمىدى.
كۆڭلىنىڭ بىر يەرلىرىدە تەشۋىش ـ ئەندىشە قوترايتتى. سەييىد-
ئەلى ئالپ ئۇنى ھازىرلا تۇتۇپ ئەپكېتىپ نەزەربەند قىلىدىغاندەك
ۋۇجۇدىنى قورقۇنچ چۇلغىۋالغانىدى. دەسلەپتە شىكارغا چىققان
ۋاقتىدا ئېلىۋالغان نۆكەر ـ لەشكەرلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك
قېچىپ كەتكەن بولۇپ، ئەتراپىدا ئاران ئىككى يۈزگە يېقىن نۆ-
كىرى قالغانىدى. بۇنچىلىك نۆكەر بىلەن سەييىدئەلى ئالپقا تەڭ

كېلەلمەيدىغانلىقىنى ھەم قېچىپمۇ قۇتۇلالمايدىغانلىقىنى ھېس قىلغان سۇلتان ئىسان بۇغاخان بېشىغا كەلگەننى كۆرۈشكە ھازىرلاندى. ئۇنىڭ سەييىدئەلى ئالپقا تىكىلگەن كۆزلىرى تەشۋىشلىك ئىدى.

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، مۆھتەرەم قىبلىگاھىمىزغا ئېھتىرام بولغاي!

ئىسان بۇغاخان بىلەن بەش قەدەم ئارىلىق قالغاندا سەييىدئەلى ئالپ شۇنداق دېگىنىچە بېشىنى ئېگىپ قول باغلىدى. ئۇنىڭغا ئەگىشىپ كېلىۋاتقان ئەمىرلەرمۇ دەرھال قول باغلاپ سالام بەجا كەلتۈردى. تېخىچىلا ئەس ـ ھوشىنى يىغالماي قېتىپ قالغان ئىسان بۇغاخان بۇنداق بولۇشىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەنىدى، ئۇ سەزگۈلىرىگە ئىشەنمەي ئەتراپقا ئەلەڭلەپ قارىدى.

«بۇ چۈشۈم ئەمەستۇ ـ ھە، راست چۈشۈم ئەمەسكەن. ئېھ ياراتقان ئىگەم، ھىممىتىڭگە يۈزمىڭ قەتلە شۈكۈر...»

سۇلتان ئىسان بۇغاخان دەرھال ئېسىنى يىغىپ يۈگۈرۈپ كەلگىنىچە سەييىدئەلى ئالپنىڭ قولىغا ئېسىلدى:

— مېنى بۇنداق خىجىل قىلمىسىلا جانابى ئەمىر، مېنىڭ بۇنداق ھۆرمەت، ئېھتىرامغا لاياقىتىم يوقتۇر.

ھاياجانلانغان، تەسىرلەنگەن سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ كۆزلىرىدىن بوراندەك ياش تۆكۈلدى.

— ھەرگىز ئۇنداق دېمىسىلە ئالىيلىرى، — دېدى سەييىدئەلى ئالپ بېشىنى كۆتۈرۈپ، — قىبلىگاھىمىزغا ھۆرمەت ـ ئېھتىرام بىلدۈرۈش بىزلەركىم ساداقەتمەن نۆكەرلىرىنىڭ ئەلەددامام بۇرچىمىزدۇر.

— قىبلىگاھىمىزنىڭ ئالتۇن بويلىرىغا ئېسەنلىك تىلەيمىز. تاجۇ دۆلەتلىرى زىيادە بولغاي، — دېدى تېخىچىلا قول باغلاپ تۇرغان ئەمىرلەر.

— جانابى ئەمىرلەرنىڭ ساداقىتىگە تەسەننا، — دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئەمىرلەرگە يۈزلىنىپ، — قېنى چېدىرگاھقا

مەرھەمەت قىلىسۇنلار.
ئەمىرلەر تەڭلا مىننەتدارلىق بىلدۈرۈشتى:
ـــ خان ئالىيلىرىنىڭ ھىممىتىگە ھەشقالالا!
ـــ تاجۇ تەخت پاسىبانسىز قالسا بولماس، ـــ دېدى سەييىدەلى ئالپ جىددىي تەرزدە، ـــ مۇمكىن بولسا قىبلىگاھىمىز دەرھال ئاستانىگە قەدەم كەلتۈرگەي.
راستىنى ئېيتقاندا، سۇلتان ئىسان بۇغاخانىنىڭمۇ بۇ يەردە پەقەتلا تۇرغۇسى يوق ئىدى. نەچچە ئايدىن بېرى ئۇ ئوردىنى، ھەرەمنى، پاراغەتلىك تۇرمۇشنى، يېشىغا تەگمىگەن خانزادىسى دوستمۇھەممەد خاننى، سۆيۈملۈك خانىشى ئايمېھرى خېنىمنى سېغىنغانىدى، شۇڭا كۆتۈلمىگەن بۇ خۇشاللىقتىن ئېسىنى يوقىتىپ قويغانىدى.
ـــ ئاستانىگە قايتىشقا ئىجازەت بەرگەيلا ئالىيلىرى، ـــ دېدى سەييىدەلى ئالپ يەنە قول باغلاپ تۇرۇپ.
ـــ ئىجازەت! ـــ دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئېسىنى يىغىپ.
ئۇلار سۇلتان ئىسان بۇغاخاننى ئاتقا مىندۈرۈپ تۇرپان شەھىرىگە قاراپ مېڭىشتى. ئۈچ كۈندىن بېرى توختىماي يول يۈرگەن بۇ كىشىلەر ھېرىپ ـ چارچىغىنىغا قارىماي يەنە ئارقىسىغا يېنىشتى. ياندىش مېڭىشقان سۇلتان ئىسان بۇغاخان بىلەن سەييىدەلى ئالپ بىرىنچى كۈنى ئۈن ـ تىنسىز مېڭىشتى. ئىسان بۇغاخان سەييىدەلى ئالپنى ئۆتكەن ئىشلارنى چوقۇم يۈزۈمگە سالىدۇ دەپ ئويلىغانىدى، لېكىن سەييىدەلى ئالپ بۇ ھەقتە پەقەتلا ئېغىز ئاچمىدى. ئىككىنچى كۈنى ناشتىدىن كېيىن يولغا چىققاندا شاھسانى سۇلتان خاتۇننىڭ قازا قىلغانلىق خەۋىرىنى يەتكۈزدى. مومىسىنىڭ ئۆلۈم خەۋىرىنى ئاڭلاپ سۇلتان ئىسان بۇغاخان بىر پەس جىمىپ كەتتى.
ـــ بۈزرۈكۋار موماممنىڭ كېسەل بولۇپ يېتىپ قىلىشىغا مەن سەۋەبچى، ـــ دېدى ئۇ كۆزىگە لىققىدە ياش ئېلىپ، ـــ مەن

ئۇلارنىڭ نەسىھىتىگە قۇلاق سالمىدىم، دىلىنى كۆپ رەنجىتتىم، شۇل سەۋەبتىن بابائى بۇزرۇكمۇ يامانلاپ يىراق چېگرىدىكى ئاتـباشى قەلئەسىگە بېرىۋالدى.

ــ ئۆزلىرىنى ئەيىبلىمىسىلە ئالىيلىرى، ــ دېدى سەييىدـئەلى ئالپ تەسەللى بېرىپ، ــ ھەممىمىز خام سۈت ئەمگەن بەنـدە، ئازماس ئاللاھ دەپتىكەن، قازا قىلغانلارغا رىزالىق بېرىپ، ھاـياتلارغا مەرھەمەت كۆرسەتكەيلا.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان سەييىدئەلى ئالپنىڭ بۇ گەپنى نېمە مەقسەتتە دېگەنلىكىنى چۈشەندى.

ــ بابائى بۇزرۇكتىن كەچۈرۈم سورىسام قوبۇل قىلارمۇ؟ ئوردىغا قايتىپ كېلىشكە ئۇنارمۇ؟

ــ سەممىيەتلىرىگە ئىشەندۇرەلىسىلە ئەلۋەتتە قايتىپ كېلىدۇ، ــ دېدى سەييىدئەلى ئالپ، ــ ئۇلۇسبېگى ھەزرەتلىرى ئۆزلەگە قەۋەتلا ئىچ كۆيەرلىك قىلاتتى. جەننەتماكان شاھسانى ئاـلىيلىرى قازا قىلار چاغدا ئۆزلەنى تولىمۇ ياد ئەتتى.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان كۆز يېشىنى توختىتىۋالمىدى.

ــ بەلكىم ھەممە سەۋەبلىكنى ئۆزۈمدىن كۆرۈشۈم كېرەكـتۇر، مىڭ پۇشايمان قىلسامىمۇ ئورنىغا كەلمەيدۇ. تۆمۈر بەگكە زىيادە ئىشىنىپ كېتىپتىمەن، شۇنىڭلا گېپىگە قۇلاق سېلىپ، باشقا ئەمىرلەرگە پەرۋا قىلماپتىمەن. شۇ سەۋەبتىن تۆمۈر بەگـنىڭ ئوردىدا ھايتاق[1] بولۇپ كەتكىنىنى سەزمەپتىمەن. جانابى بۇزرۇكۋارلىرىمنىڭ تەكرار ـ تەكرار ئاگاھلاندۇرۇشى قۇلىقىمغا كىرمەپتۇ. ئادەمنى غەپلەت باسقاندا كور، گاس بولۇپ قالىدىكەن. ئەسلىدە خانىش ئايبېھرى خېنىم ئاتىسىنىڭ خۇي ـ پەيلىنى بۇـرۇنلا سېزىپ قاپتىكەن، بابائى بۇزرۇك ئوردىنى تاشلاپ چىقىپ كەتكەندىن كېيىن ماڭا كۆپ نەسىھەت قىلدى. ئاتىسىنىڭ رايىغا باقماسلىقىمنى، سەلتەنەت تىزگىنىنى بىر قوللۇق تۇتۇشۇمنى، ھەممە ئەمىرلەرگە باراۋەر مۇئامىلە قىلىشىمنى ئاگاھلاندۇردى.

① ھايتاق ــ ئۆز بېشىمچى، باشباشتاق.

شۇندىن كېيىن خېلى دىققەت قىلغان بولسامۇ، ئاللىقاچان خىش
قېلىپتىن چىقىپ بوپتىكەن. بەلكىم شىكارغا چىقمىغان بولسام
قانداق بولاتتىكىن ـ تاڭ. بايا تولىمۇ جايىدا گەپ قىلدىلا، كەت-
كەنلەرگە رىزالىق بېرىپ، ھاياتلارغا چوقۇم مەرھەمەتىمنى ئايى-
مايمەن. ئوردىغا بېرىپلا بابائى بۇزرۇكتىن كەچۈرۈم سوراپ مەك-
تۇپ ئەۋەتىمەن. ئوردىغا قايتىپ كېلىشىنى ئۆتۈنىمەن، ھەرقانداق
كالامىنى زېھىن قويۇپ ئاڭلايمەن.

— يەنە تېخى سۇپۇرگە مىرزا، مىركەرىمبەردى بەگ، ھەق-
بەردى مىرزىلارمۇ بار ئالىيلىرى، — دېدى سەييىدئەلى ئالپ، —
سۇپۇرگە مىرزا سەلتەنەتىمىزگە ئۇزۇن مەزگىل خىزمەت قىل-
غان، بىھېساب ئەجىر ـ تۆھپە كۆرسەتكەن ساداقەتمەن ئەمىردۇر.
ئۇ بىز ئۇچۇن تەۋەررۇك، مىركەرىمبەردى بەگ بىلەن ھەقبەردى
مىرزا ئاچچىقىغا پايلىماي تۆمۈر بەگنى ئۆلتۈرۈپ قويغان بولسى-
مۇ، ئۆزلەگە، سەلتەنەتكە چەكسىز ساداقىتى باردۇر. ئۇلار تۆمۈر
بەگنى ئامالسىزلىقتىن ئۆلتۈرۈشكە مەجبۇر بولغان. سەلتەنەتكە
ئاسىيلىق قىلىش مۇددىئاسى بولغان بولسا ئوردىنى تاشلاپ كەت-
مەيتتى، بەلكىم جانلىرىغا قەست قىلىش كويىغا چۈشكەن بولات-
تى. خانىش ئايىم ھەقىقەتەن ئەقىللىق، پەزىلەتلىك ئايالكەن. تۆ-
مۈر بەگ نېمىلا بولمىسۇن ئۇنىڭ ئاتىسى، شۇڭا ئوردىغا بارغاندىن
كېيىن تەسەللى بەرسىلە، كۆڭلىنى ياسىسىلا.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان خىجىللىق بىلەن بېشىنى تۆۋەن
سالدى. ئۇ سەييىدئەلى ئالپىنىڭ سۆزلىرىگە كۆڭلىدە پۈتۈنلەي قا-
يىل بولغانىدى.

— جانابلىرىدىنمۇ كەچۈرۈم سورايمەن، — دېدى سۇلتان
ئىسان بۇغاخان بىر پەس خىيال سۈرۈۋالغاندىن كېيىن بېشىنى
كۆتۈرۈپ، — ئاشۇ بىر مەزگىل ئىچىدە ھەزرەتلىرىنى ئېسىمدىن
چىقاردىم. گەپىنىڭ ئوچۇقىنى قىلسام، ئۆزلەنىڭ ئوردىغا كېلىش-
لىرىنى خالىمىدىم.

— كەمىنەلىرىمۇ قىبلىگاھىمنى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل يول

تۇتۇپ، سەلتەنەت ئىشلىرىغا پىشسۇن دەپ، ئوردىغا قايتىپ كې-
لىشكە قىزىقمىغانىدىم، ــ دېدى سەييىدئەلى ئالپ سۇلتان ئىسان
بۇغاخاننىڭ سەممىيىتىدىن سۆيۈنۈپ، ــ بولدى، ئەمدى بۇ
ئىشلارنى تىلغا ئالمايلى ئالىيلىرى، كۆڭۈللىرىنى زىنھار يېرىم
قىلمىسىلا، ھەممە ئىش ئۆتۈپ كەتتى، ئەمدى سەلتەنەت ئىشلى-
رىغا كۆپرەك زېھنىلىرىنى بەرسىلە. تەخت ـ سەلتەنەت ئىگىسى
قول ئاستىدىكىلەرگە ھەم ئىشىنىشى، ھەم گۇمان قىلىشى كې-
رەك. قول ئاستىدىكىلەرگە ئىشىنىشى كېرەك دېگىنىم، بىر
كىمگە ئىشەنمەي تۇرۇپ ھېچ ئىشنى يالغۇز باشقا ئېلىپ چىققىلى
بولماس. ئىشەنگەن ئادەمگە چوقۇم مەنسەپ ـ مەرتىۋە بېرىپ تۇ-
رۇپ ئىشقا قويۇش كېرەك. گۇمان قىلىشى كېرەك دېگىنىم،
بىراۋنىڭ ئورۇنسىز خۇشامىتىدىن ھەزەر ئەيلىمەك كېرەك، چۈن-
كى، ئۇ خۇشامەتنى مەلۇم مۇددىئا بىلەن قىلغان بولىدۇ، ۋۇجۇ-
دىدا ساداقەتتىن كۆرە تەمە كۆپ بولىدۇ، بۇنداق ئادەملەرنى ئوردا
بوسۇغىسىغا زىنھار يېقىن يولاتماسلىق كېرەك. «ئادەمنىڭ ئالدى-
سى ئىچىدە، ھايۋاننىڭ ئالىسى تېشىدا» دەيدىغان گەپ بار، ئۇل
رەھمەتلىك تۆمۈر بەگ ئالىيلىرىنىڭ ياش، تەجرىبىسىزلىكىدىن
پايدىلىنىپ كېتىپتۇ.

سەييىدئەلى ئالپ سۇلتان ئىسان بۇغاخاننى ئوردىغا قايتۇ-
رۇپ كەلگەندىن كېيىن بارلىق ئەمىرلەرنى يىغىپ قۇرۇلتاي چا-
قىردى. قۇرۇلتايدا ئاساسەن ئاستاننى تۇرپاندىن ئاقسۇغا كۆچۈ-
رۇش ئىشى مۇزاكىرە قىلىندى. سەييىدئەلى ئالپنىڭ تەپسىلىي
چۈشەندۈرۈشىدىن، ئاقسۇنىڭ سۈيى ئەلۋەك، تۇپرىقى مۇنبەت،
يايلاقلىرى كەڭرى ئىكەنلىكىنى بىلگەن ئەمىرلەر پايتەختنى كۆ-
چۈرۈش ئىشىغا بىردەك قوشۇلدى. سۇلتان ئىسان بۇغاخانمۇ ئە-
مىرلەرنىڭ قارارىغا ھۆرمەت قىلىپ، ئاستاننى ئاقسۇغا كۆچۈ-
رۈشكە ماقۇل بولدى. بىرەر ئاي پۇختا تەييارلىق كۆرگەندىن كې-
يىن سۇپۇرگە مىرزىنى تۇرپاننىڭ ئەمىرلىكىگە، سەركەردە مەلىك
ئىلانى ئورۇنباسارلىققا تەيىنلەپ، ئاقسۇغا كېتىشنى ئىختىيار

قىلغان بارلىق ئەمىرلەرنى ئېلىپ ئاقسۇغا كەلدى. شۇنداق قىلىپ
ئاقسۇ موغۇلىستاننىڭ پايتەختى بولۇپ قالدى.

ئاقسۇغا كەلگەندىن كېيىن سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ بىد-
رىنچى قىلغان ئىشى بوۋىسى مىرمۇھەممەدشاھ بىلەن مىركەرىم-
بەردى بەگ، ھەقبەردى مىرزىلارنى ئوردىغا تەكلىپ قىلىپ مەك-
تۇپ يوللاش بولدى. ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھ نەۋرىسىنىڭ
مەكتۇپىنى تاپشۇرۇۋېلىپلا دەرھال ئاقسۇغا قاراپ يولغا چىقتى.
مىركەرىمبەردى بەگ ئەندىجانغا يېقىن بولغان ئالابۇغا قەلئەسىگە،
ھەقبەردى مىرزا ئىسسىقكۆل تەۋەسىدىكى پەيپەك قەلئەسىگە ما-
كانلاشقانىدى. ئۇلار ئىسان بۇغاخاننىڭ مەكتۇپىنى تاپشۇرۇۋې-
لىپ، ئوردىغا قايتىپ كېلىش تەكلىپىگە ئېھتىياتچان مۇئامىلە
قىلدى. سوغۇق چۇشۇپ كەتكىنىنى باھانە قىلىپ ئاقسۇغا كې-
لىشكە ئالدىرىمىدى. ھەئە، ئۇلار سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ ئۆز-
لىرىدىن تۆمۈربۇقا بەگنىڭ قىساسىنى ئېلىشىدىن ئەنسىرىگەنىد-
دى. سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئۇلارغا قايتا مەكتۇپ يوللىدى. تۆ-
مۈر بەگنىڭ ئىشىنى سۈرۈشتۈرمەيدىغانلىقىنى، ھەمدە خالىمىسا
ئوردىغا كېلىشكە مەجبۇرلىمايدىغانلىقىنى، ئۆزلىرى مۇۋاپىق
كۆرگەندە، قاچان كۆڭلى تارتقاندا ئوردىغا قايتىپ كەلسە بولىد-
غانلىقىنى ئېيتىپ سەمىمىيتىنى بىلدۈردى. سەيىدئەلى ئالپمۇ
ئۇلارغا ئۆز نامىدا مەكتۇپ يوللىدى. سۇلتان ئىسان بۇغاخان بىد-
لەن سەيىدئەلى ئالپنىڭ سەمىمىيتى ئاخىر ئۇلارنى تەسىرلەند-
دۈردى. ئۇلار خاننىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلغانلىقىنى بىلدۈرۈپ
جاۋاب خەت يازدى. ئەمما سوغۇق چۈشۈپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن خە-
تەرلىك تاغ يولىدىن ئۆتۈشكە ئامالسىز قېلىپ ئاقسۇغا كېلەلمد-
دى.

※ ※ ※

سەيىدئەلى ئالپ ئەسلىملەر قوينىدىن باش كۆتۈرۈپ دەريا

سۈيگە قاراپ قويدى. بۇگۈنكى بۇ قۇرۇلتايغا يىراق ـ يېقىندىكى
بارلىق ئەمىرلەر تولۇق كېلىپ بولغان بولۇپ، پەقەت مىركەرىمـ
بەردى بەگ بىلەن ھەقبەردى مىرزىدىن تېخىچىلا خەۋەر يوق ئىـ
دى. ئۇ بۇ ئىككى ئەمىرنىڭ ئوردىغا قايتىپ كېلىپ سەلتەنەت
ئىشلىرىغا ياردەملىشىشىنى بەكمۇ ئۈمىد قىلاتتى.

— مەلۇم بولغاي، خان ئالىيلىرى داستىخانغا قەدەم كەلـ
تۈردى.

سەييىدئەلى ئالىپ قول باغلاپ تۇرغان ئوردا مەھرەمىگە
شۇنداقلا بىر قاراپ قويۇپ، دەريانىڭ يۇقىرىقى تەرىپىدىكى
داستىخان سېلىنغان توقايغا نەزەرىنى ئاغدۇردى. زىياپەت ئۈچۈن
راسلانغان سورۇنغا تىكىلگەن رەڭدار يىپەك سايىۋەنلەر ئاستىدا
ئورغۇنلىغان ئادەملەر قىمىرلايتتى، سەييىدئەلى ئالىپ گەپ قىلـ
ماي توقايلىققا قاراپ ماڭدى.

تۆردە، يەردىن بىر گەز ئېگىزلىكتە ياسالغان شاھسۇپىدىكى
قات ـ قات سېلىنغان كۆرپە ئۈستىدە سۇلتان ئىسان بۇغاخان
بوۋىسى مىرمۇھەممەدشاھ بىلەن يانمۇيان ئولتۇراتتى. ئۇ بوۋىسىـ
نى ئوردا يوسۇنلىرىنى بۇزۇپ ئۇنىمىغىنىغا قويماي شاھسۇپىغا
باشلاپ يېنىدا ئولتۇرغۇزۇۋالغانىدى. بۇ كاتتا ھۆرمەتتىن ھاياـ
جانلانغان مىرمۇھەممەدشاھنىڭ كوماك ئاغزى يۇمۇلماي قالغانـ
دى. قالغان ئەمىرلەر مەنسەپ ـ مەرتىۋىسى بويىچە شاھسۇپىنىڭ
تۆۋەن تەرىپىگە سېلىنغان داستىخاننىڭ ئىككى تەرىپىدىن ئورۇن
ئېلىشقانىدى.

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، — دېدى سەييىدئەلى ئالىپ سۇلتان
ئىسان بۇغاخان بىلەن تاغىسى مىرمۇھەممەدشاھقا سالام بېرىپ.

ئەمىرلەر گۈررىدە ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ ھۆرمەت بىلدۈـ
رۈشتى. سۇلتان ئىسان بۇغاخان بىلەن مىرمۇھەممەدشاھ ئولتۇرـ
غان جايىدا بىرئاز قىمىرلاپ قويۇپ سالامنى ئىلىك ئالدى.

— قېنى خوش، جاي ئالسۇنلار.

سەييىدئەلى ئالىپ ئەمىرلەرگە تەۋازۇ بىلەن ئېگىلىپ قويـ

غاندىن كېيىن، داستىخاننىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى ئۆزى ئۈچۈن شاھسۇپىغا يېقىن قىلىپ راسلانغان ئورۇنغا جايلاشتى.

ــ ئالالاھ رىزاسى بىلەن ئاستانىمىزنى ئاقسۇ شەھىرىگە كۆچۈرۈپ كەلگەندىن بېرى جانابى ئەمىرلەرنىڭ بىر نىيەتتە كۈچ چىقىرىشى نەتىجىسىدە سەلتەنەت ئىشلىرىمىزنى خېلى ئوبدان ئىزىغا سېلىۋالدۇق، ــ دېدى ئىسان بۇغاخان سۆز قىلىپ، ــ ھەربىرلىرىنى يېڭى ئاستانىمىزگە تەكلىپ قىلىشىمىزدا، بىر ـ نەچچە ۋاق دىدار ـ مۇلاقاتتا بولۇپ ئۆتۈشتىن ئۆزگە مۇددىئا يوقتۇر.

ئەمىرلەر گۈررىدە ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ ئېھتىرام بىلدۈ ـ رۈشتى:

ــ ئادالەتپاناھىمىزنىڭ ھىممىتىگە ھەشقاللا. ئادالەت قىد ـ لىچلىرىنىڭ سايىسىدا ئەل ـ يۇرت كۈندىن ـ كۈنگە ئاۋاتلىد ـ شىپ، بۈيۈك سەلتەنەتىمىز روناق تاپقاي!

ــ جاي ئالسۇنلار، ــ دېدى ئىسان بۇغاخان تەۋازۇ بىلەن.

ئەمىرلەر خانغا يەنە بىر قېتىم ئېھتىرام بىلدۈرۈشۈپ ئول ـ تۇرۇشتى.

ــ قېنى، داستىخانغا قول كەلتۈرۈشسىلە، ــ دېدى ئىسان بۇغاخان ئەمىرلەرگە ئىلتىپات كۆرسىتىپ.

ــ ئالىيلىرىدىن كەلگەي، ــ دېدى ئەمىرلەر ئەدەپ ساقلاپ.

ــ ئى بابائى بۇزرۇك، ئۆزلەدىن كەلسۇن، ــ دېدى ئىسان بۇغاخان بوۋىسى مىرمۇھەممەدشاھقا ھۆرمەت بىلدۈرۈپ.

ــ گەرچە بىز بابائى بۇزرۇك بولساقمۇ يەنىلا ئۆزلە سەلتە ـ نەت پاسىبانىدۇر. داستىخانغا يەنىلا خان ئالىيلىرى قول كەلتۈ ـ رۈپ بەرگەيلا، ــ دېدى مىرمۇھەممەدشاھ.

سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ داستىخانغا قول ئۇزىتىشى بىلەن ئەمىرلەر «ئالسىلا ـ باقسىلا» دېيىشىپ نازۇ نېمەتلەرگە قول تەگكۈزۈشتى. سازەندىلەر سازلىرىنى تەڭشەپ نەغمە قىلىشقا، سا ـ

قىيلار شاراب كوزىلىرىدىن قەدەھلەرگە شاراب تۆكۈشكە باشلىدى.

ھەرقايسى ۋىلايەتلەرنىڭ ئەمىرلىرى يىلدا بىر قېتىم ئوردىغا كېلىپ خانغا سالام بېرىدىغان، خان قاچان ئىجازەت بەرسە ئاندىن قايتىپ كېتىدىغان قائىدە بار ئىدى. سۇلتان ئىسان بۇغاخان تەختكە چىققاندىن كېيىن بۇ قائىدە ئانچە داۋاملاشماي كەلگەن، كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئەمىرلەر ئوردىغا سالامغا كەلمەيدىغان بولۇۋالغانىدى.

سەلتەنەت ئىشلىرىنى تۆمۈربۇقا بەگنىڭ ئىختىيارىغا تاپشۇرۇپ بەرگەن سۇلتان ئىسان بۇغاخانمۇ بۇ قائىدىنى سۈرۈشتۈرۈپ كەتمىگەنىدى. خان بىلەن بىر داستىخاندا ئەركىن ـ ئازادە ئولتۇرۇشقان ئەمىرلەر تۇنجى قېتىم سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ مېھىر ـ شەپقىتىنى ھەمدە سەلتەنەتنىڭ سۈرىنى ھېس قىلىشتى. سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ ئورنىغا ئاكىسى چوڭ خانزادە يۇنۇسخان تەختتە ئولتۇرغۇدەك، دېگەندەك ئەپقاچتى گەپلەرگە ئىشىنىپ، ئوردا پەرمانلىرىغا سۇسلۇق قىلغان، كۆڭلى بۆلۈنۈپ كەتكەن ئەمىرلەر قايتىدىن ھوشىنى يىغىشتى. شۇ تاپتا ئۇلارنىڭ كۆڭلىدىكى تۇرلۇك گۇمان، تەشۋىشلەر پۈتۈنلەي تارقىغانىدى. سەيىدئەلى ئالپنىڭ نەچچە ئايدىن بېرى پۇختا تەييارلىق قىلىپ، يىراق ـ يېقىندىكى ئەمىر ـ بەگلەرنىڭ ھەممىسىنى چاقىرتىپ بۇگۇنكى بۇ ئوردا زىياپىتىنى ئۇيۇشتۇرۇشىدىكى ئاساسلىق مەقسىتىمۇ دەل مۇشۇ ئىدى. ئارقىمۇئارقا ئىچكەن شاراب تەسىرىدىن ئوبدانلا قىزىشىۋالغان بىر قىسىم ئەمىرلەر چاقچاقلىشاتتى، بىر ـ بىرىگە شاراب تۇتۇشاتتى، قىزىق لەتىپىلەرنى سۆزلىشەتتى.

شاھسۇپىنىڭ ئالدىغا ئېھتىرام بىلەن يېتىپ كەلگەن ھۆدەيچى بەگ سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا قاراپ قول باغلىدى:

ـــ مەلۇم بولغاي.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان «سۆزلە» دېگەننى قىلىپ ھۆدەيچى

بەگكە قارىدى. قىزغىن پاراڭغا چۈشكەن ئەمىرلەر جىم بولۇشتى.
ــ مىركەرىمبەردى بەگ دەرگاھىدىن چاپارمەن كەلدى.
باياتىن بېرى ئىككى ئەمىرنىڭ ئاقسۆغا كەلمىگەنلىكىدىن كۆڭلى يېرىم بولۇپ ئولتۇرغان سەييىدئەلى ئالپ يالت ئېتىپ ھۆدەيچى بەگكە قارىدى.
ــ باشلاپ كەلسۇنلار، ــ دېدى ئىسان بۇغاخان.
ھۆدەيچى بەگ ھايال ئۆتمەي چاپارمەننى باشلاپ كەلدى.
ــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، شەۋكەتلىك ئالەمپاناھقا ئىھتىرام بولغاي، ــ دېدى چاپارمەن قول باغلاپ تۇرۇپ، ــ مىركەرىمبەردى بەگ جانابلىرى خان ئالىيلىرىغا بىھېساب سالام يوللىدى.
ــ سالامەت بولغاي، ــ دېدى ئىسان بۇغاخان.
ئەلچى قوينىدىن بىر پارچە خەتنى ئېلىپ ئىھتىرام بىلەن ئىككى قوللاپ تۇتتى. ھۆدەيچى بەگ ئۇنىڭ قولىدىن خەتنى ئال-دى.
ــ ئوقۇسۇنلار، ــ دېدى ئىسان بۇغاخان.
ھۆدەيچى بەگ خەتنى ئېچىپ ئوقۇشقا باشلىدى:

«بىسمىللاھىر رەھمانىر رەھىم
ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، كۆڭۈل ئاسمىنىمىزنىڭ تولۇن ئايى، بۈيۈك سەلتەنەت بۇرجىنىڭ نۇرلۇق ماھى، ئەدلى-ئادالەت بارگاھىنىڭ پەھلىۋانى، كۆڭلى-كۆكسى ئالەمدەك كەڭرى، دەريايى ئەزىمدەك ھىممەتلىك، شەۋكەتلىك قىبلى-گاھىمىزغا بىز كەبى ئازغۇنلۇق دەشتىدە تېنەپ يۈرگۈچى ئەرزىمەس نۆكەرلىرىدىن بىھېساب سالاملار بولغاي.
ئالەمپاناھىمىزنىڭ مۇبارەك مەكتۇپىنى تاپشۇرۇپ ئېلىپ كۆزىمىزگە سۈرتكەن، خۇشاللىق ياشلىرىمىزنى يامغۇر كەبى تۆكۈپ بەختىيارلىق ئىلكىدە، دەرگاھلىرىغا تېزرەك قەدەم كەلتۈرۈپ گۇناھىمىزنى تىلەشكە ئالدىرىغان بولساقمۇ، لېكىن تاغ ـ داۋانلاردىكى قار ـ مۇزلار ئېرى-

مەي، تاغ يولى ئېچىلمىغانلىقى ئۈچۈن ئىلاجسىز قالغان
ئىدۇق. كۆكلەم بىلەن تەڭ سەپەر جابدۇقلىرىنى هازىرلاپ
يولغا چىقىشقا تەمشىلىپ تۇرۇشىمىزغا ماۋەرائۇننەھىر،
ھىراتتىن ئەۋەتكەن ئايغاقچىلىرىمىز كۈتمىگەن بىر خە-
ۋەرنى ئېلىپ كەلدىلەر. بەلكىم ئۇشبۇ خەۋەر جانابى قىب-
لىگاھىمىزنىڭ قۇلىقىغىمۇ بېرىپ يەتكەندۇ. گەرچە جانابى
پەيغەمبەر سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسەللەم بىزگەبى ئۇممەت-
لىرىگە «شۇم خەۋەر يەتكۈزگۈچىلەردىن بولماڭلار» دەپ ئا-
گاھ جاكارلىغان بولسىمۇ، يەنىلا ئۇشبۇ خەۋەردىن قىبلى-
گاھىمىزنى ۋاقىپلاندۇرۇشنى لايىق كۆردۇق. پىنھان قال-
مىسۇنكى، ئۇشبۇ كۈنلەردە خۇراسان، ماۋەرائۇننەھىر ۋە
پەرغانە ۋادىسىنىڭ بۈيۈك ھۆكۈمدارى، مەشھۇر لەقەملىرى
خاقانى سەئىد بولمىش شاھرۇخخان ئالىيلىرى شاھادەت
شارابىنى ئىچىپ، ئاللاھنىڭ دەرگاھىغا كېتىپتۇلەر. كە-
مىنە نۆكەرلىرىنىڭ كالتە پەمىچە، گەرچە بۇ ئول تەسەر-
رۇپىنىكىلەر ئۈچۈن شۇم خەۋەر ھېسابلانسىمۇ، ئەمما بىز-
لەر ئۈچۈن خۇش خەۋەر ھېسابلىنۇر. شول كۈنلەردە مىرزا
ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرى مەرھۇم پەدەرىنىڭ ماتەم - تەزىيەسى
بىلەن ئالدىراشتۇر. ھەرقايسى ۋىلايەتلەردىكى ئەمىرلىرىمۇ
ھەم مۇسىبەت قايغۇسىدا بىئارامدۇر. ئۇلارنىڭ سەلتەنەت
ئىشلىرىنى ئويلاشقا رەغدى بارماس، بۇ ھال قىبلىگاھى-
مىزغا ماۋەرائۇننەھرنىڭ مەشھۇر ۋىلايەتلىرىدىن بولمىش
تاشكەنت بىلەن ئەندىجانىنى تەسەررۇپىغا ئېلىش ئۈچۈن تې-
پىلغۇسىز پۇرسەتتۇر. بەلكىم ئالىيلىرى شول تاپنىڭ ئۆ-
زىدە ئۆزگىلەرنىڭ بېشىغا خاپىلىق كەلگەندە لەشكەر تار-
تىش باھادىرلىق ئەمەس دەپ ئويلاپ، ئۇشبۇ ئىستىپلاغا كۆ-
ڭۈللىرى تارتماسلىقى مۇمكىن. ئەمما قەشقەرنى ئون نەچچە
يىللاپ ئىستىپلا قىلغان مىرزا ئۇلۇغبەگ ئۈچۈن بۇنچە كەڭ
قورساقلىق، مەردلىك قىلىش بىھاجەتتۇر. ئۆتنىگە لايىقۇت

دېگەن ئەنە شۇ. ئۇندىن باشقا يەنە ۋاقىپ بولۇپ قالسىلاكى،
ئۆتكەن يىلى كۈزدە تۈركىستان ھۆكۈمدارى ئەمىر شەيخ
نۇرىددىن ئالىيلىرى كېسەللىك سەۋەبى بىلەن قازا قىلغان-
دىن كېيىن، ئاغىسىنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلغان
ئىرازان بارىن شۇ كۈنلەردە تاشكەنتنى تەسەررۇپىغا ئېلىش
ئۈچۈن چىش بىلەۋاتقانلىقى مەلۇم. ناۋادا تاشكەنت ئەمىرى-
نىڭ شاھرۇخخان ئالىيلىرىنىڭ تەزىيەسى ئۈچۈن ھىراتقا
كەتكەن ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ ئول ئىرازان بارىن ئاگال
قول سالسا، ئۇنىڭدىن تاشكەنتنى سويۇپ ئالمىقىمىز تەس-
كە توختايدۇ. دېمەكچىمىزكى، نۆۋەت قولدىن كېتىدۇ. بۇ
پۇرسەتتە ئىرازان بارىن كۈچىيىۋالسا تەسەررۇپىمىز ئۇ-
چۇنمۇ چوڭ خەۋپ بولىدۇ. چۈنكى، ئۇنىڭ سەلتەنەتىمىزگە
ئەزەلدىن ئاداۋەتلىرى باردۇر. ئۇشبۇ سەۋەبتىن ئالىيلىرى-
نىڭ بۇ تەرەپكە لەشكەر تارتىشىنى ئالاھىدە تەۋسىيە قىلى-
مىز. بۇ تەۋسىيەمىز جانابى تاجدارىمىزغا ماقۇل كېلەمدۇ ـ
يوق بىلمەيمىز. شۇنداقتىمۇ ھەقبەردى مىرزا جانابلىرى
بىلەن ئىككىمىز يېنىش ـ يېنىشلاپ مۇلاھىزە قىلغاندىن
كېيىن، شىر ـ يولۋاس سۈپەت باھادىر سەركەردە ـ لەش-
كەرلىرىمىزنى يول ئۈستىدە ساقلاپ تۇرغاچ ئىرازان بارى-
نىڭ ئەھۋالىنى كۆزىتىپ تۇرۇشنى لايىق كۆردۇق ھەمدە
ئاستانىگە بېرىشتىن ۋاقتىنچە ۋاز كەچتۇق. ناۋادا قىبلى-
گاھىمىزنىڭ بۇ ئىستىلاغا كۆڭلى تارتمىسا، ماڭدۇرغان چا-
پارمەندىن خەۋەر بېرىشلىرىنى سورايمىز. شۇ ھامان مۇبا-
رەك ھۇزۇرلىرىغا سالامغا بارغايمىز.

جانابى قىبلىگاھىمىزنىڭ ئالتۇن بويلىرىغا سالامەت-
لىك تىلەپ نامە يازغۇچى مىركەرىمبەردى بەگ، ھەقبەردى
مىرزىدىن دەپ بىلۇرلا.»

دەماللىققا بىر قارارغا كېلەلمىگەن سۇلتان ئىسان بۇغاخان

نېمە دېيىشىنى بىلەلمەي سەييىدئەلى ئالپقا قارىدى. شۇ دەقىقىدە سەييىدئەلى ئالپ تەگسىز خىيالغا ئەسىر بولغانىدى.

ــ بۇ ھەقىقەتەن تېپىلغۇسىز ياخشى پۇرسەتكەن، ــ دېدى ئۇ خىيالدىن باش كۆتۈرۈپ، ــ تاشكەنتنى قولدىن بېرىپ قويۇپ ئەندىجاننى ئالغىنىمىزنىڭ تۈزۈك ئەھمىيىتى بولماس. بەلكىم ئەندىجاننى ئۇزۇن مەزگىل تۇتۇپ تۇرۇشىمىز تەسكە توختىشى مۇمكىن. ئىرازان بارنىنى بوش چاغلاش خەۋپلىكتۇر. ناۋادا ئۇ تاشكەنتنى قولغا كىرگۈزۈۋالسا، بىزگە خەتەر يەتكۈزمەي قال-ماس.

ــ ئەمىسە تاشكەنتكە لەشكەر تارتامدۇق؟ ــ سورىدى ئىسان بۇغاخان.

ــ شۇنداق قىلايلى ئالىيلىرى، ــ دېدى سەييىدئەلى ئالپ.

ئۇزۇندىن بېرى تۈزۈك لەشكىرىي يۈرۈشكە چىقمىغان سەر-كەردىلەر تاشكەنت، ئەندىجاندەك كاتتا شەھەرلەرنى چاپقۇن قى-لىپ، جەڭ غەنىيمەتلىرىنى قولغا كىرگۈزۈش تەمەسىدە ھاياجان-لىنىپ كېتىشتى. ئەمما سەييىدئەلى ئالپنىڭ لەشكەر تارتىشنى تەۋسىيە قىلىشىدا باشقىچىرەك خىيالى بار ئىدى. ھەئە، ئۇ بىر تەرەپتىن تاشكەنت، ئەندىجاننى قولغا كىرگۈزۈپ، مىرزا ئۇلۇغ-بەگنىڭ ئەينى يىللىرى قەشقەرنى بېسىۋالغىنىغا جاۋاب قايتۇ-رۇشنى ئويلىسا، يەنە بىر تەرەپتىن مۇشۇ باھانىدا تۈركىستاننىمۇ ئىستېلا قىلىپ، ئىرازان بارىندىن تۈركىستان سەلتەنەتىنى تار-تىۋېلىپ، چوڭ خانزادە يۇنۇسخاننى تۈركىستان، تاشكەنت، ئەندى-جاننى بىرلەشتۈرگەن بىر تەسەررۇپنىڭ تەختىگە ئولتۇرغۇزۇپ قويۇشنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى. بۇنداق قىلسا، بىرىنچىدىن، قې-يىنئانىسى سۇلتان خاتۇننىڭ جان ئۈزۈش ئالدىدىكى ۋەسىيىتىنى ئورۇندىغان، ئىككىنچىدىن، ئەينى يىلى يۇنۇسخاننىڭ موغۇلىستان تەختىدە ئولتۇرۇشىغا قارشى چىقىپ ئۆتكۈزگەن گۇناھىنى يۇ-غان، ئۈچىنچىدىن، خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكىنىڭ ئالدىدا يۈزد-

نى يورۇق قىلغان بولاتتى. ئەڭ مۇھىمى تۈركىستان، تاشكەنت، ئەندىجان تۇغلۇق تۆمۈر ئەۋلادىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ، موغۇلىستاد-نىڭ بۇ چېگرىسى بىخەتەر بولاتتى. مۇشۇلارنى خىيال قىلىپ ئولتۇرغان سەييىدئەلى ئالپ دەس ئورنىدىن تۇرۇپ قول باغلىغد-نىچە سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا يۈزلەندى:

— جانابى قىبلىگاھىمىزدىن لەشكىرىي يۈرۈشكە ئىجازەت بېرىشلىرىنى سورايمەن.

— ئىجازەت، — دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان ۋە بىرئاز ئويلىنىۋېلىپ قوشۇپ قويدى، — بىراق، بۇ لەشكىرىي يۈرۈشكە مەنمۇ چىقىمەن.

سۇلتان ئىسان بۇغاخانىنىڭ چوڭ لەشكىرىي يۈرۈشلەرگە باشچىلىق قىلىشىنى، خەتەرلىك، ھايات ـ ماماتلىق جەڭلەرگە بىۋاستە قاتنىشىپ، لەشكىرىي ئىشلارغا پىشىشىنى ئارزۇ قىلىپ كەلگەن سەييىدئەلى ئالپقا ئۇنىڭ بۇ گېپى ياغدەك ياقتى.

— جانابى قىبلىگاھىمىز لەشكىرىي يۈرۈشكە ئۆزى رەھنەما بولسا، باھادىر سەركەردە ـ لەشكەرلىرىمىزنىڭ غەيرەت ـ جاسا-رىتى ھەسسىلەپ ئاشقان بولاتتى.

— قىبلىگاھىمىز ئۈچۈن جېنىمىز پىدا! — دېيىشتى بار-لىق ئەمىر ـ سەركەردىلەر ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان چاپارمەنىنى مىركەرىمبەردى بەگ بىلەن ھەقبەردى مىرزىغا خەۋەر يەتكۈزۈش ئۈچۈن يولغا سېلد-ۋەتتى. ئىككى كۈندىن كېيىن ھەرقايسى ۋىلايەت، ئايماقلاردىن كەلگەن ئەمىر ـ بەگلەرنىمۇ قايتۇرۇۋەتتى ۋە ئۇلارغا ئوزۇق ـ تۈلۈك تەييارلاپ، ھەرقاچان پەرمان كۈتۈشنى تاپىلىدى. بوۋد-سى — ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەدشاھقا ئوردا ئىشلىرىنى تاپشۇ-رۇپ قويۇپ، سەييىدئەلى ئالپ بىلەن ئىككى تۈمەن لەشكەرنى ئې-لىپ يولغا چىقتى.

46

سەمەرقەنت.

ماۋەرائۇننەھر پايتەختى ئېغىر سۈكۈتكە چۆمگەنىدى. مىرزا ئۇلۇغبەگ دادىسى شاھرۇخ مىرزىنىڭ ۋاپاتى بىلەن بىر يىللىق مۇسىبەت جاكارلىغانلىقى ئۈچۈن يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمىرلەردىن تارتىپ ئاددىي مۇلازىملارغىچە، بەگ ـ تۆرىلەردىن تارتىپ پۇقرالارغىچە قارىلىق لىباسلىرىنى كىيىشكەن بولۇپ، ئۈنلۈك ئاۋازدا گەپ قىلىش، كۈلۈش، ناخشا توۋلاش، ساز چېلىش، توي، بەزمە ـ باراۋەت ئۆتكۈزۈش قاتتىق چەكلەنگەنىدى.

چاچ ـ ساقاللىرىدىكى ئاق خېلىلا ئاۋۇپ، بىرئاز جۈدەپ قالغاندەك كۆرۈنىدىغان مىرزا ئۇلۇغبەگ تەختتە سولغۇن ئولتۇراتتى. خانىنىڭ كەيپىياتىغا، چىراي ئىپادىسىگە ماسلىشىشقا ئادەتلەنگەن ئەمىرلەر شۇ تاپتا مىرزا ئۇلۇغبەگدىن ئۆتە دەردلىنىپ، بېشىنى تۆۋەن سېلىشقىنىچە جىمجىت ئولتۇرۇشاتتى. شاھنىشىندا چىۋىن ئۇچسا ئاڭلىناتتى.

ــ ئانھەزرىتىمگە مەلۇم بولغاي، ھىراتقا كەتكەن ئايغاقچىلاردىن خەۋەر كەلدى.

مىرزا ئۇلۇغبەگ گەۋدىسىنى رۇسلاپ، ھارغىن كۆزلىرىنى ياتىش بېگىگە تىكتى:

ــ خوش!

ــ ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇش ھەزرەتلىرى ھىراتقا بارغاندىن كېيىن ئۇدۇللا خانزادە ئابدۇللەتىپخان ئالىيلىرى بىلەن كۆرۈشۈپتۇ.

ــ ئوتتۇرىدا بولۇنغان گەپ ـ سۆزلەردىن خەۋەر تېپىپتىـ

مۇ؟

ــ ھىرات ئوردىسىدىن ئىگىلىشىچە، ئىشان ھەزرەتلىرى شاھسانى گۆھەر شاد بېگىم، خانزادە بىلەن خۇپىيانە سۆھبەتلەشـ كەنمىش. ئۇلار ئوتتۇرىسىدا بولۇنغان گەپ ـ سۆزلەردىن خەۋەر تاپالماپتۇ. ئەمما ئىشان ھەزرەتلىرى مۇرىت ـ مۇخلىسلىرىغا ۋەز ئېيتقاندا خانزادە ئابدۇللەتىپخان ئالىيلىرىنىڭ بابائى بۇزرۇكى شاھرۇخخان ئالىيلىرىنىڭ خاقانى سەئىدلىك مەرتىۋىسىگە پات يېقىندا ۋارىسلىق قىلىدىغانلىقىدىن بېشارەت بېرىپتۇدەك. شاھـ سانى گۆھەرشاد بېگىممۇ خانزادىگە تەختتە ئولتۇرۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە تەييارلىق قىلىۋاتقانلىقى مەلۇم. ھىرات كوـ چىلىرىدا خانزادە ئابدۇللەتىپ مىرزا سەمەرقەنتكە بېرىپ تەختتە ئولتۇرغۇدەك، مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرى ھىراتقا قايتىپ كەلـ گۇدەك، بالىسى خاقان، ئاتىسى نائىب بولغۇدەك دېگەندەك پىتنەـ پاساتلار خېلىلا ئاۋۇپ قالغانمىش.

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ يۈرىكى مۇشۇك تاتىلىغاندەك ئېچىشـ شىپ، سولغۇن چىرايى تاتىرىپ كەتتى. تۇرقىدىن ئىچ ـ ئىچىدىن ئۆرلەپ تۇرغان غەزىپىنى تەستە بېسىۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى.

ــ يەنچۇ؟ ــ سورىدى مىرزا ئۇلۇغبەگ چىشلىرىنىڭ ئاـ رىسىدىن چىقىرىپ.

ــ خانزادە خۇتبىنى ئۆزىنىڭ نامىدا ئوقۇشقا پەرمان جاـ كارلاپتۇ.

ــ ئەقىلسىز بەدرەك!

مىرزا ئۇلۇغبەگ ئۆزىنى تۇتۇۋالالماي تەختنىڭ يانلىقىغا غەزەپ بىلەن مۇشتلىدى، چۆچۈپ كەتكەن ئەمىرلەر كىرپىدەك تۈگۈلۈپ كېتىشتى.

ــ ئۆزلىرىگە ھاي بەرسىلە ئالىيلىرى، ــ دېدى شەيخۇلـ ئىسلام بۇرھانىددىن، ــ خانزادەمنىڭ بېشىنى دىلغېيىقلار ئايلانـ دۇرۇۋالغان ئوخشايدۇ، نەسىھەت قىلسىلا ئەدەپكە قايتىپ قالۇر. خۇسۇمەتچىلەردىن ھەزەر ئەيلىمەك كېرەك.

شەيخۇلئىسلام بۇرھانىددىنغا ئەگىشىپ باشقا ئەمىرلەرمۇ تەسەللى بېرىشكە كىرىشتى. ئەمما بۇ تەسەللىلەر مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ قۇلىقىغا كىرمەيتتى. كۆز ئالدىغا ئانىسى گۆھەرشاد بېگىمنىڭ سوغۇق، تەكەببۇر تەلەتى، ئوغلى خانزادە ئابدۇللەتىپخاننىڭ ھاياسىزلىق چىقىپ تۇرغان كۆزلىرى كېلىۋالغانىدى.

※ ※ ※

ھەئە، دادىسى شاھرۇخخاننىڭ ۋاپاتىدىن خەۋەر تاپقان مىرزا ئۇلۇغبەگ ئوردىسىدىكى يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمىرلەرنى ئېلىپ ئالدىراش ـ تېنەش ھىراتقا يېتىپ كەلدى. ئۇ شەھەر دەرۋازىسىدا ئىستىقبالغا چىققان ھىرات ئەمىرلىرىنىڭ ئارىسىدا ئوغلىنىڭ يوقلۇقىنى كۆرۈپ بىرئاز رەنجىگەن بولسىمۇ، ئەس ـ يادى دادىسىنىڭ مۇسىبىتىدە قالغاچقا، بۇنى سۈرۈشتە قىلىپ كەتمىدى. لېكىن خانزادە ئابدۇللەتىپخان ئوردا دەرۋازىسىدىمۇ كۆرۈنمىدى،شاھنىشىنغا كىرىپ كەلگەن مىرزا ئۇلۇغبەگ دادىسى شاھرۇخخاننىڭ تەختىدە ھېيىقماي ئولتۇرغان ئوغلىنى كۆرۈپ ھەيران قالدى. تەختنىڭ يېنىدىكى كۇرسىدا ئانىسى گۆھەرشاد بېگىم ئولتۇراتتى. مىرزا ئۇلۇغبەگ ئەدەپسىز ئوغلىغا غەزەپ بىلەن بىر قارىۋەتكەندىن كېيىن دەرھال ئانىسىغا سالام بەردى:

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، مۆھتەرەم ۋالىدەئى بۇزرۇكنىڭ ئالتۇن بويلىرى ئامان بولغاي.

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ كۆزلىرىدىن تاراملاپ ياش تۆكۈلدى. بىراق گۆھەرشاد بېگىم ئوغلىنىڭ بوينىغا ئېسىلىپ ھازا ئېچىش، تەسەللى بېرىش ئۇياقتا تۇرسۇن، ئورنىدىن قىمىرلاپمۇ قويمىدى. ئابدۇللەتىپخان تەختتە ئولتۇرۇۋېرىشتىن خىجىل بولدىمۇ ئەيتاۋۇر، ئاستا ئورنىدىن تۇردى، ئەمما كۆرۈشۈش ئۈچۈن دادىسىنىڭ ئالدىغا كەلمىدى.

گۆھەرشاد بېگىم مىرزا ئۇلۇغبەگكە سوغۇقلا بىر نەزەر تاش-

لىنىۋېتىپ ئېغىز ئاچتى:

ــ ھارمىغايلا. تىنچ ـ ئامان كەلدىڭلارمۇ نائىب خان ئالىيلىرى؟

شۇ تاپتا مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ يۈگۈرۈپ بېرىپ ئانىسىنىڭ باغرىغا ئۆزىنى ئاتقۇسى، ئانىسى بىلەن بىللە دادىسىنىڭ ھازىسىنى ئاچقۇسى بار ئىدى. لېكىن ئانىسىنىڭ سوغۇق، تەكەببۇر چىرايىغا قاراپ سىمابتەك ئېرىپ كەتكەن ۋۇجۇدى بىردىنلا مۇزلىدى، جايىدا مىخلاپ قويغاندەك تۇرۇپ قالدى.

ــ قازاغا رىزا، بالاغا سەۋر. ھەممىمىز ئاللاھنىڭ ئىلكىدەمىز، يەنە ئاللاھنىڭ دەرگاھىغا قايتىمىز. ئەلھۆكمىلىللا، ــ گۆھەرشاد بېگىم مىرزا ئۇلۇغبەگكە ئەنە ئاشۇنداق تەسەللى بەرگەندىن كېيىن تېخىچىلا ئۆرە تۇرغان نەۋرىسى ئابدۇللەتىپخانغا يۈزلەندى، ــ ئولتۇرۇۋالسىلا خان ئالىيلىرى.

مىرزا ئۇلۇغبەگ ئانىسى گۆھەرشاد بېگىمنىڭ ئۆزىنى «نائىب خان» دەپ، نەۋرىسىنى «خان ئالىيلىرى» دەپ ئاتىغىنىغا ئالاھىدە دىققەت قىلدى. بۇ خىل تەڭسىز مۇئامىلە ۋۇجۇدىدىكى ھەسرەتكە ھەسرەت قوشتى.

«ئانامنىڭ بۇ نېمە دېگىنىدۇ، ياكى خان ئاتامنىڭ مۇسىبىتىگە بەرداشلىق بېرەلمەي ئېسىنى يوقاتتىمۇ ـ يە؟ ئۇ دېگەن مېنىڭ ئوغلۇم، خانزادە تۇرسا، قانداقسىگە خان بولۇپ قالغۇدەك؟ خانلىق مەرتىۋىسى ماڭا تېگىل بولۇشى كېرەك ئىدىغۇ؟ قەستەن شۇنداق ئاتاۋاتامدىغاندۇ ياكى ئادىشىۋاتامدۇ؟ خانزادە قانداقسىگە ئاتامنىڭ تەختىدە ئولتۇرۇۋالدى، ئەجەب ماڭا سالاممۇ بەرمەي بۇتتەك قېتىپ تۇرىدۇ ـ يا؟...»

يۈرىكى قىسىلغان مىرزا ئۇلۇغبەگ خىيالىنى داۋاملاشتۇرالمىدى. مېھرىبان ئانا يىراقتىن يول جاپاسى تارتىپ كەلگەن ئوغلىنى ئەمەس، تەختتە ئولتۇرۇپ كاسىلىرى ئاغرىپ كەتكەن نەۋرىسىنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىپ، مىرزا ئۇلۇغبەگنى ئوڭايسىز ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويغانىدى. تەختتە ئولتۇرغان

ئوغلىنىڭ ئالدىدا ئۆرە تۇرۇش مىرزا ئۇلۇغبەگكە ھار كەلگەنىـ
دى، شۇ تاپتا ئوغلىغا تەنبىھ بېرىشتىن ئۆزىنى ئاران ـ ئاران
تۇتۇپ تۇراتتى. بۇ ئەھۋالغا شاھىد بولغان ئەمىرلەر نېمە دېيىشىـ
نى، نېمە قىلارىنى بىلەلمەي بىر ـ بىرىگە يەر تېگىدىن قارىـ
شىۋالدى.

ــ جەننەتماكان پەدەرۇ بۇزرۇكنىڭ تۇپرىقىنى تاۋاپ قىلىپ
كېلەي.

مىرزا ئۇلۇغبەگ شۇنداق دېگىنىچە ئانىسى گۆھەرشاد بېـ
گىمنىڭ جاۋابىنى كۈتمەيلا كەينىگە ياندى. سەمەرقەنتتىن بىللە
كەلگەن ئەمىرلەر گۆھەرشاد بېگىمگە ئالدىراش ـ تېنەش سالام
بېرىۋېتىپ مىرزا ئۇلۇغبەگكە ئەگەشتى.

ئانىسىنىڭ سوغۇق مۇئامىلىسى بىلەن ئوغلىنىڭ ئەدەپسىزـ
لىكىدىن قاتتىق ھاقارەتلەنگەندەك تۇيغۇغا كېلىپ قالغان مىرزا
ئۇلۇغبەگنىڭ ۋۇجۇدىنى تەسۋىرلىگۈسىز بىر ھەسرەت چىرـ
مىۋالغانىدى. ئۇ گۆرى ئەمىر مەقبەرىسىگە قانداق كېلىپ قالغىـ
نىنىمۇ بىلەلمىدى. دادىسى شاھرۇخخاننىڭ تۇپراق بېشىغا سېـ
لىنغان جاينامازغا يۈكۈنگىنىچە قىرائەت قىلىشقا باشلىدى. ئۇـ
نىڭ ئاۋازى مۇڭلۇق تىترەيتتى، كۆزلىرىدىن تاراملاپ ياش تۆكۈـ
لەتتى. شۇ تاپتىكى تۇرقى ئانىسىدىن ئازار يېگەن كىچىك بالىنىڭ
دادىسىغا دادلاپ يىغلىغىنىغا ئوخشايتتى.

مىرزا ئۇلۇغبەگ ئۈچ كۈنگىچە ئوردىغا قايتماي دادىسىنىڭ
تۇپراق بېشىدا قۇرئان تىلاۋەت قىلدى. بۇ ئۈچ كۈن جەريانىدا
ئوغلى ئۇنى پەقەتلا يوقلاپ چىقمىدى، گويا دادىسى ھىراتتا مەۋـ
جۇت ئەمەستەك، بوۋىسى قازا قىلىپ كەتمىگەندەك. ئۈچ كېچە
مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ كۆزىگە پەقەتلا ئۇيقۇ كەلمىدى، گاھىدا مۇزـ
دەك تۇپراق ئاستىدا ياتقان دادىسى بىلەن، گاھىدا ئاسمان گۈمـ
بىزىنى بېزەپ يېلىنجاپ تۇرغان يۇلتۇزلار بىلەن سىرداشتى. ئۇـ
نىڭغا ئىلگىرى شوخ، جەزبدار كۆرۈنىدىغان يۇلتۇزلار سولغۇن،
خىرە كۆرۈنەتتى. ئانىسى بىلەن ئوغلىدىن كۆرە ئاشۇ يىراقتىكى

يۇلتۇزلارنى ئۆزگە يېقىن، دىلكەش ھېس قىلاتتى.

«ماڭا ئىچ ئاغرىتىۋاتامسىلەر سۆيۈملۈك يۇلتۇزلار؟ مەن راستتىنلا سىلەرنىڭ تەسەللىيىڭلارغا موھتاج. ئېيتىڭلارچۇ، ئەمدى قانداق قىلسام بولۇر؟ ھاياسىزلىق بىلەن ئاتامنىڭ تەختىدە-
دە ئولتۇرۇۋالغان ئەدەپسىز ئوغلۇمنى تەختتىن قوغلىۋېتەيمۇ؟ شۇنداق قىلسام ئەل - يۇرت، خاقانى سەئىد شاھرۇخ مىرزىنىڭ كىرپىكىگە توپا قونمايلا ئوغلى بىلەن نەۋرىسى تەخت تالىشىپتۇ، دەپ مەسخىرە قىلماسمۇ؟ پېشىمنى قېقىپلا سەمەرقەنتكە كەت-
سەمچۇ؟ ئۇل چاغدا خانزادىنىڭ خاقانلىق مەرتىۋىسىنى ئېتىراپ قىلغان بولۇپ قالماسمەنمۇ؟ نەدىمۇ ئوغلى خاقان، ئاتىسى نائىب خان بولىدىغان قائىدە بار؟ باشقا ئەل - يۇرتنىڭ خان - سۇلتاند-
لىرى بۇنىڭدىن خەۋەر تاپسا زاڭلىق قىلىپ كۇلۇشەر ھەرقاچان. ئانام نېمىشقا بۇنى ئويلىمىدىكىن؟ ئاتا - بالىنىڭ ئورنىنى ئال-
ماشتۇرۇشتىكى مۇددىئاسى نېمىكىن؟ ئالدىرىمىسىمۇ، بۇنداق تەپرىقىچىلىك پەيدا قىلمىسىمۇ، ئوغلۇمنى قۇتراتمىسىمۇ بەرد-
بىر خاقانلىق مەندىن كېيىن ئۇنىڭغا قالاتتى ئەمەسمۇ؟ ئانامغا بۇ تەرەپلەرنى چۈشەندۇرسەم قانداق بولۇر؟ مېنى قوللارمۇ؟ بۇ قالايد-
مىقانچىلىقنى ئۆزى پەيدا قىلغاندىكىن يەنە ئۆزى تۈزىسە ياخشى بولاتتى. ئوغلۇمنىڭ يۈرىكى قارىداپ كەتكەندەك قىلىدۇ. ئۇنىڭ نەزەرىدە مەن يوق، تاجۇ تەخت بار. تۇرقىدىن ماڭا يۈز قىلىدىغاند-
دەك، يول قويىدىغاندەك ئەمەس. يا ھەزرەت، نېمانچە قارا كۆڭۈل-
لۈك بۇ! دەسلەپتىلا يېنىمدىن ئايرىمايدىغان گەپكەن. جەننەتماكان پەدەرۇ بۇزرۇك ئۇنى قانداق تەربىيەلىگەن بولغىيدى. مانا، خىش ئاللىقاچان قېلىپتىن چىقىپ كېتىپتۇ، ئەمدى ئورنىغا كەلتۇر-
گىلى، تۈزىگىلى بولارمۇ؟ ياراتقان ئىگەم ئۆزى كۆڭلىگە ئىنساپ سالار. ئەڭ ياخشىسى، ئۇنىڭ بىلەن قارشىلىشىپ قېلىشتىن ھە-
زەر ئەيلەي. بولمىسا، ئەل - يۇرتتا تەپرىقىچىلىك پەيدا بولىدۇ، سەلتەنەتنىڭ ئۇلى تەۋرەيدۇ. ئەغيارلىرىمىز بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ پۇرسەت ئىزدەيدۇ، تەسەررۇپىمىزغا تەھلىكە سالىدۇ. ئوغلۇم نا-

ئىب خانلىق مەرتىۋىسىگە شۈكۈر قىلسا، ھېراتتا تۇرۇۋەرسۇن، مەنمۇ سەمەرقەنتكە كېتەي. ئاناممۇ مېنىڭ بۇ يەردە تۇرۇشۇمنى خالىمايدۇ. ئۇلارنىڭ كۆزىگە سەت كۆرۈنۈپ نېمە قىلاي، بەربىر خان ئاتامنىڭ ئىسسىق يۈزىنى كۆرەلمىدىم. ئەمدى ھىراتتا تۇرۇ- ۋېرىشىمنىڭ ھاجىتى قالمىدى...»

مىرزا ئۇلۇغبەگ گۆرى ئەمىر مازىرىدىن قايتىپ كېلىپ خوش- لىشىش ئۈچۈن ئانىسى گۆھەرشاد بېگىمنىڭ قەسىرىگە كەلدى.

— بۇزرۇكۋارىمىز ئوردىدا، — دېدى ھەرەمئاغىسى قېرى ئاغۋات.

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئوردىغا كىرگۈسى، ئوغلىنىڭ چىرايى- غا قارىغۇسى يوق ئىدى. ئىلاجسىز ئوردىغا كىرىشكە مەجبۇر بول- دى. خانزادە ئابدۇللەتىپخان تەختتە، گۆھەرشاد بېگىم تەختنىڭ يېنىدىكى كۇرسىدا ئولتۇراتتى. خۇددى بىرى ئۇلاردىن تەختنى تارتىۋالىدىغاندەك چىرايى بىر ئاز تەشۋىشلىك ئىدى. خانزادە ئاب- دۇللەتىپخان دادىسىنى كۆرۈپ ئىختىيارسىز ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى، ئەمما مومىسىنىڭ نارازىلىق چىقىپ تۇرغان كۆزلىرىگە بەرداشلىق بېرەلمەي قولايسىز بىر ھالەتتە يەنە ئولتۇردى.

«ئوغلۇم ھەر ھالدا مەندىن ھېيىقىدىكەن، ئۇ دەرىجىدە كۆڭ- لى قارىداپ كەتمىگەندەك قىلىدۇ. ۋالىدەم نېمە ئۈچۈن ئۇنى تەختتە ئولتۇرۇشقا شۇنچە مەجبۇرلايدىغاندۇ؟ ئاتىسىغا ئەدەپسىز- لىك، ھۆرمەتسىزلىك قىلىشقا زورلايدىغاندۇ؟ بۇنىڭ ئېغىر بەد- ئەخلاقلىق بولىدىغانلىقىنى ۋالىدەم بىلمەمدىكىنە؟ ئاتا بىلەن پەرزەنت ئوتتۇرىسىدا ھۆرمەت، ئىززەت، ھايا، پەردىشەپ بولمىسا ئادىمىيلىكتىن سۆز ئېچىش مۇمكىنمۇ؟ ئۇنداق ئىنساننىڭ ھايۋاندىن نېمە پەرقى قالىدۇ؟...»

مىرزا ئۇلۇغبەگ خىيالىنى يىغىشتۇرۇپ، ئانىسى گۆھەرشاد بېگىمگە سالام بەردى. ئىمكان بار ئوغلىنىڭ چىرايىغا قارىماس- لىققا تىرىشتى.

— ۋالىدەئى بۇزرۇك بىلەن خوشلىشاي دەپ كەلدىم. سەمەر-

قەنتكە قايتماقچىمەن، ــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ ئىمكانقەدەر ئۆزىنى تەمكىن تۇتۇشقا تىرىشىپ.

ــ ئىجازەتنى خاقان ئالىيلىرىدىن سورىسىلا!

مىرزا ئۇلۇغبەگ يالت ئېتىپ ئانىسىغا قارىدى، گۆھەرشاد بېگىم خۇدۇكسىرىگەن كۆزلىرىنى ئوغلىنىڭ كۆزلىرىدىن ئەپقاچتى.

ــ خاقان ئالىيلىرىنىڭ تۇپراق بېشىدىن ھازىرلا يېنەشىم، ــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ ئانىسىنىڭ گېپىنى قەستەن چۈشەنمىگەن قىياپەتكە كىرىۋېلىپ، ــ يانلىرىدا نائىب خان بولغاندىكىن ھىراتتا ئۇزۇن تۇرمىساممۇ بولار. مۇسىبەت بىلەن بولۇپ ئاتا ـ ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۈيۈك تەختگاھىنى ئىگىسىز تاشلاپ قويساممۇ بولماس، ــ مىرزا ئۇلۇغبەگ ئۆزىگە كۈچلۈك غەيرەت بېرىپ تەختتە شۈمشىيىپ ئولتۇرغان ئوغلىغا يۈزلەندى، ــ جانابى نائىب خانغا ئېيتار سۆزۈم شۇلكى، ۋالىدەئى بۇزرۇكنىڭ ھالىدىن ئوبدان خەۋەر ئېلىپ، خەستە دىلىغا تەسەللى بولغايلا. ئىلگىرى جەننەتماكان پەدەرۇ بۇزرۇكنى بار دەپ ئانچە ۋايىم يېمەيتتىم. ئەمدى يۆلەنچۈكتىن، رەھنەمادىن ئايرىلىپ قالدۇق. سەلتەنەت ئىشلىرىغا پۇختا بولغايلا. زىنھار ئالدىراقسادلىق قىلمىغايلا، ئەمىرلەرنىڭ مەرتىۋىسىگە رىئايە قىلىپ، ئىززەت ـ ھۆرمەتلىرىنى ئايىمىغايلا، ئەدلى ـ ئادالەت يانلىرىدىن ئايرىمايدىغان ئەڭگۈشتەرلىرى بولغاي.

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئوغلىغا دەيدىغان يەنە نۇرغۇن يۈرەك سۆزلىرى بار ئىدى. بىر داستىخاندا ئاتا ـ بالىدەك ئولتۇرۇپ مۇڭداشقۇسى، كۆڭۈل سىرلىرىنى بىلگۈسى، ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنى ئۇققۇسى بار ئىدى. بىراق ئوغلى تەختتە گۆشىيىپ، ئۈن ـ تىنسىز ئولتۇراتتى. مىرزا ئۇلۇغبەگ ھازىر ھەرقانچە سۆزلىسەمۇ ئوغلىغا ھېچقانچە تەسىر قىلمايدىغانلىقىنى ھېس قىلدى. گۆھەرشاد بېگىم مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ نەسىھەتلىرىنى ياقتۇرمىغاندەك تەتۈر قارىۋالدى. ئاشۇ ئانا كۆرۈنمەس قوللىرى بىلەن نەۋرىسىنىڭ قولىقىنى ئېتىۋېلىپ، ئاتا نەسىھىتىنى ئاڭلاشقا

تۇسقۇنلۇق قىلىۋاتاتتى.

— خوش، مەن ياناي، — دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ تەتۈر قاراپ ئولتۇرغان ئانىسىغا چوڭقۇر بىر سالام بېرىۋېتىپ.

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ خانزادە ئابدۇللەتىپخاننى قەستەن «نائىب خان» دەپ ئاتاپ، خاقانلارغا خاس تەلەپپۇز بىلەن نەسىھەت قىلىشلىرى گۆھەرشاد بېگىمنىڭ چىشىنى قېرىشتۇرغانىدى. ھەئە، ئۇ بېشەملىك قىلىپ ئوغلى بىلەن زاكونلاشماقچىمۇ بولدى، لېكىن قولىدا مەرھۇم شاھرۇخ مىرزىنىڭ نەۋرىسىنى ئۆزىدىن كېيىن خۇراسان، ماۋەرائۇننەھر ۋە پەرغانە تەسەررۇپىنىڭ بۈيۈك خاقانى قىلىش ھەققىدە يازغان ۋەسىيەتنامىسى يوق ئىدى. گۆھەر شاد بېگىم بۇ ھەقتە ۋەسىيەتنامە يازدۇرۇشقا بىرقانچە قېتىم ئۇرۇنغان بولسىمۇ، بارلىق تەلەپلىرىنى رايىشلىق بىلەن ئورۇنداپ كەلگەن شاھرۇخخان ئۆزىدىن كېيىن چوڭ ئوغلى مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ خاقانلىق مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلىدىغانلىقىنى بىلدۇرۇپ، گۆھەرشاد بېگىمنىڭ تەلىپىنى كەسكىنلىك بىلەن رەت قىلىۋەتكەنىدى.

گۆھەرشاد بېگىم كۆڭلىدە «خانزادىنى مەرھۇم خاقان ئۆز قولى بىلەن ھىراتنىڭ نائىب خانلىقىغا تەيىنلىگەن. شۇڭا خانزادە بوۋىسىنىڭ تەختىگە، خاقانلىق مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلسا بولىۋېرىدۇ. شاھرۇخخان ئالىيلىرى سەمەرقەنتتىن ھىراتنى بەكرەك ياقتۇرۇپ قالغانلىقى ئۈچۈنلا سەمەرقەنت تەختگاھىنى مىرزا ئۇلۇغبەگكە بېرىۋەتكەن. ئەمدى مىرزا ئۇلۇغبەگ ئوغلىغا سەمەرقەنت ئوردىسىنى بوشىتىپ بېرىشى كېرەك» دەپ ئويلىسىمۇ، ئاز كەم ئوتتۇز يەتتە - ئوتتۇز سەككىز يىلدىن بېرى مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ دادىسىغا ۋەكالىتەن سەمەرقەنتتە سەلتەنەت تىزگىنىنى تۇتۇپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى، پۈتكۈل مەملىكەتتىكى ئەمىرلەردىن تارتىپ ئاددىي ئاۋامغىچە بارلىق رەئىيەتنىڭ مىرزا ئۇلۇغبەگنى شاھرۇخخاننىڭ ھەقىقىي تەخت ۋارىسى دەپ قارايدىغانلىقىنى ئوبدان بىلەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە لەشكەرلەرنىڭ ئاساسلىق

قىسمى ھىراتتا ئەمەس، سەمەرقەنتتە تۇرۇۋاتقانلىقىنى ھېسابقا ئېلىپ ئوغلى بىلەن زاكونلىشىپ قېلىشتىن ئېھتىيات قىلدى. نەۋرىسىنىڭ خاقانلىق تەختىدە ئولتۇرۇش ئىشىنى ئوغلى بىلەن ئوچۇق ـ ئاشكارا قارشىلىشىپ ئەمەس، باشقىچە يوشۇرۇن ئۇسۇل بىلەن سەمەرقەنت، ھىرات ئەمىرلىرىنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىشنى كۆڭلىگە پۈكتى.

ـ يول بولسۇن، ـــ دېدى گۆھەرشاد بېگىم ئوغلىنىڭ كەينىدىن سوغۇقلا قاراپ.

خانزادە ئابدۇللەتىپخان دادىسىنى ئۇزىتىپ قويۇش ئۈچۈن ئورنىدىن تۇرۇۋېدى، گۆھەرشاد بېگىم ئۇنى يەنە ئولتۇرۇشقا ئىشارەت قىلدى. شۇ دەقىقىدە مىرزا ئۇلۇغبەگ ئوغلىنىڭ ھېچ بولمىغاندا ئوردا دەرۋازىسىغىچە بىللە چىقىپ ئۇزىتىپ قويۇشىنى، سەمەرقەنتتە قالغان كېسەلمەن ئانىسىغا، ئىنىسى ئابدۇلئەزىز مىرزىغا ۋە باشقا ئىگچە ـ سىڭىللىرىغا سالام ئېيتىشىنى بەكمۇ ئارزۇ قىلاتتى. ئەپسۇسكى، ئوغلى مومىسىنىڭ بۇيرۇقىنى يىرالمىدى، كۆڭلىدە دادىسىنىڭ ھىراتتىن تېزرەك كەتكىنىگە خۇش بولدى. شۇنداق، مومىسى گۆھەرشاد بېگىم ئۇنىڭ يۈرىكىگە خاقان بولۇش ئوتىنى يېقىۋەتكەنىدى. شۇڭا، مومىسىنىڭ سىزغان سىزىقىدىن چىقمىسىلا بۇ ئارزۇسىغا يېتىدىغانلىقىغا، دادىسىنىڭ قولىدىن سەمەرقەنت تەختگاھىنى ئۆتكۈزۈۋالالايدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى.

※ ※ ※

كۆڭۈلسىز ئەسلىمىلەر قوينىدىن ئاستا ـ ئاستا ئېسىگە كەلگەن مىرزا ئۇلۇغبەگ شاھىنشىنىدىكى ئەمىرلەرگە چاندۇرماسلىققا تىرىشىپ ھەسرەتلىك ئۇھ تارتتى. ئۇنىڭ ھىراتتىن قايتىپ كەلگىنىگىمۇ بىرنەچچە ئاي بولۇپ قالغانىدى. كۈندە دېگۈدەك ھىراتتىن بىر ـ بىرىدىن دەھشەتلىك خەۋەرلەر يېتىپ كېلەتتى.

ئۇ سەمەرقەنتكە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئانىسى گۆھەرشاد بې-
گىمگە كۆڭلىدىكى ئوي ـ خىياللىرىنى، ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنى
بىلدۈرۈپ خەت يازدى. خاقانلىق تەختىنىڭ ھامان بىر كۈنى ئوغ-
لىغا قالىدىغانلىقىنى، ئەمما ھازىرچە ئۇنى تەخت ـ سەلتەنەتكە
قىزىقتۇرماي تۇرۇشىنى، ئوغلىنىڭ خاقانلىقنىڭ ھۆددىسىدىن
چىقالمايدىغانلىقىنى، ئەل ـ يۇرتتا پىتنە ـ پاسات پەيدا بولۇپ،
تەپرىقىچىلىكنىڭ باش كۆتۈرۈپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۇ-
چۇن ئوغلىغا كۆپلەپ نەسىھەت قىلىشنى ئۆتۈندى. ئەمما ئانىسىدىن
پەقەتلا جاۋاب خەت كەلمىدى. ئۇنىڭ ئەكسىچە ئوغلىدىن، ئانىسىدىن
خاتىرجەم بولالماي ئەۋەتكەن ئايغاقچىلىرى ھىراتتىن كۆڭۈلسىز
خەۋەرلەرنى ئېلىپ كېلىشۋەردى. ئانىسى گۆھەرشاد بېگىم ئوغلىنىڭ
نەسىھەتىنى پەرۋايىغىمۇ ئالماي، نەۋرىسىنى خاقانلىق تەختىگە ئول-
تۇرغۇزۇشقا رەسمىي بەل باغلىغاندەك قىلاتتى.

«مۇسۇلمان ئېلىنىڭ سۇلتانى بولۇشقا لاياقىتى يوق كاپىر پادشاھ، دەرگاھىنى دىنسىز مەجۇسىيلەر بىلەن تولدۇرۇۋەتتى. كەسكىن تەدبىر قوللانمىساق، ئەل ـ يۇرتتا دەھرىيلىك يامراپ كېتىدۇ، مۇقەددەس دىنىي ئىسلامىمىز بۇلغىنىدۇ، بۇنىڭ ئاقىۋى-تى ئاپەت بولىدۇ...»

ئانىسىنىڭ قىلغان بۇ سۆزلىرىنى بىر ئاي بۇرۇن ئايغاق-چىلار يەتكۈزگەندى. مىرزا ئۇلۇغبەگ ھەر قېتىم گۆھەرشاد بې-گىمنى ئېسىگە ئالغىنىدا، ئۇنىڭ ھىرات ئوردىسىدىكى ئەمىر، دىن پېشۋالىرى يىغىلغان سورۇندا قىلغان بۇ سۆزلىرى قۇلىقى تۈۋىدە جاراڭلاپ ۋۇجۇدى مۇزلايتتى، يۈرىكى پىچاق تىققاندەك ئاغرىيتتى.

«ئاھ، بۇ تەھلىكىگە، تۆھمەتكە نېمە دېگۈلۈك ئەمدى. خانزا-دە راستىنلا ئەقلىدىن ئېزىپتۇ، ۋالىدەم گۆھەرشاد بېگىم ئوغ-لۇمنى يولدىن چىقىرىپتۇ، يۈرىكىنى يېرىپ چىققان ئانا بىلەن زاكونلىشىشقا، قىلمىشلىرى ئۈچۈن تەنبىھ بېرىشكە قايسى ئىن-سان بالىسىنىڭ يۈرىكى چىدايدۇ؟ ماڭا نېمانچە ئۆچلۈك قىلىدى-

غانلا جىنىم ئانا، ئۆز ۋاقتىدا مەندەك ئوغۇللىرىدىن ئاجايىپ پە-
خىرلىنەتتىلىغۇ؟ ھەر قېتىم كۆرۈشكەندە مېھرلىرى بىلەن باغىر-
لىرىغا بېسىپ، پېشانەمدىن سۆيۈپ كېتەتتىلەغۇ؟ مەن ئاشۇ سۆ-
يۈملۈك نەۋرىلىرىنىڭ ئۆز ئاتىسى ئەمەسمۇ؟ نېمىشقا نەۋرىلىرد-
گە ئامراقلىق قىلىپ، ئوغۇللىرىغا ئۆچلۈك قىلىدىغانلا؟ ئىھ
تەڭرىم! ئوغلى بىلەن تەخت ـ سەلتەنەت تالىشىپتۇ دېگەن بەد-
نامغا قېلىشتىن ئۆزۈڭ ساقلىغايسەن...»

— يارلىق! — دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ خىيالدىن باش كۆتۈ-
رۈپ، — ھىرات لەشكىرىي دىۋانغا مەخپىي پەرمانىم يەتكۈزۈل-
گەي. مېنىڭ ئىجازىتىمسىز خانزادىنىڭ ھەرقانداق پەرمانلىرى رەت
قىلىنغاي. پەرمانىمغا خىلاپلىق قىلغۇچىلار ئۆلۈمگە مەھكۇم!

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ يارلىقىنى ئاڭلاپ لەشكىرىي دىۋاننىڭ
ئەمىرى ئەمىر سۇلتان جاندار بىلەن سەمەرقەنت شەھىرىنىڭ ھا-
كىمى مىرانشاھ دورغا بىر ـ بىرىگە يەر تېگىدىن قارىشىۋالدى.
ئۇلارنىڭ كۆزلىرىدە ئىپادىلىنىۋاتقان ئاللىقانداق بىر مەنىنى
ئۆزلىرىدىن باشقا ھېچكىم بىلمەيتتى. شۇ كۈنلەردە ئۇلارنىڭ بىر
تەرەپتىن گۆھەرشاد بېگىم بىلەن، يەنە بىر تەرەپتىن ئىشان شەيخ
نىزامىددىن خامۇش بىلەن مەخپىي ئالاقە ئورنىتىۋاتقانلىقىنى
مىرزا ئۇلۇغبەگ چۈشىدىمۇ خىيالىغا كەلتۈرمەيتتى.

— مەلۇم بولغاي!

شاھىنشىنغا ئالدىراپ كىرگەن ھۆدەيچى ئۆز خىياللىرى بە-
لەن تۇرۇشقان ئەمىرلەرنى چۆچۈتۈۋەتتى.

— سۆزلە! — دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ جىددىيلىشىپ.

— ئەندىجان، تاشكەنت ئەمىرلىرىدىن جىددىي مەلۇمات
كەلدى. موغۇلىستان خانى سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئىككى تۈمەن
سەركەردە ـ لەشكەرلىرى بىلەن تەسەررۇپىمىزغا باستۇرۇپ كى-
لىۋېتىپتۇ.

— ياۋ لەشكەرلىرى نەگىچە كەپتۇ؟

— ھازىرچە ئېنىق ئەمەسكەن. موغۇلىستان تەرەپكە ئەۋەت-

كەن ئايغاقچىلارنىڭ يەتكۈزگەن خەۋىرىنى ئىلىپلا ئوردىغا مەلۇمات يوللاپتۇ.

شاھىنشىنىنىڭ ئىچىنى بىر دىنلا جىددىيلىك قاپلىدى. ئەمىرلەر پىچىرلاشقا باشلىدى:

ـــ بىزگە مۇسىبەت، ئۇلارغا بايرام.

ـــ شاھرۇخخان ئالىيلىرىنىڭ ۋاپاتىدىن غەيرەتكە كەپتۇ ـ دە.

ـــ سۇلتان ئۇۋەيسخاننىڭ ئۆلۈمىنى ئىسىدىن چىقىرىپ قويغان ئوخشايدۇ.

ـــ ئۆچ ئالغىلى كەلگەن گەپ.

ـــ لەشكەر تارتىش كېرەك.

ـــ تەسەررۇپىمىزغا ئاياغ بېسىشقا پېتىنغىنىغا تويغۇزۇش كېرەك.

ـــ قەشقەرنى قايتۇرۇۋېلىشقا لەشكەر ئەۋەتمىگىنىمىزنىڭ كاساپىتى.

ـــ كونا ـ يېڭى ھېسابنى بىراقلا قىلغۇلۇق ئەمدى.

ـــ ...

ـــ خەپشۇك، ـــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ قاپىقىنى تۈرۈپ.

ئەمىرلەر قايناۋاتقان قازانغا سۇ قۇيغاندەك شۇ ھامان جىمىشتى.

ـــ ئەمىر سۇلتان جاندار!

ـــ لەببەي ئانھەزرىتىم، ـــ دېدى ئەمىر سۇلتان جاندار دەس ئورنىدىن تۇرۇپ.

ـــ لەشكىرىي دىۋان يۇرۇشكە ھازىرلىق كۆرگەي. تاشكەنت، ئەندىجان ئەمىرلىرىگە كۆمەكلىشىشكە لەشكەر ئەۋەتكەيمىز.

ـــ باش ئۇستىگە!

ـــ شەيخۇلئىسلام جانابلىرى!

ـــ خۇش قىبلىگاھىم!

ـــ سىلى دەرھال ئىشان شەيخ نىزامىددىن ھەزرەتلىرىگە ئاگاھىمىزنى يەتكۈزسۇنلار. دىن پېشۋالىرى سەلتەنەت ئىشلىرىغا

زىنھار ئارىلاشمىغاي. ھۆكۈممىزگە سەركەشلىك قىلمىدىكەن، پە-قەتلا يۈز ئايمايمىز. خۇسۇسەن پىتنە ـ پاسات تارقىتىپ قۇترات-قۇلۇقا سەۋەب بولمىغاي، خانزادە بىلەن بىزنىڭ ئوتتۇرىمىزغا ئاداۋەت تېرىمىغاي!

— پەرمانبەردارمەن! — دېدى شەيخۇلئىسلام بۇرھانىددىن.

مىرزا ئۇلۇغبەگ يەنە بىرقانچە ئەمىرلەرگە پەرمان بەرگەندىن كېيىن شاھنىشىندىن چىقىپ كەتتى. شۇ كۈنلەردە ئوردىدا ئىچى سىقىلىدىغان بولۇپ قالغانىدى، ئوردا ئىشلىرىدىن سەل ـ پەللا قولى بوشىسا ئۇدۇل مىرزا مەدرىسەسىگە يۈگۈرەيتتى ياكى مەد-رىسەدىكى ئالىم ـ ئۆلىمالارنى سەمەرقەنت ئەتراپىدىكى باغلاردىن بىرەرىگە تەكلىپ قىلىپ، ئىلمىي سۆھبەتلەرگە مەشغۇل بولاتتى. فەلەكىييات، رىيازەت①، ھەندىسا② ئىلىملىرىگە ئائىت ھەل قىلال-مىغان قىيىن مەسىلىلەر ئۈستىدە مۇنازىرە قىلىشاتتى. كېچىلە-رى كۈنلىرىنى ئاساسەن رەسەتخانىدا ئۆتكۈزەتتى. بىپايان ئاسمان گۈمبىزىدىكى ساناقسىز يۇلتۇزلارنى كۆزەتكەچ، دەرد ـ ھەسرەت-لىرىنى ئاشۇ يۇلتۇزلارغا سۆزلەپ بېرەتتى، مەسلىھەت سورايتتى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا رەسەتخانا قۇرۇلۇشىنى توسۇشقا مۇۋەپپەق بولالمىغان ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇش بىردىنلا جىمىپ كەتكەنىدى. مىرزا ئۇلۇغبەگ بولسا ئىلمىي تەتقىقات ۋە سەلتەنەت ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولۇپ، ئىشاننى نەزەرىدىن پۈتۈنلەي ساقىت قىلىۋەتكەنىدى. ئايغاقچىلاردىن ئىشاننىڭ سۇلۇك تەۋرى-تىش، مۇرىت قوبۇل قىلىش باھانىسى بىلەن بىر قىسىم ئەمىر-لەر بىلەن قويۇق باردى ـ كەلدى قىلىۋاتقانلىقىنى، بولۇپمۇ ھىراتقا، ئانىسى گۆھەرشاد بېگىمنىڭ ھۇزۇرىغا كۆپرەك قاتراي-دىغان بولۇۋالغانلىقىنى، ئانىسىنىڭ، ئوغلىنىڭ ئىشانغا قول بې-رىپ مۇرىت بولغانلىقىنى ئاڭلىدى. ئەمما بۇ مەلۇماتلارغا ئانچە

① رىيازەت — ماتېماتىكا.
② ھەندىسا — گېئومېتىرىيە.

پەرۋا قىلىپ كەتمىدى. چۈنكى، ئىشاننىڭ سۈلۈك تەۋرىتىشىنى
چەكلىگىلى بولمىغاندەك، باشقىلارنىڭمۇ ئىشاننى پىر تۇتۇپ، مۇ-
رىت بولۇشىنى چەكلىگىلى بولمايتتى. ناۋادا بۇ ئىشنى سەلتەنەت
سۈرى بىلەن چەكلەيدىغان بولسا، بېشىغا تۇگمەس باش ئاغرىقى
تېپىۋالىدىغانلىقىنى، ئەل ـ يۇرتتا بېسىقتۇرغۇسىز پىتنە ـ پا-
ساتلارنىڭ يامراپ كېتىدىغانلىقىنى مىرزا ئۇلۇغبەگ ئوبدان بى-
لەتتى. «ئىشقىلىپ سەلتەنەت ئىشلىرىغا ئارىلاشمىسا، ئىلىم
تەھسىل قىلىش ئىشلىرىغا توسقۇنلۇق قىلمىسا، مەدرىسە، ئو-
قۇللارنى چەكلىمىسە، ئىلىم ئەھلىلىرىنى ھاقارەتلىمىسە، نېمە
ئىش قىلسا مەيلى» دەپ ئويلايتتى مىرزا ئۇلۇغبەگ. چۈنكى، يې-
قىنقى ئون ـ يىگىرمە يىل مابەينىدە يالغۇز سەمەرقەنتتىلا ئە-
مەس، ھىرات، بۇخارا، ئەندىجان قاتارلىق شەھەرلەردىمۇ مەدرىسە،
ئوقۇللار ئارقا ـ ئارقىدىن قۇرۇلۇپ، ئىلىم ـ مەرىپەتكە بېرىلىش
مىسلىسىز دەرىجىدە ئەۋج ئالغانىدى. سەمەرقەنتكە دەمەشىق،
باغداد، تەبرىز، شىراز، دېھلى، تۇرپان، قەشقەر، خوتەن... ھەتتا
مەشرىقتىن جۇڭگوغىچە، مەغرىبتىن پەرەڭگىستانغىچە تۇرلۇك ئى-
لىملەرنىڭ پىركامىللىرى كېلىپ جۇغلاشقانىدى. مىرزا ئۇلۇغ-
بەگ بۇگۇنى فەلەكىييات، رىيازەت، نۇجۇم ئىلىملىرىنىڭ پېشۋا-
لىرى بىلەن مۇلاقاتتا بولسا، ئەتىسى سۇرەتكار[1]، بىناكار، نەق-
قاشلار بىلەن مۇلاقاتتا بولاتتى. ئۆگۈنى شائىر، يازغۇچى، تارىخ-
چىلارنىڭ بالاغەتكە يەتكەن مىسرالىرى، نۇتۇقلىرى، مۇلاھىزىلى-
رىدىن ھۇزۇر ئالاتتى. گاھى خەتتاتلار سۆھبىتىگە، گاھى ھۇنەر-
ۋەن ـ كاسىپلار سۆھبىتىگە داخىل بولاتتى، سودىگەرلەرنى ئىل-
ھاملاندۇراتتى. قايسىبىر باي، ساخاۋەت ئىگىسى تەرىپىدىن قۇ-
رۇلماقچى بولغان ئىمارەتلەرنىڭ نۇسخىلىرىنى تەپسىلىي كۆرۈپ،
ياسىلىش شەكلىگە پىكىر ـ تەكلىپ بېرەتتى. ئۇل سېلىنغان
كۇنى بېرىلگەن نەزىرگە قەدەم تەشرىپ قىلاتتى. بايلارنى شىپاخا-

---

① سۇرەتكار ـــ رەسسام.

نا، مەدرىسە، ھاممام سىلىشقا رىغبەتلەندۈرەتتى. ئىلىم ئەھلىلىرى يېزىپ تاماملىغان تۈرلۈك كىتاب ـ رىسالىلەرنى خەزىنىدىن خىراجەت ئاجرىتىپ نەچچە ئون نۇسخا كۆچۈرگۈزەتتى. كىتاب ـ رىسالىلەر ئىگىلىرىگە ئىنئام بېرەتتى. زىيايەتلەرنى تەييارلاپ قۇتلۇقلايتتى. مەرىپەتپەرۋەر خان ئاتىسى شاھرۇخخانمۇ ئىلىم ئەھلىلىرىنى قەدىرلەشتە، ئىلىمنىڭ ھۆرمىتىنى قىلىشتا ئوغلىدىن قېلىشمايتتى. ئاشۇ يىللاردا ئاتا ـ بالا ھىرات بىلەن سەمەرقەنتنى مەركەز قىلىپ ئىلىم ئەھلىلىرىگە سورۇن ھازىرلاپ بېرىشتە رىقابەتكە چۈشكەندى. شۇ سەۋەبتىن مەيلى سەمەرقەنت، مەيلى ھىراتتا بولسۇن بىر ـ بىرىدىن ھەشەمەتلىك ئىسىل ئىمارەتلەر، بىر ـ بىرىدىن كاتتا مەدرىسە، ئوقۇللار قەد كۆتۈرگەن، ئىسىل كىتاب، رىسالىلەر، رەسىملەر ئىختىرا قىلىنغانىدى. سەمەرقەنت بىلەن ھىراتنى ئىلىم ئەھلىلىرىنىڭ جەننىتى دېيىشكە بولاتتى. شۇڭا ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇشنىڭ سۆلۈك تەرغىباتلىرى، جەررە ـ سامالىرى، ھەدەپ مۇرىت كۆپەيتىشلىرى مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ پەرۋايىغا كەلمەيتتى. قارىماققا ئاددىي، نادان پۇقرالار ھەدەپ ئىشانغا ئەگەشكەندەك قىلغان بىلەن، ئاق ـ قارىنى پەرق ئېتەلەيدىغان كىشىلەرنىڭ ئائىلىسىدە كۆتۈپخانا قۇرۇش، كىتاب، رەسىم، ھۆسنخەت... قاتارلىق سەنئەت بۇيۇملىرىنى ساقلاش، پەرزەنتلىرىنى مەدرىسەلەردە ئوقۇتۇش، ھۈنەر ـ كەسىپ ئىگىلەش مودا بولغانىدى.

※ ※ ※

بۈگۈن تاشكەنت، ئەندىجاننى موغۇلىستان لەشكەرلىرىنىڭ مۇھاسىرىسىدىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن قانچىلىك لەشكەر ئەۋەتىش، لەشكىرىي يۈرۈشكە قايسى سەركەردىنى باش قىلىش ھەققىدە خىيال سۈرۈپ ئولتۇرغان مىرزا ئۇلۇغبەگنى ھىراتتىن كەلگەن شۇم خەۋەر چۆچۈتۈۋەتتى. ئۇ قولىقىغا ئىشەنمەي چاپار-

مەنگە قارىدى:

— نېمىدېدىڭ؟ ئەپقاچتى گەپنى كۆتۈرۈپ كەلمىگەنسەن ـ ھە؟

— يوقسۇ پاناھگاھىم، — دېدى چاپارمەن گەدەنلىرىدىن يامغۇردەك قۇيۇلۇۋاتقان قارا تەرنى بەلبېغى بىلەن سۈرتۈپ تۇرۇپ، — ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم. خانزادە ئالائۇددەۋلە ئىسيان كۆتۈرۈپ ھىرات شەھىرىنى ئىگىلىدى. بۇزرۇكۋارىمىز گۆھەرشاد بېگىم بىلەن خانزادە ئابدۇللەتىپخاننى تۇتۇپ زىندانغا سالدى...

چاپارمەننىڭ كېيىنكى گەپلىرى مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ قۇلىقىغا كىرمىدى. ھىراتقا دەرھال يېتىپ بارمىسا ئانىسى بىلەن سۆيۈملۈك ئوغلىنىڭ ھاياتىغا خەۋپ يېتىدىغاندەك، ئۇلار ئۇنىڭ يولىغا تەلمۈرۈپ قاراۋاتقاندەك، زىنداندا كۆز يېشى قىلىۋاتقاندەك، ئىسمىنى ئاتاپ چاقىرىۋاتقاندەك تۇيغۇغا كېلىپ، يۈرىكى ئېچىشىپ كەتتى. تاشكەنت، ئەندىجانغا ھەمدەمگە لەشكەر ئەۋەتىش خىيالىدىن دەرھاللا ۋاز كەچتى.

— تاشكەنت، ئەندىجان شەھەرلىرىنىڭ سېپىل قوۋۇقلىرى مۇستەھكەم، سۇ، ئوزۇق ـ تۈلۈكى مول، شەھەرنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان لەشكەرلىرى يېتەرلىك. بىرەر يىللىق قامالغا بەرداشلىق بېرەلەيدۇ، — دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ شاھنىشىندا پەرماننى كۈتۈپ تۇرغان ئەمىرلىرىگە قاراپ، — ئول ئىككى ۋىلايەتنىڭ ئەمىرلىرىگە پەرمانىمنى يەتكۈزۈڭلار. جەڭگە چىقماي، شەھەرنى مۇستەھكەم قوغدىسۇن. شەھەرنى ساقلاپ قالالىسىلا كاتتا ئەجىر ـ تۆھپە كۆرسەتكەن ھېسابلىنىپ، شەھەر ئالغانلىق تۆھپىسى بېرىلىپ تارتۇقلىنىدۇ. قاتتىق ئېھتىيات قىلغاي، زىنھار جەڭگە چىقمىغاي. موغۇلىستان لەشكەرلىرىنىڭ ئوزۇق ـ تۈلۈكى بىرنەچچە ئايلىق قامالغا بەرداشلىق بېرەلمەيدۇ. ئاخىرقى ھېسابتا مۇھاسىرىنى بوشىتىپ ئۆزلۈكىدىن چېكىنىدۇ.

ئەمىرلەر لام ـ جىم دېمىدى.

مىرزا ئۇلۇغبەگ نەزەرىنى ئەمىر سۇلتان جاندارغا ئاغدۇردى.

ــ لەشكىرى دىۋاننىڭ ھازىرلىقى قانداقراق؟
ــ پەرمانلىرىغا بىنائەن ئاللىقاچان ھازىرلىق كۆرۈپ بولغان ئالىيلىرى.
ــ بارىكاللا، ــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ مەمنۇنلۇق بىلەن، ــ ئەمىسە دەرھال ھىراتقا ئاتلىنايلى. شەيخۇلئىسلام بۇرھاندىن ئوردىغا، مىرانشاھ دورغا ئاستانىگە مۇئەككەل بولغاي. كۈندە بىر قېتىم مەلۇمات يوللاشنى ئەسلىرىدىن چىقىرىشمىسىلا. خاھى ئوردا، خاھى ئاستانىدە پىتنە قىلغۇچىلار قاتتىق ياساققا تارتىلسۇن.
مىرزا ئۇلۇغبەگ شۇ كۈنىلا چاقماق تېزلىكىدە ھىراتقا لەشكەر تارتتى.
بۇ چاغدا خانزادە ئالائۇددەۋلە بوۋىسى شاھرۇخ مىرزىنىڭ ئەللىك يىلدىن بۇيان جۇغلىغان خەزىنىلىرىنى سەرپ قىلىپ ئوردىدىكى ئەمىرلەرنىڭلا ئەمەس، ھىرات خەلقىنىڭمۇ قوللىشىغا ئېرىشكەن، نۇرغۇن لەشكەر جۇغلاپ ئۈلگۈرگەنىدى. خانزادە ئابدۇللەتىپخان نائىب خانلىق مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەندىن كېيىن ئوردىدىكى ئەمىرلەرگە، ھىرات خەلقىگە قانچىلىك زۇلۇم سالغان بولسا، بوۋىسى شاھرۇخخان ۋاپاتىدىن كېيىنكى بىرنەچچە ئاي ئىچىدە بۇ زۇلۇمنى نەچچە ھەسسە ئاشۇرۇۋەتكەنىدى. شۇ سەۋەبتىن ئەمىرلەر ئالائۇددەۋلەنى بىردەك قوللىدى. خەلق بولسا ئۇنى پادىشاھ دەپ ئېتىراپ قىلدى.
ھەئە، بوۋىسى شاھرۇخخان ۋاپاتىدىن كېيىن مومىسىنىڭ قوللىشى بىلەن رەسمىي تەختتە ئولتۇرغان خانزادە ئابدۇللەتىپخان كىچىكىدىن بىللە ئويناپ چوڭ بولغان، شەرەفىددىن ئەلى يەزدى ھۇزۇرىدا بىللە ئىلىم ئۆگەنگەن نەۋرە قېرىندىشى ئالائۇددەۋلەنى ئەتىۋارلاپ ئىززەتتىنى قىلىش، قېرىنداشلىق مېھرىنى كۆرسىتىپ يۇقىرى مەنسەپ ـ مەرتىۋە ئىنئام قىلىش ئۇياقتا تۇرسۇن، ھەدېسىلا ھاقارەتلىگەن، زاڭلىق قىلغانىدى. گۆھەرشاد بېگىم بولسا بۇ ئىككى نەۋرىسىگە ئوخشاش كۆزدە قارىماي،

خانزادە ئابدۇللەتىپخانغا يان باسقان، ئۇنى قوللىغانىدى. شۇ سە-
ۋەبتىن ئەزەلدىن ئابدۇللەتىپخاننىڭ ئەتىۋارلىنىشىغا، يۇقىرى
مەنسەپ ـ مەرتىۋىگە ئېرىشىشىگە قايىل بولماي، كۆڭلىدە غۇم
ساقلاپ كەلگەن ئالائۇددەۋلە پۇختا تەييارلىق كۆرۈپ تۇيۇقسىز
ئىسيان كۆتۈرگەنىدى. ئۇنىڭ بۇنداق قىلىشىنى گۆھەرشاد بې-
گىممۇ، خانزادە ئابدۇللەتىپخانمۇ خىيالىغا كەلتۈرمىگەنىدى.
شۇڭا ئۇلار تۇيۇقسىز ھۇجۇم ئالدىدا تەمتىرىدى، ھودۇقتى، دەر-
ھال تەدبىر قوللىنالمىدى. ئابدۇللەتىپخاندىن ئاللىقاچان كۆڭلى
سوۋۇپ كەتكەن ئەمىرلەر بولسا قەستەن ھودۇققان قىياپەتكە كى-
رىۋېلىپ بېشىنى ئىچىگە تىقىۋېلىشتى. ئەقىل ـ تەدبىر كۆرسى-
تىپ ئىسياننى باستۇرۇش دېگەنلەرنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرۈپ قو-
يۇشمىدى.

خانزادە ئالائۇددەۋلە كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە بولغان ئارى-
لىقتا ئوردىنى ئىگىلەپ، خانزادە ئابدۇللەتىپخاننى زىندانغا سو-
لىدى. مومىسى گۆھەرشاد بېگىمنى نەزەربەند قىلدى. گۆھەرشاد
بېگىمنىڭ يېلىنىش ـ يالۋۇرۇشلىرىغا پەرۋامۇ قىلمىدى، بەلكى،
مەسخىرە قىلىپ پۇخادىن چىقتى.

تۇمەنلىگەن سەركەردە ـ لەشكەرلىرى بىلەن كېچە ـ كۈن-
دۈز يول يۈرۈپ، چاقماق تېزلىكىدە ھىراتقا يېتىپ كەلگەن مىرزا
ئۇلۇغبەگ ئانىسى گۆھەرشاد بېگىم بىلەن ئوغلى ئابدۇللەتىپخا-
نىڭ ھاياتىدىن خەۋپسىرەپ، جىيەن ئوغلى ئالائۇددەۋلە بىلەن ئۇ-
رۇش قىلىشقا رايى بارمىدى. ئانىسى بىلەن ئوغلىنى قويۇپ بې-
رىپ، دادىسى شاھرۇخخاننىڭ خەزىنىسىنى قايتۇرۇپ بەرسە، ئالا-
ئۇددەۋلەگە ھىراتنى بېرىپ، لەشكەرلىرىنى سەمەرقەنتكە قايتۇ-
رۇپ كېتىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ سۈلھى تەلەپ قىلدى. خانزادە
ئالائۇددەۋلە مومىسى گۆھەرشاد بېگىمنى گۆرۈ ھېسابىدا تۇتۇپ
قالىدىغان، مىرزا ئۇلۇغبەگ لەشكەر چېكىندۈرگەندىن كېيىن
مومىسىنى نەزەربەندتىن بوشىتىدىغانلىقىنى ئېيتىپ شەرت قوي-
دى. مىرزا ئۇلۇغبەگ جىيەنىنىڭ بۇ شەرتىگە قوشۇلدى. ئالائۇد-

دەۋلە ئابدۇللەتىپخاننى زىنداندىن چىقىرىپ، يۈز تۆگىلىك مال ـ مۈلۈك بىلەن مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى.

ھىرات شەھىرىدىن ساق ـ سالامەت چىقىۋالغان خانزادە ئابـ ـدۇللەتىپخان دادىسىنى كۆرۈپ مىشىلداپ يىغلىۋەتتـى. ئۇنىڭ بـۇ يىغىسى ياكى تاجۇ تەختتىن ئايرىلىپ قالغانلىق سەۋەبلىك بىلـ ـدۇرگەن ھەسرەت يىغىسىغا، ياكى دادىسىغا قىلغان ھۆرمەتسىز ـ لىكىگە ئۆكۈنگەن پۇشايمان يىغىسىغا ئوخشمايتتى. ئوتتۇز ياشـ ـتىن ئاشقان ئوغلىنىڭ يىغلىشىنى مىرزا ئۇلۇغبەگ ئانچە ياقتۇـ ـرۇپ كەتمىگەن بولسىمۇ، يەنىلا چوڭقۇر ئاتىلىق مېھرى بىلـەن باغرىغا بېسىپ تەسەللى بەردى، ئەمما ئابدۇللەتىپخان بىر ئېغىـز زۇۋان سۈرمىدى، ھەتتا دادىسىنىڭ بوينىغىمۇ ئېسىلمىدى.

ئوغلىنى ساق ـ سالامەت كۆرۈپ خېلىلا خاتىـرجەم بولغـان مىرزا ئۇلۇغبەگ جىيەنى ئالائۇددەۋلەنىڭ بوۋىسى شاھرۇخخاننىڭ خەزىنىسىنى قايتۇرۇپ بەردىم دەپ تاپشۇرغان يۈز تۆگىلىك مـال ـ مۈلۈكنى كۆرۈپ غۇژژىدە بولۇپ قالـدى. ئالائۇددەۋلەنـىڭ كىلـ ـشىمنىڭ ئىككىنچى شەرتىگە خىلاپلىق قىلىپ ئۆزىنـى ئالدىغانـ ـلىقىنى بىر قاراپلا بىلىۋالغانىدى. چۈنكى، ھىرات خەزىنىسىدىكى مال ـ دۇنيالار مىرزا ئۇلۇغبەگكە بەش قولدەك ئايان ئىدى. شاھـ ـرۇخخان ئوغلى مىرزا ئۇلۇغبەگكە سەمەرقەنتنى بـەرگەن ۋاقتىـدا دادىسى ـــ بۈيۈك ئىستىلاچى ئـەمىر تۆمـۈر كۆرەگان دەۋرىدىـن تارتىپ يىغىلغـان بارلىق خـەزىنىلـەرنى سەمەرقـەنتتىـن ھىراتقا كۆچۈرۈپ كەتكەنىدى. مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ مۆلچەرىچە خەزىنىدـ ـكى قۇيما، كېسەك، نوكچا، كېپەك ئالتۇنلارنىڭ ئۆزىلا يۈز تۆگىـ ـلىك كېلەتتى. ئالماس، قاشتېشى، ياقۇت، لەئىل، ئۈنچە ـ مەرۋاـ ـيىت قاتارلىق گۆھەرلەر ۋە شۇلاردىن ياسالغان ھەرخىل سەنئـەت بۇيۇملىرىمۇ يۈز تۆگىلىكتىن ئېشىپ كېتەتتى. شايى، ئەتلـەس، ئەتىللا، كىمخاب، مـەخمەل، گىلەملەر، يـولۋاس، ئېيـىق، تۈلكـە، يىلپىز، بۆلغۈن، قۇندۇز تېرىلىـرى، بۇغا مۈڭگۈزى، ئىپـار، زەـ ـپەر، ئەنبەر دېگەندەك بۇيۇملارنى يۈز ئـەمەس، مىڭ تـۆگىگە ئـارتـ

سىمۇ يۆتكەپ بولغىلى بولمايتتى. باشقا ئىسىل بۇيۇملارنىڭمۇ ھەددى ـ ھېسابى يوق ئىدى. ئالائۇددەۋلە مىرزا ئۇلۇغبەگكە خەزىنىنىڭ مىڭدىن بىرىنىمۇ قايتۇرۇپ بەرمىگەنىدى.

مىرزا ئۇلۇغبەگ جىيەنىگە كېلىشىمگە ئەمەل قىلىپ، خەزىنىنى تولۇق تاپشۇرۇش ھەققىدە يەنە مەكتۇپ ئەۋەتتى. ئەمما ئالائۇددەۋلە مىرزا ئۇلۇغبەگنى قەستەن ئۇششۇقلۇق قىلىپ تۆھمەت قىلدىڭ، دەپ ئەيىبلىدى ھەمدە ھېچنېمە بەرمەيدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

جىيەنىنى گەپكە كىرگۈزەلمىگەن مىرزا ئۇلۇغبەگ ئۇرۇش قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ئۆزى ئاساسىي قوشۇنغا باش بولدى. چوڭ خانزادىسى ئابدۇللەتىپخان بىلەن كىچىك خانزادىسى ئابدۇلئەزىزخاننى ئوڭ قانات قوشۇنغا، ئەمىر سۇلتان جاندارنى سول قانات قوشۇنغا ئەمىر قىلدى. خانزادە ئالائۇددەۋلەمۇ ھىرات شەھىرىدىن تۆت پەرسەخ يىراقلىقتىكى مۇرغاپ دەرياسى بويىغا قارارگاھ قۇرغانىدى. ئىككى قوشۇن ئۆزئارا قىرغىن قىلىشتى. جەڭ ئىنتايىن دەھشەتلىك بولدى. ئاتلار، لەشكەرلەر جەسەتلەرگە، ئۆزۈلگەن كاللىلارغا پۇتلىشاتتى. مۇرغاپ دەرياسى قىپقىزىل قانغا بويالدى. قاتتىق يېڭىلگەن ئالائۇددەۋلە ھىراتنى ساقلاپ قېلىشقا كۆزى يەتمەي، دادىسى بايسۇنغۇر مىرزىنى پاناھ تارتىپ ئازغىنە لەشكەرلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ غەربىي خۇراسانغا قاراپ قاچتى.

رەقىبىنىڭ قاچقانلىقىنى كۆرگەن خانزادە ئابدۇللەتىپخان نېمە ئۈچۈندۇر ئۇنى قوغلاشنى خالىماي، ھىرات شەھىرىگە كىرىشكە ئالدىرىدى.

ــ شەھەرگە كىرىشكە ئالدىرىمايلى ئاغا، ــ دېدى ئابدۇلئەزىزخان ئۇنىڭ ئالدىنى توسۇپ، ــ بىز ئاۋۋال شەھەرگە كىرسەك خان ئاتامغا ھۆرمەتسىزلىك قىلغان بولىمىز. شەھەرگە ئالدى بىلەن غەلىبە ـ نۇسرەت ئىگىسى كىرىشى كېرەك.

ــ غەلىبە ـ نۇسرەت ئىگىسى دېگەن مانا مەن، ــ دېدى ئابدۇللەتىپخان ئىنىسىگە قوپاللىق بىلەن ۋارقىراپ، ــ جېنىد-

مىزنى ئالقىنىمىزغا ئېلىپ تۇرۇپ قان كېچىپ جەڭ قىلدۇق. خان ئاتام بولسا پەقەتلا پەرمان چۈشۈردى شۇ. شەھەرگە كىرىپ ئالائۇددەۋلە دېگەن بەدرەكنىڭ يالاقچىلىرىنى تېپىپ قىلىچتىن ئۆتكۈزسەك، خان ئاتام بىزنى تارتۇقلايدۇ تېخى.

ـــ يوقسۇ، يېگىلىشتىلە ئاغا، ـــ دېدى ئابدۇلئەزىزخان تەمكىنلىك بىلەن چۈشەندۈرۈپ، ـــ شول تاپتا شەھەرگە باستۇ-رۇپ كىرسەك، قىزىپ قالغان لەشكەرلەر ئولجا تەمەسىدە رەئىـ-يەتنى قىرغىن قىلىشتىن يانمايدۇ. بىگۇناھ ئادەملەرنىڭ جېنىغا زامىن بولىمىز. ئالائۇددەۋلە مىرزىغا كۆمەكلەشكەن ئول رىياكار ئەمىرلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئاللىقاچان قېچىپ بولدى. ماقۇل دې-سىلە، بۇگۈن شەھەرگە كىرمەيلى.

خانزادە ئابدۇللەتىپخاننىڭ ھىرات شەھىرىگە كىرىشكە بۈز-چىلىك ئالدىراپ كېتىشىدە، رەقىبلىرىدىن قىساس ئېلىشتىن كۆرە، نەزەربەندتىكى موممىسى گۆھەرشاد بېگىم بىلەن كۆرۈشۈپ، ھىرات تەختىدە قايتا ئولتۇرۇشنى مەسلىھەتلىشىش، دادىسىنىڭ ھىرات تەختىنى تارتىۋېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش مۇددىئاسى بار ئىدى. بىراق ئىنىسىنىڭ ئورۇنلۇق مەسلىھەتى ئالدىدا بىرئازا تەۋرىنىپ قالدى. يەنە بىر تەرەپتىن، ھىرات بوسۇغىسىغا لەشكەر تارتىپ كەلگەن دادىسىدىن تەپ تارتتى، ھەزەر ئەيلىدى.

ـــ شەھەرگە كىرمىسەك نەگە بارىمىز؟ ـــ دېدى ئۇ چىرايـ-نى پۈرۈشتۈرۈپ، ـــ كەچ چۈشۈپ كەتتى. بۇ چاغ بولغاندا لەشـ-كەرلەرنى باشلاپ قارارگاھقا قايتىمىز دېسەك تۈن نىسبىدىن ئې-شىپ كېتىدۇ، ھېلىمۇ ئۇلار جەڭ قىلىپ ھېرىپ كەتتى.

ئابدۇللەتىپخان ئىمكان بار شەھەرنىڭ يېنىدا تۈنەپ، ئەتە ئاتىسىدىن پەرمان چۈشسە ئەڭ ئاۋۋال شەھەرگە كىرىشنى كۆڭـ-لىگە پۈككەندى. بۇنداق قىلسا، بىرىنچىدىن، موممىسى گۆھەرشاد بېگىم بىلەن ئاۋۋال كۆرۈشەلەيتتى، ئىككىنچىدىن، ھىرات شەـ-ھىرىنى ئالغان بىرىنچى تۆھپە ئۇنىڭ بولاتتى.

ـــ ئەمىسە خان ئاتامغا خەۋەر بېرىۋېتىپ ئىختىيارىدىن

قەلئەسىدە تۇنەيلى، ــ دېدى ئابدۇلئەزىزخان.

ــ ئىختىيارىدىن قەلئەسىدە نېمىش قىلىمىز؟ ھاۋا سوغۇق بولمىغاندىكىن لەشكەرلەر توڭۇپ كەتمەيدۇ، مۇشۇ يەردىلا تۇنەيلى.

ــ ھەر ئېھتىمالغا قارشى ئىختىيارىدىن قەلئەسىنى چارلاپ باقايلى. يوشۇرۇنۇۋالغان لەشكەرلەر بولسا ئۇخلاپ قالغان ۋاقتىمىزدىن پايدىلىنىپ شەبخۇن ئۇرمىسۇن يەنە.

ئىنىسىنىڭ ئەستايىدىللىقىدىن بىزار بولغان ئابدۇللەتىپخان قاپىقىنى تۈردى.

ــ ئەمىسە قەلئەنى سىلى چارلاپ كەلسىلە، مەن بۇ يەردە ئارام ئالىدىغانغا جاي راسلاتقۇزغاچ تۇراي.

ئابدۇلئەزىزخان مىڭغا يېقىن نۆكەرنى ئەگەشتۈرۈپ يىراقتىن كۆرۈنۈپ تۇرغان ئىختىيارىدىن قەلئەسىگە يۈرۈپ كەتتى.

ھېرىپ ھالىدىن كەتكەن ئابدۇللەتىپخان غىزا يېيىشكىمۇ رايى بارماي، نۆكەرلىرى قول ـ قولچە راسلاپ بەرگەن تۆشەككە ئۆزىنى تاشلىدى ـ دە، خورەككە چۈشۈپ كەتتى.

تۈن تەڭ بولغاندا خاس مەھرىمىنىڭ ئويغىتىشىدىن قاتتىق غەزەپلەنگەن خانزادە ئابدۇللەتىپخان چاچراپ ئورنىدىن تۇردى:

ــ ئۇيقۇمنى بۇزۇپ نېمە قىلماقچىسەن، بەتبەخت!

مەھرەم يىگىت ئۆلۈم ۋەھىمىسىدىن غال ـ غال تىترىگىنىچە يۈكۈندى:

ــ كەچۈرسىلە ئالىيلىرى، كىچىك خانزادە ئۆزلىرىنى چېدىرنىڭ سىرتىدا ساقلاۋاتىدۇ.

ــ نېمە دېمەكچىكەن بۇ كېچىدە ئۇخلىماي؟

ــ مەلۇم قىلىدىغان مۇھىم ئىشى بار ئوخشايدۇ.

ئابدۇللەتىپخان مەھرىمىگە قاتتىق چىچاڭشىپ بىر نېمىلەرنى دېگىنىچە سىرتقا چىقتى.

ــ كەچۈرسىلە ئاغا، ئۇيقۇلىرىنى بۇزۇپ قويدۇم، ــ دېدى ئابدۇلئەزىزخان قوشۇمىلىرى تۈرۈلۈپ كەتكەن ئاكىسىغا ئېھتىرام بىلدۈرۈپ، ــ خۇش خەۋەر. جەننەتماكان بابائى بۇزرۇكلەر-

نىڭ خەزىنىسىنى تاپتىم.
ــ خەزىنىنى تاپتىم؟ ــ ئابدۇللەتىپخان ئىشەنمىگەن ھالدا ئىنىسىگە قارىدى، ــ خاتا كۆرۈپ قاپتىلا ئىنىم. بابائى بۇزرۇك-لەرنىڭ خەزىنىسى ھىراتتا بولماي بۇ ئايدالادا نېمىش قىلسۇن؟
ــ خەزىنە ئىختىيارىدىن قەلئەسىدە ئىكەن، ــ دېدى ئاب-دۇلئەزىزخان ئەستايىدىللىق بىلەن، ــ ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆر-دۈم. بايا نۆكەرلەر بىلەن قەلئەنى تەپسىلىي تىنتىغان ئىدۇق، خەزىنە قەلئەنىڭ يەر ئاستىدىكى ئۆيدىن تېپىلدى. ھەممىسى ئال-تۇن - كۈمۈش، ئۈنچە - مەرۋايىتلار ئىكەن، ئۆي - ئۆيلەرگە تاغدەك دۆۋىلىنىپ پاتمايلا قاپتۇ. ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئالائۇددەۋ-لە خان ئاتامنىڭ لەشكەر تارتىپ كەلگىنىنى ئاڭلاپ خەزىنىنى يۆتكەپ يوشۇرۇپ قالماقچى بولغان ئوخشايدۇ. خان ئاتام ئۇنىڭ خەزىنىنى تولۇق تاپشۇرغىنىغا ئىشەنمىگەنىدى، مانا راست بولۇپ چىقتى.
ئابدۇللەتىپخان ئىنىسىنىڭ گېپىنىڭ ئايغىنى ئاڭلاشقا تا-قەت قىلالمىدى.
ــ يول باشلىسىلا، ــ دېدى ئۇ قەلئەگە بېرىشقا ئالدىراپ.
مال - دۇنيا ۋەسۋەسىسىدە ئۇنىڭ ئۇيقۇسى پۈتۈنلەي ئېچى-لىپ كەتكەنىدى.
ئىختىيارىدىن قەلئەسىدىكى خەزىنىنى كۆرۈپ ئابدۇللەتىپ-خاننىڭ گۇلقەقەلىرى ئېچىلىپ كەتتى. ۋۇجۇدىنى ھاياجانلىق تۇيغۇلار چىرمىۋالدى.
«ئېھ تەڭرىم! ماڭا بۇ ئامەتنى قايتا نېسىپ قىلغىنىڭغا يۈز-مىڭ قەتلە شۈكۈر. ئەمدى بۇ بايلىقلار مېنىڭ بولدى. ھىراتنى بۇزرۇكۋار مومام چوقۇم يەنە ماڭا ئېلىپ بېرىدۇ. شەھەرمۇ، تاجمۇ، تەختمۇ، مال - دۇنيامۇ ھېچپەرگە كەتمەيدىغان بولدى. بۇ ھې-سابسىز خەزىنە ئالىقىنىمدىلا بولىدىغان بولسا، كۆڭلۈمگە پۈككەن ھەرقانداق ئىشنى تەۋرىتەلەيمەن. بەلكىم ئاتاممۇ خاقانلىق تەخ-تىنى ئۆتۈنۈپ بەرمەسلىككە ئىلاج قىلالمايدۇ...»

ئۇرۇشتا ئۇلجا ئېلىنغان ھەرقانداق مال ـ دۇنيا ئاشۇ سەر-
كەردىگە تەئەللۇق بولاتتى. ئۇنىڭغا خاننىڭ چىشى پاتمايتتى، پە-
قەت بولمىسا سەركەردە ئاشۇ مال ـ دۇنيادىن خانغا ئازراق ئايرىپ
بېرەتتى. بۇ سوۋغا ـ سالام پىشكەش قىلىش دېيىلەتتى. سەركەر-
دە ـ لەشكەرلەرنىڭ جەڭدىكى غەيرەت ـ جاسارىتىنىڭ سۇسلاپ
قالماسلىقى ئۈچۈن تۈزۈلگەن بۇ قائىدە چىڭگىزخان زامانىدىن
تارتىپ داۋاملىشىپ كەلگەن بولۇپ، تا ھازىرغىچە ھېچكىم ئۇنى
ئۆزگەرتمىگەنىدى. شۇ سەۋەبتىن خانزادە ئابدۇللەتىپخان بۇ خە-
زىنىنى ئۆزىنىڭ جەڭدە ئۇلجا ئالغان شەخسىي مال ـ مۈلكى ھې-
سابلاپ بولغانىدى.

ناھايىتىمۇ ئەپسۇسكى، ئابدۇللەتىپخانىنىڭ بارلىق شېرىن
ئارزۇلىرى پۈتۈنلەي بەربات بولدى. ھىرات شەھىرىنىڭ بوسۇغى-
سىدىن ئەڭ ئاۋۋال ئۆزى ئاتلىغان مىرزا ئۇلۇغبەگ ئىككى خانزا-
دىسىنىڭ جەڭدە كۆرسەتكەن جاسارىتىگە ئاپىرىن ئوقۇپ، ئۇلارنى
باھادىرلىق ئۇنۋانى بىلەن تارتۇقلىدى. ئىختىيارىدىن قەلئەسىدىن
تېپىلغان خەزىنىنى «بۇلار ئالائۇددەۋلە مىرزىنىڭ شەخسىي مال ـ
مۈلكى ئەمەس، بەلكى شەۋكەتلىك بوۋام ساھىبقىران ئەمىر تۆمۈر
كۆرەگان زامانىسىدىن تارتىپ جۇغلانغان دۆلەتنىڭ مال ـ مۈلكى-
دۇر. ئۇنى پەقەت ئالائۇددەۋلە مىرزا يوشۇرۇپ قېلىش ئۈچۈن
ئىختىيارىدىن قەلئەسىگە يۆتكىۋەتكەن. شۇڭا ئۇنى ئۇلجا ھېساب-
لىغىلى بولمايدۇ» دېگەن ھۆكۈمنى چىقىرىپ، ئوغۇللىرىغا بۆلۈپ
بەرمىدى. ئەكسىچە، خەزىنىنى سەمەرقەنتكە يۆتكەپ كېتىشكە
پەرمان چۈشۈردى. ئوغلى مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ سەۋەبىدىن نەزەر-
بەندىتىن قۇتۇلغان گۆھەرشاد بېگىمنىڭ تىلى تۇتۇلغانىدى. شۇڭا،
شاھرۇخخاننىڭ قويما ئالتۇندىن ياسالغان ھەشەمەتلىك تەختىدە
ئولتۇرغان مىرزا ئۇلۇغبەگكە ئۇ ھېچنېمە دېيەلمىدى. مومىسى-
نىڭ بوششىپ قالغىنىنى كۆرگەن ئابدۇللەتىپخان ئىچىدە قات-
تىق نارازى بولغان بولسىمۇ، چىشىنى ـ چىشىغا چىشلەشكە
مەجبۇر بولدى. ئۇنىڭ مومىسىغا ئۈمىد بىلەن تىكىلگەن كۆزلىرى

بىچارىلەرچە مۆلدۈرلەيتتى.

مىرزا ئۇلۇغبەگ ئىككى ئوغلىنى ئەمدى يېڭىدىن ئايرىماسلىق، بولۇپمۇ چوڭ خانزادىسى ئابدۇللەتىپخاننى گۆھەرشاد بېگىمنىڭ يېنىدا تۇرغۇزماسلىق قارارىغا كەلگەندى. شۇڭا ھىراتقا يەنە بىر جىيەنى ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزىنى ئەمىرلىككە تەيىنلىدى. ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزا ئالائۇددەۋلەنىڭ ئىنىسى ئىدى. مىرزا ئۇلۇغبەگ مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن غەربىي خۇراساننى تىزگىنلەپ تۇرۇۋاتقان ئىنىسى بايسۇنغۇر مىرزا بىلەن ئاداۋەتلىشىپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئالغانىدى. ئۇ ھىراتنىڭ ئىشلىرىنى بىر قۇر رەتكە سېلىۋالغاندىن كېيىن، كىچىك خانزادىسى ئابدۇلئەزىزخاندىنى ئىختىيارىدىن قەلئەسىدىن تېپىلغان خەزىنىنى سەمەرقەنتكە يۆتكەشكە بۇيرۇپ، چوڭ خانزادىسى ئابدۇللەتىپخاننى ئېلىپ، بارلىق سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنى ئەگەشتۇرۇپ غەربىي خۇراساننىڭ مەركىزى مەشھەدكە قاراپ يۈرۈش قىلدى. مەقسىتى — ئىنىسى بايسۇنغۇر مىرزا بىلەن كۆرۈشۈش، شۇنداقلا جىيەن ئوغلى ئالائۇددەۋلەنى راسا بىر ئۇچۇقداپ قويۇش، شۇ ئارقىلىق ئىچكى قىسىمدىكى يوشۇرۇن خەۋپنى تۈگىتىش ئىدى.

ئىنىسى بايسۇنغۇر مىرزىغا تەۋە بىرقانچە شەھەرلەردىن ئۆتۈپ ئىلگىرىلەۋاتقان مىرزا ئۇلۇغبەگنى سەمەرقەنتتىن كەلگەن جىددىي مەلۇمات توختاشقا مەجبۇر قىلدى.

— قىبلىگاھىمغا مەلۇم بولغاي، — دېدى چاپارمەن شەيخۇلئىسلام بۇرھانىددىن بىلەن مىرانشاھ دورغىنىڭ مەلۇماتىنى ئۆزىتىپ تۇرۇپ، — سەمەرقەنت خەۋپ ئاستىدا قالدى.

مىرزا ئۇلۇغبەگ مەكتۇپنى ئالدىراش ئوقۇدى.

مەلۇم بولدىكى، دەشتى قىپچاق دالىسىدا مىرزا ئۇلۇغبەگكە زىممىلىك بىلدۈرۈپ ياشاپ كېلىۋاتقان سۇلتان ئوبۇلخەيرىخان مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ھىراتقا لەشكەر تارتىپ كەتكىنىنى، سەمەرقەنتنى ساقلاپ ياتقان لەشكەرلەرنىڭ ئازلىقىنى بىلىپ، سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنى سەمەرقەنتنى ئىستېلا قىلىشقا ئەۋەتكە-

ندى. دەشتى قىپچاق دالىسىدا چارۋىچىلىق بىلەن ياشاۋاتقان بۇ قوۋم ئۆزلىرىنى سەلتەنەت پاسىبانى ـــ سۇلتان ئوبۇلخەيرخاننىڭ مەرھۇم دادىسى ئۆزبېكخاننىڭ نامىدا ئۆزبېك دەپ ئاتايتتى. ئىلگىرى مىرزا ئۇلۇغبەگ بىلەن بىرنەچچە قېتىم جەڭ قىلىپ يېڭىلگەن سۇلتان ئوبۇلخەيرخان سەلتەنەتنى ساقلاپ قېلىش بەدىلىگە مىرزا ئۇلۇغبەگكە زېمىنىلىك بىلدۈرۈپ ئولپان تاپشۇرۇپ كېلىۋاتاتتى.

ـــ نامەرد ئەبلەخ، ـــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ غەزىپىنى بېسىۋالالماي. خاننىڭ ئۆزىنى ياكى سۇلتان ئوبۇلخەيرخاننى تىللىغىنىنى ئاڭقىرالماي تىترەپ تۇرغان چاپارمەندىن يەنە سورىدى، ـــ سەمەرقەنتنىڭ ئەھۋالى قانداقراق؟

ـــ قىبلىگاھىمغا مەلۇم بولغاي، ياۋ لەشكەرلىرى ھەددى ـ ھېسابسىز، سەمەرقەنتنى ئۇزۇكنىڭ كۆزىدەك قورشىۋالدى.

يەنە گەپ سوراشقا رايى بارمىغان مىرزا ئۇلۇغبەگ ئېتىنىڭ بېشىنى سەمەرقەنت تەرەپكە بۇرىدى. ئىنىسى بايسۇنغۇر مىرزىغا ئوغلى ئالائۇددەۋلەنى تۇتۇپ نەسىھەت قىلىشقا، گېپىگە كىرمىسە نەزەربەند قىلىشقا پەرمان بېرىپ مەشھەدكە چاپارمەن ماڭغۇزدى. ئۇ ئىنىسىنىڭ ئوغلى ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزىنى ھىراتنىڭ ئەمىرلىكىگە تەيىنلىگەنلىكى ئۈچۈن ئۇنىڭ ئۆز پەرمانىنى بىجاندىل ئورۇندايدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى.

مىرزا ئۇلۇغبەگ كېچىككەنىدى. دەشتى قىپچاق سەركەردە ـ لەشكەرلىرى سەمەرقەنت شەھىرىنى ئاللىقاچان ئىشغال قىلىپ بولغانىدى. ئۇلار مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ چاقماق تېزلىكىدە سەمەرقەنتكە قايتىپ كېلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ شەھەرنى تاشلاپ دەرھال چېكىنىدى. مىرزا ئۇلۇغبەگ دەشتى قىپچاق لەشكەرلىرى ۋەيران قىلىۋەتكەن سەمەرقەنت شەھىرىنى كۆرۈپ، يۈرىكى ئېچىشىپ كەتتى. ئۇلار خەزىنىنى بۇلىغىنىغا قانائەت قىلماي، ئوردىدىكى كۆكسارايىنىڭ، شەھەردىكى كاتتا ئىمارەتلەرنىڭ، مەدرىسە ـ مەسچىتلەرنىڭ گۈمبەز، قۇببە، پېشايۋان، تاملىرىدىكى

نەقىشلىرىگە يالىتىلغان ئالتۇنلارنىمۇ قىرىۋېلىپ پۇتۇنلەي ۋەيران قىلىۋەتكەنىدى.

مىرزا ئۇلۇغبەگ ھەرقانچە قىلىپمۇ غەزىپىنى باسالمىدى. ئۆزبېكلەرنى جازالاش ئۈچۈن دەشتى قىپچاققا لەشكەر ماڭدۇردى. بۇزۇۋېتىلگەن ئىمارەتلەرنى تېزدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە پەرمان بەردى. ھەئە، تېخىچىلا موغۇلىستان لەشكەرلىرىنىڭ مۇھاسىرى-سىدە تۇرۇۋاتقان تاشكەنتنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈنمۇ لەشكەر ماڭ-غۇزدى.

※ ※ ※

چوڭ ئوغلى ئابدۇللەتىپخاننى يېنىغا ئېلىپ كېلىۋالغان مىرزا ئۇلۇغبەگ ئىمكانقەدەر ئۇنىڭ بىلەن كۆپرەك بىللە بولۇش-قا، كۈندە دېگۇدەك كۆرۈشۈپ، بىر داستىخاندا ئولتۇرۇپ تاماق يەپ، مۇڭدىشىپ، ئۆزۈندىن بىرى سۇسلىشىپ قالغان ئاتا ـ بالى-لىق مېھرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ئۇرۇندى. لېكىن ئابدۇللە-تىپخان ئىمكانقەدەر دادىسىدىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ يۈرەتتى. ئۇ ھىرات تەختىدە ئولتۇرۇپ سەلتەنەت سۈرگەن كۈنلىرىنى، ھە-رەمنى، ھەرەمدىكى نازىنىنلارنى ئۇنتۇيالمايۋاتاتتى. دادىسى قەس-تەن ئۆزى بىلەن قېرىشىۋاتقاندەك، ئاغزىدا مېھىر ـ مۇھەببەتتىن سۆز ئېچىپ، ئەمەلىيەتتە ئۆزىنى نەزەربەند قىلىۋاتقاندەك ھېس قىلاتتى. مومىسى گۆھەرشاد بېگىمنى سېغىناتتى. جاھىل، تە-كەببۇر، ئۆز بېشىمچى موماي مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ سەمەرقەنتكە بىللە كېتىش تەكلىپىنى قوپاللىق بىلەن رەت قىلىپ ھىراتتا قالغانىدى.

ئابدۇللەتىپخان دادىسىغا قارىغاندا پىر ـ ئۇستازى ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇشنى ئۆزىگە بەكرەك يېقىن تۇتاتتى. پۇر-سەت تاپسىلا ئىشاننىڭ قېشىغا يۈگۈرەيتتى. دادىسىنىڭ نەسىھەت-لىرىنى ئەسنەپ تۇرۇپ ئاڭلىغىنى بىلەن، ئىشاننىڭ نەسىھىتىنى

يوكۇنۇپ تۇرۇپ ئاڭلايتتى. بۇنى تېزلا سېزىۋالغان مىرزا ئۇلۇغبەگ ئوغلى بىلەن ئىشاننى ئايرىۋېتىشنىڭ پەقەتلا ئامالىنى قىلالمىدى.

— سەمەرقەنتكە كەلگەندىن بېرى پەقەتلا ئېچىلالمايۋاتىدىلا، — دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ ئوغلى بىلەن ناشتا قىلىۋېتىپ، — پەدەرلىرىنىڭ دەرگاھى سىلىگە ياقمايۋاتامدۇ ياكى باشقا سەۋەب بارمۇ؟

— ھىراتقا كۆنۈپ قاپتىكەنمەن، — دېدى ئابدۇللەتىپخان ئۇدۇللا جاۋاب بېرىپ، — سەمەرقەنتتە ئېچىلالىشىم مۇمكىن ئەمەس.

«مومىسىنى سېغىندىمىكىن؟ دېمىسىمۇ ئۇ ھىراتتا بەك ئۇزاق تۇرۇپ كەتتى. ئەجەبا مەن ئۇنىڭغا ئاتىلىق مېھرىنى ھېس قىلدۇرالمىغاندىمەنمۇ؟ يېقىندىن بېرى ئىنىسىدىن بەكرەك ئۇنىڭغا كۆيۈنۈۋاتىمەن، كۆڭۈل بۆلۈۋاتىمەن، ئىمكان بار كۆڭلىنى ئېلىشنىڭ ئامالىنى قىلىۋاتىمەن. نېمىشقا بۇنى چۈشەنمەيدىغاندۇ؟ ئاشۇ ئىشاننى ئون قېتىم ئىزدىگەندە، مېنى ئۆزى خالاپ بىر قېتىم ئىزدەپ قويسا نېمە بولىدۇ؟ ئىككى ئوغلىغا شۇنداق كۆيۈندۇ بولمىسا. ئاشۇ بالىلىرىغا بەرگەن مېھرىدىن مەندەك ئاتىسىغىمۇ ئازراق بەرسىچۇ كاشكى...»

مىرزا ئۇلۇغبەگ ھەرقانچە غەيرەت قىلىپمۇ ئويلىغانلىرىنى ئوغلىغا دېيەلمىدى، غۇرۇرى يول قويمىدى.

— سەمەرقەنتمۇ سىلىنىڭ كىندىك قانلىرى تۆكۈلگەن شەھەر. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ تەسەررۇپىمىزدىكى شەھەرلەرنىڭ ئەڭ كاتتىسى. قانداق تەلەپلىرى بولسا دەۋەرسىلە، مەن دېگەن سىلىنىڭ ئاتىلىرى، پەرزەنت ئۈچۈن ئاتىسىدىنمۇ يېقىن ئادەمى بولمايدۇ. سىلىنى يېنىمغا ئەپكېلىۋېلىشىمدا سەلتەنەت ئىشلىرىغا كۆزى پىشسۇن، يۇرتدارچىلىق تىزگىنىنى تۇتۇشنى ئۆگەنسۇن، دېگەندىن ئۆزگە مۇددىئا يوقتۇر. ئوردىغا ئۆز ئىختىيارلىرى بىلەن بىر قېتىممۇ چىقىپ باقمىدىلا.

ئابدۇللەتىپخان بىرپەس بېشىنى سىلىپ ئولتۇرغاندىن كې-يىن، مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ كۆزىگە تىكىلىپ قارىدى.
ــ كۆڭلۈمدىكىنى بىلگىلىرى بارمۇ ئاتا؟
ــ دېسىلە، قۇلىقىم سىلىدە.
ئابدۇللەتىپخان ئاغزىنى ئۈمەللەپ ـ ئۈمەللەپ تىلىنىڭ ئۇچىغا كەلگەن گەپنى يۇتۇۋەتتى. ھەئە، ئۇ دادىسىغا: «ئەگەر مېنى سەمەرقەنتتە قېلىشقا زورلىسىلا، مەرھۇم بابائى بۇزرۇك يارلىق چۈشۈرۈپ ئىنئام قىلغان نائىب خانلىق مەرتىۋەمنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ بەرسىلە» دېمەكچى ئىدى. لېكىن سەمەرقەنتكە كەل-گەندىن بېرى ئەمىرلىك مەرتىۋىسىگىمۇ ئېرىشەلمىگەنلىكىنى، ئوردىدا يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمىر ـ سىپاھلار قاتارىدا ئەمەس، تۆۋەن دەرىجىلىك ئەمىرلەر قاتارىدا جاي كۆرسىتىپ بېرىلگەنلىـ-كىنى ئېسىگە ئېلىپ، كۆڭلىدىكى گەپنى يوشۇردى. ئۇ دادىسىغا ئىشەنمەيتتى، تەلىپىمگە قوشۇلمايدۇ دەپ ئويلايتتى. شۇنداقتىمۇ مۇددىئاسىنى يۇپۇتۇپراق دېيىشكە جۈرئەت قىلدى:
ــ مېنى ئېچىلسۇن، يايرىسۇن دېسىلە، ھىراتقا قايتۇرۇ-ۋەتسىلە.
مىرزا ئۇلۇغبەگ ئوغلىدىن بۇنداق جاۋابنى كۈتمىگەنىدى.
ــ ئەپسۇس، ــ دېدى ئۇ ئوغلىنىڭ سولغۇن چىرايىغا قاراپ، ــ ھىراتنىڭ ئەمىرى بار. ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزىنى سە-ۋەبسىزلا مەنسەپتىن قالدۇرۇۋەتكىلى بولماس.
قاتتىق ئۈمىدسىزلەنگەن ئابدۇللەتىپخان تەتۈر قارىۋالدى.
ــ ماڭا مەنسەپ ـ مەرتىۋىنىڭ كېرىكى يوق، ھىراتتا تۇر-سام بولدى.
ــ لېكىن ھىراتتا يۇرتدارچىلىق يوسۇنلىرىنى ئۆگىنەلمەي-دىلا، بۇنىڭ ئۇچۇن سەمەرقەنت ئوردىسى ئەڭ مۇۋاپىق.
دادىسىنىڭ مۇئامىلىسىدىن، تەلەپپۇزىدىكى يۇمشاقلىقتىن خېلى ئۈمىدلىنىپ قالغان ئابدۇللەتىپخاننىڭ ۋۇجۇدىدا بىردىنلا جۈرئەت پەيدا بولدى.

— ئۇنداق بولسا بەلخنىڭ ئەمىرلىكىنى بەرسىلە، — دېدى ئۇ ئەركىلىگەندەك قىلىپ، — يۇرتدارچىلىق يوسۇنلىرىنى بىرەر يۇرتنى ئۆز ئالدىغا باشقۇرۇپ ئۆگەنسە، ئاندىن پۇختا ئۆگەنگىلى بولىدۇ.

— سىلىنى يېنىمدا تۇرسىكەن دەيدىغان ئارزۇيۇم بار، سىلى مېنىڭ كۆڭۈل خۇشلۇقۇم.

— مەن بولمىسامۇ يانلىرىدا ئىنىم ئابدۇلئەزىز مىرزا بار. ئۇمۇ سىلىنىڭ كۆڭۈل خۇشلۇقلىرى. سىلىنىڭ مېھرلىرى ئۇ-نىڭدىن ماڭا ئاشقان ئەمەس.

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ يۈرىكى پىچاق تىققاندەك ئاغرىپ كەت-تى.

ئابدۇللەتىپخان دادىسىنى مەندىن بەكرەك ئىنىمنى ئە-تىۋارلايدۇ دەپ ئويلايتتى. مىرزا ئۇلۇغبەگ ئىختىيارىدىن قەلئە-سىدىن تېپىلغان خەزىنىنى سەمەرقەنتكە يۆتكەشنى كىچىك ئوغ-لى ئابدۇلئەزىزخانغا تاپشۇرغانىدى. شۇ چاغدا ئابدۇللەتىپخان ئا-تام خەزىنىنى ئىنىمغا بېرىۋەتتى، دەپ خاتا چۈشەنگەنىدى. كېيىن مومىسى گۆھەرشاد بېگىم، پىر - بۈزرۈكى ئىشان شەيخ نىزامىد-دىن خامۇش ئۇنى راسا ئېچىتتى. شۇ سەۋەبتىن دادىسىنىڭ ئال-دىدا ئۆزىنى ئېتىبارسىز ھېسابلايتتى. ئولتۇرسا - قوپسا دادى-سىدىن يىراقلاق تۇرۇشنى ئويلايتتى. ئۇنىڭغا ئىمكان بار سەمەر-قەنتتىن ئايرىلىپ بىرەر ۋىلايەتنىڭ ئەمىرلىكىنى قولغا ئېلىش-نىمۇ گۆھەرشاد بېگىم بىلەن ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇش ئالاھىدە تاپىلىغانىدى. «پەدەرلىرىگە ئىشەنمىسىلە، ئۇ سىلىدىن خاتىرجەم بولالماي ساختا مېھرىبانلىق كۆرسىتىپ، يالغان ۋەدى-لىرى بىلەن يېنىدا ساقلاۋاتىدۇ. ھەقىقىي مەقسىتى تاجۇ تەختنى سىلىگە ئەمەس، ئىنىلىرىغا ئۆتكۈزۈپ بەرمەكچى. ئىختىيارىدىن قەلئەسىدىن تېپىلغان خەزىنىنى سەمەرقەنتكە يۆتكەش ئىشىنى نېمىشقا سىلىگە تاپشۇرماي، ئىنىلىرىغا تاپشۇردۇ؟ گەپ سىلىگە ئىشەنمىگەنلىكىدە. ئاشۇ خەزىنىنى ئىنىلىرىغا بەرگىسى بولمى-

ـسا، ئاشۇنداق پەرمان چۈشۈرەمدى؟ خەزىنە پۈتۈنلەي ئىنىلىرد-ىنىڭ قولىغا چۈشۈپ بولدى. ئاگاھ ۋە دانا بولسىلا خانزادە. بۇنداق جىم تۇرۇۋەرمەي، ھېچ بولمىسا بىرەر ۋىلايەتنىڭ ئەمىرلىكىنى بولسىمۇ قولىرىغا كىرگۈزگەچ تۇرسىلا. پالتىنىڭ جۇلدىسى بولسا بىسىنى چىقىرىۋالغىلى بولىدۇ. ۋاقتى كەلگەندە ئامالىنى بىز قىلىمىز. ئاللاھ ئىگەم ئۆزى يۆلەيدۇ، بىر ـ بۇزرۇكلەر مەدەت قىلىدۇ.»

مومىسى بىلەن ئىشان پىرىنىڭ بۇ سۆزلىرى ئابدۇللەتىپ-خانىنىڭ قۇلاق تۈۋىدە توختىماي جاراڭلايتتى.

ئوغلىنىڭ ئىنىسىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ تۇرۇپ «ئۇمۇ سىلىنىڭ كۆڭۈل خۇشلۇقلىرى، سىلىنىڭ مېھرلىرى ئۇنىڭدىن ماڭا ئاشقان ئەمەس» دېگەن سۆزلىرى مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ قۇلاق تۈۋىدە بىر مۇدھىش ئاۋاز بولۇپ جاراڭلايتتى.

«ئۇ مېنىڭ يېنىمدا تۇرۇشنى خالىمايدىكەن، يۈرىكىمنى يې-رىپ كۆرسەتسەممۇ ماڭا ئىشەنمەيدىكەن. يا پەرۋەردىگار، نېمىشقا ئۇنىڭ كۆزىدىن پەرزەنتلىك مېھرىنى كۆرەلمەيمەن، كۆزلىرىدىن نېمىشقا ئاداۋەت ئۇچقۇنلىدايدۇ؟ بىز دېگەن رەقىبلەردىن ئەمەس، ئاتا ـ بالىغۇ ئاخىر. كەتسە ـ كەتسۇن، كېتىمەن دېسە باغلاپ قو-يارنىڭ ئورنى يوق. ئۇنىڭ ئۈستىگە يېشىمۇ كىچىك ئەمەس، ئا-غىچىلىرى، پەرزەنتلىرى بار. بەلكىم ئۇنىڭ دېگەنلىرىمۇ توغرى-دۇ، بىرەر ۋىلايەتنىڭ ئەمىرلىكىنى بەرسەم ئىلگىرىكى ھايتاقلىد-قىنى تاشلاپ، سەلتەنەت ئىشلىرىغا ھەقىقىي كۆڭۈل بېرەر. ئۇنىڭ ئۈستىگە سەمەرقەنتتە ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇش بار. ھەر كۈنى مۇلاقاتتا بولۇپ خانزادىنىڭ قۇلىقىنى تولغايدۇ، كۆڭلىگە گۇمان، تەھلىكە ئۇرۇقىنى چاچىدۇ. مەيلى، بەلخكە بارسا بارسۇن. رايىغا باقسام، كۆڭلى ئېرىپ قالسا ئەجەب ئەمەس...»

ــ راستىنلا بەلخكە بېرىشنى خالامدىلا؟

شۇ دەقىقىدە مىرزا ئۇلۇغبەگ ئوغلىنىڭ «ياق، يانلىرىدىن ئايرىلغۇم يوق ئاتا» دېيىشىنى نەقەدەر ئارزۇ قىلاتتى ـ ھە. بىراق

خانزادە ئابدۇللەتىپخاننىڭ كۆزلىرى بىردىنلا چاقناپ كەتتى، سولغۇن چىھرىگە سۇس كۈلكە يۈگۈردى:

— ئىجازەت بەرسىلە ئەلۋەتتە خالايمەن.

— ئارزۇلىرى شۇ بولسا مۇرادلىرىغا يەتسىلە ئوغلۇم، — دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ يۈرىكى ئېچىشىپ تۇرۇپ.

شۇنداق قىلىپ مىرزا ئۇلۇغبەگ چوڭ ئوغلى ئابدۇللەتىپخاننى بەلخنىڭ ئەمىرلىكىگە تەيىنلەپ يارلىق چۈشۈردى. بىراق ئۇ «ئوغلۇم مەندىن چوقۇم خۇش بولىدۇ، ئۇنى مومىسىدىن، ئىشان پىرىدىن ئايرىۋەتتىم» دەپ چوتنى خاتا سوققانلىقىنى تېزلا ھېس قىلدى. ھەئە، مىرزا ئۇلۇغبەگ ئوغلى ئابدۇللەتىپخان بەلخكە كېتىپ ئۇزاق ئۆتمەي، ئانىسى گۆھەرشاد بېگىمنىڭ يول ئازابىغا بەرداشلىق بېرىپ ھىراتتىن بەلخكە بارغانلىقىدىن، ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇشنىڭمۇ سۇلۇك تەۋرىتىش باھانىسىدا بەلخكە بېرىپ خانزادىنى قۇتلۇقلاپ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تاپقانىدى.

مىرزا ئۇلۇغبەگ ئابدۇللەتىپخاننى بەلخكە ئەۋەتىپ توغرا قىلغانلىقىنى ياكى خاتا قىلغانلىقىنى دەماللىققا ھېس قىلالمىدى. بۇ ئىشلارنى ھەر قېتىم ئېسىگە ئالغىنىدا، كۆڭۈل ئارامى بۇزۇلاتتى، تەگسىز خىياللارغا غەرق بولاتتى. «ئاشۇ ئوغلۇمنىڭ كۆڭلىگە ئىنساپ بەرگەيسەن پەرۋەردىگارىم» دەپ چىن يۈرىكىدىن نىدا قىلاتتى.

47

سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ تاشكەنتنى مۇھاسىرىگە ئالغىنىغا ئۈچ ئاي بولاي دەپ قالغانىدى. بۇ جەرياندا تاشكەنت خەلقىنىڭ شەھەرنى قوغداش جاسارىتى پەقەتلا سۇسلىشىپ قالمىدى.

ئۇلار تاشكەنتنى قوغداۋاتقان لەشكەرلەر بىلەن مۇرىنى ـ مۇرىگە تىرەپ جەڭ قىلىپ، موغۇلىستانلىقلارنىڭ شەھەرگە قىلغان ھۇ ـ جۇمىنى چېكىندۇرۇپ تۇردى. سەييىدئەلى ئالىپ تاشكەنتلىكلەر ـ نىڭ بۇ جاسارىتىگە قايىل بولماي، ئاپىرىن ئېيتماي تۇرالمىدى. ئالدىراپ ـ تېنەپ تاشكەنتكە لەشكەر تارتىپ كەلگىنىگە پۇشايمان قىلدى، ۋۇجۇدىنى غەم باستى. ئۇلارنىڭ يەنە بىرەر ئاي يەتكۈدەك ئوزۇق ـ تۈلۈكى قالغانىدى. قەشقەر بىلەن تاشكەنت ئارىلىقىدىكى خەتەرلىك تاغ يوللىرىدىن ئوزۇق ـ تۈلۈك يۆتكەپ كېلىش تولىمۇ تەس ئىدى. تاشكەنت شەھىرىنى ئىشغال قىلىشتىن ئاساسەن ئۈمىد قالمىغانىدى.

سەييىدئەلى ئالىپ تۈركىستان ئەمىرى ئىرازان بارىنىدىن ئوزۇق ـ تۈلۈك ياردەم سوراپ بىرنەچچە قېتىم مەكتۇپ ئەۋەتكەن بولسىمۇ تېخىچىلا جاۋاب كەلمەيۋاتاتتى. ئىرازان بارىن بىر چەتتە تاماشا كۆرۈپ تۇرۇۋاتقاندەك قىلاتتى. ناۋادا ئۇ مىرزا ئۇلۇغبەگ بىلەن بىرلىشىۋېلىپ تاشكەنت ئەمىرىگە ياردەمگە كەلسە موغۇ ـ لىستان لەشكەرلىرىنىڭ كۈنى تېخىمۇ تەسلىشەتتى. ئۇ چاغدا ئاقسۇ، قەشقەرگە بىخەتەر چېكىنىپ كېتىشمۇ بىر گەپ بولۇپ قالاتتى. چوڭ خانزادە يۇنۇسخاننى تېپىپ كېلىش ئۈچۈن يىراق باغدادقا ئەۋەتكەن چاپارمەندىن تېخىچىلا خەۋەر يوق ئىدى. شۇ كۈنلەردە سەييىدئەلى ئالىپنىڭ تاشكەنتنى ئىستېلا قىلىشتىن كۆرە تۈركىستاننى ئىستېلا قىلىش ئارزۇسى كۆچىيىپ قالغانىـ دى. چاپارمەنلەر خانزادە يۇنۇسخاننى تېپىپ كېلەلىسە، تاشكەنتنى ئالالمىغان تەقدىردىمۇ ئۇنى تۈركىستان تەختىگە ئولتۇرغۇزۇپ قويالىسا، ئۆزىنى بۇ قېتىمقى لەشكىرىي يۈرۈشنىڭ مۇددىئاسىغا ئاز ـ تولا يەتكەن ھېسابلىيالايتتى ھەمدە مەرھۇم سۇلتان ئۇ ـ ۋەيسخان بىلەن خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكە ئالدىدا ئۆزىنى گۇ ـ ناھتىن ساقىت بولغاندەك ھېس قىلالايتتى. يۈرىكىنى تىنىمسىز تاتىلاپ تۇرغان كۆڭۈل غەشلىكى خىلىلا يەڭگىللەپ قالاتتى. ئۇ مۇشۇ سەۋەبتىن سۇلتان ئىسان بۇغاخاننى تاشكەنتكە لەشكەر تار ـ

تىشقا ئۇندىگەنىدى. بىراق ئۇنىڭ بۇ ئارزۇسىدىن سۇلتان ئىسان
بۇغاخاننىڭ پەقەتلا خەۋىرى يوق ئىدى. سەركەردە ـ لەشكەرلەر
تاشكەنت شەھىرىنى مۇھاسىرە قىلىۋېرىپ زېرىككەنىدى. سەي ـ
يىدئەلى ئالپ تاشكەنت مۇھاسىرىسىنى بىكار قىلىپ تۈركىستان ـ
غا ھۇجۇم قىلىشقا ئالدىرايتتى. تۈركىستان تەختىنى ئاكىسى ئە ـ
مىر شەيخ نۇرىددىننىڭ ئوغۇللىرىغا بەرمەي ئۆزى ئولتۇرۇۋالغان
ئىرازان بارىندىن تارتىۋېلىپ يۇنۇسخانغا ئېلىپ بەرسەم خانىش
دۆلەتسۇلتان مەلىكە چوقۇم خۇش بولىدۇ، دەپ ئويلايتتى. لېكىن
خانزادە يۇنۇسخاندىن تېخىچە خەۋەر بولمىغاچقا، تۈركىستانغا قى ـ
لىدىغان ھۇجۇمنى كەينىگە سۈرۈشكە مەجبۇر بولغانىدى.

شۇ كۈنلەردە سۇلتان ئىسان بۇغاخانمۇ غەلىبە ـ نۇسرەتتىن
شەپە يوق تاشكەنت مۇھاسىرىسىدىن زېرىككەنىدى. لەشكىرىي
ئىشلارنى سەيىيدئەلى ئالپقا تاشلاپ بېرىپ، ئىچ پۇشۇقىنى بې ـ
سىش ئۈچۈن كۈنلىرىنى شاھمات ئويناش، شاراب ئىچىش بىلەن
ئۆتكۈزۈۋاتاتتى.

قارارگاھتا ئۆزى يالغۇز خىيال سۈرۈپ كېتىۋاتقان سەيىيد ـ
ئەلى ئالپ بىر بېسىپ ـ ئىككى بېسىپ بارگاھى ئالىينىڭ ئال ـ
دىغا كېلىپ قالغىنىنى تۇيمايلا قالدى. خاننىڭ خاس نۆكەرلىرى
شاھ چېدىرىنىڭ ئەتراپىدا لاغايلاپ يۈرۈشەتتى. ئۇلار سەيىيدئەلى
ئالپنى كۆرۈپ قەددىلىرىنى رۇسلاپ سالام بېرىشتى.

— خان ئالىيلىرى ئىچىدىمۇ؟

— شۇنداق ئەمىر لەشكەر جانابلىرى.

— يەنە كىملەر بار؟

— ھۇزۇرىغا ھېچكىمنى كىرگۈزمەي ئۆزى يالغۇز شاراب
ئىچىۋاتىدۇ.

«خان ئالىيلىرى راستىنلا زېرىكىپتۇ، تاشكەنتنىڭ مۇھا ـ
پىزىتىنى بۇنچە قاتتىق بولۇر دەپ ئويلىماپتىكەنمەن. ياۋنىڭ بو ـ
سۇغىسى تۈۋىدە بۇنچە ئۇزاق مىدىرلىماي يېتىش ئاسان ئەمەس.
مىرزا ئۇلۇغبەگ تاشكەنت سېپىلىنىڭ مۇستەھكەملىكىنى، مۇھا ـ

پىزەتچى لەشكەرلەرنىڭ جاسارىتىنى ھېسابقا ئېلىپ ھەمدەمگە لەشكەر ئەۋەتمىگەن ئىكەن ـ دە. ئۇنىڭ جىيەنى ئالائۇددەۋلە بىلەن بولغان ياغىسى قانداق بولغاندۇ، جەڭدە نۇسرەتكە يۈزلەنسە تاشكەنتنى مۇھاسىرىدىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن چوقۇم ھەمدەمگە لەشكەر ئەۋەتىدۇ. شۇنداقلا بولمىغان بولسا، ھازىرقى ئەھۋالدىمىزدا ئۆزگىرىش بولۇپ، بىز مۇداپىئەگە ئۆتۈپ قىلىشىمىز مۇمكىن. ھەر ھالدا سەگەكرەك تۇرغان ياخشى. خېلى كۈنلەر بولۇپ قالدى، ئەجەب سەمەرقەنت تەرەپتىن خەۋەر كەلمەيدىغۇ؟ ئەۋەتكەن ئايغاقچىلىرىمىز ئاشكارىلىنىپ قالدىمۇ ـ يا؟ خان ئالىيلىرىنىڭ خىيالىنى بىلىپ باقاي...»

— قىبلىگاھىمىزغا مەلۇم قىلسۇنلار، — دېدى سەييىدئەلى ئالپ نۆكەر بېشىغا قاراپ.

نۆكەر بېشى شاھ چېدىرىغا كىرىپ كېتىپ ھايال ئۆتمەي قايتىپ چىقتى.

— ئالەمپاناھىمىز ئىجازەت قىلدى.

سەييىدئەلى ئالپ شاھ چېدىرىغا كىردى.

ئۆزى يالغۇز شاراب ئىچىپ ئولتۇرغان ئىسان بۇغاخان چوڭقۇر خىيالغا پېتىپ ئولتۇراتتى. ئۇ سەييىدئەلى ئالپنىڭ سالامىنى ئىلىك ئېلىپ بىرئاز قىمىرلاپ قويدى.

— كەلسىلە ئەمىر لەشكەر، بۇياققا ئۆتسىلە.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان سەييىدئەلى ئالپقا يېنىدىن جاي كۆرسەتتى.

— ئەمىرگە شاراب قۇي، — دېدى ئۇ يېنىدىكى مەھرىمىگە قاراپ.

سەييىدئەلى ئالپ يېشىنىڭ چوڭىيىشىغا ئەگىشىپ شاراب، بەزمىدىن قالغانىدى. سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا يۈز كېلەلمەي ئالتۇن جامدىكى شارابنى بىر تىنىقتىلا ئىچىۋەتتى.

— ئېيتسىلا ئەمىر جانابلىرى، شۇنچە ھەشەم تارتىپ كېلىپ تاشكەنتنى ئالالماي كېتىپ قالارمىزمۇ؟

سەييىدئەلى ئالپ شۇ تاپتا ئىسان بۇغاخاننىڭ كۆڭۈل غەش-
لىكىنى چۈشىنەتتى. ھەئە، سۇلتان ئىسان بۇغاخان تەختتە ئول-
تۇرغان شۇنچە يىللاردىن بېرى تۇنجى قېتىم قىلغان لەشكىرىي
يۈرۈشىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتسىز ئاخىرلىشىپ قېلىشىدىن ئەندىشە
قىلىپ قالغانىدى.

— جەڭدە يېڭىش - يېڭىلىش دېگەن بولۇپ تۇرىدۇ ئالىي-
لىرى، — دېدى سەييىدئەلى ئالپ خانغا تەسەللى بېرىپ، —
مەرھۇم جەننەتماكان سۇلتان ئۈۋەيسخان ئالىيلىرىمۇ قالماق
ئۈستىگە ئاتمىش بىر قېتىم لەشكەر تارتقان بولسىمۇ ئاران ئىك-
كى نۆۋەت نۇسرەتكە يۈزلەنگەنىدى. شۇنداقتىمۇ قالماقلار مەرھۇم
باھادىر خاننىڭ نامىنى ئاڭلىسا غال - غال تىترەيتتى. رەقىبىگە
مەردانە يۈزلىنىشنىڭ ئۆزىمۇ غەلىبە ئالىيلىرى. جەڭگە يۈزلىنىش
بەندىنىڭ جاسارىتى، نۇسرەت قازىنىش پەرۋەردىگارنىڭ ئىنايىتىد-
دۇر، زىنھار مەيۈسلەنمىگەيلا. بۇنىڭلىق بىلەن شانۇ شەۋكەتلىرىد-
گە قىلچىلىك نۇقسان يەتمەس.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان بىرنەچچە دەقىقە خىيال سۈرۈۋال-
غاندىن كېيىن ئالتۇن جامدىكى شارابنى بىر تىنىقتىلا ئىچىۋەت-
تى.

— شۇ تاپتا نېمىنى خىيال قىلىۋاتقىنىمنى بىلەمدىلا ئە-
مىر؟

— بىلگۈچى ئاللاھ، — دېدى سەييىدئەلى ئالپ، — جانابى
ئالىيھەزرىتىمنىڭ مۇبارەك كۆڭلىدىن قانداق ئىشلار كەچتىكىن؟

سۇلتان ئىسان بۇغاخان سەييىدئەلى ئالپنىڭ كۆزىگە قاراپ
تۇرۇپ جاۋاب بەردى.

— سەلتەنەت غوۋغالىرىدىن مۇستەسنا ياشىغان ئاشۇ غەم-
سىز باللىقىمنى ئەسلەۋاتىمەن. ئول چاغلاردا قانچىلىك بەختلىك
ئىكەنلىكىمنى تەسەۋۋۇر قىلالمايدىلا ئەمىر. خالىسام ئويۇن - تا-
ماشىغا، خالىسام ئۇستازلىرىم بەرگەن ساۋاقلارنى يادلاشقا، خالى-
سام جەڭبازلىق ماھارىتىنى مەشىق قىلىشقا مەشغۇل بولاتتىم.

خان ئاتام، خانىش ئانام، بابام، موماملارنىڭ قۇچىقىغا چىقىپ ئەركىلەيتتىم. جانابلىرىنىڭ بويۇنلىرىغا مىنىۋېلىپ ئەتراپقا نە-زەر سېلىشنى ياخشى كۆرەتتىم. يەلكىلىرىدە ئولتۇرسام ئۆزۈمنى ئەڭ ئېگىز مۇنارنىڭ ئۇستىگە چىققاندەك ھېس قىلاتتىم. يەنە ئېخى يېنىمدا ئاغام يۇنۇسخانمۇ بار ئىدى، ئۇ كۆپىنچە ماڭا يول قوياتتى، ھەرقانداق تەلىپىمنى رەت قىلمايتتى. قاچانكى تاج كىي-يىپ تەختتە ئولتۇردۇم، ئاشۇ بەختىيار كۈنلىرىمنى يوقىتىپ قويدۇم. تاجۇ تەخت بەخت ئەمەسكەن جانابلىرى.

— ھەزرەتلىرى بىر ئەلنىڭ پاسىبانى، ئەلۋەتتە غەم - غۇسسىلىرى كۆپ بولىدۇ. سەلتەنەتنىڭ چوڭ - كىچىك ئىشلى-رىنىڭ ھەممىسى ئالىيلىرىغا قاراشلىق. لېكىن بۇنىڭلىق بىلەن ئاتا - ئەجدادلاردىن قالغان تەخت - سەلتەنەتتىن بىزار بولسىلا جەننەتماكان پەدەرۇ بۇزرۇكلەرنىڭ روھى قورۇنىدۇ.

— ئاشۇ غەمسىز بالىلىقنى قايتۇرۇپ كەلگىلى بولسا ئىدى كاشكى، — دېدى ئىسان بۇغاخان ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ.

سەييىدئەلى ئالپ ئېھتىيات بىلەن سورىدى.

— ئالىيلىرى ئاغىلىرىنى سېغىندىلىمۇ؟

— سېغىنمىغان بىر كۈنۈممۇ يوق، بۇ ئۆمرۈمدە بىرەر قې-تىم كۆرۈشۈشكە نېسىپ بولۇرمۇ دەپ ئويلاپ كېتىمەن.

— يۇنۇسخان ئالىيلىرىنى تېپىپ كېلىشكە چاپارمەن ماڭ-غۇزدۇم.

ئىسان بۇغاخان سەييىدئەلى ئالپقا تىكىلىپ قارىدى.

— قاچان؟

— خېلى بولدى. لېكىن تېخىچىلا خەۋىرى يوق، — سەي-يىدئەلى ئالپ سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ باشقىچە ئويلاپ قېلى-شىدىن ئەنسىرەپ مۇددىئاسىنى چۈشەندۈرۈشكە ئالدىرىدى، — خانزادە يۇنۇسخان ئالىيلىرىنى ئىزدەشتىكى مۇددىئايىم شولكى، ئىرازان بارىندىن تۈركىستاننىڭ تاجۇ تەختىنى سويۇپ ئېلىپ، يۇنۇسخان ئالىيلىرىنى ئول تەخت - سەلتەنەتكە پاسىبان قىلىش.

بۇنداق قىلساق يۇنۇسخان ئالىيلىرىنىڭمۇ تەسەررۇپ زېمىنى بولاتتى ــ دە، كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئالىيلىرىنىڭ سەلتەنەتىگە تەھلىكە بولمايتتى، بەلكىم ئانىھەزرىتىمدىن مىننەتدار بولاتتى. يەنە كېلىپ بۇ ئىش قېرىنداشلار ئوتتۇرىسىدىكى نىزا ــ ئاداۋەت-لەرنى تۈگىتىپ، مېھىر ــ مۇھەببەتنىڭ قايتىدىن باش كۆتۈرۈ-شىگە سەۋەب بولاتتى.

ــ مۇددىئالىرى ئايان بولدى، ــ دېدى ئىسان بۇغاخان رازىمەنلىك بىلەن بېشىنى لىڭشىتىپ، ــ ناۋادا پات يېقىندا ئا-غام يۇنۇسخان ئالىيلىرىنى ئىزدەپ تېپىش مۇمكىنچىلىكى بول-سا، ئاگال تۈركىستاننى ئىستېلا قىلايلى، ئۇنىڭغىچە خەۋىرىمۇ بولۇپ قالۇر. بۇنداق قىلساق مەنمۇ ئاغىسىنىڭ تەختىنى تارتىۋې-لىپ ھەيدىۋەتكەن، لاماكانلىققا مۇپتىلا قىلغان، دېگەن بەتناملار-دىن قۇتۇلۇپ قالغۇدەكمەن. قانداق دېدىم ئەمىر جانابلىرى؟ ئى-نىسى تاجدار، ئاغىسى لاماكان بولسا ئابا ــ ئەجدادلىرىمىزنىڭ سەلتەنەت شەۋكىتىگىمۇ نۇقسان يېتۇر.

سەييىدئەلى ئالپ ئېغىر بىر غەمدىن قۇتۇلغاندەك يەڭگىل-تىن ئالدى، خۇشاللىقتىن بولسا كېرەك ئەيتاۋۇر، كۆڭلى شارابقا تارتىپ قالدى. قولىغا لىپمۇلىپ شاراب قۇيۇلغان ئالتۇن جامنى ئېلىپ تۇرۇپ سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا يۈزلەندى:

ــ كەڭ قورساقلىق، ئەپۇچانلىق ئىنسانىنىڭ ئېسىل پەزى-لىتىدۇر. ئانىھەزرىتىم ھەقىقەتەن پەزىلەت بابىدا كامالەتكە يېتىپ-تىلا. جاھاندا قېرىنداشلىق مېھرىگە نېمىمۇ تەڭ كەلسۇن دەيدىلا. گويا[1] ئەھلىگە ئاللاھ ئىگەمنىڭ ئىنايەت ئىشىكلىرى ھەرقاچان ئوچۇقتۇر. ئانىھەزرىتىمنىڭ بۇ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ كۆڭلۈم خېلىلا ئەمىن تاپتى.

شاھ چېدىرىغا ئالدىراپ كىرىپ كەلگەن نۆكەر بېشى سەيى-يىدئەلى ئالپىنىڭ گېپىنى بۆلۈۋەتتى.

ــ مەلۇم بولغاي، ياتىش بېگى كۆرۈشۈشنى تەلەپ قىلىۋا-

---

① گويا ــ ۋاپا.

تىدۇ!
— ئىجازەت! — دېدى ئىسان بۇغاخان.
— سەمەرقەنتكە ئەۋەتكەن ئايغاقچىلىرىمىز قايتىپ كەلدى.
مىرزا ئۇلۇغبەگ تاشكەنتنى قامالدىن قۇتۇلدۇرۇش ئۇچۇن بىھې-
ساب لەشكەر ماڭدۇرۇپتۇدەك، — دېدى شاھ چېدىرىغا كىرگەن يا-
تىش بېگى قول باغلاپ تۇرۇپ.
سەييىدئەلى ئالپ قولىدىكى ئالتۇن جامنى داستىخانغا قوي-
دى. جىددىيلەشكەن سۇلتان ئىسان بۇغاخان سەييىدئەلى ئالپقا
قارىدى.
— تاشكەنت مۇھاسىرىسىنى بىكار قىلايلى، — دېدى سەي-
يىدئەلى ئالپ بىرنەچچە دەقىقە ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن، —
سەركەردە - لەشكەرلەر دەرھال چېكىنسۇن. بۇنداق قىلساق تاش-
كەنت ئەمىرى بىزنىڭ ھەمدەمگە كېلىۋاتقان سەمەرقەنت لەشكەر-
لىرىنىڭ خەۋىرىنى ئاڭلاپ چېكىنگىنىمىزنى بىلمەي قالىدۇ -
دە، جەڭگە ئۇندەپ زېرىكىپ ھېيلە ئىشلەتكەن چېغى، دەپ ھەم-
دەمگە كەلگەن لەشكەرلىرى بىلەن بىرلىشىپ ئارقىمىزدىن
قوغلاشقا جۇرئەت قىلالمايدۇ.
— ساقلاپ تۇرۇپ ھەمدەمگە كەلگەن ياۋ لەشكەرلىرىنىڭ
ئالدىنى توسۇپ جەڭ قىلساقچۇ؟ — دېدى ئىسان بۇغاخان، — ئول
چاغدا تاشكەنت ئەمىرىمۇ جەڭگە چىقىشقا مەجبۇر بولاتتى. شە-
ھەرنى شۇنچە ئۇزاق قامال قىلىپ بىرەر مەرتىۋە ئېلىشماي جىم-
جىتلا چېكىنسەك قانداق بولۇر؟
— ئېيتقانلىرى توغرا، — دېدى سەييىدئەلى ئالپ، —
بىراق ھەمدەمگە كېلىۋاتقان ياۋ لەشكەرلىرىنىڭ ئەھۋالى بىزگە
قاراڭغۇ. شول تاپتا لەشكەرلىرىمىزنىڭ ئوزۇق - تۈلۈكى تۈگەيلا
دەپ قالدى. قەشقەردىن يولغا سالغان ئوزۇق - تۈلۈكلەر قاچان
كېلىدۇ، بۇنىسى نامەلۇم. ناۋادا ھەمدەمگە كېلىۋاتقان ياۋ لەشكەر-
لىرى بىلەن تىركىشىپ قالساق ۋاقىت يەنە سوزۇلۇپ كېتىدۇ.
ئەھۋالىمىزدىن ئىرازان بارىن خەۋەر تېپىپ قالسا، مىرزا ئۇلۇغ-

بەگ بىلەن كۆمەكلىشىپ ياۋ لەشكەرلىرىگە ھەمدەمدە بولۇشى مۇمكىن. بۇ بىزگە تولىمۇ پايدىسىز. شۇڭا دەرھال چېكىنىپ ئا- گال ئىرازان بارىنىنىڭ ئىشىنى بىر تەرەپ قىلىپ، تۈركىستان تەختگاھىنى قولىمىزغا ئالايلى، ئاندىن كېيىن تاشكەنتكە قايتا لەشكەر تارتامىز.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان سەييىدئەلى ئالپنىڭ مۇلاھىزىسىنى مۇۋاپىق كۆردى.

— پەرمان! — دېدى ياتىش بېگكە قاراپ، — ھەرقايسى قارارگاھنىڭ سەركەردىلىرى ھازىرلىق كۆرگەي، بۈگۈن كەچتە قامالنى بىكار قىلىپ چېكىنىمىز!

— باش ئۈستىگە!

ياتىش بېگى چىقىپ كەتتى.

— كەچتە چېكىنسەك تاشكەنت ئەمىرى تېخىمۇ شۇبھىلە- نىدۇ، — دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان سەييىدئەلى ئالپقا قاراپ، — ئۇلار بىزنىڭ راستتىنلا چېكىنىپ كەتكىنىمىزنى بى- لىپ بولغىچە تۈركىستان تەۋەسىگە ئۆتۈپ بولىمىز.

— خان ئالىيلىرى دانادۇر، — دېدى سەييىدئەلى ئالپ مەم- نۇنلۇقىنى بىلدۈرۈپ، — ياۋنى شۇبھىگە سېلىش ياخشى تەدبىر. مەن دەرھاللا تۈركىستانغا ئايغاقچى ماڭغۇزۇۋېتەي، ئىرازان با- رىنىنىڭ ئەھۋالىنى بىلگەچ تۇرغاي.

— شۇنداق قىلسىلا، — دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان.

سەييىدئەلى ئالپ خان بىلەن خوشلىشىپ چىقىپ كەتتى.

ئەتىسى ئەتىگەندە تاشكەنت سېپىلى ئەتراپىدىكى قورشاۋدا تۇرغان موغۇلىستان لەشكەرلىرى قارارگاھىنىڭ بىر كېچىدىلا غايىب بولۇپ كەتكەنلىكىنى كۆرگەن تاشكەنت ئەمىرى موغۇلىس- تانلىقلار بىزنى جەڭگە چىقىرىش ئۈچۈن ھىيلە ئىشلەتكەن ئوخ- شايدۇ دەپ ئويلاپ، مۇداپىئەنى تېخىمۇ چىڭىتتى. سەمەرقەنتتىن كېلىۋاتقان ھەمدەمچى لەشكەرلەر بىر ھەپتە ئۆتكەندە ئاندىن تاش- كەنتكە يېتىپ كەلدى. ئۇلار ياۋنى قوغلاشقا رايى بارماي تاشكەنت-

ـنى قوغداپ ياتتى.

※ ※ ※

تۈركىستانغا يېقىنلاشقانسېرى سەييىدئەلى ئالپنىڭ ۋۇجۇ-دىنى زىددىيەتلىك خىياللار چىرمىۋالدى. ئەينى يىلى سۇلتان ئۇ-ۋەيسخان بىلەن بىللە ئەمىر شەيخ نۇرىددىننى پاناھ تارتىپ كەل-گىنى ئېسىگە كېلىپ خىجىل بولدى. كۆز ئالدىغا بىردە تەكەب-بۇر، كىبىر بىلەن سۆزلەيدىغان، بىردە تۈزۈت ـ تەۋازۇنى تولا قىلىپ سۆھبەتدىشىنى خىجىل قىلىپ قويىدىغان، مەرد ياكى سېخىيلىقىنى، نامەرد ياكى پىخسىقلىقىنى بىلگىلى بولمايدىغان ئەمىر شەيخ نۇرىددىن بىلەن تەڭداشسىز گۈزەل، ئۆتكۈر پىكىر-لىك، يىگىتلەرگە خاس جاسارىتى بار دۆلەتسۇلتان مەلىكە كې-لىۋالاتتى. ئەمىر شەيخ نۇرىددىننىڭ ھۇزۇرىدىكى شاھانە زىياپەت-لەر، ئايىغى ئۈزۈلمەس بەزمە ـ مەشرەپلەر، سۇلتان ئۇۋەيسخان بىلەن دۆلەتسۇلتان مەلىكىنىڭ مۇھەببەت سەرگۈزەشتىلىرى، تۈركىستان ئەمىرىنىڭ ئوردىسىغا ئەلچىلىككە بارغانلىقى، پۈتكۈل تۈركىستاننى زىل ـ زىلىگە سالغان توي، ۋىسال لەززىتىدىن مەست بولغان ئۇۋەيسخاننىڭ خۇشاللىقلىرى.. خىيالىدىن بىر ـ بىرلەپ كەچتى. سەييىدئەلى ئالپ بېشىغا كۈن چۈشكەن ئېغىر كۈنلەردە پاناھىغا ئېلىپ تۇز بەرگەن بۇ ئەلگە لەشكەر تارتىپ كېلىشنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەنىدى.

«ئۇلار مېنى چوقۇم تۇزكور، نامەرد دەپ ھاقارەتلەيدۇ. ئەل ـ يۇرت مېنى تۇزكورلارغا تىمسال قىلىدۇ. بىراق خانزادە يۇنۇسخان ئالىيلىرىغىمۇ بىرەر تەسەررۇپ، سەلتەنەت كېرەك. بىر ھېسابتا ئۇمۇ تۈركىستان تەختگاھىنىڭ مىراسخورى. مەن بۇ لەشكىرىي يۈرۈشنى ئۆزۈم ئۈچۈن ئەمەس، ئاشۇ تۈركىستان ئەمىرىنىڭ نەۋ-رىسى ئۈچۈن قىلىۋاتىمەن. دۆلەتسۇلتان مەلىكە مېنىڭ بۇ مۇد-دىئايىمنى چۈشىنەرمۇ؟ مەندىن مىننەتدار بولۇرمۇ؟ ئاتىسىنىڭ

خانلىق تەختىگە تاغىسىنىڭ ئولتۇرۇۋالغانلىقىدىن نارازى بولغان بولغىيمىدى؟ نېمىشقا ئىنىلىرىنى تەخت ۋارىسى قىلمىدىكىنە؟ ئىرازان بارىندىن تۈركىستان تەختگاھىنى سويۇپ ئالغاندىن كېيىن خانىش ئالىيلىرىدىن كەچۈرۈم سورايمەن. چوڭ خانزادىنى جاھاننىڭ نەرىدىن بولمىسۇن تېپىپ كېلىپ تۈركىستان تەختىگە ئولتۇرغۇزىمەن. شۇنداق قىلسام مەرھۇم سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرىنىڭ روھىمۇ مەندىن مىننەتدار بولىدۇ، چوڭ خانزادىنىڭ موغۇلىستان تەختىدە ئولتۇرۇشىغا توسقۇنلۇق قىلغىنىمنى كەچۈرۈۋېتىدۇ. ئىنسان نۇرغۇن ئىشلارنى ئۆزى خالىماي تۇرۇپ قىلىشقا مەجبۇر بولىدىكەن، قىلغان ئىشىنىڭ توغرا ـ خاتاسىنى ئايرىماق تەسكەن، كېيىن خاتا قىلغىنىنى ھېس قىلسا پۇشايمان يەيدىكەن، ئەمما بۇ خاتالىقنى تۈزەتمەك تەسكەن. ئەقىل بىلەن ئىش قىلماق نېمانچە مۇشكۇل ـ ھە...»

سەييىدئەلى ئالپ خىيالىنى يىغىشتۇرۇپ، بېشىنى كۆتۈرۈپ ئەتراپقا قارىدى. خۇددى يىلاندەك ئۈزۈندىن ـ ئۈزۈنغا سوزۇلغان لەشكەرلەرنىڭ ئاخىرى كۆرۈنمەيتتى. ئات ئۈستىدە ئولتۇرۇۋېرىشكە كاسىسى چىدىمىغان سۇلتان ئىسان بۇغاخان يېتىپ ئارام ئېلىۋېلىش ئۈچۈن مەپىگە ئالمىشىۋالغانىدى. ئۇ يېنىدا خىيالچانلىق بىلەن كېتىۋاتقان مىركەرىمبەردى بەگكە گەپ قىلىشقا تەمشىلىپ توختاپ قالدى. ئالدى تەرەپتىن كۆتۈرۈلگەن چاڭ ـ توزان ئۇنىڭ دىققىتىنى تارتقانىدى. ئۇزاق ئۆتمەي چاڭ ـ توزانلار ئارىسىدىن ئاتلىقلارنىڭ قارىسى كۆرۈندى. سەييىدئەلى ئالپ ئاتلىقلارنىڭ ئالدىن چارلاشقا ئەۋەتكەن يەزەكلىرى ئىكەنلىكىنى بىلىپ خاتىرجەم بولدى.

— مەلۇم بولغاي! — دېدى يەزەك سەركەردىسى شىر بەھرام سەييىدئەلى ئالپنىڭ ئالدىغا كېلىپ توختاپ، — تۈركىستان لەشكەرلىرىنىڭ قارارگاھىنى چېلىقتۇردۇق.

— قانچىلىك يىراقلىقتا؟

— ئاز كەم يەتتە ـ سەككىز پەرسەخ ئارىلىق بار.

ــ ياۋ قارارگاھىنى تەپسىلىي كۆزەتتىڭلارمۇ؟

ــ تەپسىلىي كۆزىتىپ مەلۇمات ئېلىپ كېلىشكە نۆكەر قالدۇردۇم. ئۆزۈم خەۋەر يەتكۈزۈش ئۈچۈن بۇيانغا چېپىشىم.

سەييىدئەلى ئالپ بىرئاز خىيال سۈرۈۋالغاندىن كېيىن ئەتراپقا قاراپ توۋلىدى:

ــ تاۋاچى بەگ![1]

ــ لەببەي! ــ دېدى سەييىدئەلى ئالپنىڭ ئارقىسىدا تۇرغان تاۋاچى بەگ.

ــ لەشكەرلەر يەنە ئىككى پەرسەخ مېڭىپ قارارگاھ تىككەي. سەركەردىلەر قارارگاھقا ئىمكان بار سۇغا يېقىن جاينى تاللىغاي!

ــ باش ئۈستىگە!

تاۋاچى بەگ ئېتىنى دېۋىتىپ سەركەردىلەرگە بۇيرۇق يەتكۈزۈشكە ئالدىرىدى.

سەييىدئەلى ئالپ بىلەن مىركەرىمبەردى بەگ سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا ئەھۋالنى مەلۇم قىلىش ئۈچۈن شاھ مەپىگە قاراپ ماڭدى.

«ئىرازان بارىنى بوش چاغلىمىسام بولغىدەك. ئالىلقاچان قارارگاھ تىكىپ ساقلاپ يېتىپتۇ ئەمەسمۇ؟ ئەھۋالىمىزنى بىلىش ئۈچۈن ئايغاقچى ماڭغۇزۇپ تۇرۇپتىكەن ـ دە. ئالدىمىزدىكى ئۇلارنىڭ ئاساسىي قوشۇنىمىدۇر ياكى تۇرشاۋۇللىرىمىدۇر؟...»

لەشكەرلەر چېدىر ـ بارگاھلارنى تىكىپ جايلىشىپ بولغىچە كۈن كەچ بولغانىدى. سەييىدئەلى ئالپ ئۇزاق يول بېسىپ ھېرىپ كەتكەن لەشكەرلىرىنى ياخشى ئارام ئالدۇرۇش ئۈچۈن ئاساسلىق قوشۇننى ئۇخلاشقا، مۇھاپىزەتچىلەرنى تاڭ ئاتقىچە قارارگاھنى چارلاشقا بۇيرۇدى.

※ ※ ※

تۈركىستان ۋادىسىدا يېڭى بىر تاڭ ئاتتى. ئوت شارىدەك

① تاۋاچى بەگ ــ لەشكىرىي يۈرۈشتە بۇيرۇق يەتكۈزگۈچى بەگ.

تاۋلانغان قوياش مېھرلىك نۇرلىرىنى ئەجەل قۇراللىرىنى مەھكەم تۇتۇشقىنىچە بىر ـ بىرىگە قارشى سەپ تۈزۈشكەن تۈمەنلەنگەن لەشكەرلەرگە سېخىيلىق بىلەن چېچىۋاتاتتى. ھەر ئىككىلا سەپتىكى لەشكەرلەرنىڭ تارتقان نەرە سادالىرى پۈتكۈل ۋادىنى لەرزىگە سالغانىدى. لەشكەرلەر بىر ھازا نەرە تارتىشىپ بىر ـ بىرىگە ھەيۋە كۆرسىتىشكەندىن كېيىن جىم بولۇشتى. ناغرا ـ سۇناي ئاۋازىمۇ بېسىقتى.

شۇ ئەسنادا تۈركىستان لەشكەرلىرى سېپىدىن قولىغا ئەلچىلىك تۇغى كۆتۈرۈۋالغان بىر سەركەردە ئات چاپتۇرۇپ چىقىپ كەلدى ـ دە، موغۇلىستان لەشكەرلىرىنىڭ سېپىگە ئەللىك قەدەم ئارىلىق قالغاندا ئاتتىن چۈشتى. ئوڭ قولىنى كۆكرىكىگە ئېلىپ، سەپنىڭ ئالدىدا تۇرغان سۇلتان ئىسان بۇغاخان بىلەن سەييىدئەلى ئالپقا سالام بەردى.

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، بۈيۈك موغۇلىستان ئېلىنىڭ تەخت ساھىبى سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرى بىلەن ئەمىر لەشكەر سەييىدئەلى ئالپ جانابلىرىغا ئېھتىرام بولغاي. بىزلەركىم بۈيۈك تۈركىستان ئەمىرى ئىرازان بارىن مىرزىنىڭ ئەلچىسىدۇرمىز. ئادالەتپاناھىمىز ياغىدىن ئاۋۋال جانابى موغۇلىستان سۇلتانى بىلەن مۇلاقاتتا بولۇشنى لايىق كۆرگەنلىكى ئۈچۈن، سۆزىنى يەتكۈزۈشكە ئەۋەتتى. تەكلىپنى لايىق كۆرسىلە مەيداننىڭ ئوتتۇرىسىغا جەم بولۇشقايلا، مۇلاقات ئات ئۈستىدە بولىدۇ. ئادالەتپاناھىمىز غەنىملەر[1]نىڭ بەتگۇماندا بولۇپ قالماسلىقى ئۈچۈن كەمىنە نۆكىرىنى تۇرغاقلىق[2]قا ئەۋەتتى. مۇلاقاتقا قىلچىلىك سۈيىقەست، بەتنىيەت ئارىلاشسا كاللام بىلەن جاۋاب قىلغايمەن.

سەركەردە ئېتىنى يېتىلەپ كېلىپ، قوينىدىن بىر تال قىل ئارغامچا ئالدى ـ دە، سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ ئارقىسىدا تۇرغان خاس نۆكىرىگە تەڭلىدى.

① غەنىملەر — قارشى گۇرۇھتىكىلەر.
② تۇرغاقلىق — گۆرۈ ھېسابىدا تۇتۇپ تۇرۇشنى كۆرسىتىدۇ.

— مۇلاقات ئاخىرلىشىپ بولغىچە مېنى باغلاپ قويۇشقايلا.

سەييىدئەلى ئالپ يول بويى ئەنسىرىگەن ئىش ئاخىر يۈز بەرگەن ئىدى. ئۇ تۈركىستانىنىڭ ئەمىر ـ سەركەردىلىرى بىلەن سۆزلىشىپ قېلىشتىن قاتتىق ئېھتىيات قىلغان، سۆھبەتلىشىپ قالسا ئۇلارنىڭ ئەينى يىلى پاناھىغا ئېلىپ، تۈز بەرگەنلىكىنى يۈزىگە سېلىشىدىن ئەنسىرىگەنىدى. ئۇنىڭچە بولسا رەقىبلىرى بىلەن سۆھبەتلىشىپ ئولتۇرمايلا بىر مەيدان قىر ـ چاپ قىلىپ يېڭىش ـ يېڭىلىشنى بەلگىلەپ، جەڭنى ئاخىرلاشتۇرغۇسى بار ئىدى. ئۇ «قانداق قىلىمىز» دېگەننى قىلىپ سۇلتان ئىسان بۇغاخان بىلەن مىركەرىمبەردى بەگكە قارىدى.

— ياۋ سۆھبەتكە چىللىسا بارمىساق نامەردلىك بولۇر، — دېدى مىركەرىمبەردى بەگ.

— مەيلى، بېرىپ گېپىنى ئاڭلاپ باقايلى، — دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان.

— ئۇنداقتا خان ئالىيلىرىغا ھەمراھ بولۇپ مەن بىللە باراي، — دېدى سەييىدئەلى ئالپ مىركەرىمبەردى بەگكە قاراپ، — ئۆزلە سەركەردىلەر بىلەن تەييارلىقتا تۇرسىلا، قاتتىق ئاگاھ بولسىلا، ئازراقلا كېلىشمەسلىك يۈز بېرىپ قالغۇدەك بولسا پۈتكۈل سەپ بويىچە قىر ـ چاپقا ئۆتۈشكە پەرمان بەرگەيلا. ئۇ تۈركىستان ئەلچىسىنى باغلاپ بولغان نۆكەرلەرگە يۈزلەندى، — ئۇنى يېشىۋېتىڭلار، ئەلچىنى باغلاش ھاجەتسىز، ئوبدان قارىساڭلارلا بولدى. بىزگە ئون نۆكەر ھەمراھ بولغاي.

سەييىدئەلى ئالپ سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا ئەگىشىپ ئېتىنى دىۋىتتى، شۇ تاپتا ئۇ بوينىنى باغلىغاندەك كېتىپ باراتتى. ئۇلار جەڭ مەيدانىنىڭ نەق ئوتتۇرىسىغا كېلىپ توختىدى. ئۇنىڭغىچە تۈركىستان لەشكەرلىرى سېپىدىنمۇ ئون ئىككى نەپەر ئاتلىق چىقىپ، ئۇلار بىلەن ئون قەدەم ئارىلىق قالدۇرۇپ توختىدى.

سەييىدئەلى ئالپ ئاتلىقلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرغان تۈركىستان سەركەردىسىگە ھەرقانچە سىنچىلاپ قاراپمۇ تونۇيالمىدى.

پولات دۇبۇلغا سەركەردىنىڭ بېشىغا چوڭ كەلگەن بولۇپ، دۇبۇل-غىنىڭ قاڭشارلىقى يۈزىنىڭ يېرىمىنى توسۇۋالغانىدى، كىيىۋال-غان قوپال ساۋۇتى زىلۋا قامىتىنى يوشۇرالمىغانىدى. سەيىدئەلى ئالپ ئۇنىڭ ئىرازان بارىن ئەمەسلىكىنى جەزملەشتۈردى ـ دە، بىردىنلا كۆڭلىگە شەك چۈشتى.

«ئۇلار بىزنى ئالداۋاتقان بولمىسۇن يەنە، خان ئالپىلىرىنى بۇ سۆھبەتكە بىللە ئېلىپ كەلمەيدىغان ئىشكەن. ئالمادىس ئۇلار ھىيلە ئىشلىتىپ بىزنى قىلتاققا دەسسەتمەكچى بولغان بولسا...»

ــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم ئەمىر كەبىر جانابلىرى، سالامەت تۇردىلىمۇ؟

«قانداق بېئەدەپ نېمە بۇ، خان ئالپىلىرىنى قايرىپ قويۇپ ماڭا سالام بېرىۋاتىدۇ ـ يا...»

سەيىدئەلى ئالپ خىيالىنى يىغىشتۇرۇپ سالام قايتۇردى.

ــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، ئۆزلەمۇ سالامەت تۇردىلىمۇ سەر-كەردە؟

ــ خۇداغا شۈكۈر، پەرۋەردىگارىم نېسىۋىمىزنى تۈگەتمىگەن ئوخشايدۇ.

«ئەجەب تونۇش ئاۋازغۇ بۇ، نەدە ئاڭلىغان بولغىيدىم، ئاۋا-زىمۇ باشقىچە زىل چىقىدىكەن، بەلكىم ئەمىر شەيخ نۇرىددىن ئا-لىپلىرىنىڭ ئوردىسىدىكى سەركەردىلەردىن بىرەرى بولسا كې-رەك. بۇ ئىرازان بارىن نېمانچە قائىدە بىلمەيدىغان ئادەمدۇ، سۆھبەتلەشكىسى بار ئادەم خان ئالپىلىرىنىڭ ئالدىغا ئۆزى كەل-مەي، نەدىكى بىر سەركەردىسىنى ئەۋەتكىنىنى. بىز بەكمۇ ئەستا-يىدىل بولۇپ كەتتۇقمۇ نېمە...»

سەيىدئەلى ئالپ سەركەردىگە باشقىدىن سىنچىلاپ قارىدى.

ــ جانابى سەركەردىنىڭ نام ـ ئەمەلىنى بىلىشكە بولارمى-كىن؟

سەركەردە بىرنەچچە دەقىقە تۇرۇۋالغاندىن كېيىن، بىردىنلا غەيرەتكە كېلىپ بېشىدىن دۇبۇلغىسىنى شاققىدە ئالدى. شۇ ھامان

دۇبۇلغا ئىچىگە يوشۇرۇنغان ئىككى تال ئۆرۈمە چاچ تۆۋەنگە سويلاپ چۈشتى. ھەئە، سەيپىدىئەلى ئالپنىڭ ئالدىدا خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكە مەغرۇر قاراپ تۇراتتى. كۆزلىرىگە ئىشەنمىگەن سەيپىدىئەلى ئالپ بۇ مۆجىزىدىن ئېسىنى يوقىتىپ بىرنەچچە دەقىقە ھاڭۋېقىپ تۇرۇپ قالدى.

خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكە ئوتتۇرا ياشلاردىن ھالقىغىنىغا قارىماي جۇۋانلارغا خاس جازىبىسىنى يوقاتمىغانىدى. قاراشلىرى ئۆتكۈر، نەزەرى خانىش ئايىمغا خاس تولىمۇ ئۇستۇن ئىدى.

سەيپىدىئەلى ئالپ ھەرقانچە بولسىمۇ جەڭ مەيدانىدا خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكىگە روبىرو كېلىپ قېلىشىنى خىيالىغا كەلتۈرمىگەنىدى.

— تېخىچە تونۇيالمايۋاتامدىلا جانابى ئەمىر كەبىر؟

سەيپىدىئەلى ئالپ ئېسىنى يىغىپ دەرھال ئاتتىن چۈشتى ۋە قولىنى كۆكرىكىگە ئېلىپ ئېھتىرام بىلدۈردى:

— خانىش ئايىمغا ئېھتىرام بولغاي. ئەدەپسىزلىكىمنى كەچۈرگەيلا ئالىيلىرى!

— ھاجەتسىز، — دېدى خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكە تەمكىنلىك بىلەن قولىنى سىلكىپ، — مەن ھازىر بۈيۈك موغۇلىستان ئېلىنىڭ خانىشى ئەمەس، بەلكى تۈركىستان ئېلىنىڭ ئەمىر لەشكىرىمەن. بۇنچىۋالا ھۆرمەت ـ ئېھتىرامغا لايىقىتىم يوقتۇر.

سەيپىدىئەلى ئالپ گەدىنىگىچە قىزاردى، چېكىسىدىن بۇژۇلداپ تەر چىقتى. ۋۇجۇدىنى خىجىللىق تۇيغۇلىرى چىرمىۋالدى. سۇلتان ئىسان بۇغاخان بولسا خانىشقا ئېھتىرام بىلدۈرۈشنى ياكى شاھلىق سالاپىتىنى ساقلاپ ئولتۇرۇۋېرىشنى بىلەلمەي قالغانىدى. شۇ دەقىقىدە ئۇ كىچىك ۋاقتىدا ئۆزىگە خۇددى ئانىسى كۈنتۇرا خانىشقا ئوخشاش كۆيۈنگەن، قەسىرىگە باشلاپ كىرىپ تاتلىق ـ تۈرۈملەرنى بەرگەن، كىر كىيىملىرىنى ئۆز قولى بىلەن سالدۇرۇپ ئالماشتۇرۇپ قويغان، يۈز ـ كۆزلىرىنى يۇيۇپ قوي-

غان، ئۆزىمۇ «خانىش ئانا» دەپ ئاتاپ چوڭ بولغان، ئۆزىگە قەۋەتلا
ئامراق بۇ ئايالنىڭ ئالدىدا ئۆزىنى قانداق تۇتۇشنى بىلمەي قورۇ-
نۇپ قالغانىدى. ئاتتىن چۈشۈپ ئېھتىرام بىلدۈرەي دېسە شاھلىق
مەرتىۋىسىگە ماس كەلمەيتتى، تورۇۋېرەي دېسە ئانا يوللۇق بۇ ئا-
يالغا ھۆرمەتسىزلىك قىلغان بولاتتى.

— ۋوي، بۇياق سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرى ئىكەن-
غۇ، — دېدى دۆلەتسۇلتان مەلىكە سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا نەزە-
رىنى ئاغدۇرۇپ، — ئەدەپسىزلىكىمنى كەچۈرسىلە ئالىيلىرى،
كۆرۈشمىگىلى ئۇزۇن بولغاچقا دەماللىققا تونۇيالماپتىمەن. ۋالى-
دەلىرى كۈنتۇرا خانىش ئايىم ئامانمۇ؟

ئوڭايسىز ھالەتتىن بىرئاز قۇتۇلغان سۇلتان ئىسان بۇغاخان
ئالدىراپ جاۋاب بەردى:

— ۋالىدەئى بۇزرۇك خانىش ئالىيلىرىغا ئېھتىرام بولغاي،
ۋالىدەم تىنچلىق، پات ـ پات ئۆزلەنىڭ گېپىنى قىلىدۇ.

— بارىكاللا، كەمىنەلىرىمۇ ئۇل قاياشنى پات ـ پات سېغى-
نىپ تۇرىمەن. پەرۋەردىگارىم ئامان ـ ئېسەن ياشاشقا نېسىپ
قىلغاي، — خانىش نەزەرىنى سەييىدئەلى ئالپقا ئاغدۇردى، —
قېنى، مەرھەمەت قىلىپ ئاتقا مىنسۇنلار ئەمىر كەبىر جانابلىرى،
ھازىر بىز غەنىملەردىنمىز، بۇ ھالەتتە سۆھبەت قىلغىلى بول-
ماس.

— ھۆرمەتتىن ئىتائەت ئەلا دەپتىكەن، ئەمىسە مەن ئارتۇق-
چە تەۋازۇ قىلمىدىم.

سەييىدئەلى ئالپ شۇنداق دەپ لىككىدە ئاتقا مىندى.

«خانىش ئايىمنىڭ شەخسەن لەشكەر باشلاپ كېلىشىنى ئويلى-
لىماپتىمەن. ئەمدى قانداق قىلغۇلۇق، ئۇنىڭ بىزنى سۆھبەتكە
چىللىشىدىكى مۇددىئاسى نېمىكىن؟...»

— ھەزرەتلىرىنىڭ تەسەررۇپىمىزغا لەشكەر تارتىپ كېلى-
شىدىكى مۇددىئاسىنى بىلىشكە بولارمىكىن؟ — سورىدى خانىش
دۆلەتسۇلتان مەلىكە سەييىدئەلى ئالپنىڭ خىيالىنى بۆلۈپ.

سەييىدئەلى ئالپ يالت ئېتىپ سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا قارىدى. ئىسان بۇغاخان نېمە دېيىشنى بىلەلمەي ھاڭۋېقىپ قالغانىدى.

ــ جەننەتماكان ئەمىر شەيخ ئۆرىددىن ئالىيلىرىنىڭ باقىيغا سەپەر قىلغىنىنى، تاجۇ تەختكە ئىنىسى بولمىش مىرزا ئىرازان بارىن جانابلىرىنىڭ ۋارىسلىق قىلغىنىنى ئاڭلاپ، تۈركىستان سەلتەنەتىگە ھەقىقىي تەخت ۋارىسىنى پاسىبان قىلىش مۇددىئاسىدا ئۇشبۇ ھۇدۇدلۇققا قەدەم كەلتۈرۈشىمىز، ــ دېدى جاۋاب بېرىشكە مەجبۇر بولغان سەييىدئەلى ئالپ گەپنى ئۇدۇللا قىلىپ، ــ خانزادە يۇنۇسخان ئالىيلىرىنى تېپىپ كېلىشكە چاپارمەن ئەۋەتتۇق. بىزنىڭچە تۈركىستان تەختگاھى خانزادە يۇنۇسخان ئالىيلىرىغا مەنسۇپ بولۇشى كېرەك.

دۆلەتسۇلتان مەلىكە قاقاھلاپ كۈلۈۋەتتى.

ــ مۇددىئالىرىنى يوشۇرۇشقا نېمانچە ئۇستا ھە سىلى جانابى ئەمىر كەبىر، ــ دېدى خانىش كۈلكىسىنى توختىتىپ، ــ نۇسرەتسىز تاشكەنت مۇھاسىرىسىدە لەشكەرلىرىنىڭ ئۇزۇق ــ تۈلۈكى تۈگىگەنلىكى ئۈچۈن تۈركىستاننى بۇلاڭ ــ تالاڭ قىلىپ ئوزۇق ــ تۈلۈك غەملەشكە كەلگەنلىكلىرىنى كىم بىلمەيدۇ؟

خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكىنىڭ سۆزلىرى سەييىدئەلى ئالپنى ئوسال ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويدى. ياخشى كۆڭلىنى چۈشەنمىگەنلىكىدىن جىلە بولدى.

ــ خاتا چۈشەنمىسىلە خانىش ئالىيلىرى. زىنھار ئۇنداق مۇددىئايىمىز يوقتۇر، پەقەت خانزادە يۇنۇسخان ئالىيلىرىغا تەخت ــ سەلتەنەت ھازىرلاپ بېرىشنى كۆڭلىمىزگە پۈكتۇق. ئىشەنمىسىلە قەسەم قىلىپ بېرەي، ئوزۇق ــ تۈلۈكىمىز تۈگەپ كەتكىنى راست، لېكىن ئىككىسى ئىككى ئىش.

ــ ماقۇل شۇنداق دەيمۇ تۇرايلى. لېكىن بىراۋنىڭ تەختگاھىنى خالىغانچە بىراۋغا ئېلىپ بېرىشكە نىيەت قىلغۇدەك ئۆزلىرىنى كىم چاغلاپ قالدىلا؟ بىلىپ قويسىلا، بۇ دېگەن تۇرپان

ئەمەس، تۈركىستان. بۇ دەرگاھتا سىلىنىڭ ھۆكۈملىرى ئاقمايدۇ.

خىجىللىقتىن سەيپىدئەلى ئالپىنىڭ يۈزلىرى چىمىلداپ كەتتى. خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكە ئەينى يىلى مەرھۇم سۇلتان ئۇۋەيسخان قازا قىلغاندا، سەيپىدئەلى ئالپىنىڭ لەشكىرىي ھوقۇ-قىغا تايىنىپ يولسىزلىق بىلەن خانزادە يۇنۇسخاننىڭ ئورنىغا ئىنىسى خانزادە ئىسان بۇغاخاننى تەختتە ئولتۇرغۇزغان قىلمى-شىنى يۈزىگە سېلىۋاتاتتى.

«ھەرنېمە دېيىشلىرىگە ھەققىلىرى بار خانىش ئالىيلىرى. شۇ ئىش ئۈچۈن بىر ئۆمۈر ئازابلىنىپ كېلىۋاتىمەن. شۇڭىمۇ ۋىجدان ئازابىمنى ئازراق بولسىمۇ يەڭگىللىتەي دېگەن ئۈمىدىم بار ئىدى...»

ــ بۇنى بىلىمەن، ــ دېدى سەيپىدئەلى ئالپ خىجىللىق بىلەن، ــ ناۋادا ئول مۇددىئايىمىزنى خانىش ئالىيلىرى قوللى-مىسا بىزگىمۇ ئامال يوق. بىراق خانزادە ئالىيلىرى تاجۇ تەخت-سىز يۈرسە بولمايدۇ.

ــ بۇنىڭغا جانابلىرىنىڭ باش قاتۇرۇشى ھاجەتسىز، ــ دې-دى خانىش تەمكىنلىك بىلەن، ــ ئول بەختى قارا پەرزەنتىمىز ھامان بىر كۈنى ئۆز تاجۇ تەختىنى قولىغا ئالىدۇ. مۇددىئالىرى شۇ بولسا ياخشى كۆڭۈللىرى تېگىل بولدى. ئەمما جانابلىرىنىڭ ياردىمىنى زىنھار كېرەك قىلمايمىز، ئەڭ ياخشىسى ئارتۇق ئىشلارغا ئارىلاشمىسۇنلار!

ــ خوش، ــ دېدى سەيپىدئەلى ئالپ بېشىنى ئېگىپ.

خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكە نەزەرىنى سۇلتان ئىسان بۇغا-خانغا ئاغدۇردى.

ــ پەمىچە، خان ئالىيلىرىنىڭ مۇددىئايىمۇ ئەمىر كەبىر جانابلىرىنىڭ مۇددىئايى بىلەن ئوخشاشقۇ دەيمەن؟

ــ ئاللاھ، خالىسا، ــ دېدى ئىسان بۇغاخان.

ــ ئۇنداق بولسا، ئەڭ ياخشىسى ئول مۇددىئالىرىدىن يېنىپ ئارقىلىرىغا يانسۇنلار. ناۋادا ياغى قىلىش نىيەتلىرىدىن يېنىش-

مىسلا، قېنى مەرھەمەت، تۈركىستان باھادىرلىرىمۇ جەڭگە يارال-غان. بىر تامچە قېنىمىز قالغىچە يوللىرىنى توسقىنىمىز توس-قان، يەنە بىر گەپنىمۇ دەپ قويباي: لەشكەرلىرىگە ئوزۇق ـ تۈلۈك ئەمەس، چىش كولىغۇچ چاغلىق نەرسە بېرەلمەيمىز. زورلۇق قى-لىمەن دېسىلە ئىختىيارلىرى.

ــ خانىش ئالىيلىرىنىڭ مۇددىئايى شۇ بولسا ئارقىمىزغا يانماي ئىلاجىمىز يوقتۇر، ــ دېدى سەييىدئەلى ئالپ سۆھبەتنى ئاخىرلاشتۇرماقچى بولۇپ، ــ زىنھار خاۋاتىرلەنمىگەيلا. خانىش ئالىيلىرى مۇشۇنداق پاسىبانلىق قىلىدىكەن، تۈركىستان تەسەر-رۇپى زىنھار تەئەررۇزغا ئۇچرىمايدۇ. خوش، ئامان بولسىلا ئالىي-لىرى.

ــ سىلىمۇ ئامان بولسىلا ئەمىر كەبىر، ــ خانىش دۆلەت-سۇلتان مەلىكە سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا قاراپ گېپىنى داۋاملاشتۇردى، ــ سۇلتان ئالىيلىرىنىڭ شەۋكىتى زىيادە بول-غاي. ئىلىبالىققا بېرىپ قالسىلا مەن ئۈچۈن جەننەتماكان پەدەر-لىرىنىڭ تۇپراق بېشىغا چىقىپ دۇئا قىلىپ قويغايلا، ۋالىدەلىرى كۈنتۇرا خانىش ئايىمغا سالامىمنى يەتكۈزگەيلا.

ئۇلار بىر ـ بىرىگە ياخشى تىلەكلىرىنى بىلدۈرۈشۈپ ئات-لىرىنىڭ بېشىنى كەينىگە بۇراشتى.

تۈركىستان ئەمىرى ئەمىر شەيخ نۇرىددىنىڭ توقاللىرىدىن تۇغۇلغان ئىككى ئوغلى بولسىمۇ، بىرى ئۇنىڭدىن ئاۋۋال كېسەل سەۋەبى بىلەن قازا قىلغان، يەنە بىرى كەپتەر ئۇچۇرتىمەن دەپ ئۆگزىدىن يىقىلىپ چوشۇپ ئۆمۈرلۈك مەجرۇھ بولغانىدى. شۇ سەۋەبلىك دادىسىنىڭ تەختى خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكىگە قال-غانىدى. ئۇ ئوغلى خانزادە يۇنۇسخاننى قايتۇرۇپ كېلىپ تەختتە ئولتۇرغۇزۇش ئۈچۈن باغدادقا چاپارمەن ئەۋەتتى. بىراق يۇنۇس-خان: «مېنىڭ تەختگاھىم تۈركىستاندا ئەمەس، موغۇلىستاندا. ما-ڭا تۈركىستان تەختگاھىنى سايە قىلىمىسىلا، ھامان بىر كۈنى مو-

غۇلىستان سەلتەنەتىنى قولۇمغا ئالىمەن. مەندىن خاتىرجەم بول-سىلا. پەرمانلىرىنى رەت قىلغانلىقىم ئۈچۈن كەچۈرۈم سورايمەن» دەپ خەت ئەۋەتكەنىدى. ئىلاجسىز قالغان خانىش دۆلەتسۇلتان مە-لىكە ئۆزى تەختتە ئولتۇرسا، ئوردا ئەمىرلىرىنىڭ «ئايال زاتىغا نۆكەرلىك قىلىش ھارام» دەپ رەت قىلىشىدىن ئەنسىرەپ، تاغى-سى ئىرازان بارىنىنى تۈركىستان تەختىدە ئولتۇرغۇزغانىدى. ئەم-ما سەلتەنەت ئىشلىرىنى پەردە ئارقىسىدا ئۆزى باشقۇرۇۋاتاتتى. ئىرازان بارىن خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكىنى ئۆز قىزىدەك كۆ-رەتتى، شۇڭا سەلتەنەت ئىشلىرىنى ئۇنىڭ مەسلىھەتى بىلەن بې-جىرەتتى. بۇ قېتىمقى موغۇلىستان لەشكەرلىرىگە تاقابىل تۇ-رۇشمۇ خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكىنىڭ ئويلاپ تاپقان تەدبىرى ئىدى. سۇلتان ئىسان بۇغاخان بىلەن سەييىدئەلى ئالپىنىڭ بولسا بۇنىڭدىن خەۋىرى يوق ئىدى. شۇنداق قىلىپ ئۇلارنىڭ تاشكەنت، تۈركىستانغا قىلغان لەشكىري يۈرۈشى نەتىجىسىز ئاخىرلاشتى.

48

ئارىدىن ئىككى يىل ئۆتۈپ كەتتى.

بۇ ئىككى يىل ئىچىدە موغۇلىستاندا نىسبەتەن تىنچلىق ھۆكۈم سۈرگەن بولسىمۇ، ماۋەرائۇننەھر، خۇراسان، پەرغانە ۋادى-سىنىڭ ھۆكۈمدارى مىرزا ئۇلۇغبەگكە پەقەتلا خاتىرجەملىك بول-مىدى. دادىسىغا نۇرغۇن يالۋۇرۇشلار ئارقىلىق بەلخكە بېرىۋالغان خانزادە ئابدۇللەتىپخان مومىسى گۆھەرشاد بېگىمنىڭ مەدەت بې-رىشى بىلەن ئىسيان بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىقتى. سەمەرقەنتتە بولسا ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇش بىر تەرەپتىن خانزادىنى ئاستىرتىن قۇتراتسا، بىر تەرەپتىن ئىسلام بايرىقىنى كۆتۈرۈپ

چىقىپ، ھاياتىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىلىم ـ پەنگە، خۇسۇسەن فەلەكىيات ئىلمىگە بېغىشلىغان مىرزا ئۇلۇغبەگنى دەھرىيلىكتە ئەيىبلەپ، ئاددىي خەلقنى رەسەتخانىنى چېقىشقا، ئوت قويۇشقا، مىرزا مەدرىسەسىدىكى ئالىم ـ ئۆلىمالارنى، تالىپى ئىلىملەرنى ھاقارەتلەشكە، كىتاب ـ رىسالىلەرنى چەكلەشكە كۈشكۈرتۈپ، سۇلۇك تەۋرىتىش نىقابى بىلەن ئوردىدىكى ئەمىرلەرنى يېنىغا تارتماقتا ئىدى. سەمەرقەنت شەھىرىدە كۈندۈزى سوپى ـ دەرۋىشلەرنىڭ تەرغىباتلىرى، كېچىسى جەررە ـ سامالىرى ھۆكۈم سۈرەتتى. ئىككى يىلدىن بېرى بىراقلا كۈچىيىپ كەتكەن تەرىقەت سۇلۇكىنى چەكلەشكە مىرزا ئۇلۇغبەگ ئامالسىز قالغانىدى. خەلق توپ ـ توپ بولۇپ ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇشنىڭ ئايىغىغا باش قويۇشقانىدى. ئىشان بىلەن ئوچۇق ـ ئاشكارا قارشىلاشسا، سەلتەنەت سۈرىگە تايىنىپ سۇلۇك تەرغىباتلىرىنى چەكلىسە، خەلقنىڭ تەۋرەپ كېتىشىدىن ئەندىشە قىلغان مىرزا ئۇلۇغبەگ ئامالسىز سۈكۈت قىلىشقا مەجبۇر بولغانىدى.

بۈگۈن كۆكسارايدىكى قۇيما ئالتۇندىن ياسالغان تەختتە ئولتۇرغان مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ۋۇجۇدىنى تاغدەك غەم بېسىۋالغانىدى. ئەمىرلەر خانىنىڭ ئوي ـ خىيالىنى چاچماسلىق ئۈچۈن بېشىنى تۆۋەن سېلىشىۋېلىشقانىدى. ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ ئىچكى تۇيغۇلىرىمۇ مىرزا ئۇلۇغبەگدىن ئۆتە ۋەھىمىلىك، خاتىرجەمسىز ئىدى.

— ئانھەزرىتىمگە مەلۇم بولغاي، ئايغاقچىلارنىڭ يەتكۈزگەن مەلۇماتىدىن قارىغاندا، شاھزادىنىڭ لەشكەرلىرى جەيھۇن دەرياسىدىن ئۆتۈپ كېشكە قىستاپ كېلىۋېتىپتۇ، — دېدى قارا دىۋان ئەمىرى سۇلتان شاھ بارلاس.

مىرزا ئۇلۇغبەگ بىرئاز قىمىرلاپ قويدى، لېكىن ئۈنچىقمىدى. ئۇيقۇسىراپ قىزىرىپ كەتكەن كۆزلىرىنى ئەمىرلەرگە ئۈمىد بىلەن تىكتى. لېكىن شۇمشىيىپ ئولتۇرۇشقان ئەمىرلەرنىڭ شۇ دەقىقىدە ئوي ـ خىيالىنى بىلگىلى بولمايتتى. ئۇلارنىڭ

مىرزا ئۇلۇغبەگدىن قاچۇرۇپ يەرگە تىككەن كۆزلىرىدە ۋەھىمە، تەشۋىش ئەلەڭگىيتتى. مىرزا ئۇلۇغبەگ ئەمىرلىرىنى بىرمۇ بىر كۆز ئۆڭىدىن ئۆتكۈزدى. ياندىشىپ دېگۈدەك ئولتۇرۇشقان ئەمىر سۇلتان جاندار بىلەن مىرانشاھ دورغا كۆزلىرىنى يېرىم يۇمۇۋالغان بولۇپ، بىرئاز خاتىرجەم كۆرۈنەتتى. شەيخۇلئىسلام بۇرھانىددىن قولىدىكى مەرۋايىت تەسۋىسىنى تىنىمسىز سىيرىغىنىچە دۇرۇت ئوقۇۋاتاتتى، گويا ئاشۇ دۇرۇت ـ مۇناجاتلىرى بىلەن ھۆكۈمدارنىڭ بېشىغا كەلگەن كۈلپەتلەرنى دەپئى قىلماقچى بولغاندەك. مىرزا ئۇلۇغبەگ بىرقانچە قەلەمدار ئەمىرلەرگە ئانچە ئېتىبار قىلىپ كەتمىدى، كۆزلىرىنى ئۇلاردىن تېز ـ تېز يۆتكەدى. كىچىك ئوغلى خانزادە ئابدۇلئەزىزخان بىلەن ئۇنىڭ تۆۋەن تەرىپىدە ئولتۇرغان ئىككى كۈيئوغلىغا ئۇزاقراق نەزەر تاشلىدى. زىيادە ئورۇق، كېسەلمەن كۆرۈنىدىغان خانزادە ئابدۇلئەزىزخاننىڭ چىرايى تاتىرىپ كەتكەنىدى. مىرزا ئۇلۇغبەگ ئىككى يىلدىن بېرى بارلىق ئۈمىدىنى مۇشۇ ئوغلىغا باغلىغانىدى. بىراق ئوغلى ئۇنىڭ كۈتكەن يېرىدىن چىقالمىدى. دادىسىنىڭ دەردىگە دەرمان بولۇش، غەم ـ ئەندىشىلىرىنى يەڭگىللىتىش ئۇياقتا تۇرسۇن، لەشكىرىي دىۋاننىڭ ئورۇنباسارى ئەمىر ئىبراھىم بەگنىڭ ئوغلىنى خوتۇن تالىشىپ ئۆلتۈرگۈزۈۋەتتى. خانزادىلىق كىبىرىنى كۆرسىتىپ، ئوردا ئەمىرلىرىنىڭ دىلىنى رەنجىتتى. شۇ سەۋەبلىك كۆپ قىسىم ئەمىرلەر ئاغزىدىن چىقارمىغىنى بىلەن كۆڭلىدە مىرزا ئۇلۇغبەگدىن نارازى ئىدى. ئەمما ھازىر بولسا خانزادىنىڭ تۇرقى شۇ، دادىسىغا ئۈمىد بېغىشلاش ئۇياقتا تۇرسۇن، دادىسىدىن ئۈمىد كۈتىدۇ. ئۆز ئالدىغا چوڭراق ئىش تەۋرىتەلىگۈچىلىكى، بىرەر قوشۇننىڭ ھۆددىسىدىن چىقالىغۇچىلىكى يوق، ئاياللارنى تالىشىپ جاسارەت كۆرسىتەلىگىنى بىلەن لەشكىرىي ئىشلاردا جاسارىتى سۇس.

مىرزا ئۇلۇغبەگ ھەسرەتلىك بىر تىنىپ قويۇپ، نەزەرىنى ئوغلىدىن ئىككى كۈيئوغلىغا يۆتكىدى. چوڭ كۈيۇ ئوغلى ئەبۇ-

سەئىد مىرزا كىمخاب كەمزۇلىنىڭ ئالتۇن تۈگمىسىنى ھەۋەس بىلەن ئويناپ ئولتۇراتتى. تۇرقىدىن قېيىنئاتىسىنىڭ غېمى ئۆزى بىلەن مۇناسىۋەتسىزدەك، بەكمۇ خاتىرجەم كۆرۈنەتتى. كىچىك كۈيئوغلى ئابدۇللا مىرزا بولسا تەگسىز خىياللارغا ئەسىر بولغانىدى. تۇرقىدىن قېيىنئاتىسىنىڭ غېمىنى ئەمەس، ئۆزىنىڭ غېمىنى يەۋاتقاندەك، قېيىنئاتىسى بىلەن قېيىنئاغىسىدىن قايسىنى تاللىسا ئۆزىگە ئىستىقبال قۇياشى يۈز ئاچىدىغانلىقىنى مۇلاھىزە قىلىۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى. ئىككى كۈيئوغلىنىڭ تۇرقىغا قاراپ مىرزا ئۇلۇغبەگ قاتتىق ئۈمىدسىزلەندى. ئەزەلدىن ئىككى كۈيئوغلىنىڭ چىقىشالمايدىغانلىقى ئۇنىڭغا ئايان ئىدى. بۇنى ئاز دەپ ئىككىلا كۈيئوغلىنىڭ ئوردا ئەمىرلىرى بىلەنمۇ يەتكۈچە ئاداۋەتى بار ئىدى. مىرزا ئۇلۇغبەگ تا مۇشۇ كەمگىچە بۇ ئىككى كۈيئوغلىنى بىر داستىخانغا جەم قىلالمىغانلىقىغا ئۆكۈندى. خېلى تىرىشچانلىق كۆرسىتىپمۇ، نەسىھەت قىلىپمۇ، ئىككىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئاداۋەتنى يۇيۇشقا، نىزا ـ ئىختىلاپلىرىنى تۈگىتىشكە، بىر داستىخاندا دەرقەمدە ئولتۇرغۇزۇپ تۈز يېگۈزۈشكە مۇۋەپپەق بولالمىغان مىرزا ئۇلۇغبەگ ئىلاجسىز ھەر ئىككى كۈيئوغلىغا ئېتىبارسىز مۇئامىلە قىلىدىغان، ئۇلار بىلەن كارى بولمايدىغان، سەلتەنەت ئىشلىرىغا ئارىلاشتۇرمايدىغان بولغانىدى. شۇ سەۋەبلىك ئۇلارنىڭ ئوردىدىكى مەرتىۋىسى يۇقىرى ئەمەس ئىدى. ئوردىدا ئۇلارغا ئىچكىيلەر① قاتارىدا مۇئامىلە قىلىناتتى. ئۇ ئىككى كۈيئوغلىنىڭ ئىناق ئۆتۈشىنى، قېرىنداشلارغا خاس مېھىر ـ مۇھەببەت بىلەن ساداقەت كۆرسىتىپ سەلتەنەتكە خىزمەت قىلىشىنى ئارزۇ قىلاتتى. شۇنداق قىلغان بولسا ئاللىقاچان ئۇلارنىڭ مەرتىۋىسىنى ئۆستۈرگەن، ئوردىدا مۇھىم مەنسەپلەرگە قويغان، مۇشۇنداق مۇشكۇل كۈنلەردە ئۇلارغا تايانغان بولاتتى. شۇ تاپتا مىرزا ئۇلۇغبەگ بۇ ئىككى كۈيئوغلىغا باتناپ ئۇلارغا قېيىنئاتىلىق مېھىر ـ مۇھەببىتىنى بەرمىگىنىگە، ئوچۇق ـ يو-

① ئىچكىيلەر ــ تۆۋەن دەرىجىلىك ئەمىرلەر.

روق سۆھبەتلىشىپ، نۇقسانلىرىنى تۈزىتىۋېلىشقا پۇرسەت بەر ـ
مىگىنىگە، ئۇلارنىڭ گۇناھىنى تونۇپ، ئەيىب، نۇقسانلىرىنى تۈ ـ
زىتىشنى كۈتۈپ تۇرغىنىغا پۇشايمان قىلدى.

«ئۇلارنىڭ مەنمەنچىلىكىنى، بىر ـ بىرىگە يول قويماي دۈشمەنلەشكىنىنى، كۆرەگان①لارغا خاس پەزىلەتنىڭ كەملىكىنى ھېسابقا ئالمىغاندا تولىمۇ ئىستىبداتلىق يىگىتلەر ئىدى. لەشكە ـ ـرىي ئىشلارنىڭلا ئەمەس، ھەتتا تەخت ـ سەلتەنەتنىڭمۇ ھۆددىسى ـ ـدىن چىقالىغۇدەك ئىقتىدارى بار ئىدى. ئىست، ئاشۇنداق كاتتا ئىستىبدات ئىگىلىرى تۇرۇقلۇق ئىنسانىي كامىللىق مەرتىۋىسىگە يېتەلمىدى. ئىستىبدات باشقا، پەزىلەت باشقا ئىكەن. ھەقىقىي ئا ـ دەم بولماق قىيىن ئىكەن. ئۇلار مەنسەپ ـ مەرتىۋىسىنىڭ تۆۋەن ـ ـلىكى، ئوردىدا تۇزۇك ئەتىۋارلانمىغىنىنى مەندىن كۆرۈشىدۇ. ياتلارنى ئەتىۋارلاپ كۆيۈ ئوغلىنى خار كۆردى دەپ رەنجىشىدۇ، ئەمما سەۋەبىنى ئۆزلىرىدىن ئىزدەشمەيدۇ. راستىنى ئېيتقاندا، ئۇلار دېگەن تۆمۈرىيزادىلەر②. ئىنىلىرىمنىڭ ئوغۇللىرى ماڭا كۆيۈئوغۇللۇقنى ھېسابقا ئالمىغاندىمۇ جىيەنلىرىمدۇر. نەسەب ـ مەرتىۋىسى ئىككى ئوغلۇم بىلەن ئوخشاش. ئۇلارغا ئۇۋال قىد ـ لىپ قويغان بولۇشۇممۇ مۇمكىن. ئۇلارغا بۇنچىلىك قاتتىقلىق قىلماي، لەشكىرىي دىۋاندىن مەنسەپ ـ مەرتىۋە بەرگەن بولسام بۈگۈنكىدەك ئۆز پەرزەنتىم سەۋەبىلىك بېشىمغا كۈن چۈشكەن ۋاقىتتا كۆكرەك كېرىپ جان پىدالىق كۆرسىتەر بولغىيمىدى؟ خانزادىنىڭ ئىسيانىنى بېسىقتۇرۇپ مۇشكۈلۈمنى ئاسان قىلار بولغىيمىدى؟ بىر نېمە دېمەك تەس، بىلگۈچى ئاللاھ. ئۆز پۇش ـ تۇمدىن تامغان پەرزەنتىمدىن كەلمىگەن ۋاپا، كۆيۈئوغۇللاردىن كېلىشى مۇمكىنمۇ؟ بىر ئەلنى باشقۇرماق ئاسان بولغىنى بىلەن، پەرزەنتنى باشقۇرماق تەسكەن. ئىككى پۇتۇم گۆرگە ساڭگىلىغىلى تۇرغاندا بۇ نە ئاھانەت ماڭا. خانزادە ئالدىرىمىسىمۇ تەخت ـ سەل ـ

① كۆرەگان ــ پادىشاھنىڭ كۆيۈ ئوغلى.
② تۆمۈرىيزادىلەر ــ ئەمىر تۆمۈرنىڭ ئەۋلادلىرى.

تەنەت ھامان ئۇنىڭغا قالاتتى ئەمەسمۇ؟ بىر ـ ئىككى يىل تەخىر قىلىپ، ساداقىتى، پەزىلىتى، ئىستېداتى بىلەن كۆڭلۈمگە خا- تىرجەملىك بەخش ئەتكەن بولسا، جەننەتماكان پەدەرىم بولمىش خاقانى سەئىد شاھرۇخخان ئالىيلىرى ماڭا تاجۇ تەختنى ئۆتكۈزۈپ بېرىپ ئۆزى خاتىرجەم ئارام ئالغىنىغا ئوخشاش، مەنمۇ ئۇنىڭغا تەخت ـ سەلتەنەتنى ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، قالغان ئۆمرۈمنى ئىلىم تەھسىل قىلىشقا قارىتاتتىم ئەمەسمۇ؟ ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇشقا ئوخشاش خۇراپات ئەھلىنىڭ، ئىلىم ـ ئىرپان دۈشمەن- لىرىنىڭ چالغان دېپىغا ئۇسسۇل ئوينىدى. ھەتتا ئۆز ئاتىسىنى «كاپىر سۇلتان» دەپ ھاقارەتلەشتىن ئايانمىدى. سەلتەنەتكە سۇ- لۇك ئەمەس، شەرىئەت كېرەك. سەلتەنەت شەرىئەت ئەھكاملىرىنى مىزان قىلغان ئەدلى ـ ئادالەت بىلەن ئاسايىشلىققا يۈزلىنىدۇ. جەررە ـ ساما بىلەن ئەمەس، ئىلىم ـ مەرىپەت بىلەن روناق تاپى- دۇ، بۇ ئىككىسى بىرلەشسە، تەخت ـ سەلتەنەتنىڭ ئۇلى مۇس- تەھكەم بولىدۇ. ئەل ـ يۇرت خاتىرجەملىككە يۈزلىنىدۇ. تاجۇ تەخت ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا داۋاملىشىدۇ. ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇشنىڭ سۇلۇك تەرغىباتلىرىغا نېمىشقا سەل قارىدىم ھە؟! رەسەتخانا قۇرۇلۇشىغا توسقۇنلۇق قىلغان ۋاقتىدىلا سۇلۇك تەر- غىباتلىرىغا نېمىشقا چەك قويمىغاندىمەن، بۇنداق قىلىشىمغا سەلتەنەتىمنىڭ سۇرى تامامەن يېتەتتىغۇ؟ بۇ مېنىڭ رەھىمدىل- لىقىمغا ھېسابمۇ ياكى بوشاڭلىقىمغىمۇ؟ ئاھ خۇدا، ئول ئىشاننىڭ سېھرىي ئەپسۇنلىرىغا ئالدانغانلىقىمنىڭ مۇكاپاتىمۇ بۇ؟ بۇ نۆۋەت خانزادەمنى تىزگىنلىيەلىسەم بالامدىن بالامىغا ئىشاننى، سۇلۇك پېشۋالىرىنى تاجۇ تەختىڭلارغىلا ئەمەس، تەسەررۇپىڭلارغىمۇ يې- قىن يولاتماڭلار دەپ ۋەسىيەت قالدۇرىمەن. بارلىق گۇمراھلىق، تەپرىقىچىلىك، خۇسۇمەت، زاۋاللىق شۇلاردىن كېلىدىكەن ئە- مەسمۇ...»

مىرزا ئۇلۇغبەگ ھەسرەتلىك خىياللىرىنى يىغىشتۇرۇپ قەددىنى رۇسلىدى. ئاللىقانداق تەشۋىشلىك خىياللارغا ئەسىر

بولغان ئەمىرلەرگە قەھرى بىلەن تىكىلدى.

ــ يارلىق!

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ جاراڭلىق ئاۋازىدىن چۆچۈشكەن ئەمىرلەر خىياللىرىنى يىغىشتۇرۇپ، يارلىق ئاڭلاش ئۈچۈن دەس ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ قول باغلاشتى.

ــ ئەمىر سۇلتانشاھ بارلاس!

ــ لەببەي! ــ دېدى ئەمىر سۇلتانشاھ بارلاس ئالدىغا بىر قەدەم چىقىپ.

ــ سىلى ئىلغار قوشۇن①نى باشلاپ خانزادىنىڭ ئالدىنى توسقايلا!

ــ باش ئۈستىگە!

مىرزا ئۇلۇغبەگ بىر دەقىقە ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن يەنە ئېغىز ئاچتى:

ــ مىرزا ئابدۇللا كۆرەگان!

ئىسمىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمىرلەر قاتارىدا تىلغا ئېلىنغانلىقىنى ئاڭلىغان ئابدۇللا مىرزا «لەببەي» دېگىنىچە سەپنىڭ ئالدىغا چىقتى ـ دە، «قېيىنئاتام ئادىشىپ قالدىمۇ ـ نېمە؟» دېگەننى قىلىپ مىرزا ئۇلۇغبەگكە قارىدى.

ــ سىلى ئىلغار قوشۇنغا ئورۇنباسار بولۇپ، ئەمىر سۇلتانشاھ بارلاسقا ھەمدەم بولغايلا.

تۇيۇقسىز مەرتىۋىسىنىڭ ئۆسكەنلىكىدىن ھاياجانلانغان ئابدۇللا مىرزا چاقماق تېزلىكىدە جاۋاب بەردى:

ــ پەرمانبەردارمەن!

شۇ دەقىقىدە باجىسى ئابدۇللا مىرزىنىڭ بىردىنلا يۇقىرى دەرىجىلىك مەرتىۋىگە تەيىنلەنگەنلىكىنى كۆرگەن ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ۋۇجۇدىغا رەشك ئوتلىرى تۇتىشىپ كەتكەندى. ئۇ قېيىنئاتىسىغا يەر تېگىدىن نارازىلىق بىلەن قاراپ قويدى.

ــ ئەمىر مىرانشاھ دورغا!

① ئىلغار قوشۇن ــ ئالدىن يۈرگۈچى قوشۇن.

ئاللىقاندىق خىياللارغا ئەسىر بولغان مىرانشاھ دورغا ئوي ـ خىياللىرىنى مىرزا ئۇلۇغبەگ بىلىپ قالغاندەك چۆچۈپ بېشىنى كۆتۈردى.

ــ لەببەي ئانھەزرىتىم!

ــ سىلى ئاستانىنىڭ مۇھاپىزىتىنى كۈچەيتىپ، ئوزۇق ـ تۈلۈك دىۋانىنىڭ لازىمەتلىك تەييارلىشىغا ھەيدەكچىلىك قىلىسىلا. ياتىشلار ئەغيارلىرىمىزنىڭ پىتنە ـ پاسات پەيدا قىلىپ، ئاۋامنىڭ كۆڭلىگە تەھلىكە سېلىشىنىڭ ئالدىنى ئالغاي. خىلاپلىق قىلغۇچىلارغا ياساق قاتتىق بولسۇن!

ــ باش ئۈستىگە.

ــ مىرزا ئەبۇسەئىد كۆرەگان!

باياتىن بېرى ئىچىنى مۇشۇك تاتىلىغاندەك بىئارام بولۇپ ئولتۇرغان ئەبۇسەئىد مىرزا «پەرمانبەردارمەن» دېگىنىچە ئالدىغا چىقتى.

ــ سىلى ئاستانە مۇھاپىزەتچى قوشۇنىغا سەركەردە بولۇپ مىرانشاھ دورغىغا ھەمدەمدە بولغايلا. خۇسۇسەن ئاستانىنىڭ مۇھاپىزىتىدە قىلچىلىك سۇسلۇق كۆرۈلمىگەي.

ــ باش ئۈستىگە، ــ دېدى ھاياجانلانغان ئەبۇسەئىد مىرزا.

مىرزا ئۇلۇغبەگ ھالقىلىق پەيتتە ئىككى كۈيئوغلىنىڭ مەرتىۋىسىنى ئۆستۈرۈپ، ئوخشاش دەرىجىلىك مەنسەپكە تەيىنلىگەندى. بۇ ئارقىلىق ئۇ بىر تەرەپتىن ئۇلارغا قېيىنئاتىلىق مېھرىنى يەتكۈزسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇلارنىڭ تۆھپە كۆرسىتىپ، سەلتەنەتكە بولغان ساداقىتىنى ئىپادىلىشىنى ئۈمىد قىلغانىدى.

ــ ئەمىر سۇلتان جاندار!

ــ لەببەي قىبلىگاھىم!

ــ سىلى جەۋانغار قوشۇنىنى باشلاپ ئىلغار قوشۇنغا ھىمات بولغايلا. لەشكىرىي دىۋاندىن تۆت سەركەردە ھەمدەمدە بولغاي!

ــ باش ئۈستىگە، ــ دېدى ئەمىر سۇلتان جاندار.

مىرزا ئۇلۇغبەگ نەزەرىنى لەشكىرىي دىۋاننىڭ ئورۇنباسار ئەمىرى ئىبراھىم بەگكە ئاغدۇرۇپ تۇرۇپ قالدى.

«خانزادە ئابدۇلئەزىزخان سەۋەبلىك ئۇنىڭ ماڭا ئاداۋىتى بار، لېكىن بۇنى دەپ ئۇنى ۋەزىپىگە تەيىنلىمىسەم بولماس، شۇنداق، ئۇنىڭ ساداقىتىدىن گۇمانلانمايمەن. ئەمما مۇھىم ئىشقا قويغىلى بولمايدۇ. چۈنكى، ئۇنىڭ جاسارىتى بولغىنى بىلەن پاراسىتى يوق. بوپتۇ، ئاساسلىق قوشۇننى باشلاپ يۈرگەچ تۇرسۇن. ئۇنىڭغىچە مەنمۇ كەينىدىن يېتىشىۋالىمەن...»

ـــ مىرزا ئىبراھىم بەگ!

ـــ لەببەي ئانھەزرىتىم!

ـــ سىلى مەن بىلەن بىللە ئاساسلىق قوشۇننى باشلاپ ماڭسىلا. باشقا سىپاھلارمۇ ئاساسلىق قوشۇن بىلەن بىرگە يۈرگەي!

ـــ باش ئۈستىگە! ـــ دېدى مىرزا ئىبراھىم بەگ.

ـــ كېش قەلئەسى ئىنتايىن مۇھىم ئۆتكەل. ئىلغار قوشۇن دەرھال يولغا چىقىپ چاقماق تېزلىكىدە يېتىپ بارغاي!

پەرمان تاپشۇرۇۋالغان ئەمىر سۇلتانشاھ بارلاس بىلەن ئابدۇللا مىرزا خان بىلەن خوشلىشىپ دەرھال شاھنىشىندىن چىقىپ كەتتى.

ـــ ھىماتچى قوشۇن پېشىن نامىزىدىن كېيىن يولغا چىققاي، ئاللاھ نېسىپ قىلسا كېش قەلئەسىدە ئۇچراشقايمىز!

ئەمىر سۇلتان جاندارمۇ تەييارلىق كۆرۈش ئۈچۈن چىقىپ كەتتى.

ـــ سىلى، ـــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ مىرزا ئىبراھىم بەگكە قاراپ، ـــ ئاساسلىق قوشۇننى باشلاپ بۈگۈن كەچتىلا يولغا چىقسىلا. مەن ئەتە بامداتتىن كېيىن يولغا چىقىپ ئارقىلىرىدىن يېتىشىۋالىمەن.

ـــ ئەسسالاتىن زىللەللاھۇ فىل ئەرىز! جانابى ئادالەتپاناھىمىز شەرئى سۇلتانىمىزدۇر. پەرمانى ئالىيىنىڭ يارلىقى بارچىگە

ئەمرى ۋاجىپتۇر. قۇدرەتلىك ئاللاھ ئىگەم جانابىي باھادىرلىرى-
مىزغا پۇتمەس ـ تۈگىمەس كۈچ ـ قۇۋۋەت، غەلىبە ـ نۇسرەت
ئاتا قىلغاي! ــ دېدى شەيخۇلئىسلام بۇرھانىددىن دۇئاغا قول كۆ-
تۈرۈپ.

ــ ھەرقايسىلىرىغىمۇ ئىجازەت. ئەتە ناماز بامداتتىن يېنىپ
يولغا چىقىمىز. ھازىرلىق كۆرۈشكەيلا، ــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ
شاھىنشىندا قالغان ئەمىرلەرگە قاراپ.

ــ خان ئالىيلىرى ئامان بولغايلا! ــ دېيىشتى ئەمىرلەر
خان بىلەن خوشلىشىپ.

شاھىنشىندا يالغۇز قالغان مىرزا ئۇلۇغبەگ بىر دەم كۆزىنى
يۇمۇپ ئولتۇرغاندىن كېيىن مۇھىم بىر ئىشنى ئېسىگە ئالغاندەك
چاچراپ ئورنىدىن تۇردى.

ــ ئات تەييار بولدىمۇ؟ ــ سورىدى ئۇ بىر چەتتە قول
باغلاپ تۇرغان ساراي بېگىگە قاراپ.

ــ توقۇپ قويغىلى بىر ئاش پىشىمدىن ئاشتى.

مىرزا ئۇلۇغبەگ ئىلدام مېڭىپ سارايدىن چىقتى. ئۇنىڭغى-
چە نۆكەرلەر ئاتنى يېتىلەپ ئېلىپ كەلدى. ئۇ ئاتقا بىر سەكرەپلا
مىندى ـ دە، ئەتراپىدا تۇرغان نۆكەرلىرىگە «رەسەتخانىغا» دەپ
قويۇپ ئاتنى يەڭگىل دېۋىتتى. نۆكەرلەر ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئات
سالدى.

مىرزا ئۇلۇغبەگ ئەتىگەندىلا مىرزا مەدرىسەسىدىكى مۇدەر-
رىس، ئالىملاردىن بىرقانچىسىنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ، ئۇلارنىڭ ئۆ-
زىنى رەسەتخانىدا ساقلىشىنى ئېيتىپ چاپارمەن ماڭغۇزۇۋەتكەن-
دى. ئەتىگەندىن بېرى ئەمىرلەر بىلەن لەشكىرىي ئىشلارنى كې-
ڭەش قىلىپ، رەسەتخانىغا بارىدىغان ئىشنى ئېسىدىن چىقىرىپ
قويغىلى تاس قالغانىدى.

رەسەتخانىنىڭ بىرىنچى قەۋىتىدىكى سارايدا ساقلاپ تۇرۇش-
قان مۇدەررىس، ئالىملار ئىشىكتىن كىرىپ كەلگەن مىرزا ئۇ-
لۇغبەگنى كۆرۈپ قىلىشىۋاتقان قىزغىن مۇنازىرىسىنى توختى-

تىپ، دۇررىدە ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى.

ــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، ــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ ئاۋۋال سالام بېرىپ.

ــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، ــ دېدى ئۆلىمالار.

مىرزا ئۇلۇغبەگ ئۇلار بىلەن بىر - بىرلەپ قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى، تىنچلىق - ئامانلىق سورىدى.

چوڭ خانزادىسىنىڭ بەلختىن لەشكەر تارتىپ كېلىۋاتقانلىق خەۋىرى كەلگەن ئىككى ھەپتىدىن بېرى مىرزا ئۇلۇغبەگ ھاكىمىيەت ئىشلىرىدىن قول ئۈزەلمەي، ئىنتايىن ھۆرمەتلەيدىغان، ھەرقانچە ئالدىراش بولسىمۇ ھەپتە ئۆتكۈزۈۋەتمەي سۆھبىتىگە داخىل بولۇپ تۇرىدىغان بۇ ئالىم - ئۆلىمالار بىلەن كۆرۈشۈشكە ۋاقىت چىقىرالمىغانىدى.

ــ يۇقىرىغا چىقايلى، ــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ ئادىتى بويىچە ئۇلارغا ھۆسلى قىلىپ ئولتۇرماي.

ئالىملار مىرزا ئۇلۇغبەگكە ئەگىشىپ مەرمەر پەلەمپەي ئارقىلىق رەسەتخانىنىڭ ئۈچىنچى قەۋىتىگە چىقىشتى. جامىئۇل ئۇلۇم[1] دەپ ئاتىلىدىغان ئۈچىنچى قەۋەت كۇتۇپخانا ئىدى. كۇتۇپخانىنىڭ ئۆگزىسىدە كىچىكرەك بىر ئۆيدەك چوڭلۇقتا گۈمبەز بار ئىدى. گۈمبەزگە ئايلاندۇرۇپ دېرىزە قويۇلغان بولۇپ، بۇ يەردە ئۇستۇرلاپ، سىكستانت... قاتارلىق يۇلتۇزلارنى كۆزىتىدىغان، يۇلتۇزلارنىڭ جايلىشىشىنى ئۆلچەيدىغان ۋە شۇنىڭدەك ئالىلقانداق ئۆلچەش، سىزىش ئەسۋابلىرى بار ئىدى. كۇتۇپخانا بىلەن گۈمبەزنىمۇ مەرمەر پەلەمپەي تۇتاشتۇرۇپ تۇراتتى.

ــ قېنى، جاي ئالسۇنلار، ــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىملارغا كۇتۇپخانىدىكى كۇرسىلارنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ.

ئالىملار مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئېغىز ئېچىشىنى كۈتۈپ جىمجىت ئولتۇرۇشتى. نېمە ئۈچۈندۇر مىرزا ئۇلۇغبەگ گەپ قىلىشقا ئالدىرىمىدى. قىزىرىپ، ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن ھارغىن

① جامىئۇل ئۇلۇم ــ ئىلىم خەزىنىسى.

كۆزلىرىنى قاتار ئولتۇرۇشقان ئالىم ـ ئۆلىمالاردىن تام ياقىلى-
تىپ تىزىلغان نەقىشلىك كىتابدانلارغا يۆتكىدى. كىتابداننىڭ
ئەڭ ئۈستى تەرىپىگە «قۇرئان كەرىم» نىڭ ھەرخىل نۇسخىلىرى
تىزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ تۆۋەن تەرىپىگە پەرەڭىستان، دەمەشىق،
باغداد، شىراز، ھىندىستان، جۇڭگو... ئالىملىرىنىڭ ھەمدە
ھىرات، سەمەرقەنت، بۇخارا، ئەندىجان، تۇرپان، قەشقەر، خوتەن...
دانىشمەنلىرىنىڭ كىتاب ـ رىسالىلىرى، قول يازمىلىرى رەت ـ
رىتى بىلەن تىزىلغانىدى. كۆن مۇقاۋىلىرىنىڭ نەقىشلىرىگە ئال-
تۇن يالىتىلغان، تۇرلۇك ئىلىملەر شەرھىلەنگەن كىتابلارنى رە-
سەتخانا مۇلازىملىرى كۈندە دېگۈدەك سۈرتۈپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن
ئازراقمۇ چاڭ باسمىغان بولۇپ، ۋاللىداپ تۇراتتى. مىرزا ئۇلۇغ-
بەگ بۇ كىتاب ـ رىسالىلەرنى سەمەرقەنتتىكى ئەڭ ماھىر خەت-
تاتلارغا كۆچۈرتۈپ چىققانىدى. تېخى كۆچۈرۈلۈپ كىتاب ھالى-
تىگە كەلتۈرۈلۈشىنى كۈتۈپ تۇرغان قول يازمىلارمۇ خېلىلا بار
ئىدى. ئۇلۇغبەگنىڭ نەزەرىدە بۇ قول يازمىلارمۇ بىباھا گۆھەر
ھېسابلىناتتى. ئەبۇ رەيھان بىرۇنىنىڭ «ئەل قانۇنۇل مەسئۇد»،
«مىزانۇل ھېكمەت»، «كىتابۇ سەيدەنە»، ئەبۇ ئەلى ئىبنىسىنا
ھەزرەتلىرىنىڭ «كىتابۇش شىفا»، «كىتابۇن نەجات»، ئەل فارابى-
نىڭ « ئەتتائۇل ئەسانى»، «كالام فى شېئىر ۋەل قانى»، «كىتابۇن
فى سەنائەتى كىتابەت»، «رىسالەئى مۇغەنىيۇن»، «كىتابۇل مۇخ-
تەسەر ئەل سەغىرفىل مەنتىق»، «كىتابۇل بۇرھان»، «كىتابۇل
ئىقسابۇل مۇقەددىمات»، «پەزىلەتلىك شەھەر ئاھالىسى»، مۇتەپەك-
كۇر يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ»، قازىزادە رۇمىنىڭ
«رىيازىيات»، ئەل خارەزمىي ھەزرەتلىرىنىڭ «كىتاب ئەل مۇختە-
سەر فى ھېساب ئەل جەبر ۋەل مۇقابەلە»، سەئىد شىرازىنىڭ «گۇ-
لىستان»، «بوستان»، ئەللامە زەمەخشەرىنىڭ «نەۋا بىغۇل كىلەم»،
«كافىيە»، «ئالتۇن ھالقىلار»... قاتارلىق كىتاب ـ رىسالىلىرى
ئالاھىدە كۆزگە تاشلىناتتى. مىرزا ئۇلۇغبەگ ھەر قېتىم كۇتۇپ-
خانىغا كىرسە ئاۋۋال «قۇرئان كەرىم» نى ئىككى قوللاپ ئېلىپ

تاۋاپ قىلاتتى، ئاندىن ئۆزىگە لازىملىق كىتاب ـ رىسالىلەرنى ئې-
لىپ ئوقۇيتتى.

مىرزا ئۇلۇغبەگ جېنىدىنمۇ ئەزىز كۆرىدىغان بۇ كىتابلار-
دىن مېھرىنى ئۈزەلمەي بىر ھازا قاراپ تۇردى. ئوردىدىكى كۆڭۈل
غەشلىكلىرى بىرنەچچە دەقىقە كۆتۈرۈلۈپ كەتكەندەك بولدى. لې-
كىن ئۇنىڭ بۇ راھەتلىك تۇيغۇلىرى ئۇزاق داۋاملاشمىدى، بۇ
يەرگە ئالدىراپ ـ تېنەپ كېلىشىدىكى مۇددىئاسى ئېسىگە كېلى-
شى بىلەن ۋۇجۇدىنى قايتىدىن غەم ـ ھەسرەت تۇمانلىرى چىر-
مىۋالدى. نەزەرىنى يەنە ئالىم ـ ئۆلىمالارغا يۆتكىدى. دانىشمەن
ھۆكۈمدارنىڭ كۆڭۈل ئازابىنى چۈشەنگەن ئالىملارنىڭ يۈرىكىمۇ
شۇ دەقىقىدە ئازابلىق ھېسلار بىلەن تولغانىدى.

ـــ بىزنىڭ پېشانىمىزگە ئىلىم ساھىبى بولۇش ئەمەس،
تەخت ساھىبى بولۇش پۈتۈلگەنىكەن، ـــ دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ
ھەسرەتلىك خورسىنىپ، ـــ ئىلىمگە ئالەمچە ئىشتىياقىمىز
بولسىمۇ، لېكىن سەلتەنەتكە بېرىلگەندەك ۋۇجۇدىمىز بىلەن بې-
رىلەلمىدۇق. گەرچە جانابى ئۇستازلارنى يىراق ـ يېقىندىن تەك-
لىپ قىلىپ ئەپكېلىپ تەسەررۇپىمىزدىكى كاتتا ئوقۇل بولمىش
مىرزا مەدرىسەسىگە جەمئىي قىلغان، رەسەتخانا، شىپاخانا قۇرغان
بولساقمۇ، ھەربىرلىرىنىڭ خىزمەتلىرىدە بولالمىدىم. كاتتا ـ
كاتتا مۇتائىلەلەرگە ئىشتىراك قىلالمىدىم ۋە يەنە ئىلىم ـ ئىرپان
كۈشەندىسى، خۇراپات، جاھىلىيەت ھامىيسى بولمىش ئىشان
شەيخ نىزامىددىن خامۇش تەرەپدارىدىكى بىر گۇرۇھ جاھىللارنىڭ
مالامەتلىرىدىن قۇتۇلدۇرالمىدىم. ئۇشبۇ سەۋەبتىن جانابى ئۇس-
تازلار كۆپ ئاھانەتلەرگە قېلىپ رىيازەت چەكتىلەر. ھەربىرلىرى-
دىن يېنىش ـ يېنىشلاپ كەچۈرۈم سورايمەن.

مىرزا ئۇلۇغبەگ سۆزدىن توختاپ ئالىملارغا قاراپ تەۋازۇ
بىلەن ئېگىلدى.

ـــ كۆڭۈللىرىنى زىنھار غەمناك قىلمىغايلا، ھەزرەتلىرىدىن
كۆپ خۇرسەنمىز، ـــ دېيىشتى ئالىملار ئۇلۇغبەگكە تەسەللى بې-

رىپ.
شۇ تاپتا ئۇلارنىڭ مىرزا ئۇلۇغبەگكە دەيدىغان نۇرغۇن يۈ-
رەك سۆزلىرى بار ئىدى، لېكىن مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ يۇرەك يا-
رىسىنى تاتىلاپ قويۇشتىن ئەنسىرەپ ھېچقايسىسى ئېغىز ئاچمى-
دى.
ـــ بېشىمىزدا قارا بۇلۇتلارنىڭ ئەگىپ يۈرۈۋاتقانلىقى ھەر-
بىرلىرىگە ئايان، ـــ دەپ سۆزىنى داۋام قىلدى مىرزا ئۇلۇغ-
بەگ، ـــ بىزلەركىم بۈيۈك ساھىبقىران ئەمىر تۆمۈرنىڭ پۇشتى
بولمىش سەلتەنەت ئىگىسى ماۋەرائۇننەھر، خۇراسان، پەرغانە
ۋادىسىگە ئاز كەم قىرىق يىل رەھنەما بولدۇم، ئالەمشۇمۇل
ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلدىم. بىھېساب نۇسرەتلىك ياغىلارنى قىد-
لىپ، رەقىبلىرىمنى بويسۇندۇردۇم، مۇخالىپلىرىمنى قايىل قىلد-
دىم. لېكىن ئۆز پەرزەنتىمگە كەلگەندە باشقۇرۇشقا، بويسۇندۇ-
رۇشقا، قايىل قىلىشقا ئاجىزلىق قىلدىم. ھالا بۈگۈنكى كۈنگە
كەلگەندە ئول ئىنسابسىز، ناشۈكۈر، بەتئەخلاق پەرزەنت بىلەن يا-
غى قىلىش ئۈچۈن قىلىچ يالىڭاچلاپ تۇرۇپتىمىز. قۇدرەتلىك
ئاللاھ ئىگەم غەلىبە ـ نۇسرەتنى قايسىمىزغا بۇيرۇيدۇ، بۇنىسى
نامەلۇم. خانزادىنى تەسەررۇپىمىزدىكى نادانلىق، جاھىلىيەت پاد-
قىقىغا پاتقان بىر گۇرۇھ ئىلىم دۈشمەنلىرى، يەنى ئىشان، سو-
پى ـ دەرۋىشلەر جامائەسى قوللاۋاتىدۇ. بىزلەركىم پەدەرىگە قىد-
لىچ تەڭلەشكە كۈشكۈرتۈۋاتىدۇ. ناۋادا ئۇلار نۇسرەتكە يۈزلەنسە،
تەخت ـ سەلتەنەتنى ئېلىش بىلەنلا قانائەت قىلمايدۇ، بەلكى ئو-
قۇل، مەدرىسە، رەسەتخانا، شىپاخانىلىرىمىزنى كۇپۇر دەرگاھ دەپ
تاقاپ، بىزنى دەھرىيلىكتە ئەيىبلەپ، ئىلىم تەھسىل قىلىشى-
مىزغا توسقۇنلۇق قىلىشى، بىتىك، رىسالىلىرىمىزنى كۆيدۈرۈپ،
ئولتۇرغانلىرىمىزنى زىندانغا بەند قىلىشى مۇمكىن. شۇڭا ئەتە
كىشكە قاراپ لەشكەر تارتىشتىن ئاۋۋال جانابى ئۇستازلار بىلەن
دىدارلىشىۋېلىشنى ھەمدە غەنىملىرىمىزنىڭ پەيلىدىن ئاگاھلاند-
دۇرۇپ قويۇشنى لايىق تاپتىم. ئوردا ئەھلىگە ئىشەنگىلى بولماي-

دۇ، ئۇلار كەم بىر پارچە ئۇستىخان تاشلاپ بەرسە شۇلارنى تونۇي-
دۇ. شول سەۋەبلىك بىر مەزگىل ئۆزلىرىنى پىنھانغا ئېلىپ، بە-
خەتەرلىكلىرىگە ئۆزلىرى كېپىل بولۇشسىلا. مۇمكىن بولسا، —
دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ نەزەرىنى كىتابداندىكى كىتابلارغا يۆتكەپ
تۇرۇپ، — مۇنۇ بىباھا ئىلىم خەزىنىلىرىمىزنى يوشۇرۇپ قو-
يۇشسىلا. ئالىمادىس بىرەر كېلىشمەسلىك بولۇپ قالسا، ئۇل ئى-
لىم دۇشمەنلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالمىسۇنلار.

مىرزا ئۇلۇغبەگنى گويا ۋىدالىشىش نۇتقى سۆزلەۋاتقاندەك
تۇيغۇغا كېلىپ قالغان ئالىملار ئىختىيارسىز كۆزلىرىگە ياش ئې-
لىشتى. ئۇلار بۇ ھۆكۈمدارنىڭ مۇشۇنداق جىددىي پەيتتە ئالاھى-
دە ۋاقىت چىقىرىپ ئۆزلىرىگە، ھەر بىر بەتلىرى ئىلىم دۇردانى-
لىرى بىلەن تولغان كىتابلارغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگىنىدىن قات-
تىق تەسىرلەنگەنىدى.

— قاننى قان بىلەن يۇغىلى بولماس ئالىيلىرى، — دېدى
پېشقەدەم ئالىم جالالىددىن باغدادى سۆز ئېلىپ، — خانزادىنىڭ
گۇناھىنى كەچۈرۈۋەتكىلى، سۇلھىگە كېلىپ بىھېساب قان تۆكۈ-
لۇشكە سەۋەب بولغۇچى ياغىنى توختاتقىلى بولماسمۇ؟

مىرزا ئۇلۇغبەگ خورسىنىپ قويدى:

— دېگەنلىرى تامامەن ئورۇنلۇق مەۋلانە، ئەپسۇس، سىلى
خانزادىنى چۈشەنمەيدىلا، نىيەت - ئىقبالىنىمۇ بىلمەيدىلا. ئەل -
يۇرتنىڭ ئاسايىشلىقى ئۈچۈن خانزادىنىڭ ھەرقانچە گۇناھى بولسا
كەچۈرەر ئەردىم. بىراق شاھزادە ئۆزىنى دەۋاگەر، ئادالەتپەرۋەر،
بىزنى گۇناھكار ھېسابلايدۇ. ئۇ ھازىر قۇترىغان بىر ۋەھشىي
ھايۋاندۇر. ئۇنىڭدا نە ئەقىل، نە سەزگۈ، نە ھېسسىيات يوقتۇر.
قىزارغان بىر جۈپ كۆزلىرى قانغا تەشنادۇر. سۇلھىگە كېلىشتىن
زىنھار ئۈمىد يوقتۇر.

ئالىملار جىمىپ كېتىشتى. مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىملارغا ئۆز
قولى بىلەن چاي تۇتۇپ ساھىبخانلىق قىلىۋاتقان سۆيۈملۈك
شاگىرتى مىرزا ئەلىگە قاراپ بىر ئىشنى يادىغا ئالدى. ھەئە،

مىرزا ئۇلۇغبەگ ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ ھىراتتىكى ئىختىيارىدىن
قەلئەسىدىن تېپىلغان خەزىنىسىنى سەمەرقەنتكە يۆتكىتىپ كەل-
گەندىن كېيىن ئالتۇنلارنىڭ ھەممىسىنى رەسەتخانىنىڭ ئاستى-
دىكى مەخپىي قازناقتا تۇيدۇرماي يۆتكىۋەتكەنىدى.
— ھېلىقى خەزىنىلەرنى جايلاشتۇرۇپ بولغانمىدىلە مەۋلانە؟
— تولۇق جايلاشتۇرۇپ بولغان، — دېدى مىرزا ئەلى.
— ئۇنداق بولسا ھېلى جانابى ئۇستازلارغا ئېلىپ كېتەلى-
شىچە بەرسىلە، — مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىملارغا قاراپ قويىدى، —
بىلىمەن، ھەربىرلىرى مال ـ دۇنيانى دوست تۇتقان ئەمەس.
بىراق ئىلىم ـ مەرىپەت ئۈچۈنمۇ ئالتۇن ـ كۈمۈش بولمىسا
بولمايدۇ. بابائى بۇزرۇكلەرنىڭ خەزىنىسى ئول خۇراپات، جاھىلى-
يەت ئەھلىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغىنىدىن بىزنىڭ ئىلكىمىزدە
تۇرغىنى ئەۋزەل دەپ خۇپىيانە يۆتكىۋالغانىدىم. قانچىلىك ئەپكې-
تەلىسىلە شۇنچىلىك ئېلىپ كېتىشسىلە. كېيىنچە قايتىدىن ئى-
لىم دەرگاھلىرىنى بىنا قىلىشقا سەرپ قىلارمىز. خوش، ئەمدى
مەن ياناي، — دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ ئورنىدىن تۇرۇپ، — ئۆز-
لىرىگە قاتتىق ئاگاھ بولۇشقايلا.
— خان ئالىيلىرى ئامان بولسىلا. ئاللاھ ئىگەم نۇسرەت ئاتا
قىلار، — دېيىشتى ئالىملار ئۇنى ئۇزىتىۋېتىپ.
رەسەتخانىدىن يېنىپ چىققان مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ كۆڭلى
بىر ئاز ئەمىن تاپقاندەك بولدى.
«خۇداغا شۈكۈر، ئۇلارنى ئاگاھلاندۇرۇشقا ئۈلگۈردۈم. ئال-
مادىس بىرەر كېلىشمەسلىككە يولۇقۇپ قالسام ئۇلار ئۆزلىرىنى
پىنھانغا ئېلىشقا ئۈلگۈرەلەيدۇ. يەنە تېخى كۇتۇپخانىدىكى بىباھا
بىتىك ـ رىسالىلەرنى، قول يازمىلارنى يوشۇرۇپ قالالايدۇ. ناۋادا
خانزادە سۇلھىگە كېلىپ مېنى رەسەتخانىدا ئولتۇرۇپ ئارامخۇدا
ئىلىم تەھسىل قىلغىلى قويسا ئىدى، تاجۇ تەختنى دەرھاللا تاپ-
شۇرۇپ بېرەتتىم. لېكىن بۇ مۇمكىن ئەمەس. خانزادىنى ئالىقى-
نىغا ئېلىۋالغان ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇش بۇنىڭغا ھەرگىز

يول قويمايدۇ. يەنە تېخى ۋالىدەئى مېھرىبان گۆھەرشاد بېگىممۇ بار...»

ئانىسى ئېسىگە كېلىشى بىلەن مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ يۈرىكى باشقىچە مۇزلاپ كەتتى. كۆڭلىنى ھەرقانچە ئاختۇرۇپمۇ ئانىسىغا بولغان زەررىچە سېغىنىشنى تاپالمىدى. ھەئە، ئاشۇ ئانا، چاچلىرى كۈمۈشتەك ئاقارغان، بەللىرى مۈكچەيگەن، ھۆرمەتكە سازاۋەر ئانا ئاتا بىلەن ئوغۇلنى دۈشمەنلەشتۈرۈپ كېلىشتۈرگۈسىز رەقىب-لەرگە ئايلاندۇرۇۋاتاتتى.

«ئاھ پەرۋەردىگار، مېنى توقۇز ئاي توقۇز كۈن قورساق كۆتۈرۈپ، ئاچچىق تولغاق ئازابى يەپ چەكسىز قۇدرىتىڭ بىلەن تەۋەللۇت قىلغان، ئانلىق مېھرى بىلەن باغرىغا باسقان، ئاپئاق ئوغۇز سۈتىنى ئېمىتكەن ۋالىدەئى بۇزرۇكنىڭ كۆڭلىنى ئاغرىت-قان يەرلىرىم بولسا ئۆزۈڭ مەغپىرەت قىلغايسەن...»

چىن يۈرىكىدىن چىقىرىپ ئىدا قىلغان مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ بوغۇزىغا يىغا قاپلاشتى.

※ ※ ※

سەمەرقەنت ئاسمىنىدا يېڭى بىر تاڭ ئاتتى. ھاۋا تۇتۇق، ئاسماندا قۇياشتىن ئەسەر يوق ئىدى. ئاسمان گۈمبىزىدە قوغۇ-شۇن رەڭلىك توپ ـ توپ بۇلۇتلار ئەگىپ يۈرەتتى. تېخى كۆز باشلانمىغان بولسىمۇ، ئۈرگۈت تاغلىرىدىن ئەسكەن غۇر ـ غۇر شامال ئادەمنىڭ غولىنى قورۇيتتى. بىر ئاز يېنىك كىيىنىۋالغان مىرزا ئۇلۇغبەگ سوغۇقتىنمۇ ياكى غەم ـ تەشۋىشتىنمۇ ئەيتاۋۇر دۈگدىيىپ قالغانىدى. ئىككى تەرىپىدە كېتىپ بارغان شەيخۇل-ئىسلام بۇرھانىددىن بىلەن خانزادە ئابدۇلئەزىز مىرزىمۇ ۋە ئار-قىسىدىن كېلىۋاتقان بەش يۈز نەپەر خاس نۆكىرىمۇ ئۈنسىز ئى-دى. ئىلگىرىكى يۈرۈشلەردە مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭمۇ، شەيخۇل-ئىسلامنىڭمۇ گېپى تۈگىمەيتتى. خان سەركەردىلىرى، مەسلىھەت-

چىلىرى بىلەن چاقچاق قىلىشىپ ماڭاتتى، كۈلكە ـ پاراڭلار ئۇ ـ زۇلمەيتتى. خانزادە ئابدۇلئەزىزخان بولسا دادىسىنىڭ پوكىنىدا بۇنداق شۇمشىيىپ تۇرۇۋالماي، نۆكەرلىرىنى ئەگەشتۇرۇپ ھېلى ئىلگىرىلەپ كەتسە، ھېلى قوشۇننىڭ كەينىدە قېلىپ بىردەم جىم تۇرمايتتى.

شەھەردىن ناغرا ـ سۇنايلارنى چېلىشىپ خېلىلا سۈر ـ ھەيۋە بىلەن چىققان نۆكەرلەر سەمەرقەنت ئەتراپىدىكى باغ ـ باراڭلىق كۆجۇم مەھەللىلەردىن ئۆتۈپ ئوچۇقچىلىققا چىققاندىن كېيىن بىردىنلا جىمىپ قېلىشقانىدى. تېخى تۈزۈك يول ماڭمايلا ھېرىپ قالغاندەك كۆرۈنىدىغان نۆكەرلىرىنىڭ روھى خېلىلا چۈشكۈن ئىدى.

«بۇ بىرەر پېشكەللىكنىڭ بېشارىتىمىكىن، — خىيال سۈر ـ دى مىرزا ئۇلۇغبەگ ھاۋانىڭ ئەلپازىغا قاراپ، — شۇ تاپتا خانزا ـ دەم ئابدۇللەتىپخان نېمە ئويدىدۇر؟ خىيالىنى بىلگىلى بولسا ئىدى كاشكى. ناۋادا غەلىبە ـ نۇسرەت ئۇنىڭغا يۈزلەنسە، ماڭا قانداق مۇئامىلە قىلار؟ تاجۇ تەختنىغۇ ئەلۋەتتە تارتىۋالىدۇ، — مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ كۆز ئالدىغا دادىسى شاھرۇخخاننىڭ ئۆلۈم پەيتىسى ئۈچۈن ھىراتقا بارغاندا ھىرات ئوردىسىدا دۇچ كەلگەن كۆرۈنۈش لىپ قىلىپ كەلدى. شۇ چاغدا بوۋىسىنىڭ تەختىدە ئولتۇرۇۋالغان خانزادە ئابدۇللەتىپخان ئورنىدىن تۇرغان بولسىمۇ تەختتىن بىر قەدەم مىدىرلىمىغان، دادىسى بىلەن كۆرۈشۈشكە ھەرىكەت قىل ـ مىغانىدى، — ئۇ ئەزەلدىن تاجۇ تەختكە خۇمار، شۇڭا مەندىن تەخت ـ سەلتەنەتنى ئېلىشقا ئالدىراۋاتىدۇ. ئەمما ئۇنىڭ بىر ئەل ـ نىڭ سەلتەنەت تىزگىنىنى تۇتۇپ تۇرغىدەك ئىقتىدارى، لاياقىتى يوق. ۋالىدەئى مېھرىبان بىلەن ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇش پۇتىغا ھۆل خىش قويۇپ بەرسە ئۆزىنى بىلەلمەيۋاتىدۇ، — مىرزا ئۇلۇغبەگ ئات ئۈستىدە شۇمشىيىپ ئولتۇرغان كىچىك خانزادى ـ سى ئابدۇلئەزىزخانغا يالت ئېتىپ قاراپ قويدى، — كىچىك خانزادەممۇ تايىنلىق. ئۇنى ئىنسانىي كامىللىققا يەتكۈزۈش ئۈچۈن

يۈرەك قېنىمنى ئاز سەرپ قىلمىدىم. بىراق شۇنچە ئۇرۇنۇشلىرىم
ئەسكى تامنى ئۇلدىغانچىلىكمۇ كار قىلمىدى. قايسى گۇناھىم
ئۈچۈن خۇداۋەندە ئىگەم ماڭا مۇشۇنداق يارىماس پەرزەنتلەرنى
بەرگەن بولغىيدى؟ ئاغا ـ ئىنىلىق مېھىر ـ مۇھەببەت ئۇلاردا
پەقەتلا يوق. ناۋادا قازايىقەدەر يېتىپ ئاللاھنىڭ دەرگاھىغا كەت-
سەم بۇ ئاغا ـ ئىنىلەر نېمە بولۇپ كېتىشەر؟ چوڭ خانزادەم ئى-
نىسىغا كۆيۈنەرمۇ؟ ھالىدىن خەۋەر ئالارمۇ ياكى زۇلۇم قىلارمۇ؟
ئۆز ۋاقتىدا ئۇنى بەلخكە ئەۋەتمەي، نائىب خانلىق مەرتىۋىسىنى
بېرىپ ئوردىدا تۇتۇپ قالغان بولسام پەيلىدىن يېنىپ قالار بول-
غىيمىدى؟ ياق، ھەرگىز يانمايتتى. ئۇنىڭ كۆڭلىدە مەن يوق،
ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇش بار، تاجۇ تەخت بار. ئۇنىڭ نى-
يىتى شۇ ۋاقىتتىلا ئايان بولغان. ئۇنى نىيىتىدىن ياندۇرغىلى،
توغرا يولغا باشلىغىلى بولارمۇ؟ بۇ نۆۋەت يېنىمغا ئەپكېلىۋېلىش-
قا مۇۋەپپەق بولسام، يېنىمدىن پەقەتلا ئايرىمايمەن، كېچە ـ كۈن-
دۈز ھەمراھ بولۇپ، ئاتىلىق مېھرىمنى تولۇق بېرىمەن. ئىشان
شەيخ نىزامىددىن خامۇش بىلەن باردى ـ كەلدى قىلىشنى چەك-
لەيمەن. پەرزەنتلىك بۇرچىنى تولۇق ئادا قىلىپ، چىن يۈرىكىدىن
چىقىرىپ ئاتا ئورنىدا ھۆرمەت قىلسا، تاجۇ تەختنى بېرىپ كۆ-
نۈمنى رەسەتخانىدا ئۆتكۈزىمەن...»

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ خىياللىرى تىنچىسىز ئىدى. باش ـ ئا-
خىرى يوق بۇ خىياللارنىڭ كۆپ قىسمى ئاچچىق، ھەسرەتلىك،
ئاز قىسمىلا غۇۋا خام خىياللارغا تولغانىدى. لېكىن ئۇ بۇ خام
خىياللىرىغىمۇ ئىشەنچ قىلالمايتتى.

ئۇلار ئاخشام يۈرۈپ كەتكەن ئاساسلىق قوشۇنغا تېزرەك يې-
تىشىۋېلىش ئۈچۈن ئارام ئالماي يول مېڭىۋاتاتتى. بەش يۈز نەپەر
نۆكەرنىڭ ئارقىسىدا كېلىۋاتقانلار ئاساسەن قورال ـ ياراغ، تە-
مىنات ساقلىغۇچى ئارقا سەپ قوشۇن ئىدى. بۇلار ئاساسەن جەڭ-
گە يارىمايتتى. ئاساسىي قوشۇن بىلەن بىللە ماڭمىغىنىغا پۇشاي-
مان قىلىپ قالغان مىرزا ئۇلۇغبەگ ئۇلارنىڭ ئەھۋالىدىن ھە دې-

گەندە خەۋەر ئالالماي تىت ـ تىت بولۇپ قالغانىدى. تۈنۈگۈندىن
بېرى توختىماي مېڭىۋاتقان بولسىمۇ ئالدىدىكىلەرگە تېخىچە يې-
تىشەلمىگەنىدى.

باياتىن بېرى قارا بۇلۇتلار ئارىسىدىن ھېلى پەيدا بولۇپ،
ھېلى غايىب بولۇپ ئاجىز نۇر چېچىپ تۇرغان قۇياشقا پات ـ پات
قاراپ قويغان شەيخۇلئىسلام بۇرھانىددىن تاغ تەرەپتىن ئېقىپ
چۈشكەن كىچىكرەك بىر ئېقىننى كۆرۈپ، ئاخىر غەيرەتكە كەل-
دى ـ دە، مىرزا ئۇلۇغبەگكە ئېغىز ئاچتى:

— بۈگۈن كۈنگە جۈمە. مۇمكىن بولسا ئىجازەت بەرگەن
بولسىلا، جۈمە نامىزىنى ئۆتىۋالساق. ھېلىمۇ نامازلىرىمىز قازا
بولۇپ كېتىۋاتىدۇ.

ئادەتتە بەش ۋاق نامىزىنى قازا قىلمايدىغان مىرزا ئۇلۇغبەگ
ئالدىن يۈرۈپ كەتكەن سەركەردىلەرگە يېتىشىۋېلىش، جەڭگە
بىۋاستە قوماندانلىق قىلىش تەقەززاسىدا بامدات بىلەن خۇپتەن-
دىن باشقا ۋاقىتتا توختىماي ئىلگىرىلەشكە پەرمان بەرگەنىدى.
ئۆزىمۇ ئارىلىقتىكى قازا بولۇپ كەتكەن نامازلىرىنى ئاشۇ ئىككى
ۋاقلىق نامىزىغا قوشۇپ ئوقۇۋالاتتى.

— ئىجازەت، — دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ كۈنگە قاراپ قويۇپ.

مىرزا ئۇلۇغبەگ شەيخۇلئىسلام بۇرھانىددىننى ئالاھىدە
ھۆرمەتلەيتتى. شەيخۇلئىسلام شۇ چاغقا كەلگىچە دىنىي پائالىيەت-
لەرنى شەرىئەت ئەھكاملىرى بىلەن ئېلىپ بېرىشتا چىڭ تۇرۇپ،
ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇشنىڭ تۇرلۇك پىتنە ـ پاساتلىرىغا
قارشى تۇرۇپ كەلگەن، مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ رەسەتخانا، مەدرىسە،
ئوقۇل، شىپاخانا قۇرۇپ، ئىلىم ئەھلىلىرىنى توپلاپ، ئىلمىي پا-
ئالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىشىنى قوللاپ كەلگەنىدى.

نۆكەرلەر توپ ـ توپ بولۇپ ئېقىن بويىدا تاھارەت ئېلىشىپ
نامازغا تەييارلىق قىلىشتى. ئاندىن شەيخۇلئىسلامنىڭ ئىمامەتچى-
لىكىدە جۈمە نامىزىنى ئوقۇشتى.

— نۆكەرلەر قۇرۇق نان غاجاپ، سوغۇق سۇ بىلەن تالقان

كاپ ئېتىپ قاغجىراپ كەتتى. مۇمكىن بولسا بىر چىنىدىن ئىسسىق ئاش ئىچىۋالسا، ــ دېدى نامازدىن كېيىن شەيخۇلئىسلام بۇرھانىددىن.

يول مېڭىشقا ئالدىراپ تۇرغان مىرزا ئۇلۇغبەگ خالىمىسىمۇ شەيخۇلئىسلامنىڭ تەلىپىنى رەت قىلالمىدى.

ــ بولىدۇ. ئاشپەزلەر غىزانى چاققانراق تەييارلىغاي.

ئاشپەزلەر قول ـ قولچە ئۇچاق ياساپ، تۆگىلەرگە ئارتىۋالغان يوغان داشلارنى چۈشۈرۈپ، ئوت يېقىشقا باشلىدى. ئۇنىڭغىچە قاسساپلار ئۇلارنىڭ كەينىدىن ھەيدەپ كەلگەن پادىلاردىن كالا ـ قويلارنى بوغۇزلاپ سويۇپ تەييارلاپ بولۇشتى.

مىرزا ئۇلۇغبەگ چارچىغانلىقتىنمۇ ئەيتاۋۇر، ئۆزى ئۈچۈن تىكىلگەن شاھانە چېدىردا پەر ياستۇققا يۆلەنگىنىچە مۈگدەپ قالغانىدى. تۇيۇقسىز چېدىر سىرتىدىن ئاڭلانغان ئاتلارنىڭ تۇياق ئاۋازى مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئارامىنى بۇزدى. ئۇ سىلىنىپ كەتكەن قاپاقلىرىنى تەستە ئېچىپ سىرتتىكى ئەنسىز شەپىگە قۇلاق سالدى. ھايال ئۆتمەي چېدىرغا مىرزا ئىبراھىمبەگ باشچىلىقىدىكى بىر توپ سەركەردىلەر ئىجازەتسىزلا كىرىپ كېلىشتى. ئاللىقانداق بىر ۋەھىمىدىن ئالاقزادە بولۇپ كەتكەن سەركەردىلەر خاندىن ئىجازەت سوراشنىمۇ ئۇنتۇشقانىدى. ئۆڭسۈلى ئۆچكەن مىرزا ئىبراھىمبەگ مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئالدىغا ئۆمىلىگەندەك كېلىپ موككىدە تىزلاندى:

ــ ئالەمپاناھىمغا مەلۇم بولغاي.

ۋۇجۇدىنى ۋەھىمە باسقان مىرزا ئۇلۇغبەگ چاندۇرماسلىققا تىرىشىپ قاپىقىنى تۈردى.

ــ خوش.

ــ كېش ئەمىرى مىرزا كامالىدىن خانزادىگە ئەل بولۇپ شەھەرنى تاپشۇرۇپتۇ.

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ يۈرىكى جىغغىدە قىلدى.

ــ ئەمىر سۇلتانشاھ بارلاس بىلەن مىرزا ئابدۇللا كۆرەگان-

نىڭ ئىلغارلىرىچۇ؟

ــ ئۇلار خانزادىنىڭ بۆكتۈرمىسىگە ئۇچراپتۇ. ئىلغارلار پۈتۈنلەي ئەسىرگە چۈشۈپتۇ، سەركەردىلەردىن خەۋەر يوق.

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ تامىقى قۇرۇپ كەتتى. قان تولغان كۆزلىرى ھازىرلا بىرىنى ئۆلۈمگە بۇيرۇيدىغاندەك چەكچەيدى. خانىنىڭ ئەلپازىنى كۆرگەن ئەمىرلەر ئۆلۈم ۋەھىمىسىدىن غال ـ غال تىترەشتى. مىرزا ئىبراھىم بەگ يەنە دۇدۇقلىدى:

ــ ئەمىر سۇلتان جاندار جانابلىرى ئىلگىرىلەش ياكى چېكىنىش ھەققىدە ئالىيلىرىدىن پەرمان كۈتۈۋاتىدۇ.

ــ كىم سىلىنى ئاساسلىق قوشۇننى ئۇنىڭغا تاپشۇرۇپ بەرسۇن دېدى؟

مىرزا ئىبراھىم بەگنىڭ چېكىسىدىن بۇژۇلداپ تەر چىقتى، مىڭ تەستە تىلىنى چايناپ جاۋاب بەردى:

ــ ئەمدى شۇ... لەشكىرىي دىۋاننىڭ باش ئەمىرى بولغاندىكىن... پەرمانبەردارلىق قىلدىم...

مىرزا ئۇلۇغبەگ غەزىپىنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن كۆزىنى يۇمۇۋالدى.

«مەن كىمگە، نېمىگە غەزەپلىنىمەن؟ كىش قەلئەسىنى ئۇرۇشسىز تاپشۇرغان توخۇ يۈرەك ئەمىر مىرزا كامالىدىنغىمۇ؟ بۆكتۈرمىگە چۈشۈپ قالغان ئەمىر سۇلتانشاھ بارلاس بىلەن كۈيۇ ئوغلۇم مىرزا ئابدۇللا كۆرەگانغىمۇ؟ جەڭ ئەھۋالىنى مۆلچەرلىيەلمەي پەرمان كۈتۈشكە مەجبۇر بولغان ئەمىر سۇلتان جاندارغىمۇ ياكى ئىلكىدىكى ئاساسىي قوشۇننى مېنىڭ پەرمانىمسىزلا ئەمىر سۇلتان جاندارغا تاپشۇرۇپ بەرگەن مىرزا ئىبراھىم بەگكىمۇ؟ بۇ ئاقىۋەتنىڭ سەۋەبكارى كىم؟ ئەلۋەتتە سۆيۈملۈك پەرزەنتىم، ئەتىۋارلىغان، رايىغا بارغان، نۇرغۇن ئارزۇ ـ ئارمانلىرىمنى باغلىغان جىگىرىم، بەختىيار خانزادەم. ئاشۇ كۈنى مەدرىسە، رەسەتخانىدىكى سۆيۈملۈك ئۆلىمالار بىلەن دىدارلىشىۋېلىشنى خىيال قىلمىغان بولسام ئىلغار قوشۇن بىلەن بىللە ماڭغان بولات-

تىم، ئول چاغدا بەلكىم بۇ مەغلۇبىيەت يۈز بەرمەس بولغىيتتى. قۇدرەت ئىگىسىنىڭ ھۆكۈمى شۇنداق ئوخشايدۇ. ئۆزۈمنى تۇ- تۇۋالاي، سالماق بولاي. جەڭ ۋەزىيىتىنى ئوڭشاش ھەققىدە باش قاتۇراي. ئورۇنسىز غەزەپتىن ھېچنېمە ھاسىل بولماس. غەزەپ ئەقىلنى كېسۇر...»

مىرزا ئۇلۇغبەگ ئاستا كۆزىنى ئېچىپ ۋەھىمە ئىلكىدە تۇ- رۇشقان ئەمىرلىرىگە قارىدى. كىچىك خانزادىسى ئابدۇلئەزىزخاد- نىڭ كۆزلىرىدىكى ۋەھىمىنى كۆرۈپ ئىچى ئاچچىق بولۇپ كەت- تى.

«ئىسىت، يىگىت بولدى دەپ سۆيۈنگىنىم. كونىلارنىڭ باغلاقتا ئۆگەنگەن ئىت ئوۋغا يارىمايدۇ، دېگىنى راست ئوخشايدۇ. ئەسلىدە ئۇنى يېنىمدا تۇرغۇزۇۋالماي، بىرەر ۋىلايەتكە ئەمىر قىد- لىپ ئەۋەتىۋەتسەم بوپتىكەن. ھېچ بولمىسا مۇشۇنداق پەيتتە تىترەپ ئولتۇرمايدىغان بولار ئىدى...»

— قېنى خوش، جاي ئالسۇنلار، — دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ سەركەردىلەرنى ئولتۇرۇشقا بۇيرۇپ.

— پاناھگاھىمىز مەرھەمەتلىكتۇر.

ئەمىرلەر ئالمان ـ تالمان جاي ئېلىشتى.

— ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىشتىلا. ئەمدى قانداق قىلماق كې- رەك؟

سەركەردىلەر نېمە دېيىشنى بىلەلمەي باشلىرىنى تونلىرد- نىڭ ئىچىگە تىقىۋېلىشتى. ۋەھىمە ئىلكىدە تۇرۇشقان بۇ ئەمىر- لەرنىڭ كاللىسى شۇ تاپتا قۇپقۇرۇق ئىدى.

— يەنىلا قىبلىگاھىمىزنىڭ ئويىنى بىلىپ باقساق، — دېدى شەيخۇلئىسلام بۇرھانىددىن.

— خانزادىنىڭ ئالدىنى توسۇپ ئەدەپلەش كېرەك! — دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ كەسكىنلىك بىلەن.

— ئىنشائاللاھ، پەرۋەردىگارىم مۇراد ـ مەقسەتلىرىمىزگە يەتكۈزگەي، — دېدى شەيخۇلئىسلام ئېھتىيات بىلەن سۆزلەپ، —

بىراق خانزادىنىڭ قولىدا ھازىر قىرىق مىڭ لەشكەر بار ئالىيلى-
رى. كىش قەلئەسىنى ئىلىپ، ئەمىر سۇلتانشاھ بارلاس بىلەن
مىرزا ئابدۇللا كۆرەگاننى پىستىرمىغا دەسسىتىپ يۈرىكى تىخى-
مۇ يوغىناپ كەتتى. شول تاپتا خانزادە بەجايىكى قۇترىغان كەل-
كۈنگە ئوخشايدۇ...

ــ خوش، ئۆزىمىزنىڭ جاسارىتىنى سۇندۇرماقچىمۇ سىلى؟
مىرزا ئۇلۇغبەگ شەيخۇلئىسلامنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ نەشتەر-
دەك تىكىلدى. قورقۇپ كەتكەن شەيخۇلئىسلام كىرپىدەك تۈگۈلۈپ
كەتتى.

ــ يوقسۇ، زىنھار ئۇنداق مۇددىئايىم يوقتۇر، ــ دىدى
شەيخۇلئىسلام دۇدۇقلاپ، ــ جانابى قىبلىگاھىمىزنىڭ باھادىرلىق
ئۇرغۇپ تۇرغان سىماسى سەركەردە ـ لەشكەرلىرىمىزگە ھەسسە-
لەپ كۈچ ـ جاسارەت بېغىشلىغۇسى. ئەمماكى لەشكەرلىرىمىز
ئاز، كۆپ ياۋنى توسۇش ئۈچۈن يەنىلا سەمەرقەنت قەلئەسىگە تايى-
نىش كىرەك. چۈنكى، قەلئەنىڭ سىپىللىرى مۇستەھكەم، ئاۋام ـ
رەئىيەت ئالىيلىرىغا سادىق.

مىرزا ئۇلۇغبەگ ئويلىنىپ قالدى. لەشكىرى كۈچ جەھەتتە
ئوغلىنىڭ ئۆزىدىن ئۈستۈن ئىكەنلىكى ئۇنىڭغا ئايان ئىدى. مۇ-
شۇنداق پەيتتە قۇترىغان كۈچلۈك ياۋنىڭ ئالدىنى توسۇپ جەڭ
قىلىش قاراملىق بولىدىغانلىقىنىمۇ ئوبدان بىلەتتى. لىكىن ئوغ-
لى بىلەن رەسمىي ئۇچراشماي تۇرۇپ شەھەرگە چېكىنىشكە غۇ-
رۇرى يول قويماي‌ۋاتاتتى.

ــ يەنە قايسىڭلارنىڭ مەسلىھەتى بار؟ ــ سورىدى ئىككى
تايىن بولۇپ قالغان مىرزا ئۇلۇغبەگ.

ــ ئەڭ ياخشىسى ئاستانىگە قايتايلى، ــ دىدى باياتىن بېرى
ئىچىنى تىڭشاپ ئولتۇرغان ئابدۇلئەزىزخان دادىسىغا جۈرئەتسىز-
لىك بىلەن قاراپ، ــ شەيخۇلئىسلام ھەزرەتلىرى توغرا دەيدۇ،
ئاستانىنىڭ سىپىللىرى مۇستەھكەم، مۇداپىئەگە ئەپلىك.
مىرزا ئۇلۇغبەگ ئوغلىغا ئىچىنىش نەزەرى بىلەن قارىدى.

ئۇ ئوغلىدىن بۇ جاۋابنى كۈتمىگەنىدى. شۇ تاپتا ئۇ مەدەتكە، رىغ-
بەتكە تەشنا ئىدى. ئوغلىنىڭ ئۆزى تەرەپتە تۇرۇشىنى، ئاكىسى
بىلەن ھايات ـ ماماتلىق جەڭ قىلىدىغان تەۋرەنمەس ئىرادىسىنى
نامايان قىلىشىنى تولىمۇ خالايتتى. ئۇ نومۇس تۈيغۇسىدىن سەر-
كەردىلەرنىڭ ئالدىدا يەرگە كىرىپ كەتكۈدەك بولدى. ئۆز يۈرەك
پارىسى جان قايغۇسىدا بۇنداق توخۇ يۈرەكلىك قىلىپ تۇرسا،
باشقىلارنى جەڭگە زورلاشقا قانداقمۇ مۇمكىن بولسۇن؟ ماقۇل،
ئۇلار پەرماننى يىرالماي جەڭگە چۈشتىمۇ دەيلى، لېكىن جەڭدە
جاسارەت كۆرسىتەلىشى مۇمكىنمۇ؟ بۇنداق جەڭنى قىلغاندىن
قىلمىغان ياخشى. تەقدىر مىرزا ئۇلۇغبەگنى مازاق قىلىۋاتامدى-
غاندۇ ـ ھە!؟ بىر ئوغلى ئەجەل قىلىچىنى پۇلاڭلىتىپ كېلىۋاتىدۇ-
دۇ، يەنە بىر ئوغلى بولسا دادىسىنى ئاشۇ ئەجەل قىلىچىدىن قوغ-
دىماقتا يوق، جان قايغۇسىدا قېلىۋاتىدۇ.

— بوپتۇ، — دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ ئۇلۇغ ـ كىچىك تى-
نىپ، — ئارقىمىزغا يانساق يانايلى. ئەمىر سۇلتان جاندارغا خە-
ۋەر بېرىڭلار، خانزادىنىڭ ئىلگىرىلەش يولىنى توسقاچ چېكىنى-
سۇن.

※ ※ ※

مىرزا ئۇلۇغبەگ سەمەرقەنتتىن قانداق دېلىغۇللۇق ئىلكىدە
لەشكەر تارتىپ چىققان بولسا، بۈگۈن ئۇنىڭدىن بەتتەر دېلىغۇل-
لۇقتا قايتىۋاتاتتى. ئوغلىنىڭ لەشكەرلىرىگە ئۇچراشماي تۇرۇپلا
كەينىگە يانغانلىقى سەۋەبىدىنمۇ ۋۇجۇدىنى خورلۇق تۈيغۇلىرى
چۇلغىۋالغانىدى.

«نېمىشقا كەينىمگە ياندىم ـ ھە، ئاشۇ ئوغلۇمدىن قورقۇپ-
مۇ؟ تاجۇ تەختنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈنمۇ؟ سەركەردە ـ لەشكەر-
لەر ئاغزىدىن چىقارمىغىنى بىلەن چوقۇم ئىچىدە مازاق قىلى-
شىۋاتىدۇ. تەختتە ئولتۇرسا جاھاننى تىترىتىپ سۆزلەيدىغان

مىرزا ئۇلۇغبەگ ئوغلىنىڭ شەپىسىنى ئاڭلاپلا تۇشقاندەك قې-
چىۋاتىدۇ، دېيىشىۋاتىدۇ. يولۋاس ئىزىدىن قايتماس، يىگىت سۆ-
زىدىن، دەيدىغان گەپ بار ئەمەسمىدى. نېمىشقا سۆزۈمدىن قايتىد-
مەن؟ ھېچ بولمىسا سەركەردە ـ لەشكەرلىرىمنىڭ ئالدىدا تۇرۇپ
ئوغلۇمنىڭ ئالدىنى توسۇسام، ئۇنىڭ ئاشۇ ناشۇكۇر، بىتەۋپىق
كۆزلىرىگە تىكىلىپ قارىسام بولمامدۇ؟ يا ئۆلۈم ـ يا كۆرۈم دەپ
قىلىچ يالىڭاچلاپ جەڭگە چۈشسەم بولمامدۇ؟ غەلىبە ـ نۇسرەت
لەشكەرلەرنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكى بىلەن ئۆلچەنمەيتتى ئەمەسمۇ؟
ئاللاھ نېسىپ قىلسا غەلىبە ـ نۇسرەتكە يۈزلىنىپ قالاتتىم. نې-
سىپ قىلمىسا ئاشۇ ئاسىي پەرزەنتىمنىڭ قولىدا جان بەرسەممۇ
مەيلىتتى ئەمەسمۇ؟ ئاھ، ئاشۇ باھادىرلىق جاسارىتىم نەگە كەتتى
مېنىڭ؟ ئۆز پەرزەنتىمدىن ۋاپا كەلمىگەن بۇ ئالتە كۈنلۈك دۇنيا-
غا نېمانچە تارتىشىمەن؟ نېمىشقا مەردلىك بىلەن ئۆلۈمگە يۈزل-
نەلمەيمەن؟ شۇنچىلىك قورقۇنچاق بولۇپ كەتتىممۇ ئەمدى؟...»

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئۆزىنى ئاشۇنداق ئەيىبلىگىنى بىلەن
ئېتىنىڭ چۇلۋۇرىنى كەينىگە بۇرىغۇدەك ماغدۇرى يوق ئىدى.
ئاستىدىكى ئېسىل ئارغىمىقى نېمە ئۈچۈندۇر سەمەرقەنت تەرەپكە
بەكرەك يۈگۈرەيتتى، گويا مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ چۇلۋۇرىنى تارتىپ
بېشىنى ئارقىسىغا بۇرىشىدىن ئەنسىرىگەندەك.

تۈزلەڭلىكتىن ئۆتۈپ سەمەرقەنت ئەتراپىدىكى باغلار بىلەن
قورشالغان كۆجۈم مەھەللىلەرگە كىرىشى بىلەن يول بويلىرىدا،
ئىشىك ئالدىلىرىدا گۇمانسىراپ، ھودۇقۇپ، تەشۋىشلىنىپ قارى-
شىپ تۇرغان دېھقانلارنى كۆرۈپ مىرزا ئۇلۇغبەگ نومۇستىن قو-
رۇنۇپ كەتتى، پۇشايمانلىق تۈيغۇلىرى ھەسسىلەپ ئاشتى. بىراق
ئاتنىڭ بېشىنى ئەمدى كەينىگە بۇراش مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

«بوپتۇ، شەھەرنى مۇستەھكەم مۇھاپىزەت قىلىپ، باستۇرۇپ
كەلگەن خانزادە بىلەن ئىككى ئېغىز سۆزلىشىپ باقاي. ئىنسابقا
كېلىپ سۇلھىگە ئۇناپ قالسا ئەجەب ئەمەس. پەقەت بولمىسا بې-
شىمغا كەلگىنىنى كۆرەرمەن. تەقدىردىن بىبۇيرۇق قىل تەۋرى-

مەس...»

شەھەرگە يېقىنلاپ قالغىنىنى ھېس قىلغان مىرزا ئۇلۇغ ـ بەگ بېشىنى كۆتۈرۈپ ئالدى تەرەپكە نەزەر تاشلىدى. ئۆزىنىڭ نامىدا بىنا قىلىنغان مىرزا مەدرىسەسىنىڭ ھاۋارەڭ گۇمبىزى، تۆت قەۋەتلىك كۆكسارايىنىڭ تىللارەڭ بوياقلىرى، گۆر ئەمىر مەقبەرىسىنىڭ كۆككە بوي سوزغان ھەيۋەتلىك مۇنارى غىل ـ پال كۆرۈندى.

ــ باباھۇسەيىن بەگ!

خانىنىڭ ئارقىسىدا خىيال سۈرۈپ كېلىۋاتقان نۆكەر بېشى چۆچۈپ بېشىنى كۆتۈردى.

ــ لەببەي قىبلىگاھىم!

ــ دەرھال بېرىپ شەھەر ھاكىمى مىرانشاھ دورغىغا پەرمانىمنى يەتكۈزسىلە. بارلىق ئەمىرلەر كۆكسارايغا جەم بولۇپ تۇرغاي!

ــ باش ئۈستىگە!

نۆكەر بېشى بابا ھۇسەيىن ئون نەچچە نۆكەرنى ئەگەشتۈرۈپ شەھەرگە قاراپ ئوقتەك چېپىپ كەتتى.

مىرزا ئۇلۇغبەگ ئېمە ئۈچۈندۇر يورغىسى ئىتتىكلەپ كېتىۋاتقان ئاتنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ ـ تارتىپ قويدى.

«ئالدىرىماسلىق كېرەك، ئاۋام ـ رەئىيەت مىرزا ئۇلۇغبەگ ئوغلىدىن قورقۇپ قېچىپ كېلىۋاتقان ئوخشايدۇ، دەپ ۋەھىمىدە قالمىسۇن...»

قۇياش ئۇرگۇت تاغلىرىنىڭ نەيزە ئۇچىدەك چوققىلىرىدا ئاجىز جۇلالايتتى. زاۋال چۈشەي دەپ قالغانىدى. مىرزا ئۇلۇغ ـ بەگنىڭ ئېتىنىڭ قەدىمى ئاستىلاپ قالغانلىقى ئۇچۈن باشقا سەركەردىلەرمۇ ئاتلىرىنىڭ تىزگىنىنى تارتىشقا مەجبۇر بولدى. دادىسىنىڭ ئېتىنىڭ ئاستىلاپ قالغىنىدىن ئىچى پۇشقان خانزادە ئابدۇلئەزىزخان نارازىلىقىنى يوشۇرۇپ دادىسىنىڭ چىرايىغا ئوغ ـ رىلىقچە نەزەر تاشلايتتى. بىر ھەپتىدىن بېرى ھېلى ئالدىغا، ھې ـ

لى كەينىگە مېڭىپ، ماڭغاندىمۇ تۈزۈك توختىماي يول يۈرۈپ ھېرىپ كەتكەن، بەللىرى تالغان، كاسىلىرى ئۇيۇشۇپ سەزمەس بولۇپ قالغانىدى. ھەپتىدىن بېرى مىرزا ئۇلۇغبەگ ئاتتىن چۈش-مەي مېڭىۋاتقانلىقى ئۈچۈن ئەگىشىپ بىللە كېلىۋاتقان ئوغلى شاھ مەيىگە چىقىشقا پېتىنالمىغانىدى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ كۆ-زىگە ھەرىمىدىكى يۇمشاق ماموق تۆشەك، بېلىقتەك توقال، مۈز-دەك شاراب كۆرۈنۈپ كېتىپ باراتتى. ئۇ ئىلاجسىز تۈكۈرۈكىنى يۇتۇشقا مەجبۇر بولدى.

ئاردىن بىر چۈگۈن چاي قاينىمىچىلىك ۋاقىت ئۆتكەندە ئالدى تەرەپتىن قويۇق چاڭ ـ تۇزان كۆتۈرۈلدى. ھايال ئۆتمەي توپا ـ تۇمان ئارىسىدىن بابا ھۈسەيىن بەگنىڭ تەمبەل، بەقۇۋۋەت گەۋدىسى كۆرۈندى. يېقىنلىشىشقا ئەگىشىپ سۆيۈملۈك مەھرد-مىنىڭ كۆزلىرىدىكى تەسۋىرلىگۈسىز بىر نارازىلىقنى، ئاچچىق غەزەپنى سەزگەن مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ يۈرىكى جىغىلداپ كەتتى.

— مەلۇم بولغاي! — دېدى تەرلەپ كەتكەن بابا ھۈسەيىن بەگ.

— سۆزلە!

كۆڭلىگە گۇمان چۈشكەن مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئاۋازى تولد-مۇ ئاجىز چىقتى.

— شەھەرگە كىرگۈزۈشمىدى، دەرۋازىلارنى تاقىۋاپتۇ.

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ تاپىنىدىن كىرگەن ئوت مېڭىسىدىن چىقتى. بېشى قايغاندەك بولدى، ئاتتىن يىقىلىپ چۈشمەسلىك ئۈچۈن ئېگەرنىڭ قۇشبېشىنى تۇتۇۋالدى. تىلى قېتىپ قالغاندەك بولۇپ بىر ھازا گەپكە كەلمىدى.

— پەرۋەردىگارى ئالەم ئۆزۈڭ بار، — ئاجىز ئىڭرىدى شەي-خۇلئىسلام بۇرھانىددىن.

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ يەنە گەپ سوراپ ئولتۇرۇشقا ھەپسە-لىسى قالمىغانىدى. ئېتىغا جان ـ جەھلى بىلەن قامچا سالدى. با-ياتىن بېرى تىزگىنى تارتىلىپ ئىختىيارىي ماڭالمىغان ئارغىماق

تۇيۇقسىز تەگكەن قامچىدىن دىڭگىدە چۆچۈدى ـ دە، ئۇقتەك چىرقىپ كەتتى. باشقىلارمۇ دەرھال ئاتلىرىغا قامچا سېلىشتى. شۇ تاپتا مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ كۆزىگە ھېچنېمە كۆرۈنمەيتتى. تەپەككۇرى، تۇيغۇلىرى تورمۇزلىنىپ قالغانىدى. ئالدىنى توسۇشقا پېتىنغان ھەرقانداق نەرسىنى كۇكۇم ـ تالقان قىلىۋېتىشتىن يانمايتتى. ئات جان ـ جەھلى بىلەن چاپاتتى. لىپمۇلىپ سۇ قاچىلانغان خەندەكنىڭ لېۋىگە كەلگەندە ئاتنىڭ تىزگىنىنى جان ـ جەھلى بىلەن تارتتى. ئات خەندەكنىڭ لېۋىگە كېلىپ توختىدى. ئاسما كۆۋرۈكى كۆتۈرۈۋېتىلگەن خەندەك كىشىگە ئاغزىنى يوغان ئېچىپ تۇرغان ئەجدىھانى ئەسلىتەتتى. ئاسما كۆۋرۈكنىڭ نېرىسىدىكى قويما تۆمۈر دەرۋازا مەڭگۈ ئېچىلمايدىغاندەك مەھكەم تاقالغانىدى.

مىرزا ئۇلۇغبەگ تاقەتسىزلىنىپ دەرۋازىنىڭ ئۈستىدىكى كۆزەتخانىغا قارىدى. خاھ كۆزەتخانىدا، خاھى سېپىلدا لەشكەرلەر كۆرۈنمەيتتى. مىرزا ئۇلۇغبەگ غەزەپ بىلەن ۋارقىرىدى:

— ئاچ دەرۋازىنى!

دەرۋازا تەرەپتىن سادا چىقمىدى.

مىرزا ئۇلۇغبەگ ئارقىسىدىن تاپ باستۇرۇپ كەلگەن نۆكەر بېشى باباھۇسەيىن بەگكە ۋە باشقا سەركەردىلىرىگە قارىدى.

— سېپىلغا چىقىپ دەرۋازىنى ئېچىڭلار!

نۆكەرلەر خەندەكتىن ئۈزۈپ ئۆتۈپ دەرۋازىغا يېقىنلاشتى. شۇ ھامان نۆكەرلەرنىڭ بېشىغا تاش ـ داشگاللار يېغىشقا باشلىدى. دەرۋازا تۈۋىدە بىرقانچە نۆكەرنىڭ ئۆلۈكى قالدى. قالغانلار چېكىندى. دەرۋازا ئۈستىدە لەشكەر پەيدا بولغانلىقىنى كۆرگەن مىرزا ئۇلۇغبەگ يەنە ۋارقىرىدى:

— دەرۋازىنى ئاچ دەيمەن مۇناپىق!

لەشكەرلەر جاۋاب بەرمەي ئۆزلىرىنى دالدىغا ئېلىشتى. ئۇلارنىڭ كىمدۇر بىرىنىڭ بۇيرۇقى ئاستىدا ھەرىكەت قىلىۋاتقاندلىقى ئېنىق ئىدى. كۈن ئولتۇرۇپ ئەتراپقا گۇگۇم پەردىسى يېيى-

لىشقا باشلىغان بولغاچقا مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالدىراپ قالغانىدى. سەركەردە ـ نۆكەرلىرىگە دەرۋازىنى ئېچىشقا يەنە بۇيرۇق بەردى. لېكىن خەندەكتىن ئۆتۈپ دەرۋازىغا يامىشىشقا باشلىغان نۆكەرلەر ئىلگىرىكىدىن قاتتىقراق ھۇجۇمغا ئۇچرىدى. شۇ ئەسنادا دەرۋازا ئۈستىدىكى كۆزەتخانىدىن بىراۋنىڭ كانايدا توۋلىغان بوم ئاۋازى ئاڭلاندى.

ـــ بىھۇدە ئاۋارە بولمىغايلا ئالىيلىرى، كۆپۈر قەدەملىرىدىن پاكلانغان سەمەرقەنت شەھىرى ھازىر پەرىشتە ماكانىدۇر. ئەمدى دەھرىيلەرگە ئورۇن يوقتۇر. پەرۋەردىگاردىن گۇناھلىرىنى تىلەپ تۆۋە ـ ئىستىغپار ئەيلىسۇنلار.

«دەرۋازىنى تاقىۋالغانلار لەشكەرلەرمىدۇ ياكى ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇشنىڭ سوپى ـ دەرۋىشلىرىمىدۇر؟ ساتقىن نا-كەسلەر، خائىنلىق قىلىپتۇ ـ دە...»

ـــ مىرانشاھ دورغا بىلەن مىرزا ئەبۇسەئىد كۆرەگاننى چا-قىر بەتبەخت!

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئاۋازى قىسىلىپ چىقتى. دەرۋازا ئۈس-تىدىن ھېلىقى مۇدھىش ئاۋاز يەنە ئاڭلاندى.

ـــ ئەمىر مىرانشاھ دورغا جانابلىرى ھازىر پىر ـ بۇزرۇك كارامەتلىك ئىشان ھەزرەتلىرىنىڭ دەرگاھىدا. ئۇنىڭ دەھرى شاھنى كۆرەر كۆزى يوق. مىرزا ئەبۇسەئىد كۆرەگان زىنداندا، قا-ناتلىرى بوغقۇچلانغان.

مىرزا ئۇلۇغبەگ لاسسىدە بوشىشىپ كەتتى. ئاز كەم قىرىق يىل مابەينىدە ئۆزى ئۇچۇن ھەرقاچان داغدام ئېچىلىپ تۇرغان دەرۋازىنىڭ ھالا بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە يۈزسىزلىك بىلەن تا-قىۋېلىنىدىغانلىقىنى خىيالىغا كەلتۈرۈپ باقمىغانىدى. ئۇ بىر ئۆمۈر مۇشۇنداق دەۋران سۈرۈپ ياشايمەن، ھېچكىم يولۇمنى تو-سۇشقا، ئالدىمدا توغرا تۇرۇشقا پېتىنالمايدۇ دەپ ئويلىغانىدى. بۇ ئاشۇ كۆپىرانە خىياللىرىنىڭ بەدىلى ئەمەسمىكىن؟ بۇ ئالتە كۈن-لۈك قونالغۇنىڭ مەڭگۈلۈك باقىۋەندە بولمايدىغانلىقىنى نېمىشقا

ئۇيلىمىغان بولغىيتتى؟ ئۇنىڭمۇ ھۆكۈمى ئۆتمەيدىغان، بىئىلاجلىقتا بويۇن قىسىپ قالىدىغان كۈنلىرى بولىدىكەن ـ ھە! ئەمدى قانداق قىلسا بولۇر؟ شەھەر دەرۋازىسى تاقالدى. ئارقىسىدىن ئوغلى قىرىق مىڭ لەشكەر بىلەن تاپ باستۇرۇپ كېلىۋاتىدۇ. قېشىدىكى ئازغىنە نۆكەرلىرى بىر قېتىملىق جەڭگىمۇ يارىمايدۇ.

— مەلۇم بولغاي!

ئاساسلىق قوشۇنغا پەرمان يەتكۈزگىلى كەتكەن چاپارمەن ئېتىنى قۇيۇندەك چاپتۇرۇپ كەلگىنىچە مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ خىيالىنى بۆلۈۋەتتى. مىرزا ئۇلۇغبەگ قەلبىدىكى غەزەپ، ۋەھىمىلەر بېسىلىپ خېلىلا تەمكىن بولۇپ قالغانىدى. ئۇ چاپارمەنگە سالماق نەزەرى بىلەن قارىدى:

— سۆزلە!

— ئەمىر سۇلتان جاندار خانزادىگە تەسلىم بولۇپتۇ، ھازىر خانزادىنىڭ لەشكەرلىرىگە قوشۇلۇپ شەھەرگە قاراپ كېلىۋاتىدۇ.

مىرزا ئۇلۇغبەگ ئەمدى قىلچىلىك ئالاقزادە بولمىدى. ئەمىر سۇلتان جاندارنىڭمۇ ساتقىنلىق قىلىدىغانلىقىنى ئاللىقاچان پەرەز قىلىپ بولغاندەك قىلاتتى، ئەمما ئوي ـ خىياللىرى تىنچسىز ئىدى.

شۇم خەۋەرنى ئاڭلىغان شەيخۇلئىسلام بۇرھانىددىن تېپىرلاپ كەتتى. كىچىك خانزادە ئابدۇلئەزىزخان بولسا مۇردىدەك قېتىپ قالغانىدى.

— سەمەرقەنتنى تاشلاپ ئەندىجان، تاشكەنت تەرەپكە كېتەيلى ئالىيلىرى. ئۇ يەردە ساداقەتمەن ئەمىر ـ سەركەردىلەر بار...

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ نەشتەردەك تىكىلىشلىرىگە بەرداشلىق بېرەلمىگەن شەيخۇلئىسلام گېپىنىڭ ئاخىرىنى داۋاملاشتۇرالمىدى.

— قايسى ساداقەتمەن ئەمىر ـ سەركەردىلەرنى دەيدىلا ھەزرىتىم؟ — دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ چىشىنىڭ ئارىسىدىن چىقىرىپ تۇرۇپ، — مېنى بۇنىڭدىنمۇ ئۆتە رەسۋايى ئەزىم بولسۇن دەمدىلا؟

بەس، يېتەر ئەمدى!

ئارنى ئېغىر سۈكۈنات قاپلىدى. تۈن پەردىسى يېيىلغان بولۇپ، كۆكتە ساناقسىز يۇلتۇزلار جىمىرلايتتى. مىرزا ئۇلۇغبەگ يۇلتۇزلارغا بىر ھازا تىكىلىپ تۇردى، لېكىن بىرمۇ يۇلتۇزنىڭ ئىسمىنى ئېسىگە ئالالمىدى. ئۇ نەزەرىنى ئەتراپىدا دۈگدىيىپ تۇرۇشقان سەركەردىلەرگە يۆتكىدى.

— سىلى، — دېدى ئۇ مىرزا ئىبراھىم بەگكە قاراپ، — دەرھال ئارقىلىرىغا يېنىپ، خانزادىگە پەدەرلىرى سىلىگە باش ئەگدى، دەپ سۆزۈمنى يەتكۈزسىلە، باشلاپ كەلگەن قىرىق مىڭ لەشكىرىنى يۇرۇشتىن توختىتىپ، نۆكەرلىرى بىلەن كەلگەي. ئۇنچىۋالا كۆپ لەشكەرنى كۆرسە ئاۋام ـ رەئىيەت ۋەھىمىدە قالىدۇ. ئەل ـ يۇرتقا خاتىرجەملىك بېرىپ، مېنى نېمە قىلسا ئىختىيارى.

مىرزا ئىبراھىم بەگ خاننىڭ مەقسىتىنى چۈشەنمىگەندەك ھاڭۋېقىپ تۇرۇۋەردى.

— نېمە، سىلىمۇ ھۆكۈمىمگە سەركەشلىك قىلماقچىمۇ؟

چۆچۈپ ئېسىنى يىغقان مىرزا ئىبراھىم بەگ دەرھال قول باغلىدى:

— يوقسۇ قىبلىگاھىم!

— دەرھال ماڭسۇنلار!

مىرزا ئۇلۇغبەگ ئېتىنىڭ بېشىنى ئارقىسىغا بۇرىغان مىرزا ئىبراھىم بەگنى توختىتىۋالدى. بېلىدىن بوۋىسى ئەمىر تۆمۈردىن مىراس قالغان، دەستىسىگە ئالماس، جاۋاھىراتلاردىن كۆز قويۇلغان زۇلپىقارى بىلەن ئالتۇن توقىلىق قاشتېشى كەمەرىنى يېشىپ ئېلىپ تەڭلىدى.

— گۇمانخور خانزادە سۆزۈمگە ئىشەنمەي قالمىسۇن يەنە، ئىسپات ئۈچۈن بۇنى ئېلىۋالسىلا.

شەيخۇلئىسلام بۇرھانىددىننىڭ كۆزىدىن ئىككى تامچە ياش سىرغىپ چۈشتى.

— بۇنچە ئالدىراپ ئۇمىدسىزلەنمەسلىكلىرى كېرەك ئىدى ئالىيلىرى.

— بولدى، ئەمدى نەسىھەت قىلمىسۇنلار، — دېدى مىرزا ئۇلۇغبەگ قەتئىيلىك بىلەن، — يۇرۇڭلار، خانزادىنى شاھرۇخىيە قەلئەسىدە ساقلايلى.

※ ※ ※

شۇنداق قىلىپ مۇسۇلمان شەرقىنىڭ بۈيۈك دانىشمىنى، شەۋكەتلىك ھۆكۈمدارى مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ قىرىق يىللىق سەل-تەنەتى ئۆز ئوغلى تەرىپىدىن ئاخىرلاشتۇرۇلدى. سەمەرقەنت شە-ھىرىگە قارشىلىقسىزلا دەبدەبە بىلەن كىرىشكە مۇشەررەپ بولغان خانزادە ئابدۇللەتىپخان دادىسى مىرزا ئۇلۇغبەگنى شاھرۇخىيە قەلئەسىدىن تۇتۇپ ئەپكېلىپ نەزەربەند قىلدى، لېكىن دادىسى بىلەن كۆرۈشمىدى. مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ كۆرۈشۈش تەلىپىنى رەت قىلدى. توخۇ يۈرەك ئوغۇل دادىسى بىلەن كۆرۈشۈشتىن، كۆزىگە قاراشتىن قورقتى. پىر - ئۇستازى ئىشان شەيخ نىزامىددىن خا-مۇشنىڭ يول كۆرسىتىشى ۋە ئەۋلىيا - ئەنبىيالارنى شىپى كەل-تۈرۈپ مەدەت بېرىشى بىلەن، مىرزا ئۇلۇغبەگنى ھەج قىلدۇرۇش باھانىسى بىلەن سەمەرقەنتتىن مەجبۇرىي ھەيدەپ چىقىرىپ، سە-يىد ئاbbاس ئىسىملىك جاللاتقا مەخپىي بۇيرۇق بېرىپ سەمەرقەنت بىلەن ھىرات ئارىلىقىدىكى يولدا ئۆلتۈرگۈزۈۋەتتى. شەۋكەتلىك ھۆكۈمدار، يېتۈك ئالىمنىڭ ھايات شامى ئەنە ئاشۇنداق قەدىرسىز ئۆچۈرۈۋېتىلدى.

مۆرىتى كەلگەندە شۇنىمۇ قەيت قىلىش كېرەككى، ئۆز ئا-تىسىنى ئۆلتۈرگەن تۇزكور ئوغۇل — خانزادە ئابدۇللەتىپخانغا سەمەرقەنت تەختىدە ئولتۇرۇش ئانچە ئۇزاق نېسىپ بولمىدى. ئا-رىدىن ئالتە ئاي ئۆتكەندە مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ نۆكەر بېشى، سۆ-يۈملۈك مەھرىمى بابا ھۈسەيىنبەگ، پاسىبانىنىڭ قىساسىنى ئې-

لىش ئۈچۈن ئوردىغا كىرىپ ئابدۇللەتىپخاننى ئۆلتۈرۈپ، كاللى-
سىنى بارلىق ئاتا قاتىللىرى، ئىلىم دۈشمەنلىرىگە ئىبرەت قى-
لىش ئۈچۈن سەمەرقەنتتىكى مىرزا ئۇلۇغبەگ مەدرىسەسىنىڭ
دەرۋازىسىغا ئېسىپ قويدى.

مىلادىيە 1451 ـ يىلى، ئاقسۇ، باش كۈز.
تاشكەنت، تۈركىستان يۇرۇشىدىن قايتىپ كەلگەندىن بۇيان
سۇلتان ئىسان بۇغاخان لەشكىرىي ئىلىم، جەڭبازلىق ماھارىتىگە
باشقىچە ھەۋەس قىلىپ قالغانىدى. ھەئە، ئۇ سەيىدئەلى ئالىپ قا-
تارلىق پېشقەدەم سەركەردىلىرىدىن لەشكىرىي تەدبىر، جەڭ سېپى
تۈزۈش، يەر شەكلىگە قاراپ قارارگاھ ئورۇنلاشتۇرۇش... قاتارلىق
بىلىملەردىن پات ـ پات ساۋاق ئېلىپ تۇرغاندىن سىرت، شاھلىق
كىبىرىنى تاشلاپ لەشكىرىي دىۋاننىڭ مەشقاۋۇللىرىنى ئۇستاز
تۇتۇپ قىلىچۋازلىق، نەيزىۋازلىق، كاماندازلىق، چەۋەندازلىق..
قاتارلىق جەڭ ماھارىتىنى كۆڭۈل قويۇپ مەشىق قىلدى. ھەر قې-
تىم ھېرىپ قېلىپ مەشىقتىن رايى قايتقاندا تۈركىستان يۇرۇ-
شىدە ئۇچرىشىپ قالغان خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكىنىڭ خانزادە
يۇنۇسخاننى نەزەردە تۇتۇپ «ئول بەختى قارا پەرزەنتىمىز ھامان
بىر كۈنى ئۆز تاجۇ تەختىنى قولىغا ئالىدۇ» دېگەن سۆزلىرى قۇ-
لىقى تۈۋىدە جاراڭلايتتى ـ دە، ھارغىنىنى ئۇنتۇپ، قايتىدىن ما-
ھارەت مەشىق قىلىشقا كىرىشەتتى. گويا ئاكىسى يۇنۇسخان ھا-
زىرلا لەشكەر باشلاپ كېلىپ ئۆزىدىن تەخت ـ سەلتەنەتنى تار-
تىۋالىدىغاندەك جىددىيلىشەتتى. ئۇ سەيىدئەلى ئالىپنىڭ بارغاھ-
سىرى ياشىنىپ قېلىۋاتقانلىقىنى، ئوردىدا ئۇنىڭدەك ئۆزىگە كۆ-

يۇنىدىغان تەدبىرلىك، ئىشەنچلىك باھادىر سەركەردىسىنىڭ كەم-
لىكىنى، تەخت ـ سەلتەنەتنى مۇستەھكەم تۇتۇپ تۇرۇش ئۇچۇن
ئۆزىگە تايانمىسا بولمايدىغانلىقىنى، ئاكىسىنىڭ ھامان بىر كۈنى
تاجۇ تەخت دەۋاسى قىلىپ لەشكەر تارتىپ كېلىدىغانلىقىنى ھېس
قىلغانىدى.

سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ ئىلگىرىكىدەك ھە دېسە ھەرەم-
دىن چىقمايدىغان، كۆڭۈللىرىنى بەزمە ـ شاراب، ئەيش ـ ئىشرەت
بىلەن ئۆتكۈزىدىغان ئادىتىنى تاشلاپ، كۈندە دېگۈدەك ئوردىغا
چىقىپ ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى كۆڭۈل قويۇپ بېجىرىۋاتقانلىقى-
نى، ئەمىرلەرگە باباراۋەر مۇئامىلە قىلىپ، چوڭ ـ كىچىك
ئىشلارنى بىللە كېڭىشىپ ھەل قىلىۋاتقانلىقىنى، ئەڭ مۇھىمى،
لەشكىري ئىلىم، جەڭبازلىق ماھارىتى ئىگىلەشكە ھەۋەس بىلەن
كىرىشىپ كەتكەنلىكىنى كۆرگەن سەييىدئەلى ئالپ خېلىلا خا-
تىرجەم بولدى. بۇ ئارىلىقتا سۇلتان ئىسان بۇغاخان سەييىدئەلى
ئالپىنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ بارلىق ۋىلايەت ـ شەھەرلەرنى
تولۇق بىر قېتىم ئارىلاپ، ھەرقايسى ۋىلايەت ـ ئايماقلارنىڭ ئە-
مىر ـ بەگلىرىدىن تارتىپ يېزا ـ قىشلاقلاردىكى ئاددىي خەلققى-
چە ھەممەيلەن بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇلارنىڭ تەلەپلىرىنى، ئارزۇ ـ
ئارمانلىرىنى، ئەرز ـ دادىنى ئاڭلىدى. زومىگەر، خىيانەتچى ئە-
مەلدارلارنى جازالاپ، خەلقنىڭ دەردى ـ ھالىغا يەتتى. ئوردا خە-
زىنىسىدىن مەبلەغ ئاجرىتىپ ئىلى، كۆنچى، تارىم، ياركەنت، يۇ-
رۇڭقاش دەريالىرىنى مەركەز قىلغان سۇ ئىنشائات قۇرۇلۇشلىرى-
نى رېمونت قىلدۇردى. يېڭىدىن كۆۋرۈك، توما ـ تاقاق، توغان
ياساتتى. ئامبار، ئېرىق ـ ئۆستەڭلەرنى چاپقۇزدى. خەلقنى بىنەم
ئېچىشقا، باغ بىنا قىلىشقا رىغبەتلەندۇردى. شەھەرلەرنى مەركەز
قىلىپ مەدرىسە، ئوقۇل، شىپاخانا بىنا قىلغۇزدى. ئىككى يىل
ئىچىدە باج ـ سېلىقلىرى يەڭگىللەپ، تۇرمۇشى ياخشىلىنىپ
خېلىلا ئاسايىشلىقتا يۇزلەنگەن خەلق ئۇنىڭغا «ئادالەتلىك پادى-
شاھ» دەپ نام قويۇشتى. مەسچىت ـ مەسچىتلەردە ئۇنىڭ ھەققى-

گە، ئۆمرىگە دۇئا قىلىشتى.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئەل ئارىلاپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن سەييىدئەلى ئالپ ئۇنىڭ مۇستەقىل ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈپ، تېخىمۇ پىشىپ ۋايىغا يېتىشكە شارائىت ھازىرلاپ بېرىش ئۈچۈن ئوردىدا تۇرۇۋالماسلىقىنى قارار قىلدى ـ دە، يىگىتلىك مەۋسۇمىغا قەدەم قويغان ئىككى ئەمىرزادىسىنى ـــ سانىز مىرزا بىلەن مۇھەممەدھەيدەر مىرزىنى سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ پەرۋىش قىلىشىغا تاپشۇرۇپ قەشقەرگە كەتتى.

بۇگۈن سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئاقسۇ دەرياسى بويىدىكى يايلاقتا ئات ئۈستىدە كاماندازلىق قىلىش ماھارىتىنى مەشىق قىلىۋاتاتتى. مىڭغا يېقىن خاس نۆكەر مەشىق مەيدانىنى مۇھاپىزەت قىلىپ تۇراتتى. مەيداندا ماھارەت مەشىق قىلىۋاتقانلاردىن سانىز مىرزا بىلەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىمۇ بار ئىدى. سۇلتان ئىسان بۇغاخان سەككىز ياشلىق ئوغلى خانزادە دوستمۇھەممەدخاننىمۇ بىللە ئېلىۋالغان بولۇپ، ھېلىراقتا ئاتتىن بىر قېتىم يىقىلىپ چۈشۈپ قورقۇپ كەتكەن خانزادە ئاتقا مىنگىلى ئۇنىماي يىغلاۋاتاتتى.

ـــ قورقمىسىلا خانزادەم، مەن سىلىنى تۇتۇپ ئولتۇراي، ـــ دېدى سانىز مىرزا ئېگەردىن چۈشۈشكە يۇلقۇنۇۋاتقان دوستمۇھەممەدخاننى بەزلەپ.

ـــ كارىلىرى بولمىسۇن ئەمىرزادەم، ـــ دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان سانىز مىرزىغا، ـــ ئاتتىن يىقىلىپ چۈشكەنگە ھېچنېمە بولمايدۇ. ھازىردىن باشلاپ چەۋەندازلىقنى ئۆگەنمىسە كېيىن بوشاڭ ئادەم بولۇپ قالىدۇ.

ـــ ئارى، ئانھەزرىتىم راست ئېيتىدۇ، ـــ دېدى پېشقەدەم مەشقاۋۇل ئېھتىرام بىلەن قول باغلاپ تۇرۇپ، ـــ ئات مىنەلمىگەن ئەر ئەمەس، دەپتىكەن ئاتا ـ ئەجدادلىرىمىز. خانزادەم ئاتقا ئۆزى يالغۇز مىنگەي، سىلى ئاتنىڭ چۇلۋۇرىنى ئېلىۋېلىپ بىللە چاپسىلا.

ـــ ئۇستازنىڭ گېپىنى ئاڭلىدىڭمۇ ئوغلۇم؟ ـــ دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئېخچە دومسىيىپ تۇرغان ئوغلى دوستمۇھەممەدخانغا قاراپ، ـــ ھەقىقىي يىگىت بولىمەن دەيدىكەنلا، ئاگال ئات مىنىشنى ئۆگىنىشلىرى كېرەك. ئەنسىرىمىسىلە، سانىز مىرزا ئاغىلىرى ئۆزلە بىلەن بىللە ماڭىدۇ. ئاتلىرىنىڭ چۇلۋۇرىنى تۇتۇۋېلىپ تېز چاپقىلى قويمايدۇ، يىقىلىپ چۈشسىلە تۇتۇۋالىدۇ. ئۆزلە مىنگەن بۇ ئات بەك ياۋاش، سىلىق ماڭىدۇ، ھەرگىز يىقىلىپ چۈشمەيدىلا، مەيداننى بىر ئايلىنىپ كەلسىلە بولدى قىلىمىز.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان سانىز مىرزىنى مېڭىشقا شەرەتلىدى.

ـــ مەن خانزادىنى يەنە بىر تەرەپتىن قورۇقداپ ماڭاي، ـــ دېدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا.

ئىسان بۇغاخان ئىجازەت بېرىپ بېشىنى لىڭشىتتى.

ئاكا ـ ئۇكا ئەمىرزادىلەر ئاتلىرىغا لىككىدە مىنىشتى ـ دە، خانزادە دوستمۇھەممەدخاننى ئارىغا ئېلىپ، ئاتلىرىنى ئاستا يورغىغا سالدى، كېيىن بارا ـ بارا ئىتتىكلەتتى. شۇ ئارىلىقتا ئۇلار قىزىق پاراڭ سېلىپ خانزادىنىڭ دىققىتىنى بۇردى. پاراڭ بىلەن بولۇپ خانزادىنىڭ ۋۇجۇدىدىكى بايامقى قورقۇش تۇيغۇلىرى تارقاپ كەتكەنىدى. شۇڭا ئاستىدىكى ئاتنىڭ ئىتتىكلەپ كەتكەنىنى تۇيمايلا قالدى. ئىككى ئەمىرزادىنىڭ تەدبىرىگە قايىل بولغان سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ چىرايىدا رازىمەنلىك ئىپادىلىرى جىلۋە قىلدى.

مەيداننى بىر ئايلىنىپ كەلگەن خانزادىنىڭ ئەمدى ئاتتىن چۈشكىسى كەلمەي قالغانىدى. بايا يىغلاپ قىزىرىپ كەتكەن كۆزلىرىدە ئەمدى بولسا بەختىيارلىق كۈلكىسى، ئات مىنىش ھەۋىسى پارلايتتى.

ـــ يەنە بىر قېتىم ئايلىنىپ كېلەمدۇق ئوغلۇم؟ ـــ دېدى ئىسان بۇغاخان ئوغلىغا ئىچكۈيەرلىك بىلەن قاراپ.

ــ ماقۇل، ــ دېدى دوستمۇھەممەدخان.
ــ ئۇنداق بولسا ئىككىمىز بەسلىشەيلى، قېنى قايسىمىز تېز بېرىپ، يانىمىزكىن؟
ــ ئاغىلىرىمچۇ؟ ــ دېدى دوستمۇھەممەدخان ئىككى ئەمىرزادىگە قاراپ.
ــ ئۇلار تۇرۇپ تۇرغاي، ئاگال ئىككىيلەن بەسلىشەيلى، ئاندىن كېيىن ئۇلار بىلەن بەسلەشسىلە.
ــ نېمىلەدىن شەرتلىشىمىز؟ ــ سورىدى دوستمۇھەممەدخان بۇرنىنى تارتىپ قويۇپ.
ــ ئەگەر يېڭىۋالسىلا ئاستىلىرىدىكى ئات ئۆزلەنىڭ بولسۇن.
ــ ئەمىسە گېپىمىز گەپ.
خانزادە دوستمۇھەممەدخان شۇنداق دېگىنىچە ئوڭ قولىنى دادىسىغا ئۇزاتتى. سۇلتان ئىسان بۇغاخان دەرھال ئوغلىنىڭ قولىنى ئالىقانلىرى ئارىسىغا ئېلىپ يەڭگىل سىلاپ قويدى.
سانىز مىرزا ئاتا ـ بالىنىڭ ئاتلىرىنى ياندىش ئەپكېلىپ توختاتقاندىن كېيىن، دوستمۇھەممەدخاننىڭ قولىقىغا ئاستا پىچىرلىدى:
ــ غەيرەت قىلسىلا خانزادەم، ھەرگىز قورقمىسىلا. خان ئاتىلىرىنى يېڭىۋېلىپ، بۇ ئاتنى چوقۇم ئىنئام ئالسىلا.
بىر ياندا تۇرغان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا «باشلاندى» دەپ ۋارقىرىدى. شۇ ھامان سانىز مىرزا دوستمۇھەممەدخان مىنگەن ئاتنىڭ ساغرىسىغا يەڭگىل شاپاللاپ قويدى. بۇ چاغدا سۇلتان ئىسان بۇغاخان قەستەن ئېتىنىڭ چۇلۋۇرىنى تارتىپ تۇرۇۋالغانىدى. ئوغلىنىڭ ئېتى ئۇزاپ كەتكەندىن كېيىن ئېتىنى دېۋىتتى ـ دە، ئىككى قەدەم ئارىلىق قالدۇرۇپ ئوغلىغا ئەگەشتى. نۆكەرلەر خانزادىگە مەدەت بېرىپ سۈرەن سېلىشقا باشلىدى.
ــ غەيرەت قىلسىلا خانزادەم!
ــ ئاتقا قامچا سالسىلا!

— تېز بولسىلا، خان ئاتىلىرى يېتىشۋالاي دەپ قالدى!
مەيداننى بىر ئايلىنىپ قايتىپ كەلگەن خانزادە دوستمۇ ـ ھەممەدخان قىن ـ قىنىغا پاتماي ۋارقىرىدى:
— ھوي، مەن يېڭىۋالدىم!
ئەتراپتىكىلەر ئۇنى تەبرىكلەشتى:
— مۇبارەك بولسۇن خانزادەم!
— راۋۇرۇس چەۋەنداز بولدىلا!
— ئاتقا مۇبارەك بولسۇن!
ئاتتىن شاققىدە سەكرەپ چۈشكەن سۇلتان ئىسان بۇغاخان يۈگۈرۈپ كېلىپ ئوغلىنى ئاتتىن كۆتۈرۈپ ئالدى ـ دە، قىزىرىپ كەتكەن مەڭزىگە مېھرى بىلەن سۆيدى.
— ئۇتۇقلىرى مۇبارەك بولسۇن ئوغلۇم، ئات ئۆزلەنىڭ بول ـ دى.
— بۇندىن كېيىن ئاتنى كۈندە مىنسەم بولامدۇ ئاتا؟
— ئەلۋەتتە بولىدۇ، — دېدى ئىسان بۇغاخان، — ئەتكەلـدـ رىنىڭ گېپىنى ئاڭلىسىلا، ئات ئۇستىدە ئوقيا ئېتىشنىمۇ ئۆ ـ گىنىپ قويىدۇ تېخى.
دوستمۇھەممەدخان ھاياجانلانغان ھالدا ئېتىنى چاپتۇرۇپ كەتتى، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئەتكەسى بىلەن نۆكەرلىرى دەمبەسقە ـ دەم ئەگەشتى.
ئوغلىنىڭ كەينىدىن بىر ھازاغىچە ئىچكۆيەرلىك بىلەن قاراپ تۇرغان سۇلتان ئىسان بۇغاخان يېنىدا قاراپ تۇرغان سانىز مىرزا بىلەن مۇھەممەدھەيدەر مىرزىغا قارىدى:
— ئىككى ئەمىرزادەمنىڭ كاماندازلىقتا بەسلىششكە رىغ ـ بىتى بارمىكىن؟
— ئانھەزرىتىم خالىسا بىز تەييار، — دېيىيشتى ئاكا ـ ئۇكىلار ئېھتىرام بىلەن قول باغلاپ.
— لېكىن خانزادىگە يېڭىلىپ بەرگەندەك بىزگىمۇ يېڭىلىپ بېرەرمىكىن دەپ خام خىيال ئەيلەشمىسىلە. ھەقىقىي بەسلىشـ ـ

مىز، ـــ دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان خىرىلداپ كۈلۈپ.
ـــ قىبىلىگاھىمىزنىڭ بىزنى بالا قاتارىدا كۆرمىگىنىگە تەـ
سەننا، ـــ دېدى سانىز مىرزا، ـــ ئۇنداقتا بىزمۇ شەرتلىشىۋالاي ـ
لى. ناۋادا ئالىيلىرى يېڭىلىپ قالسا بىزگە نېمە ئىنئام قىلىدى ـ
كىن؟
ـــ قانداق ئىنئام ئالغىلىرى بار ئەمىرزادەم؟
ـــ ئىنئام تەلەپ قىلىشقا ھەددىمىز ئەمەس، بەرگەن ھەر ـ
قانداق ئىنئاملىرىغا رازى بولىمىز، ـــ دېدى مۇھەممەد ھەيدەر
مىرزا ئاكىسىدىن بۇرۇنراق جاۋاب بېرىپ.
ـــ ئۇنداق بولسا، ناۋادا مېنى يېڭىۋالساڭلار، ھەر بىرىڭلارغا
بىردىن چىرايلىق قىز ئىنئام قىلاي، ـــ دېدى ئىسان بۇغاخان
كۈلۈپ تۇرۇپ، ـــ قانداق، بۇ ئەمىرزادىلىرىمنىڭ كۆڭلىدىكىدەك
ئىنئام بولغاندۇ؟
مۇھەممەدھەيدەر مىرزا خىجىل بولۇپ بەقەمدەك قىزاردى.
ئەمما خانغا ئەگىشىپ كۈلۈشكە باشلىغان سانىز مىرزىنىڭ كۆڭ ـ
لى يايراپ كەتكەندەك قىلاتتى.
ـــ ئەجەب گەپ قىلىشمايلىغۇ، ـــ دېدى ئىسان بۇغاخان يىـ
گىتلەر بىلەن چېقىشىپ، ـــ ئىنئامنى ئېلىشتىن قورقۇشۇۋا ـ
تاملا ـ يا؟
ـــ قىبىلىگاھىمىز مەرھەمەتلىكتۇر. ۋەدە قىلغان ئىنئاملىـ
رىنى ئېلىشقا جان ـ جەھلىمىز بىلەن تىرىشىمىز، ـــ دېدى سا ـ
نىز مىرزا، ئاندىن ئىنىسى مۇھەممەدھەيدەر مىرزىنى نوقۇدى، ـــ
قانداق دېدىم ئىنىم؟
ـــ ئەدەپسىزلىك قىلمىسىلا ئاغا، ـــ دېدى مۇھەممەدھەيدەر
مىرزا پىسسىڭگىدە كۈلۈپ، ـــ بەك قېلىنكەنلا.
ـــ قېلىن بولمىسام ئىنىمنىڭ كۆڭلىدىكىنى قانداق بىلەـ
مەن؟ ـــ دېدى سانىز مىرزا.
سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئاكا ـ ئىنىنىڭ چاقچىقىنى ئاڭلاپ
قاقاھلاپ كۈلۈپ كەتتى، ئۇنىڭ كۈلكىسىگە ئەتراپىدىكىلەرمۇ قېـ

تىلدى.

ــ ئەمىسە باشلايلى، ــ دېدى ئىسان بۇغاخان.

ئۇلار ئوقيالىرىنى ئېلىپ تەييارلىق قىلىشقا كىرىشتى.

ــ مەلۇم بولغاي!

ئوقيانىڭ كىرىچىنى تارتىپ تەكشۈرۈۋاتقان سۇلتان ئىسان بۇغاخان قول باغلاپ تۇرغان مەھرەمگە قارىدى.

ــ خوش.

ــ ئەمىرۇل ئۆمەرا سەييىدئەلى ئالىپ ھەزرەتلىرى قەشقەر-دىن يېتىپ كەلدى.

خەۋەر سۇلتان ئىسان بۇغاخانىنىڭمۇ، ئىككى ئەمىرزادىنىڭمۇ دىققىتىنى تارتتى.

ــ ئەمىرۇل ئۆمەرا جانابلىرى ھازىر نەدە؟ ــ سورىدى ئى-سان بۇغاخان.

ــ بۇ تەرەپكە كېلىۋاتىدۇ.

ــ باشلاپ كەلسۇنلار، ــ سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئىككى ئەمىرزادىگە قاراپ كۆزىنى قىستى، ــ ئەپسۇس، بەسلىشەلمەيدى-غان بولدۇق. ئىنئام نېسى قالىدىغان بولدى ـ دە.

ــ خان ئالىيلىرىنىڭ كۆڭلىدە بولسا ھامان نەقلەشتۈرۈۋا-لىمىز، ــ دېدى سانىز مىرزا كۈلۈپ.

ئۇلارنىڭ سەييىدئەلى ئالىپ بىلەن كۆرۈشمىگىنىگە بىر يىل بولاي دەپ قالغانىدى. دادىسىنى سېغىنغان ئىككى ئەمىرزادە بو-يۇنلىرىنى سوزۇپ يىراققا قاراشتى.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان سەييىدئەلى ئالىپنى قوبۇل قىلىش ئۈچۈن نېرىراقتىكى دۆڭنىڭ ئۈستىگە گىلەم ـ كۆرپىلەر بىلەن سەرەمجانلاشتۇرۇلغان يىپەك سايىۋەنلىك چاققانىغىنە ئارامگاھقا قاراپ ماڭدى. ھايال ئۆتمەي مەھرەملەرنىڭ يول باشلىشى بىلەن يېتىپ كەلگەن سەييىدئەلى ئالىپ قول باغلاپ ئىسان بۇغاخانغا سالام بەردى:

ــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، قىبلىگاھىمىزغا ئېھتىرام بولغاي!

ــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، ــ دېدى ئىسان بۇغاخان سالامنى ئىلىك ئېلىپ، ــ سالامەت كەلدىلىمۇ ئەمىر؟ قېنى، يۇقىرى ئۆتسىلە.

سەييىدئەلى ئالىپ كۆرپىگە چىققاندىن كېيىن سۇلتان ئىسان بۇغاخان بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى ۋە ئۇنىڭ يېنىدىن ئورۇن ئالدى.

ــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، ھارمىغايلا قەدىرلىك ئاتا.

ئىككى ئەمىرزادە ئارامگاھنىڭ يېنىغا كېلىپ دادىسىغا سالام بەردى.

ــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، ــ دېدى سەييىدئەلى ئالىپ ئوغۇل-لىرىنىڭ سالامىنى ئىلىك ئېلىپ، گەرچە ئاتا ـ بالىلارنىڭ بىر ـ بىرىنى باغرىغا بېسىپ كۆرۈشكۈسى بولسىمۇ، خاننىڭ ئالدىدا ئەدەپ ساقلاپ جىم تۇرۇشتى.

ــ قېنى، ئىككىلىرىمۇ يۇقىرى ئۆتۈشسىلە، ــ دېدى سۇل-تان ئىسان بۇغاخان ئىككى ئەمىرزادىنى يېنىغا تەكلىپ قىلىپ.

ــ قىبلىگاھىمىزنىڭ ئىلتىپاتىغا تەشەككۇر.

ئىككى ئەمىرزادە خانغا چوڭقۇر بىر سالام بېرىۋەتكەندىن كېيىن ئارامگاھنىڭ پەگا تەرىپىگە كېلىپ يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇش-تى.

سەييىدئەلى ئالىپ دۇئاغا قول كۆتۈرۈپ فاتىھە ئوقۇغاندىن كېيىن سۇلتان ئىسان بۇغاخاندىن قايتا ئېسەنلىك سورىدى. شۇ-نىڭ بىلەن قوبۇل قىلىش، سالام بېرىش يوسۇنلىرى ئاخىرلاشتى.

ــ ئاستانىگە تەرەپپىبالا قەدەم كەلتۈرۈپ قىبلىگاھىمىزنىڭ ئارامىنى بۇزۇشۇمنىڭ بائىسى شولكى، ــ دېدى سەييىدئەلى ئالىپ ئىسان بۇغاخان سورىمىسىمۇ مەقسىتىنى ئۇدۇللا بايان قىلىپ، ــ بەلكىم ئالىيلىرىمۇ خەۋەر تاپقان بولسا كېرەك، ئۇشبۇ كۈن-لەردە سەمەرقەنت تەختگاھى قانغا بويىلىپتۇ. تۇزكور خانزادە ئاب-دۇللەتىپخان پەدەرۇ بۇزرۇكى بولمىش شەۋكەتلىك تاجدار مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرىنى قەتلى قىلىپ، بىھېساب خۇنرىزلىقلارنى

قىلغانمىش...
ــ نېمە دېدىلە جانابى ئەمىر؟
چۆچۈپ كەتكەن سۇلتان ئىسان بۇغاخان سەييىدئەلى ئالىپ-
نىڭ گېپىنى بۆلۈۋەتتى. سەمەرقەنتتە يۈز بەرگەن قانلىق پاجىئە
ھەققىدىكى خەۋەر تېخى ئاقسۇغا يېتىپ كەلمىگەنىدى.
ــ شەۋكەتلىك مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرى ئۆز پۇشتى تە-
رىپىدىن قەتلى قىلىنىپتۇ ئالىيلىرى، ــ دېدى سەييىدئەلى ئالىپ
قايغۇرغان ھالدا.
ــ يا خۇدا، ئۆزۈڭ بار.
سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئاسمانغا قاراپ نىدا قىلغاندىن كې-
يىن، قول كۆتۈرۈپ مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ روھىغا دۇئا قىلدى،
باشقىلارمۇ ئۇنىڭغا ئەگەشتى. دۇئادىن كېيىن ئارىنى بىر پەس
سۈكۈنات باستى. مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئۆلۈم خەۋىرى سۇلتان
ئىسان بۇغاخانغا قاتتىق تەسىر قىلغانىدى.
ــ كەچۈرسىلە ئالىيلىرى، شۇم خەۋەر يەتكۈزۈپ مۇبارەك
كۆڭۈللىرىنى بىزەۋەتە قىلدىم، ــ دېدى سەييىدئەلى ئالىپ ئارد-
ىدىكى سۈكۈناتنى بۇزۇپ.
ــ ھېچقىسى يوق، ــ دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان ھەس-
رەتلەنگەن ھالدا، ــ ئۆزلە يەتكۈزمىسىلىمۇ ھامان ئاڭلىغان
بولاتتۇق. بىرنەچچە ئاي ئىلگىرى سەمەرقەنت سودىگەرلىرىدىن
مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرى بىلەن چوڭ خانزادىسى ئوتتۇرىسىدا
ئېغىر نىزا يۈز بەرگەنلىكىنى ئاڭلىغان ئىدۇق. بۇنچە ئېغىر پا-
جىئە يۈز بېرىشىنى ئويلىمىغان ئىكەنمىز.
ــ ئارى، ــ دېدى سەييىدئەلى ئالىپ خورسىنغان ھالدا، ــ
سەمەرقەنتكە ئەۋەتكەن ئايغاقچىلىرىمىزنىڭ يەتكۈزىشچە، چوڭ
خانزادە ئابدۇللەتىپخان بەلختىن قىرىق مىڭ كىشىلىك لەشكەر
بىلەن سەمەرقەنتكە يۈرۈش قىلغانىكەن، سەمەرقەنت ئوردىسىدىكى
كۆپ قىسىم ئەمىر ـ سەركەردىلەر مىرزا ئۇلۇغبەگكە ساتقىنلىق
قىلىپ خانزادىگە ئەل بولۇپتۇ. سەمەرقەنت ھاكىمى مىرانشاھ

دورغا بولسا شەھەرنىڭ دەرۋازىسىنى تاقىۋېلىپ تاجدارنى كىر-گۈزمەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىلاجسىز قالغان مىرزا ئۇلۇغبەگ ئوغ-لىغا تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولۇپتۇ. لېكىن قارا كۆڭۈل، تۇز-كور ئوغۇل پىر - بۇزرۇكى بولمىش سۇلۇكى تەرىقەت پېشۋاسى ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇشنىڭ كۇشكۇرتۇشى بىلەن ھەجگە ماڭغۇزغان ئاتىسىنى سەيىد ئابباس ئىسىملىك جاللاتتىغا ئۆل-تۈرگۈزۈپتۇ.

— ئاڭلىشىمىزچە، مىرزا ئۇلۇغبەگ ئائىلىلىرىنىڭ ئوردى-سىدا كىچىك خانزادىسى ئابدۇلئەزىزخان بىلەن ئىككى كۆرەگانى بار ئىكەنمىشقۇ؟

— ئۇلار ئەزەلدىنلا مەرھۇم ھۆكۈمدارغا قول - قانات بولغان ئەمەس. ھازىرچە ئابدۇلئەزىزخاننىڭ ئۆلۈك - تىرىكلىك خەۋىرى-نى بىلەلمىدۇق. لېكىن شەۋكەتلىك ھۆكۈمدارنىڭ ئىككى كۆرە-گانلىرى بولمىش ئابدۇللا مىرزا باشتىلا قېيىنئاتىسىدىن يۈز ئۆرۈپ قېيىنئاغىسى خانزادە ئابدۇللەتىپخانغا ئەل بولغان ئىكەن. ئەبۇسەئىد مىرزىنى بولسا سەمەرقەنت ھاكىمى مىرانشاھ دورغا زىندانغا سالغانلىقى مەلۇم. يەنە بىر خەۋەرگە قارىغاندا، ئەبۇسەئىد مىرزا زىنداندىن قېچىپ چىقىپ بۇخارادا خانزادىگە قارشى ھەر-كەت قىلىۋېتىپتۇدەك.

— گەرچە شەۋكەتلىك مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ دانىشمەنلىكى خەلقئالەمگە پۇر كەتكەن بولسىمۇ، تەسەررۇپ، سەلتەنەت سەۋە-بىدىن بىزگە دىدار - مۇلاقاتتا بولۇش نېسىپ بولمىغانىدى، — دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئۆكۈنگەن ھالدا، — كۆڭلەرنىڭ بىرىدە ئىككى ئەلنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئاداۋەتلەرنى يۇيۇپ دوستلۇق ئورنىتىپ، قېرىنداشلىق مېھرىمىزنى جۇلالاندۇرۇپ، ئاتا - ئەجدادلىرىمىزدىن قالغان ئۇدۇم بويىچە تۇغقاندارچىلىق قىلىپ ئۆتەرمىز دېگەن ئۈمىدىم ھەم بار ئىدى.

— خۇدا بۇيرۇمىغان ئىكەن، — دېدى سەيىدئەلى ئالىپ، — بولمىسا بول ئىككى ئەلنىڭ تاجدارلىرىلا ئەمەس، ئاۋام - رەئىد-

يەتكىچە يىلتىزى، دىنى، تىلى، قوۋمى بىر قان ـ قېرىنداشلار ـ دۇر. گاھى شەۋكەتلىك جەننەتماكان تۇغلۇق تۆمۈرخان ئالىيلىرى ـ نىڭ تەختگاھىغا، گاھى باھادىر ئەمىر تۆمۈر ساھىبقىراننىڭ تەختگاھىغا ئۇيۇشۇپ ئۆتكەن زامانلارمۇ ھەم بولغان.

ــ ئاتا قاتىلىنىڭ ئۆمرى كوتا بولۇر. تاجۇ تەختكە بەرقارار بولۇش ئۈزۈن مۇددەت نېسىپ بولماس، ــ دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان ھەسرەتلىك ئاھ ئۇرۇپ.

ــ ئاللاھ ئىگەم بۇيرۇسا ئېيتقانلىرى كەلگەي، ــ دېدى سەييىدئەلى ئالپ، ــ ئۇشبۇ كۈنلەردە سەمەرقەنت تەختگاھى كەلكۈندە قالغان قېيىقتەك تەۋرەپ تۇرۇۋاتىدۇ. خانزادە ئابدۇللە ـ تىپخان قىساسكارلارنى تىنچىتىش بىلەن ھەلەك، ۋىلايەتلىرىنىڭ ئەمىرلىرى بولسا ئۆز غېمىدە. مۇشۇنداق ياخشى پۇرسەتنى غە ـ نىيمەت بىلىپ، ئەندىجانغا لەشكەر تارتىپ، پەرغانە ۋادىسىنى تە ـ سەررۇپىمىزغا ئېلىۋالساق دېگەن ئۈمىدتىمەن.

ــ بەلەن مەسلىھەت، ــ دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان، ــ ئەندىجاننى تەسەررۇپىمىزغا ئېلىش جەننەتماكان پەدەرۇ بۇزرۇك ـ نىڭ ئارزۇسى ئىدى. ئول ئاتا ئارزۇسى بىزنىڭ قولىمىزدا ئەمەل ـ گە ئاشسا ئەجەب ئەمەس.

ــ ئاتا ئۈمىدىنى ئاقلاش پەرزەنتىنىڭ بۇرچىدۇر، ــ دېدى سەييىدئەلى ئالپ، ــ مەرھۇم جەننەتماكان سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرىنىڭ روھى قىبلىگاھىمىزنىڭ شىجائىتىدىن خۇش بول ـ غۇسى. شول تاپتا قەشقەردە بىر تۈمەن باھادىر سەركەردە ـ لەش ـ كەرلىرىمىز ئالىيلىرىنىڭ پەرمانىنى كۈتۈپ، ئوزۇق ـ تۈلۈكى بىلەن تەق بولۇپ تۇرۇۋاتىدۇ.

ــ ئۇنداق بولسا ئاقسۇدىن ئىككى تۈمەن لەشكەر ئېلىپ، جەمئىي ئۈچ تۈمەن لەشكەر بىلەن يولغا چىقايلى، ــ سۇلتان ئىسان بۇغاخان بىرنەچچە دەقىقە تۇرۇۋالغاندىن كېيىن سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، ــ بۇ نۆۋەت ئەندىجان يۈرۈشىگە ئەمىر جانابلە ـ رىنى ئاۋارە قىلماي ئۆزۈم چىقاي. ئۆزلە ئاستانىدە قېلىپ ئوردا

ئىشلىرىغا قارانچۇق بولغايلا.
سەييىدئەلى ئالپنىڭ ئەندىجانغا لەشكەر تارتىپ بارغۇسى بار ئىدى. ئەمما ئىسان بۇغاخان ئۇنىڭ ياشىنىپ قالغىنىنى نەزەرگە ئېلىپ ئۆزى لەشكەر تارتىشنى قارار قىلغانىدى.
ـــ قىبلىگاھىمنى يالغۇز يولغا سېلىپ قويسام خاتىرجەم بولالمايمەن، ـــ دېدى سەييىدئەلى ئالپ كۆڭلىدىكىنى يوشۇرماي.
ـــ قانداقسىگە يالغۇز ماڭغۇدەكمەن، ـــ دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان، ـــ ئىلكىمىزدە ئۈچ تۈمەن باھادىر سەركەردە ـ لەشكەرلەر بار. ئەمىر جانابلىرى ئارتۇقچە تەشۋىشلەنمەي، غەلىبە ـ نۇسرىتىمىز ئۈچۈن دۇئا قىلغايلا.
سەييىدئەلى ئالپ خاننىڭ گېپىنى يەرغۇدەك سەۋەب تاپالمىدى.
ـــ جانابى قىبلىگاھىمىزدىن ئاغا ـ ئىنى ئىككىمىزنىمۇ ئەندىجان يۈرۈشىگە بىللە ئېلىۋېلىشنى ئىلتىماس قىلىمىز، ـــ دېدى باياتىن بېرى گەپكە قوشۇق سالماي ئولتۇرغان ئىككى ئەمىرزادە دەس ئورنىدىن تۇرۇپ.
سۇلتان ئىسان بۇغاخان دەماللىققا جاۋاب بەرمەي، يالت ئېتىپ سەييىدئەلى ئالپقا قارىدى. شۇ تاپتا ھاياجانلانغان سەييىدئەلى ئالپنىڭ ۋۇجۇدىغا ئىللىق بىر ئېقىم تارىغانىدى. ئوغۇللىرىدىنىڭ ھەقىقىي يىگىت بولغانلىقىنى ھېس قىلىپ، ۋۇجۇدىنى سۆيۈنۈش، پەخىرلىنىش تۇيغۇلىرى ئەسىر ئالغانىدى.
ـــ ئوغۇللىرىمنىڭ ئىلتىماسىنى قوبۇل قىلغايلا ئالىيلىرى، ـــ دېدى سەييىدئەلى ئالپ ئىلتىجا قىلىپ، ـــ مەن بارالمىسام ئىككى ئوغلۇممۇ بولسا بېرىپ خىزمەتلىرىگە مۇلازىملىق پەرھىزلىرىنى بەجا كەلتۈرگەي.
ـــ ئەمىرزادىلەرنىڭ ساداقەت ۋە جاسارىتىگە تەسەننا، ـــ دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان، ـــ تەلەپىڭلار قوبۇل بولدى.
ـــ خان ئالىيلىرى مەرھەمەتلىكتۇر.
ئىككى ئەمىرزادە خانغا ئېھتىرام بىلدۈردى.

ئارىدا قىلىشقۇدەك گەپنىڭ قالمىغانلىقىنى ھېس قىلغان
سۇلتان ئىسان بۇغاخان سانىز مىرزا بىلەن مۇھەممەد ھەيدەر
مىرزىغا قاراپ خىرىلداپ كۈلۈۋەتتى.

ــ قانداق ئەمىرزادىلەر، ئەمدى بەسلىشەمدۇق؟ شەرتلەشكەن
ئىشنى ۋاقتىدا قىلىۋەتكەن تۈزۈك.

ئىككى ئەمىرزادە دادىسىغا قاراپ قويۇپ بېشىنى تۆۋەن سال-
دى.

ــ ئالىيلىرى خالىسا بىز تەييار، ــ دېدى سانىز مىرزا.

ــ قانداق شەرت بىلەن بەسلەشمەكچى بولغانتىلە ئانھەزرد-
تىم؟ ــ سورىدى سەييىدئەلى ئالپ قىزىقىپ.

ھودۇقۇپ كەتكەن مۇھەممەدھەيدەر مىرزا سۇلتان ئىسان
بۇغاخانغا قاراپ يالۋۇردى:

ــ ئۆتۈنۈپ قالاي ئالىيلىرى، مۇسابىقىنى ئويناساق،
شەرتنى تىلغا ئالمىسىلا.

سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ مۇھەممەدھەيدەر مىرزىنىڭ
دادىسىنىڭ ئالدىدا خىجىل بولۇۋاتقانلىقىنى، لېكىن سانىز مىر-
زىنىڭ خىيالىدا يوق تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، كۆڭلىدىن يالت قى-
لىپ بىر خىيال كەچتى.

ــ چوڭ ئەمىرزادە بىلەن كاماندازلىقتا بەسلەشمەكچى بول-
غانتۇق، يېڭىلىپ قالسام ئەمىرزادىنى ئۆيلەپ قويماقچى بولغاند-
دىم، ــ دېدى خىرىلداپ كۈلگىنىچە.

ــ بىئەدەپ! ــ دېدى سەييىدئەلى ئالپ سانىز مىرزىغا
قاراپ، ــ ھايا قىلماي ئالىيلىرىغا مۇشۇنداق شەرتنى قويدۇڭمۇ؟

ــ كەچۇرسىلە ئاتا، ــ دېدى سانىز مىرزا دادىسىغا ئەركى-
لەپ، ــ شەرتنى مەن ئەمەس، قىبلىگاھىم قويدى. بىز پەرماز-
بەردارلىق قىلدۇق شۇ.

سەييىدئەلى ئالپ ئىسان بۇغاخانغا قاراپ ئىلتىجا قىلدى:

ــ خان ئالىيلىرىدىن ئۇل شەرتنى بىكار قىلىشلىرىنى تۆ-
ۋەنچىلىك بىلەن ئىلتىماس قىلىمەن.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان قاقاھلاپ كۈلدى.

ـــ جىددىيلەشمىسىلە ئەمىر جانابلىرى. قارىسىلا، ئەمىرزا-دىلەرنىڭ ئاللىقاچان بالاغەتكە يەتكىنىنى كۆرمەيۋاتامدىلا؟ ئەندىجانغا لەشكەر تارتىمىز دەۋاتىمىز، لەشكىرىي يۈرۈشتىن ئاگال توي باھانىسىدا ئەل ـ يۇرتقا ئاش تارتىپ دۇئاسىنى ئالمامدۇق، قانداق دېدىم؟

ـــ قىبلىگاھىمىز دانادۇر، ـــ دېدى سەييىدئەلى ئالپ بې-شىنى تۆۋەن سېلىپ، ـــ پەرمانى ئالىينىڭ ھۆكۈمىگە ئىتائەت گەردىنىمىز ئېگىكلىك.

ـــ خوش، ئەمىسە باشلايلى. ئۆزلە گۇۋاھ بولۇپ بەرسىلە، ـــ ئورنىدىن تۇرغان سۇلتان ئىسان بۇغاخان كېلىپ سانىز مىرزى-نىڭ دولىسىغا شاپاللىدى، ـــ جاسارەتلىك بولسىلا ئەمىرزادەم، ـــ ئاندىن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ كۆزلىرىگە ئىچكۆيەرلىك بىلەن قارىدى، ـــ ئاللاھ خالىسا ئۆزلە بىلەن ئالدىرىماي شەرتلىشەرمىز ئەمىرزادەم.

نۆكەرلەر ئەتىگەندىلا خاننىڭ كاماندازلىق ماھارىتىنى مەشىق قىلىشى ئۈچۈن پاخالدىن ئون دانە قارانچۇق ياسىغانىدى.

ـــ ئات چاپتۇرۇپ تۇرۇپ نىشانىنى چەنلەيدىلا. ئوق قاراڭ-چۇقلارنىڭ دەل بېشىغا تېگىشى شەرت، ـــ دېدى قېرى مەشقاۋۇل مۇسابىقىنىڭ تەلپىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ.

ـــ ئاگال ئەمىرزادەمنىڭ ماھارىتىنى تاماشا قىلايلى، ـــ دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان، ـــ قېنى باشلىسىلا.

سانىز مىرزا بۇيرۇقنى بويسۇنۇپ ئېتىنى دېۋىتتى ـ دە، شا-مالدەك چېپىپ كېتىۋاتقان ئاتنىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ، قارانچۇقلار-غا قارىتىپ چاققانلىق بىلەن ئارقىمۇئارقا ئوق ئۈزۈشكە باشلى-دى. ئۇنىڭ ئاتقان ئون تال ئوقىنىڭ بىر تېلىمۇ زايا بولماي قارانچۇقلارنىڭ بېشىغا سانجىلدى. سانىز مىرزىنىڭ ئوقيا ئېتىش ماھارىتى ھەقىقەتەن يۇقىرى ئىدى. تاماشا كۆرۈپ تۇرغان نۆكەر-لەر سۈرەن سېلىشىپ ئالقىش ياغدۇراتتى. ئوغلىنىڭ ماھارىتىدىن

پەخىرلەنگەن سەييىدئەلى ئالپمۇ بايامقى رەنجىشلىرىنى ئىسىدىن چىقىرىپ ئىختىيارسىز كۈلۈمسىرىدى. قايتىپ كەلگەن سانىز مىرزا دادىسىغا مەغرۇرلۇق بىلەن قاراپ قويدى.

ــ ئەمدى نۆۋەت خان ئالىيلىرىغا كەلدى، ــ دېدى قېرى مەشقاۋۇل سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا قاراپ.

سۇلتان ئىسان بۇغاخانمۇ ئېتىنى قويۇندەك چاپتۇرغىنىچە قارانچۇقلارغا قارىتىپ ئوق ئۈزۈشكە باشلىدى. ئۇنىڭ ئاتقان ئوق-لىرىمۇ قارانچۇقلارنىڭ بېشىغا سانجىلىۋاتاتتى. ئىسان بۇغاخان ئەڭ ئاخىرقى بىر تال ئوقنى قەستەن قايدۇرۇۋەتتى، ئوق قارانچۇققا تەگمىدى. خاننىڭ ئوقنى قەستەن قايدۇرۇۋەتكەنلىكىنى سەزگەن سەييىدئەلى ئالپنىڭ يۈرىكىگە ئىللىق بىر سېزىم تارىدى.

«خان ئالىيلىرىنىڭ چوڭ ئەمىرزادىنى ئۆيلەپ قويغۇسى بار ئىكەن. بوپتۇ، خان ئالىيلىرى پەرزەنتىمگە كۆيۈنۈپ بۇنچىلىك شەپقەت كۆرسەتكەن يەردە نارازى بولۇپ نېمە قىلاي. ئەسلىدە يەنە بىر-ئىككى يىلدىن كېيىن ئۆيلەپ قويارمەن دېگەنىدىم. تەق-دىر ـ ئىرادە شۇنداق ئوخشايدۇ...»

ــ مۇبارەك بولسۇن ئەمىرزادەم، بېرىپ تەييارلىق قىلغايلا، ئەتە تويلىرى بولىدۇ. توي ـ مەرىكىلىرىگە ئۆزۈم باش بولىمەن، ــ دېدى قايتىپ كەلگەن سۇلتان ئىسان بۇغاخان.

سەييىدئەلى ئالپ خىيالىنى يىغىشتۇرۇپ، ئوغلى سانىز مىرزىغا قارىدى.

ــ قاراپ تۇرماي خان ئالىيلىرىنىڭ ھىممىتىگە رەھمەت ئېيتسۇنلار.

خۇشاللىقتىن ئاغزى قۇلىقىغا يەتكەن سانىز مىرزا دەرھال ئاتتىن چۈشۈپ خانغا تەزىم بەجا كەلتۈردى:

ــ ھىممەت قىلدىلا ئالىيلىرى. كۆپ رەھمەت!

ــ ئەمىرزادىلەرگە ئىجازەت، ــ دېدى سۇلتان ئىسان بۇغا-خان.

ئىككى ئەمىرزادە خان بىلەن دادىسىغا يەنە بىر قېتىم سالام

بىرنۆۋەتكەندىن كېيىن ئاتلىرىغا مىنىپ، نۆكەرلىرىنى ئەگەشتۈرگىنىچە شەھەرگە قاراپ چېپىپ كېتىشتى.

— ئەمىرزادەمگە قەستەن يېڭىلىپ بەردىلە، — دېدى سەييىدئەلى ئالىپ.

— قارىسام ئەمىرزادىلەر ئۆيلەپ قويغۇدەك بولۇپ قاپتۇ، — دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان، — چاقچاقتا يۆلەپ چېكىپ باقسام سانىز مىرزا ئۆيلەنگۈسى بارلىقىدىن بېشارەت بېرىپ قالدى. شۇڭا مۇرادىغا يەتكۈزەي دەپ قەستەن يېڭىلىپ بەردىم. پەرزەنت بولغۇچى كۆڭلىدىكىنى ئاتىسىغا بىلدۈرمىكى تەس. نارازى بولۇپ قالمىغانلا ھە ئەمىر؟

— يوقسۇ، — دېدى سەييىدئەلى ئالىپ، — ئالىيلىرى ئالايىتەن توي بېشى بولۇپ بېرىمەن دەۋاتسىلا ئەلۋەتتە ئۆزۈمنى بەختىيار ھېس قىلىمەن ـ دە. قىبلىگاھىمىزنىڭ بۇ قاتارلىق مېھىر ـ شەپقىتى بىز ئۈچۈن كاتتا شەرەپ. بىلمىدىم، ئانھەزرىتىم كىمنىڭ زەئىپەسىنى كۆڭلىگە پۈكتىكىن؟

— قارا دىۋان ئەمىرى ئاقپاشا بەگنىڭ بىر قىزى بار. يېشى ئەمىرزادەمدىن ئىككى ـ ئۈچ ياش كىچىك چىقىدۇ. ئالدىنقى يىلى خانىش ئايىم ھەرەمگە ئەكىرىپ ئۆز تەربىيەسىگە ئالغان، ئىسمى ئايجامال خېنىم، ھۆسنى ـ جامالىمۇ ئىسمىغا ئوخشاش تولىمۇ ئۆز. ئۇنىڭ ئۈستىگە خەتتاتلىق، نەزمىگە ئاجايىپ ھەۋىسى بار.

— ھە، ئەسلىدە مەرھۇم جەننەتماكان سۈپۈرگە مىرزا جانابلىرىنىڭ نەۋرىسىكەن ـ دە، — دېدى سەييىدئەلى ئالىپ.

— شۇنداق، كۆڭۈللىرىگە خوپ كەلگۈدەكمۇ؟

— ئول ساداقەتمەن ئەمىرنىڭ پۇشتىنى ئۆزىمىزگە كېلىن پەرزەنت قىلىشنى ئەلۋەتتە خالايمىز. ئۆتكەن يىلى سۈپۈرگە مىرزا ۋاپات بولغاندا، ئۆلۈم پەيتىسى ئۈچۈن تۇرپانغا بارالماي كۆڭلۈم تولىمۇ يېرىم بولغانىدى. بۇ توي دىلخەستىلىكىمىزگە خۇشاللىق بېغىشلىسا ئەجەب ئەمەس. بىلمىدىم، ئاقپاشا بەگ جانابلىرى خالامدىكىن ـ تاڭ؟

ــ بۇ ئىشتا خانىش ئايىمنىڭ گېپى ھېساب. ئاقپاشا بەگ ئول زەئىپەسىنى بىزگە پەرزەنت ھېسابىدا بېرىۋەتكەن.

ــ ئۇنداقتا ئەمىرزادەممۇ خان ئالىيلىرىغا پەرزەنت بولغۇدەك، ــ دېدى سەييىدئەلى ئالپ ھاياجانلىنىپ.

ــ ئەلۋەتتە، ــ ئىسان بۇغاخان بىرئاز ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن گېپىنى داۋاملاشتۇردى، ــ كىچىك ئەمىرزادە مۇھەممەدھەيدەر مىرزا يۈزى تۈۋەن، جاسارەتلىك ھەم پەزىلەتلىك يىگىت بوپتۇ. بۇ يېقىندا ئۆيلىنىش خىيالى باردەك قىلمايدۇ، كۆڭلىگە چوڭ ئىشلارنى پۈككەندەك قىلىدۇ. پەزىلىتى كەم ـ كۈتىسىز ئۆزلەنى تارتىپتۇ. كۆڭۈل خۇشلۇقۇم، ھايات بېغىمنىڭ نازۇك چىمەنى بولمىش مەلىكە دۆلەت نىگار خېنىم بۇ يىل سەككىز ياشقا كىرەي دەپ قالدى. گەرچە ئۇ غۇنچىچە① دىن تاپقان پەرزەنتىم بولسىمۇ، ئۇنىڭغا خانزادەمدىن بەكرەك مېھرىم بار. ئەگەر كىچىك ئەمىرزادە ئۈچ ـ تۆت يىل تەخىر قىلسا، ئول مەلىكەمنى نىكاھلاپ بېرىپ ئۆزۈمگە كۈرەگان قىلىۋالغۇم بار.

سەييىدئەلى ئالپ سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ مۇھەممەدھەيدەر مىرزىغا قىزىنى بېرىش مۇددىئاسىنى ئاڭلاپ باشقىچە روھلاندى.

ــ ئالىيلىرىنىڭ ھىممىتىگە تەسەننا، ــ دېدى ھاياجانلانغان سەييىدئەلى ئالپ، ــ قىبلىگاھىمىزغا قۇدا بولۇش بىز ئۈچۈن كاتتا شەرەپ، بۇ مۇددىئالىرىنى ئاڭلىسا ھامىملىرى ئۇز سۇلتان مەلىكىمۇ كۆپ مىننەتدار بولىدۇ.

ــ ئۇرۇق ـ تۇغقان بولۇپ قېرىنداشلىق مېھرىمىزنى مۇستەھكەملىسەك، سەلتەنەتىمىز تېخىمۇ قۇدرەت تېپىپ، ئەل ـ يۇرتىمىز ئاسايىشلىقتا يۈزلىنىدۇ جانابى ئەمىر. ھامىمام ئۇز سۇلتان مەلىكە ئالىيلىرى بىزگە ئانا يوللۇقتۇر. ئۇنىڭ كۆڭلىنى خۇشال قىلىش ئەلۋەتتە بۇرچىمىزدۇر. شۇنداق بولسۇن ئەمىسە، ھازىرچە چوڭ ئەمىرزادىنىڭ تويىنى ئوينايلى. ئاللاھ خالىسا

① غۇنچىچە ــ توقال خانىش.

ئىككى ھەپتىدىن كېيىن ئەندىجانغا يول بولۇر.
ئۇلار ئەندىجان يۇرۇشى ھەققىدە ئۇزاق مۇڭداشتى.

50

مۇشۇ كۈنلەردە ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدا قالغان سەمەرقەنت ئېچىنىشلىق ئىڭرايتتى. كۆھەك، ئابىرەھمەت دەريالىرى مۇڭلۇق شىرىلدايتتى. ئۈرگۈت تاغلىرى سۈكۈتلۈك ئىدى. ھودۇققان، تەشۋىشكە چۈشكەن شەھەر خەلقى قاتتىقراق شەپىدىنمۇ چۆچۈشۈپ، پۈتىنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ مېڭىشاتتى. بۇنىڭ ئەكسىچە، سەمەرقەنت كوچىلىرىدا چىۋىندەك ئاۋۇپ كەتكەن سوپى ــ دەرۋىشلەرنىڭ جەررە ــ سامالىرى ئەۋجىگە چىققانىدى. مىڭبىر جاپالار بىلەن شەۋكەتلىك قىيىنئاتىسى مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ تەختىدە ئولتۇرۇشقا مۇۋەپپەق بولغان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ خاتىرجەمسىزلىكى، غەم ــ تەشۋىشلىرى تېخى بېسىلمىغانىدى. گويا ھازىرلا بىرى ھاكىمىيەتنى تارتىۋالىدىغاندەك بامدات نامىزىدىن يېنىپ تاڭ سەھەردىلا كۆكسارايغا چىقىپ تەختتە ئولتۇرسا، تاكى كەچ كىرىپ ئەل ياتقۇغىچە كۆكسارايدىن ئايرىلمايتتى، تەختتىن مىدىرلىمايتتى. چۈنكى، مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن تېرىقتەك چېچىلىپ كەتكەن تۆمۈرىيزادىلەر ئۆزلىرىنى سەمەرقەنت تەختىگە دەۋاگەر ھېسابلاپ، تەرەپ ــ تەرەپلەردە لەشكەر توپلاپ، قوشنا ئەللەرنىڭ خان ــ سۇلتانلىرىدىن ياردەم سوراپ، تەخت ــ سەلتەنەتنى ئىگىلەش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىشاتتى.

ھەئە، نەچچە يىلدىن بېرى بىر قېتىممۇ ئولتۇرۇپ بېقىشقا ھەۋەس قىلغان ھەشەمەتلىك ئالتۇن تەخت ئەبۇسەئىد مىرزىغا قىلچىلىك راھەت بېغىشلىمىدى. ئۇ مىرزا ئۇلۇغبەگكە

كۈيۇئوغۇل بولۇپ كۆرەگانلىق مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەندىن بېرى بۇ سەلتەنەتلىك تەختتە ئولتۇرۇشنى قانچىلىك ئارمان قىلغانـدى ـ ھە. كۆرەگانلىق شەرىپىگە ئېرىشكەن دەسلەپكى مەزگىلـلەردە ئۇ قېيىنئاتىسىنىڭ تەختىدە ھامان بىر كۈنى ئولتۇرۇشنى خىيال قىلغان، بۇ خىيالىغا ئىشىنىپ تاتلىق ـ تاتلىق چۈشلەرنى كۆرگەنىدى. بىراق ئۇزاق ئۆتمەيلا باجىسى ئابدۇللا مىرزا ئۇنىڭ بۇ چۈشلىرىنى بۇزۇۋەتتى. ئابدۇللا مىرزا خاقانى سەئىد شاھرۇخ مىرزىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئىبراھىم مىرزىنىڭ چوڭ ئوغلى ئىدى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئۇ مىرزا ئۇلۇغبەگكە جىيەن كېلەتـتى. شۇڭا ئابدۇللا مىرزا ئۆزىنى سەمەرقەنت تەختگاھىنىڭ قانۇنـلۇق مىراسخورلىرىدىن بىرى دەپ ھېسابلايتتى، شۇ سەۋەبلىك دىمىقى ئۇستۇن ئىدى. ئەبۇسەئىد مىرزا بولسا ئەمىر تۆمۈرنىڭ ئۈچىنچى ئوغلى مىرانشاھنىڭ نەۋرىسى ئىدى. شاھرۇخخان ئەـمىر تۆمۈرنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلغان چاغدا مىرانشاھ ئاللىـقاچان قازا قىلغانىدى. مىرزا ئۇلۇغبەگ تۇغقاندارچىلىق مېھرىنى چىقىتىش مەقسىتىدە نەۋرە ئىنىسى ـــ بۇخارا ئەمىرى سۇلتان مۇھەممەدخاننىڭ ئەتىۋارلىق بۇ ئوغلىغا قىزىنى بېرىپ كۈيۇ ئوـغۇل قىلىۋالغانىدى. شۇ سەۋەبلىك ئەبۇ سەئىد مىرزىمۇ ئۆزىنى سەمەرقەنت تەختگاھىنىڭ قانۇنلۇق مىراسخورى ھېسابلايتتى. شۇڭا بۇ ئىككى باجىنىڭ پۈرچىقى پىششىمىدى، پەقەتلا ئەپ ئۆـتەلمىدى. مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئىككى كۈيۇ ئوغلىنى ئەپلەشتۈرۈپ قويۇش ئۈچۈن كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقلىرى بىكار كەتتى. ئورـدىدا يۇقىرى مەرتىۋىگە ئېرىشىپ، كۈنلەرنىڭ بىرىدە قېيىنئاتىـسىنىڭ تەختىدە ئولتۇرۇشنى كۆڭلىگە پۈككەن بۇ ئىككى يىگىت پەقەتلا كېلىشەلمىدى. بىر ـ بىرىگە يول قويۇشمىدى، ئىززەت ـ ئابرۇيىنى قىلىشمىدى. ئەكسىچە، پۇرسەت تاپسىلا بىر ـ بىرىنىڭ ئەيىبىنى كوچىلايتتى، قېيىنئاتىسىغا چېقىشتۇراتتى، ئەمىرلەرـنى يېنىغا تارتىشقا تىرىشىپ گورۇھۋازلىق قىلاتتى. ھەئە، بىرـنەچچە قېتىم كۆكسارايدا، مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئالدىدىلا ياقا سىـ

قىشقانمۇ بولدى. شۇنىڭ بىلەن مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ بۇ ئىككى كۈيۈئوغلىدىن كۆڭلى قالدى، رايى قايتتى. ئۇلارنى يۇقىرى مەنـ-سەپكە، مۇھىم ئىشلارغا يېقىن يولاتمىدى. ئىچكىيلەر — تۆۋەن دەرىجىلىك ئوردا ئەركانلىرى قاتارىدا مۇئامىلە قىلدى. كېيىنچە ئۇلار ھەرقانچە تىرىشچانلىق كۆرسىتىپمۇ مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئىشەنچىگە ئېرىشەلمىدى. شۇ سەۋەبتىنمۇ بۇ ئىككىسىنىڭ مىرزا ئۇلۇغبەگكە كۆڭلىدە غومى، ئاداۋىتى بار ئىدى.

مىرزا ئۇلۇغبەگ سۆيۈملۈك ئوغلى ئابدۇللەتىپخانغا جازا يۈرۈشى قىلىش ھارپىسىدا كۈتمىگەندە ئىككى كۈيۈئوغلىغا يۇقىـ-رى دەرىجىلىك لەشكىرىي مەنسەپ بەردى. ئاخىرقى ھېسابتا قېـ-يىنئاتىسىنىڭ ئەتىۋارلىشىغا ئېرىشكەن ئەبۇسەئىد مىرزا جان ـ جەھلى بىلەن تۆھپە كۆرسىتىپ، قېيىنئاتىسىنىڭ ئىشەنچىگە ئېرىشىشنى كۆڭلىگە پۈككەندى. بىراق خانزادە ئابدۇللەتىپخان بىلەن ئاستىرتىن تىل بىرىكتۈرۈۋالغان ساتقىن ئەمىر مىرانشاھ دورغا بىتۈيۈق تۇرغان ئەبۇسەئىد مىرزىنى تۇتۇپ زىندانغا تاشلىـ-دى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ كۆڭلىگە پۈككەن ئارزۇ ـ ئارمانلىرى تۇيۇقسىزلا يەنە كۆپۈككە ئايلاندى.

قېيىنئاتىسىنىڭ جەڭدە نۇسرەت قازىنىشىغا كۆزى يەتمىگەن ئابدۇللا مىرزا بولسا تاداللىق قىلىپ قېيىنئاغىسىغا ئەل بولدى. ئەمىر سۇلتان شاھ بارلاسنى خانزادە ئابدۇللەتىپخاننىڭ تۇزىقىغا دەسسەتتى. شۇنىڭ بىلەن قېيىنئاتىسىنىڭ ئالدىدا يوقاتقان ئابـ-رۇيىنى قېيىنئاغىسىنىڭ ئالدىدا تىكلىۋالدى.

خانزادە ئابدۇللەتىپخان سەمەرقەنتكە كېلىپ دادىسىنىڭ تەختىدە ئولتۇرغاندىن كېيىن ئابدۇللا مىرزىغا لەشكىرىي دىۋانـ-نىڭ ئەمىرلىك مەرتىۋىسىنى بەردى. شۇنىڭ بىلەن ئابدۇللا مىرزا سەلتەنەتنىڭ لەشكىرىي ھوقۇقىنى قولىغا ئېلىۋالدى. بۇ چاغدا زىنداندا ياتقان ئەبۇ سەئىد مىرزا مىرزا ئۇلۇغبەگكە سادا-قەتمەن گۇندىپايلار ئارقىلىق بۇ ئىشلاردىن تولۇق خەۋەر تاپتى. قېيىنئاتىسىنىڭ تەختىدە قېيىنئاغىسى خانزادە ئابدۇللەتىپخانـ-

نىڭ ئولتۇرغىنىدىن كۆرە باجىسى ئابدۇللا مىرزىنىڭ يېڭى خاز-
نىڭ ئەتىۋارلىشىغا ئېرىشىپ يۇقىرى مەرتىۋىگە ئېرىشكەنلىكى
بەكرەك ئىچىنى ئادىتتۋەتتى، يۈرىكى مۈشۈك تاتىلىغاندەك ئې-
چىشىپ بىئارام بولدى. قېيىنئاغىسى ئابدۇللەتىپخاننىڭ ئىلتى-
پاتىغا ئېرىشىپ زىنداندىن چىقىش ئۈمىدى پۈتۈنلەي ئۈزۈلدى.
قارا نىيەت باجىسى ئابدۇللا مىرزىنىڭ ھاياتىغا قەست قىلىشىدىن
ئەنسىرىدى. چۈنكى، ئۇ خانزادە ئابدۇللەتىپخاننىڭ يېنىدا باجىسى
ئابدۇللا مىرزىلا بولىدىكەن ئۆزىگە تىنچ ـ ئامانلىق بولمايدىغاز-
لىقىنى، ئابدۇللا مىرزىنىڭ بىر ئاماللارنى قىلىپ ئۆزىنى ئۆلتۈ-
رۈۋېتىدىغانلىقىنى ئوبدان بىلەتتى. شۇڭا جېنىنى ساقلاپ قېلىش
ئۈچۈن زىنداندىن قېچىش قارارىغا كەلدى ۋە ھېلىقى مىرزا ئۇ-
لۇغبەگكە ساداقەتمەن گۈندىپايلارنىڭ ياردىمىدە زىنداندىن قېچىپ
ئۇدۇل ئاتا مىراس زېمىنى بۇخاراغا كەتتى. مۇشۇ ئارىلىقتا مىرزا
ئۇلۇغبەگنىڭ نۆكەر بېشى بابا ھۈسەيىن بەگ پاسىبانىنىڭ قى-
ساسىنى ئېلىش ئۈچۈن ئاتا قاتىلى خانزادە ئابدۇللەتىپخاننى ئۆل-
تۈرۈپ، بېشىنى مىرزا ئۇلۇغبەگ مەدرىسەسىگە ئېسىپ قويىدى.
بۇ كۈتۈلمىگەن ئاپەت ئابدۇللا مىرزىغا ئامەت ئېلىپ كەلدى: شۇ-
نىڭ بىلەن ئىگىسىز قالغان سەمەرقەنت تەختىدە ئولتۇرۇش ئۇ-
نىڭغا نېسىپ بولدى.

باجىسى ئابدۇللا مىرزىنىڭ سەمەرقەنت سەلتەنەتىنى قولىغا
ئېلىپ تەختتە ئولتۇرغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان ئەبۇسەئىد مىرزا
تەخت دەۋاسى قىلىپ بۇخارادىن سەمەرقەنتكە لەشكەر تارتىپ
كەلدى. لېكىن تەختنى تارتىۋېلىش ئۇياقتا تۇرسۇن، جەڭدە قات-
تىق يېڭىلىپ، ئازغىنە نۆكەرلىرى بىلەن قېچىپ قۇتۇلدى ۋە
سىر دەرياسىنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى دەشتى قىپچاق ئېلىنىڭ ھۆ-
كۈمرانى سۇلتان ئوبۇلخەيرىخاندىن ياردەم سورىدى. ئەبۇسەئىد
مىرزىنىڭ ياردەم سوراپ كېلىشى سۇلتان ئوبۇلخەيرىخاننىڭ
كۆڭلىدىكىدەك ئىش بولدى. چۈنكى، مىرزا ئۇلۇغبەگدىن بىرقاز-
چە قېتىم راۋۇرۇس پەشۋا يېگەن ئوبۇلخەيرىخان سەمەرقەنت ھا-

كىمىيىتىدىن خاتىرجەم ئەمەس ئىدى. ئۇ ئەبۇسەئىد مىرزا سە-
مەرقەنت ھاكىمىيىتىنى قولىغا ئالسا، دەشتى قىپچاق ھاكىمد-
يىتىگە كۆپ پايدىسى تېگىدىغانلىقىنى ھېس قىلدى ـ دە، دەرھال
بارلىق سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنى ئەبۇسەئىد مىرزىغا ياردەم بې-
رىشكە پەرمان چۈشۈردى. شۇنىڭ بىلەن ئەبۇسەئىد مىرزا سىر
دەرياسىدىن ئۆتۈپ سەمەرقەنتكە ئىككىنچى قېتىم باستۇرۇپ
كەلدى. بۇ چاغدا ئابدۇللا مىرزا ئەمىر سۇلتان جاندار، مىرانشاھ
دورغا قاتارلىق مىرزا ئۇلۇغبەگكە خائىنلىق قىلغان ئەمىرلەر بى-
لەن زىددىيەتلىشىپ قالغانىدى. شۇڭا ئۇلارنىڭ جەڭدە قەستەن
سۇسلۇق قىلىشى بىلەن ئابدۇللا مىرزا يېڭىلىپ قالدى. سەمەر-
قەنت شەھىرىنى ئېلىپ تاجۇ تەختنى ئىگىلىگەن ئەبۇسەئىد
مىرزا ئەسىرگە چۈشكەن باجىسى ئابدۇللا مىرزا ۋە مىرانشاھ
دورغا، ئەمىر سۇلتان جاندارلارغا قىلچىلىك رەھىم ـ شەپقەت
قىلماي كاللىسىنى ئالدى. شۇنداق قىلىپ ئابدۇللا مىرزا سەمەر-
قەنت تەختىدە ئاران بىر يىل ئولتۇرالىغان بولدى.

كۆكسارايدا يالغۇز ئولتۇرۇپ ئۆتكەن ئىشلارنى خىيالىدىن
ئۆتكۈزگەن ئەبۇسەئىد مىرزا ئېغىر خورسىنىپ قويدى. ئۇ قې-
يىنئاتىسى مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ ئەتىۋارلىشىغا، ئىززەتلىشىگە
ئېرىشكەن يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمىرلەرنىڭ ھالقىلىق پەيتتە خا-
ئىنلىق قىلغىنىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن بولغاچقا، سەمەر-
قەنت تەختىنى قولىغا ئالغاندىن بېرى ئوردىدىكى ئەمىرلەرگە
ئىشەنمەس بولۇپ قالغانىدى، ئۇلارنى زىيادە چىڭ تۇتاتتى. سە-
ۋەبسىزلا كۆكسارايغا چاقىرتىۋالاتتى، سەۋەبسىزلا ھەيدەپ چى-
قىراتتى.

«گەرچە مىرانشاھ دورغا بىلەن ئەمىر سۇلتان جاندار ئۆلگەن
بولسىمۇ، لېكىن ئېھتىيات قىلىش كېرەك. تاجۇ تەختنى ئاشۇ
ئەمىر ـ سەركەردىلەرسىز تۇتۇپ تۇرغىلى بولسا ئىدى كاشكى.
ئوردىدىكى ئەمىرلەرگە ئىشەنگىلى بولارمۇ؟ بۇلارنىمۇ ساتقىنلىق
قىلمايدۇ دەپ كىم ھۆددە قىلالايدۇ. بىر ئاللاھ، بىر ئۆزۈمدىن

باشقا ھېچكىمگە ئىشەنمەيمەن. شۇنداق، بۇ ئەمىرلەرنى ئىشلى-
تىشكە بولىدۇ، ئىشىنىشكە بولمايدۇ. ھېچ بولمىسا بۇ تەخت ـ
سەلتەنەتنى تولۇق مۇستەھكەملىۋالغىچمۇ بولسا ئۇلاردىن پايدى-
لىنىپ تۇراي. كېيىن ئاستا ـ ئاستا ئالماشتۇرۇۋېتەرمەن...»

ئەبۇسەئىد مىرزا ئاچچىق تولغاندى، قۇپقۇرۇق شاھنىشىنغا
نەزەر تاشلىدى. ئۇ بايىلا تېخى ئەمىرلەرنى شاھنىشىندىن سەۋەب-
سىزلا قوغلاپ چىقارغانىدى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا سەمەرقەنتنى ئې-
لىپ، تەختتە ئولتۇرغاندىن كېيىنكى ئىشلار كېلىۋالدى.

ھەئە، ئەبۇسەئىد مىرزىغا ياردەم قولىنى سۇنغان دەشتى قى-
پچاق دالىسىنىڭ ھۆكۈمدارى ئوبۇلخەيرخانىنىڭ سەركەردە ـ
لەشكەرلىرى سەمەرقەنتكە كىرگەندىن كېيىن شەھەرنى خالىغانچە
بۇلاپ ـ تالىدى. خانزادە ئابدۇللەتىپخان، ئابدۇللا مىرزىلاردىن
ئېشىپ قالغان ئوردا خەزىنىسىنى پۇتۇنلەي قۇرۇقداپ قويدى،
ھەتتا كۆكساراينىڭ تاملىرىغا ئېسىپ قويغان تۇرلۇك سەنئەت بۇ-
يۇملىرى، بېزەكلەرنىمۇ ساق قويمىدى. ئەبۇسەئىد مىرزا بۇ
بۇلاڭ ـ تالاڭ، ۋەيرانچىلىقنى توسۇشقا ئامالسىز قالدى. چۈنكى،
ئۇ ئاشۇلارغا تايىنىپ تاجۇ تەختنى تارتىۋالغانىدى. ئۆزلىرىنى ئە-
بۇسەئىد مىرزىنىڭ شاپائەتچىسى دەپ ھېسابلايدىغان بۇ سەركەر-
دىلەر ھەرقانداق زورلۇقلارنى قىلىشتىن ئايانمايتتى، ئەبۇسەئىد
مىرزىدىن ئازراقمۇ تەپ تارتمايتتى. ئەبۇسەئىد مىرزا ئۇلارنىڭ
قايتىپ كېتىشىنى سەۋرچانلىق بىلەن كۇتۇپ چىشىنى ـ چىشى-
غا چىشلەشكە مەجبۇر بولدى. ئۇلار كەتكەندە سەمەرقەنت شەھىرى
قاتتىق بۇلاڭ ـ تالاڭغا ئۇچرىغان ئەسكى سارايغا ئوخشاپ قالغان،
مىرزا ئۇلۇغبەگ دەۋرىدىكى شانۇ شەۋكىتىدىن، سۆلەت ـ ھەشە-
مىتىدىن ئىزنامۇ قالمىغانىدى.

دەشتى قىپچاق لەشكەرلىرىدىن قۇتۇلغان ئەبۇسەئىد مىرزا
تېزدىن لەشكەر توپلاشقا كىرىشتى. چۈنكى شۇ كۇنلەردە ئۆزلىرى-
نى سەمەرقەنت تەختىنىڭ دەۋاگەرى ھېسابلاشقان خانزادە ئابدۇل-
لەتىپخانىنىڭ ئىككى ئوغلى ــ خانزادە ئەھمەدخان بىلەن مۇھەم-

مەد جوگى ھىرات ئەمىرى ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزىنىڭ قېشىغا بېرىپ بىرلىكتە سەمەرقەنتكە لەشكەر تارتىشقا تەييارلىنىۋاتاتتى. ئايغاقچىلىرىدىن بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان ئەبۇسەئىد مىرزا بىر تەرەپتىن لەشكەر، بىر تەرەپتىن ئاشلىق، ئوزۇق ـ تۈلۈك جۇغلاشقا ئالدىراپ، يېتىشىپ بولالماي، ئاسان ئاچچىقلىنىدىغان، كېسىلگەك بولۇپ قالغانىدى. ئەمىر ـ سەركەردىلەرنى ئىشقا بۇيرۇپ بولۇپلا ئارقىسىدىن يەنە ئۆزى ھېلى قورال ـ ياراغ سوقۇۋاتقان تۆمۈرچىخانىلارغا، ھېلى ئاشلىق ئىسكىلاتلىرىغا، ھېلى يېڭى لەشكەرلەرنى مەشقلەندۈرۈۋاتقان لەشكەرگاھلارغا چاپاتتى. تورۇپلا ئەمىرلەرنىڭ ھەممىسىنى شاھنىشىنغا يىغىۋالاتتى. ئۇلاردىن بۇيرۇغان ئىشلارنىڭ ئىجراسىنى چالا ـ بۇلا سورۇشتۇرۇپلا، يوقىلاڭ بىر ئىشلارغا بولدى دېگۈچە چېچىلىپ، يەنە قوغلاپ چىقىراتتى، ئەمىرلەرنى يۈرەكئالدى قىلىۋەتكەنىدى. ئۇ شاھنىشىندا يالغۇز قالسىمۇ ئىچى سىقىلاتتى، ئەمىرلىرىنى چۆرىسىگە يىغىۋالسىمۇ ئوخشاشلا ئىچى سىقىلاتتى. تاجۇ تەخت دەۋاگەرلىرىنىڭ تەھلىكىلىرى بېسىلمىغاچقىمۇ، ئۆزىنىڭ سەلتەنەتنى قولدغا ئالغىنىغا، تەختتە ئولتۇرغانلىقىغا ئىشەنچى يوق ئىدى.

سارايغا پۇتىنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ كىرىپ كەلگەن ھۆدەيچى بەگ ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ھەم ئازابلىق، ھەم چىگىش خىياللىرىنى بۆلۈپ، قول باغلىغىنىچە جۈرئەتسىزلىك بىلەن ئېغىز ئاچتى:

— مەلۇم بولغاي!

خىيالدىن باش كۆتۈرگەن ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ كۆزلىرى يەۋىتىدىغاندەك ئەلپازدا چەكچەيدى.

— سۆزلە!

— ھىرات ئەمىرى ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزا بىلەن ئاغا ـ ئىنى خانزادىلەر ھىراتتىن لەشكەر تارتىپ يولغا چىقىپتۇ.

ئەبۇسەئىد مىرزا مۇشتۇمىنى غەزەپ بىلەن تۈگدى، لېكىن يەنىلا ئۆزىنى تۇتۇۋالدى.

— پەرمانچى بەگنى چاقىر!

ھايال ئۆتمەي پەرمانچى بەگ پالاقلاپ كىرىپ كەلدى.

— ئەمىر ـ سەركەردىلەرگە پەرمانىمنى يەتكۈز. ھەپتە ئىـ
چىدە ئوزۇق ـ تۈلۈك، لەشكىرىي ھازىرلىقلارنى تولۇق پۈتتۈرۈپ
بولسۇن. ئازراقلا سەۋەنلىك سادىر قىلىدىكەن كاللىسىنى ئالـ
مەن!

— خوپ پاناھگاھىم!

پەرمانچى بەگنىڭ مىسلداپ ماڭغىنىنى كۆرۈپ ئەبۇسەئىد
مىرزا جان ـ جەھلى بىلەن ۋارقىرىدى.

— ئىلدام بول ئەبگا!

ئىلگىرى مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ سىلىق ـ سىپايە مۇئامىلىـ
سىگە كۆنۈپ قالغان مەھرەملەر ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ قوپال مۇئاـ
مىلىسىگە كۆنەلمەيۋاتاتتى. ھەر قېتىم شاھنىشىنغا قەدەم باسسا،
خۇددى ۋەھشىي يىرتقۇچنىڭ ئۆڭكۈرىگە كىرگەندەك ۋەھىمىگە
چۈشۈپ قالاتتى، قاتتىقراق نەپەس ئېلىشقىمۇ پېتىنالمايتتى.

«كەلسە كېلىۋەرسۇن، مەن ھەرگىزمۇ جەننەتماكان مىرزا
ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرىنى دوراپ، شەھەرنى تاشلاپ چىقمايمەن. سەـ
مەرقەنت شەھىرىنىڭ سېپىللىرى مۇستەھكەم، مۇداپىئەگە ئەپـ
لىك. ئوزۇق ـ تۈلۈكلەرنىمۇ كەڭتاشا غەملىۋالدىم، لەشكەرلەرمۇ
يامان ئەمەس مەشىقلىنىۋاتىدۇ. ئۇلارنىڭ مەندىن شەھەرنى سويۇپ
ئالغىنىنى بىر كۆرەي. جەڭگە چىقماي يېتىۋالسام قانداق قىلىـ
دىكەن قېنى، شەھەر ئەتراپىدىكى ئاۋامنىڭ ئوزۇق ـ تۈلۈكىنى
پۈتۈنلەي يىغىۋالدىم. ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزا ئۆزىنى چاغلىماي
لەشكەر تارتىپ كەلگىنى بىلەن، شۇنچە نۇرغۇن لەشكەرگە ھىراقـ
تىن ئوزۇق ـ تۈلۈك توشۇپ ئۈلگۈرەلمەيدۇ. خەلقنىڭ قولىدا
ئاشلىق يوق، بىر ئايغا پايلىماي ئاستا قۇيرۇقىنى قىسىپ چېـ
كىنمىسە ھېساب ئەمەس. يامىنىغا كەلسە سولھىگە كېلىپ ئۇنىڭ
تەخت ـ سەلتەنەتىنى ئېتىراپ قىلغاچ تۇرارمەن. ئاشۇنداق قىلىـ
سام ئابدۇللەتىپخانىنىڭ ئول ئىككى خانزادىسىمۇ ئامالسىز قالىـ

دۇ. مەنمۇ بىر مەزگىل ئۆزۈمنى ئوڭشىۋېلىش ئۈچۈن پۇرسەت يارىتىمەن. كېيىنكى ئىشلارنى ئاللاھ خالىسا ئالدىرىماي بىر تەرەپ قىلىۋالارمەن. خەپ ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزا، نېمەڭگە نوچەلىق قىلىسەن؟! ئۆز ۋاقتىدا مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرى پەقەت ئوغلى ئابدۇللەتىپخانغا ھىراتنى بەرمەسلىك ئۈچۈنلا سېنى قوڭ چالمىسىنىڭ ئورنىدا ھىراتقا قارانچۇق قىلىپ قويغان ئەمەسمىدى؟ ھالا بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە ئاشۇ نېسۋەڭگە شۈكۈر قىلماي، بىزدىن تاجۇ تەخت تالاشقۇدەك بولدۇڭمۇ؟ ئالدىرىماي تۇر. سېنىڭ ئىشىڭنىمۇ ئاستا ـ ئاستا بىر تەرەپ قىلىمەن. باي خۇراسان ۋادىسىنى تەسەررۇپۇمغا ئالماي قويمايمەن. شۇنى بىلىپ قوي، بۇ جاھان كەڭرى بولسىمۇ، ئىككى ھۆكۈمدار ئۈچۈن يەنىلا تارلىق قىلىدۇ. ئەمدى نۆۋەت مىرانشاھ ئەۋلادلىرىنىڭ، شاھرۇخىيلار ئىشىنى قىلسۇن. ھېلىمۇ ئۇلار بابائى بۈزرۈك ئەمىر تۆمۈر ساھىبقىراندىن قالغان بۇ سەلتەنەتنى يەتكىچە سورىدى، قانغۇچە دەۋران سۈردى. مىرانشاھ ئەۋلادىنى يېقىن يولاتمىدى. جېنىم تېنىمدىلا بولىدىكەن، ئەمدى ئۇلارنى مەنمۇ بۇ تەختكە يېقىن يولاتمايمەن...»

ئەبۇسەئىد مىرزا خىيالىنى يىغىشتۇرۇپ، شەھەر سېپىلىنى كۆزدىن كەچۈرۈش ئۈچۈن كۆكسارايدىن چىقىپ كەتتى.

※ ※ ※

مانا بۈگۈن ھىرات ئەمىرى ئوبۇلقاسىم بابۇر بىلەن خانزادە ئابدۇللەتىپخاننىڭ ئىككى ئوغلى ئەھمەد مىرزا، مۇھەممەد جۇگىلارنىڭ سەمەرقەنت شەھىرىنى مۇھاسىرىگە ئالغىنىغا ئوتتۇز سەككىز كۈن بولدى. ئۆز ۋاقتىدا ئانچە ئەپ ئۆتۈشمىگەن بۇ قېرىنداشلار ئەمدى تەخت ـ سەلتەنەتتىن ئىبارەت ئورتاق مەقسەت ئۈچۈن ئىتتىپاق تۈزۈشكەنىدى.

كىچىك ۋاقتىدىن تارتىپ بوۋىسى شاھرۇخ مىرزىنىڭ ئور-

دىسىدا تەربىيەلەنگەن ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزا ئىلىمگە ھېرىس- مەن، ئىلىم ئەھلىنى ھۆرمەتلەيدىغان، پەزىلەتلىك يىگىت ئىدى. شۇ سەۋەبتىن تاغىسى مىرزا ئۇلۇغبەگكە ئالاھىدە ھۆرمىتى بار ئىدى. ھىراتقا ئەمىر بولغاندىن بېرى مىرزا ئۇلۇغبەگكە ساداقەت- مەن بولۇپ، ھۆكۈمەت ئىشلىرىنى مىرزا ئۇلۇغبەگكە تەقلىد قى- لىپ، خانزادە ئابدۇللەتىپخان بىلەن ئاكىسى ئالائۇددەۋلە ۋەيران قىلىۋەتكەن ھىراتنى قايتىدىن گۈللەندۈرگەن، نۇرغۇن ئىلىم ئەھلىلىرىنى، سەنئەتكارلارنى، شائىر، تارىخچى، بىناكار، نەق- قاشلارنى ھىراتقا قايتىدىن جەلپ قىلغانىدى. جۈملىدىن ئەمدىلا ئون بەش ياشقا كىرگەن ئەلىشىر نەۋايىنىمۇ كىچىك كۆرمەي ئوردىسىغا تەكلىپ قىلىپ، خىزمەتكە ئالغانىدى. ئۇ مىرزا ئۇ- لۇغبەگنىڭ ئۆلۈمىگە بەكمۇ ئېچىنىدى، نەۋرە ئاكىسى خانزادە ئاب- دۇللەتىپخاننى ئېتىراپ قىلمىدى. ھىراتتا ئۆز ئالدىغا مۇستەق- قىللىق جاكارلىدى. ئابدۇللەتىپخاننىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن تەخت- كە چىققان يەنە بىر نەۋرە ئاكىسى ئابدۇللا مىرزا بىلەن تېخىمۇ ئەپ ئۆتمىدى، بەلكى ئۇنى خائىن، ساتقىنلىقتا ئەيىبلەپ مەكتۇپ ئەۋەتتى. سەمەرقەنت تەختگاھى ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ قولىغا ئۆت- كەندىن كېيىن سەمەرقەنتكە لەشكەر تارتىشنى كۆڭلىگە پۈككەن بولسىمۇ، بىر مەزگىل پۇرسەت كۈتۈپ قاراپ باقماقچى بولغانىدى. نەۋرە ئاكىسى خانزادە ئابدۇللەتىپخاننىڭ ئىككى ئوغلىنىڭ ياردەم سوراپ كېلىشى ئۇنىڭ سەمەرقەنت سەلتەنەتىنى ئىگىلەش ئارزۇ- سىنى بىردىنلا كۈچەيتىپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن ئوچۇق ـ ئاشكارا تەخت دەۋاسى قىلىپ ئەبۇسەئىد مىرزىغا ئۇرۇش ئېلان قىلدى.

ئەبۇسەئىد مىرزا سەمەرقەنت شەھىرىنى قاتتىق مۇداپىئە قىلىپ پەقەتلا جەڭگە چىقمىدى. ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزىنىڭ جەڭگە ئۈندەشلىرى، ھاقارەتلەشلىرى، ھەتتا غورۇرىغا تېگىش ئۈچۈن ئەۋەتكەن ئايال كىشىنىڭ كۆڭلەك، تامبال، رومال، ھالقا، باغىرداق①، بىلەزۈكلىرىمۇ كار قىلمىدى. ئۇ ھىرات لەشكەرلىر-

① باغىرداق ــــ لىپتىك.

نىڭ ئوزۇق ـ تۈلۈكلىرى تۈگەپ ئۈزلۈكسىز چېكىنىشىنى كۆ ـ تۈۋاتاتتى. يالغۇز لەشكەرلەرنىلا ئەمەس، پۈتكۈل شەھەر خەلقىنى تولۇق قورغاپ شەھەر سېپىلىغا سانجاق ـ سانجاق ئورۇنلاشتۇرۇ ـ ۋەتكەن، شەھەر خەلقىنىڭ ئۆيلىرىنى چۇۋۇپ ياغاچ ـ تاش، خىش ـ كېسەكلىرىنى سېپىلنىڭ تۈۋىگە تاغدەك دۆۋىلىۋەتكەنىدى. ھىرات لەشكەرلىرى بىرقانچە قېتىم ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، سېپىلنىڭ ئۈستىدىن يامغۇردەك يېغىۋاتقان ياغاچ ـ تاش، خىش ـ كېسەكلەرگە، يا ئوقلىرىغا دۇچ كېلىپ ئىلاجسىز چېكىنگەنىدى. ئاشلىق ئوزۇق ـ تۈلۈكنى يەتكىچە غەملىۋالغان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ لەشكەرلەر ۋە شەھەر خەلقىنىڭ قورسىقىدىن ۋاقتىنچە غېمى يوق ئىدى. شۇڭا ھەر كۈنى بىرنەچچە ۋاق شەھەر مۇداپىئەسىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنى، شەھەر خەلقىنى رىغبەتلەندۈرۈپ، ئىلھام بېرەتتى. شۇ كۈنلەردە ئۇ ھېلىقى كېسىلگەك، چۇس خۇيىنى تاشلاپ باشقىچە مۇلايىم، سىلىق ـ سىپايە بولۇپ قالغانىدى. ئىلگىرى ئانچىكىم سەۋەنلىك سادىر قىلغانلارنى دەررىگە باسقۇزۇپ جازالاتقان بولسا، ھازىر خېلى ئېغىر سەۋەنلىك ئۆتكۈزگەنلەرنىمۇ كەڭ قورساقلىق بىلەن ئەپۇ قىلىۋەتتى. تىلى قايماق بولۇپ كەتكەنىدى. ئۇ ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزىنىڭ لەشكەرلىرىگە ئوزۇق ـ تۈلۈك يەتكۈزەلمەي پات ـ يېقىندا قامالنى بىكار قىلىپ چېكىنىپ كېتىدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى.

ئەبۇسەئىد مىرزا كۆكسارايدىكى تەختتە ئولتۇرۇپ يالغۇز خىيال سۈرۈشكە خۇشتار بولۇپ قالغانىدى. ئۇلۇغ بوۋىسى ئەمىر تۆمۈر كۆرەگاننىڭ شەۋكىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ يالغۇز ماۋەرا ـ ئۇننەھر، خۇراسان، پەرغانە ۋادىسىنىڭلا ئەمەس، مەغرىبتە باغداد، دەمەشىق، ھەتتا مەككە ـ مۇكەررەمگىچە، مەشرىقتە موغۇلىستان ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ يىراق بولغان بىپايان زېمىنىنىڭ ھۆكۈمدارى بولۇشنى، بۈيۈك خاقانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ دەۋران سۈرۈشنى خىيال قىلاتتى. بۇ ئەللەرنى قانداق بويسۇندۇرۇش ھەققىدە پىلان

تۇزەتتى، باش قاتۇراتتى.

ــ مەلۇم بولغاي.

شاھنشىنغا يۇتىنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ كىرگەن ھۆدەيچى بەگ ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ خىيالىنى بۆلۈۋەتتى.

ــ ئىجازەت، ــ دېدى ئۇ بېشىنى كۆتۈرۈپ.

ــ ئەندىجانغا ئەۋەتكەن ئايغاقچى يېتىپ كەلدى قۇدرەتلىك پاناھگاھىم.

ئەبۇسەئىد مىرزا تەختتە ئولتۇرغاندىن بېرى ئەندىجان ئەمىرى مىرزا ئەلى كىچىك ئۇنى قۇتلۇقلاپ مەكتۇپ ئەۋەتكەن بولسىمۇ، سوۋغا ـ سالام ئەۋەتمىگەن، ھەتتا سالامغىمۇ كەلمىگەندى. مىرزا ئەلى كىچىكنىڭ تولا پاسىبانى ئالمىشىپ تۇرغان سەمەرقەنت تەختىگە ئىشەنچ قىلالماي ئېھتىياتچانلىق بىلەن ۋاقىت ئۆتكۈزۈۋاتقانلىقىنى ھېس قىلغان ئەبۇسەئىد مىرزا بىر تەرەپتىن ئەندىجانغا چىرايلىق سۆزلەر بىلەن مەكتۇپ ئەۋەتسە، يەنە بىر تەرەپتىن مىرزا ئەلى كىچىكنىڭ ئوي ـ خىيالىنى بىلىپ بېقىش ئۈچۈن ئايغاقچى ماڭغۇزغانىدى. تۈنۈگۈن ئايغاقچىنىڭ ئۆزىنى مەلۇم قىلىپ يا ئوقىغا چىگىپ ئاتقان خېتى سېپىلنى مۇھاپىزەت قىلىۋاتقان لەشكەرلەرنىڭ قولىغا چۈشكەن، ئەبۇسەئىد مىرزا سەركەردىلىرىگە ئايغاقچىنى پەم بىلەن شەھەرگە ئەكىرىشكە پەرمان بەرگەنىدى.

ــ باشلاپ كىرسۇنلار، ــ دېدى ئەبۇسەئىد مىرزا.

ھايال ئۆتمەي ھۆدەيچى بەگ ئايغاقچىنى باشلاپ كىردى.

ــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، شەۋكەتلىك پاناھگاھىمىزغا ئېھتىرام بولغاي، ــ دېدى ئايغاقچى سالام بېرىپ.

ــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، خوش، قانداق خەۋەرلەرنى ئېلىپ كەلدىلە؟

ــ كەچۈرسىلە ئالىيلىرى، شۇم خەۋەر ئېلىپ كەلدىم.

ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ يۈرىكى جىغغىدە قىلدى.

ــ سۆزلەۋەرسىلە، ــ دېدى ئۇ ئىچكى تۇيغۇلىرىنى يوشۇ-

رۇپ.

— ئول ئەندىجان ئەمىرى مىرزا ئەلى كىچىكنىڭ قىبلىگا ـ ھىمىزغا ساداقەتسىزلىك قىلىدىغان نىيەت ـ مۇددىئالىرىنىڭ بار ـ يوقلۇقىنى تېخىچە بىلەلمىدۇق. لېكىن ھازىر ئەندىجان خەۋپ ئاستىدا تۇرۇۋاتىدۇ، موغۇلىستان خانى سۇلتان ئىسان بۇ ـ غاخان ئۈچ تۈمەن سەركەردە ـ لەشكەرلىرى بىلەن باستۇرۇپ كې ـ لىپ ئەندىجان شەھىرىنى ئۇزۇكنىڭ كۆزىدەك قورشىۋالدى. كە ـ مىنە نۆكەرلىرى بۇيان ماڭغاندا ئەندىجان ئەمىرىنىڭ قىبلىگاھى ـ مىرزىدىن مەدەت تىلەپ شەھەردىن يوشۇرۇنچە ماڭغۇزغان چاپارمەن ـ لىرى بىلەن ئۇچراشتىم.

— ئۇلار بىلەن بىللە كەلدىلىمۇ؟

— شۇنداق ئالىيلىرى. ئۇلار ھازىر ھىرات لەشكەرلىرىدىن ئېھتىيات قىلىپ كانگىلدا يوشۇرۇنۇپ تۇرۇۋاتىدۇ.

بۇ كۈتۈلمىگەن شۇم خەۋەر ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ پىلانلىرى ـ نى بۇزۇۋەتكەندى. ئەگەر شۇ تاپتا ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزا موغۇ ـ لىستانلىقلارنىڭ پەرغانىگە ھۇجۇم قىلغانلىقىدىن خەۋەر تاپىدىغان بولسا، بىر ئامالالارنى قىلىپ ئوزۇق ـ تۈلۈك تولۇقلاپ شەھەرنىڭ مۇھاسىرىسىنى تېخىمۇ چىڭىتىشى، ھەتتا شەھەرگە باشقىچە ئۇ ـ سۇللار بىلەن ھۇجۇم قىلىشى مۇمكىن ئىدى.

— ئۇقتۇم، — دېدى ئەبۇسەئىد مىرزا بىرئاز خىيال سۇ ـ رۇۋالغاندىن كېيىن، — سىلى دەرھال شەھەردىن يوشۇرۇنچە چى ـ قىپ كانگىلدىكى ئول چاپارمەنلەرگە پەرمانىمنى يەتكۈزسۇنلار، يوشۇرۇنغان جايىدىن زىنھار سىرتقا چىقمىسۇن. خۇسۇسەن ھىرات لەشكەرلىرىنىڭ كۆزىگە چېلىقىپ قالمىسۇن. ئەندىجاننىڭ خەۋپ ـ تە قالغانلىقىنى باشقىلارغىمۇ دەپ يۈرمىسۇن. ئەگەر پەرمانىمغا خىلاپلىق قىلسا جەددى ـ جەمەتىنىڭ ئۇرۇقىنى قۇرۇتۇۋېتىمەن.

— پەرمانبەردارمەن، — دېدى ئايغاقچى تىترەپ.

— كۆرسەتكەن تۆھپىلىرى ئايرىم تارتۇقلىنىدۇ. سىلىنى ئاخشاملىققا سەركەردىلەر سېپىلدىن چۈشۈرۈپ قويسۇن، ياذ ـ

سۇنلار.

ئايغاقچى تەزىم قىلىپ خوشلاشتى.

شاھىنشىندا يالغۇز قالغان ئەبۇسەئىد مىرزىنى يەنە غەم باستى.

«ماۋۇ پېشكەللىكنى كۆرمەمدىغان، ئەمدى قانداق قىلسام بولۇر؟ ئوبۇلقاسىم بابۇر دېگەن بەدرەك ئەندىجاننىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر تاپىدىغان بولسا قامالنى ھەرگىز بوشاتمايدۇ. بەلكىم موغۇلىستان سۇلتانى ئىسان بۇغاخان بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىشىمۇ مۇمكىن. ئۇل چاغدا تاجۇ تەختنى ساقلاپ قېلىشقىمۇ پۇرسەت قالمايدۇ. سۇلتان ئىسان بۇغاخاننى دۆت، ئويۇنخۇمار، شارابخۇمار دەپ ئاڭلىۋىدىم، ئەجەب كاللىسى ئىشلەپ كېتىپتا؟ مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرىنىڭ قازا قىلغانلىقىدىن، سەمەرقەنت تەختگاھىنىڭ ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدا قالغانلىقىدىن پايدىلىنىپ ئەندىجاننى قولىغا ئېلىپ، پەرغانە ۋادىسىنى ئىستېلا قىلماقچى بوپتۇ ـ دە، دېمىسىمۇ موغۇلىستانلىقلار پەرغانە ۋادىسىنى ئەزەلدىن تىنچىتماي كەلگەن. بۇنىڭغا ئۆز ۋاقتىدا مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرىمۇ ئامالسىز قالغاندى. ئەگەر ئەندىجاننى قولغا ئېلىۋالىدىغان بولسا، ئۇلار ھەرگىز بۇنىڭغىلا شۈكۈر ـ قانائەت قىلماستىن، بەلكىم سەمەرقەنتكىمۇ تەھدىت سالىدۇ. ئۇ چاغدا ھىراتنى تولۇق قولۇمغا ئېلىپ، ئىراقنى ئىستېلا قىلىش مۇددىئايىم سۇغا چىلىشىدۇ. ئۇل موغۇلىستان سۇلتانىنى چەكلەپ تۇرىدىغان ئۇنۇملۇك بىر تەدبىر تېپىلماسمۇ زادى؟ ئۇلارنى موغۇلىستان تەۋەسىدىن چىقارماي تۇتۇپ تۇرغىلى بولسا ئىدى، مەنمۇ خاتىرجەم ھالدا ئاۋۋال ھىراتقا، ئاندىن باغدادقا لەشكەر تارتقان بولار ئىدىم...»

چوڭقۇر خىيالغا پاتقان ئەبۇسەئىد مىرزا كاللىسىغا تۇيۇقسىز كەلگەن بىر ئەقىلدىن قاتتىق ھاياجانلىنىپ كەتتى. ھەئە، ئۇنىڭ ئېسىگە سۇلتان ئۇۋەيسخاننىڭ چوڭ خانزادىسى، موغۇلىستان تەختگاھىنىڭ دەۋاگەرى خانزادە يۇنۇسخان كەلگەندى.

چۈنكى، ئەينى يىلى يۈنۈسخان مىرزا ئۇلۇغبەگدىن ياردەم تەلەپ قىلىپ سەمەرقەنتكە كەلگەندە ئوردىدا ئەبۇسەئىد مىرزىمۇ بار ئىدى. ھەتتا ئۇ مىرانشاھ دورغىنىڭ قەشقەردە ئۆلتۈرۈلگەن ئىنىسى ساتۇقخانىنىڭ قىساسىنى تۈرپاندىن يۈنۈسخانغا ئەگىشىپ كەلگەن بىگۇناھ موغۇلىستان پۇقرالىرىدىن ئالماق بولۇپ، ئۇلارنى قانلىق قىرغىن قىلىشىغا ياردەملەشكەنىدى.

«توغرا، موغۇلىستاننىڭ يەنە بىر خانزادىسى، تەخت ــ سەلتەنەت دەۋاگەرى ھازىر باغدادتا ئەمەسمۇ، نېمىشقا ئۇنى تېپىپ كېلىپ ئىنىسىغا سالمايمەن؟ مانا بۇ سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ ئەڭ چوڭ ئاجىزلىقى، ئەسلىدىمۇ قائىدە بويىچە موغۇلىستان سەلتەنەتىنىڭ تەخت ۋارىسى بولۇشقا تېگىشلىك كىشى يۈنۈسخان ئەمەسمىدى. ئۇنىڭغا ئازراق لەشكەر، تەمىنات بېرىپ موغۇلىستانغا ئەۋەتسەم ئىنىسى ئىسان بۇغاخاندىن تاجۇ تەختنى سويۇپ ئالالمىسىمۇ بىرنەچچە يىل تەھدىت بولۇپ تۇرىدۇ، ئۇنىڭ تەسەررۇپىمىزنى ئىستېلا قىلىش يولىنى توسىدۇ. ناۋادا موغۇلىستان سەلتەنەتىنى سويۇپ ئېلىشقا مۇۋەپپەق بولالىسا، بۇمۇ يەنىلا سەمەرقەنت تەختگاھى ئۈچۈن پايدىلىق. ئۇل چاغدا خانزادە يۈنۈسخان بۇ غەلىبە ــ نۇسرەتنى، شان ــ شەرەپنى مەندىن كۆرۈپ مىننەتدار بولىدۇ، ماڭا بېقىنىدۇ. سەلتەنەتىمگە تەھدىت بولمايدۇ. مەنمۇ خاتىرجەم ھالدا ھىراتقا لەشكەر تارتالايمەن. بەلكىم باغداد، دەمەشىق، مەككە ــ مۇكەررەمنىمۇ ئىستېلا قىلالىشىم مۇمكىن. بىر چالمىدا ئىككى پاختەكنى سوقۇش دېگەن مۇشۇ ئەمەسمىكىن...»

ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ۋۇجۇدىنى ھاياجان چۇلغىۋالغانىدى.

«ئۆز ۋاقتىدا دانىشمەن مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرىنىڭ نېمىشقا بۇ ئىشلارغا ئەقلى يەتمىگەن بولغىيتتى؟ توغرا، ئۇل چاغدا ئالىيلىرىنىڭ ئەس ــ يادى رەسەتخانىدا ئىدى. ئاسماننىڭ سىرلىرىنى ئېچىش بىلەن بولۇپ كېتىپ، زېمىننىڭ سىرلىرىنى ئېچىشقا كۆڭۈل بۆلمىگەن. مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن مۇددىئايىمنى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان بولسام جاھاندىكى بارلىق تاجدارلار ماڭا قايىل

بولۇشىدۇ. شانۇ شەۋكىتىم ئۇل دانىشمەن مىرزا ئۇلۇغبەگدىنمۇ ئېشىپ كېتىدۇ. پادىشاھ دېگەن ئەلگە پاسىبان بولۇپ پادىشاھلىق قىلغىنى، يۇرتدارچىلىق تىزگىنىنى قانداق تۇتۇپ تۇرۇش ھەققىدە كۆپرەك باش قاتۇرغىنى ياخشى. ئىلىم تەھسىل قىلىش، ئالەم سىرلىرىنى ئېچىش ئىشلىرىنى ئالىم ـ ئۆلىمالارغا قويۇپ بەرگەن تۈزۈك، ھەم پادىشاھلىق، ھەم ئالىملىقنى تەڭ ئېلىپ بارغىلى بولماس. مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرىنىڭ ھالاكىتىنىڭ سەۋەبى بەلكىم مۇشۇ بولسا كېرەك...»

سەمەرقەنت شەھىرىنىڭ تېخىچىلا قاتمۇقات قورشاۋدا تۇرۇۋاتقانلىقىنى تۇيۇقسىز ئېسىگە ئالغان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ۋۇجۇدىنى بىردەملىك يايراتقان شېرىن تۇيغۇلار شىپپىدە تاراپ كەتتى. كۆڭلىگە غەم تۇمانلىرى قايتىدىن سايە تاشلىدى.

«ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزىنىڭ ئىشىنى قانداق قىلسام بولۇر؟ ئەڭ ياخشىسى ئۇ ئەندىجاننىڭ خەۋپتە قالغانلىقىنى بىلىپ قېلىشتىن ئاۋۋال مۇۋاپىق بىر تەدبىر قوللانسام بولاتتى. ئەندىجاندىن كەلگەن چاپارمەن كانگىلدا يوشۇرۇنۇۋالغىنى بىلەن ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزىمۇ تەرەپ ـ تەرەپكە ئايغاقچى ماڭغۇزغان بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭ ئۈستىگە سودىگەرلەر تائىپىسى جىم تۇرمايدىغان خەق. ئۇ يۇرتتىن ـ بۇ يۇرتقا خەۋەر توشۇپلا يۈرىدۇ. ئۇلارنىڭ ئاغزىنى ئېتىۋېلىش، يولىنى توسۇۋېلىش مۇمكىن ئەمەس. مىرزىنى قانداق قىلسام ھىراتقا كەتكۈزۈۋېتەلەرمەن؟ ئۇنىڭ خانلىق مەرتىۋىسىنى ئېتىراپ قىلسامچۇ؟...»

ئەبۇسەئىد مىرزا ھىرات تەختگاھىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلىشنى ھەرگىز خالىمايتتى. بۇزرۇكۋار بوۋىسى بۈيۈك ئەمىر تۆمۈر سەلتەنەتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى كېچە ـ كۈندۈز ئارزۇ قىلىپ كەلگەن بۇ ھۆكۈمدار ئۇچۇن ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلىش، شەۋكىتىگە داغ چۈشۈرگەنلىك ھېسابلىناتتى. لېكىن ئۇ نۆۋەتتىكى جىددىي ۋەزىيەت ئالدىدا بۇ ئازابلىق رېئاللىقنى ئېتىراپ قىلماي مۇمكىن ئەمەس-

لىكىنى ھېس قىلدى.

«ھازىرچە مۇشۇنداق قىلمايمۇ بولمايدىغاندەك تۇرىدۇ. ئاۋۋال سۇلھى ئۇسۇلى بىلەن ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزىنى چېكىندۇرگەچ تۇراي. خانزادە يۇنۇسخاننى ئىراقتىن تېپىپ كېلىپ موغۇلىستانغا يولغا سالغاندىن كېيىن ئاندىن ھىراتنىڭ ئىشىنى ئويلىشارمەن. تەدبىرلىك ھۆكۈمدار رەقىبىگە يول قويۇپ ئۆزىگە پۇرسەت يارىتىشنى بىلىشى كېرەك، چۈنكى، بۇمۇ ھۆكۈمدارلىق تەدبىرى. ھىراتنى ھامان تەسەررۇپۇمغا ئالىمەن. خۇراساننى قولۇمغا ئالماي تۇرۇپ قانداقمۇ ئىراقتىن ئېغىز ئاچقىلى، بابائى بۈزرۈك ئەمىر تۆمۈر شەۋكىتىدىن سۆز ئاچقىلى بولسۇن؟...»

— مەلۇم بولغاي!

شاھنىشنىغا ئالدىراپ ـ تېنەپ كىرىپ كەلگەن ھۆدەيچى بەگنىڭ ئاۋازى تەختتە تۈگۈلۈپ ئولتۇرغان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ تەگسىز، غەمناك خىياللىرىنى بۆلىۋەتتى. ئۇ بېشىنى كۆتۈرۈپ ھۆدەيچى بەگنىڭ كۆزىگە تىكىلدى.

— خۇش خەۋەر ئالىيلىرى!

ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ يۈرىكى ھاياجاندىن دۈپۈرلەپ كەتتى. لېكىن خاقانلارغا خاس سالاپەتنى بۇزماي، ھۆدەيچى بەگنىڭ گەپ قىلىشىنى ساقلاپ تۇردى.

— ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزىنىڭ ئەلچىسى كەلدى. سۇلھى تەلەپ قىلماقچىكەن.

ئەبۇسەئىد مىرزا ئەمدى ھاياجىنىنى يوشۇرالمىدى. تەختتىن قانداقسىگە تۇرۇپ كەتكىنىنى ئۆزىمۇ سەزمەي قالدى.

«ئاھ كارامەتلىك تەڭرىم، كۆرسەتكەن ھىممىتىڭگە تەسەننا. ئەغيارلىرىمنىڭ ئالدىدا رەسۋايى ئەزىم قىلمىغىنىڭغا مىڭ قەتلە شۈكۈر. ئەھۋالدىن قارىغاندا ماۋەرائۇننەھر، خۇراسان، پەرغانە بۇرجىدا شاھرۇخىيلارنىڭ يۇلتۇزى تامامەن ئۆچكەن ئوخشايدۇ...»

ئەبۇسەئىد مىرزا خىيالىنى يىغىشتۇرۇپ بۇيرۇق كۈتۈپ تۇرغان ھۆدەيچى بەگكە قارىدى.

— ئەلچىنى بىر ئاش پىشىمدىن كېيىن دەرگاھىمغا باشلاپ

كىرسۇنلار.

شۇ تاپتا ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ياۋ ئەلچىسىنى ئۆتتەك قوبۇل قىلغۇسى، پىكىر ـ تەلەپلىرىنى ئاڭلاپ سۇلھى تۈزگۈسى بولسىمۇ، لېكىن ئەلچىلەرنى ساقلىتىش ئارقىلىق كۆڭلىگە تەشۋىش سېلىش، ئۇلارغا ئالدىراپ سۇلھىگە كەلگۈسى يوقتەك تۇيغۇ بېرىش ئۈچۈن ۋاقىتنى قەستەن كەينىگە سوزغانىدى.

※ ※ ※

سەمەرقەنتنى بىر ئايدىن ئارتۇق قامال قىلىپمۇ ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ مويىنى تەۋرىتەلمىگەن ئۇبۇلقاسىم بابۇر مىرزىنىڭ قاتتىق ئىچى پۇشۇپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوزۇق ـ تۈلۈكلىرى تۈگەپ قالاي دېگەن بولۇپ، ھىراتتىن ئوزۇق ـ تۈلۈك توشۇپ كېلىپ سەمەرقەنتنى داۋاملىق قامال قىلىش ياكى لەشكەرلىرىنى چېكىندۈرۈپ ياندۇرقى يىلى يازدا قايتا لەشكەر تارتىش ھەققىدە بىر قارارغا كېلەلمەي، ئىككى تايىن بولۇپ قالغانىدى. چۈنكى، كۈز ئاخىرلىشىپ سوغۇق چۈشۈشكە باشلىغانىدى، شۇنداقلا سەركەردە ـ لەشكەرلەرمۇ غەلىبە ـ نۇسرەتتىن نىشانە يوق قامالدىن زېرىكىپ قالغانىدى. مۇشۇنداق كېتىۋەرسە ئۇلارنىڭ جەڭ قىلىشقا بولغان ئىشەنچ ـ جاسارىتى سۇسلاپ قالاتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھىرات تەختىنى بۇنچە ئۇزۇن تاشلاپ قويۇشقا كۆڭلى ئۇنىمايتتى. ناۋادا ئۇنىڭ يوقلۇقىدىن پايدىلىنىپ نەۋرە قېرىنداشلىرى ياكى ئاكىلىرىدىن بىرەرى لەشكەر باشلاپ كېلىپ قالسا بۇنىڭ ئاقىۋىتى تېخىمۇ ئېغىر بولاتتى. قامالنى بوشىتىپ ھىراتقا قايتسا، ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ قوغلاپ زەربە بېرىشى، سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنىڭ ئالدىدا ئابرۇيى تۆكۈلۈپ رەسۋا بولۇشى مۇمكىن ئىدى. يېنىدا تۇرۇۋاتقان ئابدۇللەتىپخاننىڭ ئىككى ئوغلىغىمۇ تولۇق ئىشەنمەيتتى. ھېچقانداق نەتىجىسىز، جىمجىتلا چېكىنىدىغان بولسا، ئۇلار ئۇنى ھەرگىز كۆزگە ئىل-

مايىتتى. بەلكىم سەمەرقەنت تەختىدىن ۋاز كېچىپ، ھىرات تەختىگە دەۋا قىلىشى، ئۇنىڭدىن ھىراتنى بىكارلاشنى تەلەپ قىلىشىمۇ مۇمكىن ئىدى. مۇشۇلارنى نەزەرگە ئالغان ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزا ئەھمەد مىرزا بىلەن مۇھەممەد جوگىلاردىن يوشۇرۇنچە ئەبۇسەئىد مىرزىدىن سۇلھى تەلەپ قىلىپ ئەلچى ئەۋەتكەنىدى. ئۇ بۇنى ئۆزى مۆلچەرلىگەن ھەرقانداق مەغلۇبىيەت ـ كېلىشمەسلىكلەردىن ياخشىراق چارە، دەپ پەرەز قىلغانىدى.

ئەلچى بىلەن كۆرۈشكەن ئەبۇسەئىد مىرزا، ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزا سەمەرقەنت تەختگاھىغا زىممىيلىك بىلدۈرۈپ، مۇستەقىللىق، تەخت دەۋاسى قىلىشتىن ۋاز كېچىدىغان، ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ خانلىقىنى ئېتىراپ قىلىدىغان، ئۇنىڭ ھەرقانداق پەرمانىغا بويسۇنۇپ، ئىچكى ـ تاشقى دۈشمەنلەرگە بىرلىكتە تاقابىل تۇرىدىغان، ئاتا ـ ئەجدادلىرىنىڭ روھىنى خۇش قىلىپ، تۇغقاندارچىلىق قىلىپ ئۆتۈشىدىغان بولۇپ كېلىشىم تۈزۈشتى، كېلىشىمگە ھەر ئىككىلا تەرەپ قول قويۇشتى. دىن پېشۋالىرى، خەلق ۋەكىللىرى گۇۋاھ ـ شاھىت بولۇشتى.

كېلىشىمنامە رەسمىي ئىمزالىنىپ بولغاندىن كېيىن ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزا شەھەر مۇھاسىرىسىنى بىكار قىلىپ، لەشكەرلىرىنى ئىككى پەرسەخ يىراقلىققا چېكىندۈردى. ئاندىن ھەر ئىككى تەرەپنىڭ سەركەردىلىرى كۆھەك ئېدىرلىقىغا بىر ۋاقىتلىق شاھانە سۇپا ياسىدى. ئەبۇسەئىد مىرزا بىلەن ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزا قورالسىزلانغان يۈزدىن نۆكەرنى ئەگەشتۈرۈپ كېلىپ مۇشۇ شاھانە سۇپىدا يۈز كۆرۈشتى. ئىمزا قويۇشقان كېلىشىمنامىنى ئالماشتۇرۇشۇپ، تۇزغا چىلانغان بىر بۇردىدىن ناننى يېيىشىپ، ۋەدىسىگە ئەمەل قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى.

ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزىنىڭ ئەبۇسەئىد مىرزا بىلەن سۇلھى تۈزگەنلىكىدىن نارازى بولغان خانزادە ئابدۇللەتىپخاننىڭ ئىككى ئوغلى ئەھمەد مىرزا بىلەن مۇھەممەد جوگى نۆكەرلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ بەلخ تەرەپكە يامانلاپ كەتتى.

كۈچلۈك رەقىبىنى ئەنە ئاشۇنداق سۇلھى تەدبىرى بىلەن چېكىندۈرۈپ كۈتمىگەندە ھىراتنى مەركەز قىلغان خۇراسان ۋادىسىنىڭ كۆپ قىسمىنى تەسەررۇپىغا ئېلىشقا مۇۋەپپەق بولغان ئەبۇسەئىد مىرزا خانزادە يۈنۈسخاننى دەرھال تېپىپ كېلىشكە ئىراققا چاپارمەن ئەۋەتتى، ھەمدە ئەندىجاننى سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ تەھدىتىدىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنى ماڭغۇزدى.

51

سەمەرقەنت، ھىراتقا ئوخشاش مەركىزىي شەھەر ھېسابلىنىدىغان ئەندىجان پەرغانە ۋادىسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا، سەيھۇن دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ، سىرتتىن ئېقىپ كىرىدىغان توققۇز ئېرىق سۇ ئۇنىڭ ھاياتلىق مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ. شەھەرنى ئادەمنى چۆكۈرگىدەك سۇ قاچىلانغان خەندەك ئوراپ تۇرىدۇ. خەندەكنىڭ سىرتىدا تاش ياتقۇزۇلغان يول، يولنىڭ سىرتىنى كۆجۈم مەھەللىلەر ئوراپ تۇرىدۇ. بوستانلىقنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان بۇ شەھەر قارىماققا ئاجايىپ نەپىس ياسالغان ئۈزۈكنىڭ كۆزىگە ئوخشايدۇ.

ئەندىجان شەھىرىنى قاتمۇقات قورشىۋالغان بولسىمۇ تېخىچىلا شەھەرنى ئالالمىغان سۇلتان ئىسان بۇغاخان جىلە بولۇپ قالغانىدى. گەرچە شەھەرگە ئېقىپ كىرىدىغان توققۇز ئېرىقنىڭ سۈيىنى پۈتۈنلەي توختىتىۋەتكىنىگە بىر ھەپتىدىن ئاشقان بولسىمۇ، ئەندىجان ئەمىرى مىرزا ئەلى كىچىك يا جەڭگە چىقماي، يا تەسلىم بولۇپ شەھەرنى تاپشۇرماي يېتىۋالغانىدى. موغۇلىستان تەختىگە ئولتۇرغاندىن بېرى تۇنجى قېتىم ئۆزى مۇستەقىل لەش-

كىرىي يۇرۇشكە قوماندانلىق قىلىۋاتقان بولىغاچقىمۇ، سۇلتان ئىسان بۇغاخان غەلىبە قىلىشقا ئالدىراپ قالغانىدى. ھەئە، ئوردىدىكى پېشقەدەم ئەمىرلەرگە، سەركەردە ـ لەشكەرلەرگە ئۆزىنىڭ تەدبىرلىك، جاسارەتلىك باھادىر خان ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بەرگۈسى بار ئىدى. بىراق لەشكەر تارتىپ كەلگەنىدىن بېرى ئەندىجان لەشكەرلىرى بىلەن بىرەر مەيدان جەڭ قىلىپ باقمىدى. ئەندىجان ئەمىرى مىرزا ئەلى كىچىك ئۇنىڭ جەڭگە ئۈندەشلىرىگە پەرۋا قىلماي، شەھەرنى مۇستەھكەم مۇھاپىزەت قىلىپ يېتىۋالغانىدى، شۇ سەۋەبلىك ئۇنىڭ ئىچ پۇشۇقى كۆچىيىپ كەتكەنىدى.

بۈگۈن ئۇ شاھ چېدىرىدا ئۆزىگە ھەمراھ بولۇپ ئولتۇرغان سانىز مىرزا بىلەن يا شاھمات ئويناشقا خۇشياقماي، ياكى شاراب ئىچىشكە كۆڭلى تارتماي باتناپ ئولتۇراتتى.

سانىز مىرزا بولسا ئالدىدىكى ئۇرۇقلىرى رەتلىك تىزىلغان شاھماتقا قارىغىنىچە ئاقسۇدا قالغان چىرايلىق چوكىنى ئايجامال خېنىمنى ئەسلەپ شېرىن خىياللارغا غەرق بولغانىدى.

— پولات باھادىرنى چاقىرىڭلار!

سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ بۇيرۇقىدىن چۆچۈپ كەتكەن سانىز مىرزا دەس ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى ۋە خاننىڭ ئۆزىگە ئەمەس، مەھرەمگە بۇيرۇق قىلىۋاتقانلىقىنى بىلىپ يەنە جايىدا ئولتۇردى.

— بىر ئوتلام شاراب ئىچىپ باقاملا ئالىيلىرى؟ — دېدى ئۇ چىرايىدىن ھازىرلا قار ـ يامغۇر ياغىدىغاندەك تۇتۇلۇپ قالغان خانغا قانداق تەسەللى بېرىشنى بىلەلمەي.

— قۇيسۇنلار، — دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان.

سانىز مىرزا كوزىدىن قاشتېشى جامغا شاراب قۇيۇپ ئىككى قوللاپ تۇتتى. ئىسان بۇغاخان شارابنى بىر تىنىقتىلا گۇپۇلدىتىپ ئىچىۋەتتى.

— چىلىم! — دەپ توۋلىدى ئىسان بۇغاخان قاشتېشى جامنى سانىز مىرزىغا سۇنۇپ تۇرۇپ.

بىر ياندا بۇيرۇق كۈتۈپ تۇرغان چىلىمچى دەستىسىگە يا-
قۇتتىن كۆز قويۇلۇپ ياسالغان چىلىمگە ئازراق نەشە بېسىپ،
ئۈستىگە چوغ تاشلىدى ـ دە، خانغا ئېھتىرام بىلەن تۇتتى. ئىچى
سىقىلىپ كەتكەن سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ خۇمارى تۇتقانىدى،
چىلىمنى ئىشتىياق بىلەن شورىدى. شۇ ھامان بۇرنىدىن كۆپكۆك
تۈتۈن تۇرۇلۇپ ـ تۇرۇلۇپ چىقىپ، ئەتراپقا مەززىلىك كەندىر
پۇرىقى تاراشقا باشلىدى. چىلىم خۇمارى تۇتقان سانىز مىرزا خاذ-
نىڭ قولىدىكى چىلىمغا تەمەگەرلىك بىلەن قاراپ قويدى. بىراق
خۇمارى بېسىققان سۇلتان ئىسان بۇغاخان چىلىمنى سانىز مىر-
زىغا ئەمەس، چىلىمچىسىگە ئۇزاتتى. ئەتراپقا تارىغان تۈتۈننى
ئاچكۆزلۈك بىلەن سۈمۈرۈۋاتقان سانىز مىرزا ئىلاجسىز خۇمارد-
نى شاراب بىلەن بېسىشقا مەجبۇر بولدى. شۇ ئەسنادا پولات باھا-
دىر ئالدىراش كىرىپ كەلدى.

— شەۋكەتلىك باھادىر خان ئالىيلىرىغا ئېھتىرام بولغاي!

— خوش، جاي ئالسۇنلار.

پولات باھادىر خاننىڭ ئۇدۇل تەرىپىگە كېلىپ ئولتۇردى.
سۇلتان ئىسان بۇغاخان چېگرىنى ساقلاۋاتقان لەشكەرلىرىگە
مىركەرىمبەردى بەگنى ئەمىر قىلىپ، پولات باھادىرنى ئوردىغا
قايتۇرۇپ كەلگەنىدى.

— ئەندىجان قەلئەسىنى قاچانغىچە قورشاپ ياتىمىز؟ —
دېدى ئۇ سەركەردىسىگە نارازىلىق بىلەن قاراپ، — تېخىچە قەل-
ئەگە كىرگۈدەك ياخشىراق تەدبىر تاپالمىدىلىمۇ؟

— قىبلىگاھىمغا مەلۇم قىلاي دەپ تۇرغان، — دېدى چاچ ـ
ساقاللىرى ئاقىرىپ كەتكەن پولات باھادىر سەل قىمىرلاپ قو-
يۇپ، — شەھەرگە كىرىش ئۈچۈن سېپىلنىڭ تېگىدىن لەخمە
كولايلىمىكىن دەيمەن.

— لەخمە كولامدۇق؟ — بۇ تەدبىرگە قىزىقىپ قالغان سۇل-
تان ئىسان بۇغاخان قەددىنى رۇسلىدى.

— شۇنداق قىبلىگاھىم. ئەتىگەندىن بېرى شەھەر سېپىلد-

نى تەپسىلىي كۆزىتىپ چىقتىم. خەندەكنىڭ تېگىدىن لەخمە كو-
لىساق شەھەرگە كىرىشكە مۇۋەپپەق بولالىغۇدەكمىز.
— خەندەكتە پىلمۇقات① سۇ تۇرسا، خەندەكنى قانداق كولى-
ماقچى سىلى؟
— لەشكەرلەر ھازىر ئۈستەڭ چېپىۋاتىدۇ. خەندەكتىكى سۇ-
نى ئاشۇ ئۈستەڭ ئارقىلىق ئېقىتىۋەتكىلى بولىدۇ.
سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ چېھرىگە سۈس كۈلكە يۇگۈردى.
— ئۇل ئۈستەڭ قاچان پۈتەر؟
— پەمىمچە نامازدىگەرگىچە پۈتىدۇ ئالىيلىرى. خەندەكتىكى
سۇنى كېچىچە ئېقىتىپ بولىمىز.
— يول باشلىسىلا، كۆرۈپ كېلەيلى.
ئۇلار شاھ چېدىرىدىن چىقىپ ئاتلىرىغا مىنىشتى.
مىڭلىغان لەشكەرلەرنىڭ قول ـ قولچە ئۈستەڭ چېپىۋاتقى-
نىنى كۆرۈپ سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ ۋۇجۇدى قايتىدىن ئۇ-
مىدكە تولدى.
— لەخمىنى مەھەللە ئىچىدىن كولاپ سېپىلنىڭ ئاستىغا
تۇتاشتۇرساق ئەندىجان لەشكەرلىرى سېزەلمەيدۇ، — چۈشەندۈردى
پولات باھادىر، — ھېسابىمچە، ئۆگۈنلۈككە ئەلياتقۇ مەھەللە قەل-
ئەگە كىرگىلى بولۇر دەيمەن.
— بارىكاللا، — دېدى ئىسان بۇغاخان ھاياجانلانغان ھالدا، —
لەخمىنى كۆپرەك كولىسۇنلار.
— ئەندىجان شەھرىنىڭ ئۈچ دەرۋازىسىنىڭ ئىككى تەرىپى-
دىن جەمئىي ئالتە لەخمە كولاشنى ئويلىدۇق. لەخمىدىن كىرگەن
باھادىرلىرىمىز ئاۋۋال دەرۋازىدىكى لەشكەرلەرنى ئۇجۇقتۇرۇپ
دەرۋازىنى ئاچسا، ئاساسلىق قوشۇنىمىز دەرۋازىدىن كىرىپ شە-
ھەرنى چاپقۇن قىلىدۇ.
— لەخمە كولاشنى دەرھال باشلىسۇنلار، — دېدى ئىسان

① پىلمۇقات — لىپمۇلىق.

بۇغاخان بۇيرۇق بېرىپ، — خەپ، مىرزا ئەلى كىچىك دېگەن تو- خۇ يۈرەك ئەمىرنىڭ دەرۋازىنى تاقىۋېلىپ قىلغان ئەدەپسىزلىكى- نى كۆزىگە كۆرسەتمەيدىغان بولسام، — كۆڭلىدىكى غەم - ئەن- دىشىلىرى بىردىنلا كۆتۈرۈلۈپ ئۆزىنى ئازادە ھېس قىلغان سۇل- تان ئىسان بۇغاخان يېنىدىكى سانىز مىرزىغا چاقچاق قىلدى، — قانداق، ئەمىرزادەم، لەخمە كولىغاننى كۆرگىلىرى بارمۇ؟

خاننىڭ نېمىگە ئىشارە قىلىپ چاقچاق قىلىۋاتقانلىقىنى سەزگەن سانىز مىرزا دەرھال جاۋاب بەردى:

— ئىلتىپاتلىرى ئالىيلىرى.

— بۇنىڭغا ئىلتىپات كەتمەيدۇ ئەمىرزادەم، يېڭىياچە توي قىلدىلا، شۇڭا لەخمە كولاشنى بەكرەك كۆرۈۋالسۇنمىكىن دەيمەن- غۇ.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئۆزىنىڭ چاقچىقىدىن ئۆزى ھۇزۇر- لىنىپ قاقاھلاپ كۈلۈپ كەتتى. خاننىڭ كۆڭلىنى تېخىمۇ خۇش قىلىشنى ئويلىغان سانىز مىرزا ھىجايغىنىچە جاۋاب بەردى:

— قىبلىگاھىمىزنىڭ كۆڭۈل بۆلگىنىگە رەھمەت. گەرچە يېڭىدىن ئۆيلەنگەن بولساقمۇ، لەخمە كولاشقا خېلى ئېپىمىز بار، بىراۋنىڭ كولىغىنىنى كۆرۈش ھاجەت ئەمەس.

— ئۇنداق دېگەنلىرى بىلەن لەخمە كولاشنىڭمۇ ھەرخىل ئۇسۇللىرى بار، ئۆزلە بۇ ئىشقا كەلگەندە خېلىلا خام.

— ئەلۋەتتە ئالىيلىرىغا يەتمەيمىز - دە، — دېدى سانىز مىرزا خۇشامەتگۇيلۇق بىلەن ھىجىيىپ.

چاقچاق سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ شەھۋەت ھەۋىسىنى قوزغاپ قويغانىدى. ئۇ كۇلكىسىنى توختىتىپ يېنىدىكى كوسا چىراي خاس مەھرىمىگە قارىدى.

— ئەندىجان گۇزەللىرىنى بەكمۇ لەۋەن دەپ ئاڭلايمەن. ئۆز ۋاقتىدا سەييىدئەلى ئالىپ ھەزرەتلىرىمۇ بىر ئەندىجان گۇزىلىگە كۆيۈپ قېلىپ، ئۇل گۇزەلنىڭ ۋەسلىگە يېتىش ئۇچۇن تۇرپاندىن

ئەندىجانغا كېلىپ، مەرھۇم مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرىنىڭ زىندا-نىدا بىر يىل يېتىپتىكەنمىش. بىزنىڭ ئەندىجانغا قەدەم كەلتۈر-گىنىمىزگىمۇ خېلى ۋاقىت بولۇپ قالدى، ئەجەبا ئاشۇنداق گۇ-زەللەردىن بىرەرسىنى ئۇچراتمىدۇقمۇ؟

خاننىڭ مەقسىتىنى چۈشەنگەن قېرى مەھرەم دەرھال قول باغلىدى:

ــ ئاللاھ خالىسا كەچ كىرگىچە ئۇمۇ بولۇپ قالۇر، قىبلى-گاھىم.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان مەمنۇنلۇق بىلەن بېشىنى لىڭشىت-تى.

ــ ئەمىسە خۇش خەۋەرلىرىنى كۈتىمەن، ــ ئۇ سانىز مىر-زىغا قارىدى، ــ قانداق، بىرەر قول شاھمات ئويناشقا ھەۋەسلىرى بارمۇ ئەمىرزادەم؟

ــ ئەلۋەتتە بار ئالىيلىرى.

ئۇلار پولات باھادىر قاتارلىق سەركەردىلەرنى ئۆستەڭ چې-پىۋاتقان لەشكەرلەرنىڭ قېشىدا قالدۇرۇپ، بارگاھى ئالىيغا قاراپ ئات سالدى.

※ ※ ※

شۇ كۈنلەردە ئەندىجان شەھىرىگە قامىلىپ قالغان ئەمىر مىرزا ئەلى كىچىكنى غەم بېسىۋالغانىدى. موغۇلىستان لەشكەر-لىرى شەھەرگە كىرىدىغان سۇ مەنبەسىنى پۈتۈنلەي ئۈزۈپ تاش-لىغانلىقى ئۈچۈن شەھەردىكى بارلىق كۆللەر قۇرۇپ كېتىپ باراتتى. ئۇ بىر تەرەپتىن شەھەر خەلقىنى قۇدۇق كولاپ سۇ مەن-بەسىنى ھەل قىلىشقا تەشكىللىسە، يەنە بىر تەرەپتىن شەھەر مۇداپىئەسىنى تېخىمۇ چىڭىتىۋاتاتتى. ئۇ ئەندىجان شەھىرىنىڭ سېپىلىغا بەكمۇ ئىشەنچ قىلاتتى. سېپىلنى قاتتىق مۇداپىئە قىلسام، موغۇلىستان لەشكەرلىرى شەھەرگە ھەرگىز كىرەلمەي-

دۇ، ئۇنىڭغىچە سەمەرقەنتتىن ھەمدەمچى قوشۇن كەلسە ئىچ ـ تېشىدىن ماسلىشىپ ياۋنى چېكىندۈرەلەيمەن، دەپ ئويلايتتى. بىراق تېخىچە سەمەرقەنتتىن خەۋەر يوق ئىدى. ئۇنىڭ ئەبۇسەئىد مىرزىغا باغلىغان ئۈمىدى بارا ـ بارا سۇسلىشىپ كېتىپ باراتتى.

«ياردەم سوراش ئۈچۈن ئەۋەتكەن چاپارمەنلىرىم سەمەرقەنت ـ كە يېتىپ بارالمىدىمۇ ـ يا؟ ياكى ئەبۇسەئىد مىرزا ئەندىجان مۇ ـ ھاسىرىسىگە بىپەرۋا قاراۋاتامدىغاندۇ؟ تەختتە ئولتۇرغانلىقىنى قۇتلۇقلاپ سالامغا بارالمىغانلىقىم ئۈچۈن ئۇنىڭ ماڭا ھەققەتەن قورساق كۆپۈكى بار. لېكىن ئۇ ئىش بىلەن بۇ ئىشنى ئارىلاشتۇ ـ رۇۋالماسلىقى كېرەك ئىدىغۇ؟ سالامغا بارالمىغىنىم بىلەن مەك ـ تۇپ ئەۋەتىپ قۇتلۇقلىدىم، شۇغىنىسى سوۋغا ـ پېشكەشلەر كەم بولۇپ قالدى. مىرزىنىڭ تەخت ـ سەلتەنەتى مۇقىملاشسا سوۋغا ـ پېشكەشلەرنى ئۆزۈم ئېلىپ بارارمەن دەپ ئويلىغان ئىكەنمەن. ھېلىمۇ ئاۋۋال خانزادە ئابدۇللەتىپخاننى، كېيىن مىرزا ئابدۇللا ـ خاننى قۇتلۇقلاپ بىرمۇنچە سوۋغا ـ سالاملارنى ئەۋەتتىم. سەمەر ـ قەنت تەختگاھىدىمۇ بەڭگىنىڭ ئۆيىدە خوتۇن توختىمىغاندەك، خان ـ سۇلتانلار ئالمىشىۋەردى. ئەبۇسەئىد مىرزىمۇ ئول تەخت ـ گاھتا قانچىلىك دەۋران سۈرەلەيدۇ، بىلگۈچى ئاللاھ. موغۇلىستان سۇلتانى ئىسان بۇغاخاننىڭ بۇنچە تېز لەشكەر تارتىپ كېلىشىنى كىم ئويلىغان، بۇنىڭلىق ئۈچۈن ئۆزىنى بۈيۈك ئەلنىڭ ھۆكۈمرا ـ نى ھېسابلىغان ئەبۇسەئىد مىرزا بۇنچىۋالا ئاداۋەتخورلۇق قىلمى ـ سا بولاتتى. نېمىلا بولمىسۇن مۇنبەت پەرغانە ۋادىسى يەنىلا سە ـ مەرقەنت تەختگاھىنىڭ تەسەررۇپ زېمىنىغۇ ؟ پەرغانە ۋادىسى قولدىن كېتىپ قالسا ئوخشاشلا ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ سەلتەنەتىد ـ گە زىيانلىققۇ؟ بۇنىڭلىق بىلەن ئاشۇ كىچىككىنە سەۋەنلىكىمىز ـ نى دەپ قورساق كۆپۈكى قىلىشنىڭ ھاجىتى بارمۇ؟ ئەبۇسەئىد مىرزا چۈشىنىشى كېرەك. ئۇ دېگەن كۆرەگان، ھەرگىزمۇ مەرھۇم مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرىنىڭ پۇشتىدىن تامغان ئوغلى، سەمەر ـ قەنت تەختگاھىنىڭ قانۇنلۇق مىراسخورى ئەمەس. قائىدە بويىچە

سەمەرقەنت تەختگاھى جەننەتماكان مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرىنىڭ پەرزەنت ـ نەۋرىلىرىگە تېگىل بولۇشى كېرەك ئىدى. مەرھۇم خان ئالىيلىرىدىن كېيىن تەخت ساھىبلىرى تولا ئالماشتى. ئەبۇسە-ئىد مىرزا بولسا ئاشۇ قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ دەشتى قىپچاقنىڭ ھۆكۈمرانى ئوبۇلخەيرىخاننىڭ ياردىمىگە تايىنىپ سەلتەنەتنى قولىغا ئالدى. تېخىچىلا ھىرات ئەمىرى ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزىنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشكىنىدىن خەۋەر يوق. تۇزكور خانزادە ئابدۇللەتىپخاننىڭ ئىككى خانزادىسىنىڭ ئاتا تەختىنى دەۋا قىلىپ ھەرىكەت قىلىۋاتقىنىدىنمۇ ھەم خەۋىرىمىز بار. شۇنداقتىمۇ مەكتۇپ بولسىمۇ ئەۋەتىپ ساداقىتىمىزنى بىل-دۇردۇق. ئەمدىلىكتە ئەندىجان خەۋپتە قالغاندا بۇنداق كارى بول-مىسا قانداق بولىدۇ؟ ئەگەر ئۆزىنى بۈيۈك سەمەرقەنت تەختگاھى-نىڭ قانۇنلۇق ھۆكۈمدارى ھېسابلىسا، ئۇنداق رەنجىشلىرىنى بىر ياناغا قايرىپ قويۇپ، لەشكەر ئەۋەتىپ ياۋنى چېكىندۈرسۇن، تە-سەررۇپلىرىنى قوغدىسۇن. شۇ چاغدا ئاندىن ئۇنى تەخت ـ سەلتە-نەتنىڭ ھەقىقىي پاسىبانى دەپ ئېتىراپ قىلىپ، ئىتائەت گەردد-نىمىزنى تولۇق سۇنىمىز. ئۇنداق قىلمايدىكەن، بىزگىمۇ ئامال يوق. شۇ كۈنلەردە شەھەردىكى رەئىيەت ئۇسسۇزلۇقتىن قىيىنال-ماقتا، ئۆلۈم تەھدىتىدىن ۋايىم يېمەكتە. ئەندىجاندا ئۈچ تۈمەن موغۇلىستان لەشكەرلىرىگە تاقابىل تۇرغىدەك ئۇنچە كۆپ لەشكەر يوق. ھېلىمۇ مۇستەھكەم قەلئە سېپىلىغا تايىنىپ بۈگۈنگىچە بەرداشلىق بېرىپ كەلدۇق. يەنە تىركىشىۋەرسەك بەرداشلىق بې-رەلمەسلىكىمىز مۇمكىن. ناۋادا ياۋغا ئەندىجاننى تارتقۇزۇپ قويى-ساق، سۇلتان ئىسان بۇغاخان قىلچىلىك رەھىم قىلماي غەزىپىنى ئاۋامدىن چىقىرىدۇ. لەشكەرلىرىنىڭ قىرغىنچىلىق، بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشىغا يول قويىدۇ. بۇنىڭ ئاقىۋىتىنى مۆلچەرلىمەك قد-يىن...»

مىرزا ئەلى كىچىكنىڭ خىياللىرى زىددىيەتلىك ئىدى. تۇر-قىدىن سەمەرقەنتتىن كېلىدىغان ياردەمدىن ئۈمىدىنى ئۈزگەندەك

قىلاتتى. ئەندىجان شەھىرىنى، ئەمىرلىك مەنسىپىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئامال ئىزدەپ باش قاتۇراتتى.

— ئەمىر جانابلىرىغا مەلۇم بولغاي، ئورۇنباسار ئەمىر لەشكەر تىلىۋالدى مىرزا كەلدى!

مىرزا ئەلى كىچىك خىيالدىن باش كۆتۈرۈپ ئەرك① بېگىگە قارىدى:

— ئىجازەت، باشلاپ كىرسۇنلار.

ئېگىز بويلۇق، تەتۇر ئۇستىخان كەلگەن سەركەردە تىلىۋالدى مىرزا سارايغا كىرىپ ئەمىرگە سالام بەردى.

— خوش، — دېدى مىرزا ئەلى كىچىك.

— ئەمىر جانابلىرىغا مەلۇم بولغاي، ياۋ لەشكەرلىرى ئۆستەڭ چېپىپ خەندەكنىڭ سۈيىنى سىرتقا باشلاۋاتىدۇ.

مىرزا ئەلى كىچىك بىردىنلا جىددىيلەشتى. بىر ھەپتىدىن بېرى موغۇلىستان لەشكەرلىرى ھۇجۇمنى بوشاشتۇرۇپ جىمىپ قالغانلىقى ئۈچۈن خېلىلا خاتىرجەم بولۇپ قالغانىدى.

— خەندەكنىڭ سۈيىنى سىرتقا چىقىرىۋېتىش مۇددىئاسى نېمىكەن؟

— بىزمۇ بىلەلمىدۇق، — دېدى سەركەردە تىلىۋالدى مىرزا، — بەلكىم ئۇلار سېپىلغا باشقىچە ئۇسۇلدا ھۇجۇم قىلىشنى ئويلاۋاتسا كېرەك.

مىرزا ئەلى كىچىك دەس ئورنىدىن تۇردى:

— كۆرۈپ كېلەيلى.

سېپىلنىڭ ئۈستىگە چىقىپ موغۇلىستان لەشكەرلىرىنىڭ ھە دەپ ئۆستەڭ چېپىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن مىرزا ئەلى كىچىك ھېچنېمىنى چۈشىنەلمەي گاڭگىراپلا قالدى.

«بەلكىم ئۇلارنىڭ ھۇجۇم قىلىشىغا خەندەكنىڭ سۈيى پۇتلاشقان بولسا كېرەك، لېكىن بۇ ئارتۇقچە ئاۋارىچىلىق. بەرد-

① ئەرك — شەھەرنىڭ ئىچىدىكى ئەمىر مەھكىمىسى جايلاشقان كىچىك قەلئە.

بىر قەلئە سېپىلى مۇستەھكەم، خەندەكنىڭ سۈيىنى سىرتقا باش-
لىيالىغىنى بىلەن بىزنى سىرتقا باشلىيالمايدۇ. مەيلى، ئاشۇنداق
ئاۋارە بولغاچ تۇرسۇن، ئۇلارنىڭ سېپىلغا چىققىنىنى بىر كۆ-
رەي...»

— پەرمان! — دېدى مىرزا ئەلى كىچىك ئەتراپىدىكى سەر-
كەردىلىرىگە قاراپ، — لەشكەرلەر سېپىل مۇھاپىزىتىنى كۈ-
چەيتسۇن، بىرمۇ ياۋ لەشكىرىنىڭ سېپىل تۆۋىگە كېلىشىگە يول
قويمىسۇن. ياراغبەردار!

— لەببەي جانابلىرى.

— زاپاس ئوقلىرىمىز قانچىلىك بار؟

— تېخى چېپىن قىلمىدۇق①.

— بارىكاللا، ئۇستىلار ئوق ياساشنى داۋاملاشتۇرسۇن. ما-
تېرىيال يېتىشمىسە لەشكەرگاھنىڭ ئۆگزىلىرىنى چۇۋۇڭلار. لې-
كىن رەئىيەتنىڭ ئۆيلىرىگە چېقىلماڭلار.

مىرزا ئەلى كىچىك سېپىلنىڭ مۇداپىئەسىنى بىر قۇر تەك-
شۈرۈپ چىققاندىن كېيىن ئەمىر مەھكىمىسىگە قايتىپ كەتتى.
شۇ تاپتا ئۇ موغۇلىستان لەشكەرلىرىنىڭ شەھەر سىرتىدىكى
كۆجۈم مەھەللە ئىچىدىن سېپىلغا قارىتىپ لەخمە كولاۋاتقانلىقى-
نى خىيالىغا كەلتۈرمىگەنىدى.

※ ※ ※

ئارىدىن ئۈچ كۈن تىپتىنچلا ئۆتۈپ كەتتى. بۇ ئۈچ كۈن
ئىچىدە خەندەك سۈيىنى پۈتۈنلەي چىقىرىۋەتكەن موغۇلىستان
لەشكەرلىرى جىمىپ قېلىشقانىدى.

ئۇلارنى خەندەكنىڭ سۈيىنى چىقىرىۋەتكەندىن كېيىن قايتا
ھۇجۇم قوزغايدۇ دەپ پەرەز قىلغان مىرزا ئەلى كىچىك موغۇلىس-
تان لەشكەرلىرىنىڭ جىمىپ قالغىنىنى كۆرۈپ «بەلكىم ھۇجۇم

① چېپىن قىلماق — قول تەگكۈزمەك، چىقىم قىلماق.

قىلىشقا ئىلاج قىلالمىغان بولسا كېرەك» دەپ ئويلىدى ـ دە، خېلىلا خاتىرجەم بولۇپ قالدى. ھەر ئېھتىمالغا قارشى سەمەرقەنتكە يەنە يوشۇرۇنچە چاپارمەن ماڭغۇزدى. گەرچە ئۇ ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ياردەمگە لەشكەر ئەۋەتىشىگە ئانچە ئىشەنچ باغلىيالمىغان بولسىمۇ، لېكىن يەنە بىر ئۇرۇنۇپ باقماقچى بولغانىدى.

تەڭ كېچە، تۇيۇقسىز ياڭرىغان سۈرەن ـ چۇقان ساداسى ئېغىر ئۇيقۇغا كەتكەن ئەندىجان شەھىرىنى قاتتىق چۆچۈتۈپ ساراسىمىگە سېلىۋەتتى. ئەركتىكى ھەشەمەتلىك سارىيىدا ياش توقلىنىڭ قۇچىقىدا يېتىپ شېرىن چۈش كۆرۈۋاتقان مىرزا ئەلى كىچىك چاچراپ ئورنىدىن تۇردى ـ دە، غۇسلى قىلىشقىمۇ ئۈلگۈرمەي كىيىملىرىنى ئالدىراش كىيىپلا مۇگدەۋاتقان مەھرەملىرىنى تېپىپ ئويغاتتى.

— تۇرۇشە يالقاۋلار، توڭگۇزدەك يېتىشماي!

ئۇ ئالدىراپ ـ تېنەپ سارايىنىڭ ئۈستىدىكى مۇنارغا چىقتى. مۇناردا پۈتكۈل شەھەرنى بەش قولدەك ئېنىق كۆرگىلى بولاتتى. شەھەرنىڭ ئۇچىلا دەرۋازىسىدا يېنىپ كەتكەن يۇلتۇزدەك ئوتقاشلارنى كۆرۈپ مىرزا ئەلى كىچىكنىڭ يۈرىكى بوغۇزىغا كەپلەشتى، ۋەھىمىدىن پۈت ـ قولىدا جان قالمىدى.

«توۋا خۇدايىم، نېمە كارامەت بۇ؟ موغۇلىستان لەشكەرلىرى دەرۋازىلارنى قانداق ئاچقاندۇ؟ قاراۋۇللار بىخۇدلىشىپ قالغانمىدۇ ياكى ئۇلار باشقىچە ھىيلە ئىشلەتكەنمىدۇ؟...»

شۇ دەقىقىدە قوللىرىغا ئوتقاش كۆتۈرۈۋالغان موغۇلىستان لەشكەرلىرى شەھەرگە كەلكۈندەك ئېقىۋاتاتتى. ھەئە، لەخمە ئارقىلىق سېپىلنىڭ تېگىدىن شەھەرگە كىرگەن موغۇلىستان لەشكەرلىرىنىڭ تۇرشاۋۇللىرى چەبدەسلىك بىلەن دەرۋازىدىكى قاراۋۇللارغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، دەرۋازىلارنى ئىگىلىۋالغانلىقى مىرزا ئەلى كىچىكنىڭ ئۇخلىسا چۈشىگىمۇ كىرمەيتتى.

مىرزا ئەلى كىچىك يېنىدا لاغ ـ لاغ تىترىگىنىچە ئۆلۈم ۋەھىمىسىدە سارغىيىپ تۇرغان ئەرك بېگىگە يەۋەتكۈدەك چەك-

چەيدى:

ـــ ئەرك دەرۋازىسى قاتتىق مۇھاپىزەت قىلىنسۇن! نۆكەر-لەرنىڭ ھەممىسى ئەرك سېپىلىنىڭ ئۈستىگە چىقسۇن، سۇسلۇق قىلغانلارنىڭ كاللىسى ئېلىنسۇن!

بۇيرۇق تاپشۇرۇۋالغان ئەرك بېگى مۇناردىن دومىلىغاندەك مېڭىپ چۈشۈپ كەتتى.

مىرزا ئەلى كىچىك تاڭ يورۇغىچە مۇناردىن پەسكە چۈشمىدى. ئۇ شەھەرگە تولۇق باستۇرۇپ كىرگەن موغۇلىستان لەشكەر-لىرىنىڭ ئەركنى قاتمۇقات قورشىۋالغانلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ تۇردى. ئۇ ھاياتىدىن ئۈمىد ئۈزگەنىدى. ئىچىدە ۋاقتىدا ياردەمگە لەشكەر ئەۋەتمىگەن ئەبۇسەئىد مىرزىنى تىللايتتى، قار-غايتتى. ئەبۇسەئىد مىرزىغا بەك ئىشەنچ قىلىپ كېتىپ، سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا ۋاقتىدا ئەل بولمىغىنىغا، شەھەرنى تاپشۇرمىغىنىغا پۇشايمان يەيتتى.

«شۇنچە مۇستەھكەم شەھەر سېپىلىدىن بۆسۈپ كىرگەن ياۋ لەشكەرلىرىنى ئەمدى بۇ ئەرك سېپىلى ھەرگىز توسۇيالمايدۇ، قانداق قىلسام بولۇر؟ قانتىم بولغان تەقدىردىمۇ ئەمدى بۇ يەر-دىن ھەرگىز قېچىپ چىقالمايمەن. سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ ئالدىغا گۇناھىمنى تىلەپ بارسام كاللامنى ساقلاپ قالالارمەنمۇ؟ مۇناردىن ئۆزۈمنى تاشلاپ ئۆلۈۋالايمۇ ـ يا؟ ياق، توختا، ئۆلمىگەن جاندا ئۈمىد بار دەيتىكەن. ئاۋۋال ئۇل موغۇلىستان سۇلتانىنىڭ ئالدىغا بېرىپ باقاي. رەھىم ـ شەپقەت بىلدۈرۈپ قالسا تېخى ياخشى. ئېگىلگەن باشنى قىلىچ كەسمەيتۇ، دەيدىغان گەپ بار ئە-مەسمۇ؟ ناۋادا شەپقەتسىزلىك قىلسىمۇ ياۋنىڭ قىلىچىدا ئۆلەي. بۇ ئۆزۈم ئۆلۈۋالغاندىن مىڭ ھەسسە ئەۋزەل. كىشىلەرنىڭ ئەندى-جان ئەمىرى قورقۇنچاقلىق قىلىپ ئۆزىنى مۇناردىن تاشلىۋالدى، دەپ يىتنە ـ پاسات قىلىشقىنىدىن ياخشى. خەپ، ئەبۇسەئىد مىرزا ماڭىمۇ قىلدىڭ، ئۆزۈڭگىمۇ قىلدىڭ. ئەسلىدىمۇ سېنىڭ بۇيۇك ماۋەرائۇننەھر تەسەررۇپىنىڭ ھۆكۈمدارى بولۇشقا لاياقى-

تىنىڭ يوق ئىدى. مانا ئەمدى پەرغانە ۋادىسىغا ھۆكۈمرانلىق قىلى-
مەن دەپ خام خىيال ئەيلىمە. خوپ بولدى ئەمدى، ئەندىجان شە-
ھىرىنى قولىغا ئېلىۋالغان موغۇلىستان سۇلتانى سېنى ھەرگىز
تىنچىتمايدۇ، بەلكى سەمەرقەنتكىچە باستۇرۇپ بېرىپ، تەختى-
بەختىڭنى گۇم قىلىدۇ...»

مىرزا ئەلى كىچىك تاراملاپ ئاققان ياشلىرىنى سۈرتۈۋېتىپ مۇناردىن چۈشتى. دەستارپېچقا بۇيرۇپ، ئەيىنى يىلى پەرغانە ئەمىرلىكىگە تەيىنلەنگەن ۋاقتىدا مىرزا ئۇلۇغبەگ ئىنئام قىلغان زەر تونى بىلەن ئەمىرلىك بەلگىسى قادالغان سەللىسىنى كىيدى. بېلىگە بەدەخشان ياقۇتىدىن كۆز قويۇلغان كۈمۈش كەمىرىنى باغلىدى.

— خەۋەر بەرسىلە، ياۋ لەشكەرلىرى ھۇجۇمنى توختاتسۇن. سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرى بىلەن كۆرۈشمەن، — دېدى بىر چەتتە سالپىيىپ تۇرغان ئەرك بېگىگە قاراپ.

— باش ئۈستىگە!

مىرزا ئەلى كىچىك تەقى - تۇرقىنى تۈزەشتۈرگەندىن كېيىن سارايدىن چىقتى.

مىرزا ئەلى كىچىكنىڭ تەلىپىنى قوبۇل قىلغان سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئەرك دەرۋازىسىنىڭ ئالدىدا ساقلاپ تۇرغانىدى.

ئەرك دەرۋازىسىدىن يالغۇز چىققان مىرزا ئەلى كىچىك تەسلىم بولغىنىنى بىلدۈرۈپ بويىنىغا قىلىچ بىلەن كامانىنى ئېسىپ، ئىككى قولىنى مۇرىسىنىڭ ئېگىزلىكىدە كۆتۈرگىنىچە كېلىپ ئات ئۈستىدە مەغرۇر ئولتۇرغان سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ ئۇزەڭگىسىنى سۆيدى، تىزغىنچە چۈشۈپ تۇرغان تونىنىڭ پېشىنى كۆزىگە سۈرتتى، ئاندىن ئاتنىڭ ئالدىغا كېلىپ تىزلاندى.

— شەپقەتلىك ئالەمپاناھىمىزدىن بىر قوشۇق قېنىمنى تىلەيمەن.

شۇ دەقىقىدە سۇلتان ئىسان بۇغاخان تولىمۇ خۇشال ئىدى. تۇنجى قېتىملىق لەشكىري يۈرۈشىدە زەپەر قۇچقانلىقى، رەھمەت-

لىنىڭ دادىسى سۇلتان ئۇۋەيسخان بىرنەچچە قېتىم لەشكەر تارتىپ كېلىپمۇ ئالالماي ئارماندا كەتكەن ئەندىجان شەھىرىنى قولغا ئالغانلىقى، ئالدىدا ئەندىجان ئەمىرىنىڭ تىزلىنىپ كەچۈرۈم سوراۋاتقانلىقى ئۇچۇن قاتتىق ھاياجانلىنىپ كەتكەنىدى. ئۇ، بۇ ھاياجانلىق تۇيغۇنىڭ ھۇزۇرىنى ئۇزاقراق سۈرمەكچى بولغاندەك بىر ھازا قاراپ تۇردى. ۋۇجۇدىنى ئۆلۈم تەشۋىشى چۇلغىۋالغان مىرزا ئەلى كىچىك بولسا بارغانسېرى يەرنىڭ قەھرىگە كىرىپ كېتىپ باراتتى.

ــ ئورنۇڭدىن تۇرا! ــ دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان قاپىـ-قىنى تۈرۈپ.

ئۆلۈم ۋەھىمىسىدە ھوشىدىن كېتەي دەپ قالغان مىرزا ئەلى كىچىك قولىقىغا ئىشەنمىگەندەك، ئىسان بۇغاخانغا بىر قارىۋېتىپ دەس ئورنىدىن تۇرۇپ قول باغلىدى:

ــ ئادالەتپاناھىمىنىڭ شەپقىتىگە ھەشقاللا!

ئىسان بۇغاخان ئۇنىڭغا نەشتەردەك تىكىلدى:

ــ ئەركىنكى نۆكەرلىرىڭ نېمىشقا تېخىچە قورال تاشلاپ ئالدىمغا چىقمايدۇ؟

مىرزا ئەلى كىچىك دەرۋازا تۈۋىدىكى ئەرك بېگىگە قاراپ ۋارقىرىدى:

ــ نۆكەرلەرگە يەتكۈزسىلە، دەرھال قوراللىرىنى تاشلاپ چىقىپ، ئالەمپاناھىمىزنىڭ مېھىر - شەپقىتىگە رەھمەت ئېيتىپ ئۇزەڭگىسىنى بۆسە قىلسۇن[1].

قوراللىرىنى تاشلىغان نۆكەرلەر بىر - بىرلەپ چىقىپ ئىـ-سان بۇغاخانغا سالام بەردى. ئۇلارنى موغۇلىستان لەشكەرلىرى ئۇدۇللۇق ئەسىرگە ئالدى.

ئەرككە كىرىپ ئەندىجان ئەمىرىنىڭ سارىيىدىكى نەقىشلىك كۇرسىغا ئولتۇرغان سۇلتان ئىسان بۇغاخان پولات باھادىرغا قا-رىدى:

---

① بۆسە قىلسۇن ــ «سۆيسۇن» دېگەن مەنىدە.

— پەرمان! سەركەردە ـ لەشكەرلەر جانغا زامىن بولماي خا ـ
لىغىنىنى قىلسۇن. قارشىلىق كۆرسەتكەن رەئىيەت بۇ پەرماندىن
مۇستەسنا!

سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ قەتلىئام جاكارلىماي، غالىب
لەشكەرلىرىنى قىرغىنچىلىقتىن توسۇپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ
مىرزا ئەلى كىچىك يەڭگىل بىر نەپەس ئالدى.

— قىبلىگاھىمىزنىڭ دەريا كەبى مېھرى ـ شەپقىتىگە تە ـ
سەننا، — دېدى ئۇ كۆرسىنىڭ ئالدىغا ئۆمىلەپ كېلىپ، — كە ـ
مىنەلىرى ئەندىجان شەھىرىدىكى ئۇلۇغ ـ ئۇششاق رەئىيەت نا ـ
مىدىن ئۆزلىرىگە مىڭلاپ تەشەككۇر.

ھەرقانداق بىر ھۆكۈمدار ئۆزگە ئەلنىڭ بىرەر شەھىرىنى ئىش ـ
غال قىلسا لەشكەرلىرىنى قىر ـ چاپ، بۇلاڭ ـ تالاڭغا قويۇپ بېرى ـ
دىغان قائىدە بار ئىدى. بۇ ئارقىلىق لەشكەرلەر نۇرغۇن بايلىققا
ئېرىشەتتى. ئۆز پادىشاھى ئۈچۈن تېخىمۇ جانپىدالىق، ساداقەت ـ
مەنلىك بىلەن جەڭ قىلاتتى. سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئەندىجان
شەھىرىنى لەشكەرلىرى چىقىم بولغىدەك جەڭ قىلماي ئالغانلىقى
ئۈچۈن پۇقرالارنى قەتلىئام قىلىشتىن ساقلاپ قالغانىدى.

ھايال ئۆتمەي ئەندىجان كوچىلىرىدا قوللىرىدا تەۋلىدىباز كۆ ـ
تۈرۈۋالغان جاكارچىلارنىڭ جاراڭلىق ئاۋازى ياڭراشقا باشلىدى:

— زامان! زامان! سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ زامانى! ئەييۇ ـ
ھەنناس، قۇلاق سېلىڭلار ئاموخاس! قۇدرەتلىك شاھىمىز سۇلتان
ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرى دەريا كەبى مېھرى ـ شەپقەت كۆرسى ـ
تىپ شۇنداق پەرمان جاكارلايدۇرلەركىم، بارلىق ئۇلۇغ ـ ئۇششاق
ئەندىجان ئاھالىسى كات ـ ساندۇقلىرىڭلارنىڭ قۇلۇپلىرىنى ئې ـ
چىپ قويۇپ، ھويلا ـ ئاراملىرىڭلاردىن چىقىپ كېتىڭلار. موغۇ ـ
لىستان باھادىرلىرى ئۆزلىرى خالىغان سۆيۈنچىلەرنى ئېلىپ يان ـ
غايلەر. دەخلى ـ تەئەررۇز قىلىپ سەركەشلىك قىلغۇچىلار كال ـ
لىسىغا ھېزى بولغاي! جان ئامان، مال ھايان!

ئۆلۈم ۋەھىمىسىدە ئىشىك ـ تۈڭلۈكلىرىنى تاقىۋېلىپ

ئۆيلىرىگە بېكىنىپ ياتقان ئەندىجان خەلقى جاكارچىلارنىڭ ئاۋا-
زىنى ئاڭلاپ، مىڭبىر مۇشەققەتتە جۇغلىغان مال ـ دۇنيالىرىنىڭ
بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىنىشىنى خالىمىسىمۇ، جانلىرىنىڭ ئامان قال-
غىنىغا شۈكۈر قىلىشىپ، قېرى ـ چۆرى، ئاجىز ـ ئورۇقلارنى
يۆلەشتۈرۈپ، كىچىك بالىلىرىنى كۆتۈرۈپ ـ ئەگەشتۈرۈپ ئۆي-
لىرىدىن چىقىپ كېتىشتى. قوتانغا تەگكەن ئاچ بۆرىدەك قۇترىغان
موغۇلىستان لەشكەرلىرى ئىشىكلىرى داغدام ئېچىۋېتىلگەن ئۆي-
لەرگە بىمالال كىرىپ، پۇلغا يارىغۇدەك نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى
سۈپۈرۈپ چىقىپ كېتىشتى.

※ ※ ※

غەلىبە خۇشاللىقىنى تەبرىكلەپ كاتتا زىياپەتلەرنى ئۇيۇش-
تۇرۇپ تۇرغان سۇلتان ئىسان بۇغاخان بىر ھەپتىدىن بېرى كۈن-
دە دېگۈدەك مەست ئىدى. ئەندىجان ئەمىرى مىرزا ئەلى كىچىككە
بۇنداق زىياپەت داستىخىنىدا پەگادىن ئورۇن بېرىلگەن بولۇپ، ئۇ
سۇلتان ئىسان بۇغاخانغىلا ئەمەس، ئەڭ ئادەتتىكى سەرۋازلارغىمۇ
خۇشامەت قىلاتتى. ئەندىجاننى ئېلىپ نۇرغۇن مال ـ دۇنياغا ئېې-
رىشكەن سەركەردىلەر خۇشاللىقتىن خۇدىنى يوقىتىپ قويغان-
دى. پەقەت ئورۇنباسار ئەمىر لەشكەر پولات باھادىرلا لەشكەرلەرنى
شەھەر سېپىلىدىكى قاراۋۇلخانىلارغا ئورۇنلاشتۇرۇپ،ئېھتىيات
تەدبىرلىرىنى كۆرۈپ، بولغۇسى جەڭگە تەييارلىق كۆرۈۋاتاتتى.
سەييىدئەلى ئالپىنىڭ كىچىك ئەمىرزادىسى مۇھەممەد ھەيدەر
مىرزا بۇ پېشقەدەم سەركەردىدىن بىر قەدەم ئايرىلماي بىللە يۈ-
رەتتى. ئاكىسى سانىز مىرزا بولسا تۇرالغۇسىنى ئاللىقاچان گۈ-
زەل قىزلار بىلەن تولدۇرۇۋېلىشقا ئۈلگۈرگەنىدى.

بۈگۈن قوزا چۆش مەھەلدە ئايغاقچىلارنىڭ يەتكۈزگەن خە-
ۋىرى سەركەردە پولات باھادىر بىلەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنى
بىرئاز جىددىيلەشتۈرۈپ قويدى. ئۇلار ئەھۋالنى مەلۇم قىلىش

ئۇچۇن سارايغا كىرگەندە سۇلتان ئىسان بۇغاخان سانىز مىرزا قاتارلىق بىر قانچە يېقىن مەھرەملىرى بىلەن ئەرك بېغىدىكى كۆل بويىغا ياسالغان ئارامگاھتا بەزمە قىلىپ ئولتۇراتتى.

— كەلسىلە ئەمىر لەشكەر، بۇياققا كېلىپ ئولتۇرسىلا، — دېدى شارابنى تولا ئىچىپ قاپاقلىرى ئىششىپ كەتكەن سۇلتان ئىسان بۇغاخان پولات باھادىرغا يېنىدىن جاي كۆرسىتىپ، — يېقىندىن بېرى بەزمىدىن ئۆزلىرىنى تارتىدىغان بولۇۋالدىلا. ئۇششاق ـ چۇششەك ئىشلارنى سەركەردىلەرگە تاپشۇرۇپ، ئانچە ـ مۇنچە كۆڭۈل خۇشى قىلىپ يۈرسىلە.

— قىبلىگاھىمنىڭ ھىممىتىگە رەھمەت، — دېدى پولات باھادىر تۇرغان جايىدىن مىدىرلىماي، — ئالىيلىرىغا يەتكۈزىدىغان جىددىي مەلۇمات بار.

— قېنى ئېيتسۇنلار، — دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان بىخىرامان ھالدا.

— لەشكىرىي مەلۇمات خاس يەتكۈزۈلگىنى ئەۋزەلدۇر قىبلىگاھىم.

پولات باھادىرنىڭ چىرايىدىكى جىددىيلىكنى كۆرۈپ ئىسان بۇغاخان بىر ئاز دىققىتىنى مەركەزلەشتۈردى.

— تۇمەندىن[1] تۆۋەنلەرگە ئىجازەت، — دېدى ئۇ سورۇن ئەھلىگە قاراپ.

سازەندىلەر، رەققاسلار، خىزمەتكارلار، مۇغبەچىلەر، ساقىيلار، بىر قانچە تۆۋەن دەرىجىلىك سەركەردىلەر دۇررىدە ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ، خانغا سالام بېرىپ سورۇندىن ئايرىلىشتى.

— ئۆزلىرىنى دالدىغا ئالغىلى جانابى ئەمىر، — دېدى پولات باھادىر داستىخاننىڭ بىر چېتىدە مىدىرلىماي ئولتۇرغان ئەندىجان ئەمىرى مىرزا ئەلى كىچىككە قاراپ.

— خوش.

① تۇمەن — تۇمەن بېشى. بۇ يەردە يۇقىرى دەرىجىلىك سەركەردىلەر كۆزدە تۇتۇلغان.

مىرزا ئەلى كىچىك دەس ئورنىدىن تۇرۇپ سورۇندىن چىقىپ كەتتى. سانىز مىرزا قوپۇپ كەتمەكچى بولۇۋېدى، سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئۇنى توختىتىۋالدى:

ــ ئەمىرزادەمنىڭ مەرتىۋىسى گەرچە تۆمەنلەردىن بولمىسىمۇ، لەشكىرىي مەلۇماتقا داخىل بولغاي.

ــ قىبلىگاھىمغا مەلۇم بولغاي، ــ دېدى پولات باھادىر قول باغلاپ تۇرۇپ، ــ ئايغاقچىلىرىمىزنىڭ مەلۇم قىلىشىچە، ئەنىدىجاننى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن سەمەرقەنتتىن نەچچە تۈمەن لەشكەر كېلىۋېتىپتۇ.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان بىردىنلا چۆچۈدى:

ــ ئەبۇسەئىد مىرزا شەخسەن ئۆزى لەشكەر تارتقان ئوخشىمامدۇ؟

ــ يوقسۇ، ئەبۇسەئىد مىرزا سەمەرقەنتتە قاپتۇ. ھەمدەمچى قوشۇنغا لەشكىرىي دىۋاننىڭ ئەمىرى مىرزا ئىبراھىم بەگ باش بوپتۇ.

ئىسان بۇغاخان بىردىنلا جىمىپ كەتتى، ئۇ ئەندىجاننى ئالغاندىن بېرى بۇنداق تەھدىتنىڭ كېلىدىغانلىقىنى خىيالىغا كەلتۈرمىگەنىدى.

ــ ئەبۇسەئىد مىرزا كەلمىگەن بولسا ئەنسىرەپ كېتىشنىڭ ھاجىتى يوق، ــ دېدى سانىز مىرزا چوكچىلىق بىلەن، ــ ئۇلارنى ئەندىجان قەلئەسىنىڭ سىرتىدا ئەدەپلىگەيمىز. شول كۈنلەردە لەشكەرلىرىمىز جاسارەتلىك، ئاتلىرىمىز شاش.

ــ ئۇنداق دەپ ئولتۇرساق بولماس ئەمىرزادەم، ــ دېدى پولات باھادىر سانىز مىرزىنىڭ چوكچىلىقىنى ياقتۇرمىغان ھالدا، ــ مېنىڭچە ئۇلارنىڭ ئەندىجان شەھىرىنىڭ بوسۇغىسىغا كېلىشىنى ساقلىماي، دەرھال ئىككى قانات تۇرشاۋۇل ئەۋەتىپ يول ئۈستىگە بۆكتۈرمە قويساق، يول بويى ھېرىپ ــ ئېچىپ كەلگەن ئول ھەمدەمچى قوشۇننىڭ ئارام ئېلىشىغا پۇرسەت بەرمەي ئىسكەنجىگە ئېلىپ زەربە بەرسەك.

ئىسان بۇغاخان پولات باھادىرنىڭ گېپىگە ئىپادە بىلدۇرمەي ئولتۇرۇۋەردى. پولات باھادىر گېپىنى يەنە داۋاملاشتۇردى.

— ھەمدەمگە كېلىۋاتقان قوشۇننى پۇتۇنلەي ئەسىرگە ئالالىساق تېخى ياخشى. پەقەت بولمىغاندا ئەندىجانغا يېقىنلاشتۇرماي چېكىندۇرۇۋەتسەك، ئەبۇسەئىد مىرزا قايتا لەشكەر تارتىپ كېلىپ بولغىچە قىش بولۇپ كېتىدۇ. قارا قىشتا لەشكەر تارتىش ئۇلارغىمۇ بىئەپ. ئۇنىڭغىچە بىزمۇ ئەندىجاندا قىشنى خاتىرجەم ئۆتكۈزۈۋالىمىز. ئاللاھ خالىسا كۆكلەم بىلەن تەڭ سەمەرقەنتكە لەشكەر تارتساق ماۋەرائۇننەھر سەلتەنەتىنى قولىمىزغا ئالالايمىز.

پولات باھادىرنىڭ گەپلىرى سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ قۇلىقىغا كىرمەيۋاتقاندەك قىلاتتى. ھەئە، ئۇنىڭ يەنە جەڭ قىلغۇسى يوق ئىدى، پەقەت ئەندىجان يۇرۇشىنىڭ نۇسرىتىنى ساقلاپ قالغۇسىلا بار ئىدى. چۈنكى ئۇ ماۋەرائۇننەھر سەلتەنەتىنىڭ نۆۋەتتىكى قاتمال، چۈۋالچاق ۋەزىيىتىنى چۈشەنمەيتتى. ئەندىجاننى پۇختا ساقلاپ تۇرۇپ، سەمەرقەنتكە يۇرۇش قىلىشنىڭ تېپىلغۇسىز پۇرسەت ئىكەنلىكىگە ئەقلى ئۇلاشمايتتى. سەمەرقەنتتىن ھەمدەمچى قوشۇن كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپلا ئۇنىڭ ۋۇجۇدىغا ۋەھىمە ئولاشتى. ئۇلار باستۇرۇپ كېلىپلا ئۆزىدىن ئەندىجاننى تارتىۋالىدىغاندەك تەشۋىشكە چۈشكەنىدى. لەشكىرىي يۇرۇشلەردە تۇزۇك چېنىقمىغان بۇ ياش ھۆكۈمدار ھالقىلىق پەيتتە ئۆزىنىڭ خاملىقىنى ئاشكارىلاپ قويۇۋاتاتتى.

— مېنى بىر پەس خالىي قالدۇرۇڭلار، — دېدى ئۇ قاپىقىنى تۈرۈپ، — بىرىڭلار بىر نېمىدەپ، يەنە بىرىڭلار بىر نېمىدەپ مېڭەمنى قوچۇۋەتتىڭلار.

ھەممەيلەن دۇررىدە ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ ئارامگاھتىن چىقىپ كېتىشتى. يالغۇز قالغان سۇلتان ئىسان بۇغاخاننى تېخىمۇ غەم باستى.

«ئەبۇسەئىد مىرزا ئەندىجانغا ھەمدەمچى لەشكەر ئەۋەتكەن بولسا، پەيلى بۇزۇلغان ئوخشايدۇ. پولات باھادىر ئەندىجان نۇسرى-

تىدىن مەغرۇرلىنىپ جەڭ قىلىشنى تايىن تاپتى ئەتىمالىم. سە-
مەرقەنت لەشكەرلىرى ئەندىجان لەشكەرلىرىگە ئوخشىمايدۇ،
ئۇلارغا تاقابىل تۇرماق ئاسان ئەمەس. جەڭ قىلىپ ئۇلارنى يې-
ڭىۋالساققۇ ياخشى، ناۋادا يېڭىلىپ قالساق ئەندىجاننى ساقلاپ
قېلىش ئۇياقتا تۇرسۇن، ئۆزىمىزنىمۇ ساقلاپ قالالمايمىز. ئول
چاغدا كىشىلەر مېنى دەسلەپتە غەلىبە قىلىپ ئەندىجاننى ئالغان
دېمەي، ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ سەركەردىسىدىن يېڭىلىپ قالدى،
دەپ مازاق قىلىشىدۇ. ئەندىجان غەلىبىسى ئىككى پۇل بولىدۇ،
ئەڭ ياخشىسى، سەمەرقەنت لەشكەرلىرى كەلمەستىلا ئەندىجاننى
تاشلاپ كەتكىنىمىز ئەۋزەل. شۇنداق قىلساق ئۇلارغا دۇچ كەلمە-
گەنلىكىمىز ئۈچۈن ھېچكىم بىزنى يېڭىلىپ قاچتى دېيەلمەيدۇ.
بىزمۇ ئەندىجان غەلىبىسىنى ساقلاپ قالغان بولىمىز. بۇ ئۇلار
بىلەن جەڭ قىلىپ يېڭىلىپ چېكىنگەندىن كۆپ ياخشى...»

سۇلتان ئىسان بۇغاخان كاللىسىغا كەلگەن بۇ ئەخمىقانە
خىيالدىن بىردىنلا روھلاندى. دەرھال ئاقسۇغا قايتىپ ئەندىجان
غەلىبىسىنى كۆز - كۆز قىلىشقا ئالدىرىدى.

※ ※ ※

سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ چېكىنىش پەرمانىنى ئاڭلاپ
پولات باھادىر ھەيران قالدى. ئۇنىڭ ئۈچۈن سەمەرقەنتتىن ھەمە-
دەمگە كەلگەن لەشكەرلەر بىلەن جەڭ قىلىپ چېكىنگەن بىلەن
ئۇلارنىڭ قارىسىنى كۆرمەي تۇرۇپ غىپپىدە چېكىنگەننىڭ ھېچ-
قانچە پەرقى يوق ئىدى. ئۇنىڭ ئۇزاق يول بېسىپ ھېرىپ كەلگەن
سەمەرقەنت لەشكەرلىرىگە پىستىرما قويۇپ، ئارام ئېلىۋېلىشقا
پۇرسەت بەرمەي توسۇپ زەربە بېرىپ غەلىبە قىلىشقا تولۇق ئى-
شەنچى بار ئىدى.

— شۇنچە جاپا تارتىپ كېلىپ ئەندىجاننى ئېلىپ، مۇشۇنداق
سەۋەبسىزلا تاشلاپ كېتىمىزمۇ ئالىيلىرى، — دېدى پولات باھا-

دىر قايىل بولمىغان ھالدا، ـــ مېنىڭچە سەمەرقەنت لەشكەرلىرىگە توسۇپ زەربە بەرسەك، ئەندىجاننى شۇبھىسىزكى ساقلاپ قالالايمىز. ناۋادا قىبلىگاھىمىزنىڭ ئاستانىگە قايتقۇسى بولسا، مەن بىر تۈمەن لەشكەر بىلەن ئەندىجاندا قالاي. ئەندىجاننى ساقلاپ قېلىشقا بېشىم بىلەن كېپىللىك قىلىمەن. ماۋەرائۇننەھر تەسەررۇپىنى ئىستېلا قىلىشتا ئەندىجان بەك مۇھىم.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان قاپىقىنى تۈردى:

ـــ پەرمانىمغا سەركەشلىك قىلمىسۇنلار!

ـــ يوقسۇ، ـــ دېدى پولات باھادىر بېشىنى تۆۋەن سېلىپ، ـــ ئەندىجاننى بۇنچە ئالدىراپ تاشلاپ بەرمەيلى دېمەكچىمەن.

ـــ گەپ بىر، قۇلاق ئىككى. دەرھال چېكىنىشنىڭ تەييارلىقىنى قىلسۇنلار! بارلىق ئەندىجان ئاھالىسى بىز بىلەن بىللە ئاقسۇغا بارىدۇ.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئەندىجان خەلقىنى ئاقسۇغا ئېلىپ بېرىپ، ئۇلارنى ئۆزىنىڭ غەلىبىلىك ئەندىجان يۈرۈشىنىڭ ئىسپاتى قىلىشنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى. پولات باھادىر ئۇنىڭ بۇ ئەخمىقانە خىيالىغا قارشى چىقىشقا پېتىنالماي، ئىلاجسىز بويسۇنۇشقا مەجبۇر بولدى.

شۇنداق قىلىپ سۇلتان ئىسان بۇغاخان ماۋەرائۇننەھر سەلتەنىتىنى قولىغا ئېلىش پۇرسىتىدىن مەھرۇم قالدى. ئەندىجان شەھىرىدىكى يول يۈرۈشكە يارىمايدىغان قېرى، مېيىپ، ئاجىز ـ مەجرۇھلاردىن باشقا بارلىق ئاھالىنى مەجبۇرىي ئالدىغا سالغىنىچە قەشقەر، ئاقسۇ تەرەپكە كۆچۈرۈپ كەتتى. بىر شەھەر خەلقىنى بۇنداق تولۇق كۆچۈرۈپ كېتىدىغان ئەھۋال تارىختا تولىمۇ ئاز كۆرۈلەتتى.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان يولغا چىقار ۋاقتىدا نېمە ئۈچۈندۇر ئەندىجان ئەمىرى مىرزا ئەلى كىچىكنى قالدۇرۇپ قويىدى. بۇنىڭ سەۋەبىنى ئۇ ئۆزىمۇ بىلمەيتتى.

※ ※ ※

ئەبۇسەئىد مىرزا ھەمدەمچى لەشكەرلىرى بىرىپ بولغىچە سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ ئەندىجان شەھىرىنى تاشلاپ كېتىپ قالغانلىقىنى، پۈتكۈل شەھەر ئاھالىسىنى كۆچۈرۈپ كەتكەنلىكى-نى ئاڭلاپ ھەيران قالدى. بۇنىڭ تېگىگە ھەرقانچە ئويلىنىپمۇ يېتەلمىدى. ئەمما نېمىلا بولمىسۇن ئەندىجان شەھىرىنىڭ قولىغا ئاسانلا قايتىپ كەلگەنلىكىدىن خۇش بولدى. مىرزا ئەلى كىچىك-نى مەردلىك بىلەن ئەندىجاننىڭ ئەمىرلىكىگە قايتا تەيىنلەپ، ئەندىجان شەھىرىگە يېڭىباشتىن ئاھالە كۆچۈرۈشكە پەرمان بەر-دى.

ياندۇرقى يىلى يازدا ئىراقتا ئەۋەتكەن چاپارمەنلىرى نۇرغۇن شەھەرلەرگە بېرىپ ئىزدەشتۈرۈپ يۈرۈپ ئاخىرى شىراز شەھى-رىدىن خانزادە يۇنۇسخاننى تېپىپ كەلدى. ئەبۇسەئىد مىرزا يۇ-نۇسخانغا بىر سەرگەردان، قاچقۇنغا ئەمەس، بىر ئەلنىڭ ھۆ-كۈمدارىغا مۇئامىلە قىلغاندەك مۇئامىلە قىلدى.

باغداد، شىراز مەدرىسەلىرىدە ئىلىم تەھسىل قىلىپ، شۇ جاينىڭ ئالىملىرىنىڭ ئېھتىراپ قىلىشىغا ئېرىشىپ «ئۇستاز يۇ-نۇس» دېگەن كاتتا ئاتاقتا ئېرىشكەن يۇنۇسخان ئىزدەپ كەلگەن چاپارمەنلەردىن ماۋەرائۇننەھر ھۆكۈمدارى ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ چاقىرتقانلىقىنى ئاڭلاپ، چاقىرتىش مۇددىئاسىنى بىلمىسىمۇ دەرھال يولغا چىقتى. يول بويى ئۇ ئەبۇسەئىد مىرزا بىلەن كۆرۈ-شۈپ، مۇددىئاسىنى بىلىپ بولغاندىن كېيىن تۈركىستانغا بې-رىپ، كۆرۈشمىگىلى ئۇزۇن يىللار بولغان ئانىسى خانىش دۆلەت-سۇلتان مەلىكە بىلەن كۆرۈشۈشنى كۆڭلىگە پۈكتى. ئۇ ھىراتتا ئۆزىنى ساقلاپ تۇرغان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ئاجايىپ كاتتا ھۆر-مەت ـ ئېھتىرام بىلەن قارشى ئېلىشىغا ئېرىشىپ بىرئاز گاڭ-گىرىدى، ئۇنىڭ مۇددىئاسىنى بىلىشكە ئالدىرىدى. ھىراتتىكى

«باغى زاغان» ئاتلىق كاتتا باغدا كۆتۈۋېلىش سورۇنى تەييارلىغان ئەبۇسەئىد مىرزا بىر تەرىپىدە يۈنۈسخاننى، بىر تەرىپىدە ئوبۇل-قاسىم بابۇر مىرزىنى ئولتۇرغۇزدى. خاننىڭ بۇ ئىشىدىن يۈنۈس-خان بىرئاز قورۇندى. ئاخىر بۇ كاتتا ھۆرمەتتىن ئەجەبلىنىپ ئە-بۇسەئىد مىرزىدىن ئۇدۇللا سوراشقا مەجبۇر بولدى:

— كەمىنەلىرى ئۆزۈن يىللاردىن بېرى ھەقلىق تاجۇ تەخ-تىمدىن مەھرۇم قىلىنىپ ئۆزگە يۇرتلاردا قازاقلىق①تا ياشاۋاتقان بىر ساياقمەن. جانابى خان ئالىيلىرىنىڭ بۇنچە ھۆرمەت ـ ئېھ-تىرام كۆرسىتىشىگە ئەرزىمەيمەن. قانداق مۇددىئالىرى بولسا ئوچۇق ئېيتقان بولسىلا.

— شۇبھىلەنمىگەيلا ئالىيلىرى، — دېدى ئەبۇسەئىد مىرزا يۈنۈسخاننى «خانزادە» دېمەي ھۆرمەت بىلەن «ئالىيلىرى» دەپ ئا-تاپ، — ئەلۋەتتە ئۆزلىرىنى يىراق ئىراق زېمىنىدىن چاقىرىپ كېلىشىمىزدە كۆڭلىمىزگە پۈككەن مەقسەت ـ مۇددىئالىرىمىز باردۇر. بىراق بۈگۈن ھۆرمەتلىرىگە سېلىنغان بۇ داستىخاندا پە-قەت تۇز يېيىشىپ، مېھماندارچىلىقلا قىلىشساق، ئەسلى مەق-سەتنى ئاللاھ خالىسا ئەتە بايان ئەيلىسەك دېگەن ئۈمىدتىمىز.

— مۇمكىن بولسا شول تاپنىڭ ئۆزىدە بىلىشكە تەقەززا-مەن، — دېدى يۈنۈسخان جاھىللىق بىلەن، — بولمىسا خۇدۇك-سىرەپ قالىدىكەنمەن. مەقسەت ـ مۇددىئالار دۇرۇس بولسا بۈگۈن بىلەن ئەتىنىڭ پەرقى يوقتۇر. بەلكىم تەخىرسىز ئىشلارنى ئەتىگە قالدۇرۇش بىھاجەتتۇر. ئالىيلىرىنىڭ مېنى شۇنچە يىراق يەردىن چاقىرتىشى بەلكىم تەخىرسىز بىر زۆرۈرىيەت بائىسىدىن بولسا كېرەك، دەپ ئويلايمەن.

يۈنۈسخاننىڭ ئوچۇق ـ يورۇق، كەسكىنلىكى ئەبۇسەئىد مىرزىنى قايىل قىلدى. ئۇنى چاقىرتىپ كېلىپ توغرا قىلغىنىغا يەنە بىر قېتىم ئىشەندى.

① قازاقلىق — ھۆكۈمدارنىڭ تەختىدىن ئايرىلىپ قېچىپ يۈرگەن ۋاقتى، يەنى قاچاقلىق.

— ئاردىن شۇنچە يىللار ئۆتكەن بولسىمۇ ئالىيلىرىنىڭ ئوچۇق - يورۇق، تۇز مىجەزى ئۆزگەرمەپتۇ، — دېدى ئەبۇسەئىد مىرزا كۈلۈمسىرەپ، — ئەسلىرىدە بارمىكىن، ئەينى يىلى ئىرازان بارىن بىلەن سەمەرقەنتكە كېلىپ مەرھۇم جەننەتماكان مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرى بىلەن كۆرۈشكەنلىرىدە تېخى يىگىتلىك مەۋسۇملىرىغا قەدەم قويمىغان بىر گۆدەك بالا ئىدىلە. شۇل چاغدىمۇ ئوچۇق - يورۇق مىجەزلىرى، چوڭلارغا خاس تەمكىن قىياپەتلىرى ۋە مېغىزلىق، ئورۇنلۇق سۆز - ئىبارىلىرى بىلەن مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرىنىلا ئەمەس، پۈتكۈل ئەمىر - سەركەردىلەرنى قايىل قىلغان ئىدىلە. ئاشۇ مەھرەملەر قاتارىدا مەنمۇ بار ئىدىم. كۆڭلۈمدە سىلىگە ھۆرمەت - ئېھتىرامىم قوزغالغانىدى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرى دىيانەتسىز، تۇزكور ئوغلى ئابدۇللەتىپخاندىن كۆڭلى ئازار يېگەن ۋاقىتلاردا ئىختىيارسىز سىلىنى تىلغا ئالاتتى، ئاللاھتىن ئۆزىگە سىلىدەك پەرزەنت نېسىپ بولمىغىنىدىن ئەپسۇسلىناتتى. نېمە ئۈچۈندۇر شۇل چاغدا مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرى تەلەپلىرىنى رەت قىلدى، ئارزۇ - ئارمانلىرىغا قولاق سالمىدى. كېيىن جەننەتماكان پەدەرى شاھرۇخخان ئالىيلىرىنىڭ دەرگاھىغا ئەۋەتىۋەتتى. شۇندىن كېيىن بىزگىمۇ قايتا دىدار - مۇلاقاتتا بولۇش نېسىپ بولمىدى.

— جەننەتماكان مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرىنىڭ شۇل چاغدا تەلىپىمنى رەت قىلغانلىقىدىن زەررىچە ئاغرىنىشىم يوقتۇر، — دېدى يۇنۇسخان ئۆتكەن ئىشلارنى ئەسكە ئېلىپ، — يەر يۈزىدە ئۇنداق ئىلىم - ھېكمەتتە كامالەتكە يەتكەن دانىشمەن ھۆكۈمدار ئاز تېپىلىدۇ. بىر ئەلنىڭ ھۆكۈمدارى بولۇش ئۈچۈن ئىلىم - ھېكمەت، پەزىلەت ئۆگىنىش تولىمۇ زۆرۈر ئىكەن. مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرى ماڭا مۇشۇ پۇرسەتنى يارىتىپ بەردى. ھىراتتا جەننەتماكان ئۇستازىم مەۋلانە شەرەفىددىن ئەلى يەزدى ھەزرەتلەرىنىڭ ئىلىم خەزىنىسىگە يولۇقتۇم. كېيىن باغداد، شىراز دانىشمەنلىرىنىڭ تەربىيەسىگە مۇشەررەپ بولدۇم. ئىلىم - ھېك-

مەت، يۇرت ـ يۇرتدارچىلىق سىرلىرىنى ئاز ـ تولا چۈشەنگەندەك بولدۇم. بەلكىم شول چاغدا مىرزا ئۇلۇغبەگ ئالىيلىرى تەلىپىمەنى قوبۇل كۆرگەن بولسا، ئىلىم ئىزدەشتىن ئىبارەت كاتتا پۇرسەتتىن مەڭگۈ مەھرۇم قالار ئىكەنمەن. ئۇشبۇ سەۋەبتىن ئول جەننەتماكانغا تەشەككۇرۇم چەكسىزدۇر.

— ئۇنداقتا ئالىيلىرى ئاتا مىراس زېمىنلىرى بولمىش موغۇلىستان ئېلىنىڭ تاجۇ تەختىنى ئېلىش مۇددىئالىرىدىن ۋاز كەچكەن ئوخشىمامدىلا؟ — سورىدى ئەبۇسەئىد مىرزا يۇنۇسخاننىڭ كۆزىگە قاراپ تۇرۇپ.

— يوقسۇ، — دېدى يۇنۇسخان، — ئول ۋەتەن ئىشقى يۈرەكىمىزدە ھەرقاچان گۈلخاندۇر. لېكىن ئىنسان ئۆز ئەھۋالاتىنى بىلىشى كېرەك. بولمىسا كۆيدۈرىدىغىنىنى، ھالاك قىلىدىغىنىنى بىلمەي تۇرۇپ ئۆزىنى ئوتقا ئۇرىدىغان پەرۋانىدىن پەرقى بولمايدۇ. پەرۋانە مەخلۇقتۇر، ئۇنىڭدا قىلچىلىك ئىدراك يوقتۇر. ئەمما بىز جانابى ھەقتائالا بارلىق يارالمىشلىرىنىڭ ئەڭ ئېسىلى قىلىپ ياراتقان ئىدراكلىق ئىنسانمىز. پەرۋانە جاسارىتىدىن ئەنداز ئېلىشىمىز كېرەككى، زىنھار قارىغۇلارچە دورىماسلىقىمىز كېرەك. چۈنكى، ئىمكانىيەتسىز ئىشقا بەل باغلاپ ئۆزىمىزنى ئوتقا ئۇرساق بىھۇدە ھالاك بولىمىز، ئارزۇ ـ ھەۋەسلىرىمىز ئۆزىمىز بىلەن بىللە كۆل بولىدۇ. قاچانكى ئىمكانىيەت ھازىرلانسا ئول ۋەتەنگە بېرىشتىن بىزنى بەندە توسۇيالماس.

— بارىكاللا، — دېدى ئەبۇسەئىد مىرزا ھاياجانلىنىپ، — ئالىيلىرىنىڭ جاسارىتىگە يەنە بىر قېتىم قايىل بولدۇم. مەگەركى ئالىيلىرىغا ئاشۇنداق ئىمكانىيەتلەرنىڭ ھازىرلانغانلىقىغا ئىسپات كۆرسەتسەم موغۇلىستان ئېلىگە بېرىشقا رىغبەتلىرى بارمىكىن؟

يۇنۇسخان ئەبۇسەئىد مىرزىغا يالت ئېتىپ قارىدى. ئىككى جۈپ كۆز بىر ـ بىرى بىلەن توقۇنۇشتى. يۇنۇسخان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ كۆزلىرىدىن تولۇپ ـ تاشقان بىر ئىشەنچنى ھېس

قىلدى.

— ئەگەر ئاشۇنداق ئىمكانىيەتلەر بولسا پەرۋانە جاسارىتىنى كۆرسىتىشكە ئىشەنچىمىز باردۇر.

يۇنۇسخانغا تولۇق ئىشەنچ قىلغان ئەبۇسەئىد مىرزا ئىراق، ئىران ۋە ئەرەبىستاننى ئىستېلا قىلىش ئارزۇسى بارلىقىنى، ئەمما موغۇلىستان سۇلتانى ئىسان بۇغاخاننىڭ چوڭ تەھدىت بولۇپ قالغانلىقىنى، ئۇنىڭدىن خاتىرجەم بولالمايۋاتقانلىقىنى يوشۇرماي بايان قىلدى.

— ئالىيلىرىنى چاقىرتىپ كېلىشتىكى مەقسەت ـ مۇددىئا ـ لىرىمىز ئەنە شۇ، — دېدى ئەبۇسەئىد مىرزا، — ئاتا مىراس تەخت ـ سەلتەنەتلىرىنى قايتۇرۇۋېلىشلىرى ئۈچۈن لەشكىرىي ياردەمنى قىلچىلىك ئايىمايمىز. بۇنىڭ بەدىلىگە سىلى بىزنى ئىنىلىرى سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ تەھدىتىدىن ئازاد قىلىلا. گەرچە بىز ھەرقايسىمىز بىردىن ئەلنى تەسەررۇپىمىزغا ئېلىپ يۇرتدارچىلىق قىلىپ كەلگەن بولساقمۇ، ئاتا ـ ئەجدادلىرىمىزدىن تارتىپ يىلتىزىمىز، تىلىمىز، دىنىمىز بىر قوۋم ـ قېرىنداشلارمىز. جەننەتماكان تۇغلۇق تۆمۈرخان ئالىيلىرىنىڭ ۋاپا ـ تىدىن كېيىن بۈيۈك تەسەررۇپ پارچىلىنىشقا يۈزلەندى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا شەۋكەتلىك بۈزرۈكۋارىمىز ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان ئا ـ لىيلىرى دەسلەپكى قېتىم كۆتۈرۈلۈپ چىققاندا، تۇغلۇق تۆمۈرخان ئالىيلىرىنىڭ شەپقىتىگە نائىل بولغان ئەمىرلەر ئۇنى ئېتىراپ قىلغۇسى كەلمەي ئىتائەت گەردىنىنى تولۇق سۇنمىدى. شول سە ـ ۋەبتىن ئۇلارنى قەتلى قىلسا ئەيىب بولاتتى. ئىلاجسىز سۇيۇرغات ـ مىش خاننى خان قىلىپ تىكلىدى. خانلىق پەرمان، تۇركىي نى ـ شانلارنى ئۇنىڭ نامىدا پۈتتى. سۇيۇرغاتمىش خان ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئوغلى مەھمۇد سۇلتاننى ئۇنىڭ ئورنىدا ئولتۇرغۇزدى. ئەمما شەۋكەتلىك ئەمىر تۆمۈر ساھىبقىران ئۈچۈن بۇ بىر ئى ـ سمىدىنلا ئىبارەت ئىدى. مەھمۇد سۇلتان سەمەرقەنتتە تۇتقۇن ھالەتتە ياشايتتى. سەلتەنەت ئىشلىرىنى بابائى بۈزرۈك ئەمىر تۆ ـ

مۇر ئۆز ئالدىغا بېجىرەتتى. كېيىن بابائى بۇزرۇك رەسمىي تەختتە ئولتۇرۇپ سەلتەنەتنى ئۆزىنىڭ نامىدا جاكارلىدى. ئول ساھىبقىران بۇزرۇكۋارىمىز ۋاپات بولغاندىن كېيىن ماۋەرائۇننەھىر سەلتەنەتى شاھرۇخخان ئالىيلىرىنىڭ قولىغا ئۆتتى. گەرچە شاھرۇخخان ئالىيلىرى سەلتەنەتنى ئادالەت بىلەن سورىغان بولسىمۇ، ئوغۇللىرىغا زىيادە كەڭ قوللۇق قىلىپ تەسەررۇپىنىڭ كۆپ قىسمىنى شۇلارغا بېرىۋەتتى. ئۆز ئاغىسى بولمىش مىرانشاھ ھەزرەتلىرىنى چەتكە قاقتى. ئۇنىڭ پۇشتىنى سەلتەنەتكە يېقىن يولاتمىدى. ھالا بۇگۇنكى كۈنگە كەلگەندە ماۋەرائۇننەھىر، خۇراسان ۋە پەرغانە ۋادىسىنىڭ تەختگاھى ئول مىرانشاھنىڭ پۇشتى بولمىش ماڭا نېسىپ بوپتۇ. ئەمما بايا دېگەندەك، شاھرۇخىيلار پۇشتىدىن بولمىش بىر قىسىم خانزادىلەر ئىنسابسىزلىق قىلىپ تەخت دەۋاسى قىلىشىۋاتىدۇ. موغۇلىستان سۇلتانى بولمىش ئىندلىرى ئىسان بۇغاخان بولسا پەرغانە ۋادىسىگە تەھلىكە سېلىپ قىستاۋاتىدۇ. تېخى يېقىندىلا ئەندىجاننى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ قايتىپ كەتتى. ھازىر مەن ئالىيلىرىنىڭ قازاقلىق ھاياتىغا خاتىمە بېرىپ، ئالىيلىرىنى پېقىرلىق لىباسىدىن ئاجراتماقچىمەن. ئۇستىباشلىرىغا شاھانە خىلئەت①لەرنى كىيدۇرۇپ، خىللانغان باھادىر لەشكەرلەر بىلەن موغۇلىستانغا ئەۋەتمەكچىمەن. بۇنىڭدىكى شەرت شولكى، مۇندىن كېيىن ئىلگىرىكى موغۇلىستان خانلىرىنىڭ يولىنى تۇتمىغايلا. چۈنكى، ئول خانلارنىڭ ھەممىسى تاكى ئىنىلىرى ئىسان بۇغاخانغىچە «ئەمىر تۆمۈر ئەۋلادلىرىنىڭ ھەممىسى ئەۋلادمۇئەۋلاد بىزنىڭ نۆكىرىمىزدۇر» دەپ دەۋا قىلىشىپ، تەسەررۇپىمىزغا تەھلىكە سېلىپ كەلدى. ئەمدى سىلى بۇ دەۋانى تاشلىغايلا. گەرچە قەدىمدە شۇنداق بولغان بولسىمۇ، لېكىن ھازىر ئول مەرتىۋە قالماپتۇ. ھازىر مەن ئۆز ئالدىمغا پادىشاھدۇرمەن. باشقىلارنىڭ مېنى «نۆكىرىم» دېيىش ھەققى يوقتۇر. شۇڭا ھازىردىن باشلاپ «خوجايىن»، «خادىم» دېگەندەك ئاتاقلارنى تاشلى-

① خىلئەت ـــ چاپان، تون.

غايمىز. بىر ـ بىرىمىزنى دوستلۇق، قېرىنداشلىق ئاتىقى بىلەن ئاتاپ، پادىشاھلىق يوسۇنى بىلەن خەت يوللىغايمىز. بۇندىن كې- يىنمۇ پۈتكۈل ئەۋلادلىرىمىز بۇ قائىدىنى ئەلەددائىم داۋاملاشتۇر- غاي. قېرىنداشلىق مېھرىنى جۇلالاندۇرۇپ، ئابا ـ ئەجدادلىرد- مىزنىڭ روھىنى خاتىرجەم قىلغاي.

— ئارى، خان ئالىيلىرىنىڭ مەقسەت ـ مۇددىئالىرىدىن پۈ- تۈلگەن كالامى بىزگە خۇددى ئالدىمىزدىكى مۇنۇ ئاياقتىكى ئاش- تەكلا ئايان بولدى، — دېدى يۇنۇسخان تەۋازۇ بىلەن ئېغىز ئې- چىپ، — راست ئېيتتىلا ئالىيلىرى، بىزلا ئەمەس، ئول ئىككى ئەلدىكى ئاۋام ـ رەئىيەتمۇ ئابا ـ ئەجدادلىرىمىزدىن تارتىپ قوۋم ـ قېرىنداشتۇر. قومۇل، تۇرپان، قەشقەر، ياركەنت، خوتەن- دىكى بىر ئاددىي ئاۋام ئەندىجان، بۇخارا، ھىرات، تاشكەنت، سە- مەرقەنتكە كەلسە تىل ـ زەباندىن قىينالماس. شۇنداقلا بول تە- سەررۇپتىكى ھەرقانداق بىر ئاۋام ئول تەسەررۇپقا بارسىمۇ ھەم شۇنداق بولۇر. تىل — دىلنىڭ ئەلچىسىدۇر. تىلى بۆلۈنمىگەن قوۋمنىڭ دىلىنى زىنھار بۆلۈپ بولماس. بۇنىڭ ئۈچۈن ھەرقانداق چېگرا ـ توساقلار ئامالسىزدۇر. خان ئالىيلىرى شۇنچىلىك ھىم- مەت كۆرسەتكەن يەردە، كەمىنەلىرى ۋاپا، ساداقەت گۆھىرىنى ئە- تىۋارلاپ ساقلىغايمەن. بەلكى ئۇنىڭغا دوستلۇق، قېرىنداشلىق مېھرى بىلەن جۇلا بەرگەيمەن.

يۇنۇسخان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ مەدەت بېرىشى بىلەن ئى- نىسى ئىسان بۇغاخاندىن تاجۇ تەخت قايتۇرۇۋېلىشقا قەتئىي بەل باغلىدى. ئەبۇسەئىد مىرزا بەرگەن لەشكەر ۋە ئوزۇق ـ تۈلۈك بى- لەن يولغا چىقتى. ئاۋۋال تۇركىستانغا كېلىپ ئانىسى دۆلەتسۇل- تان مەلىكە بىلەن كۆرۈشتى. ئوغلىنىڭ ئۇزاق يىللار ئۆتكەندىن كېيىن كاتتا غەيرەت بىلەن لەشكەر تارتىپ كەلگەنلىكىنى كۆرۈپ دۆلەتسۇلتان مەلىكە ھاياجىنىنى باسالماي يىغلىۋەتتى، ئىلكىدد- كى تۇركىستان لەشكەرلىرىنىمۇ يۇنۇسخانغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن يۇنۇسخان بىردىنلا كۈچەيدى. ئايغاقچى ئەۋەتىپ

ئۆز ۋاقتىدا ئۆزىنى ۋەتەنگە قايتىشقا، تەختنى قولغا ئېلىشقا
ئۈندىگەن مىركەرىمبەردى بەگ، ھەقبەردى مىرزىلار بىلەن يوشۇ-
رۇن ئالاقە ئورناتتى. ئۇلار يۇنۇسخاننىڭ ئاقسۇغا لەشكەر تارتىپ
كېلىشىنى قوللىدى ۋە كۆنچى ئەمىرى شىر ھاجىبەگنىمۇ يۇ-
نۇسخاننى قوللاشقا كۆندۈردى. يۇنۇسخان ئۇدۇللا ئاقسۇغا لەشكەر
تارتماي، ئاۋۋال كۆنچى ۋادىسىغا كىردى. ئۇ بىرىنچى قەدەمنى
قارامىلىق بىلەن لەشكەر تارتىپ ئىنىسىنىڭ ھاكىمىيىتىنى بىۋى-
سۇندۇرۇشتىن ئەمەس، خەلقنىڭ كۆڭلىنى رام قىلىشتىن باشلى-
غانىدى. كۆنچى ئەمىرى شىر ھاجىبەگ ساداقىتىنى بىلدۈرۈش
ئۈچۈن قىزى ئىسان دۆلەت خېنىمنى يۇنۇسخانغا نىكاھلاپ بەردى
ۋە يۇنۇسخان بىلەن ئىسان دۆلەت خېنىمنى ئەجدادلارنىڭ قائىدى-
سى بويىچە ئاق كىگىزنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرغۇزۇپ رەسمىي خانلىق
جاكارلىدى. شۇنىڭ بىلەن يۇنۇسخاننىڭ نامى موغۇلىستان ئېلىدە
قايتا تارىلىشقا باشلىدى.

تەدبىرلىك يۇنۇسخان بۇنىڭلىق بىلەن توختاپ قالمىدى.
ئاستىرتىن ئەلچى ئەۋەتىپ ھەرقايسى ۋىلايەتلەرنىڭ ئەمىرلىرى-
نىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ رايىنى سىناشقا، بىر ئامال قىلىپ ئۇلارنى
ئۆزىگە تارتىشقا كىرىشتى. يەنە بىر تەرەپتىن بەدەخشان ھۆكۈمدا-
رى سۇلتان مۇھەممەدخاننىڭ ھوزۇرىغا بېرىپ دوستلۇق، سادا-
قىتىنى بىلدۈردى. سۇلتان مۇھەممەدخان بىلەن ئەبۇسەئىد مىر-
زىنىڭ قېيىنئاتا ـ كۈيئوغۇللۇق مۇناسىۋىتى بار ئىدى. يۇنۇس-
خان بىلەن كۈيئوغلى ئەبۇسەئىد مىرزا ئوتتۇرىسىدىكى دوست-
لۇق، كېلىشىمدىن ئالدىنئالا خەۋەر تاپقان سۇلتان مۇھەممەدخان
يۇنۇسخاننى قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈش ۋە شۇ ئارقىلىق بەدەخ-
شان ھاكىمىيىتىگە موغۇلىستاندىن كېلىدىغان خەۋپنى تۈگىتىش
ئۈچۈن ئىككىنچى قىزى مەلىكە شاھ بېگىمنى يۇنۇسخانغا نى-
كاھلاپ بەردى. شۇنداق قىلىپ يۇنۇسخان بەدەخشان ھاكىمىيىتى-
نىڭمۇ كۈچلۈك قوللىشىغا ئېرىشتى.

ئاكىسىنىڭ لەشكەر تارتىپ كەلگەنلىكى ۋە خانلىق ئېلان

قىلغانلىقى ھەققىدىكى خەۋەرنى ئاڭلىغان سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالدىراپ ـ تېنەپ ئۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈشكە كىرىشتى.

شۇنداق قىلىپ ئەبۇسەئىد مىرزا يۇنۇسخان ئارقىلىق ئىسان بۇغاخاننى چەكلەش مۇددىئاسىغا تولۇق يەتكەن، يۇنۇسخانمۇ ئەتراپىدىكى ھۆكۇمدارلارنىڭ قوللىشىدا ئۆز ھاكىمىيىتىنىڭ دەسلەپكى ئاساسىنى پۇختىلىۋالغاندى. مۇشۇ سەۋەبتىن ماۋەرائۇننەھر ۋادىسىدا ئەبۇسەئىد مىرزا، تۇركىستان، كۆنچى ۋادىسىدا يۇنۇسخان، موغۇلىستاندا ئىسان بۇغاخاندىن ئىبارەت ئۈچ ھۆكۇمدارنىڭ داڭقان پۇتىغا ئوخشاش ئۈچ ئاچىماق ھاكىمىيىتى شەكىللەندى.

مەسئۇل مۇھەررىر : ئەخمەتجان ھوشۇر
مەسئۇل كوررېكتور : قەيسەر قۇربان
مۇقاۋا لايىھەلىگۈچى : ئەكبەر سالىھ

ياسىنجان سادىق چوغلان

باھادىرنامە (2)

نەشر قىلغۇچى : مىللەتلەر نەشرىياتى
ئادرېسى : بېيجىڭ شەھىرى خېپىڭلى شىمالىي كوچا 14 ـ قورۇ
پوچتا نومۇرى : 100013
تېلېفون نومۇرى : 010ـ64290862
ساتقۇچى : جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرى
باسقۇچى : بېيجىڭ شېڭتۇڭ باسما چەكلىك شىركىتى
نەشرى : 2010 ـ يىل 8 ـ ئايدا 1 ـ قېتىم نەشر قىلىندى
بېسىلىشى : 2014 ـ يىل 3 ـ ئايدا بېيجىڭدا 6 ـ قېتىم بېسىلدى
ئۆلچىمى : 1230×880 م م. 32 كەسلەم
باسما تاۋىقى : 15
باھاسى : 45.00 يۈەن
ISBN 978-7-105-11014-8/I.2197（维319)

图书在版编目(CIP)数据

诸王传.2：维吾尔文/亚生江·沙地克著.—北京：民族出版社，2010.7（2014.3 重印）

ISBN 978-7-105-11014-8

Ⅰ.①诸... Ⅱ.①亚…Ⅲ.①历史小说—中国—当代—维吾尔语（中国少数民族语言）Ⅳ.①I247.5

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2010)第 130126 号

责任编辑：阿合买提江·吾守尔
责任校对：凯赛尔·库尔班
封面设计：艾克拜尔·萨力赫
出版发行：民族出版社　http://www.mzcbs.com
社　　址：北京市和平里北街 14 号　邮编：100013
电　　话：010-64290862（维文室）
印　　刷：北京盛通印刷股份有限公司
版　　次：2010 年 8 月第 1 版　2014年 3 月北京第6次印刷
开　　本：880×1230 毫米　大 32 开
印　　张：15
定　　价：45.00 元

ISBN 978-7-105-11014-8/I.2197（维319）